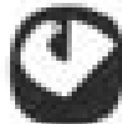
TÜRKİYE TARİHİ
1
OSMANLI DEVLETİNE KADAR TÜRKLER

HALİL BERKTAY
ÜMİT HASSAN
AYLA ÖDEKAN
Yayın Yönetmeni:
SİNA AKŞİN



cem / TARİH

TÜRKİYE TARİHİ 1
OSMANLI DEVLETİNE KADAR TÜRKLER

ÜMİT HASSAN
HALİL BERKTAY
AYLA ÖDEKAN
Yayın Yönetmeni:
SINA AKŞIN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

"Geçmişi hatırlayamayanlar onu tekrarlamağa mahkûmdurlar."

Santayana, Life of Reason

,. "Tarihçinin görevi geçmişi sevmek, ya da geçmişten kurtulmak değil, bugünü anlamanın anahtarı olarak onu öğrenip unlamaktır."

E. H. Carr, What is History?

Elimizdeki bu kitabın hikâyesi 1980 yılının Temmuz ayı ortasına kadar uzanıyor. O sırada İstanbul'daydım. Cem Yayınevi'nin sahibi Oğuz Akkan'm komşusu olan bir arkadaşım bana onun benimle görüşmek istediğini bildirdi. Oğuz Akkan't tanıyordum. Kitaplarımdan biri Cem Yayınevi tarafından yayımlanmıştı. Yayınevi'nin bundan Önceki yeri olan. Vilayetin yanındaki hana gittim. Oğuz, her zamanki güleryüzlülüğü ite beni karşıladı. Büyük bir Türkiye tarihi yazmamı

istiyordu, O sırada profesörlük tezimi yazmakta, ayrıca 19. ve 20.

yüzyıl ar dışındaki Türkiye tarihi ite pek uzun boylu uğraşmamış olduğum İçin, teklifi kabul edemedim. Ama böyle bir esere ihtiyaç bu~

tündüğünü bildiğim için, karşt-öneride bulundum. Bu tarihi yazma-yacaktım, fakat yazımını örgütleyecektim. Ayrıca, kol ektif bir eser olacağından, bir takım uzmanlık alanlarının bulunması da mümkün olacaktı.

Nitekim, siyaset, iktisat, düşüne?, mimarlık ve sanat tarihi bölümlerinden oluşan bir tasarı hazırladım. Bunu yapabilecek kişilere teklifte bulundum, olurlarını aldım. Başvurduğum kişilerin hemen hepsi —eksik olmasınlar— kabul ettiler. Yalnız zaman irinde tasarımızda önemli değişiklikler yapmak zorunluğu oldu. Zira

yazıların 30 Haziran I982'de teslimi, kitabın da 1 Ocak 1983'de çıkması öngörüldüğü halde, Ayla ödekan ve Korkut Boratav dışındakiler bu takvime uyamadılar (hattâ onlar dahi bir miktar geciktiler). Sanırım bunun başlıca sebebi, arkadaşlarımızın yazmakla yükümlü oldukları

bölümlerin hayli hacimli olmasıydı (siyasal tarihler 200, diğerleri 100'

er sayfa). Gerek ben, gerekse yazılarını daha önce verenler, bu önemli gecikme dolayısıyla üzülmedik desem yalan otur. Bu sıraâa dostları

için büyük bir darbe: Oğuz Akkan't âni olarak yitirdik. Buna rağ-11

men Cem Yayınevi dağılmadı, ayakta kaldı. Arada Türkiye Tarihi yazarlarından yüklerinin hafifletilmesini isteyenler oldu. Bu boşlukları

doldurmak üzere Hüseyin Yurdaydın, Halil Berktay, Nihal Kara. Hikmet Öidemir lütfettiler, aramıza katıldılar. Ben de bazı bölümlerden kısımlar yazmayı üstlendim. Birçok gecikme, üzüntü, zahmetten sonra Türkiye Tarihi ortaya çıktığı için yazarlar olarak, Cem Yayınevi olarak mutluyuz. Eser elinizde, takdir sizindir.

Böyle bir kitaba neden ihtiyaç bulunduğunu düşürttük, onu açıklamaya çalışayım. Türkiye'de okul arda ve üniversitelerde okutulan terin genel ikle yüzeysel bir tarihtir. Sanırım bizde fen derslerinin ulaştığı seviyenin çok altındadır tarihin (ve diğer manevi - beşerî bilimlerin seviyesi. Okujlarda öğrenciler için tarih en çekilmez, ezbere dayalı, anlamsız ders durumundadır. Üniversite tarih bölümlerinin puanları, yani tarihçiliğe rağbet, diğer öğretmenliğe götüren disiplin-lerde olduğu üzere (bu da hükümetlerimizin maaş siyasetinin bir sonucudur) çok düşüktür. Zeki ve kabiliyetli gençleri tarihten kaçırtan başka bir neden de tarihin gençleri ideolojik bakımdan sertlendirmek için bir araç olarak görülmesidir. Tarih, birçoklarımızın gözünde ger-

çeğin araştırılacağı, heyecan verici bir bilim dalı değil, kabul edilmiş-belirli ideolojik ya da siyasal tutumları destekleyecek kanıtların der-leneceği bir alandan ibarettir. Üniversitelerimizde ya da bunların dı-

şında yapılan bir takım değerli tarih çalışmaları ise maalesef çok kez genel okuyucuya ulaşamamaktadır. İşte biz, bu kitabın, ülkemiz

tarihçiliğini halH pür melalinden kurtarmaya belki mütevazı bir katkısı olur diye düşündük.

* * * Kitabın bazı özel iklerini okuyucuya açıklamak gerekir sanıyorum. Mesela siyaset, iktisat, düşünce ve bilim, mimarlık ve sanat tarihi bölümleri var da, neden mesela toplum, edebiyat, musiki, tiyatro tarihi bölümleri yok. Bunlar önemsiz alanlar mı? Şüphesiz değil. Toplumsal tarih bölümlerinin olmayışım şöyle açıklayabilirim: Bizde toplum tarihi üzerinde fazla çalışılmıyor, iyi bilinen bir konu sayılamaz.

Mevtana, Kanunî, Lâle Devri'ni iyi-kötü biliyoruz da, bu kişi veya dönemlerin kent.ve özel ikle köydeki gündelik hayatlarım o kadar İyi bildiğimizi sanmıyorum. Meselâ timar sistemini biliyoruz da, sipahi' terle köylülerin gündelik ilişkileri hakkında fazla bir fikrimiz yok.

Ayrıca, yazar arkadaşların, toplumsal bilimlerden azçok haberli ki-
şiler olarak, işin bu yönlerine de değinecekleri umuldu. Edebiyat tarihine yer vermememiz önemli bir eksiklik. Edebiyat tarihinin bizde çok işlenmiş bir konu olduğu, bu bakımdan bö'yte bir şeye fazla ihtiyaç olmadığını düşündüm. Fakat çok İstenmiş konular dahi İyi bir

yeterin elinde, taptaze, pırıl pırıl ortaya konabilir. Belki, bu kitabın başka basımları olursa bu eksikliği giderebiliriz. Musiki ve tiyatro, daha özet alanlar oldukları İçin, yukarda söylediklerim daha küçük çapta olmak üzere, bu konular için de geçerlidir (esasen tiyatro, edebiyatın bir parçasıdır). Tabii, bir de hacmi fazla büyültmemek endi-
şelerimiz de vardı.

Yine hesabı verilmesi gereken bir nokta var. O da, kitabın ismi.

Neden Türkiye Tarihi de, Türklerin Tarihi ya da Türk Tarihi değil?

Türkiye, bilindiği üzere, bir yer ismi. Türkiye Cumhuriyeti yönetiminde, onun yurttaşı olan insanlar, Türkiye adını taşıyan, Anadolu ve Rumeli'den oluşan topraklarda yaşıyorlar. Eskiden de, Osmanlılar zamanında başkaları Osmanlı Devleti'ne Türkiye derlerdi. Zira, hanedanı, yönetici ve orduları (ırk durumları ne olursa olsun), Türk, resmî dili Türkçe'ydi. Ama Osmanlı Devleti çok-utuslu bir impara-torluktu. Oysa Türkiye Cumhuriyeti mil î bir devlettir. Ama dili

Türkçe olmayan Türkler azınlıktadır. Türkiye ismi bugünkü ülke-mize daha uygundur. Bununla birlikte, bugünkü yurdumuza, Cumhuriyet Öncesi dönemler için dahi, yabancıların yaptığı gibi —ama ihtiyatlı bir biçimde— Türkiye demekte bence bir sakınca yoktur.

Türkler'in Türkiye'ye gelmesi nispeten yeni bir olaydır, aşağı yukarı

1000 yıl ık bir germin var. Türkler en azından bilinen zamanlardan beri Orta Asya'da yaşadıktan sonra, buradan yayılıp, göç etmeğe başlamışlar. İşte bu yayılan, göç eden Türklerden bir bölümü Anadolu'ya geldiler ve yerleştiler. Malazgirt'ten itibaren burada devlet, devletler kurdular.

Türkiye Tarihî deyince 1000 yıldan öncesini dışta tutuyormusuz gibi anlaşılır. Oysa böyle bir niyetimiz yok. Türkhrin 1000 yıldan önce ne yapttklart biliniyor, bu bilgileri de bu kitabın dışında tutmak istemedik. Buna karşılık Türkler'in Tarihi deseydik, bu da pek uygun düşmeyecekti. Zira Türkiye'ye Türkler geldikten sonra, buraya gel-meyen Türkler'in macerası bu kitabın ilgi alanı dışındadır. Üstelik ciltlerin konularına bakıldığında, esas ilgi alanımızın yakın tarih olduğu anlaşılır. Bu bakımdan Türkiye Tarihi amacımıza tam uygun-luk gösteren bir baslık olmasa da, ona en yakın olanı olduğu için tercih edildi.

Fakat Türkiye Tarihi başlığı ite ilgili bir sorun daha vardır. Türklerin* yerleştikleri Anadolu ve Rumeli deha önce Hitit, Urartu, Frig-ya, Yunan, Roma gibi uygarlıkların geliştiği, hükmünü yürüttüğü bir alandı. Bu topraklarda bu uygarlıkların bir ürünü olan birçok bayındırlık eserleri, kentler, yaşama biçimleri, teknolojiler vardı. Bu coğ~

rafyaya gelen Türkler, bu zengin geçmişle ve onun mirasçısı olan **13**

yerli insanlarla her alanda temas kurdular, onların yaşantısından et-kilendiler. Ayrıca, yerlilerin bir bölümü evlenme yoluyla ya de Müslüman olup Türkleşerek yeni gelenlerin arasına katıldılar. Böylece,Malazgirt öncesi Anadolu ve Rumeli'nin tarihi Türkiye Türklerininde tarihi oldu. Demek ki Türkiye tarihinin hakkını vermek için 1071

öncesi Anadolu ve Rumeli uygarlık tarihine de eğilmek gerekir. Nevar ki. kitabın hacmini fazla büyüteceği irin bunu

yapmaktan vazgeçtik.

Yakın tarihe ağırlık verdiğimizi söyledim. Gerçekten de, 1908 -

1980 arasına bir cilt tahsis ettik. Osmanlı terihinin 600 yılım 2, ve 3.

ciltlere eşit olarak paylaştırdık. Oysa Türklerin Osmanlı beyliğinindoğmasından önce Anadolu'da 250 yıla yaklaşan bir geçmişleri, birde tarihin derin karanlıklarına doğru inen Anadolu dışındaki bir tarihleri vardır. İşte bütün bu tarihi birinci cilde topladık. Görülüyorki, yakın tarihimiz vurgulanmağa çalışılmıştır. Bu, eski tarihimizinÖnemsiz olduğunu göstermez. Hiç bir tarih önemsiz değildir. Çağdaş

toplumsal bilimlerden haberli bir tarih bugünümüzü, dolayısıyla yarmımızt aydınlatacak kuvvetli bir ışıktır, İngiliz tarihçisi Carr'm deyişiyle, tarih bugünü anlamanın anahtarıdır. Bu kitapta yakın geçmişe ağırlık verdik. Çünkü, pratik ihtiyaçlarımız (yani genel okuyucu) bakımından yakın geçmişin ayrıntıları, uzak geçmişin ayrıntılarından deha önemlidir. Ama bugünkü pratik İhtiyaçlarımız için dahiuzak geçmişin ana çizgilerinin bilinmesinde sonsuz yarat bulunduğuda muhakkaktır. Tekrar edeyim, burada bu söylediklerim gene! okuyucu açısındandır, uzmanlar açısından değildir şüphesiz. Bir uzman,eski tcrih olsun, yakın tarih olsun, ayrıntıları iyi bilmezse, tarihin anaçizgilerini de çıkaramaz. Belki çıkardım sanabilir, fakat sonucun yanlış olması ihtimali yüksektir.

Akla şu soru da gelebilir: Türkiye Tarihin/n ciltlerini çağlaragöre düzenleyemez miydik? Nitekim, lise tarih kitaptan, üniversitetcrih bölümlerinde kürsüler (şimdilerde bölüm ve enabilim dalları)ilk, orta, yeni ve yakın (son) (ağ tasnifine göre örgütlenmiştir. Fakatbu tasnifin geçerliği pek şüphelidir. Bati âleminde dahi bunu tam anlamıyla benimseyen bir tek Fransa'dır. Kaldı ki, meselâ, 5. yüzyıldan 15. yüzyıla değin süren bir Ortaçağın Çin tarihi, İslâm tarihi,Türk tarihi için geçerliği olabilir mi?uygarhk çevrejsinin' iüe birortaçağı olacaksa, bunların her birinin farklı başlangıç ve bitiş noktaları olacağı açıktır. Tersini düşünmek Avrupa-merkezlitiğin çokabartmalı bir belirtisi sayılmalıdır. 1453kısım Avrupa tarihçileritarafından yeni

çağın bejtangtct sayılmıştır, çünkü İstanbul'un fethiüzerine Bizans'tan Avrupa'ya kaçan bav bilginler orada Rönesanstbaşlatmışlardır. Doğru olsa bite, bu, o zamanki Türkleri doğrudan14

ilgilendiren bir şey midir? Fatih'in istanbul'u fethetmesi çok büyük ve cnlam yüklü bir tarih olayıdır Ama Türkhrin heyetinde. 1453

öncesiyle sonrasında çağ değişikliği olarak nitelenebilecek muazzam bir fark okluğu söylenebilir mi? Sanmıyorum, Çağ tasnifini uyguta-yacaksak, Türk tarihinde bambaşka dönüm noktaları seçmek zorunda kalırız. Meselâ, çağ taksiminin aleyhinde olan Prof. İbrahim Kafesoğlu, bir fikir olarak, Osmanlı Devleti esas alınırsa, Tanzimat'a (1839) kadar Ortaçağ, Tanzimat ile Cumhuriyet arasının Yeniçağ, Cumhuriyetin Yakınçağ sayılabileceği düşüncesindedir. ("Üniversite Tarih Öğretiminde Yeni Bir Plân", IÜEF Tarih Dergisi, c. XIV, sy.

19, Mart 1964).

Kcfesoğlu'nun çağ taksiminin de hissettirdiği üzere, Türkler tarih sahnesine nispeten geç çıkmış, "genç" bir kavimdir. Genç bir kavme mensup olmak, bakış açısına göre hem iyi sayılabilir, hem de kötü. . Türklerin adlarını Ük kez büyük bir siyasal kurutuşa verme-lerinin Hun Konfederasyonu ile olduğu sanılıyor. Bunun ortaya çıkması ise M.Ö. 4. veya 3. yüzyıldadır. Oysa bu çağlarda Mısır, Mezopotamya, Suriye, Filistin, Anadolu, Yunan, İran, Hint, Çin, Roma uygarlıkları çoktan doğmuş, kemale ermiş, hattâ bir bölümü de bat-mış bulunuyordu. Türkler ilk anayurttan dan Orta Asya'nın çetin ve elverişsiz iklim ve arazi koşul arı yüzünden tartma ve yerleşikliğe geçememişler, fütuhat, geçim zorluğu ya da savaşlarda yenilme sonucu sık sık gör etmişler, yayılmışlardır. Türklerin eski tarihi, destansı, büyük bir göç ve yayılma serüvenidir. Elverişli iklim ve toprak bulduklarında Türk boylan yerleşikliğe geçmiş, uygarlık yolunda da-hc hızlı ilerlemeğe başlamışlardır. Tarihin kaydettiği en uzun Ömürlü

imparatorluklardan bîri dan Osmanlı Devleti, uygarlığın birçok alanlarında parlak ürünler vermiş, çağa ayak uyduramaz hale gelince dahi kendini yenilemek için takdire şayan çabalar göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında tmtk olduğumuz yıkılan imparatorluk, çöken devlet, "hasta adam" görüntüsü arkasında toplum tarih-

çilerimiz belki yine de İlerleyen medeniyet yolunda inatla mesafe katetmeğe çalışan bir toplum yapısını, bir halkı görebileceklerdir. Zira, somut olarak, Osmanlının ilk yüzyıl arında olduğu gibi, son yüz-ytl annda da aşiret yapılarının sarsılıp parçalandığı, insanların yerle-

şikliğe ve tarımcılığa başladıktan, yani daha ileri bir düzene geçmeğe devam ettikleri görülebilir. Ve nihayet Cumhuriyet-köhne dduğu artık ayan beyan anlaşılmış bir siyaset toplum ve ideoloji yapısının ihtilal yöntemiyle kırılıp terk edilmesi. Belki de TürkUrin "gençlikle-rinden" aldıktan hızla uygarlık yansında süratle yd almak ve bu yansı ön saf devletlerle sürdürmek iradelerinin bir tezahürü. Bu dönemde yeni bir toplumsal dönüşüm sürecine girilmiştir. Ezici çoğun-15

tuğu köylü olan bir halk şehirleşmeğe başlamıştır. Bu sürecin bazı

özel iklerine işaret edeyim- Bir kere bu iş çok hızlı olmaktadır. Türkiye'de şehir nüfuslarının kırsal alandan göç sonucu şişmesi akıl almaz boyutlaradır. Deha dün sayılabilecek bir terihte en çok 250.000

kişilik bir kent olarak planlanan Ankara, bugün milyonları barındır-maktadır. İhtimvl bu hız Avrupa'nın 19. yüzyılda tanık olduğu şehirleşme hızının pek çok üstündedir. Sürecin ikinci Özel iği, kente gelenlerin soneyi ile bütünleşmeleri, ya da hiç değilse hizmet kesiminde bir baltaya sap olabilmeleridir. Bunlar, bazı Asya şehirlerinde görülen, geceleri kaldırımlarda uyuyan sefalet yığınları değil erdir. Lüm-pen proieterya sayılabilecek olanları varsa da çoğunluğu oluşturmadıklarını sanıyorum. ŞehircİlerimİZ bütün Türkiye kentlerinin büyü-mesini, yalnızca tek ya da 2-3 büyük kentin büyümesi olcyı olmamasını da sağlıklı bîr durum olarak değerlendiriyorlar. Üçüncü Özellik, radyo - televizyon, okuryazarlık, seyahat ve haberleşmenin sayesinde köyde kalanların da bir bakıma şehirleşmekte olmalarıdır.

Böylece Türkiye Türkleri'nin 3 büyük toplumsal çağı ve tabii, buna uygun siyasal, iktisadî, çağları ortaya çıkmış oluyor: 1) Malazgirt öncesi göçebelik çağı (İlk çağ?) 2) Osmanlı öncesi Anadolu Türklüğü ve Osmanlı Devleti - göçebelikten köylülüğe geçiş çağı (orta çağ?) 3) 1908 ve özel ikle 1923 sonrası - köylülükten şehirciliğe ge-

Çİş çağı (yakın çağ?). Sanırım burada dörtlü bir çağ ayırımı gereksiz ve yapay olur.

» *

Biraz da bu kitabın yayına hazırlanmasında yaym yönetmeni olarak rolümden söz edeyim. Yazar kadrosunu ben oluşturdum. Fakat gelen yazılara müdahalemi asgari ölçüde tutmağa dikkat ettim. Daha çok yanltşsız daktilo, imlâ, ifade açıklığı, tutarlılık v.s. gibi hususları kontrol ettim.

16

Kitabın planı şöyledir:

Cilt I: Osmanlı Devletine Kadar Türkler

a. İktisat Tarihi — Halil Berktay

b. Siyasal Tarih — Ümit Hassan

c. Düşünce ve Bitim Tarihi — Ümit Hassan

ç. Mimarlık ve Sanat Tarihi — Ayla ödekan

Cilt II: Osmanlı Devleti 1300 -1600

a. Siyasal Tarih — Metin Kunt

b. İktisat Tarihi — Zafer Toprak

e. Düşünce ve Bilim Tarihi — Hüseyin Yurdaydın ç, Mimarltk ve Sanat Tarihi — Ayla ödekan

Cilt **III:** Osmanlı Devleti 1600-1908

a. Siyasal Tarih — Metin Kunt (1600.-1789)

— Sina Aksin (1789-1908)

b. İktisat Tarihi — Zafer Toprak

c. Düşünce ve Bilim Tarihi — Hüseyin Yurdaydın (1600-1839)

— Sina Akşın (1839 -1908)

ç, Mimarltk ve Sanat Tarihi — Ayla ödekan

Cilt IV: Çağdaş Türkiye 1908 -1980

a. Siyasal Tarih — Mete Tuncay (1908-1930, 1950-1960)

— Nihal Kara (1930 -1950)

— Hikmet Özdemir (1960-1980)

b. İktisat Tarihi — Korkut Boratav

c. Düşünce ve Bilim Tarihi — Selahattin Hilav 4

— Sina Ak fin (Üniversite

Tarihi)

c. Mimarlık ve Sanat Tarihi — Ayla ödekan

Sina **AKSİN**

Ankara, Aralık 1985

17

TÜRKİYE TARİHİ YAZARLARININ KISA ÖZGEÇMİŞLERİ

SİNA AKSİN

1937'de doğdu. 1955'de Robert Koiej'den, 1959da istanbul Hukuk Fakültesİ'nden mezun oldu. ABD'de Fletcher School of Low and Dip-lomdcy'de, uluslararası ilişkiler alanında yüksek lisans çalışmaları

Yaptı MA, 1960; MALD, 1961). 1961-1967 yıl arında Robert Kolej Yüksek Okulu Beşerî Bilimler bölümünde Öğretim görevlisi olarak çalıştı, medeniyet tarihi dersleri verdi. 1966'de İstanbul Edebiyat Fakültesi'

nden Son Çağ Tarihi doktoru unvanını aldı. 1969'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Türk Siyasal Hayatı kürsüsüne asistan oldu. 1975'de Türk Siyasal Hayatı doçenti oldu. Yayımlanan **kitapları; *31 Mart Olayı* (doktora tezi, 1970): *İstanbul Hükümetleri ve***

Millî Mücadele* (doçentlik tezi. 1976); *Jön Türkler ve ittihat ve Terakki

(1960).

HALİL BERKTAY

1947'de İzmir'de doğdu. Robert Kolej'in lise bölümünü bitirdikten sonra, ABD'de, Yale Üniversitesinde iktisat öğrenimi yaptı. 1969 1971

ve 1978-1983'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Foküttesi'rtde İktisat Tarihi ve İktisadi Düşünceler kürsüsü asistanı olarak çalıştı.

Çeşitli dergi ve gazetelerde iç ve dış siyaset, iktisat, tarih ve kültür konularında yazıları yayımlandı. Kitapları-. *Cumhuriyet İdeolojisi ve*

***Fuat Köprülü* (1983), *Kabileden Feodalizme* (1983).**

KORKUT BORATAV

1935'de Konya'da doğdu. 1959'do Ankara Hukuk Fakültesİ'nden mezun oldu. 1960'do Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'

nde maliye csistanlığı görevine başladı. 1964'de *Kamu Maliyesi ve*

Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metot Meseleleri* teziyle doktor, 1972'de**_Sosyalist Planlamada Gelişmeler_ teziyle doçent oldu. 1960de profesör oldu. Halen Harare'de (Zimbabve) üniversite profesörlüğünü sürdürmektedir. **Başlıca eserleri: *İktisadi Düşünceler ve İktisadî Mevzuat

(1962), *Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Tür-*

kiye'de* (1969), *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* (1973), *Türkiye'de

Devletçilik* (1974), *Uluslararası Sömürü ve Türkiye* (1979), *Tarımsal

Yapılar ve Kapitalizm* (1980), *Bölüşüm Sorunları ve iktisat Politikaları:

***Seçme Yazılar* (1983).**

19

ÜMİT HASSAN

1943'de İstanbul'da doğdu. 1964'de Robert Kolei'den, 1969'do Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Bir süre Ziraat Bankası'nda çalıştıktan sonra,' SBF'ne asistan oldu. 1975'de *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi* (SBF Y., 1977) teziyle doktor, 1965'de doçent otdu. *Eski Türk Toplumu Özerine İncelemeler* (1985) adlı eseri Sedat Simovi ödülüne lâyrk görüldü.

SELAHATTİN HİLAV

İstanbul'da 1926'de doğdu. 1946'da İstanbul Erkek Lisesi'ni, 1951'

de İstanbul Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü .bitirdi. 1954-1958

yıl arında Paris'de felsefe çalışmalarım sürdürdü. İnceleme *yazan,* denemeci, gazeteci, çevirmen olarak çalıştı. Ege Üniversitesinde felsefe dersleri verdi. Başlıca kitapları. *Diyalektik Düşüncenin Tarihi* (1966), *Felsefe Et Kitabı* (1970).

NİHAL KARA

1951'de Gaziantep'de doğdu. 1968de öze) Gaziantep Koleji'ni, 1974'de ODTÜ Fen - Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirdi.

Doktorasını AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde *Türkiye'de Çok PartiliSisteme Geçiş Kararı, 1945* konulu tezle yaptı (1983).

1978'den beri Marmara Üniversitesi İktisadî ve idarî Bitimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde (halen yardımcı doçent olarak) çalışmaktadır.

İ. METİN KUNT

Ankara'da doğdu (1942). 1959da Robert Kolej Lisesi'ni, 1965'de Robert Kolej Yüksek Okulu'nu bitirdi. Yüksek lisansını ABD'de, Princeton Üniversitesinde yaptı (1968). Aynı yerde doktor oldu (1971).

1971 -1981 yıllarında Boğaziçi Üniversitesi Beşerî Bilimler Bölümü'nde öğretim üyetiği yaptı. 1976da doçentlik unvanım aldı. 1982-1983'de Yale. 1984 - 1985'de Fordham üniversitelerinde çalıştı. Hâlen New York ve Columbia üniversitelerinde öğretim üyesidir. Başlıca eserleri: *San-caktan Eyalete* (1978) [geliştirilmiş İngilizce metin: *The Sultan's Ser-vants* (1983)); *Bir Osmanlı Valisinin Yıl ık Gelir-Gideri* (1980).

AYLA ÖDEKAN

1940 yılında Afyon'da doğdu. Orta eğitimini 1961 "de Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nde bitirdi, 1965'de istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl. Ful-bright Bursu'nu kazanarak gittiği Amerika'da University of Chicago Art Department'tan 1967'de M. A. Degree alarak yurda döndü ve istanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi Kürsüsü'ne asistan oldu.

Osmanlı öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslt Portal Örtüleri adlı teziyle doktor ve *Erken Dönem Osmanlı Mukarnaslt Kapı Nişiörtüleri (-1512)* adlı teziyle 1981'de doçent unvanım aldı. Mimarlık ve **20**

Sanat Tarihi konularında makaleleri dışında, *Türkiye'de 50 Yılda Yayınlanan Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi Yayınlan Bibliyografyası* (1923/1973) adlı kitabı Yayınlanmıştır. Ayrıca, 10 kişilik bir grup çalışması olan *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan* adlı

kitaba, kaynakça bölümünü düzenleyerek, katkıda bulunmuştur.

HİKMET ÖZDEMİR

195Vde Kahramonmaraş'do doğdu. Mersin İlköğretmen Okulu'nu bitirdi. Lisans öğrenimini Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nde (1979), yüksek lisansı Siyosal Bilgiler

Fakültesi'nde (1981) yaptı. SBF'de hazırladığı doktora tezinde, *Yön* dergisi etrafında toplanan aydınların, 19601ar Türkiyesi için geliştirmeye çalıştıkları kalkınma stratejisini inceledi.

ZAFER TOPRAK

1946'da Zonguldok'do doğdu. Soint-Joseph Fransız Lisesl'ni (1965), AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Diplomasi ve Dış Münasebetler Böiümü'nü bitirdi (1969). Londra Üniversitesi'nde İktisat Tarihi Yüksek Lisans öğrenimi yaptı (1971). İstanbul İktisat Fakültesi'nden doktor unvanını aldı (1980). 1983'de doçent oldu. 1977'den beri Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmaktadır. *Türkiye'de Mittiiktisat,* 7908-7978 adlı eseri 1982'de yayımlandı.

METE TUNCAY

1936da İstanbul'da doğdu. 1954'de Atatürk Erkek Lisesini (Beyoğlu), 1958'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Faküttesi'ni bitirdi.

Aynı yıl Siyasal Teoriler asistanı oldu. 1961'de doktora payesini aldı.

1966'do doçent oldu. 1972de Fakülte'den ayrıldı. 1974-1975'de Küttür Bakanlığı Yayınlar ve Tanıtma Dairesi Başkanlığı, 1975-1977'de Mil î

Kutüphane'de danışmanlık yaptı. 1978-1983 arasında SBF'de görev yaptı. Hâlen *Tarih ve Toplum* dergisinin yayın yönetmenidir. Başlıca kitapları: *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925* (1967). *T.C.'nde Tek-partiYönetiminin Kurulması 1923-1931* (1981), *Bilineceği Bilmek* (1983).

HÜSEYİN 6. YURDAYDIN

Eskişehir'de doğdu (1923). İstanbul Erkek öğretmen Okulu (1941), Gazi Eğitim Enstitüsü (1944), Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü (1946) bitirdi. Kitaplık memurluğu ve çeşitli okul arda Öğret-menlik yaptı. Bu arada 1947 yılında dışardan doktora çalışmalarına başladı. 1950de asistan olarak Ankara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi'ne girdi. 1952'de doktorasını tamamladı. 1958'de doçent, 1966'do profesör oldu. İlahiyat Fakültesi dekanlığı yaptı (1966-1968). Hâlen AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Bölümü ve Türk Tarih Kurumu Yeniçağ Araştırma ve Uygulama Kolu başkanıdır.

Başlıca eserleri: *Bostan'tn Süleymannomesi* (Bel eten, 1956), *Kanuni'*
nin Cülusu ve İlk Seferleri (1961), *Matrakçı Nosöh* (1963), *İslâm Ta-21*
rihi Dersleri (1971), Matrakçı, *Beyo/i-ı Menazıı-İ Sefer-i trakeyn-i Sultan Süleyman Han* (yayımlayan H. G. Yurdoydın, 1976), *Dinler Tarihi* (M. Dağ İle, 1978). "Notes on the Religious History of the Period of Suleiman the Magnificent (1520-1566)", *History of Reügions* (Leices-ter, 1990), *Los Manuscritos Turcos en la Bibtioteca Nacionol* (Madrid.
1981).

İKTİSAT TARİHİ

Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar
Türklerin İktisadî ve Toplumsal Tarihi

HALİL BBRKTAY

I. 1. Niçin Önce İktisat Tarihi?

Bu Türkiye Tarihi tasarısının diğer ciltleri, her dönemin iktisadî tarihi, siyasî tarihini izleyecek şekilde düzenlendi. Şimdi elinizde bulunan birinci cildin planı da başlangıçta aynı şekildeydi; fakat daha sonra, «Osmanlı Devletine Kader Türklerin Siyasal Tarihini incelemeyi üstlenen Ümit Hassan ile anlaşarak ve yayın yö-netmenimiz Sina Akşin'in de onayını alarak, ilk cilde özgü olmak üzere, siyasal tarih ile iktisadî tarihe yer değiştirtmiş bulunuyoruz.

Bu değişikliğin mantığı üzerine birkaç sözle başlamak, Türklerin tarihinin bu erken aşamalarının karakteristiğiyle bağlantısı nedeniyle, yararlı olacaktır.

I. 1. A. İktisat Tarihi, bir bakıma, her zaman Siyasal Tarih'
ten «önce» gelir ve daha büyük önem taşır.

Tarihi, sırf büyük adamların yaptıklarının, bilinçli ve planlı çabaların; hanedanların yükselişi ve silinişi, devletlerin kuruluşu ve çöküşünün; savaşlar ve barışların, kahramanlık ve ihanetlerin öyküsü olarak —başka bir deyişle, Özellikle geriye yazılı belgesi kalan siyasî - askeri olaylar dizisi olarak— anladığımız günler, artık oldukça gerilerdedir.

Her bilimin, kendi inceleme alanının düzene sokulması ve bu alana özgü nedensellik ilişkilerinin keşfedilmesi diye bir sorunu vardır. Esasen bu aşamaya ulaşılmadan önce, bilgi edinme süreci

henüz sadece algılamaların biriktirildiği, olguların dolaysız görüntü-leriyle resmedildiği (adetâ fotoğraflarının çekildiği), **betimsel** bir düzeydedir. Bu yol a edinilen gözlem öbekleri arasında bir Önemli /

önemsiz ayırımının yapılması; bazılarının «sebepler», diğer bazılarının ise «sonuçlar» olarak sınıflandırılması; böylece birbirine zin-cirlenen olayların bir gelişme olarak düşünülmesi ve sözkonusu zin-cirin halkalarının geri'den ileri'ye doğru sıraya sokulması ise, **teo-rilestirme** kertesini oluşturur. Bu adım bir ayıklamayı, bir soyutlamayı, deyim yerindeyse ölçeğin küçültülmesini gerektirir; dolayısıyla fotoğraf çekiminden çok, harita yapımına benzer. Hangi genişlikte bir ampirik bilgi temelinden hareket ettiklerine bağlı olarak, belli bir alanın teorik hipotezleri, yeni verilerle sınanma, kısmen yanlışlanma, tekrar formüle edilme yoluyla, peşpeşe yaklaşık-25

hklar halinde, görece yanlış hipotezlerden görece doğru hipotezlere yürürler (kuşkusuz bazı hipotezlerin görece yanlış olmuş olduğu, ancak sürecin bütünlüğü içinde, nesnel gerçeğe daha yakın olanı ortaya konduğunda anlaşılabilir). Örneğin Coğrafya'da; İlkçağda MİIet'li Hekataeus'un ve onu bir nesil arayla izleyen ünlü Herodotus'

un M.Ö. 6. - 5. yüzyıl haritaları, Ortaçağ sonlarında Martin Behaim'

in küresi (1492) ve Mercator'un haritası (1569), nihayet 20, yüzyılın son çeyreğinde uydu düzeltimleriyle elimizde bulunan haritalar, yeryüzü hakkındaki bilgilerimizin üç ayrı evresine denk düşen sistemleştirmelerdir. Astronomi'de; İlkçağ insanının gözlem ve ölçüm olanaklarıyla elde edilen algılar, gezegenlerin üzerlerinde çakılı durduğu yedi veya dokuz saydam küre şeklindeki gök katlarının, dün-yanm etrafında döndüğü hipotezini besler; 15. -16. yüzyıl teleskop-larıyla görülebilen, matematiğiyle hesaplanabildiler üzerinde, Kopernik'in güneş-merkezli sistemi yükselir; biraz daha sonra, dairesel yörüngelerin yerini eliptik yörüngeler alır. Ama uzak geçmiş-teki ilk teorik hipotezlerin hamlığı ve kabalığı ne olursa olsun, her bilgi dalı, saf betimsellik aşamasını geride bırakıp böyle teorileştirme denemelerine giriştikçe olgunlaşır ve daha fazla Bilim kimliği-ne bürünür. İster doğayı, ister toplumu konu edinsinler, bilimlerin ilerleyişinde, eski teoriler ile yeni teoriler arasındaki çatışmanın keskinleştiği anlar olur. Genel bir teori düşmanlığı, böyle

anlarda, yeni teorilerden hoşlanmayanlarca silah edinilir, örneğin Tarih alanında kimileri, insanlık tarihi için az ya da çok kapsamlı nedensellik genellemelerinin, aşamalandırmaların ve gelişme yasalarının araştırılmasını, kâh «tek-yanlıhk», kâh «kadercilik» dîye adlandı-rarak, eklektizme ve bilinemezciliğe geri çekilirler. Aslında onların tutumu kabul edilecek olsa, Tarihçiliğin tekrar teori-öncesine, betimselliğe, ampîrisizme dönmesi gerekecektir.

Yukarıdaki karşılaştırma ve benzetmeler çerçevesinde, Tarih Bi-

liminin kendi betimsellik kertesini, bilinen (ilk başlarda sayıca sınırlı) toplumların (ilk baslarda görece aksak ve eksik) kronolojilerinin çıkartılması; (Mezopotamya, Mısır, Çin, Eski Yunan, Roma, Araplar, Batı Avrupa gibi) öncülüğü birbirine devreden uygarlık merkezlerinin, kendi çevrelerindeki kavimlere dair bilgileri arttık-

ça bu kronolojilerin çoğalması ve tamamlanması, hattâ birbirleriyle senkronize edilmesi diye tanımlayabiliriz. Tarihlendirrae (= herhangi bir olayın meydana geldiği gerçek tarihi saptama) işlemi ile, bilim dalımızın adı arasındaki bağ, Tarih uğraşısının tarihlendirme-den ibaret olduğu, tarihçilerin «olayları kaydetmekle yetindiği bir zamanı çağrıştırıyor. Gerçekten bugün dahi Batı'da, bir akademik disiplin olarak, dar anlamıyla Tarih'in, «ne oldu?» sorusuna cevap **26**

aradığı; böylece «toplum nasıl işlerdi?» sorusunu kendi alanından dışladığı (belki Sosyoloji'ye bıraktığı) yer yer kabul edilmektedir.

Böylece, kronolojileri meydana getiren unsurlar, uzun yüzyıllar boyunca, siyasî-askerî olaylardan : Kadeş Barışı ve Poitiers Savaşından, Malazgirt (1071) ve Hastings (1066)'yı izleyen fetihlerden, Kanunî'nin ölümü ve I. Elizabeth'in tahta çıkışından ibaret kalmıştır. Aktörler ise yalnızca liderler, komutan, peygamber ve hüküm-darlardır: Napolyon ve 18. Sülâle firavunları; Kleopatra ve Jan Dark; Şarl Martel ve Nizamülmülk; Mete'ler, Attila'lar, Cengiz"

ler; Muhammed ve Şarlman. Öyle olması da doğaldır bir bakıma: Bir an için kendinizi 17. yüzyılda farzedin; geçmiş, sırf bunlarla sınırlı gözükecektir, oradan daha gerilere baktığınızda. Milyonlarca dağınık küçük üreticinin, kölelik veya serflik gibi çok ağır tahakküm biçimleri altında, çok istisnaî durumlar dışında herhangi bir

tarihî insiyatif sahibi olmaksızın yürüttükleri, hiçbir kayda geçme-yen, sisler içindeki üretim faaliyetinin üstünde, emeğin düşük verimliliği yüzünden çok küçük bir hâkim sınıf azınlığının aktivizmi yükselmektedir. Saz ya da çamur kulübelerde barınıp tarla süren, çömlek yapanların dünyası ile, .mermer saraylarda oturan, âyinleri yö«eten, savaşa tahtırevanla gidenlerin dünyası arasında korkunç

bir uçurum vardır. O yüzden, iki kesimin gizli bağlantılarım kapsayan, toplumun asıl dokusunu Tarih'in konusu olarak kavramak, çok daha zordur : Olanca Özgür İrade, yönetenlerde yoğunlaşmış-tır. Kaderse yönetilenlerde; görünüşte, padişahların varlığı, bir kut-bunu halkın oluşturduğu bir ilişkiler ağı tarafından belirlenmemek-te, tersine, halk padişahların buyruğuyla yaşamakta, çalışmakta ve ölmektedir. Ekonomi, elbette vardır, ama öyle bir şekilde vardır ki, ayrı bir kategori oluşturduğu insan düşüncesince henüz farkedil-memiştir. Hattâ bu yüzden, (herhangi bir) toplum (herhangi bir) devlet ile özdeştir; toplumun, devletten ayrı bir varlığı ve tarihçesi yok sanılır - siyasî örgütlenme ve yaptırım, doğrudan zor kullanımı, hayatın her alanına Öylesine girmiştir. Hâkim sınıfların, tarihi seçkin temsilcileri aracılığıyla kendilerinin ve sadece kendilerinin yaptığı yolundaki iddialarının, bir optik yanılsama olarak herkesçe kabulünü ve ideolojileşmesini kolaylaştıran, bu nesnel gemin-

dir.

Ekonomi diye Özerk bir alanın varlığının keşfedilmesi: ancak 17.-18. yüzyıllardan itibaren siyasetin hiç girmediği piyasa ilişkilerinin iyice belirginleşmesi; öteden beri varolan ekonomik faaliyetin, artık piyasa çerçevesinde yürütülür hale gelirken devletin İradî müdahalesinden de gitgide sıyrılması sayesinde oldu. Gene bu sıralarda, Merkantilist düzlemde de olsa, ekonomik olaylar ilâ si-

yasal olaylar arasında daha sıkı nedensellik bağları örülmeye başlandı : İngiltere ile Fransa ve Hollanda arasındaki, İngiltere ile Kuzey Amerika kolonileri arasındaki savaşların, ya da İngiltere'nin Fransız Devrimi karşısında yer alıp Napolyon Avrupa'sına abluka uygulamasının elle tutulur dürtüsünü, sömürgelerin yağmalanması, denizaşırı ticaretin yüksek kârları, gümrüklerden ve devlet tekel-lerinden yığılan gelirler, vb. yollarla bir «ilk birikim»in yaratılması

etrafındaki rekabet meydana getirdi. Bu arada bazı İngiliz iktisat-

çıları, yeni gelişen sanayi ve ticaret burjuvazisi ile zenginlik ve kudreti toprak gelirlerinden kaynaklanan feodal aristokrasi arasındaki çıkar zıtlığının ekonomik analizini yaptılar. Bazı Fransız tarihçileri ise, siyasî bir olay olarak 1789 Devriminin ve çeşitli aşamalarının, aynı zıtlıktan, yani ekonomi alanından türeyip gelen sınıflar arasındaki mücadeleden doğduğunu ortaya koydular. Bu açık-lamalarla Siyasal Tarih'in «ardına» geçilmiş; büyük olaylar-büyük adamlar kertesinin altında, daha derinlerde yatan, daha içsel ve daha yavaş işleyen ekonomik yapı ve süreçler biraz aydınlatılmış oldu. Bu ilk uygulamalı örnekler, toplumun toplum olarak (devlet dı-

şında), öncelikle ekonomik faaliyeti içinde, kendiliğinden varoldu-

ğu anlayışını hazırladı. Toplumu toplum yapan süreç, ekonomi olarak görüldü ve hattâ bu alan, devletten bir dönem «sivil toplum»

adıyla ayırdedildi. Kapitalizmi yaşadığı için ileri olan Batı'mn dü-

şüncesinde, devlet katının «kendinden menkuHlüğü ve Siyasal Tarih'in «biricik»ligi fikrinin yerini, devletin toplumdan fışkırdığı, iktisadî çıkarların siyasî kavgaları belirlediği fikri aldı.

Bununla beraber, burada henüz —Plehanov'un deyişiyle— kaba bir Ekonomik Materyalizm sözkonusuydu. Ekonomi, (kapitalist biçimi herkesin gözü Önünde olan) piyasa ekonomisine indirgeniyor; belirleyiciliği ise, tek tek siyasî tavırları bu piyasa ekonomisi çer-

çevesindeki spesifik konumların tek tek belirlemesi biçiminde, dar ve tek-yanlı bir tarzda yorumlanıyordu. Dolayısıyla, çağdaş burjuva ekonomisinden önceki dönemler için böyle bir belirleyicilikten söz edilemiyeceği, yaygın bir varsayımdı. 19. yüzyıl ortalarında, gelişme halindeki Tarih Biliminin bu tür sorunlarını kapsamlı bir çözüme kavuşturan, Kari Marx oldu. Marx, esas olarak kapitalizmin iç çelişmelerinin analizinde yoğunlaşmakla birlikte, kapitalizmin gelişmesinin berraklaştırdığı ekonomik yapılan / ekonomi-dışı yapılar ayırımının, kapitalizm-öncesinde devlet ne kadar herşeyi kucaklı-

yormuş ve «sivil toplum» yokmuş gibi gözükse de, aslında insanlık tarihinin tümüne uyarlanabileceğin! gösterdi.

Hem kapitalizm-öncesini, hem kapitalizmi kucaklayan bir tarih teorisinin kurulabilmesi için, toplumun **temel** yapısı, tarihî akışın 28

başlıca belirleyicisi olarak «ekonomi» kavramının, piyasa ekonomisiyle özdeşlikten kurtarılması, şüphesiz gerekliydi. Marx, Tarihî Materyalizm teorisinin kilit-terimine, üretim tarzı adını verdi. Bu, basit bir isim değişikliği değildi. İnsanlar yüksek bir sanat ve kültür yaratmadan, kanun kitapları yazmadan, tapınaklar inşa etmeden ve fetihlere girişmeden önce, yemek, içmek, doğa etkilerinden korunmak ve üremek zorundaydılar. Bu ihtiyaçların karşılanmasına yönelik maddî üretim ve kendi kendilerinin yeniden-üretimi, asıl hayati faaliyetlerini oluşturuyordu. Üretim sürecinde, insan-doğa ilişkisi, başından itibaren insan-insan ilişkisiyle içiçeydi. İnsanlar âlet kullanarak ve edinilmiş bilgilerinden yararlanarak doğayı değişti-rip yeni .nesneler (ürünler) elde ediyorlardı. Bu, Üretimin teknik yönüydü. Başka bir deyişle, çalışan insanlar + bu insanların kullandığı üretim araçları + bu ihsanların üretim hakkındaki bilgi ve görgüleri, üretici güçler kümesi idiler. Öte yandan, insanlar toplu halde, birbirleriyle temas içinde üretim yapıyorlar; aralarındaki ilk ve en esaslı ilişkileri bu üretim faaliyeti doğuruyordu. Bu, üretim sürecinin toplumsal yönüydü. Marx, üretimin zorunlu araçları olan âletlerin, hammaddelerin, toprağın ve diğer doğa zenginliklerinin, teknik bilgi ve becerilerin kimlerin elinde toplanacağının, kimlerin maddî üretimde bilfiil çalışacağının ve kimlerin çalışanları yönete-ceğinin düzenlenişini; kısacası üretimin toplumsal örgütlenmesini, üretim ilişkileri deyimiyle anlatıyordu. Bu aslî ilişkiler ağı, toplumun bütün diğer faaliyetlerinin neler olacağına, bunların hangi kalıplar içinde, ne gibi yöntemlerle yürütüleceğine damgasını vurmak-taydı. Demek ki Marx'a göre, üretici güçler ile üretim ilişkileri'nin birliği olarak toplumun temel'ini meydana getiren üretim taraı'na kıyasla, siyaset, hukuk, kültür, ideoloji, vb., flstyamsal karakterdeydiler. Belli bir anda mevcut üretici güçler düzeyi, kurulabile-cek Üretim ilişkilerine nesnel kısıtlar getiriyordu. Keza, belli bir toplumun (siyasî, hukukî, ideolojik) üstyapısının bürünebileceği bi-

çimler, bir bütün olarak ekonomik temel (= üretim tarzı) tarafından kısıtlanıyordu.

Yukarıda da İşaret ettiğimiz gibi, Mara'ın bu teorisi, birinci olarak, kendinden önceki arayışlardan kopuk değildi. Daha 18. yüzyılın ikinci yansında, örneğin, Adam Smith'in de hocası olan Ferguson adındaki tskoçyah bir düşünür, «milletlerin, yalnız kendilerinin zaten icat

etmek üzere oldukları şeyleri dışarıdan alabilecek-lerini»; 19. yüzyıl ortalarında ise Fransız tarihçilerinden Thierry, benzer koşulların benzer kurumsal çözümleri gerektirdiğini söylemişti. Bu tür saptamalar, içsel olan ile dışsal olan, koşullar ile kurumlar, ölçülebilir bir gelişme düzeyi ile hukukî resepsiyon (benimseme) arasında, zaten işlevsel bir bağlantı kuruyordu. Mara'ın

. 29

formülasyonu, Ferguson'lann ve Thierry'lerin sezgilerini daha tâs-temleşmiş bir İfadeye kavuşturuyordu. Üretim tarzı kavramı, burada, bazı toplumların birbirlerini diğerlerinden daha fazla andırdı-

ğı, tâyin edici yakınlıkların da —belli bir şekilde tanımlanmış— ekonomik yapılarında düğümlendiği gözlemini özetleyen teorik bir şifre rolünü oynuyordu. Marksist terimlerle, Ferguson'un tezi, 'toplum-lar, üretim tarzları ile bağdaşabilir üstyapıları ithal edebilirler'

şeklinde; Thierry'nin tezi ise, 'üretici güçlerin belirli dereceleri, belirli üretim ilişkilerinin belirli hukukî çehrelerini zorunlu kılar' şeklinde dile getirilebilirdi.

Marx'ın teorisi, ikinci olarak, somut tarihî malzemeye kayıtsız, a priorist bir «tarih felsefesi»ni simgelemiyordu. Tersine,' doğrudan doğruya mevcut ampirik bilgi birikiminin irdelenmesi orju düşündürtüyordu ki, insanlığın emrindeki üretici güçler düşük düzeyler-den daha yukarı düzeylere doğru evrildikçe, görece basit üretim ilişkilerinin yerini daha karmaşık Üretim ilişkileri almakta; üstyapılarda da üç aşağı beş yukarı buna paralel bir gelişme meydana gelmektedir. Ekonominin toplumsal örgütlenmesinin böyle büyük dönem ya da tipleri, çok fazla değildir. 19. yüzyılın son çeyreğinde artık Arkeoloji ve Antropolojinin bulgularıyla da desteklenen veriler sayesinde, emekçilerin

(1) kandaş kabilelerin görece, eşit mensupları olarak avcılık, çobanlık veya tarım yaptıkları;

(2) köleler olarak, büyük toprak-para-köle sahiplerinin malikâne ve atölyelerinde çalıştırıldıkları;

(3) toprağa bağlı köylüler olarak, küçük tarlaları ailecek işleyip, elde ettikleri mahsul üzerinden, arazinin «yük-sek (ya da kuru) mülkiyet»ini ellerinde tutan bîr askeri aristokrasi mensuplarına ve/veya onların devletine vergi-rant Ödedikleri;

(4) sanayi işçileri olarak, başkalarına (kapitalistlere) ait fabrika, maden, vb. işletmelerde herhangi bir siyasi-hukukî zorlama olmaksızın çalışıp ücret aldıkları (kapita-listlerime, kendi gelir kategorileri olarak, kâr elde ettikleri)

üretim tarzlaruun birbirinden ayırdedilebileceğİ görülüyordu. Bunlardan Üçüncüsünün, vergi-rant'm tek tek yerel aristokratlar tarafından mı, yoksa merkezî bir devletin temsilcileri tarafından mı toplandığına göre, «feodal» ve «Asyatik» varyantlar arasında ikiye ayrılıp aynlamıyacağı diye bir sorun da vardı. Bu bir yana; yukarıdaki temel Üretim ilişkilerinden birine dayalı toplumların, farklı

30

kronolojik zamanlarda ve yeryüzünün değişik köşelerinde ortaya çıksalar da, siyasi-hukukî Örgütlenmeleri ve ideolojik yapılan bakımından tipik benzerlikler taşıdıkları; buna karşılık, farklı üretim ilişkilerine dayalı toplumların üstyapılarının da oldukça farklı 0İ-dugu gözlenmekteydi. Aynı somut malzeme, her yerde aynı anda olmasa da, bîr bütün olarak insanlığın belli başlı üretim tarzlarından az-çok yukarıdaki sıra içinde geçtiğine işaret ediyordu. Başka bir cfeyişle, örneğin feodalizmin olgunlaştığı bir toplumda, artık kandaş kabile düzenine veya köleciliğe dönmek yönünde bir gelişme gerçekleşemiyordu; feodal toplumların senkronize tarzda ve aynı

hızda kapitalizme geçmeleri, söz&onusu değildi ama, bir gelişme ve değişme varsa, bu, kapitalizm yönünde oluyordu.

Üçüncü olarak bu Materyalist Tarih Yorumu, her bir siyasî, hukukî, ideolojik, vb. olgu veya olaya doğrudan bir «ekonomik neden»

yakıştırılması anlamına da, belli bir üretim tarzına dayalı tüm toplumların üstyapılarının tıpı tıpına birbirinin aynı olacağı anlamına da gelmemekteydi. «Tek-yanlılık», «indirgemecilik», «ekonomik determinizm» suçlamalarını asıl hakeden, Marx-öncesi materyalizm; Kari Polanyi'nin ve" izleyicilerinin eleştirdiği, tarîh-dısj soyutluklar-la düşünme tutumunu bugün de sürdüren ise, Neoklasik iktisat teo-risidir. Tarihî Materyalizme göre, üretim tarzının belirleyiciliği, siyaset, hukuk, kültür, ideoloji alanlarında hangi sınıfların, ne gibi sorunlar etrafında birbirleriyle kapışabileceklerine, .sözkönusu üretim tarzına sahip bir toplumun, kavimler/milletler/ülkeler-arası mekânda nasıl davranabileceğine belli sınırlar getirmenin, bir olasılıklar yelpazesi

saptamanın belirleyiciliğidir. Pratikte bu olasılıklardan hangisinin gerçekleşeceği, o üretim tarzına özgü temel sınıflar arasındaki mücadelenin yerel ölçekte nasıl renkleneceği, dolayısıyla somut bir tarihî yaşanmışlık olarak şu veya bu toplumun dış çehre-sinin tam olarak hangi kurumsal girinti ve çıkıntılardan oluşacağı, felsefî anlamda rastlantıya bağlıdır - üstyapısal olasılıklar yelpazesi içinde, deyim yerindeyse, Heisenberg'İn «belirsizlik ilkesi» geçerli olmaktadır. Değişik bir ifadeyle, üretim tarzı, adetâ somut tarihin üzerinde oynanacağı sahneyi çatmakta, önde gelen şahsiyetleri tanıtmakta ve kurgunun çok kaba, en genel çizgilerini anlaşılır kıl-makta; ancak her bir sahnenin kaderine karışmamakta, saniyesi sa-niyesine suflörlük yapmamakta, aktörlere yer yer metin dışına çıkma hakkı tanımaktadır.

19. yüzyıl sonlarından bu yana, tarihî, arkeolojik, antropolojik, etnolojik ve dilbilimsel bilgilerimiz, muazzam bir artış gösterdi. Bu gelişmenin bir ekseni, incelenen kavim, topluluk ve toplumların sayısının alabildiğine çoğalması; bir diğer ekseni, bilgi zincirlerinin gitgide daha gerilere, yeryüzündeki varlığımızın en karanlık dö-31

nemlerine doğru uzatılması; bir üçüncü ekseni ise, görece iyi tanınan uygarlıklara ilişkin, zaten mevcut bilgi öbeklerinin derinleştirilmesi ve aynntılandırılması oldu. Tarih Biliminin ampirik temel-lerindeki bu sürekli nicel birikimin peşpeşe sunduğu yeni sınavlar, Marx'ın teorisini esaslı surette doğruluyor. Henüz sömürünün (doğrudan üreticilerin emeğinin bir bölümünün, üretim sürecini kontrol edenlere aktarılmasının), sınıfların ve devletin varolmadığı, kandaş

birimlerin ilkel kollektivizmine dayalı kabile düzeninin evrenselliği; buna karşılık kabile toplumundan farklı yörelerdeki çıkış deneme-lerinin eşzamansızlığı; sonraki gelişmeler içinde, bazı yerlerde köleci üretim tarzının hâkim olmasına karşılık, yeryüzünün daha geniş bölgelerinde eski sınıfsızlığm yerini köylü toplumlarının almış

olduğu; bir kısım köleci toplumların da daha sonra köylü toplumlarının belli bir türüne dönüştüğü; yerine göre yüzyıllar, yerine göre binyıllar boyunca esas olarak küçük köylü ve zanaatkarların emeğiyle yaşayan böyle toplumlar içinde, «feodal» ve «Asyatİk»

diye adlandırılan varyantlar arasındaki farkların daha çok üstyapısal bir karakter taşıdığı; ancak bu üstyapısal ayırımların, köylü

toplumlarının bağrında kapitalizmin gelişmesi olanaklarını derin bir şekilde etkilediği; 16. yüzyıldan itibaren kapitalizme geçiş sürecinin de çok eşitsiz ve zigzagh bir şekilde yaşandığı ve sonuçta, dünyanın bir gelişmiş kapitalist ülkeler kutbu ile bir azgelişmiş ve ba-

ğımlı ülkeler kutbuna bölünmesini yarattığı. . bu evredeki edinim-lerimizin bazılarıdır. îlkel kollektivist, köleci ve feodal (ya da köylü) üretim tarzlarının iç işleyişi hakkında, doğal olarak, Marx'm zamanındakinden çok daha fazla şey biliyoruz. Metodolojik kavrayışımız ise, belli bir toplumun ekonomik temelinde birkaç üretim ilişkisinin karmaşık bir yumak halinde blrarada bulunabileceği; öte yandan her üstyapının, sadece «kendi» üretim tarzını değil, aynı zamanda «sayısız değişik ampirik koşulun, doğal ortamın, ırkî ilişkilerin, dışsal tarihî etkilerin, vb.» izlerini yansıtacağı; üstyapıların, bir kere ortaya çıktıklarında, toplumun tüm maddî temelini sürekli olarak etkileyecekleri, ekonominin mecrasında değişiklikler yarata-cakları, bu akışı kâh hızlandırıp kah yavaşlatabilecekleri; dolayısıyla hâkim üretim ilişkisinin hareketinin, daima, gerek diğer üretim ilişkilerinin ve gerekse üstyapıların bu müdahaleleri tarafından çoklu-belirlenime uğratılmış bir tarihî hareket olarak somutlanaca-

ğı; belli başlı üretim ilişkilerinin sayıca azlığına karşılık, yaşanmış

tarihin sonsuz çeşitliliğinin, sosyo-ekonomik formasyonların bu «bi-leşik» karakteri ile üstyapının bu «göreli özerkliğimin ürünü oldu-

ğu gibi ilkelerle zenginleşmiştir.

Bu çerçevede, bugün yeryüzünde Marksist olan ve olmayan diye iki ayrı tarihçilik değil, Marx'ın katkılarıyla büyümüş tek bir **32**

Tarih Bilimi vardır. Değişik yaklaşımların herhangi bir anda yanyana yaşıyor olması, bunların «kendi doğruları» arasındaki önem ve yarar hiyerarşisinin de sınanabilirliği gerçeğini değiştiremez. Tek tek araştırmacıların öznel varsayımlarım bu bilim dalının ileri teorik özüyle ne derece bütünleştirdiklerine ilişkin kişisel hoşgörü bir şeydir; bilimin bütününün eklektizme düşmesi, başka bir şey. Marx*

in özel jargonu (dili) benimsensin veya benimsenmesin; Tarihî Materyalizm genel teorisinin yakaladığı gerçek, çağdaş toplumsal

bilimlerin içine işlemiştir. Tarihi, her biri ancak ayrı ayrı ezberlene-

bilecek binlerce, onbinlerce olgunun şekilsiz kargaşası olmaktan çıkarıp, rasyonel tarzda özümlemek, en iyi bu yaklaşımla, dolayısıyla sadece bu yaklaşımla mümkün oluyor. Günümüz- tarihçiliğinin ortak perspektifi, «iktisadî tarih» dip akıntısını yakalayıp temel be-lirlenimleri sergilemek; bu zemin üzerinde, indirgemeci olmayan bir

«total (bütünsel) tarih» yazmaktır. Burada İktisadî Tarîh'in, piyasa ekonomisi olgularının, örneğin ticaretin, fiyat hareketlerinin, vb. nicel seyrinin betimlenmesi değil, fakat toplumun üretim temelinin oluşması ve değişmesi anlamına geldiğini, bir kere daha vurgulayalım. Aşağıda, Türklerin Osmanlı devletinin kuruluşuna kadarki iktisadî tarihlerine, Öncelikle bu açıdan bakacağız.

I. 1. B. Öte yandan, Türklerin tarihinin bu birinci cilde konu olan, Orta Asya kökenlerinden 13. yüzyıla kadarki erken aşaması

için, İktisat Tarihi, çok daha somut ve dar bir anlamda da, Siyasi Tarihe öncelik taşımaktadır.

İnsanın hayvanlar âleminden çıkışı, günümüzden yaklaşık 2 milyon yıl öncesine rastlar. Bildiğimiz ilk uygarlıklar ise günümüzden sadece 6000 yıl önce belirmiştir. Görüldüğü gibi uygarlık dönemi, insanın yeryüzündeki varlığının çok küçük bir parçasını kapsamaktadır. Uçsuz bucaksız uygarhk-öncesi dönem boyunca insanlar, son derece ilkel âletler kullanan, kendi tüketimleri için Üretim yapan, içlerinde toplumsal - işbölümü henüz mevcut olmayan, doğal (kandaş) ilişküore dayalı, küçük ve dağınık topluluklar halinde yaşadılar. En basit şeklini **ilkel** sürülerin, biraz daha gelişmiş şeklini kabilelerin oluşturduğu bu toplulukların, önce üretim faaliyetini, bunun gerektirdiği yer değiştirmeleri ve gene buna bağlı büyüsel âyinleri düzenleyen, daha sonra başka topluluklarla çarpışma işinde başı

çeken birer önderlikleri kuşkusuz vardı (daha doğrusu, «barış» önderliğinin yamsıra bir «savaş» önderliği zamanla şekilleniyordu).

Bununla birlikte, bu önderlik(ler) ve düzenlemeleri, henüz bir devleti ve siyaseti ifade etmiyordu. Kandaş birimler, doğrudan üretici-lerden ve kendileri çalışmaksızın diğerlerinin emeğinin bir bölümüne istikrarlı biçimde elkoyanlardan meydana gelen farklı sınıf-

lara bölünmemişlerdi. Dolayısıyla kandaş birimlerin önderliklerinin, çok uzun süre, belirgin bir sınıf temeli yoktu; değişik bir ifadeyle, yüzbinlerce yıl boyunca bu önderlikler, üretim sürecinin denetimini adım adım ele geçiren bir zümrenin, buna paralel olarak otoriteyi de kendi elinde toplamaya yönelmesinden kaynaklanmıyordu.

O otorite, gerçekten —Türkçede tüm kabile efradı demek olan— kamu'nun otoritesiydi; kamusal bir görüntü altında, azınlıktaki bir hâkim sınıfın iradesine dönüşmemişti. Devletin vazgeçilmez unsurlarından ordu ve bürokrasi de mevcut değildi. **«Horde»** (güruh) de-

ğil de «army/armee» (ordu) karşılığı barbar kavimlerinin «ordula-rından sözetmek, büyük bir yanılgıdır. Düzgün kullanımıyla ordu kelimesi, savaş işiyle uğraşanların toplumun kalanından ayrılmasını

ve şiddet tekelinin bu profesyoneller kümesinde toplanmasını anlatır. Uygarhk-Öncesinin klan ve kabilelerinde ise, herkes silahlıydı

ve avlanırken, sürüleri güderken, otlakları beklerken, g$ç ederken kendi başlarına buyruk başka topluluklarla her an çıkabilecek çatışmalara, oracıkta kim varsa hep birlikte katılmaya hazırdı. Deyim yerindeyse, kabilenin tamamı «ordu» ile özdeş olduğu için, ordu yoktu. Aynı şey bürokrasi için de geçerliydi: Göç, barış, savaş, yabancıların kandaşlığa kabulü veya Öldürülmesi gibi önemli kararların alınmasından* ibaret bir yönetime, (kapsamı ancak zamanla darala-cak olan) büyük kurullar içinde, herkes katılmaktaydı. Kısacası, toplum vardı, insanlar vardı, onların üretim faaliyeti ve bunun etrafında bir örgütlenmeleri vardı, belli bir ekonomi (ve dolayısıyla ekonominin tarihi) vardı; fakat irsi devamlılıklarla örülen bir hâkim sınıfın istikrarlı iktidar ve şiddet tekeli olarak **devlet** de, artık sınıflara ayrılmış bir toplumu kandaş demokrasiyle değil, bu devlet aracılığıyla yönetme sanatı olarak **riyaset** de tanınmıyordu. Burada, Ekonomi'nİn Siyaset'ten daha eskiliği ve daha uzun süreliüği kar-

şımıza çıkmaktadır. Uygarlığa sıçrayıştan sonra ise ekonomik hayat,*

bir devletin bünyesinde; sırf coğrafî bir mekân olarak değil, siyasî-tarihi bir birim olarak belli bir devlet tarafından belirlenmiş bir platformda gelişiyor. Dolayısıyla, —kendinden önceki iktisadî-top-

lumsal süreçler tarafından bir kere ortaya çıkarılmış bulunan— bir devletin veya devletler dizisinin çerçevelediği toplumların iktisadî

tarihini, bu devletin veya devletler dizisinin siyasî tarih(ler)inden sonra ve o siyasî tarihin kronolojisine uydurarak sunmak —her ne kadar ideal olan, iktisat ve siyaseti ile tek ve entegre bir tarih anlatmak ise de— bir nebze mazur görülebilir. Ama bunun için de, sözkonusu devletin veya devletler silsilesinin **ilk ortaya çıkışını** kavramak, kritik halka olacaktır.

Bizim **Türkiye Tarihi** projemizde bu kritik halka, birinci cildin Orta Asya-Osmanlı aralığına denk düşüyor. Bu aşamanın canahcı

iktisadî tarih problemi, kabile ve zaman zaman konfederasyonlar halinde örgütlenmiş devlet-Öncesi Türk toplumunun bağnndaki hangi birikimlerin, (nasıl bir) devletin doğuşunu hazırladığını açıklamaktır. Başlangıçta bir yerde, «herşeyin nasıl başladığını» göstermek, Ümit Hassan ile paylaştığımız bir anlayış. Üstelik bu şekilleniş dönemi, daha sonraki bir dizi sürecin tohumlarını da içeriyor.

Dolayısıyla, birlikte incelediğimiz yüzyılların iktisadî tarih makalesini siyasî tarih makalesinin önüne almamız, Türklerin tarihinin belli başlı eksenlerini kuşbakışı yakalamak amacına da hizmet etmektedir. "

I. I.A'da üzerinde durduğumuz metodolojik yaklaşımın, gerek akademisyenlerin yetişme tarzı, gerekse geniş kitleleri etkileyen okul kitapları itibariyle Türk tarihçiliğine pek az nüfuz etmiş olması, böyle bir açıklamayı büsbütün gerekli kılıyor.

I. 2. Türklerin Tarihinde Temel Yanlışlar

Her yeni bilgi unsuru, insanlığın bilim dağarcığına, kendinden önce varolan bazı bilgi unsurlarının yanlışlanması veya henüz bilinmeyen bir boşluğun (ki bu da bir çeşit yanlış demektir) doldu-rulması olarak katılır ve orada yerini alır. Doğrular, ya da felsefi bakımdan daha dikkatli bir ifadeyle göreli doğrular, ancak yanlışlarla ya da göreli yanlışlarla çatıştırılarak, esaslı surette kavranıp özümlenebilirler. Türklerin tarihine adım attığımızda, bir «yanlışlık-lar katalogu» ile başlayıp, bu tarih hakkında kendi görüşlerimizin her bir önermesini bu hatâlarla zıtlık içinde ortaya koymak, iyice kaçınılmaz oluyor. 8u alanda o kadar çok safsata, en ciddi görünümlü doktora

tezlerinden günlük basındaki çizgi-romanlara, ilkokul, orta ve lise kitaplarından Yeşilçam'ın «tarihî aşk ve macera»

filmlerine kadar, her gün binbir şekilde tekrarlanıyor ki, popüler tarih kültürümüzde nelerin bilim-dışı olduğunu tek tek, açıkça be-lirtmeksizin, sadece doğruları sıralayıp geçmek, daha düzgün bir tarih bilincinin yaratılmasına esaslı bir katkı yapamayacaktır, öte yandan, bu yanlışların nerelerden kaynaklandığını göstermek, Türk tarihçiliğinin fikrî gelişimini özetlemeyi gerektiriyor. Aşağıda işle-yeceğimiz belli başlı tema'larla, bu özet içinde tanışacağız.

I- 2. A. Toplumumuzdaki büyük ideolojik mücadelelerin şu veya bu kanadının tavırlarını yansıtan her türlü savın, toplumsal bilimlerin diğer kollarından daha çok, Tarih alanında ve Îlkçağ-Or-taçağ tarihimizde yoğunlaşmasının sebebi nedir? Kanunca bunun ardında, Türkiye'nin henüz burjuva-demokratik devrimini tamamla-mamış bir ülke olması yatıyor.

Batı'da 17. - 19. yüzyılların burjuva devrimleri, Ortaçağa karşı

amansız bir mücadele açtılar. I. 1. A'da başka bir bağlamda belirttiğimiz gibi, iktisatçı ve tarihçiler kapitalizm-öncesi düzenin sınıfsal yapısını, içerdiği sömürüyü, devletin feodal karakter ve zorbalığını, örgütlü dinin aristokrasiden yana rolünü oldukça net bir şekilde sergilediler. Burjuvazi, «eski nizam»a ilişkin görece bilimsel saptamalarda bulundu. Böyle önermeler, feodalizmi yıkan büyük devrim dalgalarının yükselişi sırasında ortaya atıldı ve aşırılıkları, **36**

sonraki evrimci gelişme dönemlerinde kısmen düzeltildi. İngiltere'

de, Fransa'da, hattâ İtalya ve Almanya'da, kapitalizmin güçleri ile feodalizmin güçleri arasındaki **pratik** hesaplaşma artık çok gerilerde kaldığından, Batı, kapitalist çağdaşlığın istikrarlı zaferi noktasından kendi kapitaüzm-öncesine görece serinkanlı bir şekilde ba-kabilir hale geldi. 20. yüzyılda ise gerek faşizme karşı çetin mücadelenin kazanımları, gerekse Üçüncü Dünyanın yükselişi, emperya-

listlikten kaynaklanan ırkçı ve Avrupa-merkezci eğilimleri törpü-lemiştir.

Bugün, tarihin devrimlerle ilerlemediği, her şeyin kendiliğinden ve tedricen geliştiği, ya da kapitalizmin kategorilerinin ezelden beri

mevcut olduğu gibi, **burjuva ideolojisi kökenli** çarpıtmalar Batı tarihçiliğine hâlâ yansıyorsa da, önemli bir **feodalizmin yüceltilmesi** cereyanı görülmüyor. Ortaçağ düzeninin, sınıfların karşılıklı yardımlaşması ve tamamlayıcılığına dayalı bir organik uyum âlemini simgelediği yolundaki geçmiş özlemcisi fikirler; her milletin tarih-
çilerinin kendi kavmî öncüllerini yüceltmeleri ve böylece «saf İngiliz», «saf Fransız», «saf Alman» kurumsal soykütüklerinin inşası; böyle her bir feodalizm-Öncesi kabilesel' aşamanın cengâverlik destanlarından türetilen ırkî üstünlük iddiaları, vb., gelişmiş kapitalist ülkelerin ciddî tarihyazınından büyük ölçüde dışlanmıştır. Kendilerini Marxist saysınlar veya saymasınlar, önde gelen İngiliz ve Fransız Ortaçağ tarihçilerinin temel teorik önermeleri yerli yerindedir : Karanlık Çağlar'da Cermen kabile toplumunun dar bir askerî aristokrasi ile geniş bir bağımlı köylüler kitlesine ayrıştığını, barbar krallıklarından organize feodal devlete bu sınıflaşma ile geçildiğini; **manor** ekonomisi çerçevesinde köylülerin artı-ürününe senyörlerin elkoyduğunu, buna karşılık ilkel kollektivizmden kalma «köy komünü» anılarının ve davranış biçimlerinin lordların (beylerin) tahakkümüne belli sınırlamalar getirdiğini, geleneklerin gücünün sömürü oranlarını uzun süreler boyunca görece durağan kıldığını, aristokrasi ile serfler arasındaki mücadelenin rant biçimlerinin evriminde ilerici bir rol oynadığını, köylü isyanlarının feotial toplumun ayrılmaz bir parçasını oluşturduğunu, aralarındaki ikincil çelişmelere karşın hâkim sınılın dinî ve dindışı kanatlarının bu isyanlara karşı

genellikle elele verdiğini. . üç aşağı beş yukarı bilir ve söyler. Kralların «iyi»liğine, «adaletline, «zaferlerine habire kaba ve çocuksu Övgüler düzmek şöyle dursun; başta kral, bütün fiyef (dirlik) sahipleri sınıfından «işte köylülerin belini büken alçaklar bunlardı» diye sözetmek, hiç olmazsa bazı Batı üniversitelerinde, konferansçıların alışılmış esprisi olabilmektedir.

Bu çerçevede, Batı'da bilim adamları yıllardır «mikro-tarihçili-

ğe» çok daha serbestçe yönetebilmişler; dikkat edilirse, teorik so-

runlarla İlgilenmedikleri için değil, bu sorunların en önemlileri çözülmüş olduğu için, geniş karşılaştırmalı çerçeveler içinde arkeolojik, antropolojik, etnolojik, nüfusbilimsel ve dilbilimsel verileri biraraya getirerek, iyi yorumlanmış muazzam ampirik bilgi yığınları

oluşturmuşlardır. Bugün Batı Ortaçağ tarihçileri arasındaki tartışmalar, uzun vâdede kapitalizme geçiş dmamı'ğme götürecek alan meta ekonomisi canlanışının kırsal kesimde mi, şehirlerde mi başladığı, bu canlanışta küçük ve orta boy pazar kasabalarının rolünün ne olduğu, ne kadarının «kendiliğinden» ve ne kadarının «dev-

letçe zorlanmış» bir gelişmeyi ifade ettiği gibi, çok daha spesifik konulardadır ve sonuca ulaşmak için, örneğin her yöre ve her yüzyılda köylü ekonomisi/senyör ekonomisi verimliliklerinin, yıllık-

mevSimliiL-aylık fiyat hareketlerinin, tarım ve zanaat üretimi ma-

liyetleri ve kâr marjlarının, ticaret hacimleri ve bileşimlerinin çok incelmiş nicel kestirimlerine başvurulmaktadır. Konumuz açısından bu tür araştırmaların iki özelliği vardır : Birincisi, Türk tarihçili-

ğinin skolastisizmi, hukukî formalizmi, kuru belgecüiği, tekdüzeliği ve gevşekliğinin kat be kat ilerisindedirler; ikincisi, güncel siyasî

mücadeleler düzleminden epey uzaktırlar. Demek ki, Yakınçağ tarihçiliğinin doğrudan siyasî uzantı ve çağrışımları çok daha canlıy-ken, Tarihöncesi, İlkçağ ve Ortaçağ incelemeleri giderek «saf» bir bilimsel disiplin niteliğine bürünmüş; ideolojilerden değilse bile siyasî konumlardan görece özerklik kazanarak kendi içsel devamlılı-

ğını teminat altına alabilmiştir.
I. 2. B Türkiye'de İse çok farklı bir durum sözkonusudur, çünkü toplumumuz hâlâ kendi Ortaçağı ile, Ortaçağ kalıntısı sınıf ve zümrelerin ekonomik çıkarları, siyasî partileri, düşünsel savu-nulanyla cebelleşiyor. Bu tür bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye*
de de özellikle Ortaçağ tarihçiliği, büyük bir siyasî ve ideolojik mücadelenin arenasıdır. Farklı toplumsal kesimlerin, kendilerine özgü
tarih teorileri aracılığıyla birbirleriyle kapışmaları, Türkiye'nin fikir hayatının çok önemli bir parçasını meydana getirmektedir.
Osmanlı imparatorluğunun uzun yüzyılları boyunca bizde biricik tarih anlayışı, saltanatçı-ümmetçi feodal tarih anlayışıydı. Bütün **kapitalizm-öncesi düzenlerin «aydın»ları gibi Osmanlı uleması**
da, doğrudan doğruya İmparatorluğun uketi denilen hâkim sınıfına mensuptu, yani kaderini sarayın kaderinden koparması olanaksız bir maaşlı görevliler grubuydu. Bunların İçinden çıkan **vakanü-**
visler, «Nizam-ı âlem»in korunmasından **başka** görüş tanımıyorlar-dı. İlerde değineceğimiz özgül koşulların, görece güçlü **bir** merkeziyeti doğurduğu bir Ortaçağ toplumunda, bu sınıf tutumu, her **olaya** yalnızca devlet açısından bakmaya, tarihin bütününü hanedanın 38
yüceliği ve meşruiyetinin öyküsüne indirgemeye yol açıyordu. Geniş alanları yüzyıllar boyunca yöneten büyük imparatorlukların (Mısır, Çin, Bizans, İran), diğer kapitalizm-öncesi siyasî organizmalara kıyasla daha katı, değişmeye karşı daha dirençli ideolojileri oluşur.
Böyle düşünsel üstyapılar, görece aynntılandınltmş kozmogonileri-nin (evren şemalarının) merkezine, kendilerinin üstünlüğü ve benzersizliğine çok kuvvetli bir inancı yerleştirip, bunu iman ile payan-dalarlar. Ortaçağ Türk devletinin, «Dâsıtan-ı Tarih-i âl-i Osman»ı-nın da kumaşı, dinsel dogmatizmden dokunmuştu. Artı-ürünün piyasa-dışı zor yoluyla ele geçirildiği üretim ilişkilerinin kutsanmasında tâyin edici rolü din oynadığından, Osmanlı vakanüvislerine göre îslâm tarihi hakkında îslâmiyetin kendi yorumu gerçekti ve meseleye başka türlü bakmak, düşünülemezdi bile. Ulemanın, tarihî

akışın sebep ve sonuçlarını ilâhî kudrete atfetmeleri, işte bundandı, îslâmî ideoloji, çok-kavimli imparatorluğun öyle bir dikey ve yatay yapıştırıcısıydı ve Osmanlı Türkleri İslâm kültürüyle öylesine bütünleşmişlerdi ki, Türklerin Islâraiyet-öncesî geçmişi, Asyaî kökenleri ve göçleri, kollektif hafızadan silinmişti. 19. yüzyılın ikinci ya-

nsının Abdurrahman Şeref ve Cevdet Paşa gibi yazarları bile, son tahlilde biraz daha bilgili vakanüvislerdi: Modern dünyadaki olayları, 16. yüzyıl gelenekçiliğinin nedensellik kalıplarıyla değerlendir-meyi sürdürüyorlardı. Millî tarih diye birşey hâlâ yoktu; Türk toplumunun kendi tarihini bilmek ihtiyacı, sırf Osmanlı tarihi (= Osmanlı padişahlarının soyağacı) ile karşılanıyordu.

Türk tarihyazıcılığına, yöntem açısından, en koyu dinî idealizme dayandırılmış bir basit menkıbeciliğin; içerikte, tslâm tarihinde bir «bahis» olarak Osmanlı sülâlesinin savunusunun hükmettiği 1800*

lerde, emperyalist Batı'nın Oryantalizmi (şarkiyatçılığı) ise «Euro-centrism» (Avrupa-merkezcüik) ile esaslı surette malûldü. Bu yaklaşım, «hasta adam» Türkiye ile birlikte Türklerin tarihini de Sömürgeleştirmeye yönelikti. Oryantalizm, bîr bütün olarak İslâm tarihine bir «binbir gece masalı» havası içinde bakıyor; onu belli belirsiz bir nostaljinin konusu, egzotik (yabancıl), olağanüstü ve çağdışı bir olay olarak görüyordu. İslâmiyet öncesinde ve İslâm tarihi içinde Türklerin özel tarihi pek az biliniyordu. 20. yüzyıl başı Oryantalizminin bir dalı durumundaki Türkolojiye göre, 11. yüzyılda tslâm uygarlığı alanına girmelerinden Önce Türkler, her türlü uygarlık başlangıcından yoksun, sadece savaşçı ve yıkıcı bir güç idiler. Bu fatihler, Bağdat'ı almalarından sonra ortaya çıkan Türk-İslâm devletlerine, kendilerinden hiçbir şey katmamışlardı: Sözkonusu siyasî kuruluşlar, uygarlık namına gerçekleştirdikleri herşeyi, İran-İslâm geleneğine borçluydular. Bu kadar geri, tipik hayatî faaliyeti bu denli yağma savaşçılığından ibaret bir kavim, Osmanlı tm-39

paratorluğunu da, zaptettiği yerlerin Müslüman olmayan nüfusun-dan yararlanarak ve bütünüyle Bizans kurumlarım taklit yoluyla kurmuş olmalıydı. Türklerin Bizans ile temas öncesinde mutlak bir gerilik içinde bulundukları fikri, böylece, Osmanlı devleti ve uygarlığının Bizans'ın halefi olduğu fikriyle örtüşüyordu. Dolayısıyla,

Osmanlı-öncesi Türk-tslâm devletlerinden Osmanlı'ya uzanan herhangi bir devamlılık zinciri yok sayılmaktaydı. (1) Modern belge eleştirisi anlayışından dahi yoksun bîr hikayeci tarihçilik ve (2) Bizans ile Klasik İslâm yanında, Türklerin tarihinin küçücük kalışı, bu Oryantalizmin Osmanlı tarihyazıcılığı ile paylaştığı noktalardı. Öte yandan, Osman'ın soyunu dünya hâkimi gibi gösteren saltanatçı-

ümmetçi vakanüvisliğe karşı Oryantalizm, dört yüzyıl boyunca Batı'nın Osmanlı yayılmacılığının tehdidi altında yaşamış olmasının in-tikamım, şimdi .Batı hegemonyası döneminde, Türklerin Avrupa'

dan sürülmeye, hattâ Anadolu'da dahi başkalannca yönetilmeye müstahak oldukları anlamına gelen, zıt bir teoriyle alıyordu.

I. 2. C. Feodal ve sömürgeci tarih anlayışlarına alternatif, materyalist (maddeci) bir tarihyazıcıhğmm başlangıçlarını, 19. yüzyılın ortalarından itibaren zigzagh bir yükseliş gösteren burjuva milliyetçiliğimiz, ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yarattı. 1904 ilkbaharında yayınlanan «Üç Tarz-ı Siyaset» makalesiyle, «etnik unsur»

kavramına dayalı bir Türk milleti ve millî devleti fikrîni ilk defa ortaya attığı kabul edilen Yusuf Akçura, örneğin, Türklerin tarihine yeni bir bakışın da babasıydı. Belli bir ekonomik determiniz-

min (gerekirciliğin) 19. yüzyılda Batı tarihçiliğine nasıl girdiğini, yukarıda I. 1. A'da anlatmıştık. Akçura bu bilimsel devrime 1900-1903 yıllarında Paris'teki öğrenciliği sırasında yakından tanık olmuştu. Bu yüzden o, eski tür tarihyazıcılığının devamında «bağlantılardan ve anlamdan yoksun» bir tarihten, içinde tarihî faktörlerin zincirleme oluşumunu gözlemenin imkânsız olduğu bir «olgular koleksiyonu»na indirgenen «kuru ve cansız» bir tarihten başka bir şey görmüyordu. Demokrat Akçura'ya göre, 1910'lara gelindiğinde Osmanlı tarihyazıcılığı hâlâ sadece büyük adamlara, sultanlara, beylere, paşalara yer verirken, tarihî gelişimin ekonomik ve toplumsal yönlerini tamamen ihmal ediyordu.

Daha genel olarak Yusuf Akçura, tarihi gelişmenin motoru olarak fikirleri ve ahlâkı gören, Örneğin 1789'un sadece ve doğrudan doğruya 18. yüzyıl felsefesinden, 1908'in de Jön Türk broşür ve gazetelerinden doğduğunu sanan Osmanlı aydınlarının idealizmine karşıydı. Kendisi, daha Fransa'da yazdığı ilk makalelerinde —hayatını araştıran, François Georgeon'un deyişiyle— «fikirlerin ve ide-

allerin ardında, gizli maddî ve ekonomik güçlerin etkilerini keşfetmeye» çalışıyordu; belki «diyalektik materyalizmden çok vülger ma-teryalizme yakın»dı veya gerçeğe «ekonomist» bir tarzda yaklaşı-yordu, ama gene de, ekonomiye ve Marx'a kayıtsızlıklarından ötürü Osmanlı aydınlarına çatmaktan ve siyasetçiler gibi tarihçiler için'

de materyalizmin idealizmden daha doğru olduğunu savunmaktan geri durmuyordu. Tarihin mantığını keşfetmeye çalışan —örneğin İbni Haldun, Vico, Herder, Guizot, Buckle, Hegel ve nihayet Marx*

mki gibi— büyük teorilerin, gerçekliği sistematîze ederken belli "bir çarpıtmaya uğratsalar bile gerekli olduklarına inanan Akçura, 1905'

te Kazan'da verdiği derslerde «bilim olarak Tarihin, insan neslinin ortak hareketlerine hükmeden yasaları araştırdığını» belirtiyordu.

Tarihçiliğin yardımcı disiplinlerinin oluşturduğu avadanlık, «olgular yığınının içinden eğilimleri ve yasaları çekip çıkarmayı, hareket yönünü saptamayı mümkün kılmah»ydı.

Yusuf Akçura'nın Türk-Osmanlı tarihinin içeriğiyle ilgili görüşleri, ilk olarak Paris'te 1903'te sunduğu mezuniyet tezinde ifade edilmiştir. «Osmanlı Sultanlığının Kurumlarının Tarihi Üzerine Bir Denemecinde Akçura, adıgeçen kurumların hem Türk, hem İslâm geleneklerini kapsayan ikili bir mirasın ürünü olduklarım göstermeye çalışmıştı. Akçura, Türklerin ataerkillik, toprakta ortak mülkiyet, topluluğun şefi olan han'ın şahsında çok büyük, ama gene de **yasak** ve **töre** ile sınırlanmış bir iktidarın toplanması, bir aristokrasinin varlığı... gibi, Orta Asya göçebe yaşantısı için de edinilmiş

özelliklerini, kendileriyle birlikte İslâm kültür dairesine taşıdıkları

ve bunların izlerinin Osmanlı'ya kadar uzandığı kanısındaydı. İslâm hukuku ile Türk geleneklerini aynı düzeye koymakla Akçura, bunlardan ilkinin mutlak karakterini inkâr etmiş ve İslâmiyet! TÜrkik halkların tarihindeki çeşitli eksenlerden yalnızca biri durumuna indirgemiş oluyordu. Bu yaklaşım, eski Osmanlı tarihyazıcj-

hğuıın dinî idealizmine de, İslâmiyet-öncesi bir Türk tarihini yok saymasına da ters düşmekteydi. Dahası, Akçura'mn kavramlaştır-ması, Türk-îslâm devletlerinin kurulması için gerekli şartlan (ataerkillik; bir aristokrasi; hanlık; **yasak** ve **töre,** yani bir kamu hukukunun göreneklerdeki başlangıçları) Türklerin kendi sosyo-ekonomik yapılarının içinde bulduğu ölçüde, Oryantalizmin Türkler için dış etkileri başat sayan mekanik yorumunu da aşıyordu. 19. yüzyıl Batı antropolojisi, Osmanlı İmparatorluğu ile Osta Asya arasında bir bağlantının varlığını sezmiş, ancak bunu sırf etnik düzeydeki bir devamlılık olarak almış ve yer yer ırkçı önermelerle bezemişti.*

Şimdi ise Yusuf Akçura, etnik düzlemi terkedip sosyo-ekonomik temele inen bir devamlılık teorisinin kapısını aralıyordu.

41

L 2. D. Bu ilk filizlerin üzerinde çiçek açabileceği yeni siyasal, kurumsal, toplumsal ve düşünsel ortam, Millî Kurtuluş Savaşı

ve yeni Türk devletinin kuruluşu tarafından, görece köklü bir dönüşümle gerçekleştirildiğinde, Akçura'da gördüğümüz ipuçlarını

kapsamlı çalışmalarla derinleştiren, Fuat Köprülü oldu. Türklerin tarihinin evrimsel bütünlüğünün ilk olgun kavranışını olsun, Osmanlı devletinin kuruluşu sorunsalının bu bütünlüğün içine yerleştirilişini olsun, ona borçluyuz. Sözkonusu çözümlerden ilkinin, bugün hangi yoruma temel oluşturduğu üzerinde, aşağıda I. 3'te; ikincisinin daha modern formülasyonu üzerinde ise IV. Bölümde dura-cağız. Artık daha derin, daha tutarlı, daha bilimsel bir tarih teorisine sahip olduğumuz ve Türklerin toplumsal gelişmelerini bu teorinin analiz araçlarıyla açıklayabildiğimiz için, 1980'lerde Köprülü'

nün, Kemalist Devrimin doğru değerlendirilmesi, azgelişmiş ülke milliyetçiliğinin anti-emperyalist ve anti-feodal atılım anlannda belirginleşen ilerici Özünün kavranması, aynı zamanda kaçınılmaz tıkamşının görülmesi gibi kaygılar etrafında, yani sırf bir fikir tarihi perspektifi içinde incelenmeye lâyık olduğu düşünülebilir. Ancak Köprülü'nün görüşleri günümüzde bile okuyucuya Türklerin tarih'

hakkında çok yanlış olmayan anlayışlar verecek düzeydedir ve bu nedenle, kendi tutarlılıkları içinde topluca bilinmelerinde başhba-

şma yarar vardır.

Milliyetçi tarihçiliğimizin bilinçli bir temsilcisi olarak Fuat Köprülü, Oryantalist ve feodalist tezlere tepki içinde araştırmalarım Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu sorunsalı üzerinde yoğunlaştır-mış; sırf «dörtyüz çadırlık bir aşiret» maddî temelinden «cihangi-rane bir devlet» çıkamıyacağı, Bizans kurumlarının taklit edilmesinin de böyle bir sıçrayışa yeterli olamıyacağı hissi, onu, çeşitli ka-demelerde tekrarlanan bir 'daha önceleri ne vardı. . daha daha önceleri ne vardı?' sorgulaması aracılığıyla, klanların başlangıcı kadar gerilere dayanan bir eklemlenmenin bütün uğraklarını gözden geçirmeye sevketmiştir. Köprülü'nün yaklaşımının püf noktası, Osmanlı tarihinin «ancak umumî Türk tarihinin çerçevesi içinde, yani sair Anadolu Beylikleri ile beraber ve Anadolu Selçuklu tarihinin bir devamı gibi telâkki ve tetkik olunursa» anlaşılabileceğidir. Buradaki ilk yenilik, kritik halka olarak, 1930'larda hâlâ fazla bilinmeyen Anadolu Selçuklularının alınmasında yatıyordu. Anadolu Selçuklularının ve onların ardındaki Büyük Selçukluların (ya da İran Selçuklularının) — sosyo-ekonomik bünyelerinin tüm hukukî

şekil ve ifadelerini, vergi sistemlerini, teşkilâtlarım, devlet yapılarını, vb. kapsayan— «âmme hukuku» ise, değişmez farzedilen bir İslâm «âmme hukuklunun basit tekrarı değildi. Bir kere, Islâmiye-tin kendi bünyesinde, «ilk patriyarkal devir»den başlayıp, «Mısır*

da, Suriye'de, Mezopotamya'da... sadece bir işgal ordusu mahiyetinde» kalan «çölden gelen yarı-barbar Arap fatihlerinin, devlet kurmak için» buralardaki Sâsânİ ve Bizans kurumlarım «belki aynen bırakmalarından geçerek, bir türlü kabilesel karakterden kur-tulamayan Emevî devletinin başlattığı «nazarî ortodoks sistemati-zasyon»un Abbasîler zamanında olgunlaşmasına ilerleyen, sürekli bir evrim vardı. İkincisi, Türklerin de İslâmiyet dışında kendi «âmme hukuku» edinimleri, yani uygarlığa geçiş ve devletleşme yönündeki adımları vardı. Köprülü, Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türk uygarlığı arasındaki devamlılığı, Türk göçebe kabile düzeninin —daha ilerde eleştireceğimiz resmî «Türk Tarih Tezi»nin iddia ettiği gibi, M.Ö. 7000-5000 dolaylarında değil— İsa'dan sonraki yüzyıllarda başgösteren büyük coğrafî yer değiştirmeler boyunca uzanan iç evrimi ve sosyal farklılaşmasında arar. «Göçebe hayatının icap ettirdiği çetin mücadeleler» neticesinde bu kabileler arasında belli bir

asalet/tâbiyet hiyerarşisi doğarken, kurulan, dağılan ve tekrar kurulan konfederasyonların başını, giderek daimîleşen bir «askerî aristokrasi» çekmeye başlar. Böylece Türkler, M.S. 1600 dolaylarında artık kitlesel olarak girdikleri Klasik İslâm diyarlarında, içsel gelişmelerini İslâmiyet sayesinde hızlandırarak ve bir Türk-îslâm sentezi oluşturarak, «askerî aristokrasiye müstenit devletler» kurarlar.

Ortaçağ Müslüman-Türk devletlerinde, Şeriat'ın yanısıra, Türk askerî aristokrasisinin üstün hâkimiyetim yansıtan Örfî hukuk da varlığım koruyacak, hattâ kendi alanını genişletecektir. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerine belirgin etnik karakterlerini veren yoğun Türkmen göçü, her biri kendi irsî reisine itaat eden aşiretler (kabileler) içinde örgütlüdür. Selçuklu soyunun başı, bu şefler zümresi içinden, onların kabulüyle sivrilir; görece eşitlikçi eski geleneklerle bağlı «bir büyük reis»in eşitler arasında ilk'liğini aşamadığı sürece, hepsi üzerindeki metbuluğunu korur, fakat kendisine «şahsî olarak» bağlı emir, prens ve atabeyleri atlayıp, onların aşiret kümelerinin iç alanına doğrudan karışamaz, öte yandan sultan, sürekli hareketlilik, düzen-tammazhk ve yağmacılıktan (devletin vergi temelini meydana getiren) yerleşik tarım ile ticaretin zarar görmesini önlemek, merkezî devleti daha sağlam esaslara dayandırmak için, başlangıçta desteğine yaslandığı «aşiret tesanüdünü» kırmak da zorundadır. Sultanlar bunu, Sasânî-Abbasî yönetim tecrübesi ve usullerinin taşıyıcısı olan güçlü tranî «memur aris-

tokrasisi» ile ittifak kurup; küçük parçalara böldükleri kandaş birimleri ayrı ayrı sahalara aktarmak, kabile efradım iskân ettirip köylülere dönüştürmek ve vergiye bağlamak, küçük küçük yerleşme birimlerinin vergi gelirlerini askerî hizmet yükümlülüğü karşılığında tek tek sipahi'lere bağışlamak, böylece önceleri aşiret kü-

43

melerine (irsî reislerinin şâhsında) toptan verilmiş olan «büyük iktâ»lan «küçük iktâvlara dönüştürürken askerî sınıf mensuplarını

da kabile şeflerine bağlılıktan doğrudan doğruya sultana bağlılığa geçirmek gibi yollarla gerçekleştirmeye çalıştılar. Ancak bu «siyasî

ve idarî tekâmül», direnmeler, hattâ özellikle 11.-12. yüzyıllarda sık sık isyanlarla karşılaştığından, İran'da «eskiden beri toprağa bağlanmış olan yerli halkın menfaatini de bozan» göçebeleri habire uzak uç'lara kaydırma yöntemine de başvurdular. Bu çerçevede, Malazgirt'ten sonra artan bir hızla Küçük Asya'ya sevkedilen «kesif ve devamlı Türk muhacereti», «diyar-ı Rûm»un Türkleşmesine yol açtı. Devlet inşası ile «aşiret tesanüdü» arasındaki çatışma, böylece ikinci olarak Anadolu Selçuklularında; 1240'lardaki Moğol istilâsından sonra ise, üçüncü olarak, Batı ve Kuzey Anadolu uçlarına sürülen ve Konya'nın zayıflayan denetiminden Özerklesen Türkmen kitlelerine dayanılarak kurulan beyliklerin bağrında tekrarlandı.

Sosyal yapı itibariyle bu yörelerde, (a) «kadınları ve çocukları da müsellâh» ve «devlet mefhumuna yabancı» olan «hudut aşiretleri»

nin yanısıra, (b) aşiretlerinden kopup bireysel olarak ganimet, hattâ toprak peşinde koşan yiğitlerin meydana getirdiği «gazi» veya

«alp» teşkilâtları, (c) köyler, küçük kasabalar, müstahkem mevkiler, hattâ «hudutların biraz gerisinde... bazı büyükçe şehirler», (d) «uç

beyliklerine merkez vazifesi» gören bu sonuncu yerleşme odaklarında, «İran, Mısır ve Kırım Müslüman merkezlerinden gelen med-reselilerle, orta ve şarkî Anadolu'dan gelen Selçuklu ve İlhanlı bürokrasisi mensupları»nı «yavaş yavaş bir idare makinesi» kurmada kullanabilen otorite çekirdekleri, yani etraflarında birer minyatür divan ile birlikte uç emirleri mevcuttu. Başka bîr deyişle, Bizans ile İlhanlı himayesindeki Anadolu Selçukluları arasındaki tampon bölgede, yeni devletlerin doğması için gerekli bütün «maddî ve manevî kuvvetler» hazırdı. Osmanlılar, bu beylikler arasındaki yansı, diğerlerinden farklı bir bünyeleri olduğundan değil, coğrafî konumlarının Üstünlüklerinden ötürü kazandılar: Nüfus yığılmasının ve savaşçı toplumsal karakterlerinin zorladığı yayılmayı, çürümüş Do-

ğu Roma'nın topraklarına karşı yürüttüler; çok erken bir tarihte Rumeli'ye atladılar ve bütün uç bölgesinin askerî aristokrasisini bu sayede çevrelerinde birleştirerek, Timur darbesi karşısında bile yi-tirmeyecekleri esas üslerini Balkanlarda kurdular. «Bütün bu iza-hatlar gösteriyor ki, Osmanlı imparatorluğu, bazılarının İddiası gibi,

'ilk mağlubiyette çadırlarını toplayıp geldiği bozkırlara dönen ve hâkimiyetinden hiçbir iz bırakmayan barbar göçebelerin kurdu-

ğu geçici bir devlet' değildi.» Osmanlı devleti, «Anadolu Selçukluları saltanatının idarî ananelerine vâris olmuş ve kısmen İlhanlıların ve Memlûklerin tesiri altmda kalmış bir Türk-tslâm saltana-

tı»ydı. Dolayısıyla onu «bütün müesseseleriyle, siyasî ananeleriyle

'Bizans'ın İslâmlaşmış bir devamı' sayan görüş tarzının yanlışlığı

da meydana çıkmış oluyor.»

Fuat Köprülü'nün eserlerini, DTCF ya da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi gibi, profesyonel tarihçi yetiştiren akademik kurumlarımızın bugünkü sıradan ürünlerinden ayırdeden ilk çarpıcı

r

Özellik, iddialı temaları, yazarın geniş bir kültür birikiminden hareketle karşılaştırmalı tarih sorunlarını ortaya atabilme cesareti ve yeteneğidir. Köprülü, parça ile bütün arasında doğru bir ilişki kurulmasını savunur: Artık «hiçbir millî tarih'in, umumî tarih çer-

çevesi içindeki tabii mevkiine sokulmadan tetkikine imkân olmadı-

ğı» gibi, o «umumî tarih» de, Batı-dışı halkları da kucaklayan «hakikî ve tam» bir sentez şeklini almak zorundadır. Bu çerçeve içinde İslâm tarihi, genel akışın çok önemli bir bölümünü, İlkçağı Ortaçağa bağlayan belli başlı çizgilerden birini oluşturmalıdır. Oryantalizmi ve Türkolojiyi geleneksel vakanüvislik havasından kurtarmak, '—Batı ile Doğu Ortaçağları arasında bir eşdüzeyliğin veya kar-

şılaştırılabilirliğin varlığını imâ eden bir ifadeyle— «Garp Ortazaman tarihi tetkiklerinde takip edilen yeni usullerin Ortazaman Türk ve İslâm tarihi tetkiklerinde de kullanılmasına bağlıdır. Bu, «daha fazla askerî ve diplomatik hadiselerle» veya dar filolojik, dar hukukî incelemelerle uğraşmak yerine, «İslâm kavimlerinin tarihî

tekâmülü» üzerinde yoğunlaşmayı gerektirir. «Tarihî tekâmül»: Teorisinin yukarıdaki Özetinden de görülebileceği gibi, bu, Köprülü'nün geçmişe bakışının özü ve Türklerin tarihine uyguladığı

ana fikirdir. «Tarih herşeyden önce değişmenin bilimidir» diyen Marc Bloch gibî, Köprülü de «tarihçinin hedefi»ni, «herhangi bir cemiyetin muayyen bir zaman ve mekân içindeki gidişinin sebeplerini izah etmek» olarak tanımlar. Dolayısıyla Köprülü, tarihçiden, belli bir somutluğun eksiksiz betimlenmesiyle yetinmeyip sosyolojik soyutlamalara geçmesini, hayatın karmakarışık halde önümüze koyduğu tüm olgular İçinden «binlerce ehemmiyetsiz,, feri, mükerrer hadiselerdi atabilmesini talep eder. Maddenin her türlü hareketinin açıklanması çabasında olduğu gibi, toplumsal gelişmenin İzahı

göçevi de Köprülü'nün önüne, bir Önemli/önemsiz, birincil/ikincil, iç/dış ayırımının nasıl yapılabileceği sorusunu getirir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu anlamak, «her şeyden evvel onun dahilî âmillerini tamma»yı zorunlu kılar. Köprülü'ye göre, sosyal evrimin bu içsel ve birincil belirleyicileri, ekonomik koşullardır. Üretici güçler ve üretim ilişkileri, ekonomik temel ve üstyapı gibi, daha kesinlikli analiz araçlarını kullanmasa da, Köprülü'

nün kafasında, toplum'un devleti belirlediği yolunda genel bir fi-

45

kir vardır : Anadolu Selçuklu devleti, 13. yüzyıl Anadolu Türk toplumunun «siyasî bir ifadesi »dir; «herhangi bir iktibas ve taklit imkânı için de muayyen birtakım şartların vücudu lâzımdır», çünkü

benzer neticeler esas olarak «belirli zaruretlerin» veya «benzer şartların» yansıması olabilir; ticaret ve sanayinin gelişme derecesi bilinmeden, şehir örgütlenmesi incelenemez; ticaret ve sanayinin ge-

lişme düzeyini esas alan bir karşılaştırma ise, 13. - 14. yüzyıl Anadolu şehirleri ile Batı'mn Aşağı Ortaçağ şehirleri arasındaki benzerlikleri öne çıkarır; nihayet, Osmanlı «siyasi heyetlinin **«nıbstnıc-**

ture»ünü [altyapı'sini] teşkil eden esasi unsuTİar»ı, Anadolu Türk toplumunun tabakaları, karşılıklı konumları, kuvvet ve zaafları, aralarındaki zıtlık veya birleşme etkenleri oluşturur. Sınıfsal yapıya aynı yöneliş, Köprülü'nün, Ortaçağ Türk toplumunun sözkonusu katmanlarını bütün Özel hukukî görüntülerinden arındırılmış «gö-

çebeler», «köylüler», «şehirliler» olarak sunmasında; Osmanlılar dahil tüm Türk-îslâm devletlerini, birkaç kere değindiğimiz gibi, «asker! aristokrasiye müstenit» saymasında; Azerî milliyetçiliği ve edebiyatının 20. yüzyıl başlarındaki gelişmesini, bu bölgede

kapitalizmin ve bir burjuvazinin yükselmesiyle açıklamasında; ön Asya ve Anadolu mezhep ve tarikatlerinin her birini şu veya bu sınıf temeline dayandırmak, iman biçimlerinin sosyal mücadeledeki kök-lerine eğilmek istemesinde, tekrar tekrar kendini göstermektedir.

özetlersek, en açık şekliyle Köprülü'nün metoda ilişkin söyle-minde görülüyor ki, genç Türk burjuvazisinin ideolojisi olarak milliyetçiliğin Tarih alanında henüz itici güç rolünü oynadığı dönemin kazançları, Türk tarihinin feodalist ve sömürgeci teorilerinin içerik İtibariyle geriletilmesinin yanısıra, **materyalist nedensellik, sınıfsal-hk ve evrensellik** kavramlarının belli ölçülerde tarihçiliğimize girmesi olmuştur.

I. 2. E. Bununla birlikte, Kemalist Devrimin yükselişinin radikal milliyetçiliğinin, kendi doğasından gelen sınırlılıklar taşıdığını ve esasen bu yüzden, kapitalizm-öncesi ideolojiler üzerinde de kesin zafer kazanamadığını unutmamalıyız.

Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki fiili üstünlüğü ile Batı tarihçiliğinin «ethnocentrism»inin elele geliştiği 17. - 19. yüzyıllardan itibaren, o zamanki hâkim sınıflarımızın bir bölümü, di-renmenin yolunu, Doğu'ya has feodal değerlerle örülmüş bir geleneksel benliğe daha sıkı sarılmakta aramışlar; aslında biricik çözüm olan bağımsızlaşmayı, demokratikleşmeyi, evrensel bilim ve kültürle cibazlanmayı toptan yadsımışlardı. Varlıklarının temeli olan pre-kapitalîst üretim ilişkileri topraktan kazınmadıkça, böyle kesimler, o yoldaki her burjuva-demokratik dönüşüme karsı bir sa-

vunma mekanizması olarak «eski»yi övmeyi ve Osmanlı'nın çökü-şüne hayıflanmayı sürdüreceklerdi.

Kuşkusuz bu, Kemalizmin tutumu değildi. Doğu Perinçek'in «Kemalizm ve Devlet» başlıklı incelemesinde etraflıca gösterdiği gibi, Cumhuriyet devrimcilerinin Osmanlı devleti konusundaki görüşleri, güçlü bir itirazın, kopuşun ve isyanın ifadesidir. Kemalistler Osmanlı toplumunu sınıflı bir toplum olarak tahlil ediyor ve Osmanlı devletini de sultanın çevresindeki bir sınıfın hâkimiyetinde sayıyorlardı. Dahası, sınıf çelişmeleri bir hayli şiddetliydi; en yetkili ağızlarda, o devletin müstebit ve zalim karakteri heyecanlı bir dille döne döne vurgulanıyordu. Atatürk'e göre Osmanlı devleti

«milletin esareti üzerine» kurulmuştu; «mutlakiyetçi», «müstebit» ve «zalim»di; yönetim- «keyfî» ve «serseri» idi. «O saraylar ve sarayların etrafını çeviren hainler», asırlarca «milleti» gaflette bırakmışlar, «memleketi soymuşlar»dı. «Debdebeleri için» gereken parayı «milletten sopa ile» almışlardı. «Bütün Anadolu'yu baştan basa harabe halinde» bırakmışlardı. «Millet» uzun yüzyıllar Osmanlı yönetimi sonucu «çok belâlar, çok felâketler, çok elemler görmüş»tü.

Atatürk bugün heykelleri, büstleri dikilmeye başlanan ve resmî doktrince kültürel-siyasal dayanaklar olarak benimsenen Osmanlı sultanları için çok ağır konuşur: Onlardan «mecnunlar», «müsrif-ler», «sefihler», «gâsıplar», «serseriler» diye söz eder. Onlar, «zu-lüm ve istibdat asırları» boyunca «milletin saltanatını gaspetmiş-ler»dir. Osmanlı sarayı ve etrafı, «bir baştan memleketi soyarlar, diğer yandan milletten aldıkları askerle Viyana'yı, Mısır'ı, İran'ı zabt için fetihlere kalkarlardı. Oysa milletin o fetihlerde hiçbir millî amacı, vicdanî arzusu ve menfaati yoktu.» Fetihler zararlı macera-lardı ve «milletimiz de böyle fatihlerin arkasından serserilik etmiş»ti. Atatürk'ün bu fikirleri, Yusuf Akçura'lar, Mahmut Esat Bozkurt'lar, Recep Peker'ler, Naşit Hakkı Uluğ'larda da yankılan-maktaydı. Türk Devriminin düşünürleri, dinin sınıfsal-ideolojik an-> lamını da görmüşler ve ruhanî zümre ile feodalizm arasındaki bağı net bir şekilde ortaya koymuşlardı. Eski çağlarda hükümdarlar, «ata korkusu»nun yerine geçen «Allah korkusu»na dayanıyorlardı.

Atatürk, birey özgürlüğünü tanımayan devletin ideolojisinin din olduğunu, «Biliyoruz ki, bir devletin temeli, tanrısallık düşüncesine, tanrısal iradeye dayandıkça, o devlette her hak, Allahın vekilinde ve Peygamberin halifesindedir; bireyin hakkı sözkonusu değildir» sözleriyle saptıyor; «kralların ve padişahların istibdadına dinlerin dayanak olduğunu» belirtiyordu. Türk Devriminin önderi, «hâkimi-yetin, bu hükümdarlara Allah tarafından verilmiş olduğu nazariye-sinin, uydurulmuş» bulunduğunu söylüyor; îslâmiyetin doğuşunu ise, yakın zamanda günışığına çıkan elyazmalarında, tamamen din-

dışı bir yaklaşımla inceliyordu. 26 Kasım 1934 tarihli «Efendi, Bey, Paşa gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun»un Gerekçe'si türünden bazı hukukî metinlerde de, Türklerin bir zamanlar sınıfsız bir toplum oluşturdukları ve ancak Ortaçağda sınıflara ayrıldıkları yolunda, görece doğru anlayışlar dile getirilmekteydi.

Türk Devriminin, siyasi önderliğinin saltanata, hilafete, fetihçiliğe ve dinî idealizme karşı bu tezleri, ayrıntıdaki amatörlük veya aşırılıkları ne olursa olsun. Köprülü gibi profesyonel tarihçilerin daha titiz, daha bilimsel analizleri için uygun atmosferi yaratıyordu. Ge-

ne 1930'ların ilk lise **Tarih** kitaplarında, ön Asya Ortaçağı «İslâm-Türk feodalitesi», «Selçuklu feodalitesi» ve «Osmanlı feodalitesi»

gibi terimlerle değerlendiriliyor ve ancak bundan sonra, ikinci aşamada, Avrupa feodalizminden farkları işleniyor; anti-feodal yönelimler İle evrenselci teorik yönelimler böylece yanyana geliyordu.

Öte yandan o Türk Devrimi de, eninde sonunda cılız bir milli burjuvaziye dayandığı için, geleceğe her zaman coşkun bir cesaretle bakamıyor, en atılgan anlarında dahi tutuculuğun koltuk değneğini rafa kaldıramıyordu. Köprülü'nünki gibi bir sosyalizm (veya sosyo-ekonomik tarihçilik); bir adım daha atıp Tarihî Materyalizmin yapıtaşlarmı devralır ve onlara basa basa, kendi ufkunu aynı

diyalektik kavrayış ve evrenselcilik kertesine yükseltirse, zaten artık milliyetçilikten kaynaklanmaktan çıkar; oysa öz varlığı sömürüye dayalı hiçbir sınıf, tarihe ve topluma sınıfsal bir yaklaşımı sonuna kadar götüremez ve kendi «millî çıkarlarının dar ufkunu bütünüyle aşamaz.

Bu genel kısıtm yamsıra, Türkiye burjuvazisinin dünya görü-

şü, özgül türümünden gelen bazı zaaflarla da damgalanmıştı. Yeryüzünün diğer geri bölgelerinde, azgelişmişlik ve bağımlılık zemininde başgösteren bütün gecikmiş uluslaşma süreçlerine eşlik eden düşünce akımları gibi, Türk milliyetçiliği de Batı kapitalizmi/emperyalizmi ile esas olarak çatışmaktaydı. Ama birbirleriyle mücadele eden zıtlar da içice geçer ve birbirlerini etkilerler. Taner Timur'un hatırlattığı gibi, 19. yüzyılda Batı, Osmanlı toplumunun hemen **bütün**

-güçleri üzerinde, sadece ekonomik ve siyasî bir üstünlüğe değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel bir hegemonyaya sahipti. Bu baskı, Türk milliyetçiliğinin teorik kaynakları bakımından da geçerliydi. 19. yüzyıl antropoloj isindeki ırkçı damardan esin-lenen Batı TÜrkolojisi, Orta Asya Türklerine «yönetici millet», «asker millet», «ordu-millet» gibi karakteristikler yüklemiş; bunları

tarûıdışı bir tarzda kahplaştırıp, değişmez bir etnik tabiat içinde gizemlileştirmiş ve Osmanlı devletinin kişiliğinde çağdaş Türklere yansıtmıştı.

48

19. yüzyıl Türk milliyetçiliği, karmaşık bir gelişme içinde bu etiketleri kısmen benimsedi ve yeni doğan ulusa biçtiği kimliğe kattı. Bu resepsiyonu mümkün kılan iç koşullar şunlardı: Yukarıda, 1. 2. B'de işaret ettiğimiz gibi, Osmanlılar büyük bir kapitalizm-öncesi imparatorluk idiler; bu yüzden, dünyanın giderek sömürgeleş-tiriien alanlarında yaşayan birçok başka halka kıyasla, güçlü bir devlet gelenekleri ve devlet ideolojileri vardı. Türkler —her ne kadar bu gerçeğin üstü «İslâm kültür dairesi» etkileriyle uzun süre Örtülmüş de olsa— bu imparatorluğun hâkim etnik unsuruydular.

Ancak kapitalizm, imparatorluğun Türk ve Müslüman olmayan halkları arasında daha önce uçverdi ve dolayısıyla **onların** burjuva milliyetçiliği, Osmanlı devletine karsı ayaklanma, onun yenilgisi için çalışma, ondan ayrılma biçimine büründü. Bu yöndeki hamleler bir yandan, imparatorluğun etnik yapısında bir dizi basitleşmeyi doğurdu, yani Türklerin yönetici konumunu netleştirdi. Diğer yandan **bizim** milliyetçiliğimiz, diğer milliyetçiliklerden sonra, onların ortaya çıkmış olmasının şekillendirdiği bir ortamda gelişmek zorunda kaldı. Türkler, «Avrupa'nın hasta adamı»nın mazlum milletine dönüşürken, feodal bir imparatorluk içinde başka milletleri yönet-meyi ve başında bulundukları bu eşitsiz yapıyı Batı sömürgeciliğinin siyasi ve askerî saldırısına karşı savunmayı, bir dönem sürdürdüler. İster istemez bu, Osmanlı **devletini** parçalanmaktan korumaya çaba sarfetmek anlamına da geldi. Şu veya bu ölçüde gelişen bir çevre kapitalizmi temelinde, genel olarak milliyetçilik çağına bir kere girildikten, yani baskaldınp bağımsızlık isteyen milletlere kar-

şı klasik feodal Osmanlı «nizam-ı âlem» îdeolojisiyle direnmek imkânsızlaştıktan sonra, Türk milliyetçiliği —daha imparatorluğu ya-

şatma görevinden vazgeçemediği aşamada— yeni «üstünlük» gerek-
çelerine ihtiyaç duydu ve bunları Batı'da imal edilmiş teorilerden ödünç aldı.
Henüz Osmanlı İmparatorluğunun bağrmdaki Türkçülük ve hattâ onun görece geç dönem türü olan ittihatçı Türkçülüğü, bu lekeleri daha belirgin bir biçimde taşımaktaydı: Osmanlı devletinin olmadığı bir dünyayı düşünemiyor, dolayısıyla «devletimizin bekası» saplantısını kaldırıp atamıyor, cumhuriyetçi bir demokratlığa ulaşamıyor, kâh «ittihad-ı anâsır» formüllerinden ve kâh Pan-Türkizmden medet umuyor, sonuncu ülkü doğrultusunda Alman emperyalizmine âlet olabiliyordu. Milliyetçiliğin bu yönleri, o kısıtlayıcı
imparatorluk perspektifini toptan değiştirmekle Osmanlılıktan ve Osmanlıcılıktan esaslı bir ayrılısı simgeleyen, Kemalizmin 19301a-nn başlarına kadarki ilk döneminde, oldukça törpülendi: Yeni devlet, Misak-ı Milli tarafından, Anadolu ve Doğu Trakya ile sınırlan-49
di; bizzat Mustafa Kemal Turancılığı mahkûm etti; Türk Ocaklarının «dış Türkler» ile ilgilenmesi yasaklandı, önceki sayfalarda Perinçek'ten aktardığımız, esaslı surette devlet düşmanı liberalizm de bu yıllarda serpildi ve görece anti-Osmanbcı bir profesyonel tarih-
çiliğin önünü açtı. Ne var ki Türk milliyetçiliği, bu Kemalist biçiminde dahi, doğusunu çevreleyen iç ve dış koşulların kamburundan bütünüyle kurtulamadı. Bir kere Atatürk, Kurtuluş Savaşında istilâcıya karşı en geniş kesimleri seferber edebilmek ve Osmanlı
yönetim mirasının yararlanılabilecek bütün kadrolarını örgütleyebilmek için, kendi İhtilalci programını saklı tutup, yerine göre «devleti kurtarmak» sloganına da başvurdu. İkincisi, özellikle sömürgeciliğe ve sömürgeci tarih teorilerine karşı, Türklerin Anadolu topraklarında kendi kendilerini yepyeni bir tarzda yönetebilecek siyasî
olgunluğa sahip olduklarını gösterme ihtiyacı, tarihin derinliklerin-den gelen özel bir yeteneklerinin varlığını ispatlama yönünde ek dürtüler yarattı. Üçüncüsü, eski Türkçülük bu yeni arayışları içten içe etkilemeye devam etti; tarihî kökenlerin araştırılmasını salt et-

nik kesintisizlik peşinde koşmaya indirgeyici bir rol oynadı. «Bir insan Öldüğü zaman götürülüp gömülür; ama bir devrim meydana geldiğinde böyle olmaz. Eski toplum öldüğü zaman, onun cesedini tabuta koyup mezara gömemezsiniz. O, bizim aramızda ayrışıp da-

ğılır; ceset çüriir ve bizi zehirler.» (Lenin) Yeni Türk devletinin bu noktadaki problemi, Osmanlı'dan yeterince kopamamaktı. Bu, Cumhuriyet ideolojisinin daha saf bir radikalizm olmasını önleyen bir yandı.

Sömürgeci Batı ile İmparatorlukçu yerli hâkim sınıflardan devralınmış zihnî yapıların ektiği devletçilik, üstünlük iddiaları ve ırk-

çılık tohumları, Kemalist Cumhuriyetin millî gururuna özel bir şekilde yansıdı. Osmanlı'ya karşı devrim yapılırken, Osmanlı elbette ou yeni millî gururun malzemesi olarak kullanılamazdı; tam tersine, yukarıda anlattığımız gibi, o sırada güçlü bir Osmanlı düşmanlığı rüzgarı esiyordu ve esmek zorundaydı. Dolayısıyla Türk Devriminin önderleri, kendi devletlerine, Türklerin Osmanlı-Öncesi, hattâ îslâmiyet-öncesi tarihlerinde, Orta Asya başlangıçlarında dayanaklar aradılar. Burada iki çelişmeli yön birbirine karıştı. Bir yandan, genç aydınların kendi zamanlarının serîlerini kurtarmaya çalıştıkları 19. yüzyıl Almanyasının bazı tarihçilerinin, ülkelerinin feodal aşamasını atlayıp daha gerilere dönerek Cermen barbarlığı

yüceltmeleri. Toton kabile demokrasisinin ilkel eşitliğinde kendi demokratlıklarına bir temel bulmaya çalışmaları gibi, Kemalistler de Türk kabile demokrasisini yer yer modern cumhuriyetin bir habercisi olarak aldılar ki bu, bir bakıma gerilikle övünmek demekti.

Diğer yandan, o kabileBel düzlemde, ilkel demokrasi kavramıyla
50,

bağdaşması olanaksız bir «devlet geleneği» keşfetmeye kalkıştılar.

Aslında Cumhuriyet devrimcileri, sınıf, devlet ve millet kavramlarının tarihî birer kategori olduğunu genel planda kabul ediyor; özellikle devletin içerdiği kuvvet unsurunu ve bireyler üzerinde bir baskıyı ifade ettiğini saptıyorlardı. Bununla birlikte, Türk tarihine gelince, Batı'nm radikal burjuva felsefesiyle paylaştıkları

bu genel teoriden bütünüyle ayrılma kertesinde, özgüllük savlarına yer verdiler: Devletin ve milletin varlığını mümkün olduğu

kadar uzak geçmişten (millet açısından, kapitalizm-öncesi, hattâ feodalizm-

öncesi dönemlerden; devlet açısından İse, bırakalım millet-Öncesi toplumları, sınıflara bölünmenin olgunlaşmasından önceki aşamalardan) başlatarak tutarsızlığa düştüler. Atatürk, Türklerin çok es-kilerdeki kurultaylarda «devlet [a.b.ç. - HB] reislerini geçmeleriyle demokrasi fikrine ne kadar bağlı olduklarını» gösterdiklerini, padişahların «bu usulden ayrılarak müstebit olduklarını» değişik yerlerde açıkça belirtir; «ruhen demokrat doğan biricik millet [tekrar a.b.ç.], Türkler»dir der ve «irs! asilzadelik yok»luğunu buna kanıt sayar. Gene Atatürk, «bütün dünya tarihinin bir istisnası olarak, Türk tarihinde ordu öncü bir rol oynar» görüşündedir. O'na göre,

«çok derin mazilerde dahi» Türklerin devletleri vardı; bizim, Gök-

türk kabile konfederasyonu diyeceğimiz organizma, «muazzam bir Türkiye Devleti» idi ve bundan «onra da Orta Asya'da Türkler, «devlet üstüne devlet» kurmuşlardı. Böylece Türk tarihînin İslâmiyet-

öncesi «devlet»leri bir özgürlük çağı olarak niteleniyor; bazı metinlerde «sultanlar, halîfeler»in yanısıra «çok uzun yüzyıllar hanlar, hakanlar»ın da »millet »i ezdiğine değinilmekle birlikte, Orta Asya kabile demokrasisine övgüler daha çok vurgulanıyordu. Hattâ

Kemalistler, yıktıkları Ortaçağ devletinin ve cepheden savaş ilân ettikleri îsl&mî İdeolojinin, bozkırın askeri demokrasisine ve sınıfsız toplumların ideoloji-öncesi düşünce yapısına göre bir Ueriemeyi ifade ettiğini berrak bir şekilde saptayamıyor, çoğu zaman dikkatsiz formüllerle tenine bir kanıyı güçlendiriyorlardı.

1920lerde bu, henüz tarihin Jakobence bir çarpıtılmasıydı; keza, Orta Asya'da «devlet üstüne devlet* kurmuştuk iddiaları da ilk başlarda anti-emperyalist ve anti-feodal endişelerden kaynaklanıyor, bizatihi devletin değil o «devletleri kuran toplumun yüceltil-mesini amaçlıyordu. Bununla beraber, «biz faize benzeriz»dlik, devlet kuruculukla böbürlenme ve başka halklara üstünlük taslama eğilimleri, bu fikirlerle Türk milliyetçi tarihçiliğine bir kere girmişti.

Irkçılığın her yerde tırmanışa geçtiği, Nazilerin «Hitİtlerin Cermen-liği» safsatasına Kurt Bittel gibi büyük âlimlerin bile uyduğu, Macar araştırmacılarının ise Sümerlerle kendi milletlerinin akrabalı-

ğını savunduğu, şovenizm başlangıçlarının Sovyetler Birliği'nde bile 51

Lavoisier kanununun adının Lomonosov kanunu olarak değiştirilmek istenmesine yol açtığı 1930'larda, sözkonusu zaaflar resmî

«Türk Tarih Tezi»ne büyüyerek aktanldı. «Türklerin dünya tarihindeki rollerini şuurlu veya şuursuz olarak küçülten», onları «Sarı

Irka mensup. . ve Avrupa zihniyetine göre ikinci. . nevi bir insan tipi» gösteren Batı tarihçiliğine reaksiyonun şekillendirdiği bu

«Tez*i Afet İnan şöyle anlatıyor: «Türk çocuğu. . yakın bir tarihte göç etmiş olmakla bu vatanm hakiki sahibi olamaz. Bu fikir ta-rihen, ilmen yanlıştır. Türk brakisefal ırkı Anadolu'da ük devlet kuran bir millettir. Bu ırkın kültür yurdu ilk zamanlarda, iklimi müsait olan Orta Asya'da idi. İklim tabii şartlar dahilinde değişti.

Taşı cilalamayı bulan, ziraat hayatına erişen, madenlerden istifadeyi keşfeden bu halk kütlesi, göç etmeye mecbur kaldı. Orta Asya'dan şarka, cenuba, garpte Hazar Denizinin şimal ve cenubuna olmak üzere yayıldı. Gittikleri yerlere, yerleştiler, kültürlerini oralarda kurdular. Bazı mıntıkalarda otokton oldular, bazılarında otokton olan diğer bir ırk ile karıştılar. Avrupa'da tesadüf ettikleri ırk tipi dolikosefal idi. Irak, Anadolu, Mısır, Ege medeniyetlerinin ilk kuru-cuları Orta Asyalı brakisefal ırkın mümessilleridir. Biz bugünkü

Türkler de onların çocuklarıyız. İşte Atatürk'ün tarih tezi kısaca böyle hülâsa edilebilir.»

Bu satırların Çin, Sümer, Akat, Elam, Mısır, Asur, Hitit, Aka ve Girit uygarlıklarının Türkler tarafından kurulduğu*, en azından onlardan kuvvetle etkilendiği yolundaki imâsı, o yılların bütün di-

ğer önemli programatik metinlerinde açık ve ayrıntılı bir hiçimde savunulmuş, Millî Eğitim Bakanlığı aracılığıyla ilköğretim ve orta-

öğretim kitaplarına kuvvetle hâkim olmuştur; günümüzde bile, ilkokuldan liseye çıktıkça yumuşatılan, tevil edilmeye çalışılan bir tarzda da olsa sürüyor. Kendi zamanında bu «Tarih Tezi», bizden olduklan kabul edilmek suretiyle sahip çıkılacak mirasın kapsamı-na hemen bütün insanlığı katarak ve İslâmiyet-öncesi ile devamlılık boyutunu hattâ aşırı derecede vurgulayarak, Türklerin tarihinin laikleştirilmesi ve dünya tarihiyle daha fazla bütünleşmesine yardımcı olmuştu. «Türklüğün» Anadolu toprağından fışkırmış her şeyi

kucaklayacak şekilde genişletilmesini içeren bu hümanist tarafı, aşağıda değineceğimiz gibi, bugün gerici tarihçiliğin ana akımının saldırısı altındadır. Ne yazık ki «Türk Tarih Tezi», kendini «Türk-islâro sentezcisi» diye tanıtan o daha Ortaçağa cereyan karşısındaki kaçınılmaz gerileyicine, çeşitli biçimlerde çanak tutuyor. Birinci olarak, «Tarih Tezi»nin, onu çürütmek isteyen herhangi bir muhalifin kolaylıkla aşılabileceği zayıf halkaları vardır: Bu «Tez»,

«kültür» ve «uygarlık» kavramlarını birbirine katıştırıyor; bu yüzden, M.ö. 7000-5000 yıllarında Orta Asya'da yüksek bir «uygarlık*

ve hemen ardından «uygarlık taşıyıcısı» Türkik bir göç varsayıyor; böylece uygarlığın, —büyük nehir vâdilerindeki doğal sulamah tarımın yarattığı görece yüksek artı-ürün, yerleşik zanaatler ve meta üretimi temelinde— Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hindistan'daki gerçek doğuşlarını, birkaç bin yıl geriye ve anılan koşulların henüz gerçekleşmediği bir coğrafyaya taşıyor; ister Hititler gibi karadan (Kafkasya'dan ?) geldikleri sanılsın, ister Frigler gibi Deniz Kavimleri arasında yer alsın, Anadolu'nun İlkçağ halklarını «Orta Asya kökenli», giderek kurdukları uygarlıkları da Anadolu'ya göçleri Öncesinde mevcut ve «Türklere ait» gösteriyor. «Türk Tarih Tezi», M.S. 1000 dolaylarında belirginleşen asıl Türk göçlerinin Anadolu'ya ulaşmasını «Anayurtta [= Orta Asya'da] kalmış olan Türklerin ikinci dalgası» gibi başlıklar altında değerlendirmeye uğra-

şırken, bu göçebe düzenlerinin gelişme düzeyini de oldukça abartıyor ve yerleşik İslâm uygarlıklarını küçümsüyor. 1930ların resmi

«Tarih Tezi»nin en önemli hatâsı, (a) tslânüyete geçişin Türkler açısından bir gerileme ve yozlaşmayı değil, bir sıçramayı, evrimin hız-lanmasını ifade ettiği; (b) «Türk» adıyla anılan oldukça karışık kavimler topluluğunun pre-kapitalist sosyal örgütlenmesinin, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu halkalarından da geçerek, Osmanlı

İmparatorluğunu*.' 16. yüzyılında es yüksek noktasına eristiği... ger-

çeğini kavrayamamasında yatıyor. «Kemalistlerin... Osmanlı devletinin feodalizme sıçramanın (dolayısıyla özel mülkiyetin gelişmesinin) başım çektiği genç dönemindeki ileri rolünün farkında

olduklarını gösteren açıklamalara, Perinçek, doğru bir yorumla talî saymaktadır. Ancak içeriğe ilişkin bu noktaların Ötesinde «Türk Ta-

rih Tezi», ikinci olarak, kafatası ölçümleriyle dahi desteklenmek İstenen, on bin yıl gerilere kadar izlenebilecek ırkî devamlılık ve üstünlük iddiasıyla, anti-rasyonalist eğilimleri körüklemiş; bilimle bağdaşmayan demagojik, dalkavukça üslûplara belli bir alışkanlık alam açmıştır. Türk milliyetçiliğinin bağrında gizlenen ırkçı damar, bu dönemin «Güneş-DÜ Teorisinde ve «Dil Devrimi»nin çağdaş

Türkçenin Orta Asya lehçelerine dönüş yoluyla oluşturulabilece-

ğine dair yanılgılarında da yüzeye çıkar. «Tarih Tezi»nin, 19201er-deki ifadelerden birkaç adım daha ileriye vardırdığı üstünlük, devlet kuruculuk, ırkî devamlılık böbürlenmeleri, demin de söylediği-miz gibi, 20. yüzyılın sonlarında dahi ilk ve orta okullardan popüler tarih kültürümüzün en küçük yaşta edinilen katmanlarına sız-maktadır.

Bununla beraber, «her şeyimizin orijinalliği» safsatasına doğru çoğalma potansiyeli taşıyan hatâların, 1930'larda Kemalizmin resmî doktriniyle sınırlı kalmadığını belirtmeliyiz. «Türk Tarih Tezi»nîn amatörce yakıştırmalarına kıyasla çok daha bilimsel olan ve 53

Cumhuriyet ideolojisinin gerçek izdüşümünü meydana getiren Köprülü tarihçiliğinin, Orta Asya Türk kültürünü İsa'dan binlerce yıl önce büyük, yerleşik, düzenli siyasî yapılardan oluşan bir «mede-niyet» biçiminde tanımlamaya olsun, M.ö. 7000-5000 dolaylarındaki herhangi bir Türkik, «uygarlık taşıyıcısı» göç hipotezine olsun, bilinen Antik siyasî toplumların «Türklüğü» hakkındaki somut öner-melere olsun yer vermediğini, yukarıda kaydetmiştik. Fuat Köprülü, Anadolu'ya gelen Türkmen kabilelerinin «devlet mefhumuna yabancı olan aşiret nizamı haricinde hiçbir içtimaî nizam tanımadık-larım» saptamakla da tarihî gerçekle birleşmiş; kabile efradının yi-tirilen hürlüğüne duyduğu nostaljik sempati bir yana, gerek Türklerin İslâm kültür dairesine girmelerini, gerekse TÜrk-tslâm devletlerinin «aşiret tesanüdü»mi kırmaya yönelik, sonraki gayretlerini, bir «siyasî ve idarî tekâmül» olarak nitelemiştir. «Türk-lslam sentezi» düşüncesi, Köprülü'de, Ziya Gökalp'in «Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak» sloganında olduğu gibi, geleceğe yönelik bir hedef, bir ülkü görünümüne bürünüp ideolojîleçmemekte; yaşanmış

ve aşılmış bir olgunun adını, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin bazı

şeyleri Türklerden, bazı şeyleri Klasik İslam'dan almış olduklarının özetini simgelemektedir.

Terazinin olumsuzluklar kefesinde ise Köprülü, apaçık eski Türklerin «devlet»leri demese de, «âmme hukuku» terimine ikide bir başvurmak yoluyla böyle bir imâda bulunmaktan geri durmaz: Tüm uygarlığın Orta Asya kökenliliği resmî «Tez»ine, «daha pro-toistorik devirlerde beşeriyetin ilk siyasî teşekkül kadrolarını yaratmak suretiyle âmme hukukunun vâzu oldukları etendoloji tetkikle-riyle anlaşılan Türkler. .» gibi, hangi kronolojik zamana atıfta bulunduğu muhtemelen kasten belirsiz bırakılan cümlelerle, dolam-baçlı ve her yana çekilebilecek bazı tâvizler verir; iş, İsa'dan sonraki yüzyılların, Türklüğü/Türkmenliği gerçekten belirlenebilen kabilesel kümeleşmelerine geldiğinde ise, göçebe otlakçılığın belki de bunların «esasî karakterlini oluşturmadığı, tslâmiyet-öncesî Türkler arasında «önemli» (fakat boyutları asla kesînleştirilmeyen !) miktarda yerleşik unsurların da bulunduğu, ayrıca göçer-konarhğın

«bazı ileri şekillerinin, ekincilikten daha yüksek bir içtimaî tekâmül merhalesi olduğunun, şu son yıllarda birtakım âlimler tarafından kuvvetle müdafaa olunduğu», dolayısıyla «daha eski zamanlardan beri teşkilâtçılıkla ve devlet kuruculukla [a.b.ç. - HB tanınmış olan»

bu «fâtih ve istilâcı atlı göçebelerden bazılarının (kesin anlamı gene dile getirilmeyen) bir «ileri»lik düzeyini yaşamış olabileceği türünden abartmaları, Orta-Ön Asya Türk toplumunun putperest, gö-

çebe, uygarhk-öncesi mahiyetinin nesnel anlatımları içine serpiştir-mekten kendini alamaz. Göreli doğrulardan böyle geri kaymaları

kolaylaştıran bir etken, Köprülü'nün sözkonusu Türk kabile toplumunu betimlemiş, ama genel bir insanlık dönemi olarak teorilestir-memis olmasıdır. Bir karşılaştırma yapacaksak, Engels, örneğin, kendini duygusal bakımdan herhangi bir kavimle özdeşlestirmeyen bir bakış açısıyla, saf kandaşlığın ve «raıfsızlığın bir ölçüde çözüldüğü, bir şefler aristokrasisinin belirdiği, yağma savaşçılığının başlıhaşı-na bir «endüstri» halini aldığı, henüz kabile

mensuplarının tamamının silâh taşıdığı ama reisler etrafında da —başka kabilelerden kanbağım çözüp gelenlerden— Özel maiyetlerin toplandığı ara-aşa-mayı «askeri demokrasi» diye adlandırır; uygarlığa sıçrama platformu olarak bütün halklarca yaşandığını gösterir; dolayısıyla şu ya da bu milletin tarihçisinin, kâh kendi kavminin Kahramanlık Ça-

ğını benzersizmiş gibi idealize etmesini, kâh böyle bir barbarlıktan güya geçmeyip daima «ileri» olmuş olduklanyla övünmesini, teorik düzeyde imkânsız kılar. Bütün sosyolojizmüıe rağmen, ampirisist (salt olgucu, görgülcü) tarihçiliğin teoriye karşı ilkesel kuşku-culuğundan vazgeçemeyen Köprülü'de ise, böyle bir tutamak olmadığı için, Orta Asya «aşiret nizamı»na çoğunlukla berrak bakışı, zaman zaman Türkçülük tarafından yukarıda sözü edilen tarzda bu-landınlacaktır. Daha genel olarak, «içtimai hayat dediğimiz com-plexus»un (karmaşanın) unsurlarına ayrıştırılırken mutlaka çarpıtı-lacağı hissi, Köprülü'yü «ekonomik koşullar»a önem vermekle yeti-nen bir «faktörler teorisi»nin eklektizmiyle kuşatıp, materyalizminin Marx'ın monistliği (tekçiliği) doğrultusunda derinleşmesini ön-lemiş; inkılâpçılığının ılımlı, uzlaşıcı niteliği, onu smıfsallık ve suıif mücadelesi hakkındaki sezgilerini fazla ileriye vardırmaktan alıkoy-muş ve gelişme/tekâmül anlayışına, sıçramaları gözardı edebilen evrimci bir kıvam kazandırmış; mil iyetçiliği, «comparatff (karşılaştırma) metod»u yalnız Türk-îslâm kültür dairesinin kendi içindeki karşılaştırmalar ölçeğinde, yani kendisinin de farkettiği gibi «dar»

bir şekilde kullanmasına yol açarak, aslında daha geniş olması gereken ufkunu kısıtlamıştır. Dolayısıyla Köprülü, herhangi bir Osmanlı kurumunu (diyelinv ttmar'ı), üzerinde yükseldiği ve diğer Ortaçağ toplumlarıyla ortak maddî koşullara bağlamaktan çok, Türklerin önceki tarihi içindeki benzerlerinden (örneğin îktâ'dan) kesintisiz bir evrim içinde türetmeye çalışır; «belirli zaruretlerin» veya

«benzer şartların» benzer neticeler doğuracağı yolundaki kavrayı-

şını, bu noktada unutur veya hayata geçirmez. Burada bir kere daha teorik bir eksiklik sözkonusudur: Biricik alternatif olan, üretici güçler/üretim ilişkileri, ekonomik temel/üstyapı belirleniminden kısa

düşmesidir ki, Köprülü'yü bu dar-kurumsal soykütükleri arayışına hapseder; oradan da, Barkan ve İnalcıkların sonradan yapacağı kadar olmasa bile, Osmanlıların sui generis'liği (kendine Özgü-55

lüğü) temasının kenarlarında dolaşmaya iter. Nitekim Köprülü,

«Türk-tslâm feodalitesi», «Selçuklu feodalitesi», «Osmanlı feodalitesi» konularında da, 1930'lann lise Tarih kitaplarındaki evrensele!

netliğe kıyasla, tereddüt içindedir. Milliyetçiliğin KÖprülü'deki bir diğer olumsuz yansıması, Türkler üzerindeki dış etkileri başat sayan Batı Oryantalizmine tepkisiyle, dış etkileri, Özellikle de Bizans etkisini ihmale sürüklenmesidir; her ne kadar, «esas eserimde, Bizans'ın bilhassa Emevîler ve Abbasîler devirlerinde İslâm müesse-selerine tesirlerini müsbet rau'talar olarak kaydettim» derse de, bu satırların alındığı Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu adlı çalışması, 14. -15. yüzyıllardaki Bizans mirasının ne olabileceğine ilişkin tek kelimeyi içermez ve hattâ Osmanlı timar'ından önce bir Sel-

çuklu iktâ'sınm varlığını, timar'ın (sırf)* iktâ'dan geldiği, (ayrıca) Bizans pronoia'smdan hiç etkilenmediği tezi için yeterli kamtmış

gibi sunar, tlber Ortayh'mn, ciddî bir Bizans araştırmacılığımızın olmamasından sorumlu tuttuğu «bu lâkâydi», Köprülü'nün okuyu-cusunda yer yer, yazarın esas fikrinin «biz Arap'tan da, Bizans'tan da bir şey almadık» olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

I. 2. F. Ortaçağımızın «pratik eleştiricinin atılımı tükendiği ölçüde, feodal toplumun ideolojik üstyapılarıyla örtüşen tarih anlayışları, burjuva-demokratik devrimimizin en büyük dalgasının bilimsel kazanımlarını kısmen iptal edip, giderek bir kabuktan ibaret kalan «Atatürkçülük» söyleminin içindeki boşluğa, o Jakobence radikalizme taban tabana zıt iddialarla oturdular. Gerek Kemalizmin resmî «Tez»İnin, gerekse Fuat Köprülü yaklaşımının, 19. yüzyılın emperyalist, feodalist ve Pan-Türkist cereyanlarından kaptık-ları ırkî üstünlük/benzersizlik/devlet kuruculuk taslama hastalık-ları, Türk Devriminin «Tek Parti» ve «Milli Şef» dönemlerinde kendi Thermidor'unu yaşayıp durulduğu, Cumhuriyetin kurucu burjuvazisinin kronolojik değil, tarihî bir takvime göre manen yaslandı-

ğı ve emekçi kitleler, özellikle de İşçi sınıfı ile arasındaki çelişmeleri daha fazla hissetmeye başladığı koşullarda, artık

milliyetçi tarihçiliğimizin bütün bünyesini sardı ve başat hale geldi.

1930'iann ikinci yarısından fakat daha çok 1940'lardan itibaren, Türkiye'de esen çeşitli dış rüzgârlar (önce Almancılık, sonra Amerikancılık; Faşizm ve Nazizmden etkilenmeler ile NATO^ya giriş ve Soğuk Savaş) ortasında, devletin artık Ortaçağın tasfiyesi değil, Ortaçağ kalıntılarıyla ittifak temelinde fconsolidasyonu, —fel-sefi yöntemi ile siyaset sistemi çelişen Hegel'in, Prusya devletini idealleştirmekle yaptığı gibi— gelişme ve değişmenin sonsuzluğu anlayışının, ebedî ilân edilen «son Türk devleti» ile durdurulmasını; tabanda derinleşen sınıfsal billûrlaşmalara karşı, sınıfların ve sınıf mücadelesinin Türk tarihinden çıkartılmasını; bu bağlamda, 56

«imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle» sloganına, içindeki Ziya Gökalp dayanışmacılığı (solidarism) tortusu aracılığıyla, Osmanlı'

nın havass-avam ayırımına karşı olmaktan çok, çağdaş gerçeklerin üstünü örtücü bir işlev kazandırılmasını gerektiriyordu. Millî tarih ile dünya tarihi arasında sıkı bir bağın varlığı da, bu tür ideolojik operasyonların önünde bir engeldi. Yukarıda, 1. 2. A'da anlattığımız gibi, kapitalizme geçişi tamamlamış Batı'mn Tarih bilimi, en azından Ortaçağ konusunda, materyalist nedenselliğe, sınıfsal bir analize, «ahcien re*güne»lerin ihtilal öncesi düzenlerin) devrimlerle de-

ğiştiği tesbitine şu veya bu ölçüde başvurmadan yapamazdı. Demek ki bu kavramlar, Batı tarihi ile Türk tarihi arasında bir içerik paralelliği kabul edildiği sürece, Batı tarihyazıcıhğmdan Türk tarihyazıcılığına akacaktı. Esasen II. Abdülhamit döneminde, tam da bu yüzden, Genel Tarih dersleri ortaokullardan tamamen kaldırılmış-tı. «Muasır medeniyet seviyesine kavuşma» hedefini açıkça benimseyen Türkiye Cumhuriyeti'nde, o kadarı mümkün olmadığından, devlet fetişizmi ve sınıfların inkârı eğilimleri, ancak evrensellik perspektifinden de gerilemiş, özel ve benzersiz bir Türk tarihi zemininde serbestliyebilirdi. Nitekim bu noktadan sonra, millî tarihin dünya tarihiyle bütünleştirilmesi, kronolojik senkronizasyon kertesi ve Batı İle Doğu (Bizans ile Araplar, Haçlılar ile Kılıç Arslan ve Selâhattin Eyyubî, Habsburglar ile Osmanlılar) arasındaki çatışma ya da etkileşme «münasebetlerinin öyküsü kertesi ile kısıtlandı

-bu, insanlığın ortak toplumsal yapı ve gelişme doğrultularını irdelemenin imkânsızlaşması demekti. Atatürk'ün 1920'de Anadolu'da kurulan Meclis hükümeti ile Batı parlamentarizmi ve Sovyet' sosyalizmini karşılaştırırken ilk defa sarf ettiği «biz bize benziyoruz» sözü, döndü dolaştı, kapsammı habire genişletti ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk tarihçiliğinin temel düsturu mertebesine yükseldi.

Bu çerçevede, gericilik ile Marksizmin, Marksizm ile burjuva materyalizminin, akademik-profesyonel tarihçilik île Marksizmin ve burjuva materyalizminin karmaşık ilişkilerine de değinmeliyiz. Çıkarları Kemalist Devrimin ana yönelimiyle çatışan toplumsal güçlerin yerleşme ve eskiyi canlandırma gayretlerinin, Marksizmi siyasî düzlemde tabu'laşürması, Tarihi Materyalizmin en olgun biçimini ifade ettiği sosyo-ekonomik determinizm, çelişme, gelişme, SÎnıfsallık ve evrensellik nosyonlarının dahi, I. 1. A'da kofluğuna işaret ettiğimiz yaygın bir teori düşmanlığıyla baskı altma alınmasını kolaylaştırdı. Marksizm kötüydü; Marksizm bir teoriydi; hattâ Marksizm, Tarih alanında bu ada layık biricik teoriydi ve bütün diğer teorileştirme denemeleri Marksizme varabilirdi; demek ki Tarih'ten teori kovalanmahydı.

57

Tipik bir örnek olarak Ömer Lütfü Barkan, «biz. . bazı sosya-list telâkkilere uyarak, her yerde bir sınıf kavgası ve sınıfların istismarı sekli aramaktan çekinerek, o nizamı objektif bir şekilde anlamaya çalışan bir gayret sarf etmeliyiz» der. Bu cümlenin alındığı

1937-1938 makalesi, tam, bir çeşit Thermidor saydığımız dönüm noktasında yayınlanmıştı ve amacı, Osmanlı düzenim hem gayri-feoda] ilin etmek, hem yüceltmekti. Dolayısıyla Barkan'ın önermesi, sadece —o sıralarda çok fazla Örneği olmayan— Marksist tarih denemelerine değil, Osmanlı'ya eleştirel bir bakısı «sosyalizm» ile özdesleştirerek, imâ yoluyla Kemalizme vurmakta; «objektiMÜc kıstasıyla ise, incelenen herhangi bir dönemin kendi belgelerinden başka hiçbir düşünce malzemesi tanımayan, her türlü öznel yorumdan sözümona kaçman bir olguculuğu (ampirisizmi) öne çıkarmaktaydı. Türk milliyetçiliğinin öncelikle emperyalizm ve feodalizm ile çarpışttğı aşamada, anti-Osmanlıcılık nasıl evrenselcilik ve teorik

rasyonalizm ile elele yürümüşse, şimdi de Osmanlıcı reaksiyon, par-v, tikülarist (biz bize benzerizci) ve anti-teorik savlarla geliyordu.

19201er ve 1930'lardaki atılımcı dönemde, en büyük burjuva materyalist tarihçimiz KÖprÜlü'de görülen, bütün insanlık için ge-

çerli evrim yasalarının varlığına ve örneğin Anadolu Selçuklu toplumu ile Batı Avrupa Ortaçağının karşılaşürılabilirliğine ilişkin sezgiler, böylece 1940'lann başlarından itibaren yerlerini, asın görgülcü Ranke'yi izleyen Barkan'ın, «umumî ve birçok dereceli tecritlerle ulaşılabilecek müşabehetlerin «içtimaiyatçının meselesi olup, tarih-

çinin yalnızca «zamana ve mekâna ait hususiyetler», «hususî şekiller» ile uğraşması gerektiği yolundaki İsrarına bıraktı ve 1945 sonrasındaki akademik Öğretiye, Köprülünün göreli genişliği değil, Barkan'ın darlığı damgasını vurdu. Dikkat edilirse, Köprülü'nün sosyoloji ve ekonomiyle ilgilenmelerini istediği tarihçilere, Barkan bu alanları adetâ yasaklıyor ve Köprülü'nün «mahdut görüşlü filolog-lar, yahut. . hukukçular» diye küçümsediği eski Oryantalistler gibi yetişmelerini salık veriyordu. Markaizme bulaşma «uflamalarının psikolojik şantajıyla dayatılan bu kapanma ve taşlaşma' yüzünden, tarihçiliğimizin Kemalizm-sonrası resmiyetin muhafazakar ideolojisini taşıyan kesiminde yeni fikir pırıltıları giderek yokolmuş; akademik kökenli profesyonellerin sayıca kabaran safları, nitelikçe sıra-danlasmıs, ürkek bir yavanlığa gömülmüştür. Bekir Sıtkı Baykal'ra 1970'lerûı ortalarında kaydettiği gibi, ilgili fakülte ve bölümleri-mizin yayınlarında «kaynaklar ayıklanıp da onların özü kullanılmak suretiyle problem ortaya konmaktan çok, kaynaklar olduğu gibi aktarılmaktadır.» TÜrk-İslâm uygarlıklarının «husus! şekilleri» ile uğraşmak açısından yararlı bulunmayan kapsamlı bir karşılaştırmalı

tarih bilgisinin eğitim programlarından neredeyse silinmesi, filolo-58

jik hazırlığın da Osmanlıca, Arapça ve Farsça'nın yamsıra bir veya birkaç Avrupa diline yeterli hâkimiyet sağlamaması, Öğrencileri Batı tarihçiliğinin ilerleyişinden habersiz bırakıyor. Bir sonraki bölümde ayrıca vurgulayacağımız gibi, DTCF veya İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezunlarının, bırakalım bir Feodalizm genel teorisini, Batı Avrupa feodalizminin dış çehresi hakkındaki ampi-

rik bilgileri dahi, 1850-1925 döneminin Batılı Ortaçağ uzmanlarından Barkan'uı aktardıklarını aşamaz. Neden ve nasıl aşsın ki? Bloch-sonrasından hiçbir şey okumayıp veya özümlemeyip, en az yarım yüzyıllık bir literatür geriliğini korumak, Osmanlı toplumsal düzeninin gayri-feodalliği Ortodoks inancının sarsılmaması için zorunlu önşarttır. «Ustamın dediği budur» İnadı, aynı akademik camia-nın, Thomas Kuhn'u ve E. H. Carr'ı okumuş bir Batı'da kolay kolay inanılmayacak derecede çocuksu metodolojik «masumiyetinde de göze çarpıyor: Onlara göre, tarihî gerçek, olguların basit arit-metik toplamı, olgular da birincil kaynaklarda yazılanlardır; onun İçin, arşivden birkaç orijinal belge bulunup da transkripsiyonları

yapıldığı ve okundukları anda tarihçinin görevi tamamlanmakta, yorum —güya, mümkün olan biricik yorum!->- kendiliğinden ortaya çıkıp insanı kâh doktor, kâh doçent, kâh profesör yapmaktadır.

Gelgeldim bu yolla, akademik-profesyonel tarihçiliğimizi de içeren geniş bir sağ kanat tarihçiliğine, nesnellik değil gizemcilik (myctification) ve karacahillik (obscurantism) hâkim oluyor. Çünkü

her türlü teoriyi «tarih felsefesi» yönünde bir sapma ilân edip, kendilerinin teoriyle çarpıtılmamış, «önyargısız» gerçeği aradıklarını

sananların da teorileri vardır aslında. Üstelik, olguları gerçeğin dış

eşiği olarak alıp, buradan hareketle, analiz ve soyutlamadan geçerek belli genellemelere ulaşmaya çalışmak, sonra bunları yeni olgularla sınamak gibi, materyalist bir teorileştirme yöntemi değildir onlarınki. Bunun yerine, yapılması mümkün hatâların en kötüsüne düşüyor: Tarihe bir «mesel» olarak bakıyor; Türklerin eski tarihini bugüne ilişkin kendi sınıfsal değer yargılarının bir «gerekçe»si gibi okumaya kalkışıyor; bunun için Koçi Bey tutumuyla, geçmişi

«altın çağ»lar keşfetmek gözüyle tarıyorlar. Türk Devrimi Osmanlı'ya karsı yapıldığından, yarım kalışı Osmanlıcılığın yeniden canlanışına yol açıyor; yakın kökleri oralarda yatan Türk hâkim sunf-lan için, bir zamanlar Osmanlı devletinin kurumlastırmıs bulundu-

ğu Ortaçağ ilişkileri ve üstyapılarının çözülüşünü yavaşlatmak, pratik ve elle tutulur amaç haline gelince, bu «alün çağ»larm birincisi ve en önemlisi, 15.-16. yüzyılların Yükselme Devri oluyor ve sınıf mücadelesini (zaten tarihi, dehaların ve kahramanların yaptığı

fikri için eşsiz bir uygulama alanına dönüştürülen Cumhuriyet döneminin kendisinden sonra) en çok oradan temizlemek hayati önem 59

kazanıyor. Bu yüzden, Kemalist türünden uzaklaşan milliyetçiliğimizin, çıkarları millî ve demokratik Cumhuriyet hamlesinin sürdürülmesine zıt zümrelerin baskısıyla materyalizmi terkedişinin en berrak ifadesini, «her şeyimizin orijinalliği» saplantısını son kerte-ye vardıran Ömer Lütfü Barkan'ın, ampirisist, dar-hukukçu ve bi-

çimci bir yaklaşımla geliştirilmesinde başrolü oynadığı, Kemalizmin Aydınlanmacılığına oldukça ters bir Osmanlı hayranlığı; Metternich dönemi gericilerinin Alman feodalizmine tapınma tarzına paralel bir şekilde, yitirilmiş bir organik uyum âlemi olarak hasretle anılan Osmanlı klasik düzeninin hiçbir tasnife uymayan mutlak benzersizliği ve Osmanlı devletinin sımflarüstü tarihdışıhgı teorisi meydana getirmektedir.

İmparatorluğun biricikliği (unîqueness) hakkında eskiden beri varolan zihnî yapıların —deyim yerindeyse— tozunu alan, parlatan ve tekrar ortaya süren bu merkezî iddiadan geriye gittikçe, karşımıza derece derece, ikincil önemdeki başka «altm çağ»lar da çıkıyor. Fakat bunların hepsi, artık Osmanlı devletinin yüceltilmesine tabî kılınmıştır; bu eklemlenmenin, Türklerin tarihinin bütününe ilişkin, aşkın çerçevesini ise, «Türk Tarih Tezi» değil «Türk-İslâm sentezi» oluşturuyor. «Türk-îslâm sentezi» görüşü, 1930'lann resmî «Tez»ini yutmuş ve eritmiştir, çünkü birincisi, «Türk Tarih Tezi»nin «Anayurttan [= Orta Asya'dan] ilk göçlerdin ürünü saydığı

İlkçağ Anadolu uygarlıklarından, Osmanlı Yükselme Devrinde odak-lasan bir anlayışa ulaşılamaz. İkincisi, hangi kronolojiyle olursa olsun, İslâm-öncesi Türkik Orta Asya kültürleri, her ne kadar ter-minolojik zorlamalarla «devletleştirilmelerinden bir alt-tema düzeyinde vazgeçilmese de, reel ilkelliklerinden ötürü doludizgin bir devlet fetişizminin esas konusu olamazlar. Üçüncüsü, Kemalist Devrimin kapitalizm ile Ortaçağ arasında bir uzlaşmayla tıkanması, ideolojik planda, din ile bağın değişik bir düzeyde yeniden kurulmasıyla ifade edilmiştir. Türkiye gibi bir Müslüman Akdeniz ülkesinde, geniş kitleleri etkileyebilecek düşünce, saf bir ırkçılık değil,

ancak din veya din ile ırkçılığın din ağırlıklı bir karışımı olajbilir. Dolayısıyla Îslâmiyet-Öncesine kıyasla İslâmî dönemin vurgulanması gerekli ve mantıkidir.

Esasen Türklerin toplumsal gelişmesinin, İsa'dan sonraki yüzyılların İslâmiyet-öncesi Türkik kabile konfederasyonlarından ilk Türk-İslâm kümelenmelerine, oradan İran ve Anadolu Selçuklularına, oradan da Osmanlılara İlerlediğinin bilimsel bakımdan doğru bir tesbit olduğunu, daha önce gerek I. 2. D'de Köprülü'nün katkılarım özetlerken, gerekse I. 2. E'de «Türk Tarih Tezi»nin zaaflarını eleştirirken belirtmiştik. Bugün kullanılan anlamda «Türk-İslâm sentezi» görüşü ise, rakibi «Türk Tarih Tezimi altetmede iste **60**

bu gerçekten yararlanıyor; fakat onu geçmiş tarihimizin bir açıklaması düzeyinde bırakmayıp, çağdaşlaşmaya karşı şimdi Ortaçağ

değerlerine sığınmanın gelenekçi parolası yapıyor. Gökalp'in «Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak» formülünün özellikle ikinci ve üçüncü unsurları kendi aralarında tutarsızdı ve Cumhuriyet bu çelişkiyi, laiklik ilkesini getirip «muasır medeniyet seviyesi»ne ulaşmayı esas alarak çözmüştü. Ters yönde bir tutarlılık içinde, «Türk-tslâm sentezi» görüşü, GÖkalp formülünden sadece ilk iki unsurun alıkonmasına dayalı bir kültürel değişmezlik vaazı veriyor: Geleneğimiz budur, böyle kalmalıyız; madem geçmişte bir Türk-Islâm senteziyle şekillendik, bu mirastan vazgeçersek millî benliğimizi yi-tirir ve yokoluruz....

Eski tip bir Turancılığın değil, asıl bu anlayışın, yakın dönemin siyaset sahnesinde, çağdışı zümrelerin çıkarlarının özel muhafızlarını, ümmet ruhu, çıplak zor'un yüceltilmesi, ataerkillik, ef-sunlu bir dille fısıldanan «büyüklersin ve «töre»nin simgelediği hiyerarşiye kayıtsız şartsız itaat gibi feodal davranış normlanyla ci-hazlandırarak Örgütlemede başrolü oynadığı; teröre ve mezhep kı-

rımlarına girişme cüretinin, önemli ölçüde «cihad»dan Ve «serî icazet»ten alındığı görülmüştür. 1930'ların başlarındaki özgün şekille-riyle «Türk Tarih Tezi» ve «Türk-îslâm sentezi» çizgilerinin kari-katürleşmesi sonucu, genel sağcılaşma havasında, tarihçilerimizden bazıları aşırı Orta Asyacılıkta yoğunlaşırken, daha çoğu, halk hareketlerini ve Sünnîlikten ayrılmaları lanetleyen bir

taassubu be-nimseyip, adlarına sahip çıkmaya devam ettikleri Akçura ve Köprülülerin eserlerinden, İslâmi bağnazlık ve her durumda saray taraftarlığı yönünde uzaklaşmışlar; böylece 1930'ların sonlan ile 1940'

larda, «Samancı Türkçüler»/*İslamcılar» bölünmeleri başgöstermiş, hattâ örneğin 1402 Ankara Savaşının nasıl yorumlanacağı etrafında, «Timur'cular» ile «Bayezİt'çiler» arasında tartışmalar çıkmıştı.

Ancak, Nazi ırkçılığının yenilgiye uğradığı, ABD-Demokrat Parti ortaklığının seçmen kitlesine daha fazla din kanalından seslenme ihtiyacı duyduğu İkinci Dünya Savaşı ertesinden haşlayan bir gelişme içinde, bu akımlardan ikincisi, tarihçilik düzleminde de diğerine üstünlük sağladı. Kuşkusuz bu, gerici milliyetçiliğin ırkçılık damarının tümüyle yokolmasma yol açmadı. «Türk-îslâm sentezi» görüşü, «Türk Tarih Tezi»ni —1985'te başlatılan yeni **Millî Tarih** ders kitapları yazımı seferberliğine kadar, Milli Eğitim Bakanlığı'mn ilk ve orta Öğretim Üzerindeki denetim alanı hariç— her yerde gerile-tirken, onun Orta Asya ırkçılığı yönünü kendi «sentezinin «Türklük» öğesi olarak transfer etti ve sindirdi. Dolayısıyla «Türk Tarih Tezi»nden kopup gelen Orta Asya müfrezesi, ırkçılık bayrağını artık özerkçe değil, «Türk-İslâm> ordusunun birleşik komutası altın-61

da taşıyor. Sağ tarihçiliğin önderliğini «TÜrk-tslâm sentezciliğine teslim eden «Türk Tarih Tezi» ise, sözkomısu kooptasyon sonucu en olumsuz yanlarından arınarak, bu topraklardaki İlkçağ kültür ve uygarlıkları mirasına sözümona «Orta Asya kökenlilik>leri üzerinde fazla durmaksızın sahip çıkan, hümanist bir Anadolu yurtseverliğine dönüştü. Gerçi, Atatürk'ün «Tarih Tezi»ne bu esnekleşti-rilmiş yorumuyla sarılan, Antikite ile meslekî bağlantıları nedeniyle daha ziyade arkeoioji-kökenli kesimde de milliyetçilik, Halİkar-nas Batıkçısı'nm «Yunanlılar her şeyi bizden [= Anadolu'dan] çal-dılar; Batı'mn o kadar övdüğü Eski Yunan, aslında Anadolu'dan alınan unsurların toplamıdır» diye Özetlenebilecek vahim çarpıtmalarında görüldüğü gibi, tek tük hastalıklı çıkışlar yapabiliyor. Ama dışlayıcıhk ve millî bencillik açısından bugün kimse, «TÜrk-tslâm sentezt» propagandacılariyle yanşamaz. Engels, tarihin akışının belli bir anda mevcut alternatiflerden birini seçip diğerlerini bertaraf ettiğini söyler. 1980'lerin ortalarında esas olan, «Türk Tarih Tezi»

taraftarlığı kalıntılarının, «Türk-İslâm sentezcileri»nin «Allah sizi Hitit atalarınıza bağışlasın» türü alaycı, «Biz Hititler'in değil Mete Han'ın torunlarıyız» türü kibirli hücumlarına uğramalarıdır. Dinin başlıca ideolojik barikat olarak kabulünün meşrulaştığı bu dönemde yıldızı parlayanlar, «Anadolu insamtmn devamlılığı fikrini «ma-

sal» diye niteliyorlar. Özellikle son beş yıl içinde resmiyetin kendilerine kanat gerdiği ekibin mensupları, Osmanlı döneminin «eski Türk-İslâm sentezUnin yerini Cumhuriyet'in «yeni Türk-İslâm sen-tezimin almış olduğunu Öne süren, yani Atatürk'ü bu «yeni Türk-İslâm sentezi»nin kurucusu gibi gösteren, gerçeklere bu derece saygısız, bu derece bilim-dışı yazılarını, YÖK Üniversitelerinin kilit mevkilerinden, «Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi» Enstitüleri başkanlıklarından, hattâ Özerkliği kaldırılan Türk Tarih. Kurumu'nun yönetiminden yazıp yayınlatabiliyorlar.

Gerici tarihçiliğin tezlerinin bütünlüğünün bu kurgulaması, Osmanlı klasik düzeninin gizemlilestirilmesinden geriye, 11. yüzyılın dönüm noktasına ve öncesine uzanan zincir içinde, Türklerin tarihinin derlememizin bu birinci cildine konu olan erken aşaması (kabaca 7. -13. yüzyılları) ile ilgili anlatımlara hangi ideolojik işlevlerin yüklendiğini de ortaya koymaktadır. Temel önerme, bir kere daha hatırlatalım, Türk tarihinin tümüne ilişkin olarak «biz bize benzeriz, bizimkisi kendine Özgü bir gelişmedir, her şeyimiz Özgün-dür, insanlık tarihinde belli aşamalardan söz edilecekse Türkler bunun dışındadır» oluyor; biraz daha eşeleyince, bu «biz bize benzeriz, çünkü bizde sınıflar ve sınıf mücadelesi yok» şeklini, kritik olduğunu açıkladığımız Osmanlı halkası için ise «biz bize benzeriz, bizde sınıflar ve sınıf mücadelesi yok çünkü biz feodal değiliz»

şeklîni alıyor. Buna eklenebilecek bir diğer İbare, «bir cihan imparatorluğu olduğumuz»dur; ilerde, I. 3'te görüleceği gibi, «cihan imparatorluğu» betimlemesi ile «gayri-feodallik» betimlemesi birbirlerini tamamlarlar, hattâ nerdeyse eşanlamlıdırlar, çünkü böyle de-

ğerlendirmeler yapan tarihçiler, feodalizm ile ademi merkeziyet, ademî merkeziyet ile yerel beylerin keyfîliği, keyfîlik ile sömürünün (ve sınıfların) varlığı arasında özdeşlikler kuruyorlar. İmparatorluk ise

siyasî merkeziyet, yani kamu hukuku, yani (keyfî sömürünün zıddı olarak) âdil vergilendirme demektir; sonuçta «gayri-feodallik» ile «cihan imparatorluğu», aynı madalyonun iki yüzünü

meydana getiriyor. Dolayısıyla Türklerin Osnuutlı-£ncesi tarihi, gayri-feodalüğin, sınıflarüstü ve âdil bir otoritenin, başka milletleri bir cihan imparatorluğu İçinde yönetme yetisinin dontğandaki Osmanlı

devletine doğru bir gidi» olarak yorumlanmalıdtr. Öte yandan ırkçı

idealizme göre, bunlar belli bir kavmin içsel, ezelî ve ebedî haslet-leridir; demek ki kendilerini Osmanlı-öncesi dönemlerde, Türk tarihinin basından beri de ortaya koymuş olmalıdırlar. Bu, bir gelişmenin mi, yoksa tekerrürden ibaret bir tarihin mi -sözkonusu ol-, duğunun bulunması anlamına gelse de, bu yüzden Türklerin tarihi baştan aşağıya, bir dizi devletin birbirine eklenmesiyle oluşur: Bunların her biri «Türk»türler, «devlettirler, «âdilidirler, yönetimleri sınıfsal çatışmalar Üzerinde yükselmeyip «doğal bir otorite»

yi temsil etmektedir, bu yönetimler ile «millet» arasında bölünme değil «organik bir bütünlük» vardır, «Türklüğün cihan hakimiyeti mefkuresinin taşıyıcısıdırlar - ama bütün bu özelliklerin en olgun biçimine, tabii Osmanlı İmparatorluğunda ulaşılacaktır.

Tek tek unsurlarına ayrıştıracak olursak, bu paradigma, birinci olarak, IRKÇI BİR ÖNERME'yi içeriyor: En azından M.ö. 3. yüzyıl kadar gerilere izlenebilecek bir «Orta Asya Türklüğü» vardır; ya da o Ünlü Orta Asya göçebe kavimlerinin hepsi aslında «Türk»

türler, saf ve Üstün bir ırkı meydana getirmektedirler ve Üstelik bu konuda belli bir bilince sahiptirler. Başka bir deyişle, «Türk milleti» başlangıçtan beri mevcuttur ve milliyetçiliğimiz, eski «Orta Asya Türklüğü»nün coğrafî genişlemelerinden kaynaklanan bugünkü tüm «cihan Türklüğüsnü kucaklamahdır. Sonra bütün diğer fikirler, bu ırkçı harcın içine yerleştiriliyor: İkinci sıradaki «ALTIN

ÇAĞ» ÖNERMESİ ile üçüncü sıradaki BENZERSİZLİK ÖNERMESİ birarada, Örneğin, «Türklüğün» o eski zamanlardaki düzeninin bugün de örnek alınacak kadar İleri ve güzel olduğunu; bunun beylere itaat, örf ve âdetlere riayet, hiyerarşiye hürmet ve savaşçılık gibi kavmi özelliklerden geldiğini; Türk toplumunu bunların

benzersiz ve üstün kıldığını söylüyorlar. Toplumun yüceltilmesinden devletin yüceltilmesine geçişle birlikte, Üstünlük vehmi, DEVLET

63

KURUCULUK ÖNERMESİ tarafından tekrarlanıyor: Türkler hiçbir zaman bir barbarlık aşaması yaşamamışlar; [Mo-tun/Mete'nin Hun'larm başına geçtiği] M.Ö. 209 tarihinde, «ordu»lan ve «devlet»

leriyle birlikte «millet» olarak tarih sahnesine çıkı vermişler; bundan böyle de savaşçı karakterlerinin uzantısında en az «onaltı devlet» (kimine göre, yüzün üzerinde devlet, onlarla sayılan büyük devlet, birkaç süper imparatorluk !) kurmuşlardır. SINIFLARIN VE

SÖMÜRÜNÜN YOKLUĞU ÖNERMESİ : Yukarıda belirttiğimiz gibi, Orta ve Ön Asya'nın Türk «heyet»leri devlettirler, ama sınıfların varlığına dayanmamaktadırlar; yöneticiler ve halk, karşılıklı yükümlülüklerini, «hadlerini bilir, birbirlerinin hukukunu sayar, birlik ve beraberliklerini korur, yabancıların aralarına «nifak tohumları» ekmesine fırsat tanımazlar. Gene bu sayededir ki Türkler, başka kavimlere de nizam ve adalet getirici bir CİHAN HAKİMİYETİ

MEFKÛREŞİ'nin temsilcisidirler —kolaylıkla farkedilebileceği gibi bu önerme, Osmanlı İmparatorluğu realitesinin, Platonik ve Hegelci bir **idea** olarak uzak geçmişten filizlendirilmek istenmesini yansıtıyor. Buna dinî inançların tarihi alanında denk düşen ise, ESKİ

TÜRKLERİN TEK-TANRICILIĞI ÖNERMESİ'dİr; **aslında,** yeryüzü düzeni ile kutsallık katının kavramlaştırılış tarzı arasında bir nedensellik bağının varlığını gizliden gizliye itiraf eden bu fikre göre, «Türklüğe» şamanizm yakışmıyor— Asya'nın uçsuz bucaksızhk-larını hep tek devlet içinde kucaklamaya uğraştılarsa, buna, tek-tanrı'ya daha o zamandan erişmiş oldukları hipotezi uyuyor. Bu erken tek-tanrıcılık, onların İslâmiyete neden bu kadar hızla sarıldıklarını ve «HAK DİNİNİN KILICI» konumunu edindiklerini de açıklamalıdır. Buradan ötede, Büyük Selçuklu ve Anadolu Sel-

çuklu devletleri için, Osmanlı'ya ilişkin «adalet», «gayri-feodallik»,

«sımflarüstülük» ve «haklı fetihçilik» tezleri, daha küçük ölçekte, daha az görkemli bir üslûpla, fakat özü itibariyle aynen geçerli oluyor.

I. 2. G. Görüldüğü gibi, bugünkü tarihçiliğimizde Türklerin tarihinin bu ilk dönemi, binbir idealist, teleolojik ve teolojik çarpıtmanın konusudur. Tutucu ve gelenekçi çevrelerin korumayı ar-

zuladığı değerler, önce geçmişe nakledilip eski Türk toplumunun çehresine makyaj yaparcasına yapıştırılıyor; bu görüntü bir kere nesillerin zihnine «gerçek» diye yerleştikten sonra ise, sözkonusu

«millî» [= «ırkî»] karakteristikler, «ezelî ve ebedî» sayılmaları artık atalarımızın vasiyetine dönüştürülmüş olarak, tarihten şimdiki zamana indiriliyorlar. Bu yöntemle, en olmayacak aşamalara dahi,

«millet», «devlet», «aşkın bilinç», «Türklüğe hizmet» ve «Türklüğe ihanet», hattâ «bireysel aşk» ve «hümanizma», ne isterseniz yükle-64

mek mümkündür ve tarih, ah, bir Çinli prensesin işvesinin doğur duğu «kardeş kavgası»nın birinci Göktürk hakanlığını bölüp parçalaması; gene ah, Attila'nın Roma'yı almak üzereyken düğün gecesi

«kalleşçe» zehirlenmesi; nihayet ah, 1683'te Viyana önlerinde, tam atlarımızın nallan bütün Avrupa'yı çiğneyebilecekken, bu sefer Kırım Hanı Giray*ın «kardeş ihaneti»ne uğramamız yüzünden **kaçanfetih** ve **üstünlük fırsatlarına** sürekli hayıflanmak için bir ağlama duvarı haline, kolaylıkla getiriliyor.

Devletin denetimi altındaki ve devletin fetişleştiriimesini amaç-layan, resimli roman düzeysizliğindeki bu «geçmişçilik» **(passelsme)** sonucu, günümüzde milliyetçilik, Türkiye'de Tarih biliminin gelişmesinin önündeki esas engeldir. O kadar korkunç bir karacehalet-tir ki bu, her bir halkası çürütülüp zihinler özgürleştirilmeden, ne doğru sorular sorulabilir, ne tarihçiliğin iç disiplini rasyonel temeller üzerinde (yemden) kurulabilir, ne düzgün bir ekip çalışması

yapılabilir, ne de Batı'daki gibi daha «mikro» düzeylere inen analiz ve sentezler gerçekleştirilebilir. Onun için, Türk tarihçiliğinin Önündeki adımların, gruplar halinde arşivleri daha sistemlice tara-mak, daha iyi belge transkripsiyonları yapıp yayınlamak, ampirik düzeyde daha dikkatli davranmak, iri genellemelerden uzak durmak ve küçük küçük problemler formüle etmeye girişmek olduğu-'

nu düşünenler, yanılıyorlar. Tarihçilik mesleğimizin bugünkü sorunu, **teorik bir yenilenmedir**: «Mesel **(parable)** olarak tarih»in yerini tarihin bilimsel teorisinin almasıdır; hazır bir «değerler sistemi» vaazıyla toplumu etkileme kaygısından sıyrılmaktır; salt yöneticilerin, hâkim sınıfın, devletin öyküsüne indirgenmiş bir tarihin yerine, tekrar,

sosyo-ekonomik tarihin konmasıdır. «Ben ilime, ve insanlığın iyiye, doğruya gittiğine inananlardanım; bundan otuz sene evvel olduğu gibi bugün de [= 1946'da] insaniyetçi Türk nas-yonalizminin heyecanını kalbimde ve kafamda taşıyorum. Lâkin, tarihî realiteyi ararken, her şeyden evvel ilmî bir hakikatin hizmetkârı olduğumu unutamam. . Esasen tarihî hakikat de, Türk mille-tinin hakikî menfaatine asla mugayir olamaz» diyebilen Fuat Köprülü'nün, yukarıda I. 2. D'de Özetlediğimiz görüşleri, mil iyetçi ta-

rihçiliğin sınırtaşıdır; Türk milliyetçiliği bu mazgallardan geleceğe bakmış. . ve gözüne çarpanlardan korkarak geri kaçmış, mil etin **hakikî** menfaatini **tarih! hakikate** uydurmayı kabullenememiş, dolayısıyla yolgösterici teori açısından büyük bir bunalıma düşmüştür.

Varılan noktada, profesyonel tarihçilerin bu fikrî cendereye sıkışmiş kesimi kanalından, Türkiye'de hiçbir şey ilerleyemez; irras-yonalizme kaybedilen alanın tekrar'kazanılması ve ötesine geçilmesi, akademik «kurulu düzen» **(establishment)** aracılığıyla, evrimci 65

bir iyileşme yoluyla olamaz. Gelişme, tarihin itici güçlerine materyalist nedenselliğin aydınlığını getirebilen, özgüllükleri evrenselli-

ğin içine yerleştirebilen, çağımızın ileri Tarih bilimi teorisini somut bir metodolojiye dönüştürebilenler eliyle olacaktır. Tarihî Materyalizmi açık veya örtük olarak benimseyenlerin, 1960'larda yapıldığı gibi alelacele global şemalar kaleme alma hevesini gemle-meleri, tembelliğe kapılmamaları kaydıyla, tarihin ham malzemesine de zamanla hâkim olmaları ve iyi bir ampirik (görgül) tarihçilik (ampirisist, görgülcü değil !) geliştirmeleri mümkündür; ama teorik perspektifleri donmuş, hattâ teoriye düşman kesilmiş olanlar, kaç dil öğrenirlerse öğrensinler, arşivde kaç yıl geçirirlerse geçir-sinler, ortaya Batılı anlamda tarih çalışması denilebilecek bir eser çıkartamıyorlar ve çıkartamazlar. Nasıl, Kemalist Devrimin çağdaşlaşma mücadelesinde Türkiye'yi getirdiği durağın ötesinde, toplumsal tarihimizin yeni ve farklı bir aşaması başlıyorsa, tarihçiliğimizin 21. yüzyılına da, şimdiki (Kemâlizm-sonrası) muhafazakâr resmiyetin sınıfsal kısıtlamalarını aşabilenler uzanacaktır.

I. 3. Türklerin Tarihinin Panoraması

Türkiye tarihinin, dünya çapındaki tek bir Tarih biliminin ayrılmaz parçasını oluşturacağı için **evrensel,** gerçek Özgüllük saptamalarını çerçeveleyen perspektiflerin kapsamı bakımından **evrensele!** bir sentezine doğru gidişin, Akçura'ların bıraktığı yerden ta-zelenebilmesi için, I. 1. ve I. 2. kısımlarında tarihçiliğimizin mevcut düzeyini **eleştirmeyi** esas aldığımız bu denemeyi, Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar katedilen toplumsal gelişme sürecine top-lubakışla bitirmek istiyoruz. Bu «doğrular panoraması» önceki «yanlışlar katalogu»nun yadsınmasını oluşturuyor. Aşağıda I. 3.A'da, bazı yanlışlar ile bazı doğruları dolaysızca karşılaştırarak, sözkonusu yadsıma işleminin ön adımlarım sergileyeceğiz. I. 3. B'de, Türklerin tarihinin bu erken döneminin, başka kavimlerin benzer

«geçişleriyle ortak yanları ve kendine özgü yanları üzerine den-geli bir formülasyon sunacağız. Bu Önerinin halen geçerli, ortodoks akademik yaklaşım İle —Feodalizm noktasındaki— en önemli anlaşmazlığını, I. 3. Ç'de ayrıca irdeleyecek; bu genişçe parantezden sonra, I. 3. D'de Türklerin «askeri demokrasisinin ya da «proto-feodalizmsinin özgüllüğü tema'sına geri dönerek, gerçek Türk-İslâm sentezinin ne olduğunu göstermeye çalışacağız. Bu hazırlıklardan sonra, Orta Asya başlangıçlarından Osmanlılığın doğuşuna kadarki Türk tarihi, üç alt-döneme ayrılarak değerlendirilecektir. Ancak, **Türkiye Tarihi** projemizin birinci cildinin şimdiki basınımda, sözkonusu üç alt-dönemin örtüşen içeriklerini anahatlarıyla belirtebileceğiz. İleride, bunlarm Her birinin sosyo-ekonomik tarihinin ayrıntılarına, tek tek bölümler hasretmeyi umuyoruz.

I. 3. A. Bundan birkaç sayfa Önce, I. 2. F'nin sonlarında, Türklerin tarihinin Orta Asya'daki aşamasına ilişkin gerici paradigma'yı (modeli) hem bütünlüğü içinde, temel önermesinin üç de-

ğişik ifadesi ve bir «gelişme» teorisi ile bir «tekerrür» teorisi arasındaki zorunlu bocalamasıyla özetlemiş, hem de ardından, altı tane ikincil önermeye ayrıştırmıştık. Şimdi, bu analiz ve parçalama-ya ters bir sıra izleyecek; adıgeçen ikincil önermelerin çürütülme-sinden, merkezî idealist, biz bize benzerizci önermenin zıddına/bi-limsel alternatifine yükselmeyi hedef alacağız.

I. 3. A. a. 19. yüzyıl antropolojisinin, Osmanlı İmparatorlu-

ğu ile Orta Asya arasındaki bağlantıları, ilk başta sırf etnik düzlemde ve bir kesintisizlik şeklinde kurduğuna, I. 2. C'de değinmiştik. Gene I. 2.E'de ve "I. 2. F'de anlatmıştık ki, Türk milliyetçiliği anti-kolonyalîst ve anti-feodalist yükselişi sırasında, tarihî devamlılıkları sosyo-ekonomik temele oturtmak yönünde adımlar atmışsa da, sözkonusu etkilenmeden tamamen arınamamış; Cumhuriyet Devriminin durulmasıyla birlikte, bu ırkçılık damarında tehlikeli bir genişleme başgöstermiştir. Bu eğilime karşı, kurucu burjuvazinin radikal Kemalizmini —1960'tan sonra, emekçilerin özerk kitlesel ve siyasal hareketlerinin sahneye çıkmasının da dürtüsüyle— sürdüren ilericiler de belli bir mücadele veriyor. Ama onlar hiçbir zaman Türk ırkçılığını kökünden yıkacak bir tavır alamadıkları gibi; son zamanlarda, örneğin Atatürk'ün «Tarih Tezi»nin uzantısmdaki hümanist Anadolu yurtseverliğine saldırılar (bkz: yukarıda, I. 2. F'

nin sonlan) karşısında bu konuda gitgide daha cesaretsiz davranıyor, geniş kesimlere sirayet potansiyeli taşıyan gerici fikirleri somut ve ikna edici bir tarzda göğüsleyemiyorlar. Çünkü milliyetçilik, son tahlilde, onların da felsefesinin bir Öğesidir. Tüm insanlı-

ğın bakış açısı doruğuna tırmanamayanlar, her an bayır aşağı, milliyetçiliğin en aşağı kademesindeki ırkçılığın şu veya bu parçacığıy-la bilinçsiz uzlaşmalara yuvarlanabiliyorlar.

Oysa gerici tarihçiliğin IRKÇI ÖNERME'sinin her zerresi alabildiğine koftur ve 20. yüzyılın ikinci yarısında elimizde bulunan verilerle karşılaştırılmaya dayanamaz. «Orta Asya'dan Balkan'lara kadar uzanan bir Türk milleti» **yoktur.** Birinci olarak, eski Turancıların, şimdiki «Türk-İslâm sentezcileri»nın iddia ettiği gibi «saf bir Türk ırkı», Orta Asya'nın bilinen tarihinin ilk zamanlarında, kabilelerin birbirinden görece ayrı yaşaması beklenebilecek aşamasında bile kanıtlanamıyor. Çeşitli kavimler arasmdaki sürekli ilişkiler, göçler, savaşlar, vb. nedeniyle, Asya steplerinin göçebe otlatıcı (pastoralist) halkları, ekonomik yaşantılarının ortaklığı zemini üzerinde, tarihlendiremiyeceğimiz kadar erken bir insanlık şafağından itibaren, değişik ırkların bir karışımını oluşturmuşlardır. Bu karışımda, gerek baskına uğrayan klanların kadın ve kızlarının top-

luca köleleştirilmesi, gerekse daha denk koşullarda karşılıklı kız alıp vermeler yoluyla gerçekleşen fiilî cinsel kaynaşma kadar, habire kurulup dağılan konfederasyonlar içindeki hâkim kabilelerin isimlerinin zaman zaman tabî kabilelere yapıştırılmasının doğurdu-

ğu etimolojik kaymalar da rol oynamaktadır. Örneğin bugün Hun mezarlarından çıkan İnsan iskeletlerinin incelenmesi, **16 Türk Devleti** broşürünün «süper Türk imparatorluklarının birincisi» saydığı

konfederasyonun yöneticisi durumundaki Hun aristokratlarının bü-

68

yük çoğunluğunun Moğol soyundan geldiğini ortaya koyuyor. Bununla beraber, daha sonra «Türk» adıyla tarih sahnesinde görülecek kavimlerin ataları da Hun konfederasyonu içinde yer alıyordu.

Türkik dil er konuşan kavimler, yalnız Moğollarla değil, Arî ırktan, sarışın ve mavi gözlü kavimlerle, gene Arî ırktan İranı kavimlerle, Slavlarla, Ural-Altay kavimlerinden Samoyedler ve Tunguzlarla da habire karışmış ve kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Nitekim bugün Türklerden sayılan Kırgızlar, Arî ırktan gelen, daha çok sarı-

şın ve mavi gözlü bir halktırlar ve Türkik bir dili sonradan konuşmaya başladıkları bilinmektedir. Özbekler kümesi .de, batıya göç

eden Moğolların bir kısmının Batı Türkleri ile karışıp onların dilini benimsemeleriyle ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya akıp bu diyarın Türlciye diye amlmasma yol açacak olan Sir-i Derya Oğuzları dahi, tarihte ilk defa «Türk» adıyla tanınan Göktürkler ile akraba olmakla beraber, farklı bir kavim-dirler. Ümit Hassan'm belirttiği gibi, Oğuzların Orta Asya serüveni içerisinde zamanla Türklerden addedilmeye başlanmış olduğu düşünülmelidir; Doğu Perinçek*in belirttiği gibi, henüz Oğuzlar kendilerini «Türk» adıyla çağırmazken, Türkik dil er konuşan Orta Asya kavimlerinin hepsine «Türk» deyip geçmeyi yaygınlaştıranlar, kom-

şu İran ve Arap uygarlıklarıdır. Oğuzların **bir kesiminin** «Türkmen»

adını benimsemeleri, ancak yerleşikliğe/îslâmiyete çifte geçişten sonra, diğer Oğuzlarla aralarına bir çizgi çekmek için ve muhtemelen Arapların etkisiyledir. Tarihte «Türk» denilen tek bir kavim değil,

birden fazla akraba kavim olduğu, üstelik bunların kendi kendilerini farklı adlarla bildikleri, böylece görülüyor. Ama Orta Asya'daki karışımlar bir yana, hele bugün Anadolu'da yaşayan Türk milleti, o kadar çeşitli kavimlerden meydana gelmiştir ki, «saf Türk ırkı»ndan dem vurmak, en küçük bir gerçek payı taşıyamaz. Bütün diğer ırkçılıklar gibi, Türk ırkçılığı da hiçbir bilimsel temele yaslanmamaktadır.

İkinci olarak, Orta Asya «Türk milleti»nin sonradan farklı coğrafî mekânlara dağılan kollarının, bîr «cihan Türklüğü» olarak birleşip, bozkırın «süper imparatorluklarının bir zamanlar başını çektiği «Türk cihan hâkimiyeti mefkuresini canlandırabilecekleri iddiası, ırkî saflık arayışlarından da **efsanevi** bir mahiyet taşıyor. Şüphesiz ki bugün Asya'da, Türkiye Türkçesi ile —genellikle sanıldı-

ğından daha uzaktan— akraba diller konuşan çeşitli halklar var.

Fakat bunlarla Anadolu Türkleri arasında, ne üzerinde yaşanan toprak birliği, ne kültür birliği, ne ortak yaşama bilinci, ne de iktisadî

birlik mevcuttur. Üstelik, milleti meydana getiren bu şartların, Türkik dil er konuşan halklar arasında, taıfihin hiçbir döneminde tam olarak gerçekleştiği söylenemez.

69

Bu halkların Orta Asya'da, birbirlerine daha yakın yaşadıkları

sırada, insan topluluklarını birleştiren üst-çerçevelerden hiçbiri, millet kategorisi değildi. Toplumların ilerleyişinde millet, bırakalım ilkel sınıfsızhğı, artık feodalizmin tasfiyeye uğradığı bir aşamanın ürünüdür. Millet, feodal parçalanma ve bağımlılıkların son bulması, toplumun iktisadî hayatının tek bir pazar etrafında birleşmesi, buna ücretli işgücü piyasasının da eklenmesi ve emek kullanım bi-

çimlerinin görece türdeşleşmesi temeli üzerinde ilerler. Fransızların millet olmasının önündeki son- engelleri, feodalizmi topraktan kazıyan Büyük Fransız İhtilâli kaldırmış; Almanlar ve İtalyanlar da feodalizme karşı verilen mücadeleler içinde millet haline gelmişlerdir.

Orta Asya'nın göçebe toplulukları için ise millet, meçhul bir şeydi; milletin maddî zeminini kuracak olan kapitalizmin şafağına, bu halklar açısından, daha binyıllar veya yüzyıllar vardı. İlkel toplumda insanları, her şeyden önce, bir klana mensubiyet tanımlıyordu. Klan,

kandaşlığın en küçük birimiydi. Bu kandaşlığın, dar anlamda gerçek kandaşlık olması, yani bütün klan halkının fiilen aynı

ortak ata(lar)dan türemiş bulunması zorunlu değildi - olayın bu en saf şekli, muhtemelen onbinlerce yıl geride, hayvandan insana geçiş ânının ilkel sürülerinde kalmıştı. Önemli olan, klan mensuplarının ortak ata(lar)dan geldiklerine inanmaları, .kendilerini kandaşlıkla bağlı farzetmeleriydi. Klan, tek tek bireylerin iradî toplaş-malarıyla da oluşmamıştı. Her insan, daha baştan böyle bir gerçek veya hayalî kandaşlık birimi içinde dünyaya geliyor; kandaşlık, hasım bir doğaya ve klanı kuşatan bütün diğer tehlikelere karşı, yeryüzünde güç belâ tutunmaya çalışanların, üretimde, Üremede, savaşmada biricik dayanışma çevresini belirtiyordu. Klan dışındaki herkes, ilke olarak düşmandı; klanından ayrı düşmüş birey, henüz herhangi bir ortak otoritenin yükselmediği klanlar-arası mekânda, tümüyle korumasızdı; kölelik, kendi kandaşlığının güvencesinden çıkarılıp çaresiz kalmak demekti; başka bir klanın geleneksel bölgesine dışarıdan yaklaşan veya hareket halindeki bir klanla karşıla-

şan, derhal başvuracağı dostluk ve aman dileme jestleri kabul görmezse, oracıkta Öldürülürdü; öte yandan, hayatları esirgenen istisnaî misafir veya sığıntılar, belli tören ve sınavlardan geçtikleri takdirde, klan kararıyla kandaşlığa da alınabilirlerdi.

Sonraları, özel mülkiyetin gelişmesiyle kabileler içinde sosyal farklılaşma ortaya çıkınca, bu sefer birkaç klanın insanlarını birleştiren şey, kabilenin irsî şefine (aşiret reisine) bağımlılık oldu. Kabileler arasındaki tesadüfi temaslar ve hediye alışverişleri, giderek daha istikrarlı değişimlere dönüşürken, artan birleşme olanakları, askerî güç, servet, itibar ve asalet ayırımlarını hâkim ve tâbi ka-

büeler hiyerarşisine yansıtan konfederatif yapılar içinde gerçekleştirildi ve yönetici kabilenin aristokrat zümresine bağımlılık esas alınmaya başlandı. Bilge Kağan, Orhun Yazıtlarında «Türküm budu-num idi» diyor. Buradaki «budun» kelimesi, gerici tarihçilerin yaptığı gibi «millet» diye çevrilemez. O zaman Türk milleti değil, Bilge Kağan'ın budunu vardı. «Budun» kavramı, Göktürk konfederas-

yonunun üst yönetimine tâbiyeti yansıtıyordu. Dede Korkut Kitabı'

m okuduğumuz zaman da, Anadolu-öncesi yaşantılarının ortak anıları orada dile getirilen Oğuzları birleştiren bağın, bir millete üye-lik değil, Salur Kazan'a veya başka bir beye bağlılık olduğunu görüyoruz.

Gelelim, «cihan hâkimiyeti» peşinde koşma «mefkűre»sine. .

Orta Asya konfederasyonlarının, tüm bozkırı egemenlik altına almaya çalıştıkları, doğrudur. Ancak bu, herhangi bir aşkın bilinçten değil, doğrudan doğruya maddi yaşam koşullarının gereklerinden kaynaklanıyordu. Marx'ın farkettiği gibi, sürüleri mülk edinen çoban kabileler için toprak, ilkel sınırsızlığı içinde kalıyor ve bireysel değil, belli kabilelere belli otlakların tahsisi şeklinde bir bölüşüme konu oluyordu. Bu otlaklar uğruna başka kabilelerle dövüşülür, ama kabile efradının geleneksel alandan topluluk aracılığıyla yararlanma hakkı pek fazla kısıtlanamazdı. Bir kere bu, özel mülkiyetin (bireysel biçiminin) yol açabileceği yabancılaşmayı frenli-yor; kandaş göçebe insanın yeri ve göğü bölünmezlik içinde algılayışım ayakta tutuyordu. Dahası, kabileler aristokrasisinin, zenginleşmesinin bir noktasından sonra, mümkün olduğu kadar geniş ara ziler üzerinde barış ve sükűnu sağlamakta yararı vardı; çünkü klanlar ve kabileler arasındaki sürekli savaşlar ve yağma akınları, henı

otlaktan otlağa düzenli göçü baltalayıp çobanlığın verimini, heKı de Ön Asya-Uzak Doğu ticaret yollarının güvenliğini sarsarak kervan-lardan alınabilecek haraç ve kâr payım düşürüyordu. Burada cihan», yerin ve göğün bölünmezliğine ilişkin daha eski duygunun üzerine oturan, ondan yararlanan ve ona yeni bir içerik kazandıran, veri .koşullarda birleşik bir yönetime geçirilebilecek bozkır miktarıydı. Coğrafî, iklimsel ve tarihî bir tesadüf olarak da bu, oldukça büyüktü, çünkü kabileler aristokrasisinin —deyim yerindeyse— yükselirken genişlettiği ufkunu, Orta Asya steplerinin uçsuz bucaksızlığında, pek az doğal veya siyasal engebe sınırlıyordu. Demek ki dünyanın bu köşesinde, yetenekli ve itibarlı bir önder etrafında kenetlenmiş birkaç akraba/müttefik kabileden oluşan bir çekirdek, biraz daha genişçe bir halkanın sadakatini bir kere elde etti mi esaslı bir ivme kazanıyor; genel örgütsüzlük ortamında, ilk örgütlenen, yuvarlandıkça irilesen bir kartopu gibi, Orta Asya'nın tamamını kolayca kontrol altına alıyordu.

İster Türkik olsunlar, ister olmasınlar, bu sahada beliren, Hun*
lardan Sienpi'lere, Topa'lardan Cücen'lere, Göktürk'lerden Uygur'
lar ve Moğol'lara kadar bütün görece birleşik «heyat»ler, bu yüzden doğuda Çin'e, kuzeyde Sibirya'ya, güneyde yüksek sıradağlara, batıda Maveraünnehir, Aral gölü ve Hazar Deniziyle birlikte tekrar Ön Asya yerleşik uygarlıklarına toslayıncaya dek çabuk yayılmış; kendilerinden öncekilerle aşağı yukarı aynı fütuhatı kısa zamanda başarmışlardır. Bunun, daha ileri çağların imparatorluk ide-

olojisi ve siyasetini bir «mefkure^ olarak ruhunda taşımakla hiçbir ilgisi yoktur; tersine, «cihan» hakkında belki ileriliğin değil, gerili-
ğin beslediği bir saflık sözkonusu olmaktadır. Göreli bir boşluktaki istilâ hızına bakarak, bunu gerçekleştiren kavme ne bir «mefkure»
yüklemek isabetlidir, ne de bizatihi bir «devlet» olma vasfı. Bizans ile Konya Selçukluları arasına sıkışmış bir 13. - 14. yüzyıl uç beyliği, örneğin, ilk yükselişi sırasında «cihan hâkimiyetî»ne ilişkin hiçbir İddiada bulunmadığı halde, İsa'dan sonraki İlk on yüzyılın hızla kurulup hızla bozulan göçebe egemenliklerine kıyasla, devlete çok daha yakındı r Gene «askerî demokrasi» tabanına dayanmakla birlikte, Osmanlılar, gerçek devletlerle **dolu,** çok eski bir uygarlık alanının, güçlü efendileri arasından dikkatle ve adım adım sıyrılmak zorunda olan, ittifak yapıp bozma becerilerini sadece kabilelere değil, imparatorluklara da uygulayan, çok daha gerçekçi «gör-müş geçirmiş» siyaset ustalarıydılar.

Orta Asya kavimlerinin «millî mefkure» taşımaları şöyle dursun; Türkik göçebe dalgalarının sonuçları bakımından en önemli-siyle Maveraünnehir'den İran'a, oradan Anadolu'ya tâ 11. yüzyılda geçen Oğuzlar bile, ancak Küçük Asya'da birçok başka kavimle karıştıktan, apayrı bir tarih ve kültür içinde yoğrulduktan sonra 19. yüzyılın sonlarından itibaren Türk adıyla bir millet haline geldiler. Ama o sırada Anadolu İnsanlarının çoğunluğu, bırakalım bir ortak yaşantı bilincini, Orta Asya'daki diğer Türkik kollara mensup insanlardan haberdar bile değillerdi. Diller, aynı kökten gelse bile, farklı hayatlar sürdüren bu halkları birleştiren bir anlaşma aracı olmaktan çıkmıştı. Orta Asya halkları ile Türkiye Türkleri, bu yüzyıllar boyunca değişik

toprak parçaları üzerinde yaşadılar, değişik târihî süreçlere çekildiler, değişik kültürler yarattılar, de-

ğişik iktisadî birlikler oluşturdular... ve farklı milletler olarak tarih sahnesine çıktılar. Hepsi Cermen kökten gelen ve Cermen dilleri konuşan İsveçliler, Almanlar, Avusturyalılar, Danimarkalılar ve İsviçrelilerin bir kısmı, nasıl ayrı milletler meydana getiriyor-larsa, bugün Türkik diller konuşan halklar da ayrı milletlerdir. Bu nedenle, «cihan Türklüğü birleşsin» veya «bütün Türkler bir ordu»

gibi sloganlar, her bakımdan hayalîdir. Böyle sloganları temellen
72

dirme kaygısından vazgeçilmesi, tarihçiliğimizi, boş yere uğraştığı

bir dizi saplantıdan kurtaracak ve daha ciddî meselelere yönelme-sini sağlayacaktır.

I. 3. A. b. Gerici modelin IRKÇI ÖNERME'sinin çökmesi, kuşkusuz «ALTIN ÇAĞ» ÖNERMESİ ile BENZERSİZLİK ÖNERMESİ'ni de başhbaşma sarsıyor. Bazı **toplumsal** özelliklerin, ne kadar gerçek oldukları, iyilik veya kötülükleri bir yana, binyıllar boyunca değişmeksizin intikali varsayımı, onların aslî taşıyıcılığım güya değişmeyen **biyolojik** öğeye yüklemekle, en saf şekilde savunu-labilirdi. Oysa ırkî idealizmin saçmalığı gösterildiğinde, ezelî ve ebedî kılınmak istenen hasletler ile sözümona bunlara dayalı toplumsal ilişki ve kurumları Türklerin gen'lerinde dondurmak imkânı

da ortadan kalkar ve dikkatler ister istemez, toplumsal değişmenin kendisine yönelir. Kavimler-arası genellemelerin önü böylece açıl-

dığı gibi, aşamaları reddetmek de zorlaşır: Zaman içindeki X noktasında gözlenen olguların bazılarının daha sonraki bir Y noktasında ortadan kalktığının, buna karşılık X'te görülmeyen şeylerin Y'de belirdiğinin farkedilmesi, dinî yaradılış veya kavmi ruh teorileriyle destekli «gök kubbenin altında yeni bir şey yok» fikrinin değil, nicel birikimlerin nitelik değişikliklerini doğurduğu sıçramalı bir ge-

^lişme fikrinin güçlenmesiyle elele gider.

BENZERSİZLİK ÖNERMESİ'nin somut zıddmda, yukarıda anlattığımız her şey, dünyanın bütün diğer halkları gibi Orta Asya

kavimlerinin de, ilkönce, kandaş kabile toplumunun erken ve orta aşamalarında, özel mülkiyetin ve sınıfların hiç bilinmediği ilkel komünalliğin bozulmamış şeklini; biraz daha sonra, kandaşlığın da, kollektivizmin de çözülmesi süreci olarak uzun bir «askerî demokrasiyi yaşadıklarını gösteriyor. Kabile sisteminin insanlığın toplumsal evrimindeki ilk ve evrensel adım olduğu genel teorisini, Kuzey Amerika kızılderililerinden İrokua'lara ilişkin araştırmalarına dayanarak, 19. yüzyılın ünlü Amerikalı antropologu Lewis H. Morgan ortaya attı. 1880'lerde Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni** adlı eserinde, Morgan'ın malzemesine ek olarak eski Yunanlıları, Romalıları, Keltleri ve Cermenleri inceleyip, aynı (a) kabilesel, kandaş kollektivizm; (b) askerî demokrasi; (c) devlete sıçrayış uğraklarının, hepsi açısından geçerlilik taşıdığını kanıtladı. Burada, Engels'in askeri demokrasi adını verdiği, Morgan'ın Yukarı

Barbarhk'ına denk düşen ikinci kademe Üzerinde biraz durmalıyız.

Bu ara-aşama, saf ilkel komünalliğin özellikleri ile devletli toplumun özelliklerinin bir melezidir; bir bakıma, ekonomik temelin de-

ğişmesine üstyapının ancak gecikmeli olarak cevap vereceği bulu-

şunun bir Örneklemesini meydana getiriyor. Askerî demokrasiyi,

özel mülkiyeti nesilden nesiîe aktaran ataerkil aile ocaklarının be-lirmesiyle klanların yatay yekpareliğinin, bu özel mülkiyet birikimlerindeki dengesizlikler nedeniyle kabilenin dikey türdeşliğinin bölünmüş, yani kandaşlığın da, sınıfsızhğm da aşındırılmış olması; buna rağmen ordusu ve bürokrasisi ile devletin şiddet tekelinin bâlâ topluluktan ayrışıp onun karşısına dikilmemiş olması tanımlar. Klanların önderliği zengin ve kudretli ailelerin, kabilelerin önderliği zengin ve kudretli klanların elinde toplanmakta; bunlar tüm kandaşlığın çıkarları yerine yavaş yavaş kendi çıkarlarını geçirmeye başlamaktadırlar. Belli bir kabileye tâbi kılman diğer kabileler, bu görüntü ardında, aslında hâkim kabilenin yönetici klanının şef ailesine bağlanıyorlar; savaş esirlerinden öldürülmeyip köleîeştiri-lenler de, uygulamada tüm kabilenin değil, tepedeki klan* ve/veya ailelerin denetimi altında çalıştırılıyorlar. Başka bir deyişle, gerek en

güçlü klanın en güçlü ailesinin istikrarlı imtiyazına dönüşmeye başlayan kabile şefliği, gerekse diğer klan şeflikleri, (i) kendi klan ve kabilelerinin (çobanlık veya tarım) üretiminden özel payların; (ii) savaş ganimetlerinden özel payların; (in) savaşta yenik düşürül-düklerinde topluca bağımlılık altına sokulan diğer kabilelerin üre-

timinden özel payların; (iv) kölelerin gerçekleştirdiği üretimden özel payların yoğunlaştınlma mercileri haline geliyor. Sömürünün giderek yerleşmesinin bilince yansıması, hayatı çalışarak kazanmanın kabilenin emekçi tabanına, tabî kabilelere veya kölelere lâyık görülmesi oluyor. Yağma ise, aristokratlaşan şefler zümresince şerefli bir eylem kabul ediliyor. Üretimin gelişmesi nedeniyle, civar-daki diğer klan ve kabilelerin de savaş yoluyla elkonabilecek zenginlikleri vardır ve tabii akın ve çapullarda bir taraf hep üstün gej lirse, servetini büsbütün arttırıyor, diğerlerinin omuzlarına basarak kandaş eşitliğin Üzerine daha fazla tırmanıyor. Daha önceleri sadece öç almak veya dar gelen toprakları —ister tarım arazisini, ister otlakları— genişletmek için yapılan savaş, artık yağmayı hedef-liyor ve süreklilik kazanıyor. Dolayısıyla askerî şefliğin de önemi artıyor: Ya, daha çok büyücü-rahip niteliğindeki barış şefinin yanında, ikinci bir savaş şefi yükselip öne geçiyor; veya kabilenin biricik şefi, barışçı işlevlerinin zayıflamasıyla askerî komutan kimli-

ğine bürünüyor. Her halükârda askeri şef, vazgeçilmez ve daimî bir memur konumunu edinecektir. Bu, devletin çekirdeğinin barış şefliği kanalından değil, daha çok savaş şefliği kanalından gelişmesi anlamına da geliyor: Anaerkil hukuktan ataerkil hukuka geçişle içice, askeri şeflik babadan oğula devrediliyor ve irsi şefliğin, irsî soyluluğun, irsî krallığın temelleri atılıyor. Öte yandan, kabile efradı

henüz silahlıdır ve bütün ataerkil aile ocaklarının başları, yağmadan daha fazla pay alarak zenginleşme hırsını taşıyorlar. Eğer ka-

74

bilenin (askerî) şefi, habire başarılı akın ve çapullar örgütleyip bu özleme karşılık veremez, ya da bu uğurda yaptıkları kabile savaş-

çılarının hepsini tatmin etmezs*, diğer zengin klan ve ailelerin ön-degelenleri, gençler içinden etraflarına özel «savaş partileri» toplayarak, kendi başlarına şanslarını deniyorlar : Baskın basanındır;

işler rast giderse, evlerinde/çadırlarında kalanlardan daha hızlı büyürler. Böylece kabilenin eski hiyerarşisinin kenarında, ikincil hiyerarşiler ve rekabet odakları da şekilleniyor. Eski kabile meclisinde, şimdi sadece bu «kahraman »ların sesleri duyuluyor; kandaş

demokrasinin organları, biçimden çok içerik değişikliğiyle, askerî

demokrasinin organlarına, halk iradesinin değil, bey iradesinin araçlarına dOnüşüyor. Nihayet kabilelerin askerî şeflerinin de, ikincil savaş şeflerinin de en yeteneklileri, başka kabilelerden taraftar çekmektedirler: Kanbağmı çözüp gelen ve kişisel sadakat arzedenlerle özel maiyetler kuruyor, ganimeti önce onlarla paylaşıyor, kurultayda onları arkalarına diziyor, kendi kabilelerine karşı kandaşlıkdışından türetilmiş bu 'güçlere yaslanıyorlar. Daha geniş alanları düzene sokabilen konfederasyonların öncülüğünü, işte bu özel maiyetti aristokrasi yapıyor. Bir sonraki uğrakta, kabile efradı toprağa yerleştirilip köylüleştirilecek ve/veya fetih yoluyla başka yerleşik halkların tepesine topluca çöreklenilecek; bu taban, hangi kökenden gelirse gelsin, silahsızlandırılıp vergiye bağlanarak teba'laştırılacak; böylece kandaş örgütlenme sona ererken, zıt kutupta, büyük başkanlar, din adamları, kâtipleri, komutanları ve irili ufaklı

maiyetleri, bürokrasinin ve ordunun insan malzemesini oluştura-

caktır. Ne zaman? Bu, doğal koşullara, iklime, tarihi çevreye, zafer veya yenilgilere bağlıdır. Bir kavim, binyıllar boyu konfederasyon-öncesi düzeyde kalabilir; bir diğerinin bütün konfederatif de*

nemeleri, devlete sıçrayamadan dağılabilir; bir üçüncüsü, bu eşiği çabucak aşabilir. Askerî demokrasi aşamasının uzunluğu, bu gibi özgül üklerle dokunuyor.

Ailetün, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'nden çıkardığımız askerî demokrasi kavramı, Homeros'un İlyada ve Odiseia'sında, İskandinav saga'larında, bütün kavimlerin «Kahramanlık Çağı» destanlarında yankılanan maceralarını bir vakitler yalnız Edebiyat Tarihinin incelediği Aka myrmidon'larının, Cermen comitatus veya gefolgschaftiarınm, Moğollardaki nöker, Türkmenlerdeki alp, gazi ve kırk yiğit gruplarının evrensel anlamını açıklamaktadır. Bununla beraber Engels'in kendisi, Örneklerini yalnızca Ege ve Akdeniz havzası İle Batı Avrupa'dan, yani en iyi bildiği Ortaçağ feodalizmine

giden Roma-Cermen sentezi üzerindeki konaklardan seçmiş-ti. Hep, tarıma geçmiş veya geçmekte olan halklar sözkonusuydu, dünyanın bu köşesinde, M.ö. 1500 - M.S. 500 arasında. Peki, Asya 75

bozkırının göçebe otlatıcılanna uyuyor muydu bütün bunlar? Uyduğuna ve Engels'in «şema»sınm bazan sanıldığı kadar «Avrupa-merkezli» olmadığına, Vladimirtsov'un Moğolların İçtimai Teşkilâtı

başlıklı eseri tanıktır. Vladimirtsov'un gösterdiği gibi, Moğol kabile toplumuna damgasını vuran olay, uzun yüzyıllar boyunca göçebe çobanlık aşamasında kalmasıydı. Dolayısıyla 11.-.13. yüzyıllara geldiğimizde, bu toplum hâlâ, çözülmeye uğramış da olsa bir kabile örgütlenmesinin kuvvetli izlerini taşımaktaydı. Moğollarda klan, obox veya oboğ [= oba] adını alıyordu. Bu, Moğol kabile hayatının temel birimi ve aynı zamanda egzogamik birim idi. Bunun yamsıra, her obox'un bağrında, artık çok sayıda ataerkil aile ocağı belirmişti. Bunlara ayil adı veriliyordu. Henüz evlenmemiş oğullar, baba ve analarıyla bir ayil'de yaşıyorlar, evlenince ayrılıp kendi ayil'lerini kuruyorlardı. Yalnız en küçük oğul, baba ocağının mirasçısı (odci-gin) olarak babasının ayil'inde kalıyordu. Mülkiyet birimi ayil'di.

Hayvanlar, çadırlar, kapalı arabalar, basit üretim araçları, silahlar, vb. gibi her çeşit mal, ayil reisinin şahsına aitti. Servetin esasını ise hayvan sürüleri meydana getiriyordu. Bozkır kabileleri için bu, öncelikle at sürüleri demekti; kara sığırlar, öküz ve inekler nakil vasıtası olarak kullanılıyor, arabalı çadırlara koşuluyor, koyunların eti, derisi ve yününden yararlanılıyordu. 11. -12. yüzyıllarda ayil ile obox arasındaki çelişme, gözle görülür derecede belirginleşmişti.

Zengin ayil'ler obox'un hayatına gitgide daha fazla hâkim oluyorlardı. Bu zengin ayiHer, sürekli yağma akınlarına ve savaşlara maruz bir ortamda tamamen kendi başlarına hareket etmenin tehlike-leri yüzünden obox'tan kopamıyorlar; klan içinde varolmanın özel ekonomileri üzerindeki kısıtlayıcı etkisini oböx'u kendilerine tabî

kılarak telâfi etmeye çalışıyorlardı. Her obox'un veya irgen [= kabile] adı verilen obox'lar grubunun, geleneksel bir mıntıkası, göç

alanı vardı. Bu alan çok sayıda otlağı kapsayacak kadar genişti.

Obox veya irgen, bu alan içinde otlaktan otlağa serbestçe göçüp ko-nuyordu. Toplumsal bir birimin (obox veya irgen'in) göçüp kondu-

ğu yere, mıntux veya nutuğ (Türkçe, yurt) deniyordu. Obox veya irgen bir yere konduğunda, nuntux, o klan veya kabilenin bütün üyeleri tarafından ortaklaşa kullanılıyordu. Ancak, obox'tan kopmaları için ekonomik koşullar olgunlaştığı halde istikrarsızlık nedeniyle bir türlü bu kopuşu gerçekleştiremeyen zengin ayıller, obox'un bütün yaşantısını denetimleri altına aldıkları gibi, görünüşte ortaklaşa kullanılan toprağın üzerindeki belirleyici yetkileri de fiiliyatta ellerine geçiriyorlarâı. Taşınabilir mallar üzerindeki özel mülkiyetin ayil'lerin reislerinde, toprağın kontrolünün de zengin ve soylu ayillerin başlanndaki noyan'larda toplanmasının yanısıra, 11. - 13.

76

yüzyıllarda kandaşlık da dönüşüme uğramaktaydı. Moğollarda unıx deyimi, bir tek yarı-mitolojik atanın soyundan gelen obox'lar arasındaki akrabalık, yakınlık ilişkisini anlatıyordu. Jad deyimi ise, böyle bir akrabalık ilişkisi bulunmayan klanların birbirine «yad»,

«yabancı» olduklarını İfade ediyordu. Başlangıçta, urux'luk bağı

önemliydi; urux kabileler birbirleriyle savaşmazlar, jad kabileler birbirleriyle birleşmezlerdi. Bununla beraber, gözlenen dönemde bu kanbagı çözülüyor, urux/jad ayırımı önemini kaybediyor, kabile ve klanlar arasında siyasî ilişkiler önem kazanıyordu. Artık unıx'lann birbirleriyle savaştıkları, jad'ların ise birleşip irgen'ler veya ulus'

lar (konfederasyonlar) meydana getirdikleri görülebiliyordu. Obox'

lar ve irgen'ler arasında hiyerarşik, eşit olmayan ilişkiler, hâkim-tâbi kabile ilişkileri ortaya çıkıyordu. 11.-13. yüzyıllarda, savaşlarda yenilgi, yoksulluk, zayıflık, himayeye muhtaçlık gibi nedenlerle başka bir kabilenin nesilden nesile «demirbaş vassalı» haline gelmiş

olan bağımlı kabileler, unağan-boğol diye anılıyordu. Unagan-boğol'

lar, tâbi oldukları kabile veya klana hizmet eder, onun sürülerini güder, savaşta ona yardımcı olur, ona vergi verirlerdi. Ancak bunu yaparken, kendi iç ilişkilerini çözmüyor, efendileri gibi kandaşlığa dayalı bir kabile hayatını sürdürüyorlardı. Bu bakımdan bu eşitsizlik filizi, kişisel himaye ve tâbiyet ilişkilerinin oluşmasından daha geriydi. Sözkonusu dönemde kanbağının çözülmesi ve urux olmanın önemini yitirmesi, gerek aynı kabile veya klana, gerekse farklı kabile veya klanlara mensup Moğollar arasında anda'lık kurumunun ilerlemesine

yol açıyordu. Anda'lık, iki şahsın birbirlerini özel olarak korumayı ve kollamayı taahhüt etmeleri demekti. Öte yandan, birçok eski kabile savaşçısının kendi kandaş biriminden kopup bir başka obox veya irgen şefinin veya zengin bir ayil reisinin hizmetine girmesi de yaygınlaşıyordu. Bu nöker'ler, noyan adı verilen kabile aristokratlarının çevresinde, onlara bağlı silahlı maiyetler meydana getiriyorlardı. Noyan'iar, nöker'leri aracılığıyla iradelerini klan veya kabilelerine gitgide daha fazla kabul ettiriyor, unağan-boğol'

lan üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştiriyor, öte yandan nöker'lerini kendilerine bağlı tutmak için onlara sadakat yemini ettiriyor ve çobanlık ekonomisinin artı-ürününden bir bölüm ile ganimetten payları bu nöker'lerine dağıtıyorlardı. Bu gelişmeler sonucu, 13. yüzyılda Moğol toplumunda sınıflaşma hızlandı. Bu toplum kandaş birim-lere değil, kandaşlığı bozulmuş birimlerin hepsini enlemesine kesen alt ve üst tabakalara ayrılır oldu. Unağan-boğoriar, hâkim kabilele-

rin aşağı kesimleri ve noyan'Iarın uşakları, xaracu (kara halk) denilen kesimi oluşturdular. Noyan'iar ve nöker'leri ise, Cengiz «im-paratorluğu »nun kurucu ve yönetici sınıfı haline geldiler.

77

Orta Asya'nın coğrafî koşullan hayat tarzı açısından o kadar belirleyicidir ve bu platformda yer alan bozkır kavimleri, bu arada Türkler ve Moğollar, yukarıda I. 3. A. a'da anlattığımız gibi binyıllar boyunca birbirlerine o kadar karışmışlardır ki, Türkik kabilelerin kendilerine ilişkin hiçbir dolaysız kanıtımız olmasaydı dahi, Vladimirtsov'un Moğollar hakkındaki anlatımını Türk kandaşlığı ve askerî demokrasisinin yaklaşık bir görüntüsü sayabilirdik. Kaldı ki, bırakalım başka kaynakları, Türkiye'nin gerek Fuat Köprülü gibi burjuva-demokratik karakteri daha belirgin, gerekse Zeki Velidî Togan gibi Avrupa (Rusya) eğitimli fakat daha Türkçü bilim adamları, milliyetçiliğin kaçınılmaz zaafları yüzünden sürecin genel ana-tomisini teorileştirmemiş, hattâ Togan örneğinde, bu teoıileştirme-den adetâ kasten uzak durmuş da olsalar, aradaki paralellikleri betimsel düzeyde, hiçbir yanlış anlamaya meydan vermeyecek bir net-likle ortaya koymuşlardır. Nitekim Köprülü'nün, Vladimirtsov'un kitabının Sovyetler Birliğindeki ilk yayımlanışıyla (1934; dilimizdeki basımı:

Köprülü'nün asistanı olmuş olan Abdülkadir înan'ın çe-virisiyle, Türk Tarih Kurumu, 1944) aşağı yukarı aynı tarihlerdeki çalışmaları,

(1) 11. yüzyıldan-önce, Orta ve Batı Asya'da;

(2) 11.-12. yüzyıllarda, İran'da ve Doğu-Güneydo-

ğu Anadolu'da;

(3) 13. yüzyılda, Batı-Kuzeybatı Anadolu uç'larında Oğuzlar/Türkmenler/Türkler arasında, her seferinde bir üst düzeyde «tekrarlanan kandaşlığın çözülmesi ve âevletleşme dalgalarına ilişkin esaslı gözlemleri içermektedir. Bu olayın, böyle üç ayrı coğrafî mekân, üç ayrı tarihî ortam, üç ayrı konak boyunca devam ettiğinin Köprülü tarafından tesbit edilmiş olması, başlıbaşına önemlidir; aşağıda, I. 3. D'de ve devamında tanımlayacağımız üç aşamanın ilk kestirimiyle, burada karşılaşıyoruz. Ayrıca Köprülü, —bazı abartmaları hakkında I. 2. E'nin sonlarında dile getirdiğimiz eleştiriler saklı tutulmak kaydıyla— bunlardan **ilkinin** elle tutulur içeriği diye, esas olarak putperest ve göçebe bir kabile düzeni içinde yaşayan Orta Asya Türk toplumunun bütün ayrıntılarda sağlıklı bir tablosunu çizer. Akçura'nın sözünü ettiği ataerkillik, bir aristokrasi, hanlık, **yasak** ve **töre** faktörlerinin belirişi, ilkönce bu platformda izlenmektedir. **İkinci aşamada,** Türkler artık Müslüman fakat hâlâ

göçebe ve kandaş veya yarı-kandaştırlar; —daha önce I. 2. D'deki toplu özette belirttiğimiz gibi— «kesif Türk kabilelerinin muhacereti neticesinde teessür etmiş» ve aslî bünyesini «asıl kurucusu olan Oğuzlar'ın kabile ananelerine borçlu bulunan Selçuklu devleti, her **78 .**

biri kendi irsî reisine itaat içinde «kendilerine tahsis edilen saha-larda kesif kütleler halinde yaşayan» Türkmenlerin «aşiret tesanüdü»nü, zorunlu iskân, **iktâ** dağıtımı, büyük (reislere verilen) **iktft'**

lardan küçük (bireysel) sipahi iktâ'lanna geçiş, Oğuz beylerinin çocuklarının saraya rehin alınması, maaşlı muhafız kıtaları kurulması

gibi yöntemlerle kırmaya çalışır. Devlet ile «a$İret nizamı» arasındaki çatışma, zaman zaman Oğuz ayaklanmalarına yol açar. Nihayet **üçüncü aşamada** da Köprülü, bizim askeri demokrasi dediğimiz toplumsal gelişme ânını yaşayan, dolayısıyla bir öncü çekirdeğin ya-

yılma yoluyla devlet kurma eylemine seferber edilebilecek potansiyeli ifade eden, bütün önceki çözülmelere rağmen gene de hatırı sayılır boyutlardaki kabilesel kitlelerin varlığına işaret eder: 1243' te Anadolu'ya ulaşan İlhanlı saldırısının doğudan batıya sürdüğü

yeni yeni aşiret grupları, Bizans sınırlarında, «Anadolu Türklüğünün en temiz, en canlı bir unsurunu teşkil eden, fakat devlet mefhumuna yabancı olan aşiret nizamı haricinde hiçbir içtimaî nizam tanımayan» kabilelerin cengâver geleneklerini canlandırmıştır. «Kadınları ve çocukları da müsellâh» olan bu «hudut aşiretleri», gerektiğinde «il-başı denilen reislerinin idaresi altında» savaşmakla birlikte, askerî dinamizmlerini sadece bu kandaş birimler kanalize etım'yordu; tersine, «maişet vasıtalarını Ortazaman'ın mütemadi harblerinde ve dahilî iğtişaşlarında arayan» yiğitler, Âşık Paşa'nın saydığı «kuvvetli yürek yani şecaat, bazu kuvveti, gayret, iyi bir at, hususî bir libas, yay, iyi bir kılıç, süngü, uygun arkadaş» şartlarını biraraya getirerek kabilelerinden kopuyor ve ganimet, hattâ

toprak umuduyla, Bizans arazisine sürekli akın ve çapullar düzenleyen «gazi» veya «alp» teşkilâtlarına giriyorlardı. «Rumeli'nin zengin timar'larma nail olmak» için, akmcı uç beyliklerinin en ba-

şarılısı haline gelen Osmanlı hanedanı etrafında toplanıp çıkarlarını onun çıkarlarına bağlayan, hakikaten de timar dağıtımı yoluyla «çok sağlam esaslara dayanan. . toprak aristokrasisi »ne dönüşen kurucu sınıf, işte bunlardır.

Sırf Fuat Köprülü'nün eserlerinden derlenmiş öğelerin yanyana getirilmesi, böylece, Türk kabile toplumunun tarihî serüveninin, Engels'in Yunanlı, Romalı ve Cermenlerinin serüveninden ya da Vladimirtsov'un Moğollarının serüveninden **anahatları itibariylefarksız** olduğunu ispatlıyor. Engels'in «askeri demokrasisinin şefler zümresi, Köpriilü'de, bütün Türk-İslâm devletlerinin dayandığı

«askerî aristokrasi» adını almaktadır. Osmanlıların daha çok «ka-bilesel» bir kökenden mi geldikleri, yoksa «gazi» karakteri mi taşıdıkları, aşiret güçlerine mi alp örgütlerine mi yaslandıkları konusunda, daha sonra Köprülü ile Paul Wittek arasında başgösteren tartışmanın gereksizliğini de, gene bu döküm gösteriyor: **Her iki-**

sidirler; bir aşiret parçacığının içinden çıkıp aynı zamanda kendilerine kişisel sadakatle bağlı bir özel maiyetin başına geçen, dolayısıyla hem kendi kabilelerini ve onlara tâbiyet altına giren diğer kabileleri, hem de gazileri [= nöker'lerinij, iki ayrı ve birbirlerini

tamamlayıcı kumanda mekanizması aracılığıyla seferber edebilen yetenekli bir savaş şefliğidirler. Geç dönemlerindeki kandaş **kabile-**

sellik ile gazilik, alplik denen **özel** yağma ve fetih girişimciliği arasında, —yakın zamanda Rudi Lindner'in tekrarlar gibi olduğu—

«ya biri... ya diğeri» metafiziği değil, diyalektik bir içiçelik sözkonusudur : Biri zemin ve taban, diğeri öncü ve motordur; gelişme, aşiretlerinden kopanların bey maiyetlerinin silâhşörleri haline gelmeleri yönündedir'; çözülmeye başlamış genişçe bir kandaşlık halkası yoksa, gazi örgütleri kendilerine habire adam bulamaz ve gazi örgütleri yoksa, kandaşlığın dağılması tamamlanıp devlete sıçrana-maz; gazilerin başında, aşiretler halkının kendi bey sülâlelerinin bulunması, kandaşlıktan kandaşlık-dışı bir çerçeveye geçişi kabile savaşçıları açısından kolaylaştırıyor, devletin ifade ettiği son derece gerçek nitelik değişikliğini zihinlerde yumuşatıyor olmalıdır. Esa-

sen Engels'in «askerî demokrasi »si, bu zıtlann birliğidir, kandaş

geçmişten uzanıp gelen «demokrasi» ile geleceğin devletine uzanan

«askerî»liğin yanyanalığıdır - ve Osmanlıların, kendi bilinçlerinin de Öyle kaldığı noktanın muhtemelen ötesinde, geçmişle devamlılık ideolojisiyle saltanatlarını kutsamak için çok uzun süre korudukları

«hem **han,** hem gazi» unvanları, askerî demokrasinin bu ikiliğin-den doğmaktadır.

Somut kurgulaması bu kadar berrakken, Köprülü niçin yukarıdaki metafizikten kaçınamıyor? Bunun belirgin nedeni, bir şeyin hem A, hem de A-zıddı olabileceğini, bir kutbun diğerine dönüşe-bileceğini öngören diyalektik mantığı kavrayamamasıdır. Bu yüzden Fuat Köprülü'nün Osmanlı devletinin kuruluşu açıklamasında, İslâm-İran yönetim usullerinin taşıyıcısı **ulema'ya,** çoğu zaman yeterince üzerinde durulmayan, çok kritik bir rol düşmektedir ; Bu ulemanın uç'lardaki varlığı (bkz: yukarıda, I. 2. D), sınır bölgesi askerî demokrasisinin devlete sıçrayışının **hızlandırıcısı** olmaktan, doğrudan doğruya **yeterli koşulu** olmaya doğru işlev değiştiriyor. Başka bir deyişle, yer yer Köprülü, Osmanlı devletini, (Selçuklu devletinin çöküşünü izleyen zaman ve mekân aralığında biraz1 başı-boş kalan) Türkmen askeri demokrasisinden

değil, adetâ Selçuklu devletinin kendisinden türetmektedir; O, Anadolu Selçuklularını Büyük Selçuklu imparatorluğunun «batıya doğru ilerleyen... istitâle-leri»nden (uzantılarından) biri diye tanımladığı gibi, neredeyse Osmanlılar da Anadolu Selçuklularının daha batıdaki bir «istitâle»si-ne indirgiyor. Uygarlık unsurlarının kesintisizliğini biraz fazla vur-80

gulamasıyla Köprülü, her devletin kendinden bir önceki devlet (ya da o devletten devralınan bürokrasi, kanunlar, medreseliler, gelenekler) ile izah yöntemini —ki biz buna I. 2. E'nin sonlarında, dar-kurumsal soykütükleri arayışı demiştik— sadece **timar** sisteminin

«mikro» dünyasında değil, bizzat devlet ölçeğinde, «makro» planda da tekrarlıyor. Farzedelim ki Köprülü'de bu henüz bir tutarsızlık, iki alternatif teori arasında bir bocalama düzeyindedir -gene de hatânın nerelere varabileceğine, KöprÜlü'nün öğrencilerinden Mustafa Akdağ'ın, Türkiye'nin **İktisadi ve İçtimai Tarihi** adlı eserinde, Osmanlıları baştan beri devlet gibi göstermesi işaret ediyor. Peki öyleyse, ilk **devleti** nasıl, kendinden önceki hangi bürokrasi ve yönetim geleneği ile açıklayacağız? Devlet-öncesinden devlete (her) geçiş için böyle bir miras zorunlu olsaydı, insanlığın ya hiç devlete geçememesi gerekirdi.- ya da (tanrı veya ırkî üstünlük marifetiyle) hep devletli olmuş olması! Ama tam da bu ikinci «çözüm», Cumhuriyet Devriminin önderindeki tohumlarından bu yana, biz bize benzerizci Türk tarihçiliğinin devletçi saplantısına yol açıyor. Kemalistlerin Orta Asya'nın çok eski dönemlerinde «devleUler keşfetmeleri ile Atatürk'ün 1928'de formüle ettiği «Türkler bir aşiret olarak Anadolu'da împaratorluk kuramaz» fikri, felsefî öncülleri (premise) bakımından aynı diyalektik noksanında buluşmaktadır.

Batı'da 19. yüzyılın Avrupa Ortaçağı uzmanları, kendi feodal devletlerinin Cermen kabilelerinden çıktığını pekâlâ bildikleri halde, biraz da kompartımanlasmış disiplinlerin birbirinden habersizliği-nin yardımıyla, 19. yüzyılın Oryantalistleri özel olarak Türklerin tarihini «kabileden devlet çıkmaz» kalıbına hapsetmişler; ancak onlar bundan, Osmanlıların hiç devlet olmadığı veya en azından Bizans'ı taklit edinceye kadar devlet olmadığı sonucuna gitmişlerdi.

Oryantalist modelde, iç dinamizmiyle devlete (kendi zıddına) dönü-
şemiyeceğine inanılan aşiretin bu işi becermesini mümkün kılan uygarlık devamlılığı, Bizans ile kuruluyordu. Milliyetçi tarihçiliğimiz emperyalist yorumun bu vargısını reddetti, fakat ardındaki **uslam-**
. lama yanlışına kesin teşhis koyamadı. 1930ların «Türk Tarih Tezi»,
—dincilikle yoğrulmuş feodalist yaklaşıma da çök karşı olduğundan— İslâmiyet-öncesi Orta Asya «devletlerince oluşturulan sözümona «uygarlık» öncellerinde **(predecessors)** bir çıkış aradı. Fuat Köprülü ise, bunların devlet filân olmadığını ampirik düzeyde saptamakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu için uygarlık öncelleri var-saymaktan vazgeçemedi ve olası devamlılıklardan en fazla gerçek payı taşıyanına, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleriyle örtüşmeye, I. 2. E'nin sonunda kaydettiğimiz gibi evrimci bir perspektif içinde sarıldı. Oysa aynı KöprÜlü'nün, Büyük Selçuklu devletinin kuruluşu ve asli bünyesini «Oğuzlar'm kabile ananelerine, 81
«hür ruhlu Türkmenlerle dayandırdığını, biraz önce göstermiştik.

Ne yazıktır ki Osmanlı örneğinde Köprülü, kabileden devlet çıkma-yacağı yanılgısından sıyrılamıyor; Anadolu Selçuklularından kalma veya Bizans'tan geçme uygarlık öğelerinin uç bölgesindeki —olgu bakımından sorgulanmadığımız— göreli bolluğunu, bizim demin öner-diğimiz gibi bir hızlandırıcılık kertesinde teorileştiremiyordu. Tekrar tekrar aynı sorunla karşılaşıyoruz: Milliyetçi tarihçilerin en sosyolojik, sentetik, teorik eğilimlisi olduğu halde, Köprülü'nün de **teorisi yetersizdi**: O'nun «kendiliğinden felsefesi» evrimci ve eklektik bir «ekonomik koşullar» materyalizmiydi ve tamı tamına bu yüzden, üretici güçler/üretim ilişkileri, ekonomik temel/üstyapı **diyalektiğinin** önünü açabileceği sonuçlara ulaşamıyordu. Genelleme-lerinde kalan boşluklar, sonraki neslin gerici milliyetçiliğinin elinde, doludizgin bir devlet fetişizmine tutamak olacaktı.

Acaba Tarihî Materyalist yöntemi benimseyen bir Köprülü, aynı malzemeyle ne yapardı? tik bakışta sanılabileceği kadar hafif bir soru değildir bu; çünkü önümüzde, milliyetçi tarihçiliğin görgül saptamalarının hemen hiçbirine itiraz etmediği, onlarla belgeler

düzeyinde bir tartışmaya girmediği halde, burjuva materyalizminin uzun uzadıya eleştirdiğimiz bütün tıkanmalarını aşan bir örnek duruyor. Doğu Perinçek'in **Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek** başlıklı çalışması (ilk basımı: 1978), Vladimirtsov ve Ernest Werner gibi Mark-

sist, V. V. Barthold ve Wolfram Eberhard gibi gayri-Marksist yabancı tarihçilerin yanısıra, Köprülü'ye ve diğer Türk tarihçilerine dayanmaktadır; üstelik bunlardan Bahattin Ögel, Osman Turan ve Faruk Sümer gibi bazıları, gerek «Türk Tarih Tezi» ve gerekse

«Türk-İslâm sentezi» kanallarından milliyetçiliğimizin gericileşme-sine önayak olmuş, ya da bu dönüşün artık gerçekleştiği bir ortamda yetişmiş ve eser vermişlerdir. Perinçek, hem bu tür ikincil kay-naklardaki olgu aktarmalarının, hem de —onların da ardındaki—

Türklerin Osmanh-öncesi yaşantılarının farklı dönemlerine ilişkin **Oğuz Kağan Destanı, Orhun Abideleri, Divan-ı Lugat-it Türk, DedeKorkut Kitabı** ve Nizamülmülk'ün Siyasetname'si gibi birincil kaynakların, her yerde bir «devlet» bulmak, her kurumu tamamen Türklere özgü gibi sunmak amaçlarıyla çarpıtılmadıkları takdirde, Köprülü'nün lâfzen savunduğu **«comparatif** metod»a (karşılaştırmalı yönteme) başvurulup başka-kavimlere ilişkin malzemelerle kar-

şılaştırılır karşılaştırılmaz, Marx ve Engels'İn toplumların tarihî gelişimi konusundaki görüşlerini doğruladığını kolaylıkla gösteriyor.

Esas olarak göçebe hayvancılığın temsil ettiği, değişik boyutlardaki bir zanaat üretimi, yerleşik tarım ve ticareti ise talî olarak içeren üretici güçler temeli üzerinde, M.Ö. 1000 yıllarından itibaren klan içinde ve klanlar arasında servet ve kudret eşitsizlikleri doğmakta; **82**

kabileler arasındaki hâkimiyet-tâbiyet ilişkilerinin her şekillenişi belli bir konfederasyon içinde formalize edilmekte; sonra kuvvet dengeleri altüst olup hâkim ve tabî kabileler yer değiştirdiğinde o konfederasyon çöküp bir yenisi yükselmekte; böylece M.S. 1000 dolaylarına kadar Orta Asya tarihi, atlı göçebelerin kabile konfederasyonlarının birbirlerini dalgalar halinde izlemesi görünümünü ar-zetmektedir. M.ö. 3. yüzyıl ile M.S. 3. yüzyıl arasında ön plana çıkan Hun (Çin kaynaklarına göre Hiung-nu veya Hsiung-nu) «he-yetlinin, Örneğin, 24 kabileden (boy) meydana gelen böyle

bir konfederasyon olduğunu, Türkik diller konuşan boyların bu konfederasyonun tabanında yer aldığını, Öte yandan bu 24 kabileden 5'inin aristokrat boylar sayıldığını, bunlardan birinin en kudretli klanının (soy) ise en tepede oturduğunu ve komşu Çin uygaruğınca **şan-**

yii diye tanınan konfederasyon başkanlarını kendi içinden çıkardı-

ğını bilebiliyoruz. M.Ö. 209 tarihinde Mo-tun veya Mao-tun veya Mete, kabilelerin şefler zümresince oluşturulan aristokratik bir konfederasyon konseyi tarafından işte bu şan-yü'lük veya yabgu'luk mevkiine seçilmektedir. Hun'lardan sonra Orta Asya egemenliği sırasıyla Sienpi'lere, Topa'lara (Tabgaç'lara) ve Juan-Juan ya da Cücen veya Avar'lara geçiyor; tarihte «Türk» adıyla ortaya çıkan ilk topluluk olan Göktürk'ler; M.S. 552 dolaylarında Cücen hâkimiyetine son vererek kendi kabile konfederasyonlarım kuruyorlar. Daha önce I. 3.A. a'da İRKÇI ÖNERME'yi çürütürken de belirttiğimiz gibi, Dokuz Oğuz'lar, On Uygur'lar, Türgiş veya Türkeş'ler, Karluk'lar, Kırgızlar, Tarduş'lar, Tobi'ler, Tatar'lar ve Kıtay'lar hep bu konfederasyonun içindedirler ve o sırada hiçbiri kendilerini

«Türk» diye çağırmamaktadır. İlk yüz yılından sonra Göktürk konfederasyonu bir zayıflama ve bölünme geçirmiş, 680 dolaylarında Çin hâkimiyetinden kurtularak tekrar canlanmıştır; bu iki dönem, birinci ve ikinci Göktürk hakanlıkları diye anılıyor. 8. yüzyıl ortalarının Orhun yazıtları sayesinde, diğer kavim ve konfederasyon-lara kıyasla Göktürk'ler hakkında çok geniş bilgi sahibi oluyoruz.

Nitekim Orhun yazıtları, Göktürk beylerinin altın ve gümüş hazineleriyle at sürülerinden oluşan servetler biriktirdiklerini; «Tengut budununu bozdum. Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini orda aldım» veya «Basıml lâik Kut, boyumdan olan budun idi. Kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim, tabî kıldım, malını çevirip getirdim» türü anlatılarda olduğu gibi, bu birikimde yağmanın büyük rol oynadığım; konfederasyon kurma eyleminin özünü, dört tarafa ordu sevkedip kabilelere boyun eğdirmenin meydana getirdi-

ğini ve bunun «budunu düzene sokmak» diye tanımlandığını; |bu sefer konfederasyonun tepesine «Türk Bilge Kağan»ın «Türk sir budunu»mın oturduğunu; diğer kavim ve kabilelerin «Türk sir bu-83

dunu»na ve onun kağanlığına «işi gücü verdiği»ni belgeliyor. Bu sömürünün daha da hızlandırdığı servet birikiminin kandaşlığı çözücü, kandaşlık yerine kişisel bağımlılık ilişkilerini geliştirici etkisi ise, «O zamanda kul kullu olmuştu, cariye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşi bilmezdi, oğul babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı» sözleriyle, çok çıplak bir ifadeye kavuşmaktadır. Bu zincirde bir üçüncü halka, Uygur kabile konfederasyonudur: Göktürk konfederasyonunun tabî

kavimlerinden olduklarını ve 10 boy halinde yaşadıklarını gördüğümüz Uygur'lar, kendilerine bağımlı Dokuz Oğuz ile birlikte 743'te ayaklanıp Göktürk kağanlığına son vermiş; bundan sonra kendileri de Kırgız'lar tarafından 840'ta yenilip batıya, şimdiki Doğu Türkistan'a göç etmeye zorlanmcaya kadar Orhun bölgesini hâkimiyetle-rinde tutmuşlardır. Şefler zümresinin yükselişi ve karmaşıklaşması, **şad, tarkan, buyruk, ilteber, yabgu** gibi Uygur unvanları aracılığıyla gözlenebilmektedir. Nihayet Sir-İ Derya Oğuz'larının 10. yüzyıl başlarında, Maveraünnehir'deki göçebe otlatıcılığı da, 24 boyda örgütlenmiştir ve başlarında, Ümit Hassan'm deyişiyle, «kendi kandaş beyliklerinin en yüksek mertebesi olan **yabgu** »lan vardır. Birkaç yüzyıl sonra Anadolu'da yazıya geçirilecek olan **Dede KorkutKitabı'nın** içerdiği ilk «kollektif hafıza» katmanı, aslında Oğuz'ların bu havalideki yaşantılarıyla ilgilidir ve bir kere daha Önümüze, tipik bir «Kahramanlık Çağı» tablosunu koymaktadır. Arap gezgini tbnı Fadlan'ın, yüz bin koyunu ve on bin atı olan Oğuz beylerine dair söylediklerini, **Dede Korkut'ta** Salur Kazan'm serveti hakkında verilen rakamlar doğruluyor. Buna bağlı unvanlar çoğalmasını, yabgu'lardan aşağı uzanan **subaşı, külerkin, tarkan** ve yinaliarda izlemeye devam ediyor ve hemen kandaşlığın çözülüşünün haber-cileriyle yüzyüze geliyoruz : Dış Oğuz'un (Boz Ok'ların) İç Oğuz'a (Üç Ok'lara) isyanı hikâyesinde Bamsı Beyrek, bir yandan kanbağı

itibariyle Dış Oğuz'dandır; diğer yandan da îç Oğuz beyi Salur Kazan'ın «inağ»ı, «inançlı»sı, yani has adamı, nöker'lerinin başıdır (Salur Kazan bir Merovenj krah olsa, Bamsı antrustion unvanını alır-

dı; özel bir sadakat yemini olan trustis'den gelen bu kelime, güvenilir, adanmış, inançlı anlamlarını aşağı yukarı aynen

karşılamaktadır). Boz Ok'lar, Bamsı'yı akrabalık adına kendi saflarına çağırırlar, ama o, çok ekmeğini yediği Salur Kazan'a kişisel bağlılığını

bozmaz; bu yüzden Dış Oğuz tarafından Öldürülür ama Salur Kazan tarafından Öcü alınır ve yüceltilir - yüksek aristokrasi bu hikâye aracılığıyla, yeni değerleri kutsamak ihtiyacını duymaktadır.

Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek'te Doğu Perinçek, bu gibi tahlillerden hareketle, Orta Asya Türk toplumunun çok uzun süren askeri demokrasi aşamasının doğrudan doğruya maddî gerçekliğini

84

yakalıyor ve bunun ardında, çok daha gerilerdeki bir saf, bozulmamış kandaşlığın siluetini sezdiriyor. Ümit Hassan ise Eski Tfirk Toplumu Üzerine İncelemeler'inde (1985), Türklerin inanç sisteminin ve yönetim tarzlarının kritik terimlerini alıp, bunların içerdiği anlam tabakalarının geriye doğru teker teker kaldırılması yoluyîa, aynı saf, bozulmamış kandaşlığın insanının, kendisini ve evreni bütünsel bir kutsiyet içinde algılayışının en ilksel kategorilerine varıyor; o başlangıç noktasından tekrar ileriye yürüyecek olursak, sözkonusu anlam tabakalarının üstüste birikmesi, ancak maddi gerçeklik temelinde bir ilkel kollektivizm -* askerî demokrasi -* konfederasyonlar -* devlet silsilesinin varsayılmasıyla açıklanabiliyor. Dolayısıyla bu iki kitap, BENZERSİZLİK ÖNERMESİ'ni yerle bir etmekte birleşiyorlar. Peki ama, o zaman «ALTIN ÇAĞ» ÖNERMESİ nerede durmaktadır? Hiçbir yerde duramıyacağı açıktır : Bütün bir gelişmeyi diğer halklarla beraber yaşamıştık, o çizginin herhangi bir uğrağını zaman içinde dondurup mükemmel ilân etmeyi olanaksızlaştınyor; benzersiz olmayan bir askeri demokrasi açaması, eski Türklerin ister «olumlu», ister «olumsuz» bütün özelliklerinin, genetik yapılarına değil, bu toplumsal yapılarına izafe edilmesini zorluyor, Engels'in Cermenler için söylediklerini buraya aynen alabiliriz sanıyorum: «... Can çekişen Avrupa'ya, sayesinde yeni bir hayat gücü üfledikleri esrarlı büyü neydi? Şoven tarihçilerimizin iddia ettiği gibi, Cermen ırkının tabiatmdaki mucizevî bir erdem miydi? Hiç de değil. Elbette ki Cermenler, Özellikle canlı bir gelişmeyi doludizgin yaşadıkları o çağda, yetenekli bir Aryan kabi-lesiydiler. Ama Avrupa'yı gençleştiren, onların özgül ulusal nite-.

İlkleri değil, sadece barbarlıkları, kandaş örgütlenmeleridir. Onların kişisel beceri ve yiğitlikleri, özgürlüğe düşkünlükleri ve bütün kamu meselelerini kendi işleri gibi görmelerine yol açan demokratik içgüdüleri; kısacası, Romalıların artık yitirmiş bulundukları, oysa Roma dünyasının çirkefi içinden yeni uluslar çıkarmaya ve yeni devletler kurmaya sadece onları muktedir kılan bütün nitelikleri -

yukarı aşamadaki barbarların tipik özellikleri, kandaş örgütlenmelerinin meyvaları değil miydi?» Eğer Batı Avrupa Ortaçağını mayalandıran Roma-Cermen sentezinin «özgürlüğe düşkün» barbar aşısı

(Engels) için bunlar yazılabilmişse, Ön Asya ve Anadolu Ortaçağını

mayalandıran Türk-İslâm sentezinin «hür ruhlu Türkmen»lerinin (Köprülü) her şeyini, bu arada «ruhen demokratlıklarını (Atatürk) orijinal görmemiz ve göstermemiz, ne kadar bilimsel ağırlık taşır?

«Türkler asla barbar olmadılar; M.Ö. 209'da orduları ve devletleriyle millet olarak tarih sahnesine çıktılar» deniliyor - Hun'larm

«Türk»lüğü ve «devletçikleri üzerindeki bütün soru işaretleri bir yana, biri çıkıp kurcalamaz mı, M. ö. 215 veya 210'da tiyatronun 85

kulisinde ne yaptıklarını? Normal canlıların ve toplumların, bir doğma-büyüme-gelişme süreçleri vardır; ancak mitolojide, Athena/Mi-nerva, babası Zeus/Jupiter'in alnından, böyle yetişkin ve pürsilâh doğar. Ve gene : Engels'in sözünü ettiği 19. yüzyıl şoven tarihçilerinin mirasçısı, Nazi ideologu Rosenberg, Cermen askerî demokrasisinin kırsallık, ataerkillik, savaşçılık özelliklerini ırkî hasletler diye bir Alman militarizmi amentüsü içinde mutlaklaştırmaya kalktığında, hoyratlık, hunharlık, yağmacılık, soyut düşüncenin ve fikir zenginliğinin yokluğu, darkafalılık gibi, madalyonun diğer yüzündeki karakteristikleri de ister istemez modeline —teoride ve uygulamada— ithal ettiğine göre; «benzersizlik» adına benzer bir ide-alizasyona girişmeden önce, Cermenler ve bütün diğer «Kahramanlık Çağı» kavimleri ile Türkler arasındaki bir benzerliğin de bu olumsuzluklar olabileceğini bir parça düşünmek gerekmez mi acaba? İlkel komünal toplumun yaslandığı üretici güçler düzeyi, doğaya fazla yakın, adetâ göbek kordonuyla bağlı kıldığı insanın

düşüncesini kısıtlar, onu ağır koşullar altında ezer ve eblehleştirir aynı

zamanda. Kaba kuvvet, çapul hırsı, çakal kurnazlığı, at hırsızlığı, korsanlık, yolkesicilik, kervan vurmak, oba basıp adam kesmek, kadınlara savaş meydanında tecavüz etmek, çocukları köleleştir-mek çağdaş Türkiye'ye nasıl ışık tutabilir? Unutmayalım ki Odys-seus'un da sık geçen bazı sıfat ve unvanları, «sığır hırsızı», «kent-ler kundakçısı», «Knossos'u basan», «Truva yağmacısı »dır alt tarafı. «Kahramanlık yaldızlarım çekip aldığımızda sonsuz enerjileri t

dışında, pek bir şey yoktur bu kişilerde hayran olacağımız» diyor Aka'lar için George Thomson. «Altın çağ» tanımayan tarih nehrinin durmak bilmez akışı, bütün halkların askerî demokrasisinin böyle özelliklerinden geriye, «titreyip dönülecek» bir şey bırakmıyor.

I. 3. A. c. Yukarıda anlattıklarımız, I. 2. F'nin sonlarında özetlenen gerici modelin DEVLET KURUCULUK ÖNERMESÎ'nin de, SINIFLARIN VE SÖMÜRÜNÜN YOKLUĞU ÖNERMESI'nin de, ayrı ayrı ve birlikte tamamen yanlış olduğunu göstermektedir. Bugünün milliyetçi tarihçiliğinin,

— Türklerin diğer halklara kıyasla üstün bir devlet kuruculuk yeteneği taşıdıklarını;

— bu yüzden, en eski tarihlerden beri devlet kurmuş ve Orta Asya'daki varlıkları boyunca hep

devletli olmuş olduklarım;

— ama daha sonraları olduğu gibi bu Orta Asya döneminde de sömürüyü ve sınıflara bölünmeyi ta-

nımayıp, doğal ve âdil bir otoritenin gönüllüce kabullenilmesine dayalı organik bütünlük içinde

yaşamlarım sürdürdüklerini

iddia etmesi, hiçbir bakımdan gerçeğe uymuyor. İşin doğrusu şudur:

— Türkler devlet kurmakta diğer birçok kavme kıyasla oldukça geç kaldılar;

— Türklerin Orta Asya'da meydana getirdikleri

«heyet»lerin büyük kısmı, devlet değildi;

— ancak Türkler içinde belli bir sınıflaşma, daha o zamandan başgöstermişti;

— nitekim sonunda Türkler, 10. - 11, yüzyılların Karahanhlar - Büyük Selçuklular eşiğinde devlete,

bu sınıflaşma ve sömürü «hazırlığı» sayesinde sıçradılar.

Devlet kuruculuk, hiçbir halk için bir fıtrî haslet olamaz; devletlerin doğuşunun belli maddî koşulları vardır ve bunların olgunlaşmasına giden süreçler, farklı coğrafî mekân ve tarihî çevrelerde, farklı hızlarda ilerler. Bu yüzden, insanlığın barbarlıktan uygarlığa geçişi diye, sanki bir seferlik ve toptan bir adımmış gibi soyutladığımız olay, olanca somut yaşanmışlığı içinde, son derece eşitsiz, dağınık, basamaklı, Öteye beriye serpiştirilmiş bir çehre arzeder. Uygarlığın ilk beşiklerini, Orta Doğu'-da Nil, Fırat ve Dicle; Kuzey Hindistan'da İndus ve Ganj; Orta-Kuzey Çin'de Sarı Nehir vadileri gibi, alüvyonlu, toprağı verimli, doğal sulsmalı, aynı zamanda doğal ürünleri, mevsimleri ve diğer kaynakları bakımından çeşitlilik içindeki yöreler teşkil etmiştir. Gordon Childe'a göre, «su-lamaya dayanan ziraat vasıtasıyla, zanaatkarlardan, tüccarlardan, kâtip ve memurlardan müteşekkil bir nüfusu beslemeye yetecek gıda maddeleri fazlasını yetiştirmek ve bu fazlalığı şehirlerin merkezî ambarlarında biriktirmek, evvelâ yalnız buralarda mümkündü.» M.ö. 2500 civarında, yeryüzündeki bu ilk uygarlık alanları, henüz minicik adacıklardı; dört bir yanlarında, aslında kendilerini de doğurmuş olan —ama artık aralarında mevcut büyük tezat nedeniyle, örneğin Grekler içinde bu gerçeği Thukydîdes'ten başkasının farketmediği— uçsuz bucaksız bir barbarlık denizi uzanmaktaydı.

Küçük şimşekler, ancak yer yer ve bir lâhza için yırtabiliyordu bu koyu karanlığı. Bundan sonra barbarlıktan uygarlığa yürüyüş, sözkonusu muazzam kabilesel veya yan-kabilesel âlemden devlete, ayrı ayrı yer ve zamanlarda, önceleri birbirinden görece kopuk ve sonra giderek birleşen, fakat artık hepsi Önceki ve komşu beşiklerin varlığıyla kısmen şartlandırılmış atılımların toplamı olarak sürdü.

İlkçağ boyunca insanlığın çok büyük kısmı, hattâ —Batı Avrupa'yı

merkez alan bir kronolojiye göre— Ortaçağda bile insanlığın önemli bir bölümü, barbarlık aşamasında kaldı ve bu barbar dünya ikide birde, kendisinin bir bölümünü —kapsamı hâlâ sınırlı olan ve

öte-lerde uzanan barbarlık dünyası hakkında pek az bilgiye sahip bulunan uygar insanlığın, Tanrının günahkâr kullarını cezalandırmak
87

için gönderdiği bir felâket gibi algıladığı— yeni bir istilâ dalgası, bir **völkenvandenıng** (kavimler göçü) halinde, o uygar insanlığın üzerine yollamaya, böylelikle de kendi içinden uygarlığa yeni yeni çıkışlar yaratmaya devam etti. Barbarlık ile uygarlık arasındaki sürtüşme ve çatışma, binyıllar boyunca, çeşitli bölgelerin ve insan topluluklarının gelişimini derin bir şekilde etkiledi. Bütünsel denge, uygarlar lehine ancak tedricen değişti. Bu açıdan kapitalizm, kesin bir dönemeci ifade eder. Yeryüzünde hiçbir pre-kapitalist halk, kapitalist üretim tarzına dayalı bir toplumu fethedip tepesine otu-ramamıştır.

Oysa her iki tarafın maddî temellerinin kapitalizm-öncesi bir karakter taşıdığı koşullarda, barbarlık-uygarlık çatışmasının farklı

çözümleri mümkündür. Dünya tarihine bir bütün olarak baktığımızda, gerek daha önce kurulmuş yerleşik imparatorlukların yayılması, gerekse barbar kavimlerin —nüfus artışı, iklim değişiklikleri, başka kavimlerin arkadan baskısı, otlakların daralması, vb. nedenlerle— yerleşik imparatorlukların sınırlarına dayanmaları sonucu, barbarlar ile imparatorluklar birbirleriyle temasa geldiklerinde, aralarında çok karmaşık ilişkilerin oluştuğunu görüyoruz. Bszan çok güçlü bir barbar istilâsı, içten içe çürümüş ve zayıflamış yerleşik imparatorlukların üzerinden bir sel gibi geçebilmekte; bazan güçlü

bir imparatorluk, çevresindeki zayıf ve seyrek barbar kavimlere boyun eğdirerek genîşleyebilmektedir. Bazan İse tek bir uygarlığın yaşam süresi, iki durumun da örneklerini içerebiliyor: Yeni bir yerleşik imparatorluk, **yükseliş** döneminde çevresindeki barbarları

da ezerek yayılıyor; **durağanlık** döneminde, çevresindeki barbarlar-la azjçok istikrarlı bir dengeyi uzun süre koruyor; kendi **gerüeyisve çöküş** döneminde ise artık çevredeki barbarların artan baskısına karşı koyamayıp istilâya uğrayabiliyor. Bu süreç içinde en tipik ve ilginç olan, karşılıklı ilişkinin en zengin biçimlerini ortaya çıkaran dönem, barbarlık ile uygarlığın göreli bir denge içinde bulunduğu, ortadaki o «geçiş dönemi»dir. Böyle bir uzun barışçı ilişki aşaması

boyunca, yerleşik imparatorluk ile onu çevreleyen barbar kavimleri arasında —kâh Hun-Çin veya Göktürk-Çin sınır bölgesine ya da Çin'den batı yönünde Asya içlerine uzanan İpek Yolu'nun iki tarafındaki korumalı şeride serpiştirilmiş, kâh Maveraünnehir-tran tampon kuşağında kümelenmiş, kâh Roma-Cermen hududunu meydana getiren Ren ve Tuna nehirleri kıyılarına düzenli aralıklarla kurulmuş müstahkem mevki ve kasabalardan geçeri— ticaretin geliştiği ve hattâ, E. A. Thompson'un Cermenler ve Hunlar için gösterdiği gibi, barbarlar âleminde servet birikimine, mülkiyetin özelleşmesine, şefler zümresinin aristokratlaşmasına katkıda bulundu-88

ğu; bu maddî zeminin kolaylaştırdığı bir resepsiyon (benimseme) ile, yerleşik imparatorluğun ideolojisinin, kültürünün, hukukunun çevredeki barbarları kuvvetle etkilediği ve onları kısmen «uygar»laş-tırdığı; çevredeki barbarların ise bir kısmının —kanbağı çözülme-diği ölçüde— kabileler veya klanlar halinde yerleşik imparatorlu-

ğun hizmetine girdikleri, ona vergi verdikleri, kendi beylerinin komutasındaki düzensiz birlikler halinde onun ordusuna katıldıkları

veya yerleşik imparatorluk tarafından bir yöreye iskân edildikleri; barbarlardan daha küçük bir kısmının, —kanbağı çözüldüğü ölçüde — kabilelerinden ayrılıp ferden, tek tek imparatorluğun ordusu ve bürokrasisine kabul olundukları, eritildikleri ve hattâ yüksek mevkilere çıkarak imparatorluğun mevcut hâkim sınıfları ile kay-

naştıkları, oralardan kendi kavimlerini korudukları ve bu arada onların da eritilmesine yardımcı oldukları; böylece imparatorluğa kom-

şu veya onun toprakları üzerinde dolaşan çeşitli .barbar kavimler arasındaki çatışmalar ile yerleşik imparatorluğun kendi hâkim sınıfları içindeki parçalanma ve çatışmaların karmaşık bir biçimde örtüştüğü; yerleşik imparatorluk zayıfladıkça, içinden çıktığı barbar kavmin başına geçen bir devşirmenin ya merkez! idarenin dizginlerini eline aldığı, ya başka barbar kavimlerin baskısına karsı imparatorluğu savunmaya çalıştığı, ya da kendi mahallî prensliğini kurduğu; yerleşik imparatorluğun bir yandan bazı barbarlardan vergi alırken diğer yandan başka bazı barbarlara vergi verir hale geldiği;

kavimler arasındaki ve imparatorluğun bileşken unsurları (mahallî prenslikleri, kontlukları, emirlikleri, vb.) arasındaki hâkimiyet-tâbiyet İlişkilerinin giderek karışık ve istikrarsız, ikide bir tersine döner bir hal aldığı, sık sık gözlenebilmektedir. Roma ile Cermenler; Bizans ile Cermenler, tslavlar, Araplar ve Türkler; Çin ile Moğollar ve Türkler-tslâmiyet-öncesi İran ile Araplar; tslâmî Arap-

İran dünyası ile Türkler arasındaki ilişkilerde, bütün bu olguların sayısız örneklerini görmek mümkündür. Esasen barbar kavimler hakkındaki bilgilerimizin önemli bir kısmı da, bu tip karmaşık temas ve göreli denge dönemlerinde çevrelerindeki barbarların ya-

şantısını gözleme olanağına kavuşmuş bulunan yerleşik imparatorluk tarihçilerinin yazdıklarına dayanmaktadır. Öte yandan, böyle denge dönemlerinde ticaretin ve din ve hukuk resepsiyonunun da yardımıyla kendi içlerinde devlete geçişin koşullarını bir ölçüde filizlendiren «yukarı barbar»lar, akıllı bir önderliğin (Öznel-etken) gözlemleri, ön yoklamaları, düşüp kalkmalı deneyleri aracılığıyla yerleşik imparatorluğun eski gücünü içten içe yitirdiğini bir kere farkederlerse, kendilerinden biraz ileri pre-kapitalist uygarlıklara karşı yoğunlaştırdıkları saldırılarım, zaman zaman kalıcı zaferler-89

le taçlandırabilmektedirler. Bu takdirde, kandaş değil, siyasî esaslara göre teşkilâtlandırılmış toprakları ve halkları yönetme ihtiyacının zorlamasıyla, fetih uğrağı fatihlerin kendi kandaşlıklarım terkedip devletleşmelerini içeriyor. Roma-Cermen sentezi, Arap istilâsı ile Bizans ve İran miraslarının sente2i, Türk-Islâm sentezi diye adlandırılan bileşimler, barbarlık-uygarlık çatışmasının bu tür çözümleridir ve dolayısıyla bunlardan sonuncusu, bu düzeyde, olduk-

ça yaygın bir kategorinin bir örneğini meydana getiriyor. Bazı Türk tarihçilerinin, CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKURESİ diye gizemlileştirdikleri, durup durup mevcut uygarlık öbeklerine savlet eyleyis olgusu da; DEVLET KURUCULUK YETENEĞİ diye gizemlileştirdikleri, istilâdan sonra üstte kalabilmiştik olgusu da, demek ki, yukarı barbarlığın genel kapasiteleri arasındadır. Kuşkusuz bunlar, ikincil bir belirlenim kertesinde, Türk-İslâm sentezinin hiçbir özgüllüğünün gösterilemiyeceği anlamına gelmemektedir.

«Antikite'nin yerleşik kentli uygarlıkları, denetimlerinin dış sınırlarının ötesinde, barışa yönelik bir tehdit potansiyeli taşıyan, de-

ğişik hayat tarzlarına sahip başka halklar bulunduğunun daima ve rahatsızca farkındaydılar. Bu halklar, tarımcı bile olmamaları halinde, büsbütün serseri ve tehlikeli bir karakter kazanıyorlardı...

Eski Avrupa ve Asya'nın köy veya şehir dünyasının kıyılarında, ne tarla süren, ne de kasabalarda oturan insanlar hep mevcuttu ve varlıklarını bazan akılalmsz derecede büyük mesafeleri dahi aşarak hissettirmeye her an hazırdılar» diye yazıyor, prehistoryacı Piggott.

O çağlarda kimsenin ulaşamadığı bir yalnızlık içinde kendi başlarına gelişen —veya gelişmeyen— Amerika'yı, Avustralya'yı ve Ok-yanusya adalarını bir yana bırakırsak; insanın evrimi açısından en büyük önem taşıyan Asya-Avrupa-Afrika kara blokunda, toplumsal ve tarihsel süreçler Öncesinin doğal bir verisi sayılması gereken iklim ve bitki örtüsü koşullarına uyarlanma sonucu, göçebe otlatıcıların, özellikle de atlı göçebelerin anayurdu, Orta Asya stepleri olmuştur. «Türk Tarih Tezi»nin de, bu kavimler yumağına «uygarlık» ve «devletlilik» izafe eden başka her türlü görüşün de aksine, üstüne basa basa belirtelim ki Orta Asya'nın tarihteki rolü, uygarlığın anayurdu değil, göçebe barbarlığın uzun süre tükenme-yen pınarı olmaktır. Son Buzul Çağının bitiminden bu yana, hiçbir döneminde bir uygarlık beşiği meydana getirmemiştir Orta Asya; ve bu kıtada uygarlık, iç bölgelerden kenarlara, deniz kıyılarına doğru değil, tam tersi yönde, doğu, güney ve baü kenarlarmdan içer-lere doğru yayılmıştır. Az önce de kaydettiğimiz gibi, Eski Dünya'

mn ilk uygarlık alanları, —Afrika'nın kuzeydoğu köşesi ile Asya'

nm güneybatı köşesinin buluştuğu— Mısır ve Mezopotamya, Hindistan ve Çin'dir. Tarım-dışı üreticiler (zanaatkarlar) ile üretici ol-

mayan bir hâkim sınıfı ve devletini beslemeye yetecek bollukta bir artı-ürün dolaşımı, buraların doğal sulamab nehir vadilerinde sıkı-ca yerleştikten sonra, tarımsal fazlalar ile maden kaynaklarının mü-badelesi kanalından hem zenginliklerin, hem üretim tekniklerinin badelesi kanalından hem zenginliklerin, hem üretim tekniklerinin, hem yönetim usullerinin yaygınlaşmasıyla, adım adım yağmur sulamah komşu bölgelere sıçradı. Bu gelişmenin belli başlı yollan,

— Mısır'dan, daha çok Afrika içlerine;

— Mezopotamya'dan, esas olarak Doğu Akdeniz ve

Anadolu üzerinden Batı Akdeniz'e ve Güney Av-

rupa'ya; ayrıca kendi doğusundaki İran'a, Hazer
Denizinin güneyindeki alana;
— İndus ve Ganj vadilerinden, Hindistan alt-kıtasının tamamına ve Hindukuş-Pamir-Tanrı dağ-
ları-Karanlık dağlar-Himalayalar şeddinin güne-
yindeki Pakistan, Bengaldeş, Hindicini kuşağına;
— Sarı Nehir vadisinden, Çin'in tamamına, Man-
çurya-Kore-Japonya'ya, Hindiçini'ye ve Tibet'e,
uzandı. Mezopotamya, Hindistan, Çin uygarlık beşiklerinin birbirine doğru büyümesi ve birleşmesiyle, Asya'nın güney üçte birini uygarlık doldurdu. Böylece bu uygarlık kemeri, daha» kuzeydeki ve iç
bölgelerdeki göçebe otlatıcı barbarlık âlemini sıkıştırmaya; zaman içinde nüfusu artan o atlı göçebeler âleminin med dalgaları da, bir uygarlık genişlemesi değil, fakat (barbar) kavimsel genişleme denemeleri olarak, yerleşik devletlerin sınırlarında çatlamaya başladı.
Zıt güçlerin kenarlardan ortalara ve güneyden kuzeye, ortalardan kenarlara ve kuzeyden güneye hareketlerinin türevsel vektörleri,
—güneşin, hidrojen protonlarını birleştirip helyuma dönüştürerek bütün güneş sistemini ısıtması gibi— ortadaki göçebe otlatıcılık havuzunun binyıllarca dört bir yana püskürttüğü kabilesel barbarlık selleri oldular. Bu patlamalar, kısmen uygarlık alanlarına taarruz, kısmen de uygarlıkların baskısından kaçış şeklini aldı. Ancak tarihin seyri içinde, ikinci eğilim önem kazandı. Burada, Çin'in ağırlı-
ğını görüyoruz. Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol aristokrasilerinin Çin karşısında bu kadar kompleksli obuaları, Germenlerin Roma'ya yaptığı gibi, onların da Çin'e hem düşmanlık, hem saygı duymaları
boşuna değildi. Göçebelerin öykülerinde Çin'in zenginlikler ve iğ-valar, hileler ve tuzaklar diyarı olarak kapladığı yer, devletler arasındaki vbir çelişmeyi değil, kandaşlık ile uygarlık arasındaki çelişmeyi yansıtır. Dünyanın bu kösesinde Çin, imperium'un ta kendi-siydi; hattâ iç ve dış bütün sarsıntıları, köylü isyanlarını, ihtilâlleri, istilâları ve sülâle değişikliklerini masseden dayanıkhhğıyla, tarihin görüp göreceği en büyük devlet devamlılığıydı. Bu uygarlık kalesi,"

Orta Asya barbarlık havuzunun Uzak Doğu kapısını çok sağlam tutuyor, deyim yerindeyse fazla su kaçırmıyor, üstelik kendi coğrafî

alanıyla birlikte devlet kavramının hükümranlığını Orta Asya'ya doğru adım adım genişletebiliyordu. Barbarlarınsa Çin'i ele geçirme hamleleri seyrelecekti; onlar, üstlerine üstlerine gelen bu hareketli uygarlık duvarına çarpıp geri döndükçe biraz batıya çekiliyor, Çin'e en yakın olup da yerlerinden oynayanlar kendilerinden daha batıdakileri öteye iteliyor, bu sefer onlar da başkalarını —Massaget'

ler İskit'leri, İskit'ler Kimmer'leri; Hun'lar Batı Hun'larını, Batı

Hun'ları İslav'ları, Got'ları ve diğer Cermenleri— kıpırdatıyorlardı.

Böyle zincirleme hareketlenmelerin yol açtığı taşkınlar, sol kanadında kalan asıl güney (Hindistan) uygarlık öbeğini serpintileriyle ıslata ıslata, esas olarak

(a) kuzey geçidinden, yani Ural dağları ile Hazer Denizi arasındaki Kavimler Kapısından Avrupa'

ya (Cermenler, Hun'lar);

(b) Hazer Denizi güneyinden İran'a, Mezopotamya'

ya ve Anadolu'ya,

akıyordu. Belki ön Asya'daki uygarlıklar daha yumuşaktı; belki bir kere yuvarlanmaya başladıktan sonra, arkalarındaki, topluca yön de-

ğiştirmeye ikna edilmesi İmkânsız, kargaşalı yığılmanın tazyikiyle hep aynı tarafa gidiyorlardı; belki İran ve Mezopotamya'ya yeterince yaklaştıklarında, Doğu Akdeniz havalisi tarım ve ticaret zenginliklerinin de kokusunu aldıkları için, durdurulmadıkça daha hızlı

koşuyorlardı. Her halükârda, bütün o Massaget'lerin, Kimmer'lerin, İskit/Saka'ların, Sarmat'ların, Hun'ların, Sienpi'lerin, Toba/Tabgaç'

ların, Juan-Juan/Cücen/Avar'ların, Kıtay'ların, Kırgız'ların, Tatar'

ların, Moğol'ların, Göktürk'lerin, Uygur'ların, Türgiş/Türkeşlerin, Oğuz'ların ve daha nicelerinin... atlı olmanın çevikleştirdiği oynak ilişkileri, ortalarda dönüp duran, altalta üstüste boğuşan keşmekeşi, birbirlerine ve Çin'e vurup vurup dağılmaları içinde, giderek do-

ğudan batıya doğru bir yer değiştiriş, Avrupa Hun'lannda, Beş Balık-Turfan yöresine göçen Uygur boylarında, SİM Derya kıyılarında toplanan Oğuz'larda, tekrar tekrar gözlenebiliyor. Bu batıya yü-

rüyüş, hangi süreyle, nerelere kadar uzandı? Güneşte nükleer par^

çalanma ile nükleer birleşmenin dengelenip nerdeyse sonsuz enerji kaynaklan yaratmasına karşılık, uygarlığa geçiş geri dönüşsüz bir süreçtir. Bu bakımdan, Orta Asya kadar güçlü bir barbarlık pınarının dahi yavaş yavaş kuruması kaçınılmazdı. Batı Avrupa açısından, esas kavimler göçü 5. - 6. yüzyıllarda duruldu; Cermenlerin İskandinavya'ya geçen kollarının torunlarından Viking'lerin gecikmiş

92

askeri demokrasisinin deniz saldırılan ile Macar'ların ve Müslüman Arap'ların tehditleri 10. yüzyıl başlarında kesinlikle son buldu; üç

yüzyıl sonra Moğol'lar, rivayete göre büyük han'ları öldüğü için, ama muhtemelen süvarilerinin atlarını besleyecek çayırları ön keş-fini yaptıkları Macaristan'da bile bulamayacaklarını anladıkların-dan, Polonya'dan geri döndüler. Ön Asya ise, tâ 13. yüzyıl sonlarına, Timur'u da sayacaksak 15. yüzyıl ortalarına kadar, böyle büyük göçebe depremleriyle sarsılmaya devam etti. Marc Bloch, Batı Avrupa'nın 10. yüzyılda kavuştuğu kalıcı sükûnu, köylü ekonomisinin canlanışıyla başlayan sürekli bir kalkınma ve uygarlık yarışında ba-

şa geçme hamlesinin etkenlerine katıyor. Tersten söyleyecek olursak, Ön Asya'da feodalizm (bu terimin izahını ayrıca yapacağız), bu yüzden Batı Avrupa'ya kıyasla aşağı yukarı beş yüzyıl gecikmeli olarak İstikrar kazanmıştır. Galiba bu fark, tam anlamıyla bir tesadüftür, Orta Asya pınarına Ön Asya'nın çok daha yakın, Batı

Avrupa'nın ise savunma derinliğinin daha fazla olmasının bir sonucudur. I. I.A'da sözünü ettiğimiz, Heisenberg'in belirsizlik ilkesinin tarihteki payı, böylece daha İyi ortaya çıkıyor.

Bu bir yana; demek ki M.Ö. 1000 civarında, İlkçağ uygarlıklarının tunç âlet ve silâhlar kullanan, henüz parayı ve felsefeyi bilmeyen birinci neslinin artık büyük ölçüde miadını doldurmuş bulunduğu bir sırada, Avrasya steplerinin bu göçebe toplumları daha kendi tarihlerinin başlarındaydılar; ama kaderlerinde, sonraki iki bin yıl içinde bir yandan pek çok uygarlığın gelişimine son derece şiddetli müdahalelerde bulunmak, diğer yandan bu

müdahaleler içinde kendilerini uygarlık platformuna çıkarmak vardı. Türkler, daha doğrusu proto-Türkik kümeler de, işte bu vahşi kırda bir yerde, kendilerine yer yapmamış olarak, dolayısıyla komşu uygarlıkların (Çin'

in) kayıtlarında adları geçmeksizin, kabileler halinde dolaşıyor olmalıydılar. Esasen bu noktadan yedi-sekiz yüzyıl sonra, Hun konfederasyonu içinde yer alarak görüş alanımıza ilk defa girdiklerinde ve hattâ M.S. 6. yüzyılda Orhun bölgesinde üstünlük sağladık-larında, hâlâ taşıdıkları özelliklerden geriye, daha ilkel düzeyleri-nin ne olabileceğine doğru düşündüğümüzde, o zamanlar kandaş kollektivizmin görece saf halini yaşadıkları fikri karşımıza çıkıyor. Türkik kavimler, sınıflaşmadıkları dönemde bir ilkel demokrasiden ve yeterince sınıflaşmadıkları bir dönemde de bîr askerî demokrasiden geçtiklerine göre, Kemalistler eski Türklerin «demokratlığı noktasında değil, bu ilkel ve daha sonraki askerî demokrasinin Türklere özgü kabul edilmesi ve **devlet** olarak sunulması noktalarında yanılmışlardır. Nitekim, yukarıdaki türden, dolaylı bir çıkarsama ile de-

ğil, dolaysız verilere dayanarak belirtebiliyoruz ki, Türkik kavim-lerce Orta Asya'da kurulduğu söylenen «devlet Üstüne devlet»ler 98

ya da «16 devlet »ler, aslında birer kabile konfederasyonuydu. Bazılarının «süper Türk imparatorluklarının üçü» saydıkları Hun'lar, Batı Hun'ları ve Göktürk'lerin, ayrıca Uygur'ların ve Sir-i Derya Oğuz'larının hepsi, kabileler içinde belli bir farklılaşma sonucu ortaya çıkan konfederasyonlardı. Bunlarda ne halktan ayrı bir devlet örgütü ve bürokrasi, ne de tüm kabile üyelerinin genel silahlılığı

dışında bir ordu vardı. Çünkü sınıf farklılaşması, henüz bunları yaratacak düzeyde değildi. Beylerin «doğal otorite»si ve «millet»le-riyle (?) «organik bütünlük» içinde olmaları hakkında yapılan imâ-lar da, varolduğu kadarıyla, sınıflaşmanın üstüne ideolojik bir örtü

çekmenin yamsıra, aslında devletin yokluğunu yansıtır. Bu kabile konfederasyonları, yabancı [= kendileri dışındaki] ülkelere yapılacak talan seferlerini örgütlerken, daha küçük birimler (klan ve kabileler) arasındaki baskın ve savaşlara son vererek de, özel mülkiyetin gelişmesine, sınıfların olgunlaşmasına hizmet ettiler ve bu nedenle devlet kuruculuğu yönünde bir adım oluşturdular. Ancak bunların, doğaları gereği sık sık dağılarak, bu kez başka bir kavmin

hâkimiyeti altında yeniden kurulmaları, bu yönde yeterince mesafe almamış bir gelişmenin de belirtisiydi. Yerleşik tarım ve zanaat üretiminin talî kaldığı, ticaretin sadece aristokratların olabilen servet göstergelerini kapsadığı koşullarda. Özel mülkiyet, kanbağını da-

ğıtacak ve devlete temel olabilecek bir sınıf farklılaşmasını yaratacak ölçüde gelişemiyor; göçebe otlatıcıhğın oynak ilişkileri (başka bir deyişle, toprak ile bağın, toprağa göre örgütlenmenin zayıflığı), yönetim ve vergi mekanizmalarının istikrar kazanmasını önlüyor-du. Kabileler arasındaki bağımlılık ilişkileri, hâlâ sınıf farklılaşmasının, hattâ belli bir aristokrata kişisel bağlılığın önünde geliyordu. «Baskın basanındır» kuralının geçerli olduğu; destanlarda ve Orhun yazıtlarında anlatıldığı gibi, bu kanlı boğuşmalarda üstte kalanın diğer kabilenin davarını, kadınım, zenginliğini çekip götürdüğü ve erkekleri köle bile yapmayıp çoğu zaman kılıçtan geçirdiği gelişme konağını aşma çabaları içinde yükselen konfederasyonların kısa süreliliği, «kardeş ihanetlerinden değil, devlet olamamaların-dan kaynaklanıyordu. Bu nedenle Orta Asya'da «devlet üstüne devlet», yani konfederasyon üstüne konfederasyon kurulmak zorunda kalınması, devletçilikte bir olgunluğun ve gelişmişliğin değil, kabı*

le toplumundan devlete geçiş yönünde dalgalar halinde görülen atılım ve geri çekilmelerin bir ifadesidir. Eğer bu yolla «üstün ırk»

ve «üstün millet» teorileri ispatlanabilseydi, Türklerin değil, onlardan önce uygarlığa geçmiş ve devlet kurmuş olan Çinlilerin, İranlıların, Yunanlıların ve Arapların üstünlüğüne inanmak gerekirdi.

Oysa her halkın tarihinde bir barbarlık aşaması, bunun yukarı dönemlerinde yaşanan bir «Kahramanlık Çağı», daha sonra şu veya

bu tür bîr kapitalizm-öncesi uygarlığa geçiş aşaması bulunmaktadır. Toplumların eşitsiz gelişimini belirleyen binbir etken yüzünden, bu aşamaların farklı zamanlarda yaşanması, hiçbir milletin diğer-

lerinden üstünlüğü iddialarına zemin oluşturamaz.

Gerici milliyetçiliğin önermelerinin aksine, Orta Asya'da Türk devletleri yok, ama Türkler içinde sınıflaşma vardır. Karahanhlar

M.S. 10. - II. yüzyıl) muhtemelen devlettiler veya devlete çok yakındılar. Fakat Türklerin kurduğu gerçek ve tartışmasız devletler deyince, Büyük Selçukluları, Anadolu Selçuklularını ve Osmanlıları

düşünmek gerekiyor. Daha öncesi, devletli topluma, aşağıda açıklayacağımız gibi feodal topluma geçebilmek İçin, sınıflara bölünmenin derinleşmesi yoluyla yapılan bir «hazırhk»tır. Zaten böyle bir gelişme olmasaydı, Selçuklu ve Osmanlı feodalizmlerini açıklaya-mazdık. Çünkü hiçbir toplum, kendi iç gelişmesinin elvermediği bir aşamaya, sırf dışsal etkenlerle ulaşamaz. Yukarıda L 2. B ve I. 2. C

de, Oryantalizmin Osmanlı devletini sadece Klasik İslâm ve Bizans

'ile açıklamasını bu yüzden eleştirmiş; I. I.'A'da Ferguson'un «milletler, yalnız kendilerinin zaten icat etmek üzere oldukları şeyleri dışarıdan alabilirler» sözünü, I. 2. D'de ise Köprülü'nün «herhangi bir iktibas ve taklit imkânı için de muayyen birtakım şartların vücudu lâzımdır» sözünü aynı bağlamda aktarmıştık. Örneğin Moğol'

ların Anadolu ve İran'da kurdukları devletler, eski yerleşik yapı

ile kaynaşıp Ön Asya toprağına kök satamadıkları, kolay sökülüp atılan bir yama gibi kaldıktan halde, Selçuklu ve.Osmanlı devletlerinin kaderi böyle olmamıştır. Diğer tarihî sebepler yanında, Anadolu'ya gelen Oğuz topluluklarının böyle bir sıçramanın eşiğine, kendi iç sınıflaşmaları itibariyle gelmiş oldukları üzerinde durulmalıdır.

Orta Asya'da gözlenebilen Türkik kümelerin henüz kabile toplumu şuurlarını aşmamışlığınm, saf ve bozulmamış bir kandaş kollektivizm kadar geri olmayı ifade etmediği açıktır. I. 3. A. b'de naklettiğimiz bazı servet birikimi göstergelerine ek olarak, göçebe otlatıcılarda sömürünün, sınıfların ve sınıf mücadelesinin belirisi sürecinin çeşitli kavim ve konfederasyonları enlemesine kesen uğraklarına işaret edebiliyoruz, örneğin Göktürk'lerde, —Moğol'ların xaracu'sumı, yani «kara halk»ım ve Sir-i Derya Oğuz'larından Üç Ok'

ların beyi Salur Kazan'ın Karacuk Çoban'ını haber verircesine— kabileler efradı «ak kemikli budun» ve «kara kemikli budun» tya da sadece karabudun) diye ikiye ayrılıyor ve Türgiş/Türkeş «karabu-dun»unun isyanının bastırılmasından söz ediliyor. Bir bütün olarak Orhun yazıtları, karabuduna itaat ve bağlılık öğütleyen göçebe

aristokrasinin ideolojisinin edebi ifadesidir; bu çerçevede, göreli sınıfsal barış halleri «beyleri de budunu da tüz imiş» diye övülüyor ve
95

tersi, «beyleri budunu tüzsüz için» eleştiriliyor. Diğer bazı deyişler, devletin tohumunun toprağa düşmesini yansıtıyor : «İl» kelimesi, önce kabile halkını, sonra o kabilenin kağanlıkça üzerine «kondu-rulduğu» toprak parçasını («yurt»u), nihayet halkın henüz kabileler ha? inde de olsa belli toprak parçalarına dağıtılmasını içeren bir teşkilâtlanmayı anlatmaktadır; dolayısıyla «ili tutup, töreyi düzenlemek», «ilin kaybedilmesi» veya «ilin kazanılması», hiyerarşik bir hâkimiyet ve yönetim sisteminin amaç ve işlevlerini simgeliyor. Öte yandan zaman ilerledikçe ve mekân Maveraünnehir'e yaklaştıkça, üretici güçler temelinde çok kritik ilerlemeler ile bunların toplumsal sonuçları sıkı bir bağlantı içinde görülüyor. Uygur'ların 9. yüzyıldan sonraki Beş Balık-Turfan bölgesi (bugünkü Doğu Türkistan) yaşantıları, böylece, demir metalürjisine dayalı zanaatların gelişmesine, hattâ bu yüzden demirin dışsatımının yasaklanmasına, ticaretin canlanmasına ve belli bir şehirleşmeye tanık olmuştur. Claude Cahen gibi ciddî Batılı tarihçilerin de «ilk Türk-îslâm devleti» saydıkları Karahanlılann 932 yılında, yerleşik hayata ve tarıma geçi-

şin ilerlediği Çu Irmağı havzasını ve bitişik bölgeleri kucaklaması, buralarda köylerin, kasabaların ve şehirlerin ortaya çıkmış olması, keza tipiktir. Dinî üstyapıda, yerleşik hayata ve tarıma geçen unsurun önemli ölçüde içeren Karluk ve Oğuz'lar, Islâmiyeti ilk kabul eden Türkik kavimleri meydana getiriyorlar. Siyasî üstyapıda, 1156-1160'larda Karahanlı devletinin Kartukların tamamını askerlikten tecrit edip yerleşik hayata geçmeye zorladığı, bu yüzden kanlı mücadelelerin patlak verdiği, İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili mad-desinde anlatılıyor. Kaşgârlı Mahmut'un Divan-ı Lugat-it Türk'ü, Karahanhlarda «aybitiği» diye, askerler ile iaşelerinin ve benzeri hususların kaydedildiği bir defter tutulduğunu açıklıyor. Demek ki Karluk tabanının askerlikten tecrit edilmesi, Özel bir silahlı «kamu gücü»nün teşkiliyle elele yürümüştür. Kuşkusuz bütün bunlar, di-renmesiz gerçekleşmiyor: Karahanlı hâkim sınıfı Sünnî İslâm'a sarılırken, tabana Batınîlik sirayet ediyor ve ulema, bunlara karşı

devletten şiddetli tedbirler alınmasını istiyor. Aristokrasi ile toprağa iskâm istenen Karluk çoban halkı arasındaki çatışma dinî

kis-velere bürünmeye başlıyor ve gene **İslâm Ansiklopedisi,** bu mücadeleleri «devletin temelini sarsan ve sülâleyi inkiraza sürükleyen esas sebep» diye niteliyor. Barbarlık ile uygarlık arasında ıfzunca bir temas döneminin etkileri, komşu tslâm ülkeleri ile ticaret yaptıkları bilinen Sir-i Derya Oğuz'ları hakkında, tdrisi'nin «Oğuzların şehirleri çoktur» gözlemini yapmasında izlenmekte. Bir diğer Arap tarihçisi, Mesudî, Oğuz'ları, muhtemelen Türkçe adlarıyla **bey,** el ve **gün** (kün) sınıflarına karşılık olmak üzere, «el âlî», «el evâsıt»

ve «el esâfil»e ayırıyor. Beyler, hâkim kabile aristokrasisini; el, ka-

bile tabanındaki sömürülen kitleyi; gün/kün ise, görece önemsiz boyutlardaki köle ve uşakları adlandırmaktadır. Bugün dilimizde hâlâ

yaşayan «ele güne karşı» deyişi, beyin halk Önünde vekannı boz-mak istemeyişini dile getirir. «El mi yaman, bey mi yaman» deyişi, beyler ile kabile tabanı arasındaki boyölçüşmeyi daha da açıkça yansıtıyor. Dede Korkut'ta da, Karacuk Çoban —bütün karabudunun bir simgesi olarak— silâhsızdır ve Salur Kazan, Karacuk Çoban ile savaşta yanyana dövüşmeyi artık kendisine yediremez; bir, Oğuz beyi olan Begil'in hatunu, kocasını üzüntülü görünce «kavimli kav-miyle atıştı mı?» diye endişelenir. Fakat sınıf mücadelesi gerçeği-

nin herhalde en çıplak zihinsel izdüşümü, Divan-ı Lugat-H Türk'te geçen «yer baskısı dağ, budun baskısı bey» atasözüdür. Ve bu sınıl mücadelesinin dinî kalıplan, Sünnî Oğuz aristokrasisi île göçebe Oğuz kitlelerinden beslenen Batınî mezhepleri arasındaki çelişme-de, bir kere daha tekrarlanıyor. Tuğrul ve Çağrı Beylerin kurdu-

ğu Büyük Selçuklu devleti, Ümit Hassan'ın dikkat çektiği gibi, ba-

şından itibaren Sünnî İslâm'ın mutaassıp savunucusu kesilecektir.

Ancak bu sınıflaşma seyrinde, bir özgüllük noktasına önemle'

parmak basmalıyız. Sözünü ettiğimiz Asya kavimleri, ilkel kolektivizmi geride bıraktıktan sonra, hâkim üretim tarzı olarak köleciliği yaşamaksızın sınıflaşmışlar ve devlete ilerlemişlerdir. Gerçi

Orta Asya toplulukları ve kurdukları «heyet »lerde de kölelere rastlıyoruz. Fakat bu ilişkiler ekonominin temeli haline gelememiştir.

Bu, Engels'in Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'nde de-

ğerlendirdiği malzeme içinde, özellikle Eski Yunan ve Roma'da köleciliğin giderek hâkim üretim tarzı haline gelmiş olmasının doğurduğu vurguya ters düşüyor. Bir kısım tarihçiler bu yüzden Engels!

in çözümlemesinin Orta Asya'ya hiç uyarlanamıyacağını düşünmüş-ler ve sözkonusu farkta BENZERSİZLİK ÖNERMESİ'ne bir temel bulduklarını sanmışlar; diğer bazıları ise, belki de sınıflara bölünmenin en kesin ve kaba biçimini kölelik-özgürlük ayırımının oluşturmasına bakarak, Tarih! Materyalizmin sınıf mücadelesi hakkındaki önermelerini köleciliğe dayandırdığına kendi kendilerini inandırmışlar ve Orta Asya'da olsun, ön Asya ve Anadolu'da olsun Türklerde köle emeğinin ikincil kalmasını, SÖMÜRÜNÜN VE SINIFLARIN YOKLUĞU ÖNERMESİ'ne gerekçe yapmaya kalkışmışlardır.

Öncelikle belirtelim ki Ailemi*, Öacl Mülkiyetin ve Devletin KfiktnÎ*nin metelesi, ilkel kolektivizmin çözülüşünü hangi üretim tarzının İdedigi/izleyeeegtoİ İrdelemek, bu konuda genelgeçerliği olan bir sema kurmak değildir. Engel» bu kitapta, barbarlıktan uygarlığa geçişin uli yapılarını, karşılaştırmalı örneklerden elde ediyor. Soyutlamalar dikkatli, bir şekilde yapıldığı için, malzemenin Avrupa-merkerli (duşu, nihai önermelerde bir Avrupa-merkezliliğe **97**

yol açmıyor. Kaldı ki, somut tarih bilgisinin Batı Avrupa'nın geçmişiyle en fazla sınırlı olduğu dönemde bile, Tarihî Materyalizmin sınıfsallık kavramını kölecilikle özdeşleştirdiğini iddia etmek, abesle iştigaldir. Engels de, Marx da, en azından Cermenlerin yukarı barbarlıktan feodalizme sıçradığının pekâlâ farkındaydılar; Avrupa Ortaçağını bir Roma-Cermen sentezi diye niteleseler de, sertliğin daha çok Roma köle ve kolon'larından değil, Frank hür köylüsünden türediğini saptadıklarını, eserlerinde açıkça izleyebiliyoruz, özellikle Marx'ın Avrupa-merkezcilik hatâsına düştüğü bir nokta varsa, bunu, I. 3. C'de değineceğimiz gibi, «Asya Üretim Tarzı» aracılı-

ğıyla, Doğu âlemi için apayrı ve benzersiz bir tarih fikriyle 'flört'

etmesi meydana getirir. Bu hipotezin ardında, Marx'ın, özellikle Asya'ya ilişkin okumalarında, her tarihî somutluk ile üretim tarzı

kertesinin soyutluğu arasındaki farkı pek gözetmemesi; yeni tanı-

dığı ve değişik gözüken toplumsal yaşanmışlıklara derhal kendine özgü bîr «üretim tarzı» izafe etmesi yatar.

Metodolojik perspektiflerimizin, Marx ve Engels'teri bu yana, gözlenen tarihî somutlukların dış çehresindeki her özelliğin, bire bir ölçeğinde Üretim tarzı kertesine aktanlamıyacağı anlayışıyla zenginleştiğini, I. I.A'da kaydetmiştik. Tarih biliminin olgusal temellerindeki sürekli nicel birikim ise, kabile toplumunun bağrında iki ayrı tür sınıflaşmanın tohumlarının yanyana belirdiğini, bugün daha iyi görmemizi sağlıyor. Askeri demokrasi aşamasımn sonu gel-meyecek gibi gözüken savaşları, yağma ve çapulları içinde, başka kabilelerden alman esirlerin ve topluca bağımlı kılınıp «işi gücü

vermeye» zorlanan kabilelerin şahsında, kölelik ilişkileri ile tâbiyet ilişkileri aşağı yukarı aynı zamanda ortaya çıkmaktadır. Servet birikimi bireyselleşip klanlar ailelere bölündükçe, zengin ve kudretli ailelerin reisleri, hem bireysel mülklerinde köle çalıştırmak, hem de şeklen hâkim klan veya kabilenin tamamına bağımlı olması gereken yenik halkların ya da kendi kandaş tabanlarının giderek vergiselleşen ödemelerini zimmetlerine geçirmek imkânını bulmaktadırlar. Bundan sonra, bu sömürü ve tahakküm biçimlerinden hangisinin öne geçeceği, zaman ve mekâna, coğrafî ve tarihî çevreye bağlıdır. Eski Yunan'da barbarlıktan uygarlığa geçiş, yerleşik 4a-nm, görece gelişmiş ve demir metalürjisine dayalı elzanaatlan, dolayısıyla bu iki sektör arasında daha canlı bir ticaret ve bütün bunların beslediği erken kentleşme temelinde gerçekleşti. Klanlar, köyler halinde toprağa yerleştiler; bu köylerden bazıları, hızla pazar kasabaları olarak yükseldiler; civar köy/klanlarm şefleri giderek bu kasabalara göçtüler ve çevre köylerdeki küçük üreticilerin artı-ürününe vergi yoluyla elkoymamn yamsıra, o köylerdeki özel malikânelerinde köle çalıştırmayı da sürdürdüler. Latincede «Populus Romanus» denilen Roma kabile konfederasyonunda da, gens'in (klanın) bağrında şekillenen tipik **familia** (ataerkil aile ocağı), belli sayıda köleyle birlikte, dientes denilen ve aile reisinin himayesi altında olup buna karşılık bazı hizmet yükümlülüklerini yerine getiren kişileri de içeriyordu. Demek ki gerek Eski Yunan'da, gerek Roma'da,

ilk hâkim sınıf, proto-köleci ve proto-feodal zenginleşme olanaklarına sahip bir topraklı aristokrasi İdi. Ancak, Attika ve Roma kabile konfederasyonlarının dönüştüğü devletler, Ege ve Akdeniz ticareti sayesinde para ekonomisinin İlkçağ için oldukça ileri düzeylerine ulaştılar; aynı zamanda çevrelerindeki görece zayıf barbarlardan bol miktarda köle elde etmede fizik! veya ideolojik en-gellerle karşılaşmadılar; bu köleleri ise, bireysel mülkiyete konu olan toprakta, madenlerde ve zanaat atölyelerinde, kâr amacıyla üretime büyük çapta soktular. Bu gelişmeler sonucu, vergi ve ba-

ğımlılık mekanizmalarıyla sömürülen küçük köylülük tamamen ortadan kalkmasa da, kölecilik hâkim üretim ilişkisi haline geldi. Bu-

gün gitgide daha çok tarihçi, bir tek Akdeniz havzasında, gerçekten bir köleci üretim tarzından söz edilebileceğinde birleşiyor; başka bir deyişle, sadece orada, ilkel kollektivizmi izleyen ilk sınıflı

ve devletli toplum biçimi, kölecilik olarak gözüküyor. Bir zamanlar «erken köleci uygarlıklar» diye adlandırılan Mezopotamya, Mısır ve Hindistan'ın, aslında bağımlı köylülerin vergi ve angarya yoluyla sömürülmesine dayandığı, 20. yüzyıl araştırmalarıyla netle-

şirken, Çin hakkındaki tartışmalar sürüyor. Bütün bunlar, kabile toplumuyla kapitalizm arasındaki esas ve en evrensel üretim tarzım feodalizmin meydana getirdiği, fakat insanlığın feodalizme ge-

çişinin ve çeşitli feodalizmlerin gelişmesinin eşitsiz bir çok-çizgili-lik içinde gerçekleştiği; dünyanın pek çok kösesinde, eski kollektivizmin doğrudan doğruya feodalizm yönünde (değişik tempolarda) çözülmesine karşılık, sadece bir yerde araya köleci bir aşamanın girdiği, bunun da Akdeniz bölgesinin Özel koşullarıyla İlgili olduğu fikrini güçlendiriyor.

Kazananın da, kaybedenin de göçebe otlatıcılardan olduğu ve bozkırın yerleşik tarıma elverişsizliği nedeniyle çok uzun süre öyle kaldığı koşullarda, bu sonuç çok daha nettir: Zanaat üretiminin ve ticaretin (göreli) zayıflığı, bireysel toprak mülkiyetinin gelişmemesi yüzünden ekonomik uygulama alanı bulamayan kölelik, genel hürlük, devletsizlik ve kuvvetlerin birbirine yakınlığı ortamında, zor kullanımının uygulama sınırları bakımından olduğu kadar —bar-barları uygarlık tarafından köleleştirilmeye müstahak gören çok sert ve kemikleşmiş bir düşüncenin inşa edilememesiyle— ideolojik

bakımdan da köstekleniyor. Asya'daki Türkik kavimlerde, sömürülen esas kitle, erdir, çoban halktır; **gün/kün** kesimi tâli kalıyor. Çoban, şahsı mülkiyet konusu olan, alınıp satılan bir meta olarak görülmüyor. Çoban halk ile kabile aristokrasisi arasındaki ilişki, kişisel bağımlılık ilişkisi yönünde gelişmektedir. Çoban, belli bir kabilenin üyesi olarak beye bağımlıdır ve bey değiştiği zaman kabilesiyle beraber yeni beye bağımlı duruma geçmektedir. Ne var ki, burada sözü edilen «kabile», artık eski ilkel toplumdaki kabile değildir. Saf kandaşlığın çözülmesi ve özel mülkiyetin taşınabilir mallarda gelişmesiyle beraber, kabile yalnız biçimsel olarak varlığını koruyor.

Çünkü kabüe üyelerini fiilen birleştiren şey, artık birbirine akraba toylara (klanlara) mensubiyet değildir. Kabile, belli bir aristokrata kişisel olarak bağımlı imanların meydana getirdiği topluluğun, geçmî«lt (kvamhhk yamlmmMinı sürdüren adıdır artık. Farklı soydan İAMaluu da «ksfette> (örünttUü artında birleşmesini, hâkim kabi-lenifl tabanı Üe tftbî İnfeâalsruı akbudun-karabudun ayırımı esasına göre birbiriyle d«h* çok kaynaşmalarını, bu durum kolaylaştırıyor. Sömürü ise, beyin sürülerine bakma angaryaları veya hayvan olarak ödenen vergiler biçimindedir. Bağımlılığa İtilen halk kitlesi, kendi otlatıcıhk ekonomisini korumakta, fakat elde ettiği ürü-

nün bir kısmına, aristokrasi tarafından zora dayanarak elkonmak-tadır. Bütün bunlara ve hâkim kabileler ile tabî kabileler arasındaki vassallık ilişkilerine, nuntux veya yurt denilen geleneksel alanların han/kağan tarafından noyan'lara dağıtılır ve tasarrufu bu noyan'larca düzenlenir hale gelmesine bakarak Vladünirtsov, Moğol*

ların 11. -13. yüzyıllardaki toplumsal sistemine, askerî demokrasiden ileri bir nitelemeyle, kestirmeden «göçebe feodalizmi» diyor.

Perinçek ise burada, ancak yerleşik bir köylülük üzerinde yüksele-bileceğini kabul ettiği, gelecekteki feodalimin, henüz sadece haber-cilerini, feodal beyler ile torfler aracndaki ilişkinin tohumlarını gö-rftyç*. Dolayı«yU Perinçek, Türklerin faltaiyet kültür dairetüte 11. yüzyılda kÜİMel olarak girmelerinden önceki evrimlerini, feodalizm yönünde Üç bin yıllık dalgalı ve sfgttglı bir gelişme olarak özetliyor.

I. 3. A. d. Bu saptama, Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek'te konu edilmeyen, Türk-îslam sentezinin diğer dalının ön Asya'ya ne getirmiş olduğuna ilişkin benzer bir saptamayla tamamlanmak zorundadır. Yer değiştiren bir kavim (Türkler) açısmdan değil de,'sa-bit bir coğrafya (ön Asya) açısından bakıldığında, M.S. 7. yüzyıldan itibaren bölgemizin tarihi, çeşitli göçebe istilâlarının yerleşik feodal toplumları boyunduruk altına almasından doğan gelişmelerin tarihidir. I. 3. C'de açıklayacağımızı belirttiğimiz feodalizm kavramı ve teorisine göre, sadece özel malikaneler ve mülk-fiyefler içindeki bağımlı köylülerin statüsü itibariyle değil, aynı zamanda ve **100**

daha genel olarak, doğrudan doğruya devlet tarafından vergilendi-rilen köylülerin ve köy topluluklarının konumu itibariyle, İran da, Heraklios ve haleflerinden (M.S. 610-717) sonra Bizans da, feodal uygarlıklardır. Bu eski İmparatorluklar arasında habire el değiştiren Mısır ve Mezopotamya ile Kuzey Afrika'nın geniş alanlarını,

—hem bir devlet hem bir din, devlet dini ve din devleti olan— tslâmiyeti benimsemekle, putperestlikten tek-tanrıcılığa geçişi kabileden devlete geçiş ile birleştiren Araplar, 7. ve 8. yüzyıllarda hâkimiyetleri artına aldılar. Bu diyarların mevcut hukukunun üzerine» fatih kavmin hukuku demek olan Şeriat, bir üstün haklar kertesini simgeleyerek oturdu. Aynı zamanda Arapların kendi sınıfsal farklılaşmaları derinleşti, kandaşlıkları çözüldü ve Arap kabile tabanı yerli sömürülen halkla kaynaşırken. Arap kabile aristokrasisi de eski hâkim sınıfların unsurlarıyla takviye edilerek adım adım feodal bir aristokrasiye dönüştü.

Ortaçağda devlet olmak, ülke çapında toprağa yayılmış bulunan temel Üretici sınıfı, yani köylüleri bağımlı konumda tutup ver-gilendirmek (artı-ürünün hâkim sınıftan kaçırılmasını Önlemek), bu gelirlerin bir bölümüyle de ordu ve bürokrasiyi beslemek çifte prob-leminin, o günün sınırlı para ekonomisi ve geri ulaşım teknolojisi çerçevesinde çözülmesini gerektirir. Hangi noktadan başlanırsa başlansın, eninde sonunda başvurulan tipik yöntem, üstündeki köylü-lerle birlikte toprağı, pronoia (Bizans), beneficium, feodum (Batı Avrupa), kat'ia (Klasik İslâm), iktâ (İran ve Anadolu Selçukluları), timar, zeamet ve has gibi isimler altında, —emekçiler silâhsızlandırılmış bulunduklarından, aşağı yukarı hâkim sınıf ile

çakışan— komutan ve askerlere dağıtmaktır; böylece askerî aristokrasinin mensupları, köylülerin teorik olarak devlete Ödemeleri gereken vergileri

«devlet adına» mahallinde toplamayı ve kendilerinin teorik olarak hazineden almalan gereken «maaş»larına mahsup etmeyi yüklenir-ler. Başka bir deyişle, hâkim aristokrasi, fiyef dağıtımı yoluyla, rant kaynağı olan toprağı ve üzerindeki bağımlı köylüleri kendi arasında paylaşır; gene fiyef dağıtımı yoluyla, kendi kendisini, rantı yerinde toplamak, köylülüğü yerinde denetlemek, kanun ve nizamı

yerinde uygulamak, dıştan saldırıya uğradığında yerel güçler halinde bir araya gelerek derhal karşı koymak üzere, üreticilerin te-pesindeki paralel üst katman olarak, ülke sathına yayar. Toplumsal hasılanın birincil ve ikincil bölüşümleri, yani artı-ürünün üre-ticilerden hâkim sınıfa akışı ve aynı zamanda hâkim sınıfın kendi içinde paylaşılması, bu fiyef/diriik'lerin mevki ve rütbeye orantılı

büyüklükleri aracılığıyla, görünüşte tek bir harekette halledilir.

Aristokrasi/bürokrasinin fiyef alarak ülke sathına yayılan mensupları, köylüyü yönetebilmeleri ve sözkonusu ikili aktarımı güvence-101

ye alabilmeleri için, kendi bölgelerinde şu veya bu ölçüde siyasî, askerî, idarî, vb. yetkilerle de donatılırlar ve devleti/orduyu temsil ederler. Bütün Ortaçağ toplumlarında, fiyef alan, fiyef verene karşı bu, ister doğrudan doğruya merkez, ister kendisi merkezden fiyef almış bir üst olsun), aşağı yukarı hep aynı yükümlülükler (savaş halinde, kendisine fiyef verenin ordusuna silâhlı maiyetiyle birlikte katılmak; fiyef vereni düşmanlarına karşı desteklemek; gerektiğinde parasal yardımda bulunmak, vb.) altına girer. Bir sadakat yemini ile perçinlenen bu ilişkinin, tarafların kişisel girişimiyle mi, sonuçta «alt» uçta yer alacak olanın gelip daha. kuvvetli olana intisap etmesiyle mi, yoksa yukarısının, güçlü bir merkezin emri ve yasalarıyla mı kurulduğu, işin ikinci] bir yönünü ifade eder. Merovenj ve Karolenj'lerde olduğu gibi, olağanüstü avantajlara sahip olan bir geçmişten (Roma'dan) devralınma merkezî yönetim gelene-

ği imparatorluk ideolojisinin etkisiyle ne kadar devam ettirilmek istenirse istensin; köylülerin angaryalarını ve ayni vergilerini hızla

nakite çevirip merkezî bir bürokrasiye ve ücretli bir orduya para vermenin, bu arada eyaletlerde olup biteni ânında haber alıp her-
şeyi hükümdarın ve. dar çevresinin oluşturduğu merkezde karara bağlamanın imkânsızlığı kendini kabul ettirir ve bütün feodal devletler bu fiyeî/dirlik dağıtımı işine er veya geç girişirler. Yeri gel-

mişken kaydedelim ki, Osmanlı timar'ı için dar-kurumsal soykütükleri aramasını ve bunu illâ kesintisiz bir evrim içinde Selçuklu îktâ'
mdan türetmek istemesini I. 2. E'nin sonlarında eleştirdiğimiz Fuat Köprülü'nün göremediği, işte bu' genel, birincil belirlenimdir. Do-: layısıyla şu veya bu şekilde bir fiyef/dirlik sisteminin varlığı, bütün feodal devletlerin Önemli bir karakteristiğidir. Fiyef dağıtımı usulü
ya da işbu fiyef dağıtımının hukukî biçimleri ve'pretokolü, bazı tarihçilerin savunduğu gibi «feodalizmin kendisi»'değilse bile, feodal üretim tarzı temeli üzerinde doğan ve gelişen evrensel bir siyasî bi-
çimdir.

Bütün Ortaçağ toplumlarında, ülkeyi-başka. türlü yönetmenin nesnel imkânsızlığı nedeniyle başvurulan îiyef/dirlik dağıtımı, daima fiyef dağıtan(lar) ile fiyef alan(lar) arasında; kral ile,büyük baron (süzeren) arasında, süzeren ile kendi yassalı arasında,'sultan ile Lktâdar'ları arasında, padi$ah ile has ve zeamet sahipleri ve ttmar'
hlar arasında, imparator ile pronoia'cıjar arasında, kısacası merkez ile taşra arasında sürekli bir gerilim ve çatışmayı beraberinde getirir. Fiyef/dirlik dağıtmayı zorunlu krlan nedenler, hükümdarın ve dar çevresinin, ülkenin ücra köşelerindeki büyük fiyefleri sıkı bir şekilde denetlemesini de güçleştirir. Herhangi bir fiyef dağıtımı sistemi, çeşitli fiyef/dirlik sahiplerinin bulundukları mahalde özerklik eğilimleri peydahlamaları potansiyelini de mutlaka yaratır. Bundan
102
sonra ne olacağı, fiyef dağıtan merkezin gücünü ne derece koruya-bileceği veya taşradaki fiyef sahiplerinin kendi yetkilerini ne kadar arttırıp özerkleşebilecekleri, şu veya bu feodal toplumun tarihî
özgüllüklerine bağlıdır.

Merovenj ve Karolenj'lerde olduğu gibi, M.S. 7. - 13. yüzyıllar arasında ön Asya'ya çarpan ilk yarı-kabilesel istilâ dalgasının

yaratıcısı Araplarda da, ilk başta böyle doğrudan merkezî yönetim iddiaları vardı: Malî idare ile siyasî idare ayrı tutulmaya çalışılı-yor, eyalet valilerine vergi toplama yetkisi tanınmıyor, toprak gelirleri başka kanallardan merkezîleştirilmek isteniyordu. Şeriate göre, Müslüman olmayan diyarlar fethedildiğinde, eski malikânecile-rinin terkedip kaçtığı topraklar ve sahipleri halifeye biat etmeyen topraklar, hazineye (Beytülmal'e) ait sayılıp devlete öşr ödemekle yükümlü kılınıyordu. Eski malikleri üzerinde kalan ve halifeye biat eden topraklardan ise, haraç alınıyordu. Ösrî arazi üzerinde de, haracî arazi üzerinde de, en altta bağımlı köylüler; onların bir üstünde, haracı arazide, çok erken bir aşamada sadece gayri-Müslimler-den oluşan, ama sonraları Müslümanlığı kabul etseler bile «topra-

ğın aynı toprak olduğu» gerekçesiyle statüleri değiştirilmeye başlanan, «eski malik» kökenli yerel malikâneciler, Öşrî arazide ise, kat'ia adı verilen dilimler mülkiyet hakkıyla kendilerine hibe edilmiş bulunan Arap-Islâm soyluları yer alıyordu. En alttaki bağımlı

köylüler, işledikleri küçük toprak parçalarının irsî ve ebedi kiracısı

kabul edilmekteydiler; artı-ürünlerini rant biçiminde ilk ağızda öşrî

arazide **kat'ia** sahiplerine, haracî arazide teorik «eski malik»lere ve-riyorlardı. Bundan sonra, hazine topraklarından dağıtılmış bu ilk kat'iaların sahipleri devlete öşr, haracî arazideki «eski malik»ler ise devlete, adı üstünde, haraç ödüyorlardı. Sözkonusu aşamada, henüz sırf Araplardan oluşan oldukça küçük boyutlardaki ordu/askerî aristokrasinin idamesi, kısmen öşrî arazideki **kat'ia** sahiplerinin rant gelirleri ile **öşr** ödemeleri arasındaki farkla kendi kendilerini beslemeleri, kısmen de hazinede toplanan öşr ve haraç gelirlerinden ef-rada maaş ödenmesi yoluyla gerçekleşiyordu. Ancak fethedilip denetlenmesi gereken alanın tamamı, daha çok haracî arazi kanalından hızla genişlerken, safları buna paralel olarak büyüyen ordunun bu usullerle ayakta: tutulması güçleşti. Bunun üzerine devlet, önce **haraç** gelirlerini iltizama vermeyi, böylece mültezimlerden peşin bir nakit bedel toplamayı ve bunu hazineye geçirmeyi, **haraç** bedelleri toplamı ile İltizam satış bedeli arasındaki farkı ise mültezime ter-ketmeyi denedi. Bir sonraki aşamada,

mültezimlerin yerine yeni tip **kat'ia** sahiplerini geçirdi: Askerî aristokrasi İçinden gelip de, haracî araziden kat'ia alanlar, bağımlı köylülerin üstündeki «eski maliklerin üstüne yerleşiyor, haraç bedellerini onlardan toplayıp öşr **103**

bedelini hazineye aktarıyor, yani (haraç eksi öşr) miktarıyla kendi kendilerini besliyorlardı. Dolayısıyla böyle haracı kat'ia'ların değeri (ne kadarhk bir «maaş»a denk düştükleri, sahiplerine nasıl bir gelir getirdikleri), işbu (haraç eksi öşr) nicelikleriyle hesaplanıyordu.

Ama sonunda, kat'ia sahiplerinin öşr borçlarını devlete aktarmaları

dahi sağlanamaz hale geldi ve devlet, kat'ia değerlerini, teorik olarak hazineye intikali gerekli Öşr'ü de ekleyerek Ölçer oldu. Bu arada çeşitli kökenlerden gelen kat'İa'lar da birbirine karıştı ve nihayet Büveyhiler zamanında, belli bir yöredeki ifctâ sahibinin topladığı

gelirlerle sadece kendisini ve maiyetini geçindirmesi, hazineye bir şey aktarmaması, iktâ'ı üzerinde hem malî idarenin temsilcisi (vergi toplayıcı), hem de siyasî idarenin temsilcisi (eyalet sözkonusu ise, vali olması benimsendi. Böylece İslâm! Arap-tran aristokrasisi, de-

ğişik etnik kökenlerin, değişik toprak ve vergi hibesi kategorilerinin, değişik yetki parçacıklarının karışıp birleşmesiyle, giderek türdeşleşen bîr iktâ sahipleri katmam halinde birleştirildi ve bağımlı

köylülerin üzerindeki belirgin sömürücü devlet sınıfını oluşturdu.

Öte yandan, bizatihi istilâ ettiği alanların olağanüstü genişliği nedeniyle, İslâm İmparatorluğu parçalanmalara gebeydi: Her biri bîr Ülke boyutlarındaki Kuzey Afrika eyaletlerini ve İspanya'yı fetheden komutanlar, buralarda kendi sülâlelerini hâkim kıldılar; halifeliğin denetimi, zamanla, Klasik İslâm'ın kalbini meydana getiren Mısır-Mezopotamya-İran halkalarında bile zayıfladı ve 'dini bir pres-tije indirgendi; büyük iktâ sahipleri bağımsızlaştılar, hattâ Bağdat üzerinde tahakküm kurmaya kalkıştılar. Nihayet, Arap-îran hâkim sınıfı içindeki bu kavgalara, 9. yüzyıldan itibaren Türk komutanlar da karışmaya başladı. Emevî halifeliği döneminde İslâm devleti, S. yüzyılın ilk çeyreğinde, Orta Asya kabileseUiğinin batı uçlarındaki Türkik kümelerle yoğun temasa gelmiş ve şiddetli çarpışmalardan

sonra, son tahlilde yeni dinin bozkır aristokrasisinin sımfsal-ideolojik ihtiyaçlarına cevap vermesi nedeniyle, kendi istikrarlı sınırlarının ötesinde bir Müslüman kuşak yaratabilmişti. Büyük yerleşik uygarlıklar ile bitişik yukarı barbarlıklar arasındaki —I. 3.

A. c'de değindiğimiz— o göreli denge ve karşılıklı ilişki dönemlerinden bir yenisi, böylece açılıyordu. Maveraünnehir'den Iran ile yapılan ticaretin, Oğuz aristokrasisi üzerindeki etkilerinden, daha önce söz etmiştik. Benzer kanallardan —Augustus'tan sonraki imparatorların1 Cermen muhafız kıtaları ve Roma hizmetine giren Aetİus gibi— kandaşlıklarından ayrılan bazı Türk aristokrat ve savaşçıları

da, İslâm devletinin gerek merkezî, gerekse taşradaki kollarına hizmet arzettiler. Bunlar, bozkırda pişmişliklerinden gelen askerî yetenekleriyle parladılar; Abbasîlerin Emevîleri devirmesinde rol oynadılar; iktâ'lar sahiplendiler. Bu tür komutanlar aracılığıyla Türk-

ler, hem İslâm devletinin asıl alanı içinde sülâleler başlatma giri-

şimlerinde bulundular, hem de o alanın yanmasında, böyle bir dev-

şirme komutan soyuna dayanan Gazneli «pretorien devletlini 10.

yüzyılda, kitlesel bir TÜrkik temele dayanan, bozkır aristokrasisinin içinden çıkma Karahanhlar siyasî heyeti ile aşağı yukarı aynı

sıralarda yarattılar.

Eski Bizans ve İran uygarlıklarının bir vakitler kaplamış olduğu alanda, tslâmî Arap-İran feodalizminin, bir üst düzeydeki sınıfsal billûrlaşma döngüsünü tamamlamasıyla, gerek Babek isyanı, Zenc isyanı, Karmatî ayaklanması gibi halk mücadelelerinin, gerekse hâkim sınıfın kendi içinde parçalanmasının işaretlediği derin bir bunalıma girmesi, yerleşmiş iktâ dağıtım usulleri, halifeli-

ğin rakip sülâlelerden ve Batınî mezheplerinden korunma ihtiyacı.... Buna karşılık, ESKİ TÜRKLERİN TEK-TANRICILIĞI ÖNERMESİ'nin tersine, Maveraünnehir günleri öncesinde, sürekli hareket halindeki kabilelerin sayısınca ayrı ayrı kültleri Şamanizm genel çerçevesi içinde çok tedricen birbirine benzeştirmekten öteye geçememişken; ancak doğası daha elverişli, büyük yerleşik uygarlığa daha yakın bu bölgede gerçekleştirdiği tarım, ticaret ve kentleşme düzeyi sayesinde daha ileri perspektifler edinip, bunlara

uygun düsen İslâmiyeti benimseyen, halifeliğin taleplerini gören ve zaten kendisi de göçebelik-kandaşhk geleneklerine sımsıkı sarılan kabileler halkını teha'laştırmak, köylüleştirmek, silâhsızlandırmak için «SÜNNÎ İSLÂM'IN KILICI» rolüne yatkınlık duyan, Salur Kazan'ın ifadesiyle, düşmanı yendikten sonra «kahraman koç yiğitlere çok ülke vermesini» bilen, dinamik ve hırslı bir aristokrasinin, gözünü o bitişik uygarlığa dikmiş, onu önce yenile yenile sınayıp tanımış ve zaafa düştüğünü, meyvanın nihayet dalından koparılmaya hazır hale geldiğini kendi tecrübeleriyle saptamış yabgulugu.... Bütün bu koşullar, daha önce hiçbir >CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÛ-RESUni damarlarında taşımış olmaları mümkün görülmeyen Türk-

lerin önderliğinin, artık maddî zemin İtibariyle devlete sıçrama ideali edinmesi ve bu adımı fiilen atması için 11. yüzyılda, büyük bir tarihî fırsatın olgunlaştığını gösteriyor.

I. 3. B. Şimdiye kadar söylediklerimiz, tarihle ilgilenen aydın kamuoyunda bazan sanılanın aksine, Türklerin geçmişinin Orta Asya kökenliliği ve Türk-İslâm sentezi ifadelerinde, bu kadarıyla, bizatihi yanlış bir şey olmadığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, bir noktadan itibaren İslâm uygarlığı dairesine giren Türkler (ya da, aslen Türk olmamakla birlikte ilk Türklerle aralarında olu-

şan kabilesel hâkimiyet-tâbiyet ilişkileri nedeniyle sonradan Türk adım alan, Oğuzlar ve benzeri topluluklar), 11. yüzyıldan başlaya-
105

rak bu alanda, Fuat Köprülü'nün deyişiyle «askerî aristokrasiye müstenit» devletler kurdular. Ve bu askerî aristokrasinin türümü, îslâmiyetm kabulünden önceki aşamada kabile toplumunun bağrında yükselen şefler zümresinde yatıyordu. Dolayısıyla, Orta Asya'nın atlı göçebelerinin çobanlık ve yağma ekonomisi ile buna bağlı toplumsal örgütlenmesinden bazı kurum, ilişki ve özelliklerin Osmanlı

düzenine uzanışının, idealizmden de, ırkçılığa açılan bir etnîsizmden de uzak, sosyo-ekonomik düzlemde hem devamlılığı, hem değişme-yi hesaba katan bir teorisi oluşturulabilir ve oluşturulmalıdır. Böyle bir teorinin ön hazırlıkları, yukarıda I. 2. C ve I. 2 D'de Akçura ile Köprülü'nün katkılarını aktarmakla belirlemeye çalıştığımız gibi, 19. yüzyıl sonlarından Cumhuriyete ulaşan milliyetçi tarihçili-

ğin radikal döneminde yapılmış; ancak I. 2. E-F-G'de özetlediğimiz bir süreç içinde bütün bu kazanmaların üstü bilim-dışı anlayışlarla örtülmüştü. Şimdi, tarihçiliğimizin tıkamşını aşacak ve görgülcü da-

ğınıklığı bertaraf edecek, **yolgösterici ve bütünleştirici teoride** anlaşmak için, bu gizemcilik örtüsünü kaldırmak ve burjuva materya-listlerinin bize verdiği sağlam ipuçlarını tutarlılık içinde derinleş-tirmek gerekiyor. Biz de bu makaletie, Orta Asya'dan Anadolu Sel-

çuklularına Türklerin iktisadi tarihini eksiksiz bir betimsellikte ver-mektense, o diğer amaca yönelik bir temizliği gerçekleştirmeye çalıştık. Bu çalışmayı, yukarıdaki inceleme ve eleştiriden çıkan birkaç kritik hususun adetâ birer **teorem** gibi sözelleştirilmesiyle ta-mamlayacağız.

Birinci olarak, Köprülü'nün «hakikî ve tam **(integral)»** bir sentez olarak İnsanlık Tarihi içinde, Türk-tslâm tarihinin «'İlkzaman tarihini Ortazaman tarihine bağlayan' büyük merhalelerden biri»

kabul edilmesini ve «İslâm kavimlerinin tarihî tekâmülü» üzerinde yoğunlaşarak «Garp Ortazaman tarihi tetkiklerinde takip edilen yeni usuller»le ele alınmasını isteyişinin; keza, Kemalizmüı millî tarihi dünya tarihi İle bütünleştirici atılımlarının devamında, açıkça belirtilmelidir ki **Türklerin tarihi ayrı** ve **benzersiz bir tarih değildir, insanlığın toplumsal gelişmesinin, diğer kavimlerin somut tah-lilinden çıkartılan bütün hareket yasaları, İslâmiyet öncesindekiTürkler için de, Türklerin gelişinden önceki İslâm toplumu için de,11. yüzyıldan sonraki Türk-tslâm toplumları için de geçerlidir.** Ve gene, «bilim olarak Tarihin, insan neslinin ortak hareketlerine hükmeden yasaları araştırdığını» kaydeden, siyasetçiler gibi tarihçiler için de materyalizmin idealizmden daha doğru olduğunu savunan Akçura'nm rasyonalizminin, Akçura ve Köprülü'nün ortak sosyolo-jizminin devamında, açıkça belirtilmelidir ki **bundan böyle, sadeceüretici güçler/üretim ilişkileri, ekonomik temel/üstyapı diyalektiği-nin evrensel analiz araçlarıyla, tslâm tarihi, Türklerin tarihi veTürk-lslâm tarihi, sağlıklı bir şekilde araştırılabilir.** Üstelik bu kav-106

rayış soyut kalmamalı, Karşılaştırmalı Tarİh'in somut malzemesinegeniş ve derin bir hâkimiyet ile temellendirilmelidir.

İkinci olarak, toplumların evrensel hareket yasalarının Türklerin tarihi için geçerliliği, tek-çizgili bir tarih anlayışı anlamına;bu bağlamda, diğer kavimlerin, özellikle de Akdeniz havzası-Batı

Avrupa eksenine yerleşenlerin geçirdiği aşamaları aynen Türklerinde yaşadığı anlamına gelmez. Çıkış noktası, bütün kavimlerde or-taktır: Yeryüzündeki tüm halklar gibi Türkler de, kabile toplumunu, kandaş birimler içinde geçerli bir İlkel kollektivizmin saf vebozulmamış şeklini tanımışlar; ardından, barbarlığın yukarı evrelerinde, özel mülkiyetin, sınıfların ve sömürünün belirdiği, fakat devletin henüz doğmadığı bir askerî demokrasiye ulaşmışlardır. Türklerin tarihinin gerçek özgüllüğü, bundan sonra başlar. Fakat bu özgüllük, ne —I. 2. G'de toparladığımız, I. 3. A. a-b-c-d'de çürüttüğü-müz— ırkî üstünlük-benzersizlik-«altın çağ»-fıtrî devlet kurucuhıksınıfsızlık-doğuştan cihan hâkimiyetine yöneliş-doğuştan tek-tanrıcılık önermelerinin dokuduğu gerici modeldedir; ne de, bu asker!

demokrasinin ve onu izleyen yerleşik uygarlıkların ekonomik temelini Avrupa tarihinde görülmeyen bir «Asya Üretim Tarzı»nınoluşturmasında. Türklerin tarihinin asıl özgüllüğü, ilkin, (geçici tarıma veya tanm-çobanhk alaşımına değil) göçebe otlatıcıbk üreticigüçlerine dayanan askeri demokrasilerinin, Orta Asya'nın toprak veiklim koşullarında çok, çok uzun —en az iki bin yıl— sürmesi; sonra ve buna bağlı olarak, köleci üretim tarzının başatlığından geçmeksizin, M.S. 11. yüzyıldan itibaren, yani Batı Avrupa'ya kıyaslaoldukça gecikmeli olarak feodalizme yükselmeleridir.

Demek ki üçüncüsü, Türklerin M.Ö. 1000 dolaylarından M.S.

1000 dolaylarına kadarki kapitalizm-öncesi tarihi, Orta Asya kabiletoplumundaki başlangıçlarından feodalizme doğru, doğudan batıyabir dizi mekân değişikliğini kateden, zigzaglı bir ilerleyiştir. Bu sürecin gizemsizleştirilmiş içeriği, Yunan ve Romalıların, kıta Cermenlerinin, Frankların, İslavların, Angl ve Saksonlann, Vikingler- -

den türeyişleri içinde Normanların, nihayet Arapların «Kahramanlık Çağlarından farklı değildir: İlkel topluluğun sınıflara bölün-mesidir; gerek klanların kendi içlerinde ve

gerekse klanlar arasındaki ilişkiler alanında tahakküm mrimnls-mpi «fimi gelişmesidir; nihayet devletin zuhurunun, yerleşik tarımın arb-firünttne sistemliceelkoyma yöntemleriyle İçice, olgunlaşmasıdır. Ve sürecin coğrafî bakımdan dağınık, kronolojik bakımdan kesik kesik konakları, bütünolarak bakıldığında, bir yükseliştir - herhangi bir düz-evrimci anlamda değil; Gordon Childe'ın belirttiği gibi, hiçbir dalga çukuru-nun öncekiler kadar aşağılara düşmemesi, her yeni dalga tepesininseleflerinden daha yukarılara erişmesi, anlamında.

107

Dördüncüsü, **Türklerin devlete sıçrayışları/feodalizme geçişleri, sonunda, Çin sınırlarında başlayıp batıya yürüyen yer değiştir-melerinin İran ve Anadolu duraklarında, yerleşik ön Asya uygarlıklarının fethedilmesi ânı ve eylemi içinde gerçekleşti.** Burada **fethedilen uygarlıklar, feodal karakterdeydiler** : kendisi, Mısır ve Mezopotamya'dakî Bizans mirası ile etkileşim içinde şekillenmiş bulunan İslâmî bir Arap-İran1 feodalizmi ile, Anadolu'ya çekilmiş bir Bizans feodalizmi idiler. Bu yöreleri birkaç ayrı dalga halinde gelip ele geçiren **Oğuzlar ise,** aristokratik gelenekleri, Cermen barbar krallıklarıyla karşılaştınlabilir yabgu'lukları, hâkiroiyet-tâbiyet ilişkileri, **iktâ** usulüyle kaynaşmaya yatkın **yurt** dağıtımı yöntemleri, sömürü biçimleri, nihayet ideolojileri bakımından, **proto-feodal birşekillenme içinde** görülüyorlar. Oğuzlar, İslâmî Arap-İran feodalizmini olduğu gibi ele geçirmiş ve tepesine oturmuş, deyim yerindeyse bir tencerenin kapağı gibi üzerine kapanmış, göçebelerin silahsızlandırılması ve iskânı dışında eklemlenmede kurumların uyum-suzluğu sorunuyla esas olarak karşılaşmamışlar; Bizans feodalizmini ise, Malazgirt öncesinden başlayan ve Osmanlı Beyliğinin yükselişine kadar uzanan birkaç evrede Marmara çevresine kadar itelemişler ve boşalttığı topraklara elkoymuşlardır. Konuya ön Asya coğrafyası açısından bakacak olursak; bölge, önce güney ve güneybatıdan çıkagelen Müslüman Arapların istilâsına uğramış ve Yüksek İslâm uygarlığının oluşmasına zemin teşkil etmiş, daha sonra kuzeydoğu ve doğudan çaprazlama aşağı inen Türkler bu Yüksek İslâm uygarlığı İle kaynaşmışlardır. Bütün bunları gözönünde bu-lundurarak,

gizemsizleştirilmis içeriğiyle Türk-İslâm sentezi, bir kavmin bir dini veya hattâ bir kültürü devralmasının ötesinde,

—Cermen-Roma, Arap-îran, Norman-Anglo-Sakson sentezleriyle karşılaştırılmasını mümkün kılacak bir tarzda— **Türklerin proto-feodalizmi ile tslâmi Arap-İran feodalizminin sentezi diye tanımlanmalıdır.**

Bundan sonraki iki Önermemiz, birbirini tamamlıyor ve içice geçiyor, ya da aynı **sıçramalı** gelişimin iki ayrı yönünü ifade ediyor: Beşincisi, **Türklerin (feodal) devlete geçişlerinde, kendi toplumsalgelişmelerinin iç dinamizmi esas, Oğuz/Türkmen yan-kabileselliği-ne dışsal çevre ve etkenler ise hızlandırıcıdır.** Altıncısı, **Türkleri»**

feodalizme ilerleyişleri kesintili bir süreçtir ve yukarı barbarlığın, (a) İran'a giriş öncesinden, (b) Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinden, (c) 13. yüzyıl sonları île 14. yüzyıl başlarının Batı

Anadolu uç yaşantısından meydana gelen **üç ayn basamakta, tekrar tekrar ve tükeninceye kadar nihaî çözülüşünü kapsar.** Bu konaklardan ortadakinde, göçebe kabileselliği ve yarı-kabileselliği, doğrudan doğruya devletin —Bağdat ve Konya sultanlıklarının— yu-

karıdan aşağı eylemiyle dağıtılmaktadır (bu, Osmanlılar bir kere devlet haline geldikten sonra da öne çıkacaktır; fakat 14. yüzyıl ve sonrası, bazı kurumların nitel açıklaması hariç, süreçler olarak konumuzun dışında kalıyor). **Birinci ve Üçüncü konaklarda** ise, **gerek** Maveraünnehir'de içten içe mayalanan **Oğuz askeri demokrasisinin,gerekse** Osmanlı önderliğindeki **Baiı Anadolu askeri demokrasisinin,kendi ivmeleriyle devlete sıçramaları, çelişmenin birincil yönünü**

ifade etmektedir. İlk durumda, Klasik İslâm'da hazır buldukları; son durumda, Anadolu Selçuklularından devraldıkları uygarlık unsurlarını kendi etraflarında toplayıp kullanabilmeleri de, sözkonusu iç

potansiyelin varlığı nedeniyledir. Feodal ilişkiler, Orta Asya'dan önce İran'a, sonra Anadolu'ya gelen Türk topluluklarına dışarıdan aşı-lanmış değildir; onların kendi sınıflaşmalarının doğal uzantısıdır.

Büyük Selçuklu sultanlarının «aşiret tesanüdü»nü kırma arzuları, sırf ittifak yaptıkları İran-İslâm ulemasının telkinlerinden değil, her şeyden önce, bir devletin yönetici sülâlesi olarak ayakta kalabilmek için buna muhtaç bulunduklarını idrak etmelerinden kaynaklanmaktadır. Selçuklu göçebe aristokrasisinin başındaki Tuğrul ve Çağrı Beyler ile yakın çevrelerinin, gerek Gazneli devletine karşı mü-cadelelerindeki, gerekse İran'a yönelişlerindeki strateji ve taktikleri, yağmanın ötesinde, yeni bir devlet yaratma bilinçli amacını

taşıdıklarını düşündürtüyor. En başta Sünnî İslâm konusundaki katılıkları, bunun kanıtıdır. Orta Asya göçebeleri, zaman zaman istilâ ettikleri Çin'in tepesinde tutunmayı ve o imparatorluk topra-

ğına kalıcı kökler salmayı başaramadılar. Moğollar, daha Önceki Türk dalgasıyla aynı toprakları 13. yüzyılda ele geçirdilerse de, keza, buralarda istikrarlı bir devlet ve uygarlık kuramadılar. Mo-

ğol yönetimi, daha ziyade yerleşik üretimi bitkin düşüren bir yıkım, talan ve aşırı-sömürü gücünü simgeledi. Ama Oğuzlar/Türkmenler/Türkler, adı üstünde, bir Türk-İslâm feodalizmi yarattılar.

Dolayısıyla Büyük Selçuklular için de, Osmanlılar için de, imparatorlukların «dört yüz çadırhk aşiretlerden çıktığı» teorisinin doğru eleştirisi, —mealen—

«Hayır, -aşiretten çıkmadılar; aşiretten imparatorluk çıkmaz; nitekim sadece aşiret(ler)e değil, ulemaya da dayanıyorlardı»

demek olamıyor. **Bu teorinin doğru eleştirisi, «dört yüz çadırlık aşiretin artık saf kandaşlık düzeyindeki bir aşiret değil, içsel farklılaşma ve başkalaşım sonucu artık kendi zıddına dönüşmeye hazırbir aşiret olduğuna işaret etmektir.** Esasen Arap-Iran uleması veya Anadolu uleması ile ittifakı da, aşiret kökenli kurucu çekirdeklerin ciddî birer cazibe merkezi olabilmeleri mümkün kılıyor.

109

Şimdi, Büyük Selçukluların kuruluşu ile Osmanlıların yükse-

lişi arasındaki 250-300 yılın başlıca gelişmelerine biraz daha yakından bakalım.

. **I.** 3. **B. a. Oğuzların Ön Asya'yı istilâsı, Selçuklularda feodal devlete ilk sıçrayışa yol açtı.**

M.S. 8. yüzyıldan itibaren, Batı Türkistan'da tarımın ve yerle-

şik hayatın yayılması, îslâmiyetin kabulüyle elele yürüdü. Toprağa giderek daha fazla tesahup eden aristokrasi ve tüccarlar, komşu İslâm devletinin hâkim sınıflarının ideolojisi olan Sünnîliği benimse-diler. Sir-i Derya Oğuzlarında, boylar şeklindeki kabile teşkilâtlanması, 10. yüzyıl başlarında artık kanbağını değil, aynı beye tâbi olan toplulukları ifade ediyordu. Toplum, yüksek, orta ve aşağı sınıflara ayrılmıştı. Kölelik önemsiz durumdaydı; esas sömürülen kitleyi çoban halk meydana getiriyordu. Oğuz soyluları, kalabalık özel mai-yetlere sahiptiler. Türk aristokrasisinin etrafında yavaş yavaş bir Sünni ulema zümresi toplandı. İslâm dünyasındaki sınıf mücadeleleri, askerî demokrasiden devlete geçiş içinde bulunan göçebe ve yerleşik Türk topluluklarında da belirmeye başladı.

Öte yandan, öncelikle sürüleri mülk edinen bütün çoban kavimler gibi Sir-i Derya Oğuzları için de toprak, Mara'ın deyisiyle, hâlâ «ilkel sınırsızlığı» içindeydi. Göçebe aristokrasisinin yükselme-sine bağlı olarak, kabilenin tamamının otlaklar üzerindeki eski ortak tasarruf hakkı, fiiliyatta, beylerin toprak üzerindeki hâkimiyetine dönüşmüştü: Yurt'lar, han'lar/yabgular tarafından boy-soy'

ların başındaki beylere veriliyor, kullanım biçimleri beylerin denetiminde oluyor, sonunda servet onların elinde birikiyordu. Fakat şefler zümresinin toprağa hâkimiyeti, başlangıçtaki ortak tasarruf **biçiminden** sıyrılmamıştı. Bütün «yukarı barbar» halklar, yerleşik toplumları boyunduruk altına aldıklarında, ilk önce toprakları görünüşte bütün istilâcı kavmin mülkiyetine geçirirler; bu «üstün haklar», fatihlerin rex/yabgu'sunun, kral veya sultanının şahsında merkezîleşir. Sonra bu kral/sultan, sözkonusu «üstün haklardı —bir fiyef/dirlik sisteminin, I, 3. A. d'de anlattığımız kaçınılmazlığı nedeniyle— başında bulunduğu ve tahtını borçlu olduğu askerî aristokrasinin diğer mensuplarına, belli yöreleri yönetirken kendilerini ve silâhlı maiyetlerini beslemeleri için, sadakatleri karşılığında dağıtır.

Bu dağıtımdan sonra, adıgeçen fiyef/dirlik'lerin, ne ölçüde tek tek aristokratların irsî mülküne dönüşeceği veya kral/sultan'm geri alabilme yetkisinde düğümlenen kendi teorik hukukunu ne Ölçüde ko-ruyabileceği, daha çok gerçek kuvvet ilişkileriyle İlgili birçok başka etkenin yamsıra, geçerli mülkiyet telâkkisine de bağlı olabilir.

Başka her şey eşit olmak kaydıyla, bireysel toprak mülkiyetinin da-

110

ha fazla geliştiği —Cermenler gibi, tam yerleşik olmasa bile tarımcı; ayrıca, köleci meta üretiminin özel mülkiyet hukukunu çok geliştirdiği Roma İle yoğun temas İçindeki— kavimlerde, şartlı top-

rak hibelerinin mülke dönüşmesinin daha kolay gerçekleşeceğini dü-

şünmek gerekiyor. Bireysel toprak mülkiyetinin belirmediği —Sir-İ

Derya Oğuzları gibi, göçebe otlatıcı; Roma'ıunki kadar berrak bir özel mülkiyet hukuku ile temas İçinde bulunmayan— kavimlerde ise, bu dönüşüm daha zordur. Bu bakımdan, diğer Orta Asya halkları gibi Sir-i Derya Oğuzlarının da toprağa görünüşte kamusal, özünde aristokratik tesahup tarzları, dirliklerin mülkleştirilmesine karşı görece dirençli bir miri mülkiyeti haber veriyordu.

Gerek nüfus artışı ve otlakların daralması, gerek daha doğudan gelen kavimlerin baskısı, gerekse aristokratik önderliklerinin girişimi sonucu, Sir-i Derya Oğuzları 11. yüzyılın ortalarından itibaren dalgalar halinde Yakın Doğuya göç ettiler. 7. yüzyıldaki Arap istilâsından sonra tslâm devletinin kuruluşu gibi, Selçuklu devletinin İran'da kurulması da, toprak üzerindeki «üstün haklardın istilâcıların eline geçmesi, eski hâkim sınıflar ile ittifak ve kaynaşma, aşiretler halkının adım adım silâhtan tecridi zemininde ger-

çekleşti.

İstilâdan sonraki ilk zamanlarda, Oğuz aristokrasisi, istilâcı kavmin bütününden meydana gelen bir askeri güce dayanıyordu. Ancak feodal devletin güçlenebilmesi için, aşiret örgütlenmesinin ve askeri demokrasinin dağıtılması, gitgide daha büyük bürokrasi ve orduların idamesi, dolayısıyla toprak üzerindeki hâkimiyetin derinleştirilmesi ve toprak gelirlerinin (en azından bir kısmının) eski malik ve ikta sahiplerinden fatihlerin beyler zümresine çevrilmesi gerekiyordu. Böylece Arap kat'ia/ikta'ının I. 3. A. d'de özetlenen serüveninden sonra, fiyef/dirlik dağıtımının yeni bir döngüsü başladı. Fethedilen ülke eski bir tslâm memleketi olduğundan ve Şeriat (istilâöncesi) Özel mülkiyeti koruduğundan, sınırlı alanlarda miri mülkiyet

tesis edebilen Selçuklular, gerek hu devlet toprağından, gerekse eski maliklerinin elindeki topraklar üzerindeki «üstün vergi haklarından, Türkmen aşiret beylerine iktâ dağıtmaya başladılar. Bununla beraber, iktft'larına aşiretleriyle birlikte yerleşen, aşiretlerinin irsî reisliği konumunu terketmeyen beylerin sultan ile ilişkileri çok gevşekti. Onlar kendilerini nerdeyse sultan ile eşit görüyor, aşiretlerinin gücünü elde tutmaktan vazgeçmiyorlardı. Büyük iktâ'lar, bağımsız küçük beylikler gibiydi. Osman Turan ve Halil İnalcık gibi bazı tarihçiler, feodalizmi aşırı bîr ademi merkeziyet ile özdeşleştirdiklerinden, bu durumu, Türklerin bu safhada henüz «feodal» bir karakter taşımaları diye nitelerler. Onlara göre, bu «feodalizm», devletin merkezîleşmesi ile aşılmıştır. Oysa bura-111

daki ademi merkeziyet, hâlâ feodalizmin geri safhalarında bulunmanın yansımasıdır; parçalanmalar kandaşlığın maddî ve zihinsel kalıntılarından kaynaklanmakta, feodalleşmenin bunları ezerek derinleşmesinde devlet merkezi motor rolünü oynamaktadır. Saltanatı

güçlendirmek için, Türkmen beylerinin büyük îkt&'lar üzerindeki hâkimiyetlerini kırmak gerektiğinden, devşirmelerden kurulu hassa ordusu güçlendirilmiş, İktâ dağıtma ve geri alma hakkı sultanın tekelinde tutulmak istenmiştir. Melikşah zamanında, Nizamülmülk'

ün bir-iki köy üzerindeki vergi haklarını kapsayan küçük iktâ'lan şahsen sultana bağlı tek tek sipabi'lere dağıtarak yeni bir askerî teşkilât yaratmaya giriştiğini görüyoruz. Ümit Hassan'in bu makaleyi izleyen Siyasî Tarih kronolojisinin ortaya koyduğu gibi, Oğuz aristokrasisinin, büyük iktâ sahiplerinin, iktidarın «taşra »smdaki hâkim sınıf kuşağının bir bölümü, devletin derinleştirilmesi çabalarına şiddetle karşı çıkmıştır, istikrar kazanamayan feodal aristokrasi içindeki mücadelelerde, bazı klik ve zümreler tasfiye olmakta, bazıları

yükselmekte ve Selçuklu hâkim sınıfı sürekli bir değişikliğe uğramaktadır.

I. 3. B. b. Anadolu Selçuklu devletinde, feodalleşme daha yüksek bir düzeye ulaştı.

Büyük Selçuklu devletindeki merkezkaç eğilimler frenleneme-di ve birçok bağımsız devletin doğmasına yol açtı. Arap-İslâm

İmparatorluğunun kurulması sırasında görülen, yarı-kabilesel güçlerin başındaki komutanların fethettikleri eyaletlerde Özerkleşmeleri olayı, devlet inşası gayretlerinin bu neslinde de kısmen tekrarlandı.

Kutalmış (veya Kutlamış, veya Kutulmuş) oğullan sülâlesi, bir kere daha —İran'dan, yerleşik tarıma zarar vermesinler ve devleti rahatsız etmesinler diye, habire Anadolu'ya sevkedilen— göçebe aşiretlerin insan gücünü kullanarak, Küçük Asya'nın büyük kısmını

ele geçirdi. Burası bir İslâm memleketi olmadığından ve Bizans aristokrasisi Bizans devletiyle birlikte batıya çekildiğinden, eski maliklerinin boşalttığı daha geniş topraklar, mirî mülkiyete geçirile-bildi. 11. yüzyıla göre sosyo-ekonomik temelin daha ilerlemiş obuası, Anadolu'daki mirî mülkiyetin yaygınlığı ile birleşince, sultanın otoritesinin artmasını ve merkeziyetin güçlenmesini sağladı.

Nizamülmülk'ün Melikşah zamanında başlattığı küçük **iktâ** ı/su-lü, asıl uygulamasını Anadolu Selçuklularında buldu. Merkeze bağlı

subaşı'lar tarafından idare edilen eyaletlerin topraklarının daha büyük kısmı, küçük flrtâlar halinde, sipahilere dağıtıldı. Bununla beraber bu gelişmeler, sultan ile hâkim sınıfın diğer büyükleri arasındaki çelişmeleri ortadan kaldırmadı. Eyalet yöneticileri, komutanlar, divan ricali, büyük toprak mülkiyetini çeşitli yollarla elle-

112

rine geçiriyorlar, bireyselleştiriyorlardı. Bunların büyük iktâ'ları ve özel mülkleri vardı. Besledikleri özel ordular, sultanın hassa ordusunun ve iktâ alan sipshi'lerin yanısıra, halk üzerinde bir diğer baskı gücünü meydana getiriyordu. Bu yüksek aristokrasi, Köprülü'nün belirttiğine göre, ticaret, tefecilik ve gayrimenkul spekülas-yonu da yapıyor, **mukataa** denilen devlet tekellerinin İhale ve işle-

tilmesine katılıyordu. Yüksek aristokrasi, muazzam servet ve nü-fuzunu kullanarak, sultanın hâkimiyetinin daha fazla güçlendiril-mesine ve merkeziyetçi tedbirlere muhalefet gösterebiliyordu.

I. 3. **B.** c. **İran** ve **Anadolu Selçuklularından, sınıf mücadelesi eksik olmadı.**

Selçuklu devletlerinde göçebe aşiret Örgütlenmesinin çözülmesi Ve aristokrasinin toprak üzerindeki feodal hâkimiyetinin gelişmesi,

büyük toplumsal patlamalarla gerçekleşti. Şüphesiz bunlar, her gün ve her saat, küçük ölçekte, pasif yöntemlerle ve kendiliğinden süregelen bir sınıf mücadelesinin sadece dorukları, ezilen sınıfların belli bir insiyatifi yakaladığı görece yoğun eylemlerdiler. Türkmenler, silâhtan tecrit edilip teba'laştırılmaya, bağımlı köylüler haline getirilmeye karşı zaman zaman topluca direndiler. Daha 1058-1059'

da, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden ancak üç-dört yıl sonra başgösteren İbrahim Yınal ayaklanmasında, kandaşlığın protestosu, hâkim sınıf içindeki, hattâ Selçuklu sülâlesinin bağrındaki çekişmelerle örtüştü. Büyük Selçuklu devleti, son tahlilde bu isyanı yeni kurulan hassa ordusu sayesinde bastırdı. Gene 1153'te, Belh civarındaki aşiretlerin, her. yıl devlete ödedikleri toplu verginin arttırılmasını kabul etmemeleri yüzünden, «büyük Oğuz isyanı» diye anılan ayaklanma gelişti ve iki Selçuklu ordusunu bozan göçebelerin Sultan Sancar'ı esir etmelerine kadar vardı.

Ortaçağın geri ve dağınık ekonomik koşulları, dinin üstyapıdaki hegemonik konumu nedeniyle, Batı Avrupa feodalizminde ve Bizans'ta Hıristiyanlık çerçevesinde olduğu gibi, Selçuklu —daha sonra Osmanlı— devletlerinde de toplumsal çatışma büyük ölçüde İslâmî bir örtüye büründü. Hâkimiyetlerini yaymak için halifelikle ve İslâm diyarlarının eski, yerel hâkim sınıf unsurlarıyla birleşen Selçuklular, Karahanlılarda ve Sir-i Derya Oğuzlarında belirmiş bir saflaşmanın uzantısında, Sünnîliği korumaya ve yaymaya giriştiler.

Devletin bütün İmkânlarını Sünnî ulemanın eline verdiler. Batın!

mezhep ve tarikatlerine karşı, devlete ve halifeliğe hizmet edecek ideolojik dayanaklar yaratmaya çalıştılar. Melikşah'ın son zamanları, Bahreyn ve Basra'deki Karmatî hareketlerinin yanısıra, Batınî

ayaklanmalarının canlanmasına da sahne oldu. «Hashaşin» diye anılan İsmail! teşkilâtı, Kazvin havalisindeki Alamut kalesini ve diğer 113

bazt müstahkem mevkileri ele geçirdi; merkezi devletin öndegelen-lerine karşı suikastler tertipledi. Eski Hurremî, Mazdakî, Karmatî

hareketlerinin bir devamı olarak görünen Batınîler, köylüler, gö-

çebeler, yoksul zanaatkar çırakları arasında taraftar buldular. Sel-

çuklular ise, Batmîlere karşı Yakın Doğu'nun bütün hâkim sınıf kesimleriyle ittifak yaptılar.

11. yüzyıl sonlarında, Avrupa'dan gelen Haçlılar Anadolu'yu geçerek kendilerine Kutsal Topraklarda krallık ve kontluklar kurmaya başladılar. Haçlı Seferleri, bir yandan özellikle Anadolu Sel-

çuklularının devlet olarak gelişmesini kısmen baltaladı. Diğer yandan, Ege-ve Doğu Akdeniz havalisine, Batı Avrupa senyörlüğü ve şövalyeliğinin kendine özgü biçimlerini taşıdı. 13. yüzyıl başında Moğol seli Ön Asya'ya çarptı ve 1240'larda Anadolu'ya ulaştı. Sel-

çuklu devletlerinin Moğollara karşı koyamamalannda, I. 3. B. a'da anlattığımız görece gevşek iktâ usulünün hızla gelişmesine olanak tanıdığı merkezkaç eğilimler ile halkın hoşnutsuzluğu rol oynadı.

11. yüzyıl ortalarından itibaren İran'da (Büyük Selçuklular nezdinde); 12. yüzyıl ile 13. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da Konya Selçukluları nezdinde); nihayet 14. ve İS. yüzyıllarda Balkanlar ile Anadolu'da Osmanlılar nezdinde), —ademi merkeziyet anlamıyla değil; toplumsal anlamıyla, bağımlı köylülüğün üzerindeki sömürü

ve tahakküm sisteminin billûrlaşması olarak— feodalleşme, hâkim sınıfın kalabalıklaşması, kozmopolitleşmesi ve giderlerinin çoğalması, yönetim ve saray masraflarının habire artması, kısacası devletin daha pahalı bir devlet haline gelmesi ve emekçilere daha ağır bir vergi yükü bindirmesiyle elele yürüdü. 13. yüzyıl başlarında bu şartlar, yerleşik tarım ile otlatıcılık arasındaki çelişmelere, maddî

koşul ve düşünce dünyası farklarına rağmen, Anadolu köylülerinin bir bölümünü, Konya sultanlığının zaten ezip dağıtmaya gayret ettiği, feodalleşmeye karşı çıkan, otlakların eskisi gibi ortaklaşa kullanılmasını isteyen ve toplumsal eşitliğe yönelen göçebelerle birleş-meye götürdü. Hâkim sınıf içindeki parçalanmaların bu sırada şid-detlenmesi de merkezî otoriteyi zaafa uğrattı. 13. yüzyılın İkinci çeyreğinde, birbiri ardına isyanlar patlak verdi. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Babaî ayaklanmasıdır. Babaîler, Yesevîlik ve Kalen-delilik gibi kurulu düzene isyankâr halk tarikatlerinüı bir devamıydılar. 1239'da Kefersud ve Maraş taraflarında Baba İshak'ın önderliğinde başkaldırarak Selçuklu

ordularını peşpese yenip Malatya, Tokat ve Amasya havalisine hâkim oldular. Sonunda isyan, dev-

şirme hassa birliklerinden ve ücretli Frank şövalyelerinden meydana gelen büyük ordularla, güçleri bastırılabüdi.

Babaî ayaklanmasından birkaç yıl sonra, Anadolu, Moğol istilâsına uğradı. Merkezî otorite iyice dağıldı. Yeniden-üretimin sürdü-

114

rülmesi olanaklarını korumaya özen göstermeyen talancı Moğol sistemi, vergileri kat kat ağırlaştırdı, özellikle göçebe Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı uçlarda, kâh Moğollara, kâh Selçuklulara, kâh her ikisine karşı yeni yeni isyanlar çıktı. 1248 dolaylarında Eskişehir ve Karahisar taraflarındaki Türkmen ayaklanması, Maraş

taraflarındaki Ağaç-eri Türklerinin isyanı, Niğde ve Sivrihisar isyanları, nihayet Karaman Türkmenlerinin 1277-78'deki büyük ayaklanması birbirini izledi. Bu dönemde şehirli hâkim sınıflar içinde ise, Mevlevîlik gibi, Sünnîliği esas alan «sosyal barış» mezhep ve ideolojileri itibar kazandı. Mevlânâ'mn oğlu Sultan Veled, tipik olarak, göçebe Türkmenleri meşru .hükümdarlarına isyan suretiyle dinî

bakımdan büyük bir günah işlemiş, öldürülmeye müstahak asiler sayıyor, merhamet edilmeyerek hepsinin kılıçtan geçirilmesini istiyordu.

I. 3. B. d. Osmanlı devletinin yükselişi, feodalizmin geri aşa-

malarından merkezî-feodal despotluğa geçiş ve göçebe demokrasisinin sonudur.

Moğol istilâsı ve halk isyanları, Anadolu'daki feodal gelişmede buhrana yol açtı. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin kurulmasıyla iki önemli darbe yemiş olan aşiret hayatı, yeni Türkmen göçlerinin etkisiyle yeniden canlandı. Selçuklu feodalite-sinin görece zayıf olduğu uç'larda, askerî demokrasinin, göçebe kültür ve geleneklerinin potası bir süre kuvvetle kaynadı. Moğollardan kaçan bir kısım beyler, medreseli ulema, tüccar, esnaf ve zanaatkarlar da, hakikaten Bizans uç'una yerleştiler. Ticaret yollarının toplandığı, hinterlandında verimli bir yerleşik tarımın ve zengin bir şehir hayatının bulunduğu bu bölgede, Türklerin devlete yeni bir

sıçrayışları aracılığıyla feodalizmin bir üst düzeyde gelişmeye başlaması için elverişli bir temel oluştu.

Başka bir deyişle, 13. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu uç toplumu, yukarı barbarlıktan uygarlığa bir üçüncü geçiş içindeydi.

Acaba bu dönüşümün, gerek Türklerin tarihindeki ilk iki basamak-tan, gerekse insanlık tarihindeki diğer benzerlerinden farkı nere-dedir? İşte burada, KöprülÜ'nün çözümlemesindeki özgüllük unsurlarını —I. 3. A. b'de ve sonra I. 3. B'nin başlarında eleştirdiğimiz gibi, bir «devlete bu yüzden geçilebildi» veya «Osmanlı devleti, Selçuklu devletinin kesintisiz devamıydı» önermesi düzleminde de-

ğilse bile— Türk askerî aristokrasisi açısından resepsiyonu (benim-semeyi) kolaylaştıran bir etken, bir hızlandırıcı olarak gözönünde bulundurmak zorundayız. Kullanacağımız sıfatlar görelidir ve bunları, karşılaştırmaların her zaman değişen tarafları belirler. Bu hususun unutulmaması kaydıyla, Cermen feodalizminin,

115

— heterojen bir yayılmacı kitlenin

— özerk birimlerini oluşturan

— yan-kabitesel tarımcı toplulukların

— her biri kendi küçük krallarının önderliğindeki ayn ayrı kollarının,

— istilâya uğrayan uygarlık alanının devlet yapılarını (Roma'yı) toptan yıktıkları,

— görece boş ve gevşek bir tarihî mekânda,

— 5.-8. yüzyıllar gibi oldukça erken bir dönemde,

— dolayısıyla üretici güçlerin, ticaretin, para ekonomisinin en azından başlangıçta daha geri dü-

zeylerinde,

— keza, daha ilkel bir askeri teknoloji ile,

şekillendiğini söyleyebiliriz. Buna karşılık Köprülü'nün dikkatimize sunduğu ayrıntılar, Batı Anadolu'da 13. - 14. yüzyıllarda hızlanan sıçrayışın, askerî demokrasinin önceki devlet geleneği ile ilişkisi bakımından hu kadar «boş» olmayan bir ortamda meydana geldiğini gösteriyor. Medreseli Sünnî ulemadan kurulu divanlar; arazi ve vergi kanunnameleri nedir bilen, feodal İslâm hukukunu

uygulayan kadılar; uç beyliği sıfatıyla kumanda edilebilen küçük hassa ordu-

ları - böyle dayanaklar, bizatihi devlete/feodalizme geçilebilmesinin değil, inşa edilen feodal sistemin görece merkeziyetçi bir karakter taşımasının, daha baştan oldukça düzenli, zapturapt altında bir fiyef/dirlik sistemi kurulmasının şartlarını ifade etmektedir.

Köprülü'nün parmak bastığı —bkz: I. 2. D'deki özet— Balkanlar'da yayılma kolaylığı da bu bağlamda çok önemlidir: Aşiret kitlelerini olsun, daima savaş, fetih ve yağmadan yâna olan gazileri olsun Rumeli'ye sevkedebilmek, Osmanlı sülâlesinin çok başarılı bir askerî şeflik olarak itibar ve otoritesini pekiştirmiş, istilâ hareketinin tek bir Önderlik etrafında örgütlenmesini sağlamış, Hıristiyanlardan fethedilen çok geniş topraklar üzerinde kapsamlı bir mirî mülkiyetin tesisi daha rahat gerçekleşebilmiş, fiyef/dirlik dağıtımının birden fazla merkezi ortaya çıkmamıştır. Tahtın, hem dirlik verme yetkisini, hem de savaş ve fütuhata girişme yetkisini tekelleştirmesi, bu avantajların sistemleştirilmesini yansıtıyor. Bu koşullarda, Sel-

çuklu küçük iktâ'larını andıran timar'larm sipahi'leri (eski gazi'ler), sefere eşerek kahramanlık yoluyla daha zengin timar'lara 'kavuşmak için umutlarını yalnız ve yalnız sultana bağladıklarından, —yayıl-ma sürdükçe, yani tâ 16. yüzyıl sonu buhranına kadar— belirgin bir şekilde merkeziyetten yana tavır almışlar; büyük dirlik sahiplerinin Özerkleşmesi potansiyeline karşı devlete sadık bir denge unsuru rolünü oynamışlardır. Merkezkaç özlemleri hizaya getirici bir başka etken de, maaşlı kapıkulu ordusudur. Osmanlı hâkim sınıf-

1)6

lan, hep daha düzenli, üretimden ve halktan daha kopuk, merkez!

devlete daha bağlı bir silâhlı güç yaranmaya çalışmışlardır. Henüz tamamen silâhtan tecrit edilmemiş köylüler arasından belli oran-larda ve rotasyon yoluyla asker yazılması demek olan **yaya-mÜsel-lem** teştUâtı'nın tam karşılığı, 9. yüzyılda Frank'larda, 11. yüzyılda, Anglo-Sakson'larda mevcuttur. Bu, hâlâ bir askerî demokrasi kalıntısıdır; I. Murat zamanında yeniçeri teşkilâtının kurulmasıyla silinmiştir. Devşirmelerden —yani her türlü kandaşlık izleri dışından—oluşturulan yeniçeriler, feodal devletin içte ve dışta

en güvenilir gücüdürler. Topraklı eyalet süvarisinin herkeste olduğu bir çağda, Osmanlılar, bu disiplinli ve eğitimli, 5-15 bin arasında değişen sayılarıyla ölçülemeyecek derecede etkili hassa piyade müfrezesiyle

«farkedilmekte»dîrler. Nihayet ateşli silahlar 15. yüzyılda Osmanlı

ordusuna girmiş, yeniçerilerin arkebüzlerle donatılmalarının yanısıra **topçu ocağı** (kuşatma topçusu) ve **top arabacıları ocağı** (yani arabalı topçular : sahra topçusu) kurulmuştur. Bir «barut imparatorluğu», elbette daha sıkı bir merkeziyeti içerecektir. Nitekim aynı yüzyıllarda Batı Avrupa'da da krallar, büyük senyörlerin şatolarını toplarla yıkıyorlardı. Yeni savaş teknolojisi çok pahalıydı ve tek tek aristokratlar tarafından değil, ancak devlet merkezleri tarafından finanse edilebiliyordu. Batı Avrupa'da gerekli teknik eşi-

ğe olduğu kadar likidite (nakit) temeline de, feodalizm şöyle böyle beş-altı yüzyıl varolup ademi merkeziyetçi bir çehreye büründük-ten **sonra** erişilmiş; bu andan itibaren bir merkezîleşme dalgası gelişmişti. Osmanlılarda ise, doğrudan doğruya görece geç kurulmalarından ötürü, önce parasal, sonra teknik temel, nerdeyse başlangıçtan beri vardı; dolayısıyla Osmanlı devleti, aynı sıralarda Batı

Avrupa'nın bir gelişme içinde ancak kavuştuğu merkeziyet derecesini, kendi kronolojisinin erken safhalarında, dağılmaksızın ayakta tutuyordu.

Büyük Selçuklulardan Osmanlı devletine ilerleyişin ekonomik temel ve üstyapıdaki içeriğiyle ilgili olarak, I, 3. B'nin (a, b, c, d) altkısımlarmda açtığımız bu parantezlerden sonra, Türklerin tarihinin belli başlı problemleri hakkında I. 3. B'nin başlarında sergi-lemeye koyulduğumuz kritik önermeler dizisine, artık bir 14. -16.

yüzyıl İmparatorluğunun özel çehresini daha iyi tanımış ve anlamış

olarak dönebiliriz. Fuat Köprülü, Osmanlı devletini «Anadolu Sel-

çukluları saltanatının idarî ananelerine vâris olmuş ve kısmen Ilhanlılar'ın ve Memlûkler'in tesiri altında kalmış bir TÜrk-İslâm saltanatı» olarak tanımlıyor. Başlıbaşına bir yanlışlık içermeyen bu.

ifade, oraya hangi platformdan sıçrandığım belirtmediği için tek-yanlı, herhangi bir üretim tarzı saptamasında bulunmadığı için ek-siktir; dolayısıyla, kendisi çok gizemli değilse bile, sonraki gizem-117

Üleştirme ameliyelerine açık kapı bırakıyor. Bu kapıdan, ne ilginçtir ki 1937'lerin dışta ve içte «totaliter»leşen ortamında, Ömer Lütfü Barkan, hiçbir fren tanımayan bir biz bize benzercilik ve devlet fetişizmi söylemiyle girmektedir. Osmanlı devleti için,

«Herşeyi yutan devâsâ ve kadirikül bir devlet iradesinin, kopardığı siyasi kıyamet ve hercümerçle-

rin ateşinde ayrıca çeliklenerek, ekonomik, sosyal ve denugrafik her türlü kuvvetleri kendisine mahsus bir nizam ve ahengi kurmak için nasıl kullanabileceğini orada açık bir şekilde görmekteyiz»

diyor Barkan. Ve devam ediyor:

«. . büyük harb ve istilâlar için teşkilâtlanmış sey-yar bir ordu, tek bir vücud haline giren»

bu imparatorluk,

«onu kuran Türk ırkının hayat kaynaklarının gür-
lüğünü, devlet kurmak ve kendisine mahsus nizam
yaratmak hususundaki yüksek kabiliyetlerini göz
kamaştıracak bir şekilde»

göstermektedir. Dahası,

«fnkılâbcı bir devlet kudret ve iradesinin, bir memleketin hayatı umumiyesinin kanunlar vasıtasile tan-ziminde oynamağa namzed olduğu rolü belirtmek

ve bu bakımdan devletin kudret ve kabiliyetini tetkik eden bir devletler ilmi (statologie)nin tetkikatı-na yardım etmek hususunda, Osmanlı İmparatorlu-

ğunun enteresan bir mevzu teşkil etmekte olduğu
şüphesizdir.»

Bütün kurum ve ilişkileri devlet istedi diye öyle oluyor gibi yorumlayıp, adetâ toplumu devletin yarattığı izlenimini uyandır-maktan ve Osmanlı düzeninin bilimsel, materyalist bir tahlilini imkânsızlaştırmaktan başka bir amaç gütmüyor, bu ilk bakışta ne dediği pek anlaşılmayan cümleler. Hegelci bir aşkınlığın **(transcen-dentaltsm)** sıfatlarıyla bezenmiş bu muhtevasız retoriğin karşısına, biz de şu yedinci önermemizi dikiyoruz : **Türklerin uygarlaşma**

süreçlerinin kapitalizm çağının açıhnasuıdaıt önceki doruğunu meydana getiren Osmanlı devleti, feodal üretim tarzına dayalı bîr Geç

Ortaçağ «barut imparatorluğu»dur. Sekizinci önermemiz, bunu tamamlıyor ve ayrmtılandırıyor: **Osmanlı feodalizminin özgüllüğü,görece merkez! siyasi üstyapısıdır.** Bunun **ardında, köleci Üretimtarzını yaşamaksızın** doğrudan doğruya **kabüeden feodalizme** geçen toplumlar kategorisi içinde Osmanlı düzeninin, **Türklerin göçebe ot-118**

latıcı askerî demokrasisinin aşın uzun sürmesi sonucu, ancak 14.

yüzyılda ve Doğu Akdeniz'in —Roma'nm yıkılışını izleyen «Karan-lık Çağlarsa kıyasla— **gelişmiş nakit akımlarını kucaklayan gecikmiş bir feodalizm** olarak sahneye çıkıp, Balkanları —Cermen «Kavimler GÖçü'ne kıyasla— görece **düzenli ve merkezî** bir tarzda fethetmesi yatıyor. Başka bir deyişle —dokuzuncu önermemiz—

Türklerin MaveraÜnnehir-sonrası tarihlerinin gerçek özgüllükleri,Feodalizm genel kategorisi içinde Türk feodalizminin özgüllükleriolarak araştırılmalıdır.

Bugünün akademik Türk tarihçiliğinde bu fikirlerin Kabul edilmesini, her şeyden Önce, merkezî işlevine I. 2. E'de dikkat çektiği-miz, klasik Osmanlı sisteminin gayri-feodalliği teorisi engelliyor.

I. 3. C. Kemalizmin resmî tarih doktrininin 1930'ların başlarında «feodal devletler» diye nitelediği, bir «Türk-İslâm feodalitesi» olarak sınıflandırdığı ve ancak bu çerçevede, Avrupa feodalizminden farkları üzerinde durduğu, Selçukluların da, özellikle 15. -

16. yüzyıldaki «klasik dönemleriyle Osmanlıların da, feodal olmadıkları -görüşü, çağdaş Türk tarih ve iktisat tarihi literatürünün hâkim Ortodoksluğudur. Bîr kısım araştırmacılar sadece bu olumsuz-lama ile yetinirken, diğer bazıları, İmparatorluğun feodalizmden ayrı ve farklı bir «Asya Üretim Tarzı» üzerinde yükseldiğini savu-nuyorlar. İkinci alt-kümedekiler, 1960 sonrasında tarihimize Marksist bir yorum getirmek iddiasıyla ortaya çıkanların bir bölümü-dür ve büyük çoğunlukla aslen tarihçi olmayıp iktisat ve sosyoloji, en fazla da doğrudan doğruya siyaset kökenlidirler. Birinci alt-kü-meyi ise, en

önemlileri düşüncelerini 1S35-1960 arasında şekillen-dirmiş olan profesyonel Ottomanistler ile; onların akademik tezgâhından geçip aynı eskiyi canlandırma ideolojisini taşıyan izleyicileri oluşturur. Bunlar içinde, hâkim zihniyetin Örülmesine en fazla katkıyı, Barkan ve İnalcık yapmıştır.

İlk yazılarının 1930'ların ikinci yarısında yayımlanması nedeniyle, aslında kendisinden 15 yaş büyük olan Köprülü'nün ürün ku-

şağının sonlarına yerleştirebileceğimiz Barkan (1902-1979) öldüğünde, «Osmanlı tarihinin onunla aydınlandığı» yolunda çok şeyler söylenmişti. Bu tür değerlendirmelerin geçerlilik alanı hakkında dikkatli olmak zorundayız. Gerçekte Ömer Lütfü Barkan'ın kişiliğinde, Osmanlı arşivlerinin bilim âlemine açılmasında emeği geçmiş

bir belge araştırmacısı ile romantik bir teorisyen; eserlerinde, önemli olgu tesbitleri ile özel yorumlar yanyana gelir. Pek çok yerde Barkan, Osmanlı toplumunun **askeriye** ve **reaya** diye iki esaslı sınıftan meydana geldiğini; farklı hukukî ve siyasî imtiyazlara sahip «erkân» **(estates, £tats)** biçiminde teşkilâtlanmış bulunan bu sı-

119

mfların, kendi içlerinde nesilden nesile devamlılık gösterdiğini; **askerî** sınıftn daimî imtiyazlarının en önemlisi olan **timar** ^alrna hakkının (başka bir deyişle, bir fiyef dağıtma sisteminin varlığının), bütün Ortaçağ toplumlarına ortak, genel bir zaruretten doğduğunu; reaya'nm ise toprağa bağlı kılındığını ve «irsi ve ebedî bir kiracı» vaziyetinde tutulduğunu; halkın bazı mükellefiyetleri tek tek derebeylerine mi, yoksa devlete mi borçlu olduğunun çok şey far-ketmeyebileceğini kaydetmekten kendini alamaz. Hattâ i>azı yazılarında, Osmanlı toplumunun ekonomik temelini evrensel bir Ortaçağ sorunsalı içine oturtmaya fazlasıyla yaklaşır ve bunlardan birinde, **timar** sistemine «Ortaçağ tipi feodal bir teşkilât» da deyive-rir. Ancak bütün bunlar, Barkan'm Osmanlı düzenine ilişkin temel yorumunun ana çizgisini meydana getirmemektedir.

Barkan'ın —yukarıda, I. 2. F'nin ortalan ile I. 3. B'nin sonlarında alıntıladığımız— «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü» başlıklı incelemesi, 1937-1938'de, **Ülkü** dergisinin

IX.-X. ciltlerinde çıktı. Barkan, daha önce **İslâm Ansiklopedisi'ne** verdiği «Timar» maddesinin bir özetinden ibaret olan

«'Feodal* Düzen ve Osmanlı Tımarı» tebliğini ise 1973'te Hacettepe Üniversitesi'ndeki bir seminerde sundu. Bu iki yazının, aradaki otuz beş yıla serpiştirilmiş diğer makalelerle de karşılaştırılarak okunması, Barkan'm bütün hayatı boyunca Osmanlı toplumunun feodal olduğu görüşüyle çarpışmayı görev edindiğini ortaya koyar. Bu ana çizginin metodolojik çıkış noktası, I. 2..F'de de belirttiğimiz gibi, «umumî ve birçok dereceli tecritlerle ulaşılabilecek müşabehet-lerdin «içtimaiyatçının meselesi, «bir tarihçi için bühassa lâzım gelen nokta»nın ise yalnızca «zamana ve mekâna ait hususiyetler)»,

«hususî şekiller» [a. b. ç.] olduğu inancıdır. Tarih ve Sosyoloji için ayrı ayrı «gerçeklikler icat eden bu eklektik, bilinemezci, aşırı-görgülcü temel üzerinde Barkan, feodalizmi doğrudan doğruya Batı

Avrupa feodalizmine, hattâ sadece o Batı Avrupa feodalizminin en erken döneminin somut çehresine, yani (a) adamakıllı.ademi merkezî, gevşek bir vassallık sistemine, ve b) angaryaya dayalı de-

mesne (hassa çiftlik) İşletmeciliğine veya enıek-rant'tn egemenli-

ğine) indirger.

Nitekim Barkan'a göre Osmanlı klasik düzeni, birinci olarak, bütün dirlikler sadece padişah tarafından verilebildiği ve bir mülk gibi babadan oğula geçmediği için, ikinci olarak da hassa "çiftlik veya hassa çayırlar ve bunların üzerindeki angarya çok Önemsiz kaldığı için, feodal sayılamaz. Bu vargının türetilmesinde kullanılan Batı Avrupa feodalizmi modelinin, son elli yılda Batı literatüründe giderek çürütülmüş ve terkedilmiş olması bir yana; yükümlülü-

ğünün biçimi farklı olsa bile, Batı Avrupa serf'i gibi Osmanlı **reaya'**

120

sı da, sonuç olarak rant ödemekle sorumlu ve bunun teminatı olarak toprağa bağlı kılınmış değil midir? İşte, Barkan'ın, ekonomik tarihi esas aldığı yolundaki yaygın yanılgıya rağmen, özünde tamamen dar-hukukçu, biçimci bir mantık taşıdığı, en fazla TDU soru

veya itirazı karşılayış tarzında kendini gösterir. Barkan'a bakılırsa, sadece Avrupa serflerinin bağımlılık statüsü, senyörlerin «keyfî»

yaptırımlarından ve bir özel hukuk konusu olarak doğduğu için, gerçekten hürriyetsizliktir; reaya'nın kısıtlılığı ise, Oamsnlı devletince, kendi malî ihtiyaçlarının karşılanmasını garantilemek için

«makul» bir tedbir olarak ve kamu hukuku çerçevesinde empoze edildiğinden, hürriyetsizlik sayılamaz! Böylece ortaya, (1) İlkçağ köleliği ile (3) çağdaş özgürlük arasındaki (2) tüm Ortaçağ yan-hürlüklerinin tek bir kategoride "toplanması yerine, (1 a) kölenin veya esirin hürriyetsizliği, (1 b) Batı Avrupa serf'inin, kölelikten türediği ve kölelikten pek farklı olmadığı Öne sürülen hürriyetsizliği, (2 a) reayanın «hürslüğü, ve (2 b) çağdaş hürlük, şeklinde bir ıskala çıkar. Bu mantıkta, sınıfsal baskı ve sömürünün —I. 3. A. c'de haber verdiğimiz gibi— kölelikle özdeşleştirilmesi vardır; «hürriyet»

kavramının manipülasyonu vardır; serf'in kısıtlılığının kaynaklan ile reaya'nın kısıtlılığının kaynaklarına iki ayrı nedensellik ölçütü-nün uygulanması vardır... Ama bir de, —I. 2. F'nin sonunda değindiğimiz — İmparatorluğun, kamu hukukuna dayalı vergilendirmesi-nin (feodal) sömürü oluşturamıyacağı iddiasının uzantısında, **raisond'etat'nm** (hikmet-i hükümetin) sorgulanmaksızın benimsenmesine yansıyan, Osmanlı devletinin tarihî ve maddî zorunlulukların dı-

şında bir Varlık olarak gizemlileştirilmesi vardır ki, o devleti topraklı aristokrasiye dönüşen bir askerî aristokrasinin kurduğunu söyleyen Köprülü'nün sınıfsal bakışı ile bu yaklaşım arasındaki tezatta, bütün bir teorik gerileme yatmaktadır.

15. - 16. yüzyıl Osmanlı toplumunu gayri-feodal sayan anlayı-

şın bütünsel yapısının olsun, anılan vargıyı türetmede açık veya örtük olarak kullandığı feodalizm kavramının (veya Batı Avrupa feodalizmini algılayış tarzının) olsun, çeşitli sakatlıkları, Halil İnalcık'ta da görülebilir. İnalcık'a göre klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu, ayırdedici niteliği merkeziyet olan bir «Yakın Doğu devle-tindir. İnalcık, sözkonusu «Yakm Doğu devletleri» kategorisinin

«kendine özgü» olduğunu iddia ettiği yapısını, gene «kendine özgü»

İmiş gibi gördüğü ideolojisinden giderek elde eder; Tursun Bey, halka «âdil» davranmanın gereğinden söz etmiştir; demek ki

Osmanlı toplumu «adalet»e dayalıdır; oysa senyörlerin serf'ler üzerinde köleciliği hatıflatan «keyfî» haklara sahip oldukları (Batı Av-

rupa) feodalizm(i) böyle değildir; demek ki Osmanlı toplumu feodal olamaz.... Her iki Özgüllük önermesi, yazarın Karşılaştırmalı Tarih **121**

formasyonunun —eski Oryantalistleri hatırlatan— zayıflığı temelinde yükseldiği gibi, düzenin kendi kendisi hakkındaki kanaatin-den düzenin nesnel gerçekliğinin doğrudan türetiiebileceği varsayımına dayanan yöntemin tamamı idealisttir ve bu yolla gerçekten sadece ve sadece partikülarist (biz bize benzerizci) yargılara ulaşı-labilir.

Fatih Mehmet'ten Kanunî Süleyman'a kadarki Osmanlı toplumunun kesitsel analizi üzerinde yoğunlaşan Barkan'dan farklı olarak İnalcık, siyasî, askerî, ekonomik ve toplumsal süreçleri incele-yen eserlerini, Osmanlı tarihinin bütününe yayıiış ve dolayısıyla bize, sistemin genel niteliğine ilişkin bir değerlendirmenin yahısı-ra, özel bir kuruluş dönemi tablosu, bir olgunluk dönemi tablosu ve bir çöküş dönemi tablosu da sunmuştur. Merkeziyetin hüküm sürdüğü ve doğrudan üreticilerin artı-ürününe elkonmasının ülke çapında geçerli kanunlarla sağlandığı bir düzenin feodal sayılamıya-cağı fikri, İnalcık'ı, bu dönemlerden asıl ikincisini gayri-feodal, birinci ve üçüncüsünü ise «nisbeten feodal» olarak betimlemeye sey-keder. Burada yazar, Osman Turan'ın Selçuklu kuruluş döneminin yarı-kabilesel özerkliklerini «feodal» diye nitelemesiyle buluşmaktadır (bkz: yukarıda, I. 3. B. a). înalcık'm **üretim tarzı** temel kategorisi ya da analiz aracından yoksunluğu, böylece karşımıza, «feodalizm» ile «gayri-feodalizm» arasında —üretici güçler ve üretim ilişkileri pek değişmemişken— gidip gelen bir toplum yapısı görünümünü çıkarır. înalcık'ın, Osmanlı düzeninin fütuhata sahne olan Ülkelerdeki Osmanlı-öncesi düzenlerle eklemlenme ve örtüşmesi-hakkındaki düşünceleri de, esastaki zaafı yansıtan tutarsızlıklar içerir. Rumeli'de Hıristiyan sipahilerin varlığı ve eski angaryaların

«raiyyet rüsumu» denilen parasal vergilere dönüştürülmesi bağlam-larında bu konuya eğilen İnalcık, kâh bu örtüşmenin **kolaylığının** iki düzenin Özdeki ayniyetinden kaynaklandığını sezer gibi olmakta; kâh buradan. Barkan'm emek-ranttan ürün-ranta veya

para-ranta geçişi ve vergi yükünün hafiflemesini «büyük bir [anti-feodal] sosyal devrim» sayan anlayışına savrulmakta; o aşırılıktan ka-

çınmak ister gibi dursa da, paylattığı biçimci ve görgülcü metodoloji nedeniyle esas olarak bu sonuca zorlanmaktadır.

Feodalizmi ademi merkeziyete eşitlemenin yanlışlığı bir yana; acaba Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde dahi mutlak bir merkeziyet sözkonusu olmuş mudur? İnalcık, II. Murat ve II.

Bayezit döneminin siyasi ve askeri tarihini anlatırken, Osmanlı hâkim sınıfı içindeki çıkar çatışmaları, bölünmeler ve mücadeleleri, savaş ve barış «parti»lerini, devşirmeleri ve ulemayı, sultanın örfî

hukukunu ve Şeriatı, **miri araziyi** genişletme ve tjmar'ları mülkleş-tirme eğilimlerini, somut olarak sergiler. Bizzat bu anlatım, çelis-122

mesiz bir mutlak merkeziyet kavramının metafizikliği, felsefî bakımdan olanaksızlığı üzerinde Önceden düşünmemişsek bile, Osmanlı hâkim sınıfı ve devletinin hiç de çelişmesiz bir yekparelik oluşturmadığını ortaya koyar.

«Asya Üretim Tarzı» teorisinin savunucuları, 15. - 16. yüzyıllardaki şekliyle Osmanlı düzeninin feodal olmadığı yargısında, Marksist olmayan tarihçileri izliyorlar. Her şeyden önce, bu önermenin türetilmesinde kullanılan «Batı Avrupa feodalizmi» ve/veya «feodalizm» modeli, biz bize benzerizci akademisyenlerimizin eserlerinde ne ise, AÜT'çülerde de odur: Siyasî düzlemde, toprağın tek tek aristokratların bireysel mülkiyetinde bulunması (yani fiyeflerin mutlaka tam mülk niteliği taşıması); çok geniş muafiyetlerden yararlanan bu senyörlerin, fiyeflerindeki köylüler üzerinde yalnız ekonomik haklara değil, aynı zamanda siyasî ve hukukî yetkilere, özellikle yargı

hakkına sahip olmaları; fiyef sahibi aristokratların, kendi fiyefleri içinden vassallarına fiyef dağıtâbilmeleri; eyaletlerdeki kamu gücünün, babadan oğula geçer şekilde büyük aristokratların ellerinde toplanmasıyla belirlenen bir ademi merkeziyettir. Ekonomik düzlemde ise, bir çeşit köleliktir : Manor içinde demesne'in ön planda olduğunun ve küçük köylü çift'lerinin manor'un ancak ikincil yanını meydana getirdiğinin sanılması, artı-ürünün aktarılması bi-

çimleri arasında angaryanın (emek-rantın) başat görülmesi demektir. Başka bir deyişle AÜT'çüler, 1850-1925 dönemi Batı tarihçiliğinin dar-hukukçu, biçimci bir karakter taşıyan ve bugün aşılmış bulunan bütün tezlerini, Ömer Lütfü Barkan aracılığıyla devralmış-lardır. İkinci olarak, AÜT'çülerin Osmanlı toplumu hakkındaki ta-savvurları da, reaya'nın «hürlüğünün kabulü, Osmanlı'nın «çok özgül üretim tarzı»mn içyüzünü ulemadan Kınalızade Ali'nin «daire-i adliye »sinin anlattığı kanısı, devletin sınıflara değil, sınıfların devlete dayandığının öne sürülmesi, sınıflar arasındaki çatışmalardan kaynaklanan bir iç dinamiğin reddi gibi tüm esasları bakımından, gene Barkan ve İnalcık'lannkini andırmaktadır.

Birincil kaynaklar üzerinde çalışan profesyonel tarihçilerin bulgularından, elbette herkes yararlanacaktır. Ancak AÜT'çüler için, Osmanlı tmparatorluğu'na ilişkin olgusal malzemelerinin —örneğin, tımarların büyüklükleri, parçalan, tevcih usul ve koşulları, reayanın yükümlülükleri, vergi çeşit ve miktarları hakkındaki bilgileri-nin— ötesinde, yorumlarını da hemen tamamen Barkan'lardan alarak klasik Osmanlıcıların temel modelini benimsemek sözkonusudur. AÜT^ülüğün, İmparatorluğu çağının çok İlerisindeki «sınıfsız»

veya «kerim» bir devlet diye niteleyen Kemal Tahir ile, keza AÜT'

çülüğe akraba .bir konumdaki İsmail Cem ve Hikmet Kıvılcımlı'dan oluşan kanadı, Osmanlı hâkim sınıflarından devralman, Kemalizmİn 123

en radikal döneminde bile silinmeyen, milliyetçi tarihçiliğin gericileşmesiyle tekrar büyüyen o **benzersizlik/devletkuraculuk/sımflarm** ve **sömürünün yokluğu** yerli ideolojisinin doğrudan doğruya hegemonyası altındadır; burada Kıvılcımh'nın, İslâmiyet-Öncesine tut-kunluğu, askerî demokrasiyi fetişleştirmesi, orduya tanıdığı müstesna rol bakımından «Türk Tarih Tezi»nden izler taşıdığını, Kemal Tahir'in ise Barkan'm Osmanlıcılığına yakın gözüktüğünü kaydedelim. AÜT'çülerin Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Muzaffer Sencer, Asaf Savaş Akat, Çağlar Keyder tarafından temsil edilen kolu ise, sınıfları ve sömürüyü içerdiğini belirttiği Osmanlı devletinin «despotik» karakterine işaret ediyor. Bu tür AÜT'çüler, kapitalizm-öncesi Türkiye'de meta üretiminin gelişmesini ve kapitalizmin Önkoşullarının belirmesini

engellediğini düşündükleri göreli merkeziyeti, işbu «despotizm» terimiyle anlatmak istiyorlar. Bu gözlem, **üstyapı kertesinde tutulacaksa** doğru olabilir; sınanmasının görgül bir tarzda yapılması gerekir. Ancak «Asya Üretim Tarzı»

teorîsyenlerinin bu ekolü, sözkonusu göreli merkeziyet veya despotizm özelliğinin mutlaka bir **üretim tarzı** farklılığından türemiş olması gerektiğini ve dolayısıyla böyle bir üretim tarzı farklılığım kanıtladığını öne sürmekle yanılgıya düşüyor.

Yukarıda I. 1. A'da, üstyapının ekonomik temelden göreli bir özerklik içinde olduğunu belirtmiştik. Aynı üretim tarzına dayalı

toplumların üstyapıları, —ekonomik temelin birincil belirleyiciliği-ni sürdetermine eden (çoklu-belirlenime uğratan) ikincil koşullar yüzünden— belli sınırlar içinde çeşitlilik arzedebilir. Bu değişik üstyapıların, ekonomik temel Üzerinde, gelişmeyi yavaşlatıcı veya hızlandırıcı etkileri olabilir. Feodal bir toplumun, mutlaka bütün diğer feodal toplumlarla aynı anda ve eşit hızda kapitalizme doğru evrilmesi gerekmez ki, gözlem için seçilen belli bir zaman dilimi içinde kapitalizme geçmekte olduğu görülsün. Üretim tarzı soyutluğunun teorik hareket doğrultusu üzerindeki gerçek duraklama veya durağanlıklar, pekâlâ kendine özgü bir üstyapının yavaşlatıcı

rolünden kaynaklanabilir. Tersten söyleyecek olursak; incelenen herhangi bir Ortaçağ toplumunun, üretim İlişkilerinin bağımsız bir çözümlemesini yapmaksızın, gözlem süresi içinde kapitalizme geçemedi veya geçmekte gecikti diye, sadece bu nedenle, feodal olmadığına hükmedip, ona ayrı bir «Asya Üretim Tarzı» adım vermek ve bunun siyasi kuruluşun şu veya bu özelliğinde tezahür ettiğini savunmak,

(1) her tarihî somutluğun ardındaki üretim tarzını, üstyapısına bakarak tanımlamaya kalkışmak,

böylece ekonomik temel/üstyapı ayırımını ve ay-
nı anda üretim tarzı/sosyo-ekonomik formasyon
ayırımını ortadan kaldırmak; -

(2) ister istemez, üstyapının göreli özerkliği ve somut yaşanmışlığı içinde tarihî hareketin üstbelirlenime tabî tutulmuşluğu ilkesinden vazgeçip, kaçınılmak İstenen mekanik determinizme geri dönmek;

(3) her somut gelişme çizgisini değişik bîr farazi «üretim tarzı»ndan türetmek suretiyle, özcü (esseatialist), Hegelci bir açıklama tarzına sürük-lenmek anlamına gelir. Özcülükse, tâ burjuva devrimleri çağından beri, Batı Oryantalizminin Doğu toplumlarına bakışının esasıdır : Bu toplumlar geridirler, çünkü özleri itibariyle farklıdırlar; kendi kendilerine değişip gelişemezler; dışarıdan harekete geçirilmeleri gerekir; dolayısıyla uygarlık taşıyıcı başkaları tarafından yönetilmeye müstahaktırlar. . 19. yüzyıl Batı düşünürlerinin en büyükleri bile, bu hatâdan her zaman kaçınamarmşlardır. Hegel diyalektiği, Marx' in **Grundrisse'de** ve **Kapital'in** Önsözlerinde eleştirdiği, Althusser' in «Contradiction et Surdetermination» makalesinde tekrar hatırlattığı gibi, bütünüyle özcüdür : Hareket, başlangıçta varolan bir tek özün (essence), bağrındaki yalın çelişmeyi açmasından **(unfol-ding)** ibarettir. Hegel aynı zamanda adamakıllı Oryantalist bir bakış açısına sahiptir, yani felsefî yöntemi ile Asya'ya ilişkin kanaatleri uyum içindedir. Marx diyalektiği, idealist değil, materyalist bir temele dayandığı için, özcülüğü ve indirgemeciliği **(reductionism)** reddeder. Bununla beraber, esasen kapitalizm-Öncesinin bütünsel bir teorisini kurmakla fazla ilgilenmeyen Marx'ın, Asya hakkındaki bilgilerini daha çok Oryantalist perspektifli kaynaklardan alması ve bölük-pörçük betimselliklerin ötesine geçmekle uğraşmaması, o'nu dahi «Asya Üretim Tarzı» hipotezine damgasını vuran Oryantalist Özcülüğe zaman zaman sürüklemiştir. Yakın zamanda Emre Adıgüzel'in «Politik Toplum ve Sivil Toplum» konulu bir incelemesinin ortaya koyduğu gibi, Marc'm Rusya tarihine yaklaşımı da aynı zaaf ile malûldür. Burada, Marx'ın felsefî yöntemi ve Tarihî Materyalizm genel teorisi, Asya'ya ilişkin kanaatleriyle çelişmektedir.

«Asya Üretim Tarzı »nuı azgelişmişliğin başlıca, hattâ biricik açıklaması olarak ikinci Dünya Savaşından sonra özellikle Fransa'da revaç bulmasında, —belki de Fransız sömürgeciliğinin Cezayir'deki

kirli savaşının desteklenmesine «Marksist» mazeretler bulmak kaygısından beslenen— böyle bir Oryantalist özcülük, içten içe kendini hissettiriyor. AÜT'çülüğün bizdeki «despotik» türü, özellikle **LaPense~e** dergisinin sayfalarına yansıyan Fransız literatüründen çok etkilenmiştir. Bir üstyapı özgüllüğü saptaması olarak değil, bütün bir tarihî «kader»in Osmanlı düzeninin üretim tarzı kertesindeki 125

apayrı «öz»üne bağlanması olarak «despotîk» AÜT'çülük, farkına varmaksızın, imparatorlukçuluk zihniyetinden evrilip gelen feodalist biz bize benzerizcilik ile «Doğu farklıdır, egzotiktir» Oryantalizminin birleşik ideolojik hegemonyasına boyun eğmektedir.

I. 3. D. Gözlenen somutluklar olarak bütün feodal, devletli toplumlar, hem ortak bir maddi temelin, hem de iklim, coğrafya, etnik bileşim, kültür, savaşların sonuçları, fetih ya da ilhak gibi çok-sayıda «rastlantısal» etkenle örülmüş özgül türümlerin, doğuş süreçlerinin (genesis processes) nihaî ürünüdürler. Feodalizmin esası, ya da bir üretim tarzı olarak Feodalizm,

— rant-toplayıcı bir aristokrasinin, ya da görece güçlü devlet aygıtlarının kıvrımlarında «bürok-rasiler veya «devlet sınıfları» olarak gizlenen fiilî aristokrasilerin,

— sömürüye dayalı, çelişmeli bir ilişki içinde,

— kendi küçük ekonomilerine tesahup eden ve tam da bu nedenle, artı-ürünlerinin tamamı veya bir

kısmına elkonulabilmesi için, toprağa bağlanıp ekonomi-dışı zor kullanımına maruz bırakılma-ları gereken bir doğrudan üretici köylüler sınıfı

ile,

— karşı karşıya ve birlikte varolmasıdır.

Bu temel sınıf yapısı, Neolitik Devrim ile ortaya çıktığını yakla-

şık olarak söyleyebileceğimiz, organik enerjiye ve basit el âletlerine dayalı, sürekli bir ürün fazlasını ve köylü ailesinin yeniden-

üretimini gerçekleştirmeye muktedir tarla tarımının ifade ettiği üretici güçler düzeyi tarafından belirlenir ve ona denk düşer. Herhangi bir toplumu —altına feodal üretim tarzım yerleştirerek— feodal kılan ortak maddî eşik, her feodal toplumun birincil determinasyonunu (belirlenimini) meydana getirir. Ancak, bu tür her toplum sadece feodal üretim tarzından değil, fakat aynı zamanda onun

üstyapısından oluştuğundan; üstyapısıyla birlikte toplum, binbir tesadüfün dokuduğu bir özgül türüm sürecinden geçerek, somut bir tarihî gerçeklik olarak ortaya çıktığından; ve her böyle toplum, üzerinde yükseldiği toprağın geçmişinden devralınma unsurları da kendine katıp götürdüğünden, varlığını aynı zamanda ikincil bir determinasyona borçlu demektir —bu ikincil determinasyon, o feodal topluma, ikincil, emsallerinden ayırdedici niteliklerim, özgüllüklerini —deyim yerindeyse— bahşeder.

Üretim tarzı kertesinde, Feodalizme Geçiş —bu düzlemin soyutluğunda, bütün geçişleri özetleyen, konsantre eden bir tek geçiş sözkonusudur— bir yanda temel üretici sınıf olarak bir bağımlı

köylülük İle, diğer yanda ve onun karşısında, toprağın üstün mülkiyetini **(overlordship)** veya toprak üzerindeki üstün hakları **(eminentrights)** adım adım kendi ellerinde merkezileştirerek köylülerin omuzlarına basıp yükseldikçe onları bağımlı kılan rant-toplayıcı bir aristokrasinin aynı anda oluşumunu içerir. Ama feodalizme her özgül geçiş, diğerlerinden biraz farklıdır. En temel tipler olarak, kabile toplumunun çözülüşünün —yeryüzünün büyük kısmında olduğu gibi— doğrudan doğruya feodalizme götürdüğü tür ile; —daha nadir durumlarda, belki de sadece Akdeniz havzasında— ilkel kollek-tivizra ile feodalizmin arasına köleciliğin girip, sonunda feodalizmin kabileselliği değil, köleci uygarlığın çöküşünü ikame etmesine yol açtığı tür ayırdedilebilir. Ama İlkçağdan feodalizme bu ikinci tür geçişin, kendi içinde, bir etnik grubun (Romalıların) köleci üretim tarzından feodal üretim tarzına sıçrayışı ile, diğer bir etnik grubun (Cermenlerin) ilkel komünal üretim tarzından feodal üretim tarzına sıçrayışı kaynaştırması da mümkündür. Bu ana yolların etrafına, hâkim sınıfın ve/veya devletin —Hint vadilerinin en eski raca'lıklarında olduğu gibi— esas olarak «içsel» kökenlerden doğduğu alt-türler ile; hâkim sınıfın ve/veya devletin «içsel» kökenlerini «dışsal» kökenleriyle karıştıran (Cermen savaşçılarını, Romalı malikâne sahiplerini, Roma Galya'sının koy şeflerini; Anglo-Sakson thegn'lerini ve Norman baron'larım; Arap veya İranlı veya Türk iktâ/timar sahipleri ile İranlı veya Türk koy dihkan'ım... aynı potada eriten) alt-türlerini yerleştirebiliriz. Ayrıca bunlar, etnik

bakımdan homojen, yarı-göçebe, proto-feodal galiplerin, yenik düşen ama aslî dokuları yırtılmayan feodal devletleri —Oğuzların 11. yüzyılda İran'a yaptıkları, Osmanlıların Trakya ve Anadolu'daki yayılmaları sırasında bir ölçüde yaptıkları gibi— devraldığı fetihlerle başlayan feodalleşme dalgalarından da fışkırabilirler; etnik bakımdan ayrıcinsten (heterojen), tarımcı, proto-feodal galiplerin, can çekişen kölelik-sonrası devletin tamamen dağılmasını hızlandırarak —Batı'daki «barbar» krallıklarında görüldüğü gibi— birbirinden ayrı ve farklı, çok. sayıda siyasi birimin içinde doğabileceği görece serbest bir mekân yaratmasını izleyen feodalleşme dalgalarından da fışkırabilirler. Ve tabii bütün bunlar, birincil belirleyiciyi temsil eden ana eşiğin sınırları içinde, ulaşım teknolojisinin, silâh teknolojisinin ve para ekonomisinin farklı gelişme derecelerini içeren değişik bölçe ve yüzyıllarda gerçekleşebilirler.

Batı Avrupa feodalizmi, 5.-8. yüzyılların karanlıklar içindeki şekillenişinden sonra, 9. yüzyıl ile 1050'ler arasında istikrara kavuşur ve 11.-15. yüzyıllarda doruğunu yaşar. Eski Roma toprakları üzerinde kurulan Cermen krallıklarında, müteaddit fiyef dağıtımlarının her birinden kısa bîr süre sonra, merkezin üstün haklan **127** fiilî kuvvet ilişkilerinden kaynaklanan meydan okumalarla zayıflatıldığından, diyelim 10. yüzyılda, fiyefler irsî mülk görünümünde babadan oğula devredilmekte, fiyef içinden fiyef dağıtımı yapılabilmekte, bu yolla büyük senyörler kendilerine alt-vassallar peydahlayabilmektedirler. Büyük senyörlerin krala siyasî bağlılıkları, fiyef ahp sadakat yemini etmiş olmaktan gelen tüm yükümlülükleri ortadan kalkmamış, fakat toprağın üstün mülkiyeti kraldan senyörlere doğru kaymıştır. Kral, büyük senyörler, küçük şövalyeler - hepsi,.temel üretici sınıf olan köylülerin artı-ürünüyle yaşamaktadırlar. İşletme biçimi bakımından, 9. - 10. yüzyıllarda, büyük senyör malikânelerinin toprağı, küçük köylü çiftlerinin oluşturduğu kategori ile senyörün hassa çiftliğinin **(demesne)** oluşturduğu kate-goriye ayrılır. Köylüler, çiftlerinin irsî ve ebedî kiracısı sayılırlar; senyörün üstün mülkiyeti, köylünün toprak üzerindeki geleneksel tasarruf hakkım yoketmez, köylüyü rastgele topraktan kovmaya ulaşamaz.

Köylü, kendi çift'inde, kendi aile emeği ve küçük üretim araçlarıyla Ekonomik faaliyetini gelenekler ve alışkanlıklar çerçevesinde sürdürür; nihai mahsulünün bir bölümünü, aynî veya parasal ödemeler biçiminde, senyöre teslim eder. Ayrıca, mevsimine göre, haftanın veya ayın belli günlerinde senyörün demesne'inde karşılıksız (daha doğrusu, yemek ve yatak karşılığı) çalışır; sürme, ekme, biçme, ot kesme, harmanlama, ambarlama angaryalarını yerine getirir. Bunların türü ve miktarı, **ntanor** geleneklerince saptanmıştır ve köy topluluğu tarafından dikkatle denetlenir; öyle, senyörlerin her istediklerinde değiştirebilecekleri şeyler değildir. Bu, geleneksel yemek ve yatak ikramı için de böyledir. Bu sömürü sistemi, köylünün toprağa bağlılığı kurumu tarafından teminat altına alınmış, **manor** hukukuna geçirilmiş veya yazılmıştır. Senyör yargı

hakkına sahiptir, fakat **manor** hukukunun tek-yanh yapıcısı değildir ve yargı hakkını kullanırken de gelenek ve görenekleri, köylülerin denetimini, köy topluluğunun pasif ve aktif direnme potansiyelini hesaba katmak zorundadır. Mutlak «keyfilik» diye bir şeyi, bu konudaki ideolojik retoriği ne olursa olsun, bir Batı Avrupa senyörü hayal bile edemez. Angaryaya dayalı **denaesne** işletmecili-

ğinin en yaygm olduğu 9. - 10. yüzyıllarda bile, bir bütün olarak feodal malikâne içinde ağırlık küçük köylü çift'lerîndedir. Toprağın büyük kısmını bunlar kaplar, üretimin büyük kısmını bunlar ger-

çekleştirirler. Hattâ bazı **manoriarda demesne** hiç yoktur, ama s**demesne'den** oluşan **manor** son derece nadirdir, hemen hiç görül-mez. Üstelik, 11. yüzyıldan itibaren angarya (emek-rant), düz bir çizgi halinde olmasa da her yerde geriler; demesne'ler ise yer yer ücretli emekle, yer yer angarya-ücretli emek kanşımlanyla işletil-meye başlanır, bunun mümkün olmadığı koşullarda elden çıkartı-128

Ur, nadasa bırakılır veya köylülere kiralanır, zamanla köylü çift*

leri kategorisine karışır. Demesne'İn gerileyişi, angaryanın gerileyi-sini belki biraz geriden fakat yakından izler. Bunun esaslı neden-leri vardır: Senyörün hassa çiftliğinde çalışmak, köylüye ürünün bir kısmını alıkoyabilmek gibi hiçbir ekonomik çıkar sağlamayan, dolayısıyla isteksizce ve verimsizce, ayak sürüyerek yaptığı, pasif bir tarzda direndiği bir iştir; kölenin Roma malikânesindeki çalışmasını andırır. Bu yüzden, demesne'lerine

hasrettikleri olanca özene karşın, senyörler için de verimli değildir. Esasen sırf demesne*

den ve sırf angaryadan oluşan bir manor, artık köylü ekonomisi sayılamaz; feodal denilebilecek bir özelliği kalmaz; limitte, köleci üretim tarzına dönüşür. Geç dönem Roma ekonomisinde, eski köleci hâkim sınıfı, kölelerini köylülere dönüştürmeye zorlayan bütün etkenler, senyörlerin **dememe** işletmeciliğinden zaman içinde bütünüyle vazgeçmeleri ve sırf küçük köylü ekonomilerinden ürün-rant veya para-rant toplamakla yetinmeleri için de geçerlidir. Böylece feodalizmin küçük köylü işletmeciliğine dayaklığı, 9. - 10. yüzyıllarda bile esasken, 11. yüzyıldan sonra iyice netleşir. Gene 11. yüzyıldan sonra, meta üretiminin ve para ekonomisinin canlanmasıyla, ardından krallıkların ateşli silâhlardan yararlanmaya başlamalarıyla, Avrupa feodalizmi siyasî merkezileşme aşamasına girer. Bu aşamada, örneğin, fiyeflerin irsi mülk niteliği-kalkmasa da, yargı hakları

senyör mahkemelerinden kral mahkemelerine geçecektir. Aşırı ademi merkeziyet ve angaryaya dayalı demesne işletmeciliğinin belir-ginliği —başatlığı değil—, Batı Avrupa feodalizminin sadece en erken yüzyıllarının özellikleridir; aslî içeriğini meydana getirmezler.

O aslî içerik, feodal hâkim sınıfın toprak üzerindeki üstün mülkiyet hakları ile küçük köylü işletmeciliğinin içiçeliğinde ve bundan, köylülerden aristokrasiye doğru bir rant akımının doğmasında düğüm-lenmektedir. 9. - 10. yüzyılların özgüllüklerini ise, Batı Avrupa feodalizminin özgül türümü : Geçmişinde köleci bir uygarlık bulunması, Cermen istilâsının karmakarışıklığı, nerdeyse her kabilenin kendine bir krallık kurması, bu küçük küçük kralların zayıflıkları, Karanlık Çağlar'da para ekonomisinin olağanüstü gerilemesi, istilâ-

öncesi Özel toprak mülkiyeti hukukunun göreli gelişmişliği, vb. belirlemektedir. En Önemlisi, angaryaya dayalı **demesne** İşletmecili-

ğinin, feodal üretim tarzının aslî bir öğesini oluşturmamasıdır. **Dememe** ve angarya, Batı Avrupa feodal sosyal formasyonunun bağrında, köleci üretim tarzının kalıntılarıdırlar. Bunlar, Balı Avrupa feodalizminin ikincil belirlenimini ifade etmektedirler.

Osmanlı toplumu, bizzat Barkan'a göre, gayet net bir şekilde iki temel sınıfı içermektedir. Büyük ve küçük dirlik sahiplerinden

meydana gelen **askeri** sınıf, silahsız halk üzerinde silah tekeline 129 sahip bir zümredir. Bu nedenle «ehl-i örf», yani güçlüler, iktidar sahipleri diye anılır. Bunlara «kılıç ehli», dirliklerine veya dirlik-lerinin bir bölümüne «kılıç hakkı» denmesi de, toprak üzerindeki üstün haklar ile silâh tekeli arasındaki bağlantının bir yansımasıdır. Ehl-i örf ya da askerı'ler, hiçbir vergi ödemezler. Dirlik almak, bunların irsi ve sınıfsal ayrıcalığıdır. Bireysel mülk ve vakıf topraklar da bulunmakla beraber, toprak üzerindeki üstün haklann başlıca tipi, **mirî** mülkiyet'tir. Mirî mülkiyet, toprağın rakabe'sinin, ya da çıplak mülkiyetinin padişaha ait olması demektir. Bununla beraber padişah, mirî mülkiyetten kendi has'larmı (bunlara Batı'da royal fiefs, royal apanages, royal demesne denir) ayırdıktan sonra, kalanım askeri sınıfın mensuplarına, rütbelerine göre **has** (büyük), **zeamet** (orta) ve **tımar** (küçük) adlarıyla dağıtmak zorundadır. 15. -

16. yüzyıl Osmanlı sisteminde, bu irili-ufaklı dirliklerin hepsi sıkı denetim altındadır; hukuken irsi değil, devam eden liyakate bağlıdırlar; dirlik içinden dirlik verilemez - padişah dışında ikinci bir dirlik dağıtım merkezi yoktur. Başka bir deyişle, alt-vassallık ger-çekleşmemekte, en küçük sipahi dahi doğrudan doğruya sultanın vassalı kalmaktadır. Bunun anlamı, bütün barbar ve fatih krallık-larda başlangıçta merkeze ait olan üstün haklann zayıflamasının Osmanlı devletinde önlenebildiği, miri mülkiyetin padişahın üstün haklarının ilksel zedelenmemişliğini simgelediğidir. Ancak bu üstün haklar, askerî sınıfın dirlik alma hakkını ve dirlik sahibi olarak köylünün belli vergilerini alıkoyma hakkını dışlayamaz. Padişahın-dan vezirine, beylerbeyinden en küçük tımarlısına kadar bütün askerî sınıf, temel üretici sınıf olan köylülerin artı-ürünüyle yaşa-maktadır. Vergi ödeyen halka, daha özel olarak köylüye **reaya** denir; «güdülen» anlamındadır. İşletme biçimi bakımından, irili ufaklı dirliklerin toprağı esas olarak raiyyet çift'lerine dağılmıştır; hassa çiftlik, hassa çayır olarak alıkonanı pek azdır. Köylü, çift'inin irsi ve ebedî kiracısı sayılır; onu kendi aile emeği ve küçük üretim araçlarıyla, gelenek ve alışkanlıklar çerçevesinde işler; mahsulü içinden çeşitli aynî ve parasal ödemelerini yapar. Bu ödemelerden, tımarlının reayası, tiraarlıya karşı; mülk reayası, mülk sahibine karşı; vakıf reayası, vakıf sahibi veya eminine karşı sorumludur. Reayanın yükümlülüklerini yerine getirmesi, toprağa bağlı kılınmasıyla teminat

altına alınmıştır. Bu yükümlülük ve kurallar, sancak1 kanunnâmelerine yazılmaktadır. Dirlikçiler ile reayaları arasındaki ilişkiler, örfî hukukun konusudur ve İstanbul tarafından denetlenir. Ki-

şisel ilişkileri kapsayan seri hukuka, kadı mahkemeleri bakar. Kimin tarafından uygulanırsa uygulansın, carî hukuk, hâkim askeri sınıf ile üretici ve bağımlı reaya sınıfı arasındaki sömürü ilişkilerini düzenler. Temel sınıf zıtlığı, Batı Avrupa feodalizinininkîyle 130

aynıdır; temel işletme biçimi aynıdır; hukuki ve siyasî üstyapının büyük kısmı aynıdır. Özgüllükler olarak, dirlik dağıtım sisteminin sıkılığı ve düzenliliği, dirlikçilerin yargı haklarının kısıtlanması ve özerkleşmelerine meydan verilmemesi; ekonomide, angaryanın önemsiz kalması göze çarpmaktadır. **Demesne** işletmeciliğinin ve angaryanın bu konumu, Osmanlı düzeninin feodal olmadığı anlamına değil; 9. -10. yüzyıl Batı Avrupa'sına kıyasla daha saf bir feodalizm olduğu anlamına, feodal üretim tarzı ile köleci üretim tarzının bir-karışımı olmadığı anlamına gelmektedir. Osmanlı feodalizminin bu ve diğer özellikleri, özgül türümünün, ikincil belirleniminin sonuçlarıdırlar. Bir kere daha özetleyecek olursak; 13. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu uçlarına yığılan Türkmen askerî demokrasisinin ardında, göçebe otlatıcılıktan gelen daha güçlü bir kollektivist toprak tesahubu biçimciliği, etraflarında ise devlete sıçrayışlarım daha hızlı ve düzenli kılan görece bol uygarlık unsuru vardır. Etnik bakımdan türdeştirler; konfedere kitleleri, birleşik bir önderliğe sahiptir.

Üzerinde devlete sıçranacak toprakların fethi, sonra buralarda dirlik dağıtımı, bu nedenlerle, ne verdiğini doğru dürüst bilmeyen bir

«verdim gitti» kabalığı içinde değil; her şeyin hesabının kitabınm tutulması, tahrir defterlerine yazılmasıyla gerçekleşmektedir. Zaman, 14. yüzyıl ve sonrasıdır; mekân, nakit ekonomisinin Karanlık Çağlar'daki sönüşünü, Bizans'ın devamlılığı altında hiç yaşamamış

olan Doğu Akdeniz havalisi içindeki Balkanlar ve Anadolu'dur. Geçmişte bir köleci üretim tarzı yoktur; çok yakın gelecek, ateşli silâh-lara açılmaktadır.

Roma-Cermen sentezi ile Türk-tslâm sentezi arasındaki benzerlikler ve farklar, işte bunlardır. Biri Batı Avrupa feodalizmine; diğeri, en az beş yüzyıl gecikmeli olarak, Osmanlı feodalizmine giden kavşaktır.

Bu kavşaktan önce ve sonra, Türklerin tarihinin belli başlı evreleri, —I. 3.A.b'de BENZERSİZLİK ÖNERMESt'ni eleştirirken Köprülü'den aktardığımız üçlü ayırım taslağını geliştirmek, karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirmek suretiyle-— şöyle sıralanabi-lir :

I. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar,
Sir-i Derya Oğuzları: **Kabile toplumu, askerî demokrasi, proto-feodalizm.**

Bu aşamaya ilişkin kavrayışlar, Cermenlerin ta-
rihinin başlangıçlarından 6. - 7. yüzyıllarına kadar olan dönem İle; gene Arapların tarihinin
başlangıçlarından Arabistan'dan çıkışlarına ka-
dar olan dönem ile karşılaştırma yoluyla derin-
leştirilebilir.

II. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları:
Türklerde devlete esas sıçrayış, ilk feodal Tttrk-tslâm devletleri, erken feodalizm

Karşılaştırma unsurlan, birinci ve ikinci Frank krallıkları (Merovenjler ve Karolenjler), hattâ Capet sülâlesi Fransa'sı; Anglo-Sakson feoda-
lizmi; Arabistan dışındaki İslâm İmparatorluğu olabilir.

III. 14. - 16. yüzyıllarda Osmanlılar : **Merkezî-feodal despotluğa geçiş, göçebe demokrasisinin so-
- nu, olgun feodalizm.**

Avrupa'nın 11.-15. yüzyılları içinde, özellikle fiyef/dirlik sisteminin düzgünlüğü, kayıtlar, merkezin dayanıklılığı ve üstün haklarını bütü-
nüyle yitirmemesi, kraliyet mahkemelerinin varlığı, vb. bakımlarından, 11. yüzyıldaki Nor-
man istilâsını izleyen İngiliz feodalizmiyle kar-
şılaştırmalar, ilginç olmaktadır.

K a **y** n a **k** ç

Bu çalışma, ikincil kaynaklardan yapılmış bir sentez niteliğindedir.

Burada ele alınan konularda daha önce yazmış olduklarımı, adetâ

bir kere daha birleştirdim. Aşağıdaki listede kendi kitap ve makalelerimin geniş yer tutması, bu montajın üstünü örtmek istemedi-

ğimdendir. Başka bazı eserlerden ne kadar büyük ölçüde yararlan-dığımı, dipnot kullanmama kuralı yüzünden, ana metinde tam yansıtamadım; bunlar, bu kaynakçada (*) İşaretli olanlardır. Köprülü, Barkan ve înalcık'tan, en tipik olanlarını vermekle yetindim; gerek bu üç tarihçi hakkında daha geniş bibliyografya, gerekse «Asya Üretim Tarzı» literatürünün bir dökümü için, **Kabileden Feodalizme'nin** kaynakçası ile, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye** Ansiklopedisinin 78.

fasikülündeki «Tarih Çalışmaları Kaynakçasına bakılabilir.

Emre Adıgüzel, «Politik Toplum ve Sivil Toplum»; Saçak, Sayı 8, Eylül 1984.

Emre Adıgüzel. «Türk'ün Türk'ten Başka Dostu Yoktur' Teorisi Üzerine-; Saçak. Sayı 18, Temmuz 1985.

Yusuf Akçura, «Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife»; Saçak, Sayı 5, Haziran 1964.

Mustafa Akdag, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt I 1243-1453; Ankara Üniversitesi DTCF Yayınlan, Ankara, 1959.

Turgut Akpınar. «Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı?»; Tarih ve Toplum. Sayı 27, Mart 1966.

Louis Althusser, «Contradiction et Surdetermination»; L. Althusser, Pour Man, Maspero, Paris 1967, İçinde. İlk yazılışı: 1982.

ASYA ÜRETİM TARZI. LİTERATÜRÜ için, bkz: H. Berktay, Kabileden Feodalizme (1983) Bibliyografya'si; H. Berktay, «Tarih Çalışmaları

Kaynakçası», Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Fasiküt 78, ı Nisan 1985.

Mustafa Kemal Atatürk, (Atatürk'ün Hz. Muhammet ve İslamiyet Üze-

rine Elyazılanl; Saçak, Sayı 26, Mart 1986.

Ömer Lütfü Barkan, «Osmanlı İmparatorlugu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü»; Ülkü Mecmuası, Cilt IX-X, 1637-1938.

Ömer Lütfü Barkan, -'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı»; Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler / Tartışmalar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1075, içinde. Konferans tarihi: 8-10 Haziran 1973.

133

Ömer Lütfü Barkan. Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1); Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

BARKANIN ÖNEMLİ MAKALELERİNİN LİSTESİ İçin, ayrıca bkz: H.

Berktay, Kabileden Feodalizme (1983) Bibliyografya'si; H. Berktay,

«Tarih Çalışma lan Kaynakçası», 1 Nisan 1985.

V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler; Kültür Bakanlığı

Yayınlan.

V. V. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi; I Fuat Köprülünün -Başlangıç» ı

ve «İzahlar ve Düzel tm eler» iyle birlik tel Nev Yayınevi, 1962.

V. V. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan; Kervan Yayınlan.

İstanbul 1981.

Halil Berktay, «Toprak Rantı ve Toprak Reformu»; Türkiye Gerçeği, Sayı 17, Temmuz 1980.

Halil Berktay, «Gene Köylülük, Gene Köylülük»; Toplum ve Bilim. Sayı 14, Yaz 1981.

Halil Berktay, Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülüt Kaynak Yayınlan.

İstanbul 1983.

Halil Berktay, Kabileden Feodalizme: Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.

Halil Berktay, «Pirenne Üzerine Notlar»; Yapıt, Sayı 1, Ekim-Kasım 1983.

Halil Berktay, «'Hayali Cihan Değer'.., mi?.; Saçak, Sayı 2, Mart 1984.

Halil Berktay, «Dieter Forte'nin Tarih Anlayışı»; Tarih ve Toplum. Sayı 4, Nisan 1984.

Halil Berktay, «McNeİll'in Bilmedikleri»; Tarih ve Toplum. Sayı 4, Nisan 1984 (başlık, dergi tarafından konmuştur).
Halil Berktay, «Kabileden Feodalizme Eleştirileri Hakkında»; Saçak, Sayı 3.
Nisan 1984.
Halil Berktay, «Bizim 'Tarih Bilînci'miz Ne Durumda?»; Yapıt, Sayı 4, Nisan-Mayıs 1984.
Halil Berktay, «Seçkin Geleneklerin Olgun Kavşağında»; Tarih ve Toplum, Sayı 5, Mayıs 1984.
Halil Berktay, «'Jakoben' Akçura ve Onun Milli Demokratik Devrim Programı»; Saçak, Sayı 5, Haziran 1984.
Halil Berktay, -İntihalden de öte»; Yapıt, Sayı 5, Haziran-Temmuz J9B4.
Halil Berktay, «Taner Timur'un Yazısı Üzerine Bazı Düşünceler»; Yapıt
'îayı 7, Ekim-Kasım 1984.
Halil Berktay, -İslamcılık, Oryantalizmi Aşabilir mi?»; Saçak, Sayı 12, Ocak 1985.
Halil Berktay, -Tarih Çalışmaları»; Cumhuriyet Donemi Türkiye Ansiklopedisi, Fasikül 78, 1 Nisan 1985.
Halil Berktay, «Tarih Çalışmaları Kaynakçası»; aynı yerde.
Halil Berktay, «'Cengiz Han'ın Ticari Yüzeyselliği: 'Afrika'da. Derin Bir Tarihi Bakış»; Saçak, Sayı 18, Temmuz 1985.
Halil Berktay, «Bir Özgül Türüm Sorunu: İslamiyetin 'Dünya Nizamı'
İddiası»; Saçak, Sayı 23, Aralık 1985.
Halil Berktay, «Eski Yunan'da Devlete Sıçrayışın Öyküsü» (yayınlanacak) .
Halil Berktay. «İs 'Tax-versus-Renf Necessarijy the Product and Sign oî
Modal Difference?» (yayınlanacak).

* Claude Cahen. Pre-Ottoman Turkey; Taplinger, New York 1968.
* Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Çeviren: Yıldız Moran); E Yayınlan, İstanbul 1979.

V. Gordon Childe, Doğu'nun Pre his t oryası (Çeviren: Ş. A. Kansu); Türk Tarih Kurumu Yayınlan, Ankara 1971.
V. Gordon Childe, Tarihte Neler Oldu (Çevirenler: Alâeddin Şenel - Meto Tuncay); Alan Yayıncılık, İstanbul 1982.
IDil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi?! 16 Türk Devletî; Ankara, 1984.
* F. Engels, The Origin of the Family, Private Property and the Stat et Marx-Engels, Selected Works, Lawrence and Wishart 1968, içinde.
Felsefe Kurumu Seminerleri (Ankara, 1977) içinde, 13-14-15 Kasım 1975'te toplanan »Türkiye'de Tarih Eğitimi» seminerinde Nejat Göyünç, Enver Ziya Karal, Ekrem Üçyiğit, Mete Tuncay, Bekir Sıtkı Bay kal, Nusret Hızır, Yahya S. Tezel, Ahmet Mumcu, Emre Kongar, Sina Aksin. Nejat Kaymaz, Murat Belge'nin sunduğu tebliğler ve tartışmaları.
* François Georgeon, Aux origines du nationalisme türer Yusuf Ak cura (1876-1B35); Paris. 1980.
Ümit Hassan, «'İlk Devlet' Neye Yarar?»; Yapıt, Sayı 4. Nisan-Mayıs 1984.
* Ümit Hassan, Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeleri Kaynak Yayınlan, İstanbul, 1985.
Halil İnalcık, The Ottoman Emplre, The Classical Age 1300-1600: VVeidenfsld and Nicolson, Londra 1973.
İNALCIK'IN DİĞER ESERLERİ için, bkz: H. Berktay. Kabileden Feodalizme 'nin Bibliyografyası; H. Berktay, «Tarih Çalışmaları Kaynak-
çası» .
İslâm Ansiklopedisi.
* Fuat Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri-; Ötüken Neşriyat, İstanbul 1681. Orijinali: 1931.
* Fuat Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu: Ötüken Neşriyat.
İstanbul 1981. Orijinali: 1934-1935.
KÖPRÜLÜNÜN DİĞER ESERLERİ için. bkz: H. Berktay, Kabileden Feodalizme'nin Bibliyografya'si; H. Berktay, «Tarih Çalışmalan Kaynak-
çası».

Rudi Paul Lindner, «What Was A Nomadic Tribe?»; Comparative Studiss İn Society and History, Vol. 24, Number 4, October 1982.
Rudî Paul Lindner, Nomads and Ottomans in Medieval Anatoliat Indiana University, Bloomington 1983.
Kari Marx, Grundrtsse - Foundations of the Crit*que of Political Economy tBough Draft); translated with a Forevvord by Martin Nicolaus, Pen-guin Books in association with New LeftRevİevr, 1973. Orijinal ma-nuskri: 1857-1858.
Kari Marx, Capital, Vol. 1; International Publishers, New York, 1967.
İlk baskısı: 1867.
Kart Manı, Capital, Vol. 3; International Publishers, Ne w York, 1967.
İlk baskısı: 1894.
Wil iam H. McNeill, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünyadaki Yeri»; Tarih ve Toplum, Sayı 2. Şubat 1984.
Wi)liam H. McNeill, Dünya Tarihi; Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.
llber Ortaylı, Gelenekten Geleceğe: Hil Yayın, İstanbul 1982.
Bahattin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi; Türk Tarih Kurumu, Ankara 1962.
* Doğu Perinçek, Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek; Aydınlık Yayınları, (üçüncü
baskı) İstanbul 1980.

* Doğu Perinçek. «Kemalizm ve Devlet»; Saçak, Sayı 23, Aralık 1985.
£. D. Phillips. The Royal Hordest Nomad Peoples of the Steppes; McGraw -
Hill, New York, 1965.
Stuart Piggott, «General Editor's Preface-; Phillips, The Royal Hordes içinde.
Derviş Polatay. -Kabileden Feodalîzmenin Sorunları»; Saçak, Sayı 2, Mart 1984.
Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenleri; Ankara, 1972, E. A. Thompson, The Early Germans; Oxford 1965.

E. A. Thompson. The Visigoths in the Time of Ulfila; Oxford 1966.

George Thomson, Aeschylus and Athenst Haskell House, New York 1967, İlk baskısı: 1940.

* George Thomson, The Prehistoric Aegean; Citadel Pres&. New York 1965.

İlk baskısı: 1949.

" George Thomson, The First PhUosophers; Lawrence and Wishart, Londra, 1972. İlk baskısı: 1955.

* Taner Timur, «Batı İdeolojisi. Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz»; Yapıt, Sayı 5, Haziran-Tetnmuz 1984.

Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş; İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Zafer Toprak, -II. Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık»; Toplum ve Bilim, Sayı I. Bahar 1977.

Zafer Toprak, «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu»; Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İstanbul 1977, içinde.

Zafer Toprak, «Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu»; Toplum ve Bilim, Sayı 12, Kış 1980.

Osman Turan, «İktâ»; İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5/JI, 1950.

Osman Turan. Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1958.

Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye-, Turan Neşriyat Yurdu.

İstanbul 1971.

Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet* Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Osman Turan, Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi: Turan Neşriyat Yurdu. İstanbul 1971.

Osman Turan. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyetti Dergah Yayınları (ilaveli üçüncü baskı) İstanbul 198C.

Bryan Turner, Mars ve Oryantalizmin Sonu (Çeviren: H. Çağatay Kes-kinok); Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.

* B. Y. Vladimirtsov, Moğol arın İçtimai Teşkilâtı (Çeviren: Abdülkadir İnan); Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944. Orijinali: 1934.

C. J. VVickham, -The Other Transition: From the Ancient VVorld to Feudalism-, Past and Present, Number 103, May 1984.

C. J. VVickham, «The Uniqueness of the East»; The Journal of Peasant Studies, Vol. 12, Numbers 2 and 3, January-April 1985.
C. J. VVickham, «Pastoralisin and Underdevelopment in the Early Middle Ages>; Settİmane di studio de! Centro ttaliano di studi sıtH'alto medloevo, Spoleto, 1985 (XXXI).
Paul VVittek. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu (Çeviren; FatmagüJ Berktay); Kaynak Yayınlan. İstanbul 1885.

w *S i b i r y a*

sAjiıâueH

SİYASAL TARİH
Açıklamalı Bir Kronoloji

OMtT HASSAN

Aşağıdaki kronoloji, adı üzerinde, herşeyden önce, bir tarihler dizisidir. Bazı siyasal, askerî, kültürel olaylar seçilmiş ve bunların Önce yılları (sadece yılları, bazen de yıl olarak daha geniş zaman dilimleri) yazılmış, yanlarına da sözkonusu olayların kısa özetleri iliştirilmiştir. Ama, «kronolojinin bunu aşan yanlan da yok değildir.

Elinizdeki çalışmalar bütünü Türkiye(deki Türklerin bir) Tarihi olduğu için, bu kronolojide, Osmanhlık'a gidişin bazı özelliklerini açıklamaya yardıma olabilecek tarihlere öncelik verilmiştir.

Tabiatıyla, çeşitli olaylar, Osmanlılıkla bağlantılarını, çoğu' kez, dolaylı ve kendini hemen açığa vurmayan bir ilişki İçerisinde taşırlar. Osmanlılığın öncesindeki her olay, belki coğrafya ve tarih bakımından ona yakın olanların mâkul görülmesi dışında, «niçin şu olaya yer verilmiş de bir diğerine verilmemiş» sorusunu, davet edebilir. (Üstelik, coğrafya ve tarih bakımından her yakın olay, en çok

İlişkili olay demek değildir.) Kesitsel olarak tarihler, statik konumlarının ötesinde, olayların gerisinde yatan kesintisiz ve değişen Tarih'in birer öğesi durumundadır. Açıklamaların bazılarında, işte bu değişimin ipuçlarının bulunmasına gayret edilmiştir. (Bu, ansiklo-pedik bilgilerin büsbütün ihmâl edildiği anlamına alınmamalıdır.) Bazı «madde»ler olabildiğince kısa tutulmuş, olaylar çok kısa bir biçimde özetlenmiş, ya da belirli tarihlerde neler olduğunu iyi özetleyen kaynaklardan aktarmalar yapılmıştır. Bazı maddeler ise, bir kronolojide hiç görülmedik ölçüde uzundurlar. Maddenin uzun tutulmuş olması, hem, o belirli tarihin bazı betimleyici bilgilerin verilmesini zorunlu kılışı dolaylıyladır, hem de, çoğu hâlde. Tarih gidişi açısından bir dönemeçte bulunulduğunun belirtisi sayılmalıdır.

Su dönemeçler diğer olaylar için de açıklayıcı özelliklere sahiptirler.

Bu kronolojiye arada bir bazı tarihler için bakılabilir. Ne var ki, tamamının bir defada hızla gözden geçirilmesi hâlinde, kronoloji daha çok yarar sağlayacaktır. Özverili okur ise, sayfaları biraz daha yavaş çevirebilir.

139

M.Ö. 800— Iskitlerin (Sakalar) Tanrı Dağlan - Fergana - Kaşgar M.Ö. 700 bölgesinden batıya göçleri. İskitlerin bir bölümü Aral Gölü civarında, Seybun dolayında kalacaklardır. Di-

ğerleri Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek güney

«Rusya»ya yürüyecek ve Kimmerleri Kafkasya'nın

güneyine süreceklerdir. (Herodotus Tarihi'nde İskitlerin Asya'dan gelmiş oldukları ve Aral havzasındaki, aynı kavimden olan, Massagetlerin baskısıyla batıya göç etmiş oldukları kaydedilir.)

M.Ö, 700 — İskitlerin Kimmerler, Medler ve Asurlularla mücade-M.Ö. 550 ieleri. İran'da Perslerin Medlerin yerini almasıyla mücadele bu kez Perslerle devam edecektir.

M.Ö. 529 Perslerin Aral havzası îskitleri üzerine seferi.

Savaş sırasında îskitlerin başbuğu Tomris «hatun »dur.

M.Ö. 270 (İskit/Saka soyundan —?—) Sarmatların İdil'in batısına geçerek Rusya bozkırlarına gelmeleri ve İskitler!

Kırım'a göçe zorlamaları.

M.Ö. 249 Çin'de M.Ö. 1059 yılında başlamış bulunan Chou dö-

neminin sona erişi.
M.Ö. 209 — «Mete»nin (Mao-Du = Morun) başkanlığı dönemi.
M.Ö. 174
M.Ö. 209 — Çin kaynaklarında isimleri belirlenmiş olan Orta AsM.S. 46 y Hun «şan-yü»leri, yabgulan dönemi.
a
M.Ö. 206 —. Çin'de Han sülâlesi.
M.S. 220
M.Ö. 177 Hun konfederasyonu. (Konfederasyonun egemenliğinde Uygurların ataları, «Dİng-Ling^er, Göktürk ve Kartukların ataları, «Yüe-Ci»ler, «Kanglı>lar, «Usun»-lar, Kırgızların ataları da yer alıyor.)
M.Ö. 174— Hun başbuğu Ki-Ok (Kiyo = «Lao-Şang») dönemi.
M.Ö. 160
M.Ö. 166 Lao-Şang'm Çin seferi; YÜe-ci seferi, Yüe-cilerin batıya göçü.
M.Ö. 158—127 Çin'e Hunlann sürekli akınları.
M.Ö. 150 Kırgızlar (Kien-Koen, Ki-kun, Cie-gu) Hunlara tâbi olarak yaşıyorlar.
M.Ö. 127 — 72 Hun - Çin savaşları; karşılıklı yengiler.
140
M.Ö. 99 — 97 Büyük çapta ve şiddetli Hun - Çin savaşları.
M.ö. 54 Hun konfederasyonunda ilk ayrılma; Hunların bir bölümünün batıya Aral gölü havzasına yönelmeleri.
M.ö. 50 (?) Sarmatlann bölgeye yeni gelmeye başlayan kavimlerin baskısına uğramaya başlamaları.
M.S. 48 Hunların yeni bölünmelere uğraması; ikiye ayrılıyor-lar ve Güney Hunları Çin'e bağlanıyor.
48-* 216 Güney Hunları dönemi.
93 Güney Hunlaraun Çinliler ve Sienpilerden yardım alarak Kuzey Hunlarını yenmesi ve dağıtması. Kuzey Hunları batıya Hazar'ın kuzeyine göç edecek, sonraları Avrupa Hunları olarak anılacaklardır.
93 — 150 Büyük Hun konfederasyonunun dağılması, Hunların ülkelerindeki son dönemleri.

150 Kuzey Hun bölgelerinin Sienpiler tarafından işgali; yeni Hun göçü ve güney Kazakistan ve Başkurt ülkesine göç.

156 — 233 Sienpi egemenliği dönemi.

188 Çin'de Han sülâlesinin zayıflaması; Orta Çin'de Ou, Kuzey Çin'de Wei sülâlelerinin boy göstermesi.

216 Güney Hunları birliğine Çinliler tarafından son verilmesi. Hun ülkesine Sienpilerİn egemen olması.

220 (?) — 556 Topalar (Tabgaçlar).

235 Orta Asya egemenliğinin Sienpilerden Topalarm eline geçmesi.

250 Juan-juan («Ju-jue» = Cücen) ların tarih sahnesinde gözükmeleri. Asıl, Avarlar (Apar) adlarıyla tanına-cak olan bu kavim, Çinliler tarafından, onların göçe-beliklerine işaret etmek (ve belki de aşağılamak) için Juan-juan (= Zuan-zuan Çin'de nadir bulunan bir çe-

şit kurt, böcek —?—) adıyla anılmıştır.

250 (?) Mani dininin doğuş yılları.

266 Moğolistan'da egemenliğin Sienpilere geçmesi.

283__370 Es& Yen Krallığı

141

300 Gotlann Slavlar üzerindeki etkisi dönemleri. Hunlann Got egemenliğine son vermesiyle Slavlar Hunlara tâbi olacaklardır. Slavların tarih sahnesinde aktif rol oynamaya başlamaları ise A var akınları döneminde gerçekleşecektir.

300 — 400 Ten (Don) nehrinin doğusunda Sarmalların yerini Alanların alması; bunların batısında Gotların sahaları.

Bir Germen kavmi olan Gotlar, Doğu Gotları (Ostro-gotlar> ve Batı Gotları (Vİzigotlar) adını alarak iki küme hâlinde bulunuyorlar. Yine Germenlerden Gepîdler bugünkü Romanya'da. Vandallar ise bugünkü Macaristan'da.

300 Bu yıldan başlayarak Çin'de iç karışıklıklar dönemi.

304 — 329 Çin'de Lieou sülâlesi.

304 — 439 Çin yönetimine giren Hunların Kuzey Çin'de iktidarı

ele geçirerek sülâleler kurdukları dönem: Tsien-Çao, Hou-Çao, Pei-Liang ve Hia sülâleleri. İlk olarak, Merkezi Çin'de «Han» Devleti ve sülâlesi.

305 Sabirlerin Kafkasyanın güneyine geçmeleri.
329 — 352 Çin'de Hunların) Yeni Çao Krallığı.
337 Sienpilerden Mu-jurig'ların Mançurya'nın güneyi ve Kore'deki Kao-Li ülkesinde Eski Yen krallığını kurmaları.
350 — 374 Altay dağları ile Yayık (Ural) Nehri arasındaki Batı
Hamlarının Altay bölgesinden ayrılarak Don/Volga'
ya yönelmeleri, Alanların ülkesine geçmeleri; Don'un batısma geçerek önasya'ya sokulmalarına az zaman kalmıştır.
352 Eski Yen Kralhğı'nın Çin'de Çao Hun Devleti'ne son vermesi.
360 Sâsânî İmparatoru II. Şapur ile Eftalit birliğinin anlaşması. Eftalitlerin 350 yıllarında Altay bölgesinden ayrıldıkları biliniyor. Juan-juanlarla bağlantılı olan ve Hun unsuru da içeren bir bünyeye sahip bu birli-
ğin diğer Batı Hunlarını da yerlerinden oynatmış bulundukları tahmin olunur. Zamanla güneye yönelen, Sogd ülkesine egemen olan Eftalit (Ak Hunlar) 565

142

yıllarına kadar İranlılar ile çekişme ve savaşları sürecek, nihayet İran kuvvetleri ile Göktürkler arasında sıkışarak silineceklerdir. (Hebtal Eftal; Eftalit çoğul.)
370 Tibet kökenli Eski Tsin Devleti'nin Eski Yen Krallı-
ğı'm yenilgiye uğratması.
370 — 431 (Batı) Tsinler egemenliği.
374 — 375 Hun-Ostrogot savaşı; Batı Hunlarının Ostrogotlan egemenlikleri altına alışı.
375 Hun-Vizigot savaşı, Hun yengisi; Vizigot'larm batıya göçü ve önlerindeki kavimlere baskısı, Avrupa'ya
«Büyük Kavimler Göçü»: Böylece, Hunlar, Don jr-
mağuıı geçecek, Germen ve Slav kavimlerini Avrupa içlerine doğru sürmüş olacaklardır.
376 Tibet Devleti'nİn Çinlilerin Kansu eyaletinde kurmuş

bulundukları devletini ve Tobaları yenilgiye uğratmaları. Güneye, Çin İmparatorluğu Üzerine yapacakları
sefer sonuç vermeyecek adı geçen devlet yavaş yavaş
dağılacaktır.

378 Hunlann baskısıyla batıya doğru hareket eden Vizigotların Tuna'yı geçmeleri ve Doğu Roma İmparatoru Valens'in de ölümüyle sonuçlanacak olan Roma

karşısındaki yengileri. Aynı yıl Hunlar da Tuna'yı ge-

çecek, Trakya'ya kadar inecek ve geri döneceklerdir.

Hunlar daha sonraları Tuna boylan ve Macaristan yöresine tamamıyla egemen olacaklardır.

385—414 Doğu Türkistan ve Çin'in Kansu eyaletinde Yeni Leang, Kuzey ve Güney Leang Devletleri; 414'de Tabgaçlar (Çincesiyle Topalar) bunlara son verecektir.

386 — 534 Tabgaçların Kuzey Çin'e egemen olma dönemleri.

Çeşitli kandaş kavimlerin kendi birlikleri içerisinde bütünleştirilmesi amacıyla yönetimde Çinlilerin ve Çin Krallığı usul erinin benimsenmesi sonucunda Topalar kendileri de Çinlileşeceklerdir.

394 Avarlann (Apar: Cücen = Juan-juan) Tabgaçların Önemli ölçüde terketmiş bulundukları yörelere egemen olmaya başlaması.

395 Roma İmparatoru Teodosius'un ölümü; Batı ve Doğu **143**

Roma İmparatorlukları'nın kesin olarak belirlenişi: Hunlann yeniden batıya yönelmeleri; Don havzasından hareket ederek Akdeniz sahillerine kadar Önasya'ya gelmeleri, Suriye'ye inmeleri.

395 — 532 Orta Asya Avar egemenliği dönemi.

398 Tabgaçlardan Kuey'in sülâlesine Çince Weİ adım vermesi.

400 Balamur oğlu Uldız yönetiminde Hunlann batıya doğru yemden harekete geçmeleri üzerine Kavimler Gö-

çünün yeni, dalgasının başlaması.

402 Avarların başkanı Tulun'un «Han» unvanını alışı.

Avarların Tabgaçlarla savaşı ve .yenilerek Sarı Nehir'in kuzeyine çekilmeleri. Tulün, esfaneye göre, Mokolu'nun altıncı kuşaktan torunudur. Bu Avar atasının Tabgaç/Topa beyinin azadlı kölesi olduğu rivayet edilir. Mokolu'dan sonraki başkanların* Avarları konfederatif bir bünyeye doğru hazırlamış bulundukları

düşünülebilir.

402 — 555 Avar Hanları dönemi.

402 Vizigotlarm Alarik'İn komutasında Roma'ya girişleri; Roma komutanı Stilikon'un yetişerek Vizigotlan püskürtmesi.

406 Vandallar, Saksonlar, Alamanlardan oluşan birleşik Germen kabilelerinin Radagais'in yönetiminde Roma'

ya yönelişi; Romalıların Hunlardan yardım isteyişi ve Hun başbuğu Uldız'un (Uldes) komutanhğındaki Hun ve Roma güçlerinin Germenleri yenilgiye uğratıslan.

407 — 431 Çin'de Şensi eyaletinin güneyinde Hia'lar dönemi.

420 Hunlarda Uldız'ın Ölümünden sonra dört kardeş dönemi : Oktar, Rua, Muncuk ve Aybars'ın yönetimleri.

422 Rua'nın Bizans'a seferi; Bizans'ın karsı koymadan, her yıl belli bir miktar haraç ödemeyi kabul etmesi.

424 Eftalit'in Batı Türkistan ve Afganistan'a egemen olmaları. Sonraları bugünkü Pakistan'a da egemen olacaklardır.

434 Muncuk'un (Munzuk?) oğullan Attila fes" = büyük, 144

eski, yüce.«till» = deniz, «a» = son ek. «es»-» «as»

çünkü «till» vurgulanıyor, «s-t(astil-)»—»-«t-s»—»«tt».

«es till»-+«etsil»-*«attil». «Attila» = Deniz(cil, yüce, evrensel yönetici). Bkz.: Omeljan Pritsak «The Hunnic Language of the Attila Clan», Harvard Ukra-nian Studies, VoL: VI, No.: 4, 1982, s. 444). ve Blida (bil-mek»ten, Hunca ve Türkçe'de aynı kelime. «Bli-da» ile türkçe «bilge» aynı anlamda gözüküyor. Veriler için Bkz.: a.g.k., s. 443.), bu iki kardeşin Hun yönetimine geçmeleri. Kardeşler, Rua'nın ölümüyle Hun başkanlığım sahipleneceklerdir.

437 Hunların Ren boylarındaki Burgondları yenmesi ve egemenliklerinin Manş kıyılarına kadar uzanması.

444 — 453 Blida'yı bertaraf eden Attila'nm erkinlik dönemi.

451 Roma ve Vizigotların birleşik güçlerinin Attila'nın önderliğindeki Hun kuvvetlerini yenmeleri, tki taraf da büyük kayıplar verecek ve Attila Macaristan'a geri çekilecektir.

452 Attila'nm son Roma seferi; Alplerden Venedik ovasına inmesi, Papa I. Leo'nun Attila'dan aman dileyişi.

453—454 Attila'nın ölümü ve yönetimin Attila'nın üç oğlu arasında paylaşılması.

455 Birleşik Germen kuvvetlerinin, Gepid, Ostrogot, He-ruli güçlerinin Hun konfederasyonuna başkaldırısı ve Hunları yenilgiye uğratarak Hun egemenliğinden çıkışları, Hun birliğinin sarsıntıya uğraması ve gerileme dönemi: İç mücadeleler dönemi.

460—465 Eftalit birliğinin Sabirleri batıya göçe zorlamaları.
475 İran hükümdarı Firuz'un Eftalit birliği üzerine yürümesi; Firuz'un tutsak alınıp sonra bırakılması. 484'
deki ikinci savaşta da Sâsânîler yenilecek, şehirler kay-bedecek ve vergiye bağlanacaktır.
468 Avrupa (Batı) Hunları birliğinin dağılması.
482 Bulgarların, Karadeniz'in kuzeyindeki bîr topluluk olarak; Bizans kaynaklarında yer alması, önasya'ya doğru en eski göçlerden birinin Bulgarlar tarafından M.ö, 149-M.ö. 127 yıllarında gerçekleştirilmiş bu-145
lımduğu Ermeni müverrihi Khoren'li Moses'in eserinde kaydedilmektedir. (Kaydın doğruluğu konusunda bkz.: Z.V. Togan, **İbn Fadlan,** s. 28.)

491 — 521 Uygurların Avarlarla mücadeleleri.
493 Tabgaç/Topaların başkentinin Şansi'den güney Hu-nan'a alınışı; Topaların eski anayurtlarından tam olarak uzaklaşmaları.
496 Mazdek ihtilâli: Her türlü bireysel servet, mülk ve sahiplenmeye karşı olan tanı bir ortaklaşmacıhk hareketi. İran'ın 484 yenilgisini izleyen yıllardaki toplumsal huzursuzlukla birlikte ortaya çıkan ve Mazdek'in önderliğinde büyüyen hareket İran İmpara-
toru Kavaz'ın 496'da tahttan indirilmesiyle doruğuna varır. İmparator kaçmayı başaracak ve Eftalit hakanına sığınacaktır. Eftalit hakanının büyük bir gücü
Sâsânîlerin emrine vermesi sonucunda Mazdek ayaklanması bastırılacak (498 - 499) ve Mazdek idam edilecektir.
512 — 514 İranlılar İle Sakaların çekişmesi; Darâ'nm (Darius) Rusya'deki Sakalar üzerine seferi. Savaş olmayacaktır.
515 — 516 Sabirler 503 yılından itibaren Doğu Avrupa'da belire-cekler, 515 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşeceklerdir. Sabirler Bizanslılarla savaşacak, 516 ve izleyen yıllarda Orta Anadolu'da çeşitli yerlere kadar ineceklerdir. Sabirlerin İranlılarla da çekişmelerine rağmen Sâsânî politikası, esas itibariyle, Sabirleri kazanarak birlikte Bizans'ı sıkıştırmak şeklinde olacaktır. Ne var ki, Justinianus'un gayretleri, çeşitli değerli armağanlar göndermesiyle, Bizans - Sabirler anlaşması ger-

çekleşecektir. Sabirlerin ünlü başbuğlarından birisi Boğank HaturTdur.

531tran İmparatorluğu'nun tekrar güç kazanarak İrantopraklarında ve komşu topraklarda kendisiyle mücadele eden, savaşan Asya kökenli kavimlere üstünlüksağlamaya başlaması.

534Topaların ikiye bölünmesi; Çin'in kuzeyinden batı Asya'ya kadar Avar egemenliği.

540 — (?) Kırgızlar Baykal Gölü'nün batısında Yenisey nehrikaynağının bulunduğu bölgede yaşamaktalar.

146

546 Göktürklerin tarih sahnesine çıkışı. Gttktttrklerin, Juan-juanlara saldırmak üzere olan TölöslerÎ yenilgiye uğratması. Zafer üzerine Bunun Juan-juan (Avar) hakanından kız isteyecektir. Çin kaynaklarına nazaran olay şöyledir: cAltay Dağlarının' eteğinde oturup Juan-juanlann demir isçisi (olan)... Göktürkler kuvvet-lenip çoğaldıktan sonra, Ju-ju (Juan-juan)lardan kız almak için ricada bulundular. (Juan-juaniann şefi) A-na-kuei çok kızdı ve (Göktürk'leri) azarlamak için bir kişiyi (onlara) kasti olarak gönderdi. (Bu suretle Göktürkler nezdinde giden Juan-juan elçisi Bumin Kagan'a) şöyle dedi: 'Siz bizim demircilik yapan adi kölelerimizsiniz! Böyle bir teklif yapmaya nasıl cesaret edebiliyorsunuz?..' Bu (söz) üzerine T'u-men (Bumin Kağan) çok asabfleşti. Ve (Juan-juanların) el-

çisini derhal öldürttü. (Bumin Kağan) bundan sonra (Juan-juan'larla) alâkasını kesti. Ve bizden (Yani Çin'

den) bir kız almak için ricada bulundu. (Çin İmparatoru) T'ai-tsu (Göktürklerle akrabalığa) nza gösterdi...» (Bahaeddin ögel, «Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar*, T.T.K. Belleten, s. 126 not 154: Alıntıdaki birinci cümle Sui-shu'dan, geri kalan bütün alıntı

Chou-shu'dandır.) Türk adı Çin kayıtlarında Tu-cüe veya Kou-kiou olarak geçmektedir.

550 Hazarların, Doğu Avrupa'da İdil (Volga) kıyıları İle Kırım arasında görünmeleri.

551 Bumin'râ Topalarla/ÇÎnle anlaşması.

552 Bumin önderliğindeki Göktürklerin Juan-juanları

(Avarlan) yenilgiye uğratması; Bumin'in «Han/ka-

ğan» olması. (Avarlar, batıya, bugünkü Macaristan'a doğru göçe başlarlar.) 552 yüı Göktürk (Tu-kue) Hakanlığının doğum yılı olarak kabul edilir. Göktürkler çifte hakanlık uygulamasına girişeceklerdir: Orhon ırmağı havzasında ötüken'de ağabey Bumin, batıda ise Bumin'in kardeşi İstemi sorumlu yöneticidir. İki kardeşin soyundan gelenler, egemenliklerini ayrı ayrı

sürdüreceklerdir. Böylelikle, Göktürkler ve zamanla Hazarlar büyük bir örgütlenmeye koyulacaklardır.

Göktürk ve Hazar hakanları, dört uruğ beyi tarafından ak keçe üzerinde «Khan»hğa (Han, Kan, Ha-

kan, Kağan) atanırken bir yandan da boğazları ipek **147**

bir bağla şiddetle sıkılarak nasıl ve ne kadar yönete-ceklerine dair söz alınırdı.

552 Uygurların (Hu, Hoei-ho, Vei-ho, Hui-ho), GÖktürk-lerin (Tu-kue) egemenliğine girişi. Göktürklerin (Mavi Türklerin) batıda Eftalit ülkesine kadar olan bölgeleri egemenlikleri altına almaya koyulmaları.

552 — 630 Doğu Göktürk Hakanları :

-552

Bumın

552 - 553

Kolo

553 - 572

Mukan

572 - 581

Tapo

581 - 587

îşbara

587 - 588

. Çulohu

558 - 599

Tulan

599 - 603

. Bilge

603 - 609

Kimin

609 - 619

Şipi
619-621
Çu*°eg
621 - 630
: Kili
552 — 659 Batı Gökt ürk Hakanlan :
552 - 576
. İstemi
576 - 603
. Tardu
603-
: Nili

603-611
. Çulo
611-618
Şeku
618 - 630
Tong Cebe
630-
Sepi
630 - 633
Se Cebe
633 - 634
Tulu
634 - 639
. Tiliş
639 - 641
İpi Cebe
638-643
Tulu
643-
Şeku
651 - 657
Holü
657 - 659
Çencu

(Özellikle
630'lu yıllardaki örtüşme, iç mücadeleler ve
hakanların
ayrı ayrı yönetimlerini devam ettirmeleri
eğilimlerinden kaynaklanmaktadır. 630 yılını izleyen otuz yıl içerisinde dokuz hakan görülmektedir. Hakanlar için kaynak : Kâmuran Gürün, **Türkler veTürk Devletleri Tarihi.)**

148

555 Göktürklerin Avar egemenliğine kesin olarak son verişleri.

558 Avarların Macaristan'a gelmesi.

560 Oğuzların tarih sahnesinde gelişkin bir federatif yapı
içerisinde boygöstermeleri.

560 Kırgızların Göktürklere bağlanışı.

563 — 567 Göktürkler ile İran'daki Sâsânîlerin, beraberce Ak-hun/Eftalit birliğine saldırmaları; böylece bu birlik dağılacaktır.

565 Avarların Avrupa'da yeniden örgütlenmeleri ve güç-lenmeye başlamaları: Bizans'a sürekli saldırılar dönemine geçiş. 565 ünlü Bayan'ın Avar hanı olduğu yıldır.

567 Avar - Eftalit bölgelerinin Göktürk ve İranlılar arasında paylaşılması. Batı Göktürk hakanı İstemi'nin Bizans elçisini kabul edişi.

570 Avar hanı Bayan'ın Frankları yenilgiye uğratması.

571 Bizans - İran savaşlarının başlaması.

572 — 599 Göktürk hakanı Mukan'ın ölümü; defin törenine Asya'nın önemli kavimlerinin temsilci göndermesi. Mukan'ın ölümüyle birlikte iç çekişmeler ve savaşlar döneminin başlaması. Özellikle, Mukan'ın oğlu Talopien'in («annesinin soylu olmayışı dolayısıyla») yerine Tapo'nun hakan seçilmesi, bütün bu Tapo döneminde Göktürk Birliği'ne hizmet eden Talopien'in, Tapo'nun ölümünden sonra da hakanlığının gündeme gelmiş olmasına karşılık yine olamaması ve yine Göktürk birliğine hizmete devam etmesi, Çin'e karşı kaybedilen 582 savaşından sonra tşbara'nın Talopien'in annesini öldürmesi ve nihayet Talopien'in asıl hakanlığın sürmekte olduğu Doğudaki büyük hakana bağlı olan Batı Göktürk hakanı Tardu'ya sığınması, Tardu'nun İşbara'nın Çin seferine katılmaması, savaş sonrasında Talopîen kendisine sığınınca Tardu'nun İşbara'nın yüksek egemenliğini tanımadığım açıklaması, İşbara Han'ın Talopien'in güçleriyle 582-587 yıl an arasında süren mücadelesi, Hakan'ın kardeşi Çulohu'nun Taîo-pien'i tutsak etmesine rağmen İşbara'nın bu ezelî ra-149

kibinin bertaraf edilmesiyle birlikte Ölmesi, Çulohu'

nun hakan olması ve kısa sürede ölmesi, İşbara'nın oğlu Tulan ile Çulohu'nun oğlu Tuli'nin hakanlık içinde karşı karşıya gelmesi, Kurultay'ın Tulan'ın hakan olmasına karar verişi, Tulan'm hakanlığı döneminde doğu ile batının mücadeleye devam edişi, Tuli'nin 599'da Çinlilerle anlaşması, Tulan'ın da batı hakanı

Tardu ile anlaşması ve Tuli'yi yenilgiye uğratması, Çin'e sığınan Tuli'nin hakanlık iddiasını sürdürmeye devam edişi Göktürk yönetim çekişmelerinin kaba bir özetidir.

576 Göktürk egemenliğinin geniş alanlara yayılması, İstemi Han'ın ölümü.

581 Souei sülâlesinin Topaların yerine geçerek Çin birli-

ğini yeniden kurması.

582 Göktürklerin ikiye bölünmesi.

583 Batı Türklerinden Şatoların eskiden Usunların oturmuş bulunduğu bölgeye yönelmeleri.

589 İran komutanı Bahram'ın Göktürk seferini durdurması.

591 İran'ın Bizans'a yenilmesi ve gücünü kaybetmesi.

592 — 601 A varların Bayan Han başkanlığında Çorlu'ya kadar gelmeleri. Bizanslıların Avarları önce püskürtmeleri, sonraları 601

yılında takip ederek Avar ülkesinde yenilgiye uğratmaları.
598 Tardu'nun Bizans împaratoru'na mektup yazışı ve kendisini «yedi iklimin başbuğu» olarak tanıtışı.
599 Tardu'nun kendini Bilge adıyla bütün Göktürklerin hakanı ilân edişi.
600 Göktürklerin Çin karşısında ağır kayıplar vermesi.
600 Batı Türkistan'da Türk ve Sogd dikhanlarmın (tarkhan) sosyal erkinliği.
601 Göktürklerin Tardu başkanlığında Çin ordusunu bozguna uğratması.
603 Göktürklere karşı Tölöslerin başkaldırması, Tardu'
nun kaçışı, Çulo'nun hakan oluşu.
150
6 —
0 611
5
6 —
1 618
1
6
1
2
6 —
1 846
6

6
1
8
Tölöslerin genel isyanı, Çulo'nun 611'de Çin Sarayına sığınması.
Şeku dönemi. Batı Göktürklerinde nisbî sükûnet.
Onoklann ve Türkeşlerin Çin'e isyanı.
Uygur Hakanlığı.
Batı Göktürk hakanlığına Tong Cebe'nin gelmesi, kuzeyde Tölösleri, batıda da İran'ı Göktürklere bağlaması.
620 Batı Hunlarmın yıkılışından beri Hazar'ın kuzeyinde yaşamakta olan Hazarların bir yönetim gücü olarak be-lirmeleri.

624 Göktürklerin Çin'e seferi.
626 Avar ve Sâsânî güçlerinin Bizans'ı kuşatmaları.
Avar kağanının ağır kayıplara uğrayarak bugünkü
Macaristan'a geri dönüşü.
627 Hazarlar ile Bizans'ın ittifakı.
628 — 657 Batı Göktürkleri ile Çin mücadeleleri. Savaş ve mi' -
cadeleler ile Göktürklerin toprakları yavaş yavaş Çin'
in denetimine geçmekteydi. îç çekişmeler yoğun bi-
çimde devam ederken bir yandan da Göktürklerle Tölösler mücadelesi sürüp gidiyordu. 634 yılı Göktürklerin Onok ülkesine egemenliklerinin sona erişi tarihidir. 638'de ise kanlı çekişmelerden sonra Batı Göktürk hakanlığı fiilen ikiye bölündü. Tulu Hanla birlikte Göktürk egemenliğinin bitmiş olduğu anlaşılmaktadır. 634'den sonraki Batı Göktürk hakanlarının ancak sembolik yetkileri kalacaktır.

630 Doğu Göktürk hakanı Kili'nin Çinliler tarafından tutsak alınması. Doğu Göktürklerinin bir Çin genel valisi buyruğuna girmesi.

632 — 634 Halife Ebubekir'in Suriye ve Irak seferi.

642 — 652 îlk Arap-Hazar savaşları.

642 Bulgarların Kubrat adlı başkanlarının ölümü. Bulgarlar Karadeniz'in kuzeyine yayılmışlardır v*; sonraları Balkanlara ineceklerdir.

651 Halife Osman zamanında İslâm güçlerinin Kafkas-151
lardan ilerleyerek Hazar başkenti Belender'e gelişleri ve savaş. İslâm ordularının püskürtülmesi ve Hazarların güneye Ermeni bölgelerine inişleri.

675 — 681 Doğu Göktürklerinin bağımsızlık mücadeleleri.

681 Kutluğ önderliğindeki Doğu Göktürklerinin isyanı sonuçlanıyor : Bağımsızlık. Hareketin başlangıcı Tonyukuk bengütaşında (günümüz diliyle) şöyle ifade edilir : «Ormanda kalmış olanı toparlanıp yedi yüz oldu. İki bölümü atlı idi bir bölümü yaya idi. Yedi yüz kişiyi yöneten büyükleri şad idi. Katıl dedi. Katılanı
ben idim. Bilge Tonyukuk.»

682 Kutlu(ğ) İlteriş'in Göktürkler! canlandırması. Yeni katılanlarla güçlenen Kutluğ Gobi Çölünün kuzeyine, Çogay'ın kuzey yamaçları ile Kara Kuma çekildi. Tonyukuk yazıtından takip edersek ; «Geyik yiyerek, tav-

şan yiyerek oturuyorduk. . Düşmanımız etrafta ocak gibi İdi. Biz ateş idik. Öylece otururken Oğuzdan ca-sus geldi. Sözü şöyle : Dokuz Oğuz ulusunun kağanı

Çin'e ve Kitay'a haberci yolladı, Türk ulusunun kalkındığım Kağanının cesur, müşavirinin bilgiç olduğunu, bu ikisi var olursa Çin'i, Kitay'ı ve Oğuz'u yok ede-bileceklerini bildirerek, Çin'in güneyden, Kitay'ın do-

ğudan, Oğuz'un da kuzeyden saldırarak, mümkünse Türk ulusunu yok etmeyi teklif etti.» Türklerin en yakın tehlikeyi Oğuzlarda görmesi Üzerine ilk sefer Oğuzlar üzerine yapıldı. Oğuzların 30Ü0, Türklerin 2000 kişi oldukları bu savaşı Türkler kazamr. Böylece Türkler île Oğuzlar arasındaki dört savaşın ilki yapılmış olur.

682 — 745 Doğu Göktürklerinin ikinci döneminin hakanları: 682 - 691 : Kutluğ

691 - 716 : Kapağan

716

Bögü

716-734

Bilge

734 - 741 Tanrı

741

Özmiş

-745

Pomey

685 Hazarların akını; Gürcüstan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bir bölümünün yağmalanması. Ermenilerin Hazarları püskürtmesi.

691 İlteriş Han'ın ölümü. Kapağan'ın han oluşu.

693 İslâm kuvvetlerinin Ermenilerle ittifak yaparak Ha-zarlara karşı seferi.

694 — 696 Çin'e Göktürk akınları. 693 yılında Kapağan Han'ın Çin'e (Ling-çu eyaletine) yapmış olduğu ilk akından sonra, Göktürkler Çin'e birbiri ardına yedi akm ya-pacaklardır. 696'da Kırgızlar üzerine bir sefer açıldı.

Tonyukuk'tan izlenebilir: «Çin kağanı düşmanımız idi. Onok kağanı düşmanımız idi. Ayrıca Kırgız'ın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu. O üç kağan akıl akıla vermişler, doğuda Türk kağanına karşı

ordu sevke-delim, yoksa o bizi öldürecektir, her üçümüz buluşup ordu sevkederek onu tamamıyla yok edelim demişler.»

698 «Gündüz de gece de dört nala koşturup gittik. Kırgız'ı

uykusunda bastık. Uykusunu mızrakla açtık. Savaştık, mızrakladık, hanını öldürdük. Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi.» Kapağan Han yönetimde ailesinin fertlerine değişik bölgelerin sorumluluğunu paylaştırdıktan sonra, batıda görevli kılınan Bögü Han ile Bilge Şad, Tonyukuk ile birlikte, Altayları aşarak Onoklar üzerinde kesin bir başarı kazanırlar, Türkeş

Hanı tutsak alınır ve Balkaş tli, Işık Göl, Çu ve Talaş

havzaları Hakanlığa katılır. Aynı 698 yılında Kapağan Han Çin'e yollanır. Göktürk Hanı kızını bir Çin prensi ile evlendirmek istemektedir. Anlaşma olmaz ve çok kanlı bir savaştan sonra Çinliler ağır bir yenilgiye uğ-rarlar.

700 Göktürklerin Sogd seferi. (VIII. yüzyılda,yazılmış bu-

lunan Çin Tu-yan- ansiklopedisi V. yüzyıldan beri Çin'le «Su-de» ülkesi (Sogd = Sugdak) arasında ticaret yapılageldiğini kaydetmektedir. Çu havzasındaki Sogdlardan başka, Kang-yu yani Kanglı boylarının bulunduğu Sîrderya havzasının da bu Su-de adıyla kar-

şılanmış olabileceğini Togan kaydetmektedir.) Sogd-lular kendiliğinden Göktürk yönetimine girerler.

706 Göktürklerle Çinliler arasında Güney Kansu'da «Ming-

şa» savaşı; Çin ordusu çok ağır bir yenilgiye uğruyor.

Savaşın hemen sonrasında sürekli Göktürk akınları.

153

707 — 714 İslâm orduları ile Hazarlar arasında savaşlar; önceleri Arap sonraları Hazar başarıları.

709 Bilge Kağan yazıtı: «Yirmi yedi yaşımda Kırgız'a doğru ordu şevkettim... KÖgmen ormanını asarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım. Kağan ile Songa ormanında savaştım. Kağanı öldürüp ilini aldım.»

710 Göktürklerin Türkeşler üzerine seferi; Türkeş Han'ının Öldürülmesi, Türkeşlerle birlikte savaşan Az kuvvetleri komutanının tutsak edilmesi. (Az'larm İranlı

As'larla ilişkisi ve Aryanı ya da Türk kökenli oldukları konusu tartışmalıdır.»

711 — 712 Göktürklerin Sogd ülkesini zaptı.

712 Oğuzların Orta Asya'da etkinlik kazanmaları.

713 Kül Tigin'in Semerkant yakınlarında İslâm ordusuyla çarpışarak geri çekilmesi.

715 Az'ların başkaldırması ve Gültekin'in hareketi bastınşı.

716 Göktürklerin baskısına karşı Oğuzların bağımsızlık mücadelesi. Bir yıl içerisinde beş Oğuz - Göktürk savaşı. Kapağan Hanın ölümü.

Göktürklerde Bilge Kağan yönetimi.

Kapağan Hanın son zamanlarında görevden uzaklaş-

tırılmış bulunan Tonyukuk'un yeniden göreve gelişi.

Arapların Türklere karşı Çinlilerden yardım istemesi.

Bilge Kağan'm yeni Oğuz seferi.

Oğuzların bir bölümünün Çin'e gelişi.

Tokharistan'a bağlı Çaganyan Türk beyi Tiş'in, Mu-şo adındaki bir bilgeyi Çin İmparatoruna elçi olarak göndermesi.

Türdeşlerin Sulu Önderliğinde yeniden örgütlenme girişimleri. (612 yılında Onokların Çin'e karşı topluca isyanlarına katılan Türkeşler çeşitli serüvenler yaşamışlar ve 696 yılında Göktürklere bağlanmışlardı.) Sulu Kağan'ın 719'da Tokmak şehrini zapt etmesi üzerine Çin İmparatoru onunla anlaşma yoluna gider. Ka-

ğan unvanını alan Sulu 727'de Çin'le savaşacak ve ba-154

716 7

—

3

4

716

717

717

718

719

719 7

—

6

şan elde edecektir. Sulu'nun asıl dikkate değer eylemi, batıda İslâm Devletiyle olan ilişki ve mücadelesinde yatar. Emevî Saltanatının Batı Türkistan'a yayılma politikasının karşısına dikilen Sulu Han olmuştur.

(Arap kuvvetlerinin doğuya yürümeye başlamaları

633'de Irak üzerinden gerçekleşmişti. 670'de Ceyhun (Amuderya) kıyısına varmış olan Emevî Devleti kuvvetleri güneyde Belh'i ele geçirmişler ve zaman içerisinde, yavaş yavaş doğuya doğru ilerlemişlerdir.

Barthold'a nazaran, Arapların ganimet toplamayı esas almaları ve sarp arazide savaşmaya alışkın olmamaları hareketlerinin nisbeten yavaş olmasına sebep olmuştur. Yoksa, karsılarında örgütlü bir güç buldukları söylenemez. Emevî Devletinin asıl amacının Ceyhun'un ötesinde Mâverâünnehr'i zaptetmek olduğu

bellidir. Irak ve İran'da yüzbinlerce Şiî ve Haricî öldürtmüş bulunan, doğu illeri genel valisi Zalim Haccac ve onun direktifiyle Kuteybe bin Müslim'in do-

ğuya yönelmeleri böyle bir hazırlığı içerir. Kuteybe, 706'da Mâverâünnehr'e girer, 709'da Buhara'yı zapt eder. Arkasından Semerkant zapt edilir. Arapların Fergana ve Şaş'a giriş tarihleri 712'dir. Turfan bölgesinde Isficab'a 714'de gelinir. Emevî Halifesi ve Haccac'ın Ölümü ve halifeliğe Süleyman'ın geçmesi üzerine Kuteybe isyan eder ve tam bir başarısızlığa uğrar. Sulu Han'ın yönetimindeki yerli beylere yardım tavrının da etkisiyle Arap istilası dura-layacaktır. 717'de hilâfete geçen Ömer bin Abdüîa-zîz'in doğu egemenliği konusunda yeni kararlar vermesi olayları hızlandıracaktır. 721'de Bağa Tarkan komutasındaki Türteş güçleri Semerkant'a yaklaşır-lar. Asıl çarpışma, Halife Hişam'ın Müslim bin Said'i Horasan'a vali olarak atamasıyla başlayan gelişme sonucunda gerçekleşecektir. Sulu Kağan komutasındaki güçler ile Arap ordusu, Arapların Yevm el Ataş dedikleri savaşta karşılaşır ve Emevî'ler çok ağjr bir yenilgiye uğrayarak Semerkant'a dönerler. 726 yılında Sulu Han'ın Emevî güçleri karşısında yeni bir ba-

şarısına tanık olunur. Sulu, 728'de Buhara'yı zapt eder.

729 ve 730'da Beykent yakınlarında, TÜrkeşler yeni yengilere ulaşırlar. 730 yılı sonrasında yıllarca süren çekişme ve mücadeleler sürüp gitmektedir. 737'de İslâm kuvvetleri başarıya ulaşır, Sulu Han geri çekilir.

155

738'de Bağa Tarkan Sulu'yu bir baskınla öldürür. îç

savaş başlar. 74O'da Çin İmparatorunun Hin'İ kağan olarak ataması, iç çekişmeler, nihayet Bağa Tarkan'ın Hin'i bertaraf etmesini Çinliler'in onu da öldürmele-riyle noktalanır. 756'da Türkeş boyları arasındaki kavgalar had safhaya varır. 766'da Onoklar ve bu arada Türkeşler Karlukların egemenliğine girerler.

720 Tonyukuk bengütaşının yazılması. Orhun - Göktürk yazıtlarının dilinin, bir ölçüde, çeşitli şiveleri yansıtan bir yapay edebî dil olduğu anlaşılmaktadır.

720 — 724 Çin'in Göktürkler tarafından yenilgiye uğratılması; Kitaylılar, Tatabılar'a kayıplar verdirilmesi.

722 — 730 Araplarla Hazar savaşları. 722'de Arapların başarısı, 730fda Türklerin Arap güçlerine ağır kayıplar verdir-mesi.

725 Tonyukuk'un ölümü. Durgunluk dönemi.

730 Uygurların bağımsızlığa kavuşma çabalan. Ötüken havzasında Ordu Balıg'da (sonraları, Kara Balgasun) kentleşme.

731 Ongin yazıtı.

731 Kültigin'in ölümü.

732 Küîtigin bengütaşı.

735 Bilge Kağan bengütaşı.

737 İslâm güçlerinin Hazarları yenilgiye uğratmaları. Hazarların İslâm dinini kabul etmiş görünmeleri; sonraları Arap baskısı kalkınca İslâm dini taraftarlığının silinmesi.

742 — 840 Uygurlar dönemi. Göktürk yönetiminin sena erişinden Uygur Devletinin yıkılışı 840'a kadar Uygur Ham, Büyük Kağan sayılmış, Kartukların başkanı da yabgu olmuştur. Bu dönemde Uygur ülkesindeki bütün kavim ve boylara Uygur denilmiştir. TölÖs boylarına da eskiden beri Uygur denilmiş olması da dikkate alındığında, Özellikle Batı'da çeşitli Orta Asyalı kavimlere Uygur adının verilmesinin sebeplerinden biri daha iyi anlaşılmaktadır.

744 — 745 Göktürk Konfederasyonu içerisindeki Uygur, Karluk,

Kırgız, Basmil ve Oğuzların Göktürk yönetimine kesin olarak son verişleri. Kartukların Uygur erkinliğini kabul edişi. Doğuda Uygurların, batıda Türkeşlerin egemenliği. Uygurlar, sonraları, Kırgızlar tarafından Doğu Türkistan'a sürüleceklerdir.

745__755 îslâm komutanı Ebu Müslim'in Amuderya ve Sîrderya üzerine ilerlemesi.

747 Uygurların bağımsızlığında önderleri olan Kutluk Bilge'nin ölümü. Yerine oğlu Moyun-Çur'un «Tanrıda

Kut Bulmuş İl İtmiş Bilge Kağan» unvanı ile geçişi.

Moyun-Çur, Şine-Usu yazıtını diktirecektir.

750 — 800 Burkancılığın (= Purkan = Buddha'cılık) Uygurlar tarafından benimsenmesi. Sonraları Mani dini etkisi başlayacaktır.

751 Uygurların, Karluk, Basmil, Kırgız ve Türkeşlerle mücadelelerinin başlaması ve sonuçta bu kabile birliklerinin Uygur egemenliğini kabul etmeleri.

751 Arapların kâğıt yapımında yeni teknikler öğrenmeleri ve Semerkant'ta kâğıt değirmeni kurmaları.

755 Karlukların güçlenmeleri; zaman içerisinde (Batı Göktürklerinin eski bölgelerinde) erkinlik sağlamaları, batıya doğru yönelmeleri ve göçleri.

756 Karluklann tamamıyla bağımsız hâle gelmeleri. Buna rağmen, Ötüken'in ve Uygurların «manevî» üstünlüğünü kabul etmeye devam edeceklerdir.

759 Bögü'nün «Ulu İlig Tanrıda Kut Bulmuş Alp Kutluk Bilge Kağan» olarak Uygur Kağanı oluşu.

764 — 799 Hazarların Tiflis'i ele geçirmeleri, Ermenistan'a girmeleri,

766 — 930 Karluk egemenliği dönemi. Karlukların Türkeş egemenliğini sona erdirmeleriyle güçlü dönemleri başlar. Karluklar, önce Onokların yurduna sahip olurlar, Argu'yu alırlar: Talaş, Tokmak ve Çu bölgelerinde egemendirler. Bu egemenlik uzun yıl ar devam

edecek, 840 yıllarından sonra ise Karlukların yönetimsel olarak eski güçleri kalmayacaktır.

157

787 Uygur - Çin ilişkilerinin iyileşmesi; ticaretin yeniden canlanma döneminin başlaması.

789 Uygur Kağanlığına Külüg Bilge Kağan *ın geçmesi.
795 — 796 Franklara (Büyük Kari ve oğluna) 791'de yenildikten sonra Avarlann Hıristiyanlığı kabul etmek durumunda kalışları.
800 Tuna Bulgarları arasında Hıristiyanlığın yayılmaya ve Slav dilinin egemen olmaya başlaması. Kağan Boris 860'da Hıristiyan olacaktır.
800 Doğu Avrupa'da «Hazar Barışı» : Hazar egemenliği.
Öncelikle yönetici ve soyluların Musevî oluşu. (Arap kaynakları, Hazarların, Abbasî Halifesi Harun Reşid'
in halifeliği dönemine isabet eden bir tarihte Musevî
olduklarını kaydeder.) Bu ilk dönemde, kitle içerisinde şamanîlik geniş ölçüde devam etmektedir.
8Ű5 — 807 Halife Memun 2amanında Abbasî Sarayında Türk muhafız birliği kurulması. Mısır'a yerel muhafız olarak Türklerin gönderilmesi.
808 Şatoların Ötüken bölgesine, oradan da Çin'e sığınmaları.
821 «Ay Tanrıda Ülüg Bulmuş Küçlük Bilge Kağan»ın kağan oluşu. Uygurların ticarî ilişkilerinin çok gelişmesi, Semerkant bölgesine kadar uzanması. Ancak siyasal gücün gerilemesi. Mani dini etkisi.
826 Avar birliğinin dağılması.

826 Kara Balgasun yazıtı.
830 Macarların Azak Denizi kıyılarında Lebediya'ya yerleşmeleri. Macarlar, Sabirler ve sonraları' Hazarlarla birlikte yaşayacaktır. Peçenek tehlikesi belirdiğinde Macarlarda Arpad Sülâlesi erkinliği ele geçirir.
840 Uygur egemenliğine Kırgızların önderliğini yaptığı
ittifakın son verişi. Kırgızların Uygur başkentine girişi bir hayli kanlı olur. Karluk başkanı Kağan unvanı
alır. Uygurların önemli bir bölümü batıya, Doğu Tiyanşan'daki eski Uygur ülkelerine doğru göç etmek zorunda bırakılırlar. Uygur tarihinin Moğolistan'da geçen bir evresi sona ermiştir.

845 — 846 Uygurların bir bölümünün Tarım'in vaha kentlerine ve Turfan havzasına göçü ve buradaki yeni hayatlarına başlamaları. Diğer bölümü de Çin sınırına doğru göç ederler. Bu bölüm,

sözkonusu Gobi bölgesinde tu-tunabilmek İçin Kırgızlar ve Çinlilerle mücadele içerisine girerler. 846'dan sonra Kansu bölgesinde Kan-

çu yöresine yerleşirler. Bunlar Sarı Uygurlar olarak anılacaklardır. (Uygurların serüveninin ikinci evresini bu Kansu'daki ve Doğu Türkistan'daki ayrı ayrı hayatları oluşturur.) Kançu Uygurları genel olarak Çin himayesindeki hayatlarını sürdürmeye devam edeceklerdir. Doğu Türkistan'a, Turfan yönüne göç etmiş bulunan Uygurların Kaşgar, Beşbahk, Kuça, Hami gibi önemli şehirleri olmuştur. Askerî bir güç olmak politikasını tamamıyla terkeden Uygurlar, ticaret merkez ve yollarını çok iyi kullanmışlardır. Çin'in yanısıra batı ülkeleriyle de ticarî ilişkiler içerisine giren Türkistan Uygurları, sanat ve edebiyat alanında çok değerli eserler vermişlerdir. Daha VIII. yüzyılda Uygurlar üzerinde etkili olmuş bulunan Burkancıhk

(= Purkancılık = Buddha dini), resmî din olan Mani dininin yanısıra yeniden etkili olmuş, giderek bir hayli yayılmış, ayrıca Nesturîlik ve İslâm da etki alam bulmaya başlamıştır. Mani dininin yerleşik ve ticarî

hayata denk düşen, sanat faaliyetlerini teşvik eden yönleri olmuştur. Öte yandan, Turfan'daki kazılar Buddhacı Uygurların tapınaklarını ortaya çıkarmış ve özellikle buradaki Uygur freskleri emsalsiz olarak ni-telendirilmiştir.

860 Orta Asya'dan Avrupa'ya göçler. Peçenek ve Kıpçakların göçleri.

868 — 905 Tolun Oğulları (Tolunlular). Mısır ve Suriye'de Türk yönetimli devlet. Abbasi Saltanatı zamanında Türklerin yönetim ve askerlikte özel bir yerleri bulunmaktaydı. Abbasî Devletinin birçok kilit noktaları

Türklerin elindeydi. Tolunlular'a adını veren Tolunoğlu Ahmet'in babası Tolun Sâsânî hükümdarı tara-

fından halifeye köle olarak sunulmuştu. Sarayda önemli görevlere kadar yükselen Tolun'un oğlu Ahmet'in yetişme döneminde Türklerin itibarı daha da artmıştı. 868'de Mısır'a vali olarak atanan Ahmet, Bağdat'-159

taki iç çekişmelerden de yararlanarak yarı egemen, özerk konumunu sürdürdü. Bingazi, Filistin ve Suriye'yi ele geçirince (880)

egemenliğini ilân etti. Devletin başkenti Fustat'tı. Ahmet'in oğlu döneminde hilafet ile yumuşak ilişkiler kuruldu. Hükümdar Harun zamanında Suriye'ye geçen Karamatîler, Tolunoğullarmı yenecek ve Şam*ı ve diğer yöreleri ete geçi-receklerdir. Tolunlular Devleti 905'de Abbasî güçleri tarafından sona erdirilecektir.

870 (?) Karahanlılığm doğuş dönemi. Karahanlılarm ortaya çıkış konusu bir hayli karanlık olduğundan, Karahanlılığın başlangıcı konusunda kesin bir tarih vermek mümkün olmamaktadır, tik Karahanh yöneticisinin

Kül Bilge Kadir Han olduğu söylenmektedir. Oğul arından Bazır Arslan Han, Büyük Kağan olacak, küçük oğul Oğulcak ise Kadir Han unvanım alacaktır.

875 Saman Oğullarının doğuşu.

890 Arpad yönetiminde Macar birliği. (1000 yıllarında Hıristiyan olan Macarların krallığı Osmanlı hâkimiyetine kadar egemen kalacaktır.)

892 — 930 Türk yönetimli Sucuoğulları (Azerbaycan'da).

893 Saman Oğullarının Talas'ı zapt etmeleri üzerine Karahaılı Hanı Oğulcak'ın başkentini Talas'tan Kaşgar'a nakletmesi.

900 Peçenek ve Kıpçakların birbiri ardına Karadeniz kıyısından Balkanlara inmeye başlamaları.

900 Uygurların edebî nitelikteki eserler çağı. İlerde, gerek Karahanhlar ve sonraları Moğollar, Uygur yazısı

aracılığıyla kendi yazılı tarihlerine kavuşacaklardır.

904 Oğulcak'ın Saman Oğulları üzerine akınlara başlaması.

906 Çin*de T*ang Sülâlesinin sona erişi.

920 Alevîlerin Horasan'ın başhca şehirlerini İşgal etmeleri.

920 — 950 Oğuzların İslâm'ı kabul etmeleri; Tarih sahnesinde yeniden önemli rol er almaya başlamaları.

922 îbn Fadlân'ın Oğuzlarla görüşmesi. Aral Gölü ile Hazar Denizi ve Güney Ural Dağları arasında yaşayan

«Hazar Oğuzlarımın hayatı 922 yılında bu yöreyi ge-160

zen îbn Fadlân tarafından tasvir edilmiştir. (Ayrıca, 965 yılında kaleme alınmış bulunan Hudud al-*Alem adlı coğrafya eserinin yazan da Oğuzlar hakkında dikkate değer bilgiler verecektir.)

930 Uygur ve Karluk egemenliğinin sona ermesi ve Yağma, Tuksı, Çigil boylarının Karahanlıhkta birleşmeleri.

932 — 935 Karahanlıların Satuk Buğra Han dönemi; dönemin sonlarında Türklerin İslâm'a katılmaları. Karahanlılar, hem Han ile ikinci yönetici ilişkileri, hem coğrafya itibariyle iki hakanlığa ayrılmaları (ki coğrafya itibariyle ikili ve yönetim itibariyle çifte yöneticilik olaylarının bir bütün hâlinde irdelenmesi önemli bir Tarih konusu olarak önümüzde durmaktadır) bakımından ve hem de eski kandaşlık hâtıralarını destanlaştırmalan (Saka soyundan Alp Er Tunga'dan «gelmeleri») yönleriyle kandaşlıktan uygarlığa geçiş ve devlet ideolojisi yaratılması açısından dikkati çekerler.

934 — 969 Türk yönetimli İhşid Oğulları (Akşitler).

947 — 960 Çin'de 'Muahhar' Han Sülâlesinin sona erdirilişi.

950 Türk kökenli ünlü İslâm filosofu Abu-nasr Fârâbî'nin ölümü.

951 Saman Oğul arı hükümdarının muhafız kıtasındaki eski köle Alp Tekin adlı Türkün hassa ordusu komutanı olması.

958 Hazar Hakanı Yusuf bin Namrun'un bir Endülüs Ya-hudisine İbranî dilinde mektup yazdığı tarih.

960 Karahanlıların Müslüman Türk Devleti olarak örgütlenmeye başlamaları.

Gazneliler Devleti.

Hazarların, Slav prensi Svyatoslav'ın Etil kentini tahrip etmesinden sonra Kırım'a bölgelerine çekilmeleri.

Gazneli Mahmut'un doğumu.

Macarların yerleşikliğe geçmeleri, Hıristiyan olmaları.

Türk kölelerinden Bilge Tekin ve sonra Sebük Tekin'

in Gazne'ye hâkim olmaları; Gazneliler sülâlesinin başlangıcı. Sülâle 1187'ye kadar hüküm sürecektir.

161

962 11

—

83

965

970

970 10

—

40

978

985 — 1035 Oğuzların bir bölümü Mâverâünnehr'de 985 - 1035

yıllan arasında yarım yüzyıl kadar bir zaman kalırlar, fakst bu yörede tutunamazlar. Zeki Velidî Togan'm döneme ilişkin verdiği bilgilere bakıyoruz (Umumî

Türk Tarihine Giriş, s.-178 - 179): Oğuzların Selçukluları da kapsayan) kümesinin bu tutunamamalannın sebebi, Oğuzların diğer zümreleri tarafından baskı

görmeleri ve Ga2nelilerin Horezm'deki valisi ile olan çekişmeleri olmuştur. Halife Mehdi zamanında, VII.

yüzyılın ortalarında, Oğuzların Moğolistan taraflarında yaşayan bir bölümü o hududu bırakarak İrtiş havzasına, oradan da VIII, yüzyılın ortasında Batı Türkıs-tana doğru göçetmiş, bu hareket X. yüzyılda da devam etmiştir, tbn al-Athir bu Oğuzların «kıta» memleketin-den geldiklerini kaydetmiştir. Bu kelime, o tarihlerde Moğolistan'ın doğu taraflarını tanımlıyordu. Bu Oğuzlar böylece Moğolistan'ın doğu kısımlarını terkettiler, îrtiş havzasmda bir müddet kaldıktan sonra Batı Türkistan'da Sîrderya ırmağının kuzeyine geldiler. Bunlardan başka Sîrderya, Talaş ve Çu havzalarında Kar-

luk ve Kalaçlarla birlikte «Türkmen» olarak adlandırılan Oğuz oymakları kalabalık bir kitle olarak yaşıyorlardı. Göktürkler devrinde Çin kaynaklarında Guz (Guss) adıyla belirtilen bu Türkmenler dolayısıyladır ki, X. yüzyıl Arap müellifleri bir Türk beyini «Malik al-Turkman» diye adlandırmışlardır. El-Bîrunî de, doğuda Tokuzoğuzlara komşu olarak yaşıyan bu Oğuzların ülkesini «ard al-turkmaniya» diye isimlendirmektedir, Selçukluların Mâverâünnehr'de yaşadıkları

zamanda Sîrderya, Talaş ve Çu taraflarındaki Türkmenler ile ilişkileri Önem taşır. Selçukluların Mâverâ-

ünnehr'deki hayatları çok maceralı olmuştur. .

992 Karahanh Buğra Han Harun'un Saman Oğullarını yenerek başkentleri Buhara'yı alması. Buğra Han Harun Sâmân Oğullarının Horasan valisi ile anlaşarak Horasan'ı ona bırakır, kendisi de Mâverâünnehr'i alır.

Han, geri dönerken ölecek ve Sâmânüer Buhara'ya

yeniden sahip olacaklardır.

996 Kârahanlılarm Mâverâünnehr seferi; sefer Sâmân Oğul arı ile barış şeklinde sonuçlanacak ve Seyhun (Sîrderya) bölgesi

Karahanhlara kalacaktır.
162
998 Karahanhlarda Ahmet'in Togan Han unvanı ile Han olması.
998 Gazneli Mahmut'un 28 yaşında hükümdar oluşu.
999 Togan Ahmed Han'ın kardeşi Ncsr Han'ın Buhara üzerine yürümesi ve şehri teslim alması; Sâmân Oğullarının sonu. Sâmânîlerden İsmail beş yıl daha dire-necek, o da yenilecektir. Togan Ahmed Han, Buhara'
yi direnişle karşılaşmadan almış ve Sâmânîlerin hazi-nesini de ele geçirmiştir.
1001 Karahanh İlig Han Nasr'ın Mâverâünnehr'in tek egemeni durumuna gelmesi. Karahanh İlig Han'ın Gaznelilerle yaptığı anlaşma ile Amuderya İki ülke arasında smır olarak saptanmıştı.
1003 Direnen son Sâmânî güçlerinin Selçuklulardan yardım istemesi üzerine Selçuklular ile Karahanlılar arasında savaş ve Karahanh güçlerinin ağır bir yenilgiye uğramaları.
1004 Karahanlıların tlig Han Nasr önderliğinde toparlan-maları. Gazneli Mahmut ile Karahanlılar arasmda anlaşma ve Ceyhun'un (Amuderya) smır olarak saptanması; Mahmut'un, Nasr'ın kızlarından biri ile evlenmesi.
1006 Gazneli Mahmut'un Hindistan'da meşgul olduğu bir sırada Karahanh îlig Han Nasr'ın Horasan'a yürüyü-
şü; Gazneli'nin geri dönmesiyle başlayan savaşta Karahanhlann yenilgisi.
1008 Belh Savaşı. Belh yakınlarında Gaznelilerin Karahanlıları yeniden yenisi. Savaşta Mahmut'un ünlü fiille-rinin de önemli rol oynadıkları kaydedilir. Nasr'ın, kızlarından birini Gazneli Mahmut'a vererek Gazneli hü-

kümdarı ile akrabalık kurmuş olmasma rağmen Ho-
rasan'ı Gaznelilere vermek durumunda kalmış bulunması, onu Horasan'a yeniden ordular göndermeye karar verdirtmiş olmalıydı.
1008—1013 Togan Han'a karşı tlig Han'ın bağımsız olma mücadelesi. Togan Han'ın İUg'e karsı Gazneli Mahmut ile anlaşma yapması. Kardeşlerin Mahmud'un aracaîığı
ile anlaşmaları. İlig Han'ın ölümü.
463

1013 —1020 Karahanlı Devletinde Hanlık için iç mücadeleler.
Kıtaylar ve diğer göçebe kandaş boylara karşı mücadeleler. İç çekişmelerden sıyrılan Karahanlıların ittifak hâlindeki ordusunun yine Belh civarında Gaz-nelilerce ağır bir yenilgiye uğratılısı. Bozgun sırasında pek çok Karahanh askeri Ceyhun'u geçerken bo-
ğulur. Zaferinden çok kısa denilebilecek bir zaman sonra Harezmşah Altuntaş'tan bir kutlama yazısı alan Sultan Mahmud'un savaşın sonucunun Harezm'de nasıl bu kadar çabuk öğrenilmiş olduğunu sorması üzerine, «Ceyhun'un Harezm'e kadar taşıdığı Türk külahlarından öğrendik!» cevabını almıştı.
1015 — 1021 Oğuz Beyleri ve Karahanhlar tarafından sıkıştırılmış
ve hayli zor günler geçirmiş olduğu tahmin edilen Selçuk Bey, rivayete göre, 1007 yılında 107 yaşında ölmüştü. Selçuk'un torunları olan Çağrı Bey ile Tuğrul (Toğrul) Bey bir müddet Karahanlılardan Talaş
vilayeti hakimi bulunan Yığan Tekin'e bağlı olmuşlar; Selçuklular daha sonra, Buharanın kuzey ve güneyindeki bozkırlarda Karahanlılardan Ali Tegin'e ve onun oğullarına bağlı olarak yaşamışlardı. İşte, 1017'
de Harezm ülkesinin Gazneliler tarafından işgali, emir Aîtuntaş'ın oraya vali tayin edilmesi, onun ölümünden sonra oğlu Harun'un yöreyi yönetmesi, Gazneli Mahmud'un Ali Tegin'in Selçuklulara dayanıyor olmasından şüphelenmesi, arada Ali Tegin İle Selçukluların aralarının bozulması, Gaznelilerİn Oğuzlara kar-
şı dikkatli ve onları sıkı bir denetim altında tutan politikası, bir yandan Oğuzlara Gazneli ordusunda yer verilmesi ve öte yandan onlann Horasan valisi eliyle gözetim altında bulundurulmaları bu dönemin ilk çizgileri arasında yer alır. Oğuz/Türkmenlerden bir bölüm, Gazneli Mahmud'un izniyle Horasan'a geçirilmişlerdi. Sonraları «Irak Türkmenleri» diye anılacak olan bu Oğuzlar da Sirderya havzasından geliyorlardı.
Bunlar Balkhan üzerinden İran içlerine akınlar yapmaktaydılar. Selçukluların daha Sîrderya havzasında bu Oğuzlarla birlikte bulundukları anlaşılmaktadır.
Çağrı Bey, Togan'm anlatımıyla —**aynı eser,** s. 180)

«Biraderi Toğrul Beyi 'uzak ve içine girilmesi müşkül çöller'de (barıya ba'îde sa*b al-maslak), ihtimal Moyun-Kum taraflarında bırakarak kendisi Horezm ile **164**

Buhara arasından Horasan tarafına geçti ve Balkhan Türkmenlerine iltihak, ihtimal Gazneli ordusuna intisap edip onlarla birlikte Hazar Denizinin cenub sa-hilinden Azerbaycana geçerek orada hâkim bulunan Şeddâd-oğulları ile birleşti, oradan Van civarındaki Ermeni Vaspuragan krallığına, Araş nehrini geçerek de Nahçivan, Devin ve Nik taraflarındaki Bizans kuvvetlerine ve Ermenilere taarruz etti; burada birkaç

sene maceralı bir hayat geçirdikten sonra Mâverâ-

ünnehre, Sirderya taraflarına dönüp geldi. Bu hâdise 1015 -1021 seneleri arasında vaki olmuştur. Arslan Câzib, Çağrı Beyin Horasan'dan Azerbaycan'a geçmesine ve oradan dönmesine mâni olamadı, veyahut bu işi o, hizmetine intisap eden Balkhan Türkmenlerinin akın arzularını tatmin etmek üzere kasden yaptırmıştı. Herhalde Gazneliler ellerini Azerbaycana kadar uzatan İlk müslüman-türk devletidir. Çağrı Beyin bu cesurâne hareketi Selçuklular' için bir keşif seferi mahiyetinde olmuştur.»

1016 Hazarlar Devleti'nin sona ermesi. Hunlar döneminden beri İdil ve Kana havzasında ve çevresinde yaşayan Bulgar Türkleri de Hazar Devleti'nin sarsılmasıyla güce kavuşmuşlardır. (Bulgarlar 1236'da Altınordu-luların istilâsına uğrayacaklardır.)

1017 Gazneli Mahmut'un Harezm'e yürüyüp bölgeyi ele ge-

çirmesi.

1020 —1027 Karahanlılann iç çekişmelerinin yeni evresi. Yusuf Kadir Han'a karşı kardeşleri Ahmed ile Ali Tegin'in cephe almaları. Ahmed'in kendini büyük kağan ilân etmesi, Yusuf Kadir Han'ın Gazneli Mahmud'la ittifakı, Arslan Yabgu'nun bertaraf edilmesi, Ali Tegin'in kaçması, Mahmud'un bölgeden ayrılmasından sonra

Ali Tegin'in tekrar Buhara ve Semerkand'a hâkim

olması. Ali Tegin'in durumunu koruması, Öte yandan, Yusuf Kadir Han'ın egemenlik alanını genişletmesi ve onun ve oğullannm özkend ve Semerkand'a hâkim obuası.

1025 — 1030 Gazneli Mahmut tarafından Arslan Yabgu'nun hile ile yakalanarak Hindistan'daki Kalincar Kalesine hap-

sedilmesi. Yusuf'un yabgu yapılması. Ali Tegin'in Yu-

165

suf Yabgu'yu öldürtmesi, onun babası Musa'yı yabgu yapması. Selçuklularda başkanlığın Musa, Çağrı ve Tuğrul Beyler tarafından paylaşılması.

1029 Gaznelilerin, Batınî akımların güç kazanmış bulunduğu İran'da, Hazar Denizinin güneyinde, Irak-ı Acem denilen Hemedan ile Rey arasındaki bölgeye seferi ve Batınîleri ezmesi.

1029 Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'm doğumu.

1030 Nasr-ı Hüsrev adlı şairin Oğuzları Kıpçaklarla birlikte Amuderya kıyılarında oturan bir kavim olarak belirtisi. Bunların başkanlarına «hah», karısına «hatun» deniliyor ve Horasan'ın tranh eşrafının bunlara hizmet ettiği anlatılıyor.

1030 Gazneli Mahmut'un askerî yenilgi görmeden ölüşü.

(Mahmut'un Saray'da Türkçe konuşmasına karşılık, Fars kültürünün yaygınlaşmasına katkıda bulunduğu görülmektedir. Şehname yazan Firdevsî ve büyük coğrafyacı bilgin eî-Bîrunî Mahmut tarafından Gazne'ye çağrılmıştır. Mahmut daha birçok şair ve edibi sarayında toplamıştır.) Mahmut'un yerine tahta oğlu Mes'

ud'un geçmesi. Mes'ud ile Ali Tegin'in aralarının gerginleşmesi.

1032 Gazneli Mahmut'un ve 1032'de kardeşi Yusuf Kadir Han'ın ölümleri üzerine Ali Tegin'in kendisim Büyük Kağan ilân etmesi. Gazneli Mes'ud'un müttefiki Yusuf Kadir Han'ın oğlunu desteklemesi. Mes'ud'un

Harezm valisi Altuntaş'ı görevlendirmesi. Ali Tegin ile AHuntaş arasında Debûsiye'de çetin bir savaşın sonucunda Ali Tegin'in durdurulması, Harezm'in ba-

ğımsız oluşu. Altuntaş'ın ölümüyle yerine geçen oğlu Harun ile Ali Tegin'in Mâverâünnehr'i paylaşan bir anlaşma yapmaları.

1034 Ali Tegin'in ölümü. Harun'un Sultan Mes'ud ile arasının açılması.

1034 —1039 Selçuklular İran'a göçmeden önce Buhara'mn güneyindeki Keş ile Nahşeb arasındaki yerlerde bulunuyorlardı. Sonra oradan kaçarak Gavhore'ye gelirler ve 1034'de Horasan tarafına geçinceye kadar orada kalırlar. Yabgulan Musa Yabgudur. Selçukluların bu yö-166

relerden ayrılmaları, Şahmelik ile mücadelelerine bağ'

lamr. 1034'de Yenikent hâkimi Şahmelik ile Selçuklular arasındaki çatışmada, Selçuklular fevkalâde ağır bir yenilgiye uğramışlar, kurtulabilen 700 kişi kaçarak Harezm'e gelmişlerdir. Selçuklular Harzem'

den ayrılarak Balkhan Oğuzları yanma gelmişler ve Amuderya'mn doğusunda kalan diğer Oğuzları da yavaş yavaş celbedince nüfuslan I4,000'e yükselmiştir.

Hemen güç kazanmaya başlayan Selçuklular, Gazneli komutanı Beydoğdu'ya bağlı kuvvetleri 1035'de yenerler. Daha sonra Mes'ud'dan af dileyecek olan Selçuklu başkanları. Sultan'dan toprak alırlar ve Horasan'a yerleşirler. Kısa sürede yeni Oğuz topluluklarının ka-

tılmalarıyla büyüyen Selçuklu* güçleri, Mes'ud'un Hindistan'da olmasından da yararlanarak Rey ve Mery'i de zapt ederler. Mes'ud Nişapur'da bulunan komutanına Selçukluları Horasan'dan çıkarması için buyruk verirse de Selçuklular bu güçleri de bertaraf eder ve Nişapur'u ele geçirirler. Toplanan Kurultay Tuğrul Bey'i seçer, Tuğrul Bey de adına hutbe okutur. Ertesi yıl, 1039'da, Sultan Mes'ud büyük bir ordu ile Hora,-san'dadır.

1040 Dandanakan Savaşı ve tran (Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması. Sultan Mes'ud 1038'de Gazne'den yola çıkmıştır. 50.000 askeri ve 300 fili vardır. 1039*

da Horasan'a gelir. Selçuklu ordusu küçük ve yıpratı-cı ataklarla Gazneliler ordusunu deniyor ve düzenini bozmaya çalışıyordu. Gaznelilerin istediği yer ve zamanda savaşı kabul etmeme stratejisi Selçuklulara zaferin yolunu açacaktı. Ne var ki, Selçukluların sava-

şı kabul hususunda hâlâ büyük tereddütleri mevcuttu. Tuğrul Bey'in çöllere çekilip oyalama ve yıprat-maya devamdan yana olduğu, Çağrı Bey'in ise Gaz-

nelî ordusunun ağır oluşu, hareket kaabiliyetinin hu-dutlu oluşu gibi zaafları sebebiyle savaşa girilebileceği düşüncesinde olduğu söylenir. Çağrı Bey, ordunun komutasına geçer. Gaznelilerin uzun süre susuz kalmaları için bir hayli zamandır tedbir alınmış bulunmaktadır. Gazneliler savaş düzeninde Merv'e doğru ilerlerler. 16.000 kişilik Selçuklu ordusunun atlı

güçleri sürekli saldırırlar. Gazneliler bu saldırılara rağmen Dandanakan'a gelirler. Selçuklular da yerle-167

rini alırlar. Su sıkıntısı devam ederken ve zorunlu olarak orduya katılmış durumdaki Sultan Mes'ud

kuvvetlerinden bazı Oğuz birlikleri saf değiştirir ve Selçuklu ordusuna geçerler. (Bir parantez açmalıyız. Bu çağlardaki savaşlarda, devletleşme açısından daha «taze» olan, kabile toplumu hayat

tarzından daha az uzaklaşmış bulunan tarafa özellikle kavimsel bağlar olduğunda - topluca geçişler görmeyi şaşırtıcı saymamak gerektir. Bu saf de-

ğiştirmeler, aslında, zamanın mantığı açısından «kendi safına geçmek» olarak ele alınabilir. Olayı sırf kavimsel bağlarla açıklamaya çalışmak sağlıklı çözümlemeler yapılmasını engelleyen bir husustur. Kavim bağları, tabiatıyla rol oynar. Ama, o bağlar, zâten bir hayat tarzının yaratmış olduğu bağlardır. Toplu eylem bağlarıdır. Başka bir deyişle, hayat tarzı yakınlığı da rol oynar. Bu gibi kabile ölçeğindeki yer değiştirmeleri çaşıtlığa bağlamak bazı tarih yazımcılarının bil-gisizlik ya da saptırmalarından kaynaklanan beyhude çabalarından öteye gidemez. Meselâ, Atatürk dönemi Lise Tarih kitaplarında olabildiğince objektif olarak yansıtılan 1402 olayı daha sonraları hain bir Osmanlıcılığın elinde güdümlü bir biçimde* değerlendirilmeye başlanmıştır.) Selçuklu ordusu bütün hatlarıyla hü-cuma geçince savaş pek uzun sürmeyecektir. 23 Mayıs 1040, Gaznelilerin ilk askeri yenilgisi oldu. Bir Oğuz boyunun bir kümesini oluşturan Selçuklunun başkanı Tuğrul Bey, Horasan'da saltanat peşinde koşmaya başladığında, şair ve hekim Nasr-ı Hüsrev, bu Oğuzlardan küçümseyerek sözettiği şiirlerden birinde, «Tuğ-rul Türkmen ile Çağrı'nın ne devlet ne de faziletle işi olur» demişti. Ümmî bir başkan olan Tuğrul Bey, Togan'a nazaran «şüphe yok ki, ancak 'kuşbeği' idi; hayatının sonuna kadar o bu lâkabı taşıdığı halde islâm memleketinin usulüne istinaden kendisini 'sultan'

ilân etti ve riyasetini islâm usulünce 'hutbe' ile 'sik-ke' ve nihayet halifenin menşuru vasıtasiyle müslüman tebaaya tanıttı ve o nisbette Türkmenlerce bir

'mütegallibe' kesildi.» Bütün bu usuller İslâm'ın değil

«Devletsin usulleridir. Fakat, Selçuklu, Türkmen için, gerçekten, mütegallibe kesilecektir. Çünkü, gösterişsiz bir alp olan Tuğrul devlet kapısından pek çabuk geçecektir.

168

1041 Sultan Mes'ud'un ölümü. Gazneli Devleti'nde taht için mücadeleleri. Mevdud'un hükümdar oluşu.

1041 — 1050 Peçeneklerin Bizans kuvvetlerini yenisi ve Trakya'yı

yağmalamaları.

1042

Karahanlıların ikiye bölünmesi. Doğu Karahanlıların ülkesi Mâverâünnehr'in zaptından önceki bölge olarak kalıyor. Başkent Balasagun. Büyük Han'a bağlı Han, Kâşgar ya da Talas'ta. (Kâşgar, aynı zamanda dinî bir merkez- hüviyetine bürünecektir.) Batı Karahanlılar Mâverâünnehr ve Fergana'da yayılıyor, 'Büyük Han (Arslan Kara Han) Önce Özkent, sonraları Semerkant*

ta. Bağlı (ortak) olan han (Buğra Han) ise Buhara'da oturuyor. Hucend iki devlet arasında sınır olarak kabul edilecektir. Ne var ki, Sîrderya ve Fergana üzerinde hak İleri sürülmesi sebebiyle taraflar çekişe-ceklerdir. Aşağıdaki dökümlerden dahi i anlaşılabileceği üzere iç çekişmeler de sık sık bâşgösterebüe-cektir.

Doğu Karahanlılan büyük hanları: (Gürün, s. 283, 285) 1032

1056

1058

1058

1060

1075

1075

1103

1128

1158.

1056

1058

1060

1075

1103

1128
1158
1205
1221
Süleyman
Muhammed I
Hüseyin
İbrahim I
Mahmut
Omar
Hasan
Ahmet
İbrahim II
Muhammed II
Yusuf
Muhammed III
Batı Karahanlılan büyük hanları:
1041 - 1053
1053 - 1068
1068 - 1080
1080 - 1081
1081 - 1089
1089
1089 - 1095
1095 - 1097
Muhammed I
İbrahim I
Nasr
Hızır
Ahmet I
Yakup
Ahmet I
Mes'ut
169
1097
1097 - 1099
1099 - 1102

1102-1130
1130- 1132
1130-1132
1132

1132 - 1141
1141- 1156
1156-1160
1160-1178
1178-1204
1204-1212
Süleyman
Mahmut I
Cibrail
Muhammed H
Ahmet II
Hasan
İbrahim II
Mahmut II
İbrahim III
Ali
Mesut II
İbrahim IV
Osman

1042 —1055 Büyük Ermenistan KrallığYnm Bizans (IX. Konstantin) tarafından güçten düşürülüp parçalanması.

1043 Hızlı olarak devletleşme sürecine girilmesiyle birlikte Selçuklu üçlü yönetimi yerini hiyerarşik bir düzene bırakacaktır. Tuğrul Bey'in hükümdarlığa yönelme-siyle beraber ordu komutanı olan Çağrı Bey ikincil bir statüde kalacak, Oğuz töresi gereği yabgu olmuş bulunan Musa İnanç ise üçüncül bir düzeye inmiş olacaktır. Ancak ilk zamanlarda fethedilen topraklar, Sel-

çuklu ailesinin denetimine bırakılıyordu. Horasan Çağrı Bey'in, Herat ve çevresi Musa Yabgu'nun, Kirman Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'un denetimine bırakılıyordu, öte yandan, ilk sikke Tuğrul Bey'in adına dögül-müş, kestirilmişti. Selçuklu ordusunun sayıca artma-mış göründüğü bu ilk yıllarda, yine de, askerî başarılar hızla

elde edilmiş; İran, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap zaptedilmiştir. Batıya süratle ilerleyen Selçuklular, Bizans'a da nispeten daha yakın olmak için başkentlerini Nişapur'dan bugünkü Tahran yöresindeki Rey'e aktarmışlardır. Bu dönemde Tuğrul Bey'

in ordusunun tamamıyla Oğuzlardan oluştuğu anla-

şılıyor. Selçuklu ordusu mevcudu, yine Türk* unsurlarının katılmasıyla artacaktır, hızla büyüyecektir. Bu katılmalar İçin, Tuğrul Bey'in son yıllarım beklemek gerekecektir. (Rey'e taşınmanın bir sebebi Bizans'a yakın ve Anadolu'ya sefer kolaylığı içerisinde bulunmak ise de, diğer ve önemli bir sebebi de, devletleşme politikasına uygun olarak, Sünnîliğin «kurtancı»sı

ve hâmisi olmak şeklinde gözüküyordu. Fâtımîlerin 170

ve genel olarak Şia'nın Irak, tran, Suriye ve Mısır'

daki siyasal gücü ve/veya sosyal etkisi, faaliyeti kar-

şısında Tuğrul Bey, «ödünsüz» bir Sünnî politika iz-leyecektir. Bu politikayı sırf soyut bir inanç ve mezhep taraftarlığı açısından irdelemek mümkün değildir, sözkonusu olan Selçukluların samimiyeti de de-

ğildir; olay, Selçuklu hükm'ünü yerleştirebilmek için lâzım gelen meşruiyet çerçevesini yaratmak ve sağlamlaştırmak, devlet olabilmek ve genişleyebilmek İçin halifeliği kendisine bağlayarak rahat bir zeminde hareket edebilmek için gerekli görülmüştü. Okuma yazma bilmeyen Tuğrul Bey'in bu genel tavrın mimarı oluşuna şaşmamak gerektir. Uygarlık ve devlet zemini olayların kaçınılmaz akışını belirlemiştir. Şaşmamak gerektir, zira, yine bir ümmi olan Osman Gazi'nin ve oğullarının, aynı süratle değilse bile, devlet-lesmenin ilk yaratıcıları oluşu da, paralel anlamda, akla getirilmelidir.) Tuğrul Bey, Rey'e yerleştikten sonra amca oğullarından Arslan Yabgu'nun oğlu Kutlamış'ı, Yusuf ve Musa Yabguların oğullarını, Çağrı Bey'

in oğlu Yakutı'yı Azerbaycan tarafına gönderir. Bunlar Irak Türkmenleri başkanları Buğa, Nasoglu ve Göktaş'ın yönetimindeki Musul ve Diyarıbekir'e akın ederler ve Tuğrul Bey'in, Oğuz soyunu gücendirme-mek için beylerini uyarmasından sonra, bu Selçuklu güçleri Dicle taraflarına geçeceklerdir.

1045 Selçukluların bazı Ermeni bölgelerini ilk kez ele ge-

çirmeleri.

1048 El-Bîrûnî*nin ölümü. Bu İslâm düşünürü, tarih, matematik ve tıb alanlarında değerli eserler vermiştir.

Bizi —şu anda— özellikle ilgilendiren husus, düşünürün Orta Asya Türk kavimleri konusunda vermiş olduğu önemli bilgilerdir. Gerçekten de, uzun bir ömür sürmüş olan Bîrűnî, **El-Âthâr-ül Bakiye 'anil kurun-il Khâliye** adlı eseriyle, zamanına ilişkin bazı sosyal bilgilerin habercisi olması yamsıra, tam olarak bi-lemediği konularda da vukuf noksanı içerisinde olduğunu açıklıkla belirtmektedir. XI. yüzyılın ilk yarısında, Bîrûnî'nin şamanîlik konusundaki değerlendirmesi ve bu değerlendirmenin gerisinde yatan Tarih anlayışı, XX. yüzyılın ikinci yansmdaki birçok tarih ve antropoloji araştırıcısının çok gerisinde oldukları

bir kavrayışı içerir.

171

1048 Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, Çağrı Bey'in oğlu Yakutı'nın Tuğrul Bey tarafından Anadolu akınlarına gönderilmesi. Selçuklular Van bölgesinden Anadolu'ya ilk kez giriyorlardı. Selçuklu güçlerini Van valisi ve Gürcistan vaHsi karşıladı. Büyük Zap Suyu'nun hemen yanındaki savaşta, Selçuklu güçleri ağır bir yenilgiye uğradılar. Hasan öldü. Selçuklu ordusu pek çok kayıp verdi, kaçanlar dağlara sığındılar.

1049 Tuğrul Bey, Zap Suyu yenilgisinden sonra kardeşi İbrahim Yınal Bey'i Azerbaycan valiliğine ve Anadolu akınları komutanlığına atadı, ibrahim Yınal'm yardımcısı, Arslan Bey'in oğlu Kutalmış olacaktı. İbrahim Yınal'm komutasındaki Selçuklu güçleriyle karşıla-

şan Bizans ordusu önce savaşı kabul etmeden geriye çekildi. Bizanslıların barış önerisini Selçuklular kabul etmediler. Selçuklular, Erzurum ile Pasinler arasındaki bölgeyi yağmalamağa başladılar. Bizans güçlerinin kendi merkezlerinden, İmparatordan yardım istemeleri üzerine Gürcü prensi Liparit'in Bizans'ın doğu kuvvetlerine yardım etmesi kararı verildi. Nihayet, Pasinler'de iki ordu karşılaştılar. Gece cereyan eden savaşta Bizans güçleri çözüldüler ve kesin bir yenilgiye uğradılar. İbrahim Yınal, pek çok tutsak ve ganimetle geri dönecektir. Tutsak alınan Liparit iki yıl kadar Tuğrul Bey'in yanında kaldıktan sonra İmparator IX. Konstantin'in ricaları üzerine Bizans'a

gönderildi. Tuğrul Bey Bizans'a gönderdiği elçi aracılığıyla taleplerde bulundu, İmparator kabul etmedi.

1050 — 1054 Türkistan'dan gelen Oğuzların Irak'ta Ahvâr ve Hul-vân taraflarına yoğun bir biçimde yığılmaları. Bu şehirler halkının Bağdat'a doğru kaçmaları.

1051 Tuğrul Bey'in, Büyük Yabgu unvanını taşıyan Musa Yabgu ile savaşı. Musa Yabgu, Siistan'a kaçmak zorunda kalacaktır. Bu tarih Oğuzların, Türkmenlerin bazılarının içten içe, pek çoğunun ise açıkça Selçuk Oğlundan yüzçevirmesi, giderek ona düşman olması, daha doğru bir deyişle, «kahr» ve «tagallűb» eden, boyunduruğa alan ve böylelikle «hükm»ünü yürüten Sel-

Çuklu'ya karşı kandaşlık direnci gösteren bir tavıra gireceklerdir.

1053 Karahanlı İbrahim'in büyük han olması.

172

1054 —1055 Tuğrul Bey'in Anadolu seferi. Muradiye ve Erciş

alındı. Selçuklu ordusu Malazgirt'i kuşattı. Bir Ermeni şehri olan Malazgirt, çok muhkem kale ve surlara sahip bulunuyordu. Malazgirt'in Bizans valisinin yönetimindeki şehir uzunca bir kuşatmaya rağmen alınamadı. Lağım açılıp surları uçurma girişimi, getirilen büyük mancınık kâr etmedi. Tuğrul Bey kuşat-

mayı kaldırdı. Bayburt, Tercan ve Erzincan ile Kars'a yönelen Selçuklu kolları birçok kasabayı yağmaladı, yer yer halk kılıçtan geçirildi. Birçok esir ve ganimet elde edildi. Orduyu toplayan Tuğrul Bey, Malazgirt'i tekrar kuşattı. Bir ay daha devam eden mücadelede Selçukluların aman vermeyen saldırılarına rağmen şehir başarıyla savunuldu. Kuşatma kaldırıldı. Tuğrul Bey, Bağdat'a yöneldi.

1055 Irak'taki Şii - Sünnî çekişmesi son derecede gergin bir durumdaydı. Halifenin Bağdat'a egemen olan Büveyhîlere karşı Tuğrul Bey'in yardım ve desteğini istemesi üzerine Bağdat'taki Türk askerlerin reisi ve Büveyh Oğullarının komutanı Arslan Basâsiri halifenin güçlerini ezmeye başladı. Bijveyhî hükümdarı

Hüsrev Firuz Şiraz bölgesini işgal etti ve kendi adına hutbe okuttu. Selçuklu ordusunun yaklaşması üzerine Arslan Basâsirî kaçtı. Selçuklular ŞU mahallelerini ele geçirdiler, direnenler bastırıldı. Hüsrev Firuz yakalandı ve Büveyhîler Devleti'ne son verildi. Bağdat'ta kalan ve yönetimi eline alan Tuğrul Bey, Dicle kıyısında

Tuğrulbey şehri adıyla yeni bir şehir kurulmasını buyurdu. Hutbe, Halife Kaim Biemrillah tarafından Tuğrul Bey adına okutuldu. Sünnî İslâm'ın önderliği Türk soyuna geçmiş oldu.

1056 Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatice Hatun'un halife İle evlenmesi.

1057 — 1059 Büveyh Oğullarının komutam Arslan Basâsirî'nin Fatımî halifesine sığınmasından sonra, Fâtımîlerin de desteğiyle bir ordu toplayacaktır. Bağdat'a yürüyen Basâsirî'ye karşı Tuğrul Bey Kutalmış komutasında bir ordu gönderdi. Kutalmış yenildi. Harekete geçen Şiîler Sünnîleri ezdiler, birçok şehri ele geçirdiler.

Tuğrul Bey kuzey Irak'a çekildi. Buradaki Şiî unsurları bertaraf etti, İbrahim Ymal'ı Musul valisi yaptı

173

ve Bağdat'a döndü. Halifenin Tuğrul Bey'i büyük bir debdebe ile karşıladığını, pek çok unvan verdiğini (bunların arasında «rüknüddin» —dinîn temeli— sanı da vardır) ve başına taç geçirdiğini görüyoruz.

1057 - 1059 yılları Selçuklular için bir hayli hareketli ve sancılı geçecektir. Bir yandan Selçuklu emirlerinin Anadolu'daki akın ve savaşları, öte yandan Sel-

çuklulara karşı kendi ülkelerindeki kalkışmalar önemli boyutlara ulaşmıştır. Emir Dinar'ın komutasındaki Anadolu seferinde hedef önce Malatya oldu. Suru bulunmayan bir şehir olduğundan Malatya akıncıların eline kolay geçti. Direnenler olduysa da kılıçtan ge-

çirildi. Gelişkin bir ticarî hayatın bulunduğu şehirde mücevherat da dahil olmak üzere pek çok ganimet ele geçirildi. 1058 kışında Selçuklu kuvvetleri sık sık yöre halkının ve Bizans güçlerinin karşı saldırıları ve baskınlarına uğramağa başladı. Muş ve Sason'da Ermeni ve Bizans güçlerinin saldırısına maruz kalan Selçuklular çok ağır telefat verdiler. Emir Dinar çarpışmada öldü. Esirler ve ganimet geri alındı. îran'a zor dönül-dü. Anadolu üzerine akınlar 1059'da da devam edecek ve Emîr Samuk komutasındaki kuvvetler yine suru

olmayan bir şehir durumundaki Sivas'ı zaptedeceklerdir. Şehir nüfusunun büyük çoğunluğu kılıçtan geçirilecek ve çok büyük değerlerde ganimet ele geçirilecek, çok sayıda esir alınacaktır. 1053'de başlayan asıl önemli olay, İbrahim Yınal başkaldırmasıdır. önce, Kutalmış'ın kardeşi Resul Tekin başkaldıracak; Basra, Ahfaz

ve Şiraz taraflarını ele geçirecekti. Yörenin valisi Resul Tekin'in üzerine yollanması üzerine çıkan çarpışmada Resul Tekin yenilecek ve Bağdat'a gönderilecekti. Hemen bu İsyanın ardından ibrahim Yınal Musul'dan hareket etti ve kendisini destekleyen Oğuz/Türkmenlerle Cibal taraflarına yöneldi (1058). Bu Yınal'ın ikinci başkaldırısı oluyordu. Tuğrul Bey'in elçileri, isyan daha gelişkin boyutlara var-madan İbrahim Yınal'ı ikna ederek Bağdat'a gelmesini sağladılar. Irak'ın yönetimi Emir Ertem ile Ay-tekin'e verilmişti. Ne var ki, bu komutanların elinde yeterli güç olmamasından da yararlanan Basâsirî ve Kureyş Musul'a yöneldiler ve şehre girerek onu tahrip ettiler. Tuğrul Bey, bunların üzerine yürümek üze-

174

re olduğu bir sırada, İbrahim Yınal'm büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru çekildiğini ve üçüncü bir başkaldırıyı başlattığını öğreniyordu. (İbrahim Yınal, Yusuf Ymal'ın oğludur. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in ana bir kardeşi idi. Mikail Bey öldüğünde, eşi, Türk geleneğine uyarak, Selçuk Bey'in diğer oğlu Yusuf Yınal ile evlenmiş ve bu evlilikten İbrahim Yınal doğmuştu. İbrahim Yınal Selçukluluğun doğuşunda bü-

yük yararlılıklar göstermişti.) Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal'ın ilk çarpışmasında Tuğrul Bey yenildi, He-raedan kalesine sığındı. İbrahim'i yine Oğuz/Türkmen boyları desteklemekteydi. Tuğrul Bey, Bağdat'a ve Çağrı Bey'e mektup göndererek yardım istedi. Çağrı Bey'in oğulları Yakutı, Kavurd ve Alp Arslan komutasındaki güçler Tuğrul Bey'e katıldılar. Rey dolayında yapılan savaşta Alp Arslan İbrahim Yınal ve iki yeğenini tutsak alıp Tuğrul Bey'e teslim etti; Türk soylularının kanlarının akıtılma yasağı uyarınca, İbrahim Yınal ve yeğenleri yaylarının kirişleri ile bo-

ğuldular (1059). Öte yandan, Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrıldıktan sonra, Arslan Basâsirî Irak'a gelmiş ve Bağdat'ı zapt etmiş bulunuyordu (1058). Kaim Biemrillah hapsedildi, Fatımî sultanı adına hutbe okutuldu, sik-

ke kesildi. Arslan Basâsirî bir yıl kadar Bağdat'ta kaldı. Tuğrul Bey İbrahim Yuıal başkaldırmasını hallet-tikten sonra Bağdat'a yöneldi; Basâsirî kaçarak Arap kabilelerine sığındı. Selçuklu komutanlarından Savtekin Basâsirî'yi yakalamakla görevli kılındı.

Savtekin, çarpışmalardan sonra, Arslan'ı yakaladı, Bağdat'a **getirdi, başı kesildi, kendisinin *<fahfl önce BiemriUah'ınvezirini asmış bulunduğu direğe takıldı (1060).**

1058—1060 Doğu Karahanhlarda ibrahim Han dönemi. İbrahimHan, Tamgaç Han olarak anılacaktır.

1061 —1092 Kıpçak - Rus savaşları.

1063Tuğrul Bey'in yeniden evlenmesi ve (70 yasında)ölümü. Tuğrul Bey karısını kaybettikten sonra, HalifeKaim Biemrillah'ın kızı ile evlenmek ister. Sultan'ınüç yıllık bir uğraşından sonra Halife razı olur ve Bağdat'ta muhteşem bir düğün yapılır: Tuğrul Bey, kısasüre sonra hayata veda edecektir. Tuğrul Bey, çocuğuolmadığı için, Çağrı Bey'in çocuğu Süleyman'ı veliaht175

tayin etmişti. Vezir Kündürî Alp Arslan'ı tahta geçirdi. (Çağrı Bey 1060'da Öldüğünde, Tuğrul Bey, gelene-

ğe uyarak, Süleyman'ın anası olan Çağrı Bey'in eşi ile evlenmişti. Kündürî, bu sebeple Süleyman'ı da Sultan ilân etmek cihetine gitti.) Fakat bey ve emirlerin pek çoğu Alp Arslan'ın hükümdarlığında ısrarlıydı-lar, tş, ayaklanma derecesine varınca, tahta Alp Arslan geçirildi.

1063 Diyarbakır'da karataştan (bazalt) yapılma köprü ve ilk Ulucami.

1064 Kutalmış'ın başkaldırması. Arslan Bey'in oğlu Kutalmış Alp Arslan'ın hükümdarlığını tanımamıştır. Yalnız, Kutalmış'ın bu davranışı sırf kişisel bîr tutum değildir; Kutalmış, Arslan Bey'in yabguluk hakkına da dayanarak, Selçuklu yönetiminin Arslan Bey'in soyuna ait olduğu inancını taşımaktadır. Kutalmış*ın İbrahim Yınal'la birlikte isyan ettiği söylenirse de, bu yönde kesin bir bilgi ve belge bulunmamaktadır. Kutalmış'ın asıl harekete geçişi, 50.000 Türkmenle birlikte Rey'i kuşatmasıdır. Alp Arslan'ın da en az bîr o kadar askerlik gücü ile Kutalmıs kuvvetleri Rey'in önünde çok kanlı bir savaşa tutuştular. Sonuç olarak, savaş bir hükümdarlık platformunda yapılıyordu ve «Ku-talmış da kazansa» ilerde baskı ve zor uygulamasından tamamıyla uzak kalamazdı. Ne var ki, o an için Oğuz töresi ile devlet anlayışının çarpışması yerine geçi-yordu savaş. Kutalmış yenildi, yaralandı, öldü. Sözü

bir kaç cümle için Zeki Velidf Togan'a bırakalım (a.g.

e., s. 183, 185): «Bu orduların içinde Türkmen miktarının ne kadar olduğu belli değil; maamafih Tuğrul Bey zamanında tekmil ordunun Türklerden müteşekkil bulunduğu malûmdur... Kutalmış'ın 1064'de Rey*

de isyanı hiç şüphe yok kî, türkmencUik esasına dayanıyordu ve ancak bunun sayesinde o tekmil Türkmenleri kazanmış bulunuyordu. Alp Arslan, 1065 - 6*6 kışında Merv ve Horezm taraflarına yürürken yanında 300.

000 asker bulunduğu rivayet olunuyor; fakat ordusu artık Horasan ve Huzistan İranîlerinden, Kürtlerden toplanmış bir derme 'müslüman ordusu* idi. Türkmenler, hep meşru yabgu ve inallarının ve onların oğullarının etrafında toplanıyordu. Arslan Yabgu*nun oğ-176

lu Kutalnuş ve onun oğlu olan Anadolu'nun hakiki fâtihi Süleyman, Musa Yabgu'hun oğlu Hasan ve

Yusuf Yabgu'nun oğlu . İbrahim Yınal gibi zevatın etrafında toplanıyorlardı. Melücşah'ın İranlı müşaviri Nizamülmülk, bu sultanın ekseriyeti Horasanlı Ta-cikten, Gürcü ve Ermeniden ibaret olan has ordusu İçinde 'kendilerinden Selçuklulara eziyet erişmiş ise de, eskiden hizmetleri sebkat etmiştir; onların tabîa-tinde Sultanlara karsı hasıl olan nefreti ortadan kaldırmak için çare sudur/ diye Melikşab'm sarayında Türkmenlerden de bin kadar asker bulundurmağı tav-siye etmiş(ti).»

1064 Alp Arslan'ın Gürcistan seferi ve Gürcü kralının vergiye bağlanması. Vezir Kündüri'nin azledilmesi, hapsedilmesi (ve sonraları) öldürülmesi. Nîzam-ül-mülk'

un göreve getirilmesi. Alp Arslan'ın Anadolu'ya seferi. Alp Arslan Anadolu'ya iki koldan girmeyi uygun görmüştür. Birçok yeri zaptettikten sonra, Alp Arslan ve oğlu Meliksah'ın basında bulunduğu Icollar birleştirilir ve Kars'ın doğusundaki Ani üzerine yürünür.

Ermenistan'ın en büyük ve muhkpm şehri olan Ani

Gürcü komutanlar tarafından korunmaktadır. Çok

uzun bir kuşatmadan ve çok dirençli bir savunmadan sonra şehir zaptedilir. Bizans'ın doğu için en güven-diği korunma noktalarından biri düşmüş olur. Aynı

yıl, Alp Arslan'ın kardeşi Kavurd sultanlık iddiasında bulunmuştur. Alp Arslan'ın Doğu Anadolu'dan çok asri bir şekilde geri

|W*iTTJ*tffi ve Kavurd taraftarı birliklerin üzerine yürümesi karşısında Kavurd savaştan f dileyerek kgîidiffİTif bağışlatroıstır.

1065 Halep ve Antakya taraflarında fetihler.'Alp Arslan'-in Merv'de çocukları için çok görkemli bir düğün yaptırması. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah, Batı Karahanh hükümdarı İbrahim'in kızı Terken Hatun ile evlendi.

Terken Harun'un çeyizi dillere destan oldu. Alp Arslan'ın, bir diğer oğlu Gazne hükümdarı İbrahim'in V<?n île evlendi, İbrahim'in oğlu ile de Alp Arslan'ın kızı

evlendi.

1066 — 1067 Ünlü Selçuklu komutanı Hacib Gümüştekin'in komutasında Ahmet Şah ve Afşin'in Anadolu'ya seferi. Bizans'ın Nizip'teki güçleriyle yapılan savaşın Ttuzaml-177

ması. Aralarında çıkan bir kavga sonucunda Afşin'in Gümüştekin'İ öldürmesi: Alp Arslan'ın kendisini cezalandırmasından korkan Afşin, belki de bu korku dolayısıyla, Selçuklu ordusunun namlı komutanlarından olacaktır. Afşin, İran'a dönmeyerek batıya yöneldi, sırasıyla, Antakya, Malatya, Kayseri, Karaman üzerine akınlar düzenledi; Malatya akım sırasında bir Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı, Kayseri'yi bastan aşağı talan etti. Suriye'ye indi, Halep'te konakladı.

1066 — 1069 Afşin'in Antakya'ya saldırısı. Afşin'in Anadolu'dan ve Halep'ten elde ettiği ganimetin çok büyük değer-lere ulaştığı, ayrıca o zamana kadar görülmemiş sayıda insanı esir aldığı söylenir. Alp Arslan'ın kendisini affettiğini bildiren mektubu üzerine geri dönen Af-

şin'e aynı yıl Ahmet Şah ile birlikte tekrar Anadolu'

da görev verildi. Afşin ve Ahmet Şah Sakarya'ya kadar akın ettiler. Amorium'a girdi ve yağmaladı. Bu sırada dul kalmış olan Bizans İmparatoriçesi Bizans ge-nerallerinden Romanos Diogenes ile evlenmiş bulunuyordu (1067). İktidarı eline geçiren Romanos Diogenes Selçukluları Anadolu'dan atmak azmindeydi. Do-

ğu Anadolu'ya doğru yürüyen imparator, Divriği'de karşılaştığı Selçuklu akıncılarım püskürttü. Kuzey Suriye'ye geldi, çok muhkem bir yer olan Menbiç'İ ku-

şattı ve düşürdü (1068). İmparatorun ikinci Anadolu seferinde, Afşin'in sürekli değişik yöre ve şehirlere akınları ve İmparatorun onu sıkıştırmak için çabaları

izlenir. Afşin çeşitli akınlarında Diogenes ile karşılaş-mamaya dikkat eder ve sonra geri döner.

1068 Batı Karahanlı hükümdarı I. İbrahim'in ölümü; Nasr'

m hükümdar olması.

1069 —1070 El-Basan (Er - Basan, Er - Basgan) adlı Selçuklu soy-lusunun Alp Arsîan'a isyanı. El-Basan'ın Sivas yöresinde Manuel Komnenos'u yenmesi; El-Basan'ın pe-

şinde Afşin'in olduğunu Öğrendiğinde Bizans'a giderek imparatora sığmması, Afşin'in Marmara kıyılarına kadar akım ve bu arada pek çok yeri yağmalaması, El-Basan'ın kendisine teslim edilmesini istemesi ve verilmemesi üzerine dönüşte birçok Bizans yöresini ezmesi, kılıçtan geçirmesi.

178

1070 Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu BUig'i tamamlaması.

1071 Malazgirt Meydan Savaşı. Selçuklu Devleti batıya doğru genişlediğinden başkent Rey'den İsfahan'a alındı. Alp Arslan bu «Malazgirt yıh»nda önce, Mısır üze-

rine yürüyecektir. Bunun için, Alp Arslan, işe Azerbaycan'dan başlamış, Van GÖlü'nün kuzeyinden geçerek Malazgirt önüne gelmiş ve bu ınüstahkem mevkii zaptetmiş, güneye doğru yoluna devam ederek Mey-yafarikin Silvan) üzerinden Amid'e .(Diyarıbekir) gelmiş, güneye İnmeye devam ederek Halep'e varmıştı.

Halep hakimi Alp Arslan'a bağlılığını sundu. Sultan Mısır'a yönelmişti ki, Bizans İmparatorunun doğuya doğru ilerlediği ve Doğu Anadolu'yu geri almak ve hattâ Azerbaycan'a yönelmek düşüncesinde olduğunu haber aldı. Suriye Üzerine yürümeye devam etmesi İçin komutanlarından Atsız'ı görevlendiren Sultan, süratle geri döndü. Fırat'tan geçerken atlarının pek çoğunu kaybeden ve askeri de önemli ölçüde dağılan veya düzenden çıkan Alp Arslan, Urfa-Musul üzerinden Azerbaycan'a geldi ve Hoy'da konakladı. Orduyu düzenleyerek ve yeni kuvvetlerin toparlanmasını sağlayarak hazırlanan Alp Arslan'm güçleri 40.000 kadar oldu. Bizans'ın asker sayısı 100.000 civarında idi. 24

Ağustos'ta iki ordu karşılıklı karargâh kurmuş bulunuyordu. Alp Arslan, imparatora elçi gönderdi ve barış konusunda bir imkan olup olmadığının araştırılmasını istedi. İmparatorun cevabı alaycı ve kendini beğenmiş bir üslûp içerisinde oldu. Savaş öncesinde, Alp Arslan'm ordunun maneviyatını yükseltmek için çeşitli yöntemler denediğini, söylevler verdiğini görüyoruz. Bizans ordusunda, Rum, Gürcü, Ermeni, Rus.

Hazar, Peçenek, Oğuz, Alan, Frank unsurlar vardı. 26

Ağustos'ta Savaş başladı, önce Bizans'ın- sağ kanadı

çöktü: Bizans ordusundaki bir kısmı Türk unsurlar) Selçuklu ordusuna geçtiler. Bunu sol kanatta bulunan Peçeneklerin Selçuklulara katılması izledi. İmparatorun bulunduğu orta güçler Selçuklu kuvvetlerince ablukaya alındı, İmparator yaralandı, esir edildi. Alp Arslan İmparatora iyi davranacak, ağır kurtuluş parası almayı ve Bizans'ı vergiye bağlamayı hedefliye-cektir. İki hükümdar barış şartlarında anlaşırlar. Diogenes, Bizans'a çabuk dönme telâşı içerisindedir. Bu-179

mı da Alp Arslan'a söyler; bir ân önce geri dönmezse aralarındaki anlaşmaj^-yÜrürlüğe koymak için gerekli gücü bulamayabileceğini söyler. Nitekim, korktuğu basma gelecektir. Romanos'un esir alınması üzerine Bizans İmparatorluğuna VII. Mihael getirilmiştir. (Romanos tahtı için iki kez çarpışacak, basan sağlayama-yacak, yakalanacak, gözlerine mil çekilecek, dayana-mayacak ölecektir. Alp Arslan da aynı yıl öldürülecektir.) Malazgirt Savaşı ile birlikte, Peçeneklerden bazı topluluklar Selçuklu ordusuna katılarak İslâm'ı

kabul etmişlerdir.

1071 — 1252 Mengücük Oğulları. Erzincan, Kemah ve Divriği'de.

1072 Alp Arslan'm çok büyük bir kuvvetle (200.000 kişi olarak rivayet olunur) Ceyhun'u geçerek Karahanlı

ülkesine girişi. Bir direnişe rastlamadan Buhara'ya kadar ilerlemesi. Barzam Kalesi muhafızı Yusuf'un Alp Arslan'ı öldürmesi. 43 yaşında öldürülen Alp Arslan'm ölüm haberi bir süre gizli tutulmuş, açıklandı-

ğında halife matem ilân etmiştir.

1072 —1092 Selçuklularda Sultan Melikşah dönemi. Alp Arslan Meliksah*uı veliahtlığını ilân etmiş bulunuyordu. Alp Arslan'uı bunu birkaç defa tekrar etmiş bulunması, Melikşah'ın büyük oğlu olmayışına ve yaşının gençliğine bağlanır.

1072—1073 Batı Karahanhlarda I. İbrahim'in oğlu Nâsr hanlık-tadır. Alp Arslan'm ölümü üzerine Nâsr bazı başarılar elde eder ve Amuderya'yı geçerek Belh'e gelir. Bu sırada Melikşah'ın amcası Kavurd Bey tahtta hak iddia eder ve ayaklanır. Meliksah ile Kavurd Bey Hemedan yalanlarında Kerec'te karşı karşıyadırlar. Kavurd Bey yenilir, esir edilir. Yeni bir taht mücadele-sine yol açmamak için Meliksah amcası Kirman Me-

liki Kavurd Bey ve oğullarını yaylarının kirişi ile boğ-durur (1073). Batı Karahanlı güçleri ise Belh bölgesini istilâ etmiş ve Tirmiz'i zaptetmiş bulunmaktadır. Melikşah'ın kardeşi Ayaz Bey'in Tirmiz'i geri almak için yapmış olduğu akınlar başarısız kalmış, kendisi de ölmüştür. Bu sıralarda Gazneliler de Toharistan'ı işgal ederek Melikşah'ın amcası ve bölgenin Meliki Osman Bey'i esir almışlardır. Kavurd Bey'i bertaraf eden 180

Melikşah'ın doğuya yürümesi üzerine Gazne hüküm-
darı İbrahim, Melik Osman'ı serbest bırakır ve de-
ğerli armağanlar göndererek barış talebinde bulunur.

Barış gerçekleşecektir. Selçuklu - Karahanlı çekişme-sine gelince; Melikşah, Karahanlı ülkesine sefer açar, Selçuklu ordusu Tinniz'i geri alır ve Semerkant'a yaklaşır.

1073 —1074 Selçukluların Batı «cephe»sine ve Anadolu'ya dönersek. 1073 : Kutalmış oğulları. Mansur ve Süleyman Şah, Anadolu'nun fethi için görevlendirilmeleri, Kutalmışlarıı buyruğuna Afşin, Çubuk, Artuk, Tutak, Dümaçoğlu, Davdavoğlu Beylerin verilişi, bu beylerin Anadolu'nun çeşitli yörelerini sistemli olarak ele ge-

çirmeye başlamaları. Olaylara gelince: VII. Mihael, Anadolu'da kararlı olarak ilerlemekte olan Türkleri durdurmak üzere ordusuna düzen vermeye girişti ve büyük bir ordu hazırladı; ordunun başına İzak Komnenos'u geçirdi, ücretli Frank askerleri de orduya ka-

tıldı. Bizans ordusu ile Süleyman Bey ve Tutak Bey komutasındaki güçler Kayserimde karşıtaştılar. Savaş

çok çetin geçti, Bizans ordusu yenildi ve Komnenos esir edildi. Komutan'ın kardeşi, daha sonra İmparator olacak olan Aleksios Komnenos zor kaçabildi. Ankara'dan kardeşi için «fidye-i necat» gönderdi ve iki kardeş Bizans şehrine geri dönerlerken bu kez Sapan-ca yöresinde Emir Artuk'un güçleriyle karşılaştılar, zorlukla kurtularak başkentlerine geldiler. Bizans kuvvetleriyle Kayseri'ye gelmiş bulunan Ursel'in komutasındaki Franklar, Bizanslılarla anlaşmazlığa dü-

şerek bağımsız hareket etmeye başladılar. Sivas'a kadar gelerek yoldaki yöreleri yağmaladılar, yakıp yıktılar. Geri dönüşlerinde Kayseri ve Ankara yörelerini yağmaladılar, tahrip ettiler. Bir Bizans ordusu Frankların üzerine gönderildi ise de, Ursel bu orduyu Sakarya civarında yendi, Bizans şehrine doğru yürüdü

ve Üsküdar'a kadar olan yerleri ezdi geçti. İlginç fakat bir ölçüde kaçınılmaz bir gelişmeyle, çaresiz kalan Bizans İmparatoru Artuk Bey'e başvurarak onun Ursel'i durdurmasını diledi. Artuk Bey, Ursel'in üzerine yürüyüp Frank ordusunu yendi. Artuk Bey, daha sonra Ursel'İ serbest bırakacaktır. Artuk Bey'in Kutalmış Oğullarından bağımsız ve İçendi başına buyruk 181

olarak hareket etmesi Artuk Bey ile Kutalmışların sürtüşmesine, aralarının açılmasına, Melikşah'ın da sonraları Artuk Bey'i Anadolu'dan alarak başka yörelerde görevlendirmesine yol açacaktır. Yenilgi yüzü

hiç görmemiş olan Ünlü komutan Artuk Bey ile Ku-

talraış Oğulları ve İran Selçuklularının arası hiç dü-zelmeyecektir. 1073 yılında, bir yandan sözü edilen gelişmeler olurken, bir yandan da, Kutalmış Oğlu Süleyman Bey Birecik'teki karargâhından Antakya yönünde akınlar yapmaktaydı. Bu akınlar esas olarak Ermenilere karşı yönelmiş bulunuyordu. Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Ermeniler güneye, güneydoğu Anadolu yörelerine inmişler ve fakat Selçuklu beylerinin akınları üzerine batıya doğru çekilmişler ve Kilîkya, Maraş, Tarsus, Antep ve Urfa yörelerine yerleşmişlerdi. Bu havalideki çeşitli Ermeni prensliklerinden birinin prensi Filaretos olmuştu. 1069'da Bizans imparatoru tarafından Malatya'ya gönderilen ordunun başına geçirilmiş olan Filateros, daha sonra güneye yönelmiş bulunuyordu. FUateros'un Antakya'yı ele ge-

çirme çabaları üzerine Bizans, şehri korumak için bir dizi tedbir aldı, .JComnenos'u Antakya'ya vali olarak atadı. Bu karışıklıktan da yararlanan Süleyman Bey, Komnenos'u Antakya önlerinde yendi, esir aldı, fidye mukabili serbest bıraktı.

1073 — 1092 İran Selçuklularının görkemli dönemi. Ömer Hayyam gibi ünlü matematikçiler, önemli bilginler, Gazali gibi fikir adamlarının Selçuklu Sarayı'nın himayesine girmeleri. Eski Buddha kültürünün yaratmış bulunduğu ve değişip dönüşerek İran yöresine gelmiş bulunan «Medrese» tipi birimler, Melikşah zamanında, Bağdat'a kadar bütün İran'da ve kuzey Irak'ta, islâmî bir hüviyetle yaygınlık kazanmaya başladı.

1074 Karahanlı dil bilgini Kâşgarh Mahmut'un Dîvân-ti Lűgât-it Türk'ü tamamlaması, Eserde, 24 Oğuz boyundan 22'sinin adları belirtilmektedir.

1074 — 1080 Kutalmış Oğlu Süleyman Bey'in Anadolu fütuhatı.

Bu dönem, Kutalmış oğlu Yönetimindeki Oğuz-Türk-

menlerin Anadolu'yu kararlı bir biçimde Türk yurdu kılmak üzere giriştikleri eylemleri kapsar. 1080'de İznik'i alarak kendine başkent yapıncaya kadar Süley-182

man Bey Önasya'yı fethederken, Oğuz boylarının yurdu Anadolu oluşmaktaydı. Kutalnuş oğlu Süleyman,'

m 1074 ilâ 1076 yılları arasındaki fetihleri sırasında, ordusu en az 70.000 kişilik bir Türkmen gücüydü. Bazı kaynaklar bu gücü 120.000'e kadar çıkarırlar. Anlaşılan, fetihler sırasında ordu süratle büyüyecektir.

(Bu arada, Suriye Selçukluları başkanı Tutuş'un 1077

yılına kadar vali olduğu Arran'daki güçlerinin de Türkmenlerden oluştuğu ve Oğuzların burada da pek çok artmış bulunduğu kaydedilmelidir.) Oğuzların Anadolu'ya süratle akın etmeleri öncesinde, Selçuklulardan evvel bazı Türk unsurların Anadolu topraklarına gelip yerleşmiş olup olmadıkları, en azından çe-

şitli göç ve fetihler sırasında değişik ordulardaki Türk birliklerinden Önasya'da kalanların bulunup bulunmadıkları konusu çözümlenmiş değilse de* böyle bir hâlin herhangi bir kültürel iz bırakmadığı görülmektedir. Bu bakımdan, kitlesel olarak Türk göçü Sel-

çuklular zamanındadır. Anadolu'ya gelen Oğuzların büyük çoğunluğu göçebe Oğuzlar olmakla birlikte, daha önceleri yerleşikliğe geçmiş bulunan Oğuzların da göçüp gelerek Anadolu'ya yerleşmiş4 olmaları ihtimâl dahilindedir- Bazı yörelerde Oğuzların tamamına birden Türkmen denilmeye başlanmış olmasma rağmen,

Oğuz ile Türkmen adlarıyla ayrı ayrı isimlendirmenin kökeninde esas olarak, göçebe kalan Oğuz boylarına Oğuz ve yerleşen, oturukluğa geçme eğilimi gös-

teren Oğuzlara da Türkmen denilmesi, yatar. Oğuzların tamamına yer yer Türkmen denilmeye başlanma-

sı sonrasında, Oğuzların yerleşik olanlarına Türkmen adının hasredilmiş ve göçebe kalanlasa hiç olmazsa yer yer Oğuz denilmeye başlanmış olması, Oğuz adının göçebe olan Oğuzları betimlemek için hasredilmiş olmaya yeniden başlanmış bulunduğu ihtimâli ile diğer ihtimâl, yani, Türkmen adının başlangıçtan beri yerleşen Oğuzlara verildiği ve göçebe kalanlara da Oğuz denmeye devam edildiği konusu tam olarak açıklığa kavuşmuş değilse de, ayrıca, meselâ, îbn Bibi'de

«Türkmen kurt gibidir, Türk koyun» deyişi yer almakta ve Türkmen adı göçebe-fetihçi boylan tanımlamaya ayrılmış gözükmektedir) en azından, yerleşikliğe geçmiş bulunan Oğuzlara eski tarihlerden beri Türkmen 183

denilmiş olduğu bellidir- Bu açıdan bakılınca, Oğuzların Orta Asya serüveni içerisinde zamanla Türklerden addedilmeye başlanmış olduğu düşünülmelidir.

(Gerilere gidildiğinde ve Türk - Oğuz mücadeleleri dönemindeki adlandırma konusu gündeme getirildiğin-de, öne sürülmüş bulunan düşünceler içerisinde henüz ağırlık kazanmış ve kendini kabul ettirmiş bir görüş yoktur. Asıl ve daha müşkil bir sorun, daha da gerilere gidildiğinde Hun egemenliği dönemindeki budunsal ve kavimsel bağlantılardır ki, bazı dil kanıtlarının konu hakkında ipuçları vermesi dışında, yeni önemli yorumların yapılması, yapılabilmesi, zamana bağlı gözükmektedir.) Kaşgarlı Mahmut'a göre savaşlara ve göçlere katılmayan Oğuzlara, göçebe Oğuzlar Oğuz dilinde «yatık» demişlerdir. Kazakların da köylülere «çatak» (yatak) dediklerini öğreniyoruz (Togan). «Oğuzun arsızı Türkmenin delisine benzer»

atasözü, uygar kültürün bakış açısını ve uygarlaşma/otu-ruklaşma sürecini pek güzel yansıtmaktadır. İşte, bir yanda, Süleyman Bey'in önderliğinde Oğuzlaşan Anadolu ve öte yanda artık tam olarak İranlılaşma içerisinde olan Büyük Selçuklular. îran Selçuklularından iyice uzaklaşmış bulunan Oğuzların Anadolu'yu fetihleri, önderleri Süleyman Bey'in Kütahya'ya karargâh kurmasıyla devam etti. Batıya ve kuzeye kuvvetler gönderen Süleyman Bey'in çok geçmeden kardeşi Mansur ile arası açıldı. Devlet kokusu tütmeye başlayınca, İş çatışmaya vardı. Mansur'un Bizans'tan destek araması ve Bizans'a gitmesi karşısında Süley-

man Bey İran Selçuklularından yardım almak üzere Melikşah'a başvurdu. Melikşah, Porsuk (Borsuk) Bey komutasında birlikler gönderdi. Süleyman Bey'in ordusu ile birleşen bu güçler Mansur Bey'in kuvvetleriyle karşılaştılar. Rivayete nazaran, Porsuk Bey ile Mansur Bey, bu ikincisinin isteği Üzerine teke tek dö-

ğüşmeye karar verdiler. Yine rivayete göre, Porsuk Bey'in bir hilesine aldanan Mansur Bey Öldürülmek-ten kurtulamadı. Mansur Bey'e bağlı güçler Süleyman Bey'e katıldılar. Bu olay üzerine, Abbasi Halife-sinin Süleyman Bey'e menşur, sancak ve hil'at göndermiş olduğu, yeni ülkeleri İslâm'a kazandırdığı için

«gazi» unvanıyla ödüllendirdiği belirtilir. Buna bakı-184

larak Anadolu Selçuklularının başlangıç tarihi 1077

yılına bağlanır. Süleyman Bey'in (Süleyman Şah diye adlandırılmasının koşullan gerçekleşmektedir) îznik'i alması (1080) böyle bir «başlangıç tarihi» için uygun olmakla birlikte Devlet kurumlanmn oluşum

süreci için, Süleyman Bey'in ölümünü izleyen altı yıllık ara dönemi geçmek ve I. Kılıçarslan'ın yönetimi ele alması tarihi 1092'yi beklemek gerekecektir. Kaldı

ki, olayların gelişimi, Anadolu fatihleri arasındaki iliş-

-küer ve asıl, «Anadolu'daki Selçukluların Büyük Selçuklu yönetimini hep haklan olarak- düşünmele-rine bakıldığında, Kılıç Arslan döneminden önce, Anadolu'daki fütuhatın ileri aşamalarında bile buralara sürekli olarak yerleşilmesi konusunda belli bir eğilimin kesinlik frfl7flT>rmg olduğundan söz edilemez.

1075 —1076 MelUtşah'ın Kafkasya seferi. Melikşah'uı Gürcistan'da meydana gelmiş olan karışıklıkların üzerine giderek Erran (Karabağ) ve Şirvan bölgelerini Gürcistan'dan ayırıp komutanlarından Sav Tekin'e ikta etmesi. Suriye fatihi Atsız'ın Yafa, Remle ve Kudüs'ü aldıktan sonra Dımışk'ı («Damascus» : Şam) kuşatması, Dımışk*

in Emir Atsız tarafından Üçüncü kuşatmasında, şehrin bağlı olduğu Fatımî Devleti'nden yaramı alamaması üzerine, teslim alınması (1076). Atsız, Suriye ve Filistin'in önemli şehirlerini fethedecek, Mısır'a yö-nelip Fatımî Devleti'ne son vermeyi amaçlayacak, bunu gerçekleştirmek için Türkmen, Kürt ve Araplardan*

oluşan bir ordu düzenleyecektir.

1077 —1079 Atsız'ın Mısır seferi. Atsız'ın ordusunun, Fâtımîlerin siyasal nitelikli vaadlerle Atsız'ı oyalamalanyla da ge-cikerek direnç görmeden Kahire'ye kadar yürümesi ve Fatımî öncü güçlerini yenmesi. Fakat Fatımî kuvvetlerinin pusuya düşürmesi ve Atsız'ın kölelerden oluşan bazı kuvvetlerinin Fâbmîlerm özgürlük vaad-

leriyle saf değiştirmesi üzerine Atsız ağır bir yenilgiye uğrayacaktır. Şam'a on kişi ile dönebildiği rivayet edilir (1077). Melikşah, güneye kardeşi Tutus'u göndermeyi duşündüyse de Atsız'ın sağ olduğunu öğrenince onu Şam hakimliğinde bıraktı. Şam Fâümllet tarafından kuşatıldı. Tutuş yardıma gelince Fâümî-ler kuşatmayı kaldırdılar. Tutuş şehre girince, bir bahane ile Atsız'ı yayının kirişi ile boğdurttu (1079).

1078 —1080 Bizans'ın iç karışıklıkları ve Süleyman Bey'in Kocaeliyarımadası da dahil olmak üzere fetihlerini geliştir-mesi, ve sonuçta İznik'i ele geçirmesi. Bu dönemde,fince, Bizans generali Botaniates İmparatora karşı

ayaklanmış, VII. Mihael'İ tahttan indirmiş ve yerineimparator olmuştu (1078). Bu ayaklanma ve Botaniates'in başarısı, Süleyman Bey'in kendisim destekle-mesiyle gerçekleşmişti. Bu arada Süleyman Bey, Adana ile Antalya arasında tam bir egemenlik kurmuş,Ege'de egemenliğini geliştirmiş, Çanakkale Boğazını

ele geçirmişti. Bizans'ta, bu kez, General Melissenosyeni İmparatora karşı ayaklandı ve Süleyman Bey*

den yaramı İstedi. General'in İsteğini yerine getiren Süleyman Bey, onun İmparator olarak ilân edilmesi-ne yardımcı oldu; bu arada birçok yeni şehir ve kasabayı da ele geçirmekteydi. Melissenos ve Süleyman Bey îznik'e birlikte girdiler. (Bu gelişmelerden de yararlanan Trakya komutanı Aleksios Komnenos imparatorluğunu ilân edecek ve taht çekişmelerine son verecektir.)

1080 Batı Karahanh hükümdarı Nâsr'ın Ölümü.

1080 — 1201 Saltuk Oğulları. 1080: Emir Ahmet'in Erzurum'u fethedişi ve Saltuklular Beyliğinin doğuşu.

1080—1308 Anadolu Selçukluları: (Diyar-ı) Rûm Selçukluları.

1080 (1077) - 1086: Arslan Bey oğlu Kutalmış oğlu Süleyman.

1092 - 1107 : I. Kılıç Arslan (Süleyman oğlu)

1107-1116 : Şahinşah (Melikşah) (Kılıç Arslan oğlu) 1116-1156 : I. Mesut (Melik Şah'ın kardeşi)

1156-1192 : İzzeddin (II.) Kılıç Arslan .Mesut oğlu II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi oğullarına (1185

-1188 yıllan arasındaki bir tarihte) ü-
leştirmesi: Melik Şah Rükneddin Sü-
leyman Şah, Muhiddin Mesud Şah, Nu-
reddin Mahmut Şah, Tuğrul Şah, Kayser
Şah, Nasreddin Barkyaruk (Börküyarık),
Nizammeddİn Argun Şah, Sancar Şah,
Arslan Şah, Gıyaseddin Keyhüsrev.

1192 - 1196 : Gıyaseddin (I.) Keyhüsrev (II. Kılıç Arslan'm en küçük oğlu)

1196-1204 : Rükneddin (II.) Süleyman (Gıyaseddin' in kardeşi)

1204 - 1205 : İzzeddin (III.) Kılıç Arsian (Rükneddin oğlu)

1205-1211 : Gıyaseddin (I.) Keyhüsrev (ikinci kez) 1211-1220 : izzeddin (I.) Keykâvus (Gıyaseddin oğlu)

1220-1237 : Alâeddin (I.) Keykubat (tzzeddin Keykâvus'un kardeşi)

1237 -1246 : Gıyaseddin (II.) Keyhüsrev (Alâeddin'in oğlu)

1246-1261 : İzzeddin (II.) Keykâvus (Gıyaseddin
—II. Keyhüsrev— oğlu)
1249 - 1254 : İzzeddin (II.) Keykâvus + Alâeddin (JI.) Keykubat (kardeşler)
1254-1259 : (II. Keykâvus) (tek babına: batıda)
1249 - 1261 : Rükneddin (IV.) Kılıç Arsian (doğuda)^
1261 - 1266 : (IV.) Kılıç Arsian (tek başına) II. Keyhüsrev oğlu)
1266-1283 : Gıyaseddin (III.) Keyhüsrev (Kılıç Arsian oğlu)
1277 : Gıyaseddin Siyavuş (İzzeddin Keykâvus oğlu)
1281 - 1298 : Gıyaseddin (II.) Mesud (İzzeddin Keykâvus oğlu)
1297 -1302 : Alâeddin (III.) Keykubat (Alâeddin II.
oğlu Alâeddin Feramurz oğlu)
1302 -1308 : II. Mesud (yeniden)

1081 —1090 Anadolu Selçuklularının ilk denizcilik hamleleri. Antalya haraca bağlandıktan sonra İzmir, Foça, Sinop,Midilli ve Sakız gibi denizcilik açısından Önemli bölge ve -şehirlerin alınması.

1081Aleksis Komnenos'un Bizans tahtına çıkışı; Süleyman Şah ile bans yapması.

1082Süleyman Şah'ın, Filateros tarafından Kilİkya'da kurulmuş olan ve Malatya, Maraş, Urfa, Antakya, Tarsus illerini kapsayan Ermeni Prensliğine son vermeküzere sefer açması.

187

1083 Normanlartn saldırısına karşı Süleyman Şah'ın Bizans tarafından yardıma çağırılması. Süleyman Şah'ın Adana ve Tarsus bölgelerini zaptetmesi. Filateros'un Melikşah'a sığınması.

1084 —1086 Anadolu'nun fethinin büyük ölçüde tamamlanması.
Süleyman Şah'ın 1084'ÜH hemen başında Antakya'yı
ve buraya bağlı olan Hatay ve Antep vilayetlerini ele
" geçirmesi. Musul emiri Şeref-üd-devle Müslim İle Süleyman Şah'ın arasının açılması. Gerçekten de, El-cezire ve Şam'a giden yollar açılmış bulunuyordu. Bunun ise, Halep'i elinde tutan Suriye Melikr^Tutuş*

un keyiflerini kaçırmış olduğuna muhakkak nazarıyla bakılabilir. Müslim Antakya'nın her yıl ödemekte olduğu önemli bir vergiyi Süleyman'ın göndermesi gerektiğini bildirdi. Süleyman Şah verdiği

cevapta Büyük Sultan'a (Melikşah'a) bağlılığından dem vuruyor ve elindeki yerleri onun sayesinde fethettiğinden söz-ediyordu. Halep halkının Müslüman olması, Alp Arslan zamanından beri Büyük Selçuklu Sultanlığına bağlı

bulunması ve tabiatıyla Müslim'in de bu devletin himayesinde olması düşünüldüğünde,- Süleyman'ın bu güney seferi onun asıl kimliğini, yani Arslan Yabgu oğlu .Kutulmus oğlu Süleyman olusunu hiç unutmamış olduğunu gündeme getirir. Nitekim Süleyman Şah Toroslan aşmış ve Halep önlerine gelmişti.

Melikşab'ın Kutulmus oğullarını mümkün olduğu öl-

çüde Anadolu'da tutmak ve batıya doğru yönelme-

lerini teşvik etmek ve fakat bunlar doğuya ve güneye, yani Melikşah'm imparatorluğunun batısına yönelince de onlan güçlü rakiplerle karşı karşıya bırakmak .stratejisi devam ediyordu. Ne var ki, hem Kutulmus oğluna açıkça cephe almamak ve hem de —belki — Müs-

lim'in de zaafa uğramasını sağlamak için, Müslim'in şikâyetlerine rağmen olaya seyirci kaldı. Süleyman Müslim'i yendi fakat Halep'i alamadı (1085). 'Müslim öldü. Süleyman Şah, aynı yıl, Maraş'ı da ele geçirdi.

Yeni Halep frâVîmf, MeÜkşahtan Süleyman Şah'ın cezalandınlması İçin kuvvet talebinde bulundu. Bu sıralarda Melikşah Tekiş ayaklanması ile uğraştığından bu çekişme ile ilgilenmedi. Bu noktada olaya Tutuş'un karışması kaçınılmaz gözüküyordu. Suriye Meliki Tutuş, öteden beri Süleyman Şahla husumet içe-188

risinde olan Artuk Bey'İ de yanına alarak Gazi Süleyman üzerine yürüdü. Tutuş'un Şam'dan hareket

ettiğini öğrenen Süleyman onu karşılamaya yönel-

di, tki Selçuklu soylusu, Süleyman ve Tutuş Beyler karşı karşıya idiler. Çok çetin geçen savaşta özellikle Artuk Bey'in gösterdiği çabalarla Süleyman Şah'ın ordusu dağıldı. Kendi Oğuz birliklerinin dağılması

karşısında —herhalde buna inanmak dahi istememiş

olduğu tahmin edilebilecek olari— Süleyman Bey sonuna kadar döğüştü, ele geçirileceğini anlayınca, canına kaydı (1086). Selçuk oğlu Mikail oğlu Tuğrul oğlu Alp Arslan oğlu Tutuş'un, Selçuk oğlu Arslan oğlu Kurulmuş oğlu Süleyman'ın ölüsü başında «Bütün soyumuza zulmettik!» diye ağladığı, yas ilân ettiği, Süleyman Bey'in namazını kılarak ölüsünü gömdür-düğüne dâir rivayetler vardır. Rivayet doğru olsun olmasın, râvinin olayı böylece nakletmesinin yerinde olacağının düşünülmüş bulunduğu aşikârdır.

1084 —1092 Anadolu Selçuklularının yokluğunda Anadolu. Aslında 1092'de Kılıç Arslan Anadolu Selçuklu Ülkesinin başına geçinceye kadar olan dönem bir bakıma Süleyman Şah'ın doğu seferine çıktığı 1082 yılından itibaren başlar. Olaylar 1084'den sonra hızlanacaktır. Danişmentlüer Beyliği oluşmaktaydı; emirlerden Bul-dacı, Ceyhan ve Çankırı yörelerini ele geçiriyor, Kara-tekin Bey Sinop'u alıyor, Anadolu seferleri sırasında Bizans'a esir düşmüş Çaka Bey kaçmayı başardıktan sonra etrafına topladığı Türkler ve ayrıca Rumlar ile tzmir bölgesinde bir beylik oluşturuyor ve adaları işgale başlıyor, yine Çaka Bey Peçeneklerle uzla-

şarak Bizans üzerine tasarılar geliştiriyor, Erzurum'

da Emir Saltuk tarafından Büyük Selçuklulara bağlı

bir beylik kuruluyor, yine Büyük Selçuklulara tâbi Diyarbekir'de Yınal Oğulları ve Bitlis'te Togan Arslan Oğulları Beylikleri .meydana getiriliyordu. Trabzon ve havalisini daha 1075 yılında Türklerden almış bulunan Theodor Gabras burada bir Rum devleti geliş-tirirken, Toroslar ve Fırat boyu Ermeni Boylularının elinde bulunuyordu. Kılıç Arslan'ın hükümranlığa koyulduğu dönemde manzara, çok kısa olarak, böyle idi.

1085—1179 Danişment Oğulları.

189

1086 Melikşah'ın Suriye'ye gelmesi, Antakya ve Halep'e yeni valiler ataması. Kılıç Arslan ve bütün Kutalmış

oğlu ailesini alarak İsfahan'a göndermesi. Kutalnuş

oğlu ailesi 1092'ye kadar İsfahan'da oturmaya zorunlu tutulacaklardır. Melifeşah'ın kardeşi Tutuş ile arası bozulur; Süleyman Şah'ın ölümüyle sonuçlanan olaylar dizisini gerekçe olarak gösteren Melİkşah, kardeşi Tutuş ile gergin günler yaşar. Tutuş'un Şam'a çekilmesi üzerine sorun çözülür.

1087 Melikşah'ın Bağdat'a gitmesi, kızını halife ile evlendirmesi.

108'J —1090 Bizans ile Peçenek ve Kıpçakların mücadeleleri, Kıp-

çak (Kuman) - Peçenek sürtüşmeleri, Kıpçaklara kar-

şı Bizans ile Peçeneklerin uzlaşması, Peçeneklerin tekrar Bizans'ı hedef almaları, bu kez de Bizans ile Kıpçakların uzlaşması.

1088 Anadolu'da ilk Türk tersanesinin Alkan Bey tarafından Gemlik'te kurulmaya başlanması. Aslında; Sinop, Alâiye Selçukluların eline geçmişti. Kılıç Arslan'ın döneminde ve özellikle sonraları Selçuklu kıyılan yeniden canlanmaya başlayacak, Selçukluların ve Beyliklerin elinde Anadolu'da Samsun'dan Amasra'nın doğusuna kadarki kıyılar, Güney Marmara, Antakya'ya kadar olan kıyılar çeşitli yerlerdeki tersaneleri ile Osmanlılara katılacaktır (tik Osmanlı tersanesi, 1324'de Karamürsel Bey tarafmdan kurulacaktır.)

1088—1089 Melikşah'ın Buhara'yı işgali, Semerkant ve Özkent'in düşüşü, Karahanlı Ahmet'in esir edilerek İsfahan'a götürülmesi. Melİkşah önce Semerkant'a vali atayacak, ancak daha sonra Ahmet'in hükümdarlığım yeniden

tanıyacaktır, öte yandan, Anadolu'da Süleyman Şah'

in vekili Ebtiî Kasım'ın Bizans İmparatoru ile anlaşmasını, İznik'in elden çıkışını, Melikşah'ın Ebüî Kasım'ı cezalandırmak için Emir Porsuk'u gönderişini, Porsuk'un tznik kuşatmasını, şehri alamaması üzerine Porsuk'un yerine Urfa valisi Bozan'ı gönderişini görüyoruz. Olaylar dizisi, çeşitli aşamalardan geçerek Ebül Kasım'ın Bozan tarafından öldürülmesiyle sonuçlanacaktır.

1090 — 1110 Kıpçakların (Kuman) en güçlü dönemi. 109I'de Pe-
190

çenekleri ortadan kaldırma derecesinde eziş, Macaristan içlerine yürüyüş, 1092fde Lehistan'a sefer, 1093'

de Bizans topraklarını yağmalayış.

1090 Hasan Sabbâh'ın Kazvin havalisinde ele geçirdiği Alamût Kalesine yerleşmesi. Sabbâh'a bağlı Batınîlerin çeşitli yerlerde faaliyete geçmeye başlaması. (Batınî; Kur'an-ı Kerîm'in zahirî (dışsal, görünen) anlamının değil ve fakat batım (içsel; batn: karın) anlamının ve bunun gereklerinin peşinde olmak ilke ve savı. Sel-

çuklu ve Karahanlı Devletlerinde Batınîlik çok şiddetle cezalandırıldı. Selçukluların İranlı veziri Nizam-

ül-mülk bütün Rafızî mezheplerden, Batınîlikten çok aşağılayıcı bir biçimde bahseder. Çok kısaca belirtmek gerekirse, çeşitli yer ve zamanlardaki batını düşünce ve eylemler değişik nitelikler göstermişlerdir. Özellikle, İran ve etki alanındaki Batınî düşünce ve eylemler ile Anadolu'da yeşeren Batınî yolların önemli ve temel farkları olmuştur, denebilir.) Sultan Melikşah ile Hasan Sabbâh'ın bayii sert şekilde mektuplaşmış oldukları belirtilir. Hasan Sabbâh'ın esaslı propagandası Abbasî halifelerinin zulmü üzerinedir; ona göre, Fâtımîler gerçek halifelerdir. 1092'de Selçuklu ordusu Hasan Sabbâh'ın güçlerine karşı harekete geçerse de sonuç alınamaz.

1091 Peçeneklerle Çaka Bey ittifakı karşısında' Kıpçak -

Bizans ittifakı; Bizans ve Kıpçak ortak kuvvetlerinin Peçenek ordusunu Meriç boyunda Lebinium'da tamamıyla mahvetmesi, yörede Kıpçak egemenliği.

1092 Melikşah'ın devlet idaresi, siyaset hakkında kendisine sunulan eserler içerisinde veziri/danışmanı Nizam-ül-

mülk'ün eserini beğendiği rivayet edilir. Sultan ile veziri arasında, Terken Hatun'un da rol oynamış olması ihtimâlinin mevcud olduğu ve asıl veliahtlık soru-nundan kaynaklanan bir gerginlik vardır. Aynı yıl, önce Vezir bir Batınî tarafından öldürülecek, hemen bir ay sonra da Sultan zehirlenerek öldürülecektir.

Nİzam-ül-mülk ölümünden önce Hasan Sabbâh'ın Alaraût Kalesine bir ordu göndermişti. Bu dönemlerde Sabbâh adamlarına suikastlerde bulunmak Üzere emirler vermeye başlamıştı. (Hasan Sabbâh'ın dervişlerine istediğini yaptırmak için haşhaş —haşiş— yut-turduğu, hayâl alemindeki dervişlerin daha cesur PI-duklan, emirleri daha kolay yerine getirdikleri iddia edilmiştir. Batı dillerindeki «assassin» ve benzeri kelimeler bu haşiş kökünden anlam değişikliğine uğrayarak benimsenmişlerdir.) Nizam-ül-mülk ve Melik-

şah'ın ölümünü izleyen yıllarda Hasan Sabbâh yeni kaleler zaptederek ve yaptırarak Batmîlerin sayısını

artıracaktır. Hasan Sabbâh'ın bu başarısında, uyguladığı yoğun propaganda önemli rol oynayacaktır. Batınîlik böylelikle, Horasan, İran ve Kuzey Suriye'de yaygınlık kazanacaktır. Mehmet Tapar'ın esaslı mücadelesi ölümü yüzünden sonuç vermeyecek, Sancar da bu hareket ile epey uğraşacaktır.

1092—1103 Suriye Selçukluları

1092 - 1095 : Tutuş. Melikşah kardeşi.

1095-1113 : Rıdvan. Tutuş'un oğlu/Halep'te hüküm sürer.

1095-1103 : Dukak (Tukak). Tutuş'un oğlu. Şam'da hüküm sürer.

Alp.Arslan ve Sultan Şah, Rıdvan'ın oğulları, bağımsızlıklarını yitireceklerdir.

1092 —1229 Harezmşahlar. Sultan Melİkşah'ın Harezm'e vali olarak gönderdiği Anuş Tegin tarafından kuruldu. Gittikçe güçlenecek ve büyüyecek olan devlet, Moğol istilâsıyla yıkılacaktır. Harezm (Harİzm) bölgesindeki aynı isimli kavmin bilinen devlet dönemi yukarıdaki gibiyse de kavimsel hayatlarının 2500 yılı geçtiği tahmin edilmektedir.

1092 — 1117 İran Selçuklularında fetret devri.

1092'de Melİkşah'ın ölümüyle başlayan bu devir bir kararsızlık dönemidir ve Sultan Sancar dönemine bir geçiş olarak irdelenir. Melİkşah'ın en küçük oğlu beş

yaşındaki Mahmut annesi Terken Hatun'un gayretleriyle sultan olarak ilân edildi. Büyük ağabey (kj aslında o da onbeş yasında bir çocuktu) ve diğer kardeşler bu hükümdarlığı tanımadılar. Ağabey Berkyamk (Börküyarık) da sultan ilân e<iildi. Terken Hatun ile üvey oğullan arasındaki mücadele devam etti. Terken Hatun'un Tutuş'u daveti sonuçlanmadan, bu Karahan-

h prensesi ve Selçuklu Hatunu öldü (1094). Börküya-nk'm saltanatı, vezirinin ve annesinin de katıldığı bir 192

«âlemler» dönemi oldu. Öte yandan, Tutuş, Büyük

Sultanlığa ait topraklan kendi hâkimiyetine almaya başlamıştı. Şam'dan yola çıkan Tutuş'un saltanata yöneldiğini anlayan Aksungur ve Halep valisi Emir Bozan'ın onu durdurma çabası sonuç vermedi; yapılan savaşı kaybettiler (1094). İşlerin çıkmaza doğru git-meye

yüztutması üzerine Selçuklu Sarayında idareye bir çeki düzen verilmeye başlandı. Bu da, özellikle Nizam-ül-mülk'ün oğlu Müeyyed-ül-mülk'ün vezirliğe getirilmesiyle gerçekleşti. Selçuklu İmparatorluğu birlikleri ile Tutuş'un güçleri Rey civarında savaşa girdiler. Tutuş öldü, İran Selçukluları kazandı (1095).

1092—1107 Anadolu Selçuklularında I. Kılıç Arslan dönemi.

1092'de artık kendi yurdu olan Anadolu'ya, İznik'e döner ve yönetimi ele alır.

1092 — 1093 Kılıç Arslan'ın geriye döner dönmez bütün beyler tarafından tek otorite olarak benimsenmesi beklenemezdi. Nitekim, kendi amaçlan açısından, mevcut dağınıklığı gidermek için harekete geçmesi gerekiyordu, izmir merkez olarak İzmir'den Çanakkale'ye kadar olan sahil şeridini fetheden Çaka Bey'inbir savaş filosu oluşturarak Bizans'a yönelmek amacında olduğunu biliyoruz. Aleksis Komnenos da bu gelişmenin bilincindeydi. Kılıç Arslan, Çaka Bey ile iyi ilişkiler geliştirdi.

Çaka Bey'in kızı ile evlenerek onunla akraba oldu. Ne var ki, Çaka Bey, besbelli, Kılıç Arslan'ı sultan olarak tanımaya hiç de niyetli gözükmüyordu. Kılıç Arslan, Bizans İmparatoru ile de iyi ilişkiler geliştirerek fırsatları değerlendirmek üzere beklemeye koyuldu. Çaka Bey, damadının verdiği bir büyük şölen'de bizzat onun tarafından öldürüldü (1093).

1095 Karahanh Hükümdarı Ahmet'in Batınİlerle ilişkide bulunmuş olması iddiasıyla ulema tarafından zındık-lıkla suçlanması, tertipler sonucunda idam edilmesi: 1096 — 1097 Birinci Haçlı Seferinin ilk evresi. Haçlıların ilk bölümü dağınık bir serseri güruhu hâlinde geldi. Avrupa'

da Hıristiyan ittifakına dayanacak bir «haçlı» seferinin tezgâhlanması eğilimi zaten gittikçe güç kazanmaya başlamış bulunuyordu. Komnenos'un da bu eğilimi pekiştiriri propagandasıyla Hıristiyan âlemi doğu seferine hazırlık içerisindeydi. Bu ilktopluluk, böy-193

le bir atmosferde kendiliğinden oluşmuş düzensiz kit-lelerdi. Bu sırada, Malatya üzerine yürümüş ve şehri kuşatmış bulunan Kılıç Arslan, .Ermeni soylusu Gab-riel'in hakimiyetindeki Malatya'nın çok muhkem surlarım aşma çabası içerisindeydi. Kılıç Arslan'ın vekili kardeşi Davut Bey için bu ilk Haçlı topluluğunu hemen yok etmek

pek de güç olmadı. Avrupa'daki tepkiler, nihayet, özellikle Alman, Lombardya ve Fransız güçlerinden oluşan toplam 600.000 kişilik bir ordunun meydana getirilmesiyle sonuçlandı. Godefroy de Bo~

uillon'un (Godfrua dö Buyyon) genel komutasında ve Çeşitli ülkelerin soylularının komutanhğmdaki birlikler, Bizans öncüleriyle Anadolu'ya geçirildiler. Bu kez çok düzenli birliklerden oluşan muazzam bir ordu kar-

şısında bulunduğunu gören Davut Bey'in Kılıç Arslan'a haber göndermesi üzerine, hükümdar îznik'in yardımına yetişecektir. Kılıç Arslan'ın hiç beklemeksizin Haçlı ordusuna saldırması üzerine çok kanlı bir savaş

oldu. İki ordu da önemli kayıplar verdi. Kılıç Arslan'ın seçkin şövalyelerin komutasındaki bu Haçlı ordusunu bir meydan savaşıyla dize getirmesi mümkün değildi.

Bu sayıca kat kat üstün ve düzenli Haçlı birliklerini Anadolu boyunca hırpalayacak, geçitlerde, vadi-lerde karşılayacak, vur-kaç'lar uygulayacak bir çete savaşına, böyle bir taktikler bütününe gerek vardı.

Kılıç Arslan böyle bir düzene geçmek üzere çekildi. îznik teslim olmak mecburiyetinde kaldı (1097). Kılıç

Arslan Türk beylerine haberler gönderdi. Danişment Gazi ve Emîr Hasan yardıma koştular. Kılıç Arslan İç

Anadolu'ya doğru ilerlemekte olan Haçlı kuvvetlerine Dorileum (Eskişehir) civarında topluca saldırdı.

Bundan maksat, mevcut bütün Türk güçlerini seferber etmek idi. Yoksa, bu savaş da, bütün eski göçebe-kan-daş savaş tekniklerinin uygulandığı, fazla zaiat ver-memeyi de ön plana alan bir çarpışma oldu. Özellikle açık savaş, meydan muharebesi tekniğini çok iyi uygulayan ve zırhlarının koruyuculuğunun böyle bir savaşta daha çok değer kazandığı Haçlılar karşısında, pek çok kaynağın övücü sözlerle anlattığı Kılıç Arslan savaşçıları sonuçta çekilmek durumunda kaldılar. Çete savaşları devam ediyor, buna mukabil Haçlılar da ele geçirdikleri yerleri yakıp yıkıyorlardı. Çukurova'

ya geldiğinde. Haçlı ordusunun yaklaşık yarım milyon dşilik kaybı olmuştu.

1098 Haçlıların Antakya'yı alması. Uzun süre direnen şehir sonuçta düştü.

1098—1407 Artuk Oğulları. Mardin, Harput ve Hısn-Keyfa'da.

1099 Kudüs'ün zaptı. Haçlılar Antakya'yı aldıktan sonra, dinsel amaçları olan Kudüs'ü zaptmı da gerçekleştir-diler. Fâtımîlerden alınan şehirde yaşayanların büyük çoğunluğu kılıçtan geçirildi, 70.000 kadar Müslüman ve Musevî öldürüldü. Kudüs'te bir Latin krallığı, Trablusşam ve Urfa'da kontluklar, Antakya'da bîr prenslik kuruldu. Bu arada, Kilikya'da da bir Ermeni Krallığı oluşturuldu.

1099 İran Selçuklu Sultam ile Müeyyed-ül-mülk'ün arası

çok geçmeden bozulmuştu. Vezir görevinden azledildi, hapse atıldı. Yerine Nizam-ül-mülk'ün öbür oğlu Fahr-ül-mülk getirildi. Hapisten çıkan Müeyyed-ül-mülk Mehmet Tapar'ın yanına kaçtı (1099). Gence Meliki ve Sultanın kardeşi Mehmet Tapar, Müeyyed-ülmülk'ün de tahrikleriyle saltanat kavgasma koyuldu.

Berkyaruk'un Rey'den çıkması ve Mehmet Tapar'ın

şehre girmesi, olayların ilk evresinde Mehmet Tapar lehinde bir gelişim gösterdiyse de, 1101'deki savaşta Berkyaruk yengiye ulaştı, Müeyyed-ül-mülk'Ü öldürdü.

Berkyaruk kaçan kardeşini kovalayacak gücü kendinde bulamadı.

1099 Karahanlıların Selçuklu valisi Sancar'a yenilmeleri.

Sancar'ın Mâverâünnehr'i kendi siyasal iktidarına uygun olarak yeniden teşkilâtlandırması, yeğeni Süleyman'ın oğlu (II.) Muhammed'i büyük han olarak ilân etmesi. Sonraları, Han ile Sancar çekişecekler ve Sancar Semerkant'ı zaptedecektir.

1100 İznik ve havalisini kaybeden Kılıç Arslan'ın devlet merkezini Konya'ya taşıması; Danişment Gazi'nin Malatya'yı kuşatması ve yardıma gelen Antakya prensi Bohemund'u esir alması. Danişment Gazi ile Kılıç Arslan'ın çekişmeye girmeleri.

1101 Bohemund'u kurtarmak gerekçesiyle Avrupa'dan iki haçlı ordusu daha harekete geçti. Hazırlıklı olan Kılıç

Arslan, çoğunluğunu Lombardların meydana getirdiği birinci orduyu Merzifon ile Amasya arasında, ve yine esas olarak Fransızlardan oluşmuş bulunan ikinci or-

duyu Konya Ereğlisi ile Niğde arasında Üçkapu'da çok ağır yenilgilere uğrattı, Haçlı kuvvetlerini imha etti.

1102 —1105 Mehmet Tapar'ın Horasan'a kardeşi Sancar'ın yanına gitmesi, Berkyaruk'u bertaraf etmek için anlaşmaları, iki ordunun savaşa hazırlanmaları sırasında aracı-lar sayesinde anlaşmaya varılması ve İmparatorluğun ikiye bölünmesi (1102). İki kardeş arasında çeşitli mücadele ve savaşlardan sonra 1104'de ülke daha kesin bir biçimde ikiye bölündüyse de Berkyaruk ölünce (1104) ve Atabey Ayaz'ın Berkyaruk'un oğlunu sultan yapma çabaları sonuca ulaşmayınca HOS'de Mehmet

Tapar ülkesinin tek egemeni oldu.

1103 Kılıç Arslan'ın Danişment Gazi üzerine yürüyerek onu yenmesi.

1104 Danişment Gazi'nin ölümü üzerine oğlu Melik Gazi'nin beyliğin başına geçişi ve bütün kardeşlerini öldürtmesi.

1105 —1118 İran Selçukluları Sultanı Mehmet (Muhammed) Tapar dönemi.

1106 Kılıç Arslan'ın Urfa, Malatya ve Harran'ı alması.

1107 Kılıç Arslan'ın Musul'u alarak adma hutbe okutması, Mehmet Tapar'ın komutam Çavlı'ya Suriye Meliki Rıdvan ve Artukoğlu İl Gazi'nin katılması, Habur nehri kıyısında orduların karşılaşması. İran Selçuklularını Anadolu'dan beklediği bazı kuvvetlerin henüz gelmemiş olmasına rağmen anî bir hücumla yenmeyi ta-sarlayan Kılıç Arslan önceleri başarıya ulaştıysa da bağımsız olabilmek için İran Selçuklularından ayrılmış gözüken ve kendisine katılmış bulunan bazı emirlerin, ihtimal, bir siyasî manevra sonucunda Anadolu Selçuklu ordusunu terketmesinin de etkisiyle güçlerini toparlayamadı. Bu yiğit sultan Habur ırmağında bo-

ğuldu. Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah İran'a götürüldü.

1107 —1116 Anadolu Türklerinin zorluk ve acılarla dolu yıllan.

1109-1116 arasında Şahinşah'ın (Melikşah) Anadolu Sultanlığı iç Anadolu'ya çekilmiş ve burada tutunmaya çalışan bir hüviyetteydi. Hele dönemin başında, Kılıç Arslan'ın ölümü ve Şahinşah'ın İran'a götürülmesini izleyen günlerde hemen bütün kıyılar Bizanslı*

larm eline geçmiş ve Türkler Orta Anadolu yörelerine sığınmak zorunda kalmışlardı. Ulbat Gölü havalisinde toplanan ve İç

Anadolu'ya çekilmeye hazırlanan büyük bir Türkmen kitlesi imha edildi. Melikşah dönün-ce batıya yönelik akınlar yapıldıysa da hasarı elde edi-lemedi. Komnenos'un güçleri Akşehir'e kadar ilerlediler. Şahinşah'ın kardeşi Mesut tahta ortak çıktı. Ka~
yınbabası olan Melik Gazi'nin yardımı ile Şahinşah'ı
altedip tahta çıktı (1116).
ı
1108 — 1113 Musul valiliğine atanan Mevdud'un (1108) Şam Atabeyi Tuğtekin'e, Mardin hâkimi tlgazi'ye yardımda bulunarak birlikte Kudüs kralı ve Urfa kontu ile ba-
şarılı mücadeleler yapmaları. Haçlı egemenliğini sars-maları. Mevdud'un öldürülmesi (1113). Bu yıldan sonra Haçlılara karşı mücadele zayıflayacaktır.
1114 Suriye Selçuklularının Sona ermesi.
1116 — 1156 Sultan (I.) Mesut dönemi. Anadolu Selçuklularının bu uzun-süre tahtta kalan hükümdarı, sabırla gerçek bir hükümdar olma yolunda çalışmıştır. Gerçekten de 26
yıl kadar Danişmentlilere bağımlı kaldıktan sonra hükm'ünü bağımsızca sürdürebilecektir. Ve hattâ hu kez Mesut, Danişmentlileri egemenliği altına alacaktır. Asıl, Haçlılara ve Bizans'a karşı zaferleri ve Anadolu'yu bayındır hâle getirme çabalan ile temayüz edecektir.'Konya ile Kayseri arasındaki sahayı Türk kabilelerinin yaylak ve kışlak alanları olarak tahsis etmesi de siyasal gücüne payanda olan sosyal tedbirler dizisi içerisinde yer alır. Mesut hem âdil, hem de sert tabiatlı bir hükümdar olarak betimlenir. Felsefe ile de meşgul olmuştur.

1117 Mehmet Tapar'ın Alamut'u alma çabaları. Mehmet Tapar'm ölümü; oğlu Mahmut'un tahta geçmesL Yapılan savaşta Sancar'm yeğeni Mahmut'u yenjnesi.
Sancar'ın Mahmut'u kazanmak isteyerek onu-ülkenin batısının sultanı ilân etmesi; böylelikle, Sancar Merv*
de Büyük Sultan olarak hükmedecek, batıda tam yetkili olan Mahmut bütün Selçuklu dünyası bakımın-
dan Sancar'a bağlı olacaktı. Bu şekilde, başkenti önce Isfahan, daha sonra Hemedan olan Irak Selçukluları
kurulmuş oluyordu.

197

1117 — 1157 Sultan Sancar'ın hükümdarlığı dönemi. Büyük Selçukluların güçlenerek İmparatorluk niteliklerini yeniden kazanmaları.

1118 Kıpçaklann bir bölümünün Gürcü kralının hizmetine girmesi ve bunların Kafkasya'ya yerleşmeleri.

1118 Sultan Sancar'ın Horasan'daki Oğuz soyundan Batınî

10.000 kişiyi öldürtmesi. Aralarındaki barışın bozulması üzerine Büyük Selçukluların Gazneliler üzerine yürümesi ve onları yenilgiye uğratması.

1118 Bizans İmparatoru Aleksis Komnenos'un ölümü.

1121 Karahanlı Arslan Han'ın Semerkant'ta yaptırttığı büyük cami; daha Önceleri Buhara'da yapılmış olan Buhara Gamii, Semerkant yolu Üzerinde inşa edilmiş bulunan Rabât-ı Melik kervansaraylanyla birlikte Önemli Karahanlı eserleri arasında sayılacaktır.

1122 Mardin'de Necmeddîn Gazi Medresesinin açılması.

1124 Hasan Sabbâh'ın ölümü.

1124 Kara Hitaylarm İslâm ülkelerine yönelmeye başlamaları.

Doğu Karahanlı Hasan Han'ın oğlu Ahmet'in Moğol

asıllı bu Kara Hitaylan bir süre için durdurması.

1126—1127 Selçukluların Batınîler üzerine genel bir bastırma hareketine geçmeleri. Çetin geçen bir yıldan sonra Selçuklularla Batınîlerin anlaşmaları.

1127 — 1233 Memlûk Atabekleri. Selçuklu şehzadelerinin eğitici-leri ve askerî öğretmenleri atabeklerin zamanla ba-

ğımsızlık kazanan hükümdarlığı.

1128 Hare2m (Harizm) valisi Kutbettin Mehmet'in ölümü, oğlu Atsız'ın vali olarak atanması. Özellikle Atsız döneminde olmak üzere Harezm'de —Mutezile dahil—

çeşitli inanç yollarına, felsefeye ve bilimsel eserlere karşı tolerans gösterilmiştir. Atsız'ın sadece doğrudan Sancar'a bağlı olarak hareket eden bilginlere taham-mülü yoktur.

1128—1148 Sultan Sancar ile Atsız'ın uzun süren mücadelesi.

Atsız'ın bağımsız bir devlet kurma teşebbüsleri çok uzun yıllar devam edecektir. Zamanla vilâyetini bir **198**

hayli teşkilâtlandıran, kendine bağlı düzenli birlikler oluşturan Atsız, 1138-1148 yıllan arasında birkaç defa başkaldıracak, her defasında Sancar tarafından affedilecektir. Sancar, belli İti, Atsız'ın kuvvetlerini tam olarak hırpalamak istememiş ve doğudaki büyük tehlike Kara Hitaylara karşı bu kalkanı

korumak cihetine gitmiştir.

1130 Doğu Karahanlı Devletinin Kara Hitaylar tarafından boyunduruğa alınması. Doğu Karahanlılara bağlı olan Kartukların Karahanlı Arslan Kara Han'a karsı ayaklanması üzerine Kara Hitayİardan yardım istendi. Ne var ki, Kara Hitaylı Kür Han Balasagun'u işgal ederek burasını kendisinin merkezi yapacaktır. Karahanhların bağımlılığı uzun yıllar sürecek, en son bir ba-

ğımsızlık hareketine girişecekler, nihayette XIII. yüzyıl başlarında tamamıyla eriyeceklerdir.

1130 Meyyâfarikin'de Ulu Cami. (1152 - 57'de tamir edilecek ve yenilenecektir.)

1132 — 1141 Batı Karahanh Devletinde II. Mahmut Dönemi. Kara Hitay ve Kartuklarla mücadele. Karahanlılann Selçuklulardan yardım istemesiyle çabuklaşacak olan Sel-

çuklu - Kara Hitay çatışmasına giden yol.

1134 Danisment Oğullarında Melik unvanını almış bulunan Emir Gazi'nin ölümü, yerine oğlu Mehmet'in geçmesi; Mehmet'in önceleri Sultan Mesut ile bir çekişmeye girmesine rağırien daha sonra tarafların anlaşmaları.

1135 Kayseri'deki Ulu Caminin yapımına başlanması.

1136 Antalya civarında Kırkgöz hanının yapılması.

1136 — 1142 Danişmentli Emir Mehmet'in kardeşleriyle mücadelesi ve onları bertaraf etmesi. 1138'de Kilikya'da Feke ve Keban kalelerini ele geçirmesi, 1140'da Niksar'ı

kuşatması. Bizans İmparatorunun 1141'de gönderdiği ordunun Emir Mehmet tarafından yenilmesi. Danisment Beyliği üzerindeki kavgaların yeniden başlaması. Danisment Beyliğindeki mücadelelerin Mesut'a harekete geçme kararı aldırtması.

1138 Harezm valisi Atsız'm Sancar'a karşı ayaklanması.

1140 Kayseri'de Ulu Cami'nin açılması.

1141 Katvan Meydan Savaşı. Sancar'ın, batıya doğru ergeç

yürüyüşlerine devam edeceklerini bildiği Kara Hitaylar üzerine sefer açması bir bakıma kaçınılmaz olmuştur. Kara Hitaylar da 100.000 kişiye vardığı be-

lirtilen büyük bir kuvvetle Mâverâünnehr'de yürüyüş-lerini sürdürmüşler ve iki ordu Semerkant'ın güneyinde bulunan Katvan sahrasında karşı karşıya gelmiştir. Kara Hitaylar ânî ve çok şiddetli bir saldırı ile Selçuklu ordusunu çembere almaya girişirler. Bu çok süratli ve üstün atlı manevraya karşı direnen Sancar*m ordusu savaşın hemen başında çok ağır kayıplar vermek durumunda kalır. Sancar'ın gayretlerinin Mo-
ğol askerî gücü karşısında yetersiz kalması ve Selçuklu ordusunun tamamıyla yok edilmesi ihtimalinin belirdiği bir ânda Sancar pek küçük bir güçle ancak ka-
çabilir. Selçuklu Hatunu ve komutanlar tutsak düşer-ler, Amuderya/Ceyhun ırmağına kadar olan topraklar Kara Hitay egemenliğine geçmiştir. Kara Hitaylar Semerkant'ı Tamgaç Han İbrahim'in sorumluluğuna bırakırlar. Sonraki dönemlerde Karahanhlar, Karluklar ve Harezmşahlar ile Kara Hitaylar aralarında sürekli değişen bir denge politikası oluşturmaya çalı-
şacaklardır. Katvan Savaşı Büyük Selçuklu devletinin dönüm noktasını teşkil ettikten başka bütün yakın doğu için de önemli gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Savaş, Avrupa'da Hıristiyan dünyasında da yankılar uyandırmış, ilk tepki olarak hoşnutlukla kar-
şılanmıştır.

1142 — 1150 Sultan Mesut'un güç kazanma dönemi. Mesut bir yandan Danisment. Beyliği üzerindeki kavgalarda çeşitli denge politikalarına girmiş, bir yandan da askerî gücünü geliştirerek fetihlere girişmiştir. Mesut; Ankara, Çankırı, Kastamonu ve Kayseri bölgelerini zaptetti. Sivas'a kadar yürüdü. Oğlu Şehinşah'ı buralara vali olarak bırakan Mesut, 1143'de Malatya'yı kuşattı
fakat zapt edemedi. Mesut Elbistan'ı zaptetti ve buraya da oğlu Kılıç Arslan'ı vali olarak bıraktı. H42'de Kayseri'de ölmüş bulunan Emir Mehmet'in oğulları
arasındaki mücadelede zamanla sivrilecek olan Yağıbasan'm 1150'de Sultan Mesut'a damat olması ve ona tâbi olmayı kabul

etmesiyle, Selçuklular uzun yıllar sonra tekrar hâkim duruma geleceklerdir. (Bu gelis-200

meye rağmen Yağıbasan sonraları Selçuklularla mücadeleye girişecek, bu mücadeleyi Mesut'a karşı yürüteceği gibi onun oğlu Selçuklu Sultanı (II.) Kılıç Arslan'a karşı da devam ettirecektir. Danisment Beyliği II. Kılıç Arşları tarafından sona erdirilecektir.) 1142 Gurlularm başkaldırması ve Horasan şehirlerini zaptetmeleri. Gurlular Herat'ı aldıktan sonra Belh önlerine kadar gelecek ve üzerlerine gönderilen Selçuklu ordusunu yeneceklerdir. Gurlular Alâeddin önderliğinde Gaznelileri de yenecek ve 1142'den on yıl sonra Selçuklu ordusu ile karşılaşacaklardır.

1144 Atsi2*ın Sultan Sancar*a yenilmesi Sancar'm Atsız'ı bağışlaması.

1144 —1146 Musul Atabeği îmadettin Zengi ve oğlu Nureddin Mahmut Zengi'nin Haçlılar üzerine sefere girişmeleri ve Urfa, Halep ve Şam'ı Haçlılardan almaları. Haçlılar üzerine baskıya devam etmeleri.

1145 Niksar'da Ulu Cami; Danişmentli eseri.

Pazarören'de, Melik Gazi Türbesi, Danişmentli eseri.

1145 I. Mesut'un kızı tarafından Amasya'da yaptırılan Sultan Köprüsü.

1146 Amasya'da, Halife Gazi Türbesi.

1146 — 1225 Tuğteginliler (Şam Atabekleri).

1147 Meyyafârikin'de Ulu Cami.

1147 — 1287 Salgurlular (Fars Atabekleri).

1147 İkinci Haçlı Seferi. I. Mesut ve oğlu II. Kılıç Arslan'ın Alman ve Fransız ordularını dize getirişi. Alman İmparatoru III. Konrad ile Sultan Mesut arasındaki kanlı savaşta Alman kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğradı.

Alman İmparatoru çok az bir kuvvetle îznîk'e dönebildi. Fransa Kralı VII. Louis **1148** başında daha büyük bir güçle Anadolu'ya geldi.

Denizli ile İsparta arasında o da ağır bir şekilde yenildi. Çok azalan kuvvetleriyle Antalya'ya gelebilen Louis oradan bulabildiği gemilerle Kudüs'e yollandı.

1148- Atsız'ın üçüncü ayaklanması ve Sultan Sancar tarafından bağışlanması.

20J

1149 Sultan Mesut'un Ermeni Kralı Stephan'ı kendine tâbi kılması. Maraş ve civarını alması.

1149 Haçlıların Şam'ı kuşatmaları, alamamaları; İkinci Haçlı seferinin sonu.

1150 Yağıbasan'ı kendisine tâbi kılan ve onu kızıyla evlendiren Sultan Mesut'un Anadolu Selçuklularını canlandırması.

1152 Gurluların Önderi Alâeddİn'in Gaznelilerle yıllardır süren mücadelesinde başarıya ulaşması. Katvan yenilgisinden sonra bir ölçüde toparlanmış bulunan Sultan Sancar'ın Alâeddİn'in üzerine yürüyerek onu mağlup edişi.

1153 Büyük Selçuklu împaratorluğu'na vaktiyle onu vücuda getirmiş olan Oğuzların başkaldırması ve Sultan Sancar'ın Oğuzları ezmek için açtığı seferde Büyük Selçuklu ordusunun bozguna uğrayarak kaçması ve

Oğuzların kaçanların önünü keserek Selçuklu ordusunu ve İmparatorlarını esir almaları. Belh vilâyeti içerisinde yaşayan Oğuzların İran (Büyük) Selçuklu Sultanına her yıl ödedikleri vergiyi toplamaya giden tahsildarların —bazı kaynaklara göre— rüşvet iste-

mesi üzerine öldürülmesini bahane eden Selçuklu valisi, Oğuzları cezalandırmak ister. Meydana gelen çarpışmada vali ölür. Sultan Sancar Merv ile Belh arasındaki otlaklara geldiğinde Oğuzlar bağışlanmalarım dilerler. Bağışlamalanyla ünlü Sancar bu kez ba-

ğışlamaz. İmparatorluk ordusu Oğuzlara saldırır. Çok uzun yıllardır Selçuklu ordusunda kendilerine yer ve-rilmeyen Oğuzlar, Büyük Selçuklu ordusunu yenerler ve Sultanını da üç yıl boyunca tutsak olarak alıko-yarlar. Sancar Oğuzların elinden 1156'da kaçacak ve ertesi yıl ölecektir.

1154 Erdebil'de medrese açılması. (1232'de bu medrese tamir görecek ve yenileştirilecektir.)

1155 Anadolu Selçuklu Sultanı Mesut'un oğlu (II.) Kılıç

Arslan'ı hükümdar ilân etmesi, Mesut'un ölümü. Kardeşler arasında saltanat kavgalarının başgöstermesi.

1156 — 1188 Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan dönemi. Bu dönem Anadolu'daki kültür hamlelerine önemli bir 202 ;

1156

1157
başlangıç teşkil eder. Bu dönemden İtibaren çeşitli tasavvuf! düşünceler biçimlenmeye başlayacak, felsefî
eserler meydana getirilecektir. Filozof Şehabeddin Suhreverdi II. Kılıç Arslan zamanında Anadolu'ya ge*-
miştir.
Atsız'ın ölümü.
Sultan Sancar'ın ölümü. Büyük Selçuklu împaratorluğu'nun parçalanması.
Selçuklu Hanedanı
I. Tuğrul (1038-1063)
Alparslan (1063-1072)
I. Melikşah (1072-1092)
Mahmud (1092-1094)
Berkyaruk (1094-1104)
II. Melikşah (1104-1105)
I. Muhammed (Mehmed) (1105-1118)
Sancar <S*>ncer) (1118-1157)
1157
1157
Gurlularm Gazne'yi almaları.
Niksar'da, Yağıbasan Medresesi'nin açılışı.
1157—1194 Sultan Sancar'ın kardeşi Mehmet'in oğulları 1194'e kadar Irak'ta hükümet edeceklerdir.
1162
1162
1163

Sultan Mesut'un ülkeyi oğullan arasında paylaştırması (1155) ve büyük oğlu Kılıç Arsîan'ı Konya Sultam tayin ederek iki kardeşini ona tâbi melik yapması
Mesut öldükten sonra yürümedi. Taht kavgası yalnız kardeşler arasındaki mücadele olmuyor, tabiatıyla, di-
ğer beylerin de tavır almalarıyla sonuçlanıyordu. Sultanlıktaki otorite noksanlığının gittikçe yoğunlaştığı
bir sırada (1162) II. Kılıç Arslan Bizans şehrine gitti.

Manuel Komnenos'un üç ay kadar misafiri oldu. Hükümdarlar bir ittifak anlaşması yaptılar. Kılıç Arslan döndü.

Konya'da, Ebu Said Altmapa tarafından yaptırılan tplikçi Camii.

Kara Hitay'ların Batı Karahanlılarını egemenlikten altına alması.

203

1164 Yağıbasan'ın ölümü.

1165 Abbasî Halifesi Müstencid'in İbn Sina'nın KİÎâb-uş

şifâ adlı eserini yaktırması.

1166 Harput'ta Ulu Cami. Artuklu eseri.

1166 Divriği'de Sitte Melik Türbesi.

1166 «Pîr-i Türkistan» Ahmet Yesevî'nin ölümü. Yesevîlik, gerisinde yatan özlem bakımından, Bektaşîlik gibi kandaşlığın uyarlanmasından kaynaklanır. Ne var ki, Türk kandaşlığına bir karşı-tepki olarak biçimlendi-rilen Nakşibendî tarikati, Ahmet Yesevî'yi sahiplenmeye çalışacaktır.

1170 —1185 Rus prenslikleri ile Kıpçaklar arasındaki savaşlar.

1184'de Rus prensliklerinin birleşerek Kıpçakları yenisi. 1185'de Kıpçaklarm karsı saldırısı ve yengisi; Prens tgor'un ünlü esareti ve kaçışı: «İgor Bölüğü

Destanı».

1171 Selâhaddîn Eyyubî'nİn Fatımî veziri oluşu.

1172 Atsız'ın yerine hükümdar olmuş .bulunan Haıezmşah İl Arslan'ın ölümü. Sultanşah'ın hükümdar olması.

Sultanşah'ın kardeşi Alâeddin Tekiş'in Sultanşah'ı

tahttan indirerek hükümdarlığım ilân etmesi.

1172 —1173 II. Kılıç Arslan'a yenilmiş bulunan kardeşi Şehinşah ve Danişmentoğlu Zünnun'un Musul Atabeki Nureddin Mahmut Zengi'ye sığınmaları. Nureddin Mahmut Zengi'nin Anadolu seferi. II. Kılıç Arslan'ın barış istemesi. Zengi'nin Suriye'ye dönmesi. Kılıç Arslan'm Zünnun'dan Sivas'ı geri alması. Nureddin Mahmut'un yeniden Anadolu'ya gelmesi üzerine Kılıç Arslan'ın tekrar barış istemesi ve barış yapılması. '

1174 —1250 Eyyubîler. Musul Atabeklerinin yanında yetişen Selâhaddin Eyyubî ve oğullarının saltanatı. 1174 : Nureddin Zengi'nin Ölümü. Selâhaddin Eyyubî'nİn Fa-

tımî Devleti'ni yıkması ve Eyyubî Devleti'ni kurması.

1175 II. Kılıç Arslan'ın Zünnun'u yenmesi ve Danîşment Oğullarının Sivas kolunun sona ermesi. Danişmentli Zünnun ve Anadolu Sultanı'nm kardeşi Şehinşah'ın Bizans İmparatorluğu'na sığınmaları. II. Kılıç Arslan'

204

in Sivas, Tokat, Amasya ve Niksar'ı devletinin topraklarına katması. Eskişehir ovasına gelmiş bulunan 100.000'e yakın Oğuzun batıya sürekli akınlar yapması. Bu göçmen Türkler yaylak ve kışlaklarını sürekli genişletiyor, Bizans İmparatoru daha fazla tedirgin oluyordu. Birer birliğin başında Bizans'tan hareket eden Zünnun ve Şehinşah'ın Kılıç Arslan tarafından geri dönmeye mecbur edilmeleri.

1176 Miriokefalon Savaşı. II. Kılıç Arslan ile İmparator Manuel Komnenos kâh barışçı kâh gergin ortamlarda karşılıklı birbirini kollama ve gözleme politikası sürdürüyorlardı. Ne var ki, II. Kılıç Arslan'm rakiplerini alt etmesi ve gittikçe güçlenmesi karşısında Bizans'ın rahat olduğu söylenemezdi. Özellikle Eskişehir yöre-sinden hareket eden Türkmenleriri kendi başkanlarının yönetiminde Denizli, Bergama, Edremit: ve diğer daha birçok yerde denize kadar ilerlemişler, 1175'de, otlaklar dışında, çeşitli Bizans şehir 've kasabalarını

da ele geçirmeye başlamışlardı. Bizans İmparatoru, bu, Anadolu'daki ilerlemeleri bakımından mevcut, fakat asıl, ileride doğrudan Bizans şehrine yönelebilecek potansiyel tehlike karşısında, aralarındaki anlaşmaya da atıfta bulunarak, sözkonusu Oğuz-Türkmenleri durdurmasını II. Kılıç Arslan'dan istedi. Sultan Türkmenlere engel olmadı. (Olmadı veya olamadı. Çünkü, bu Türkmenler yalnızca Bizans'a karşı bir güç oluşturmak için değil ve fakat aynı zamanda, Selçuklu yönetimine zorluk çıkarabilecek örgüt yapıları düşünülerek merkezden uzak tutulmak istenmiş ve Bizans hududuna doğru sevk edilmeleri uygun görülmüştü.) Denilebilir ki, II. Kılıç Arslan ihtiyat Ve tedbiri elden bırakmayarak Manuel Komnenos'a, bu eski dostu ve tabi! hasmına, elçiler yolladı, barış önerisinde bulundu.

Bizans ordusunun kendi düzenli birliklerinden başka, Frank, Macar, Peçenek ve Sırp kuvvetleri de bulunmaktaydı. Komnenos Denizli'ye doğru yürüyüşe geçli. İL Kılıç Arslan'ın Kılıç Arslanlar

stratejisi gereğin-ce, meydan savaşını mümkün mertebe geç kabul et-

mek, aşılacak yolları Bizans ordusu için meşakkat hâline getirmek, özellikle vurkaçlarla yıpratma taktikleri uygulamak niyetinde olduğu belliydi; nitekim öyle de yaptı. Üstelik, Bizans orduları, Denizli'den çıktıktan **20:**

ve Eğridir Gölü'nün kuzeyindeki Düzbel'e (Kumdan-

lı?) (Myriokephaîon) geldikleri zaman bir de pusuya düştü. Selçuklu okçularının ok yağmuru altında kalan vadideki Bizans güçlerinin kayıpları savaşın gidişini belli etmişti. Bazı kaynaklarda ağır olarak vasıflandırılan ve fakat aslında pek ağır olmayan (ama, ele geçirilen ağırlıklar düşünüldüğünde uygun) şart-larla barış yapıldı. Savaş tazminatı verilecek ve bazı

şehirlerin istihkâmları yıkılacaktı.

Oğuzların Anadolu'yu yurt belledikleri artık aşikâr olduktan başka, onların İç Anadolu'ya sıkıştırılama-yacakları da iyice ortaya çıkıyordu. Oğuzların önemli bir bölümü için (Büyük) Asya ile Küçükasya'nın farkı kalmamıştı; hattâ zaman ikincisinin lehinde iş-lemekteydi.

1176 Mardin'de Ulu Cami.

1178 II. Kılıç Arslan'ın Danişment Oğullarının Malatya kolunu (da) ortadan kaldırması.

1178 Humus ve Hama Eyyubîlerinin kurulması.

1179 Erzurum'da, Ulu Cami. Saltuk Oğulları eseri.

1181 Zengîlerin Selâhaddin Eyyubî'ye bağlanması.

1181 Divriği'de Hisar Camiinin tamamlanması.

Niksar'da Ulu Cami.

1182 Eskişehir, Kütahya ve Uluborlu'nun Bizans'tan alınması.

1185 Bizans'ın vergiye bağlanması.

II. Kılıç Arslan'ın ülkesini oğulları arasında üleştirmesi.

1187 Selâhaddin Eyyubî'nin Hittin zaferi ve Latin Krallı-

ğını yıkması. Selâhaddin Eyyubî, Filistin'e girer ve Taberiye gölü civarında Kudüs Kralı'nın komutasındaki Haçlı kuvvetlerini yener, üç ay kadar'kuşattık-tan sonra Kudüs'ü de zapteder.

1187 Gurluların Gazne Devleti'ne son verişi.

1188 II. Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Melikşah'ın babasının ülkeyi üleştirmesine karşı çıkıp ayaklanarak Konya'yı
zaptetmesi ve zorla kendini veliaht ilân ettirmesi, bu-206
nun için de babasını kendisiyle birlikte bulunmaya mecbur etmesi, göz hapsinde tutması. II. Kılıç Arslan'
in Orta Asya ülüş yöntemine benzer bir şekilde Ülkeyi düzenlemek —ve belki de bu yolla Oğuzlarla daha yakın İlişkiler kurmak— yolundaki çabası sonuçsuz kalacaktır.
1189 — 1İ92 Üçüncü Haçlı Seferi. İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard (Riçırt), Fransa Kralı Phillippe Auguste (Filip Ogüst)'ün deniz yolu ile, Alman İmparatoru Frederic Barbarossa'nın kara yolu ile ve kendi ordularıyla katıldıkları sefer. 1191'de İngiliz Kralı Kıbrıs'ı
Bizanslılardan aldıktan sonra Akkâ Kalesi önlerine geldi. Fransa Kralı daha önce gelmiş bulunuyordu.

Akkâ'mn teslim alınmasından sonra Fransızlar geri döndüler. Haçlılardan sadece Richard kalmıştı. Özellikle Yafa Üzerindeki mücadelelerden sonra (üç yıllık) bir anlaşmaya varıldı. Kudüs Müslümanlarda kalıyor ve her yıl Hıristiyan hacıların ziyaretine açılıyordu. Eyyubî'nin ve özellikle Richard'm serüvenli hayatlarına ve bu iki hükümdarın ordularının karşı
karşıya gelmelerine ilişkin edebî eserlerin ve sinema eserlerinin anlattıkları bîr yana, Artuklu hükümdarı
İmadeddin'in yanında korunmuş ve yetişmiş, İşrâkiye felsefesinin kurucusu ünlü filozof Şahâbeddin Suhreverdî'nin Halep'te bulunduğu dönemde, bu şehir ulemasının «akidesi bozuktur» gerekçesiyle idamına fetva vermeleri üzerine, bu hür düşünceli filozofun Selâhaddin Eyyubî'nin emriyle 38 yaşında iken katle-dildiğini görüyoruz.
üçüncü Haçlı Seferinin Türklerin tarihini doğrudan ilgilendiren yönü, Frederic Barbarossa'nın Anadolu'
dan geçerken meydana gelen olaylardır. Barbarossa, sefere çıkmadan önce, geçeceği ülkelerin hükümdarlarıyla anlaşmalar yapmıştı. Hıristiyan kaynakların belirttiği kadarıyla, II. Kılıç Arslan ile de btı doğrultuda bir anlaşma yapılmıştı. Ancak, Barbarossa'nın Anadolu'ya geldiği 1190 yılında Kılıç Arslan'ın hükm'ü

zaafa uğramıştı. Melikşah Almanların Anadolu'dan rahatça geçmelerine karşı çıkarak Konya yakınlarında bunlarla savaşa tutuştu; Melikşah yenildi ve Almanlar Konya'ya girdiler. Anlaşılan, II. Kılıç Arslan'ın da vaziyet etmesiyle, Konya'da 14 gün kalan Almanlar
207
yollarına devam etmişlerdir. (Barbarossa, yolda bir ırmakta boğulmuş, ona bağlı kuvvetlerin büyük bölümü de Kilikya ve Suriye limanlarından ülkelerine dönmüşlerdir.)

Üçüncü Haçlı Seferi vesilesiyle, Togan'dan şu satırları

okuyabiliriz (a.g.e., s. 207-208) : «Konya 1077*de fethedîldiği hâlde, sultanlar üçüncü Haçlı seferi sırasında dahi (1190 da) şehir civarında çadırlarda yaşıyorlardı.

(Bu husus Tagenon'un Üçüncü Haçlı Seferine ait kayıtlarında yazılıdır.) 13. asrın son yarısında Selçukluların, şehir hayatına alışmış oldukları hâlde, yazın yay-lalarda kalmakta devam ettikleri, Celâleddin Rumî-nin şiirlerinden de anlaşılmaktadır.»

1192 II. Kılıç Arslan'ın ölümü. Gıyaseddin (I.) Keyhüsrev'in hükümdar olması. (II. Kılıç Arslan Melikşah'ın göz hapsinden kaçmış, oğullarım dolaşmış olduğu rivayet edilir. Oğullan arasında Gıyaseddin ona saygı göstermiş, Kılıç Arslan bu küçük oğlunu veliaht tayin etmiştir. Birlikte Melikşah üzerine yürümüşler, Melikşah Aksaray'a kaçmış, Aksarayın kuşatılması sırasında hastalanan sultan Konya'ya dönerken ölmüştür.)

1193 Diyarbakır Medresesi.

1194 Horasan Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul'un Harezm Sultanı Alâeddin Tekiş'e yenilmesi ve Horasan Selçuklularının sonu.

1196 Rükneddin Süleyman'ın Konya'ya yürüyerek Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahttan indirmesi. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Bizans'a sığınması. Rükneddin (II.) Süleyman'ın hükümdarlığı.

1196 Divriği'de Emir Şehinşah'ın ve Sitte Melik'in türbeleri.

Sivas'ta Ulu Cami.

Van'da Ulu Cami.

1197 Ankara'da Ulu Cami.

1198 Harezm Sultanı (1194 zaferinden sonra kendilini Büyük Selçuklu Devletinin varisi ilân eden ve Sultan unvanını almış bulunan) Alâeddin Tekiş'in Bati tranı ve Irak'ın bazı bölgelerini alması.

1201 Rükneddin Süleyman'ın Malatya'yı alması ve devletin hudutlarını Fırat boylarına kadar genişletmesi

208

1201 Konya - Beyşehir yolunda. Vezir Şemseddin Altın Apa tarafından yaptırılan Altınapa Han'ı.

1201 —1278 Konya'da ve Konya'yı Anadolu'nun pek çok şehrine bağlayan yollarda, XIV. yüzyılın hemen başlarından itibaren çok sayıda kervansaray yapılması dönemi.

1202 Rükneddin (II.) Süleyman'ın Gürcüler üzerine seferi ve yenilmesi. Mengücük Beyi Behramşah'ın Gürcülere esir düşmesi.

1202 Kayseri'de Altın Apa tarafından yaptırılan Hasan Medrese ve Türbesi.

Kızılırmak üstünde Kayseri - Kırşehir Köprüsü.

1203 Anadolu Selçuklu Sultanının —Hamit Oğul arına adını verecek olan— Hamit yönetimindeki Türkmenleri İsparta - Antalya yörelerine yerleştirmesi.

1203 Meyyafârikin'de, Keykâvus Medresesi.

1204 Latin istilâcılarının Bizans şehrini zaptetmeleri.

Haçlı seferi görünümünde yola çıkan ve sebep oldukları olaya da Dördüncü Haçlı Seferi adı yakıştırılan Latin güçlerinin Bizans'ı işgal ettikten sonra benzeri görülmemiş bir şekilde yağmalamaları; altın bulma heves ve hırsıyla birçok sanat eserini tahrip etmeleri.

Bu Latinler Bizans topraklan üzerinde çeşitli despot-luklar/krallıklar kuracaklardır. Bunlar uzun süre devam etti, bazılarını ortadan kaldırmak Osmanlılara nasip oldu. 1204 istilası ile birlikte, Bizans İmparatorluğu, Karadeniz ve İznik Bizans İmparatorluğu ve Mora Despotluğu gibi bölünmelere uğradı. Tekfur Laskaris İznik'te yeni bir Bizans devletini teşkilâtlandır-maya çalışacak, Aleksios da Karadeniz'de aynı şeyi yapacaktır. Konumu bakımından Latinler ve Komnenos arasındaki Laskaris Selçuklularla* anlaşma cihetine gidecektir.

1204 Dunaysar (Koçhisar, Kızıltepe)'de Ulu Cami.

Konya - Beyşehir yolunda Kızılören Han'ı.

1204 — 1212 Karahanlılann Kara Hitay veya Harezmşahlara bağlı

olarak yaşaması.

1205 Yeğenini tahttan indiren Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci kez hükümdar olması.

209

1205 Şifaiye Medresesİ'nin (Kayseri Dar-üş-şifa'sı) mn yapımı. Keyhüsrev tarafından yaptırılan bu tıb okulu, tıb okulu ve hastahanenin işlevsel olarak birarada bulunduğu ilk örnektir.

1205 II. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun tarafından Kayseri'de yaptırılan Sultan Hamam ve Gevher Nesibe Hatun Türbesi.

Kayseri'de, Gülük Camii; Ulu Cami'nin yeniden yapımı.

1206 Keyhüsrev'in Aleksios Komnenoş üzerine yürümesi ve onu yenerek Sinop ve Samsun'dan uzaklaştırması.

1206 — 1297 (Kuzey Hindistan'da) Delhi Türk Sultanlığı.

1207 Antalya'nın fethi. Selçuklu donanmasının Akdeniz üssü hâline gelecek olan Antalya, ticaretin gelişmesi için de önemli yararlar sağlayacaktır. Antalya'nın fethini takiben ilk olarak ticari bir anlaşma, Venedik ile akdedilmiştir.

1207 — 1208 Alâeddin Muhammet'in (Kutbeddin Muhammet/Meh-met) Gurlulan Harezm Devletine bağlaması; Mâve-

râünnehr'e sefer açarak Kara Hitaylan yenmesi ve Buhara'yi alışı. Alâeddin Muhammet babası Tekiş gibi «Cihan»ı fethetme planları yapıyordu ve 1208 za-ferlerinden sonra buriu simgeleyecek unvarlar aldı.

1207 Kırgızların, Moğol (Cengiz —Çingiz— Han) Konfederasyonu'na, Moğol egemenliğine girmeleri. Cengiz'in soylu olmasına karşılık kitle tarafından da çok sevi-len ve kendisinden önce Han seçilmiş antlı kardeşi Ca-moka (Camuga)'yı yolu üzerinden kaldırması; 1206'da topladığı Kurultay tarafından Han ilân edilmesi üzerine hızla örgütlenmesi, konfederasyonunu büyütmesi. Uygurlarda Cengiz egemenliğine girmişlerdir.

1209 Keyhüsrev'in Ermeni Krallığı üzerine yürümesi.

Ermeni Kralı II. Leon'un Selçuklu ülkesine akınlar yapması ve son defa Göksu havalisinde esirler de alması üzerine Keyhüsrev'in Kilikya Ermeni Krallığı'

na yürümesi, Pergus kalesini işgal etmesi, Leon'un aldığı ağırlıkları ve esirleri iade etmesi koşuluyla barış

yapılması.

1209 Hacı Bektaş Velî'nin doğumu, Nişabur.

1209 Bor'da Sarı Cami. Afyon'da Altıgöz Köprüsü.

1210 Konya'da Nizamiye Medresesi.

1210 Kartukların Moğolların egemenliğini kabul edişi.

1211 Filadelfiya (Alaşehir) savaşı. Tahttan İndirilen Aleksios'un Keyhüsrev'e sığınması. Bizans İmparatoru Laskaris ile Alaşehir ovasında savaşa girilmesi. Savaş

Selçuklular lehine gelişirken Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümü üzerine Selçuklu ordusunun çe-

kilmesi ve bu sebeple de kayıplar vermesi.

1211 — 1219 Sultan İzzeddin (I.) Keykâvus dönemi.

Anadolu Selçuklularının refah döneminin başlangıcı.

İzzeddin Keykâvus ve özellikle onu izleyecek olan kardeşi Alâeddin (I.) Keykubat dönemleri, sahillerin ele geçirilmesi ve genel olarak ülkeden geçen dünya ticaret yollarının denetimi sayesinde Anadolu Selçuk-tuluğunun görkemli dönemi olacaktır. İzzeddin Keykâvus yiğitlik ve güzel ahlakıyla anılır. Büyük îslâm dü-

şünür ve sufîsi Muhyiddin ibn el-'Arabî gibi fikir adamlarım himaye etmiştir. Tâ Endülüs'ten kalkıp gelerek fikir hürriyetini önasya'da arayan el-Arabî

Konya'da uzun süre kalmış, Sultanın «kalbim kazanmış» ve Türklerden Sadreddİn Konevî gibi büyük bir bilgin yetiştirmiş, Sivas, Malatya ve civarında ashâb toplamıştı. İzzeddin Keykâvus'un H. 609 <1212-1213)'de kendisine irşadlarda bulunmasını isteyerek Muhyiddin ibn Arabi'ye mektup yazmış bulunması (ki düşünür, nasihatlerde bulunarak bu isteğe cevap vermiştir) Keykâvus'un büyüklüğünü gösterir. Bilginin al-Fütuhât al-makkiya'sına eklenen bu mektup, Aksarayî'nin Sel-

çuklular tarihine de dercedilmiştir. (Bu son bilgileri içeren satırlarından sonra Togan (s. 203) şu satırları

yazmaktadır: «Sultanların haçlılara karşı ,hiç eksil-meyen bir taassupla gösterdiği kahramanlıklar, bazı

haçlı tarihçilerinin zannettikleri gibi, derin dinî his-lerden mahrum bozkır şövaliyelerinin eseri değil, çok içten gelen dinî hislerin tecellisinden ibaretti.» Bu fır-sattan yararlanarak bazı sorular

sorabilir, sormakla da yetinebiliriz. Sultanların haçlılara karşı hiç eksilme-yene kahramanlıkları, onların ordusunda kalabildik-211

leri müddetçe kandaş şecaatlerini korumuş olan askerlerinin kahramanlıklarından başka şey midir? Sultanlık ve devlet zırhına büründükleri zaman dahi o sultanların askerî başarıları, kandaş teknik ve taktikleri uyguladiklan zaman ortaya çıkmamış midir? Bunu uygulayabilmelerini mümkün kılan, bir .yandan dayandıkları > kökenli kitleler, bir yandan uçlara yerleştvrdiklbri saf kandaşlar değil midir? Ve yine, o sultanların bunları, bu askerî ve Örgütsel bilgileri uygarlık platformunda kendi erkinliklerini pekiştirmek ve kendi kavimlerini de boyunduruk altına almak" için de olsa uygulayabilmelerini mümkün kılan birikim kendi şövalye (alp) geçmişlerinde yatmaz mtZ-Kendi kandaş soylulukları değil midir, kendi kandaş »beylik-lerinin en üst mertebesi olan yabgu kökenlilikleri de-

ğil midir onları uzun süre ayakta tutan? Haçlı tarih-

çileri ne derse desin, çok içten gelen dinî hisler kandaş şövalyelerde ve onlarla birlikte savaşanlarda mı

bulunur, yoksa saray dehlizlerinde vakit geçirenlerde mi? Diğer bir soru ile, onların şövalyelikleri değil rai-dir yine onları çok derin, çok içten inançlara yönelten?

Tecelli eden'in kaçınılmaz olan'dan başka olması

mümkün müdür? Ve bilmez mı, bilgin Togan, taassup demenin asabiyyet demek olduğunu, onun da asıl topluca eylemde kendini gösterdiğini? O kandaşların ve beylerinin İslâm'dan önce de eylemleriyle inançlarını birlikte taşıdıklarım?

Ve bu anlamda, sonuçları bakımından inanç asabiyyeti ile kandaş asabiyyetin bir farkı olmadığını? Hele Türklerin goçebe-kandaş kökenli Tarihi bakımından bunların farkını aramanın beyhude olduğunu? 1. Keykâvus ve I. Keykubat zamanındaki servet birikimi ile birlikte, askerî örgütlenmenin ihmâl edilmesi dönem-lerinin tohumlarının atılmış olduğunu? Ve o sultanların, zamanla, Oğuz-Türkmenlere —haklı olarak!—

güvenmediklerinden karışık bir ordu meydana getirdiklerini; Ermeni, Gürcü, îranlı ve diğer unsurları ordularına dahil ederek ve toprak ekonomisi - askerî

güç bağlantısını keserek akıbetlerine doğru ilerlemiş

olduklarını? Bu ordularla da basarılar elde edilmesinin artık devlet gücünden ve o gücü sürükleyen ekonomi temelinden ileri geldiğini ve fakat o gücün, mev-212

cudun sürdürülmesi için yeterli olmakla birlikte, yıkımı hiçbir zaman önleyemeyeceğini? Bilmez mi?)

1212 izzeddin Keykâvus'un kardeşi Alâeddin Keykubat'ı Ankara'da yakalatıp Malatya civarında bir kaleye hapsettirmesi.

1212 Harezmşah Alâeddin Muhammed'in Batı Karahanlı Devleti'ni sona erdirmesi ve son «Han» Osman'ı öldürtmesi.

,1214 Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Selçuklu Sultanlı-ğına bağımlı hâle getirilmesi, tzzeddin (I.) Keykâvus'un Aleksios'u esir etmesi. Sinop'un fethi.

1216 İzzeddin Keykâvus'un, Mengücuk Oğulları hükümdarı Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile evlenmesi. Behramşah, Anadolu Selçukluları ile uzun süre gayet iyi ilişkiler sürdürmüştür. Kendisi II. Kılıç Arslan'ın kızıyla evlenmiş^ Kılıç Arslan ile oğlu Melikşah arasında çekişmeler başgösterince bunun giderilmesi için çabalar göstermişti.

1216—1218 Ermeni Kralhğı'nın yenilmesi, önemli kayıplara uğratılması ve sonuçta yıllık vergiye bağlanması.

Ermeni Kralı II. Leon'un, istenildiğinde tam teçhizat-lı Ermeni birliklerinin Sultan'ın emrine verileceğine kefil olması. Sultan'ı sefere çıkmaya zorlayan olaylar dizisi, kendisinin kardeşi ile uğraştığı bir zamanda, Leon'un Karaman, Ereğli ve Ulukışla kalelerini zap-

tetmesi ile başlamıştı.

1216 Akşehir'de Taş Medrese.

İ217 Sivas'ta I. Keykâvus'un yaptırdığı Dar-üş-şifa ve hükümdarın türbesi. Dar-üş-şifa tara 1916'ya kadar hizmet vermiştir. Yine Dar-üş-şifa'nın (Ahmet ibn Bekir tarafından yapılmış olan) çinileri ünlüdür.

1217 Cengiz Han'ın oğlu Coci'yi, bağımsız olma mücadelesi veren Kırgızlar üzerine göndermesi; Kırgızların ezilmesi.

1218 Ermeni Kralhğı'nm Selçuklulara bağlanması.

Cengiz'in Alâeddin Muhammet ile ticaret anlaşması

yapması, Otrar valisi İnalcık'ın Moğol tacirlerini öldürmesi, Alâeddin Muhammet ile Cengiz'in arasının 213

açılması, İzzettin Keykâvus'un birinci Suriye seferi, komutanlarının (Eyyûbîler tarafından elde edilerek) ihaneti üzerine yenilmesi, komutanlarım (bir odaya doldurarak) yaktırması. Eyyûbî hükümdarı Melik

Adil'in ölmesi yerine Kâmil'in geçmesi.

1218 Niğde'de Müezzin Camii.

1219 Konya Alâeddin Camiinin tekrar inşası.

1220 — 1236 (Anadolu) Selçuklu Sultanı Alâeddin (I.) Keykubafın dönemi.

1220 tzzeddin (I.) Keykâvus'un ikinci Suriye seferi sırasında ölümü üzerine Alâeddin Keykubafın sultan

oluşu. Cengiz Han'ın Harezm üzerine yürümesi. Alâeddin Keykubafın Moğol tehlikesi karşısında tedbirler alması; Sivas ve Konya surlarının onarılması, Eyyûbî hükümdarlarından Melik Eşref ile ittifak anlaşması yapılması.

(Şimdi, hayli geniş bir soluk alarak içerisinde bulunduğumuz evre konusunda genel bir değerlendirme

yapmaya çalışalım :)

Alâeddin Keykubafın hükümdarlık dönemi, sırf kronolojik bir tarzda, basit yıl hesabıyla bakılacak olunursa, **Anadolu** Selçukluluğunun ortalarına, yarıdan biraz sonraki döneme isabet eder. Yine aynı dönem, gerek Anadolu'nun türkleşmesi, gerek saltanatın meydana gelişi ile sona ermesi arasındaki değişme dinamikleri bakımından da, bir sivrilme dönemidir: Sel-

çukluluğun devlet «eğri»sinin yüksek noktasına isabet eder. Dolayısıyla, bu dönemi, kendisinden biraz öncesi ve sonrasıyla birleştirerek saltanat, saltanat siyaseti, iktidar teknikleri ve coğrafya ortamı, özellikle Bizans'la ilişki bakımından ele almak tarih gelişimi açısından pek çok ipucu verebilir. Avrupa tarihçili-

ğinin bu konulardaki ön yargılarının, daha doğrusu yarattıkları ve sonra kendilerini onlara mahkûm etmiş oldukları bazı kalıpların ne kadar yanlık oldu-

ğunu, tarih gerçeğine uymadıklarım görebiliriz. As-

lında, izlemekte olduğumuz kronolojinin gerisinde yatan Tarih'İ kavramak için sırf bu tarihler dizisinin dikkatle okunması bile yabana

atılmayacak bir ilk adım oluşturur. Gerçekten de, daha şimdiden, bir yanda sürekli taht kavgaları, hiçbir sultanın «rahatça» hü-

214

kümdar olamamış bulunması; bazı ülüş (toprak ve iktidar paylaştırma) sistemi girişimlerine rağmen sonuçta hemen daima egemenlik ve iktidar tekeline gi-dilmiş olması, bunun yeni karşı-koymaları davet etmesi gibi (Asya kandaş yönetimlerinin devletleşme süreçlerinde erkinlik sahiplerinin çok sık olarak değişmesi ölçüsünde olmasa bile, paralel anlamda ve fakat uygarlık potası koşulları bakımından benzeri) gelişmeleri takip etmek mümkün olabilmektedir. Öte yandan, Bizans'la sürdürülen politik ilişkilerin gerisinde devlet anlayışının yattığı, bu devlet anlayış ve prati-

ğinin de, tabiatıyla, kendi içerisinde de değişime uğradığı açıkça ortadadır. 1211-1246 yıllarının temsil ettiği bu dönemin bazı Özelliklerine yakından bakalım.

1211 - 1246 yılları, malûm, 1211 - 1220 : İzzeddin (I.)

-Keykâvus, 1220 - 1257 : Alâeddin (I.) Keykubat ve 1237-1246: Gıyaseddin (II.) Keyhüsrev dönemle-ridir.

Keykâvus ve kardeşi Keykubat, Bizans'ın Latin egemenliği altında kalması ve zaafa uğramasından da istifade etmişler, Sinop ve Antalya'yı ele geçirerek, bu şehirler merkez olmak üzere bir kıyı egemenliği ve böylelikle ticaret seferberliği başlatmanın üstesinden gelmişlerdir. Bu hükümdarlar, ticaret anlaşmaları da yapıp ülke ürünlerini ihraç etmeye ve genel olarak ticareti himaye etmeye başladılar. («İlim» konusundaki ilginin ve -saray âdâb ve erkânı dışına "çıkılma-dıkça- hoşgörünün temel kaynağının iktisadi gelişme olduğu herhalde anlaşılmaktadır.) Konya ve Sivas gibi şehirlerin ülkenin sivrilen şehirleri olmaları, bunların Ülkenin iktisadî bayatının odakları durumuna gelmesiyle hemen hemen eş anlamlıdır. Alâeddin Keykubat ile Gıyaseddin Keyhüsrev'in Konya ve Sivas üzerindeki ve bu şehirlere yönelen yollardaki bayındırlık faaliyetleri uzun açıklamalara gerek bırakmayan net bir görünüm oluştururlar. Kısacası, Anadolu ticarî, tarımsal ve sınaî bir yükseliş dönemi yaşamak-tadır. Osman Turan'ın kaynaklarıyla belgelediği üzere Batı'nm Hıristiyan müelliflerinin gözünde Selçuklular bir servetler diyarına sahiptir. Ayrıca, bu dönemde,

«Sikke-i Alâyi»nin (Sikke-i Keykubadî), Mısır dahil olmak üzere pek çok yerde meşhur ve makbul oldu-

ğunu görüyoruz.

215

Alâeddin Keykubat'ın Kastamonu bölgesi uç beyini Kırım seferi için görevlendirmesi, daha yeni meydana getirilmiş olan donanma ile Kırım üzerine sefer açması

da sırf ticarî amaçlıdır. Selçuklu kuvvetleri Kırım'

daki Suğdak'ı fethettiler. Rus ve Kıpçakların birlikte yürüttükleri saldırı püskürtüldü. Taman yarımadasında Tamutrakan (Taman Tarkhan)'da bulunan Rus-

lar, tbn Bibi'nin belirttiği üzere, haraca bağlandı. Tekrar, doğrudan Togan'ın satırlarına müracaat edersek, görürüz ki, «Selçuklular, Birinci Keykâvus ile Birinci Keykubat zamanında elde ettikleri servetin bolluğu yüzünden, askerliği bile ihmal ederek zayıf düştüler ve Büyük Selçuklular gibi, bunlar da Türk - türkmetı-lere güvenmediklerinden karışık ordu teşkili yoluna saparak, ordularında Ermeni, Gürcü, Kürd ve İranlıları istihdam yoluna girdiler.» Osman Turan'm **Miro-ire Historial'den** naklen bildirdiğine göre, bunlara.

Frank, Alman ve Kıpçak ücretli askerlerini de eklemek mümkündür. Ayrıca, Alâeddin Keykubat'ın ken-

di muhafız birliği, Gulâmhâne'den (Köle Okulu) yetiştirilmiş 10.000 askerden oluşuyordu. Sultan kendi güvenini böyle sağlıyordu.

Anadolu Selçuklularının Bizans ile ilişkileri, yine sırf kronolojik düzeyde okuma yaparken, tarih meraklısı

için şaşırtıcı gelebilir. Anlaşma ve anlaşmazlıkların bolluğu; meydana gelenden daha sert önlemler alınması beklenir ya da daha ağır anlaşma şartlan tahmin edilirken gelişmelerin böyle olmamasının sebepleri anla-

şılmak gerektir. Selçuklu ile Bizanslı, kendi oyunlarının kurallarını düzenlemişlerdir. Bizans'ın Selçuklu-yu yardıma çağırması ya da Selçuklunun taht sorununu Bizans eliyle çözmesi oyunun kuralları içerisindedir ve hattâ uzun vâdede birbirlerini tâbi kılmak politikası içerisinde, oyunun kuralları arasında bile yer almak şöyle dursun, oyunun tâ kendisini meydana getirirler. Selçuklu toprak kaybettiği, siyasa^ zaaf içerisinde bulunduğu zaman çok telâşlı değildir. Kayıp-lan bertaraf edeceğini bilmektedir. Bizans ise, engin

birikimi ve binbir devlet tecrübesi ile, en telâşlı olması beklenecek durumlarda bile öyle bir tavır içerisinde değildir, tez canlılığın hiçbir fayda getirmeyeceğini herkesten iyi bilmektedir. «İç işlerine karışma»

Bizans'tan Selçukluya uzanan tek yönlü bir davranış, 216

bir politika olmaz; aynı işi çok ileri biçimleriyle Sel-

çuklu da yapmaktadır. Selçukluların üst yöneticileri Bizans'la kaynaşmaktaydı. Tabiî ki, bunun da etkisiz kalması beklenmezdi. Sözkonusu kaynaşma, öncelikle doğal bir kaynaşma biçiminde ortaya çıkıyordu. Haçlılara karşı savaşların yiğit komutanı II. Kılıç Arslan.

Danismentlilere ve Suriye Atabeğine karşı yürüttü-

ğü savaşları kaybedince Bizans İmparatoru Manuel'e iltica etmişti. Kendisi, sonraları, Bizans'ta İslâm şera-itine uymayan, bazı âdetler edinmiş olduğu gerekçesiyle Nureddiri Zengi tarafından eleştirilecektir.

Kılıç Arslan'm Hıristiyan bir kadından doğan oğlu Gıyaseddin (I.) Keyhüsrev de kardeşi Rükneddin'den ka-

çarak Bizans'a gitmiş ve oğlu Alâeddln Keykubatia ve diğerleriyle birlikte orada onbir yıl kalmıştır. Keyhüsrev Bizans'ta iken şehre Latinler hâkim olmakla birlikte, Bizans yine Bizans idi. Bizanslı bir ailenin kızı ile evlenen Keyhüsrev'in kayınbabası olan Manuel Mavrozum daha sonra Anadolu'ya gelecek ve ona Denizli taraflarının ve Menderes havzasının yönetimi verilecektir. Wittek ve Gordlevski'ye nazaran, Anadolu Selçuklu tarihinde önemli roller oynayacak olan Celâleddin Karatay, Emir Karasungur ve Kemaleddin Karataş, Anadolu'ya geldiğinde Müslüman olan Ma-nuePin oğullandır.

Gıyaseddin (II.) Keyhüsrev'in Rum karısından doğan oğlu îzzeddin (II.) Keykâvus (ki annesinin Bizans im-paratorunun kızı olduğu hakkında Hammer'de kayıt vardır) Bizans'a iki defa sığınacak ve Bizans'a ilk gidişinden dönüşünde 3000 kadar asker getirecektir. Bu Sultanın beğlerbeği de bir Rumdur. Melik Konstantin de, İzzeddin (II.) Keykâvus'un Bizans'a ikinci gidişin-de orada kalan oğludur. Hıristiyan Gagavuzların adının bile Keykâvus'tan geldiği Öne sürülmüştür (Wittek.) Bu «doğal» kaynaşmalar bir yana bırakılırsa, Devlet ve siyaset konusundaki Bizans etkileri açıkça ortada olmakla

beraber, Bizanslıların ve Ermenilerin Türklerden geniş ölçüde etkilendiklerini görürüz.

Özellikle Ermeniler, bir ölçüde kilise ve mezhep farkından kaynaklanan, en azından sık sık bu gerekçenin ileri sürüldüğü olaylarda Bizanslılardan çok eziyet çekmişler ve zaman zaman Selçuklulara sokul-

muşlardır. Anadolu İçlerindeki şehirlerde Rum nüfus 217

hep mevcut olacaktır, fakat diğer birçok bölgedeki Rum nüfus zamanla kıyı bölgelerine göç etmek zorunda bırakılacaktır. Zaten, cizyenin devam etmesi de, paradoksal olarak Hıristiyanlığın kültürel açıdan ko- .

runmasını kolaylaştırıcı bir husus olmuştur. Topluca ihtida ve tanassur (Hıristiyanlaşma) olmamıştır. Alâeddin I. Keykubat'm Bizans sarayında bulunduğu za-

man edindiği fikirlerin onu ülüş (buradaki anlamıyla; ülkeyi sülâle üyeleri arasında paylaştırma) usulünden tamamıyla vazgeçilmesi için kesin tedbirler almaya yöneltmiş ve merkeziyetçi bir devletin temellerini atmış olduğu doğrultusundaki yorum, Tarih olaylarına, birkaç yılda biryerlerde görülen ve duyulanların yön verebileceği gibi bir sığ anlayışı dayanmaktadır. Görülen ve öğrenilenler önemsiz değillerdir, ama onların ancak, genel gelişim eğilimlerine uygun olarak ve bu yöndeki kaçınılmazlıkların dönemeçlerinde etkili olabileceklerini hatırdan çıkarmamalıyız.

Alâeddin Keykubat, bayındırlık işlerine çok önem vermiştir. Konya, Sivas, Amasya gibi şehirleri medreseler, camiler, çarşılarla donatmıştır. Alâİye ve Kubadiye (Kayseri) gibi yeni şehirler inşa ettirmiştir. İlmî

konularda yalnız hoşgörü sahibi olmakla kalmamış, kendisi de tarih konularıyla ilgilenmiştir. Selçuklulardan önceki şehirler, bazen eski adlarını ve bazı Hıristiyan mahallelerini korumakla birlikte, yeni şehirler Horasan ve İslâm tarzında olmuştur. Alâiye, Kubadiye ve Simre gibi şehirlerde kanallarla su sağlanmış, su yollan şebekesiyle bunların dağılımı yapılmıştır. İbn Batuta Konya, Aksaray, Bursa ve Tire şehirlerinin kanallarından söz etmektedir. Aynı gezginin bildirdiğine göre, Niğde ve Aksaray'da (Türkistan usulü) çıkrıklarla su

çıkarılmıştır. Selçuklular, ağaç bulunmayan yerlerde, yerli Hum ve Ermenilerin yaptığı

gibi binalarını yontma taştan yapmışlardır. Karahanlı

Türkleri veya orada bulunmuş olanlar tuğla ile inşaat kültürünü yaymışlardır. Tuğla ile inşaat tarzı ve özellikle taş isçiliğinin gelişmesi mimarlık kültürüne de yansıyarak yeni bir tarza ulaştı. Binaların göze çarpan özelliği süslü bir cephe olur. Cami ve Medreselerde kapılar adetâ bağımsız birer anıt gibi dururlar. Bu gösterişli «giriş», çadırdan' uygarlığa girişin hâtırası gibidir. Çadır, asıl, bazı camilerin, medrese-

218

lerin ve özellikle türbelerin bütününde açıkça gözükür; çadır, buralarda taşlaşmıştır. Hattâ bazı örneklerde, «çadır»ın «saçak»ları duvarların bitiminde devam eder. Kapılardaki taşa kabartılarak yazılan yazılar geometrik düzenlemeler ve bitki motifleriyle bezenir. Dinsel nitelikli olmayan binalarda hayvan resimlerinin, figürlerinin bulunduğunu biliyoruz. Bu gibi hususlar, Selçuklu mimarisini Arap - İslâm mimarisinden kültürel bağlam bakımından da ayırır. Ne yazık ki, insan ve hayvan figürlü binaların pek çoğunun son yüzyıllarda tahrip edilmiş bulunduğu anla-

şılmaktadır. Hattâ, son yüzyılda tahrip olanların sayısı az olmamak gerektir.

1220 — 1229 Harezm Devleti'nin dağılması (1221). Celâleddin Harezmşah'ın «inanılmaz» serüvenlerle dolu hayatının son on yılı (1221 - 1231). Atsız'la başlayıp bir ölçüde îl Arslania devam eden ve asıl Alâeddin Tekiş (1172-1200) kudretli dönemine erişen Harezm (Harizm, Horezm, Harzem) Devleti, Alâeddin Muhammed döne-

minde (1200 - 1220), Gurlularla, Kara Hitaylarla uzun mücadele ve savaşlar olmuş, bu süreç içerisinde Ka-

. rahanlılar da bulunmuştur. İlgili kuvvetler arasında ittifak ve dengelerin sürekli değiştiği bu dönemde, Alâeddin Muhammed, sonuçta, Semerkant'ı zaptederek Karahanlı Devleti'ne son vermiş, bütün Kara-

hanh sülâlesini de öldürtmüştü (1212). Daha sonra Gazne bölgesini zaptetmis olan Harezm hükümdarı, Halifenin kendisine karşı el altından Batınîlerle birleşmiş olduğu gerekçesiyle halifenin değişmesini de sağlamıştı. Bağdat'ı zaptetmek için çıkılan sefer

başarısız kalmıştı, ancak, Harezm'in genel olarak en kudretli bir dönemi yaşanıyordu. Bu dönemde, Cengiz Han'la önce bir anlaşma yapıldı. Ticari bir hüviyeti olan anlaşma, kervanların dokunulmazlığını öngörü-yordu. Anlaşmadan sonra, Moğolların kendi konfederasyonlarım ilgilendiren bir iç mücadele olayı sırasında Harezm kuvvetlerinin Moğollar üzerine yürümesi (ve başarısız olması) Harezm ile Moğollar arasındaki ilişkiyi pek bozmamıştı. Ne var ki, Otrar valisi înalcık'ın büyük bir Moğol kervanını tamamıyla kılıçtan geçirmesi Batı Asya tarihinin değişmesine giden yolda bir dönüm noktası olarak irdelenir. Tabi-219

atıyla, böyle bir olay cereyan etmemiş olsaydı bile, Mo-

ğolların batıya yönelmeyeceğini, ya da bunu belki uzunca bir süre erteleyeceklerini düşünmek bir tarih fantazisi yapmaktan öteye geçmezse de, olayın dramatik yönü, sonraki geli^ıeler düşünülerek, İslâm tarihçileri tarafından bir «facia» olarak nitelendirilmesi-ne yol açmıştır. Gerginliğin tırmanışı bununla da kalmamış, Harezmşah, olay üzerine Cengiz'in durumu kı-namak ve taleplerde bulunmak .üzere gönderdiği bir elçi heyetini öldürtmüştür. Rivayete nazaran, Cengiz Han, bu son olay üzerine —herhalde sadece üzüntüsünden değil— kendini ağlamaktan alakoyamamıştır.

Kısaca, bu olaylar sonrasında. Cengiz Han bir kurultay toplamış bulunduğunu görüyoruz. Kurultay toplanmasının Orta Asya geleneği içerisinde yabana atılmayacak gelişmelerin habercisi olduğundan şüphe

edilemez. Öyle de olmuştur. En ünlü Moğol komu-

tanlarının ve Cengiz'in bütün ailesinin görev aldığı

bir ordu hazırlayan Han, 150.000 ile 200.000 kişi tahmin edilen bu kuvvetle Harezm ülkesine yönelmiş-

tir. Sayı bakımından Harezm ordusunun da bundan

aşağı olmadığı, hattâ daha kalabalık olduğu bilinmektedir. Savaşın, daha doğrusu Cengiz'in ilerleyi-

şinin aşamaları konusunda bilgi vermeye gerek kalmayacak bir şekilde kısaca ifade etmiş olalım ki, daha önce mevcut olduğu bilinen bazı Harezm şehirlerinin, meselâ Gürganç'm izini bile bulmak müşkül hâle gelmiş, bütün Harezm ülkesi işgal edilmiştir.

Alâeddin Muhammed Hazar Denizindeki küçük bir

adaya kaçabilmiş, orada ölmüştür. Harezmşah'm daha önce veliaht ilân etmiş bulunduğu Celâleddin'in serüveni böylece başlar. Gazne üzerine çekilen ve burada üslenen Celâleddin Harezmşah, kısa sayılacak bir sürede toparlanmış, Moğollardan kaçarak kurtulabilmiş hemen bütün kuvvetlerden yararlanabilecek bir dizi faaliyete girişmiş ve ilk aşamada büyükçe bir Moğol kuvvetini de yenmiştir. Moğolların yeniden takibe girişmeleri sonucunda Hindistan'a doğru çekilmek üzere tndus'u geçmeye hazırlanırken yakalanan Celâleddin kuvvetleri, tamamen kılıçtan geçirilmiş-tir. 1221 yılındaki bu olayda Celâleddin'in tek başına kaçtığı söylenmektedir. Hindistan'daki üç yılı, tekrar örgütlenerek ve İran'a gelerek yerleşmesi ve zaman-220

la ordusunu güçlendirişi, bir yandan Bağdat'a iler-lerken bir yandan Tebriz'i zaptedişi (1125), keza Tiflis'i ele geçirmesi, hepsi 6-7 yıla sığınıştır. Bu sırada bir Moğol ordusunu da yenilgiye uğratmış, ama bir Moğol pususuna düşmüş ve kurtulmuştur. Zamanının iki gücü, Anadolu Selçuklu Devleti de Eyyûbi-ler Devleti'nin ikisine de karşı tavır alan Celâleddin Hare2mşah, Doğu Anadolu'ya gelip dayanmış ve nihayet Ahlat'ı kuşatmıştır (1229).

1220 Kıpçak Hanının Moğol tehlikesi karşısında Ruslara sığınması.

1220 — 1221 Niksar'da Kırk Kızlar Kümbeti (mimarı Ebubekir).

Konya'da şehir duvarlarının yapımı.

Sivas'ta istihkâmlar.

Aksaray - Kayseri yolunda Alay Han'ın yapımına başlanması (1225'te tamamlanacaktır).

Kubadiye Sarayı'nın yapımına başlanması (1236'da tamamlanacaktır).

1222 Moğolların sayıca kendilerinden çok üstün Rus ve Kıpçak kuvvetlerine karşı ezici yengisi.

1223 Alâeddin Keykubat'ın Alanya'yı fethi; Kıpçak seferi.

Alâeddin Keykubat'ın hükümdarlığı İle birlikte, hemen ilk iş olarak çeşitli şehirlerin kale ve surlarını

onartmaya başlaması, çeşitli mevkileri müstahkem hâle getirmek için girişimlerde bulunması, onun yaklaşan Moğol tehlikesine karşı tedbirli olduğunu gös-

terir. Gerçekten de. Cengiz ordusunun bütün Mâverâ-
ünnehr'i zaptetmiş bulunması, tehlikenin boyutlarmı
apaçık gösteriyordu. Sultan, 1223'ün hemen ilk günlerinde Kalonoros (Alanya) şehrini zaptetti. Şehre, sultanın adına izafeten Alâiye adı verildi. Kuşatma fazla sürmemiş, şehir teslim olmuştu.

Bu sıralarda, Selçuklu Sultanı ile önde gelen emirlerin arasının gittikçe gerginleştiğini görüyoruz. Kale ve surlardaki onarım ve yenileştirme masraflarının emirlere yüklenmesinin Sultana karşı duyulan hoşnutsuzluğun artmasına sebep olduğu düşünülebilirse de, asıl hoşnutsuzluğu Sultan duymaktadır. Zira, merkezdeki emirlerin (Emîr-i Çeşnigir, Emîr-i Ahur, Emîr-i Meclis vd.) gücünün geçmiş dönemlerde çok artmaya başlamış olması ve böylece «sultana rağmen 221

Saray» olgusu, kısacası bir çeşit iktidar paylaşımına giden yolun açık bulunması Alâeddin Keykubat'ı fazlasıyla tedirgin ediyordu. Demek ki, bir yandan, Sultana karşı olabilen bir çevre, öte yandan bunlarla ilişkiye geçebilecek merkez güç odakları mevcut bulunuyordu : Bazılarının kendi eski kandaş soyluluklarına dayanak sürdürdükleri itibarları ve tabiî ellerinde askerî kuvvet vardı. Bu emirlerin çoğu Alâeddin'in ağabeyi Keykâvus'u tahta çıkaranların arasında yer alıyordu ve nüfuzları da özellikle o dönemde artmıştı. Üstelik, bunlar, Alâeddin Keykubat için oluşturdukları tehditi kuvveden fiile çıkartmak üzereydiler. Nitekim, Sultan, kendisini tahttan indirerek yerine kardeşi Keyferidun*un çıkartılma hazırlıkları olduğunu öğrenecek, verdiği bir şölende, önde gelen bütün emirleri yakalatacak, tehlikeli gördüklerini öldürtüp mallarını hazineye katacaktır. Birçok emiri de sürdüren Sultan, sadece kendi hükümranlığını korumaktan ötede, devlet olarak Selçuklu mülkünü nakıs kıla-bilecek, çağdaş deyişle, iktidar paylaşımına sebebiyet verecek kurumlaşmaları (ya da böyle bir süreci hızlandıracak eski kurumlaşmaları) da önlemek istiyordu. Alâeddin Keykubat, böylece Önüne çıkan tehlikeli durumu bir fırsat hâline dönüştürüyordu. Alâeddin Keykubat, yine genel politikasının bir uzantısı olarak, malûm, mevcut ticaret potansiyelini genişletmek emelindeydi. Bunun için de, öncelikle, kuzeyde Karadeniz ve güneyde İçel, Anamur ve diğer Ermeni

bölgelerini denetime sokmak gerekiyordu.

1223 Niğde'de Alâeddin Camii.
Konya - Afyon yolunda Kadın Han.
Antalya - Afyon yolunda Gelendost Hanı.
Diyarbakır'da (Artuk Oğul arı'ndan Sökmen ve Mesut'un yaptırttıkları) Mesut Medresesi.
1224 Selçukluların Kırım seferi; Suğdak şehrinin zaptı.
Kıpçak ve Rusların püskürtülmesi: Karadeniz tica-retinin güven altına alınması.
1224 Alâiye'de Kızıl Kule'nin ve istihkâmların yapımına başlanması. (1223'de tamamlanacaktır).
Kayseri'de Üç Kale'nin yapımı.
Akşehir'de Seyyit Muhiddin türbesinin yapımı.
Atabey'de Ertokuş Medresesi'nin açılması.
222
1225 Mengücüklerİn beyi Behramşah'ın ölümü.
1225—1226 Alâeddin Keykubat'ın, Eyyûbî hükümdarı Melik Âdil'
in kızı ile evlenmesi.
1227 Cengiz Han'ın ölümü. Moğol birliğinin dörtlü yönetime ayrılması : Moğolistan'da Moğol Hanlığı, Deşt-i Kjpçak'ta Altınordu Hanlığı, Türkistan'da Çağatay Hanlığı, İran (ve sonraları Anadolu'da) İl Hanlılar (İlhanlılar).
1228 Mengücüklerİn Erzincan kolu ile Artuk .Oğulları'nın Diyarbakır koluna son verilmesi. Trabzon Rum İmparatorluğu'na sefer, açılması.
1228 Karaman Oğul arı'na uç beyliği verilmesi.
1228 — 1229 Divriği'de Ulu Cami. Yine Divriği'de akıl hastahane-sinin açılması.
Burdur - Denizli yolunda Çardak Han.
1229 Büyük Moğol Kurultayı ve Ögeday'in Han oluşu.
1229 Selçukluların Venedik ile geniş kapsamlı bir ticaret anlaşması imzalaması.
1229 Konya - Aksaray yolunda (ünlü kapısıyla) Sultan Han'
in yapımına başlanması. Bu kervansaray 1236'da tamamlanacaktır. (Hanı Sultan kendi yaptırmaktadır.) 1230 Kayseri - Sivas yolunda Sultan Han'm yapımına başlanması. Bu kervansaray 1240'da tamamlanacaktır.

Yine, doğrudan Alâeddin Keykubat tarafından yaptırılmaktadır. Asyaî motiflerle bezeli Han'm ortasında avluda bulunan camide yine Asyaî motiflerin, meselâ Orta Asya üsluplu üçgenlerin yer aldığını görüyoruz. Bu camide yılankavi stilize figürleri izliyoruz.

(Selçuklularca yılan motifi Aesklepios'un simgesi olarak benimsenecek ve XIII. yüzyılın başlarından itibaren tıb simgesi olarak kullanılacak ve nihayet İstanbul Üniversitesi Tıb Fakültesi'nce (ve diğer kurum-larca) simge olarak alınacaktır.)

Bu arada kaydetmeliyiz ki, yalnız Kayseri ile Sivas arasında 24 han inşa edilecektir. Konya'dan batıya doğru Ilgın, Akşehir, İshaklı ve Çay hanları önemli konaklama mahalleri olacaktır. Alâiye - Konya yolunda Şerefnaz Hanının yapımına başlanması (1246'da 223

tamamlanacaktır). Antalya - Konya yolunda Kırkgöz Hanı ve köprüsünün yapımına başlanması (1245'de

bitirilecektir). Hemen kaydedelim ki Antalya - Konya yolunda bir hanın daha yapımına başlanmış, bir han da Antalya - Afyon yolunda inşa edilmeye başlanmıştır. Afyon - Konya yolunda da Obruk Hanının yapımına başlanmıştır.

1230 Alâeddin (I.) Keykubat'ın, Celâleddin Harezmşah'ı

Yassı Çimen Savaşı'nda yenmesi. Harezmşah Celâ-

leddin, Cengiz kuvvetlerine yenildikten sonra İran'a gelmiş ve Batı İran'dan Azerbaycan'a uzanan topraklarda yeniden teşkilâtlanmaya başlamıştı. Birkaç

yıl Harezmşah ile Alâeddin Keykubat arasmda ılık hava esti. Özellikle Alâeddin Keykubat, besbelli, hep uzun vadeli olarak Moğolları düşündüğünden ilişkilerinde çok dikkatli davranıyordu. Ancak, Celâleddin Harezmşah, önünü sonunu düşünmez tabiatıyla Ahlat'ı kuşattı. Selçuklu Sultanı savaştan kaçınabilmek için «diplomatik;» kanalları sonuna kadar kullanmaya çalıştı. Erzincan ovasında Yassı Çimen mevkiinde 50.000 kişilik Selçuklu ordusu ile 40.000 kişilik Celâleddin Harezmşah kuvvetleri karşı karşıya geldiler.

Savaşın başlangıç aşamasında Selçuklu öncü kuvvetleri bozuldu ve çok telefat verdi. Sultan çok zor bîr durumda (ve bazı kaynaklara göre çekilmeyi dahi dü-

şünür) iken Selçuklu ana kuvvetleri çok dirençli bir biçimde döğüşmeye ve kısa sayılacak bir sürede sava-

şı lehlerine çevirmeye başladılar. Rivayete nazaran, savaşın kazanılmasında, «bilmeyerek ve birden gelen ve Selçuklu yanında vaziyet eden Kayı Boytunun rol oynamıştır. Bu Oğuz boyu savaştan hemen sonra Sakarya cihetinde uc'a gönderilecektir.) Celâleddin'itt sağ kanadı çözüldü ve bozguna uğradı; bu bozgun bütün orduya geçti. Panik hâlinde kaçan Harezmşah'm güçlerinin önemli bir bölümü yarlardan düşerek Öldü. Celâleddin Harezmşah zor kurtuldu, Azerbay-

can'a doğru çekildi. Yassı Çimeıı'den sonra Moğollar Harezmşah ülkesini istilâ ettiler. Eyyűbî ve Selçuklu Devletleri Celâleddin'in yardım talebini geri çevir-diler. Moğollar Anadolu'ya dayanmışlardı. (Savaştan önceki yıl Celâleddin'in metbuluğunu kabul etmiş bulunan Trabzon Rum împaratorluğu'na karşı Alâeddia 224

Keykubat bir sefer açmış, sefer başarılı olamamıştı.

Yassı Çimen'den sonra Trabzon yeniden Selçuklu himayesine girdi.)

1231 Moğolların Asya'yı ve İslâm dünyasını tam olarak egemenliklerine almaya hazırlanmaları. Celâleddin Harezmşah'ın ölümü. Yassı Çimen'den sonra bile yeni kuvvetler toplamaya çalışan Celâleddin, İslâm ülkelerinden yardım görmeyince ve Moğolların ânı bir baskınına uğrayınca yalnız başına kaldı. Dağlara sı-

ğınan Celâleddin'i Ahlat'ta kardeşini yitirmiş bir Kürdün, onu tanıması üzerine Öç aldığı ve öldürdüğü

rivayet edilir. Sîrderya'nın aşağı mecrasını yurt olarak benimsemiş ve kavim olarak yeterince tanımlanamayan hayli eski bir topluluğun erkinlik arama mücadelesi noktalanır. Serüvenci kişiliği her şeyden çok ön plana çıkmış olan önderi böylece hayatını kaybeder. Eski üslûpla, kıssadan hisse denilirse; Celâled-

din'in belki de bıktırıcı dikbaşîılığı ve güvenilmezliği, Moğol istilâsına karşı bütün İslâm ve Türk dünyasının daha tedbirli olabilmesinin şartlarını önemli öl-

çüde zedelemiştir denebilir. Ancak, şunu da kaydetmeliyiz ki, göçebe kandaşlıktan büyük bir konfederasyon örgütlenmesiyle ve fetihler yoluyla uygarlığa zıplamakta olan Moğollara karşı, bu uygarlık âleminin (olmuş bitmiş üzerine bir fantazi yaparsak), di-renebilmesi.pek de ihtimal dahilinde değildi. Moğolların askerî

başarılarının ve giderek yerleştikleri ve devlet kurdukları alanların hepsinde önemli, güçlü
ve uygarlığı hem yöneten ve hem de ona uyarlanan bir süreci başlatabilmiş olmaları tarihin «cilve»sin-den ötürü değil, Tarih gerçekliğinin kaçınılmazlığından dolayıdır. Zira, konuyu mümkün olduğu kadar
fazla bölmemeye ve özetin özeti olarak belirtmeye çalışırsak, diyebiliriz ki, birçok görülmedik şart Mo-
ğolların bu hızlı gelişiminin hazırlayıcısı olmuştur.
XIII. yüzyıl gibi —nisbî olarak— «geç» bir dönemde Asya'nın her türlü oynak ilişkiyi mümkün kılan coğrafyasında böylesine iyi Örgütlenebilen bir kavmin eyleme geçmiş bulunması temel olguyu ortaya koymaktadır, öncelikle Moğol asıllı kabileleri toparlamasın-daki çabukluk dikkati çeker. Buna, Moğol olmayan kavimlerden, meselâ önemli Ölçüde Türklerden sağla-225
nan katkı, en azından «katkı» sağlanmadığında, bunların yalnız savaşla-güçle değil ve fakat çeşitli kandaş tekniklerle pasifize edilmesi (Cengiz Han'ın zaman zaman onlara «nişan» olarak damga, uran —şî-
âr— vermesi ya da tayin etmesi, böylelikle Asyaî bir birlik eylem ve duygusunun yaratılması), üzerinde yeterince durulmuş olmayan önemli örgütlenme dinamikleri arasında yer alır. Tarihsel koşullar, Moğolların kandaşlık hareket tarzının gücü ile yine bu kandaşlığın kendi içinde çok katmerlenmiş, sivrilmiş ve kendi «Yasa»sını yaratabilecek bir potansiyele sahip olabilmiş düzeyinin sentezini mümkün kılmıştır. Doğrudan kendine bağlı bir çeşit «bassa» birliği kuracak ve bunu daha «iyi» silahlarla donatabilecek ve örgütleyecek bir anlayışa sahip olmakla, yani tümü silahlı
ve «fark»sız olan kandaş savaşçıların bir bölüğünü
«ayrı» kılmakla; kendisinin efsaneleşmesini zamana bırakmayıp kendi sağlığında ve hattâ henüz Han olmadan sağlama yolunda «propaganda» yapabilmekle
Cengiz Han, hemen devletleşebilecek bir ortamın güçlerinin önderliğim yaptığını kanıtlamıştır. Diğer bir deyişle, fetihle kazanılan güc ve devletleşme eğiliminin adetâ «kinetik» enerjiye dönüşmesi olgusu ile bu eylem dizisini ortaya koyan topluluğun özellikle savaş

ve örgütlenmeye yönelik kendi iç gelişimi tek bir bileşimde buluşmuş; bu da, bundan öncekileri aşan yön-lere sahip olmuştur. Bir yanda amansız savaşkanlıklar; bir yanda aman dileyen şehirleri bağışlamalar; en ufak direnç gördüklerinde baştan aşağı kana bo-yamalar; bir döneme kadar şehirler zaptedip şehir-lilere dokunmayış, çünkü, Moğol askerlerinin altın'

in ve değerli nesnelerin satın alma gücünden haberli olmayışları; bunları öğrendikten sonra görülmedik yağmalar; at sırtından inmeyiş ve ineni.kınama töresi, hemen sonra Uygur yazısını benimseyerek evren-selleştirme girişimi; fetih öncesi uygarlık âdetlerinden haberli bile olmama, öte yandan en «ince» en tekellüflü uygarlıkta, Çin'de, kâğıt para kullanacak ve en yeni teknikleri geliştirecek ve en nadide uygarlık süslerini benimseyecek bir tavır, en sert tekelci yönetim tarzları ve bunu meşrulaştırmak için nisbeten sık sık kurultay toplamalar, ülkeleri üleştirmeler; zaptetmiş oldukları ülkelerdeki büyük Sultanların âkı-226

betinin oradaki Moğol valisinin iki dudağının arasında olması, himaye ve tâbiyeti kabul edenlere bir uygarlık ordusunun diğerine göstermiş olduğuna tanık olunamayacak kolaylık ve imkânlar tanıyış; ve Hanlar Hanı Cengiz'in hemen efsaneleşen kişiliği ve fakat kendisinin Yasa ile yine kendisine «Han» unvanından başka bir şekilde hitap edilmesini, yani uygarlığın şatafatlı terkiplerinin kullanılmasını yasaklamış

bulunması; böylelikle, eski Türk yönetim tekniğinin tekrarlanması, yani, soylulaşan ve farkhlaşan toplumda, Han'ın soyluların en soylusu, soylular içinde en yüksek kişi değil, fakat bütün kitlenin Han'ı, törenin bekçisi olduğu imgesinin korunması; ve diğer bütün uluslar için en dehşetli olay: «Moğollar yenilgiye uğratılamaz» inanç ve korkusunun (tabiî istisnalarla, fakat geniş ölçüde) yaygınlaşmasıyla birlikte, Moğolların da bunun bilincinde olmaya başlamaları! Bütün bu olay, tavır ve hâller, düz mantığa kolay kavranılır gel-meyebilir; ama Tarihin birikimli-zıplamalı kendi

«mantığı»na uygundur.

1232 Hısn - Keyfa Eyyûbî kolunun kurulması.

1232 Selçuklu ordusunun Gürcistan'daki bazı kaleleri zaptı.

Bir Moğol öncü gücünün Selçuklu topraklarına girdiği haberi üzerine büyükçe bir Selçuklu kuvveti Do-

ğu Anadolu'ya sevkedildi; Moğollar* rastlanmadı.

Gürcistan'a yönelen bu kuvvet olmuştur.

1233 — 1236 Selçuklu Sultanı'nın Moğol Hanı'na elçi göndererek Moğollarla iyi İlişkiler içerisinde olma çabalan dönemi. Moğol Ham'nın cevabı. Alâeddin Koykubat

1233'de Cengiz Han'a elçi göndererek iyi dileklerini ilettikten sonra Moğol Hanı Ögeday'ın 1236'da Sel-

çuklu Sultahı'na mesajını îbn Bibi'den öğrenmekteyiz : «Adaletli Padişah Sultan Alâeddin bilir ki bizim hükümdarlık ve budun severlikteki ünümüz ci-

hanı Tutmuştur. O taraftan gidip gelen yolcular sen-den hoşnutluk gösteriyorlar. Bunu işitiyor ve takdir ediyoruz. Bundan dolayı seni kayırmayı ve korumayı

diliyoruz. Ve istiyoruz ki sen kendi ülkende gönül hoşluğu ile yaşayasm. Ulu tanrı bizi yüceltmiş ve de~

tir. Doğru yolda yürüdüğün için bizim de sana kendi hâlimizi bildirmekliğimiz lâzım geldi. Seni dostluğu-227

muza, fermanımızı tutmaya davet ediyoruz. Şimdi biz de kendi hâlimizi bildirelim: Bizim buyruğumuzu

dinlemeyenlerin, bizden baş çekenlerin yurtlarını çe-rilerimiz ele geçirir, onları öldürür, kadınlarını çocuklarını tutsak eder, mal ve davarlarım talan, mülk-lerini harap ederler. Onlara erişen kötülük bizden de ğildîr. Biçin yılında yazılmıştır.»

Yukarıdaki mektup birçok yönüyle son derecede anlamlıdır. Gerçekten, bir Moğol başbuğunun yazmış ol-

ğerlemiş, yeryüzünü bizim soyumuza armağan etmiş-duğunu kendi metni ile kanıtlayan bir mektuptur bu.

tik bakışta, üstten bakan, buyurgan, kendini beğenmiş bir üslűp hemen öne çıkar. Bu tavır, çağdaş ve uluslararası dili kullanmaya izin verilirse, dikte edici, diplomatik olmayan bir dildir. Bu, kısa sürede eşine rastlanmadık bir zaferler dizisinin sahipliğinden mi kaynaklanmaktadır? Ya da, gücüne aşırı güven-den biraz farklı, onu aşan bir davranış mıdır bu; açıkça ifade etmek gerekirse, Cengiz Han'ın halefi, sultanları ve bu arada Sultan Alâeddin Keykubat'ı

korkutmak mı istemektedir? Bu gibi tek yönlü cevap arayan soruların konuyu yeterince deşebileceklerini zannetmemek gerektir.

Konuya çeşitli öğeleri itibariyle bakalım. Bir kere, edinilen ilk intiba önemlidir ve doğrudur, ortada açıkça, kendi ülkesinde hükümran bir sultana pek hafifseyerek bakar bir tavır sözkonusudur. Ancak, bu hükümdarın kendi ülkesinde ve kendi kültürel dünyasında nasıl adlandırıldığını, daha doğrusu, Alâeddin'in kendisinin nasıl adlandırılmak-

tan hoşlandığı bilinmekte, bilindiği de açığa vurulmaktadır. Hakikaten, mektup (ya da bildirge!) Alâeddin Keykubat'ın yaygın sanı ile, «Adil» Sultan'a hitaben kaleme alınmıştır. Bundan hemen sonra, Moğol Hanı'nm «anlayışlı», açıkçası, «bağışlayıcı» davrana-bilmesinin tek koşulu belirtilmektedir. O da, vakit geçmeden onun bir çeşit himayesine girmektir. Sel-

çuklular böyle bir himayeye lâyık görülmüşlerdir. Zira, cihan bezirgânlığını haleldar edecek bir davranış-tan sakınmışlar. Hattâ, bunu teşvik edici önlemler almışlardı. O taraftan gelip giden yolcuların Alâeddin'

den hoşnutluk göstermelerinin kaydedilmiş bulunması, «lafın gelişi» öyle gerektirdiği için yazılmış değil-228

dir. Alâeddin Keykubafın siyaseti, genel olarak ticaret yollarım tıkayıcı nitelikte değildir; özel olarak da, bir Celâleddin Harezmşah «haddini bilmezliği»

umulmamaktadır Sultan'dan. Bunun için «övücü» bir girizgâh yer almaktadır mektupta. Yoksa, o satırlar, sırf, «birdenbire korkutmaya başlamayalım» veya

«henüz akan derede sulan aşağıdan yukarıya bulandırmıyorsun» diye yazılmamıştır; o havanın hiç olmadığı söylenemez, ancak, yukarıda belirttiğimiz, (şimdilik) övgüye değer bulunan davranışlar gerçekten övgüye değer bulunmuşlardır. Kandaşlığın tica-retten «anlama»ya başlaması birçok araştırmacının düşündüğünden eskidir. Hele, uçsuz bucaksız Asya bozkırlarında, gelişkin yönetim evrelerine gelindiğinde, ticaret yollarına vaziyet etmek, bezirgânlığı korumak ve sonra aynı işe koyulmak çok kârlı bir iştir.

Bu vurgulamanın yapılmasına, belki, bir ölçüde, orta kandaşlığın (göçebe-çoban ve fetihçi ekonomi uygulayıcılarının) uygarlığa geçme yolunun yanlış anlaşılmaması İçin gerek vardır, (Yukarı kandaşlıktan,

yerleşik ve sistemli tarım ekonomili bir evreden uygarlığa geçişte ticaretin, derecesi yer yer değişmekle birlikte oynadığı temel rol zâten malûm.) Şimdi, mektubun içerdiği genel anlama ve bunun siyasal uzantılarına geçebiliriz. Mektupta, sözümona, önce Sel-

çukluların hâlinden, sonra Moğolların «hâl»inden bah-sedilmektedir. Moğolların «hâl»i, ilk bakışta, Moğolların hâlini yansıtmaktan çok farklı bir mesajı, açık seçik bir tehdidi içermektedir. Moğol Hanı, kendilerinden bahsedeceklerini söyleyip Selçukluların -baş-larına buyruk davranırlarsa- hâllerinin ne olacağını

anlatmaktadır. Moğol Hanı, burada, -kelimeyi seçmek belki biraz tereddüte sevkediyor: - «samimî»dir. Teh-didinde samimî olduğu, yani, tehdidini gerçekleştirecek güce sahip olduğuna inandığı için samiHiîdir; aynı

Ölçüde, samimî olduğu içindir ki, böyle bir tehdidi savurabilmektedir. Moğollar, şaman! inançlarım sürdürmektedirler. Ancak Moğol soylularının Asya'daki her inançla ilgilendikleri, daha doğrusu, fetihler onları yeni coğrafyalara götürdükçe çeşitli inançlar konusunda daha yakından bilgi sahibi oldukları ve zaman içerisinde içlerinden çeşitti inanç sistemlerine yönelenlerin çıktığı bilinir. Ögeday'ın mektubunda, 229

onun buyruğunu dinlemeyenlerin başına neler gelebileceğine dair sözleri, doğal olarak içerdiği tehdit ve bu tehdidin bilerek vurgulanması dışında, kendilerinin sözkonusu eylemleri başarıyla yerine getirebilecekleri ve bunun «ahlâk» dışı olmayacağına ilişkin bir inancı da gösterir. Yeryüzündeki «âkıbet»in kendi soyunun ve Örgütlülüğünün eyleyişi ile oluşacağına dair inanç «samimî»dİr. Hemen ve tekrar belirtelim; çok sivrilmiş bir babahanlığın «dünya»nın geleceği-ne ilişkin bu inancı, onun, karşısındakini korkutmak için nasıl davranması gerektiğini bilmeyecek kadar safdil olduğunu varsaymayı haklı çıkarmaz. Nitekim, Celâleddin Harezmşah'ın Moğollara karşı atıp tutmasını, Moğollar, durumu hâlletmenin zamanı geldiğine inanıncaya kadar geniş ölçüde sabırla karşılamışlar-dır. Paralel anlamda, kendileri faal oldukları durumlarda da, savaşta ve savaş öncesi göz korkutmada ve bunu bir yönetim tekniği olarak kullanmada, Moğollar bütün kandaşlar gibi, ve hattâ

güçlerinin bilincinde olmaları dolayısıyla normalden daha fazla gövde gösterisi yapacak ehliyettedirler. Sözünü etti-

ğimiz kandaş hayat tarzı samimiyet île rakibini sindirme tekniğini birlikte yürütmektedir. İşte bu noktada,. Moğollar, «mukadder» olanla —İslâmî anlamına da bir çağırışım yaptırarak— rakibini sindirme tekniğini etkili bir biçimde kullanmaktadırlar. Gerçekten,

«Ulu Tanrı bizi yüceltmiş ve değerlemiş. .» sözü bu-amacı sağlamaya yöneliktir. (Tabiatıyla, Özgün mektubun böyle olun olmadığı, İslâm müverrihlerinin daha sonra metni böylece yansıtmış olabilecekleri vb. dü-

şünülebilir. Bizim vurgulamak istediğimiz husus, bu satırlarda yer alan terimlerin, meselâ, «Ulu Tanrı»

nın doğrudan îslâmî bir içeriği olduğu' değil, oradaki

«Tanrı» aslında şamanî «tengri» bile olsa, bu ifade-nin Selçuklular üzerinde nasıl bir etkisi olacağının, Moğollar tarafından, kendilerince, önceden tahmin edilerek, özellikle kullanılmış olması keyfiyetidir. İslâm'ın «Tanrı hiçbir kavmin elindeki nimeti bu kavim kendisi bozmayınca almaz» (mealindeki) düsturu, (bütün mahvedilen kavimlerin —ki bunların uygarlık âdetlerini sürdürürlerken sapkınlık gösterenler olduğu bellidir— bu tecelliyi kendi eylemleriyle hak et-

miş oldukları keyfiyeti), Moğollar tarafından bilinmedik bir hüküm değildir, ve bunun îmâ edilmesinin Selçukluları (ve gereğinde başkalarını) korkutacağı

düşünülmektedir. Kendileri, kendi inanç sistemleri içerisinde, paralel anlamda —fakat, tabiî kendi sistem ve Ölçüleri içerisinde, samimî olarak— aynı şeyi düşündükleri için, Müslümanların da İslâm boyutun-daki bir uyarıdan korkabileceklerini tahmin etmektedirler.

Hülâgü'nun 1258'de Bağdat'ı zaptettikten ve halifeyi öldürdükten sonra Halep Melikine yazmış olduğu

mektup, sanırız, yukarıdaki değerlendirmelerimizin haklılığını gösterecek ifadeler taşımaktadır. Bu bakımdan, mektubu «şimdi»den okumakta yarar vardır.

Aradan yirmi beş yılı aşkın bir süre geçmiş olduğu ve bu yöredeki Moğollar İslâm hakkında daha yakından bilgi sahibi oldukları ve bir Ölçüde ona eğginlik duydukları için artık herşey çok

belirgin olarak ortaya konulmuştur : «Melik'ül Nâsr bilsin ki, Bağdad üzerine yürüyüp Tanrı'nın kılıcıyla burasını aldık.

Ve sahibini (Halifeyi) yanımıza çağırarak iki soru sor-duk. Sorularımıza cevap veremedi, bundan dolayı Kur'

an'da 'Tanrı hiçbir kavmin elindeki nimeti bu kavim kendi kendisini bozmayınca almaz' dediği gibi, kendisinin yapmış olduğu işler yüzünden bizim affı-mıza lâyık ol(muş)du. Bundan sonra Tanrı'nın buyurduğu gibi, her ne yaptılarsa cezasını buldular. Çünkü

biz Tanrı'nın kuvvetiyle kaldık ve onun kuvvetiyle muvaffak olduk ve olmaktayız. Hiç şüphe yoktur ki, biz Tann'nuı yeryüzündeki askerleriyiz; kendisi ga-zabına uğratmak istediği kimselerin üzerine bizi gönderir. Hâdiseler size ibret ve sözümüz size nasihat olsun.. Nice kimseleri yokettik. Nice çocukları anasız bıraktık, yeryüzünün üstünü değiştirdik, altüst ettik.

Size kaçmak, bize de kaçanları yakalamak düşer, sizin için bizim kılıcımızdan kurtulmak yoktur; siz nerede bulunuyorsanız bulunun, oklarımız size yetişir, atlarımız her attan ziyade koşar ve oklarımız bütün siperleri deler, kılıcımız indiği yere yıldırım gibi iner, akıllarımız dağlar gibi sağlamdır, sayımız ise kavimler kadar çoktur; bizden aman dileyen selâmete erer, bizimle savaşa yeltenenler, sonunda pişman olurlar.

231

Siz bize kâfir diyorsunuz, biz size 'fâsık' diyoruz. Biz bütün işleri tedvin ve takdir eden Tanrı tarafından size musallat edildik. Yeryüzünün batı ve doğusu bizim elimizdedir, hiçbir yere kaçıp kurtulamazsınız.»

1233 Selçuklulann Doğu Anadolu şehirlerini tekrar ele ge-

çirmeleri. Ahlat, Van, Bitlis, Malazgirt'in zaptedile-rek Tiflis hududuna kadar doğu yörelerinin güven altına alınmaya çalışılması.

1233 Tokat'ta Ebülkasım türbesi. Konya'da yapılmakta olan üçüncü Dar-üş-şifanın tamamlanması.

1234 Eyyûbî hükümdarı Kâmil'in Anadolu üzerine yürümesi; Selçuklu - Eyyûbî savaşı ve Selçukluların yengisi. Eyyûbîlere ait bir şehir olan Ahlat'ın Alâeddin Keykubat'ın kuvvetleri tarafından alınması ilgili devletlerin arasını açmıştı. Selçuklu ordusuna yürüyü-

şe devam buyruğu vermiş olan Alâeddin Keykubat,

ordusunun Kemaleddin Kâmyar komutasında Gürcüstan'a girmesi ve Gürcü kraliçesinin kızını bir Sel-

çuklu şehzadesine verme isteği üzerine, sonuçta Gürcüstan'ı da kendisine bağlamış bulunuyordu. Buradan dönerek Ermenistan'a geçen ve fetihlerine devam eden Selçuklu ordusunu durdurmak, Ahlat ve Güneydoğu Anadolu'yu almak üzere Mısır Eyyûbî hü-

kümdarı Sultan Kâmil, Suriye Eyyûbîleriyle birlikte, büyük bir orduyla Anadolu'ya yöneldi. Harput Önlerinde meydana gelen savaşta Alâeddin de hemen bütün savaş birliklerini seferber etmişti. Selçuklular kazandılar ve Eyyûbîler geri döndüler. Selçuklular, Eyyûbîlerle birlikte müttefik olarak savaşan Artuklu koluna da son verdiler.

1234 Konya - Aksaray yolunda Sadeddin Köpek tarafından yaptırılan Sadeddin Hanı.

1235 Selçukluların, Eyyûbîleri Urfa, Siverek ve Harran bölgelerinden çıkararak (Diyarbakır = Diyârbekir) dışında hemen bütün D^ğu Anadolu'nun fethini ta-mamlamaları.

1235 Divriği Dar-üş-şifası.

Çankırı'da Atabeğ Cemaleddin Ferruh (Lala) Medrese ve türbesi. Kubâdâbâd Sarayı (Beyşehir Gölü).

232

1236 Selçuklu ordusunun dönüşünün ardından Melik Kâmil'İn Güneydoğu Anadolu'yu işgal ederek Artuklu ülkesini ele geçirmesi, Koçhisar'ı (Kızıltepe) tahrip etmesi.

1236 Kayseri'de, bu şehrin emiri tarafından yaptırılan med-

rese. Ilgın kaplıcaları. Kubâdiye Sarayı'nın tamamlanması.

1236 — 1237 Kıpçak Hanlığının Altınordu Devleti tarafından ortadan kaldırılması. Altmordulularm Bulgarları yen-

mesi.

1237 Alâeddin Keykubat'ın zehirlenerek öldürülmesi. Alâeddin, küçük oğlu Kıhç Arslan'ı veliaht tayirt etmiş

bulunuyordu. Sultan, bayram ziyafetinde kendisine sunulan av etiyle zehirlenerek öldürüldü. Sadeddin Köpek tarafından düzenlenen bu olay üzerine Gıyaseddin (II.) Keyhüsrev'in tahta erken çıkmış olduğu için sevindiği görüldü. Gıyaseddin'in tahta çıkmasını

temin etmek için önemli devlet adamları bertaraf edildi. Gerçekten de, Harezm Hanlarından Kayırhan, emirlerden Kemaleddin Kâmyar ve Hüsameddin Kayn<arî Gıyaseddin'in sultanlığına itiraz etmişlerdi. Kayırhan hapiste öldü, Harezmliler Selçuklu hizmetinden ayrıldılar.

1237 —1246 Gıyaseddin (II.) Keyhüsrev dönemi. Onaltı yaşında tahta çıkan Gıyaseddin'in annesi aslen Hıristiyan olan Mâhperİ Hatun'dur. Keyhüsrev, Bizans'ın Latin imparatoru Baudoin'e yazdığı mektupta, annesinin Hıristiyan olduğunu ve babası hayattayken dinini muhafaza ettiğini kaydetmiştir. Mâhperi Hatun*un Kâ-> lonaros, (Alâiye) hakimi Kirfard'ın kızı olduğu bilinmektedir. Alâeddİn'in, Mâhperi Hatun'un dinine do-kunmayacağına söz vermiş bulunduğu da bilinmek-

tedir. Ne var ki, Mâhperi Hatun'un genel olarak davranışları, İslâmî eserler inşa ettirmesi, hayır işlerini yine İslâm usullerine göre yapması, onun ihtida etmiş olduğunu göstermektedir, denilebilir. II. Keyhüs-'

rev, genel olarak, Selçuklu saltanatını îran tarzı saray hayatına dönüştürmüş bir hükümdardır. Bu hususun bir ipucu onun kestirttiği sikkelerde bile görülür.

Nitekim sultan bir sikkesinde, kendisi arslan ve zev-cesi de onun üstünde kadın yüzüyle doğan bir güneş

233

resmi biçiminde resmedilmiştir. Keyhüsrev'in bu zev-cesi, Gürcüstan kraliçesi Rosudan'ın kızıdır. İlginçtir ki, 1184- 1211 yıllarında hükmetmiş olan kraliçe Tha-roara, Erzurum Saltuklu hükümdarının oğlu ile evlenmiş, onun kızı kraliçe Rosudan İse bir Selçuklu şehzadesi olan Mugîseddin Tuğrulşah'ın oğlu ile evlenmişti; onun kızı Thamara da Gıyaseddinle evlendi.

(Rosudan'ın Tuğrulşah'ın oğlu ile evlenmesi, Sel-

çuklu şehzadesinin kral naibi olmak için Hıristiyanlığı

kabul etmesi, Gürcü hil'atı giymesi ve basında haç işareti bulunan bir serpuş taşıması, zamanla eski Selçuklu şehzadesinin kraliçenin bir kölesi ile gayrı meşru ilişkiye girmesi, kraliçenin kocasını hapse attırması, Celâleddin Harezmşah'ın. 1226'da Tiflis'e girince onu himaye etmesi ve iltifatta bulunması, Celâleddin'in gitmesinden sonra Gürcülere dönüş ve Gürcülerin Tif-

lis'i ele geçirmeleri; bu «roman konusu»ndaki şehzadenin kızı Thamara, Gıyaseddin'le evlenmiştir.)

1238 — 1239 Rusya'nın kuzey bölümünün Moğol Batu Han'ın eline geçişi. Kıpçaklann Macaristan'a kaçışı, Batu Han'ın Macaristan'a saldırısı ve galip gelmesi.

1238 Sahip Sadeddin Köpek'in Sumaysat'ı alması. Köpek'in şiddetini artırması ve Atabeğ Şemseddin Aba, Hüsameddin Kaymerî, Kemaleddin Kâmyar'ı öldürtmesi.

Kayırhan'ın, zincire vurulmuş vaziyetteki ağır hapis şartlarına dayanamayarak ölmesi üzerine, Sadeddin Köpek diğer önemli devlet adamlarım da bertaraf etmeye girişmişti. Kayırhan'ın böylece öldürülmesi üzerine bütün Harezm - Türkistan beylerinin de Selçuklu hizmetinden çekildiklerini biliyoruz. Bu beylerin üzerlerine gönderilen Selçuklu birlikleri yenilmiş, daha da önemlisi, Dudı oğlu adında bir Türkmen beyinin yönetimindeki 70.000 kişilik bir Türkmen kitlesi de bunlarla birleşmişti. Bu güçlere yenilmiş olan sü basıların komutanı olan Kemaleddin Kâmyar bu bahane ile Sadeddin Köpek tarafından gözden düşürülmeye çalışıldı. Önce, II. Kılıçarslan döneminden beri hizmet eden yaşlı Altun-Aba, sonra Kâmyar öldürüldü. Sadeddin Köpek, Sumaysat'ın fethinden sonra yerini sağlamlaştırdı ise de aynı yü 1238'de (1239?) bir tertip sonucu emir-i alem (bayraktar) tarafından öldürüldü. Sadeddin Köpek, tbn BİbfnİN kaydettiği ka-234 .

darıyla, iktidarı için acımasız işler yapmış, sadece saray entrikaları düşünmüş bir kişi değildi. Köpek'in halka çok iyi davrandığı, mazluma yardım ederek za-limi cezalandırdığı, adalette zengin - fakir ayırımı yapılmasına müsamaha etmediği, çok cömert olduğu, ıkta sahiplerinin ve genel olarak köylülerin vergi yükümlülüklerinden başka bir yüke tâbi tutulmalarına izin vermediği belirtilir. Köpek ad veya sanımn da bir aşağılama ifade etmediği, Sadeddin Köpek tarafından inşa ettirilen ve kendi adını taşıyan Sadeddin Hanı'nın (ya da halkın dilinde Zazadin Hanı) kitabesinde aynı adın yer almasından anlaşılmaktadır.

1238 Amasya'da Burmalı Minare.

Akşehir'de Seyid Hayranî kümbeti.

Malatya'da Ulu Cami.

Kayseri'de ünlü Mâhperi Hatun külliyesi; cami, hastahane, hamam, türbe.

Tokat - Pazar yolunda (Mâhperi) Hatun Han.

Antalya - Afyon yolunda Eğridir Ham.

Aksaray - Kayseri yolunda Sarı Han.

Boyabat yolunda Cimcimîi Han.

1239 Moğolların Gürcüstan'ı istila etmeleri, Kars ve Ani şehirlerini zaptetmeleri. Selçukluların Diyarbakır'ı ku-

şatmaları. (Şehir 1340'da zaptedilecektir.)

1239 Antalya'da, Emir Mübarizeddin Armağanşah Medresesi.

Elbistan'da Ulu Cami.

Aksaray - Kayseri yolunda Ağzıkara Han'ın tamam-
lanması.

Amasya - Havza - Kavak yolunda Han.

1240 Babaîler İsyanı. Bu çok önemli Türkmen isyanı, İslâm ve Türk âleminde yüzyıllardır görülmedik boyutlara varıyor, devlet görüşüyle ısrarla dinsel tavırlı bir ayaklanma diye yorumlanmasına rağmen, sosyal muhalefet yönüyle, hemen bütün Oğuz kökenli kitleleri sarıyordu. Babaîler İsyanı, onun sosyal yönü ve dayandığı kitlenin niteliği gibi, mahiyetini ortaya koyacak en esaslı özelliklerinden soyutlanarak ele alındığında «hatmilerin tahriki» kabilinden yüzeysel gerekçelere bağlanır. Tahrik elbette ve geniş çapta olmuştur, ancak, muazzam Oğuz kitlelerinin harekete 235

geçerek eylemleriyle inançlarını ve giderek inançlarıyla eylemlerini pekiştirmeleri, daha doğrusu —es-kiden olduğu gibi— eylem ve inanç bütünselliği içerisinde Selçuklu saltanatına, onun siyasetine karşı isyan etmelerini, «peygamberlik iddiası güden bir dervişin fesadı »na ya da «Batınîyye akidelerinin tahrika-tına bağlamak, Tarih gerçekliğini tersyüz etmek;

'kültürel kadirşinaslık1 açısından da, Anadolu'yu yurt tutmuş Oğuzları kendi yurtlarını harap etmeğe kalkışmakla suçlamaya yeltenmektir. Oysa, Fuad Köprülü şu satırları yazabilmiştir : «İsmâilîlik ve onun şu-besi —meselâ Karmatîlik gibi— sair bâtını itikadlar mensupları(mn)... hakikatte Bâtmîyye akidelerine sâ-lik birtakım adamların, rollerini maharet ve muvaffakiyetle yapmak için tasavvuf perdesi altına gizlen-meleri ve hattâ panteist şeklinde

görünmeleri çok tabiîdir... Hulâgű'nun, Alamut kalasını zabt ile tsmâi-lîleri yok etmesinden sonra kaçıp kurtulan birtakım bâtınîlerin de Anadolu'ya gelerek tasavvuf perdesi altında tahrik ve fesatlara kalkışmaları çok tabiîdir.

Esasen Anadolu muhiti böyle bir hareket için pek elverişli idi. İşte bu bakımdan gerek Babaîler ayaklanmasını, gerek ahiler teşkilâtını, gerek Hurufilik ve Bektaşîlik hareketleriyle, bunları takip eden dinî hareketleri... Bâtınîlik'ten çıkmış sayabiliriz...» **(TürkEdebiyatında İlk Mutasavvıflar,** s. 206 - 207 not 34.) Bizim bildiğimiz, Hülâgû 2 Ocak 1256 günü Ceyhun'u aşarak batıya geçmiş ve ilk olarak Alamut Kalesi'ni zaptetmiştir. Babaîler tsyanı'nın tarihi ise (H. 638 =) 1240 (Teşrin ayO'dır. «Tahrik ve fesad» heyecanı ile olsa gerek, Babaîler îsyam'nı tahrik eden temel olay olarak henüz cereyan etmesine 16 yıl olan bir başka olay bağlantılı imiş anlamı çıkacak bir şekilde bitişti-rilmekte ve yazar görüşlerini pekiştirilmiş saymaktadır. (Köprülü, işe «Ahî teşkilâtı»nı da karıştırarak

«manzara»yı tamamlamaktadır.) Gerçekten de bir kez Tarih dışına çıkıldığında, böyle birbiri ardına sıralanan unsurlarla bir sözde ilişkiler zinciri yaratma kolaylı-

ğına —anlaşılan— rahatlıkla kayılabilmektedir. Yazar,

«Anadolu muhiti böyle bir hareket için pek elverişli idi» derken, koşulların nesnel olarak araştırılmasının peşinde değildir; daha ziyade, «(Baba İshak'ın) Âdeta yeni bir din neşri ile etrafına kendi (onun) için 236

canını fedaya hazır hakikî müminler toplayabil(mesini)» (s. 207) gündeme getirmek istemektedir : Böylelikle, onbinlerce ve onbinlerce Oğuz'un «aslında» «iğ-fal» edilmiş oldukları belirtilerek «suç» Horasanlı Baba îlyas'ın mürîdlerinden Baba tshak'a yüklenmiş olmaktadır. Kaynaklar, Türkmenlerin Baba tshak'ın velî olduğuna inandıklarını belirtirler. İshak'm peygamberlik iddiasında bulunduğu iddiası, esas olarak, Ebû'l-Ferec'in naklettiklerine dayanır. Baba İshak, Anadolu'da Amasya civarına göçtükten sonra, Allah'

in ve dört halifenin yolundan ayrılan saltanat sahiplerine karşı halkı cihada çağırmaya başlamıştı. Baba İshak; Sumaysat, Adıyaman, Kâhta ve Maraş taraflarına halifelerini yolladı. Baba İshak'ın kuvvetleri gittikçe büyüdü. Sonuçta, Türkmenler Sivas üzerine yürüyerek şehri ele geçirdiler. Daha sonra, Baba İshak'a kavuşmak üzere Tokat ve Amasya taraflarına doğru hareket ettiler. Bu Türkmenler ilerledikçe, bütün vilayetlerin Türkmenleri onlara katılmayı, Osman Turan'ın deyişiyle, «iman ve vazife icabı» saydılar.

Gıyaseddin Keyhüsrev, bu haberleri işittiğinde «deh-

şete kapıldı; korkusundan Kubâd-âbâd'a kaçtı ve orada bir adaya sığınırken. . Mübarizeddin Armağan-

şâh'ı asileri tenkile memur etti.» Hacı Armağanşah, isyancılardan önce Amasya'ya geldi,.şehre hakim olarak, bir rivayete nazaran Baba İshak'ı kale burcundan astı, bir rivayete nazaran da önce pusu kurup boğ-durdu. Babaîler kadın ve erkek haykırarak geldiler, Baha'nın hayatta olduğuna inandılar, şiddetli savaşlar sonunda Hacı Armağanşah öldürüldü. Türkmenler durmaksızın Konya'ya ilerlediler. Sultan, Erzurum*

daki doğu kuvvetlerinin Türkmenlerin üzerine sev-kedilmesini emretti. Moğollara karşı hazırlanmış olan ordu, özel olarak teçhiz edilerek batıya gönderildi.

Ordunun öncü birlikleri Frank ve Gürcü kuvvetlerinden oluşturulmuştu. Erkekli kadınlı Türkmen kitlesiyle Selçuklu ordusu Kırşehir'in Malya ovasında kar-

şı karşıya geldiler. Kaynaklar, isyancılara karşı en büyük öfkeyi Frankların gösterdiğini kaydeder. İlk hücum Türkmenlerden geldi. Türkmen kitlesi Selçuklu ordusuna saldirdı. Bu ilk hücumları önde alınlarına haç işareti çizmiş bulunan Franklar karşıladılar. Türklerin hücumları etkili olmadı, bunun üzerine Selçuklu 237

ordusunun tamamı harekete geçti. «Savaş»ı kazanan Selçuklu ordusu oldu: «İki üç yaşındaki çocuklar müstesna, Türkmenlerden hiç kimseyi bırakmayarak doğradılar». Uygar toplumun sımfî karakteriyle bağdaşamamış Oğuzlar bu sebeple isyan ettiler ve yenil-diler.

Amasya'da cami ve türbesiyle Gök Medrese'nin ya-

pımına başlandı.

1240 Kayseri'de Siraceddin Medresesi.

Divriği'de Kemankeş türbesi.

Kayseri - Malatya yolunda, Bünyan yakınında, Vezir Celâleddin Karatay tarafından yaptırılan Karatay Ham.

1241 Selçuklu ordusunun Meyyâfârıkîn'i kuşatması, Eyyûbîlerden Şehabeddin Gazi'nin Selçuklu Devleti'ne yeniden tâbi olması. Meyyâfârıkİn (Silvan) hükümdarı

Şehabeddin Gazi, Babaî olayım da fırsat bilerek, Diyarbekir'i almak üzere Selçuklulara karsı harekete geçmişti. Selçuklu ordusu

da bu yöreye ulaştı. Moğol baskısı da malûm, gittikçe artmakta idi. Nitekim, 1240

yılında diğer İslâm hükümdarları gibi Şehabeddin Gazi'ye de bir mektup yollamış bulunan Moğol Hanı Tuli, söze şöyle başlamış bulunuyordu : «Min nâîb Rabb is-Semâ mâsih vehc el-erz melik el-Şark ve'1-Garb Kağan» (Göktanrı'nın doğu ve batıda bütün dünyada nâib'i olan Kaan'dan). (O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** s. 428 n. 41: Makrızî, Kitab us- **Su-luk,** I, s. 308.) Silvan hükümdarının cevabî mektubunda, Kaan'a, memleketinin Rûm, Suriye ve Mısır'a göre bir değeri bulunmadığını, Kaan'ın oralarda istediğini yapabileceğini arz ediyordu. Selçuklu ordusu Silvan üzerine yöneldi ve iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar başladı. Halife aracılık girişiminde bulundu. Selçuklu ordusuyla birlikte savaşmak üzere katılmış bulunan Şam hükümdarı Melik Muazzam'm

da seferden vazgeçilmesi yönündeki telkinlerinin de etkisiyle, Meyyâfârıkİn hükümdarı ile bir anlaşma yapıldı, Silvan Selçuklu tabiiyetine girdi. Bu sırada,

«ordu»su (ordugâhı) Erran (Karabağ) ve Mugan ovalarında bulunan Moğolların komutanlığına Corma-gon Noyan yerine Baycu Noyan geçti.

1241 Kayseri'de Köşk Kümbet.

238

1242 Moğolların Erzurum'u kuşatması, şiddetli çarpışmalardan sonra şehrin düşüşü ve Erzurum'un yıkılması, halkın kılıçtan geçirilmesi. 1242 sonbaharında, 30.000

kişilik bir Moğol ordusu Baycu Noyan komutasında Erzurum'u kuşattı. Şehrin sübaşısı Sinaneddin Yakut, ücretli Hıristiyan ve Frank askerlerinin komutanı İstankus idi. Moğolların mancınık ve arrâdelerinin (bir çeşit balistik makine) yüksek tahrip gücüne rağmen, şehir, Moğolların tahminini aşan bir direnç gösterdi. Sultan'ın ordusu yardım için Erzincan'a ulaş*

tığında (ki bunun hayli yavaş gerçekleştiği anlaşılmaktadır) şehir düştü. Sanatkârlar, kız ve erkek çocuklar dışında hemen tüm şehir kılıçtan geçirildi, şehir yakıldı, surlar yıkıldı. Cengiz Han'ın Buhara'yı

yıktıktan sonra bir içkili şölen düzenlettirmiş, şehrin

«muganniyelerini toplayarak onlara şarkı söyletip dans ettirmiş, Moğolların da topluca şarkılar söylemiş oldukları bilinir. Erzurum'un işgalinde de, Moğolların İlıca'dan 2000 kadar kadın toparlayıp bunlara musiki eşliğinde şarkılar söyletilip raks ettirildikle-ri söylenir. Sözkonusu siyasal ve askerî gelişme bir yana, bunca kadının, veya sayı abartılı olsa bile hayli yüksek sayıda bir kadın topluluğunun hepsine zorla şarkılar söyletilip dans ettirilmesi akla bazı sorular getirmektedir. Acaba, bunca kadının hepsi, şarkı

ve «dans» bilsin bitmesinler birşeyler söylemeye VL

yapmaya zorunlu mu tutulmuşlardır? Diğer bir deyişle, bunların aralarında küçük bir sayıda da olsa meslekten «muganniyeler var mıdır? Togan, benzeri bir sosyal gelişmeyi tartışırken şöyle demektedir (s. 201):

«Hülâsa, müslüman Türkler yerli hıristiyan ahaliyi kendi millî bünyelerinde eriterek onların etnik husu-siyetlerini almamışlar; komşuluk, bilhassa kadınlar vasıtasiyle temaslar neticesinde hıristfyanlarm bazı

itiyadlarının tesirine manız kalmışlar; fakat o da, ötede beride münferid fuhuş âdetleri ve meyhanecilikten ileri gidememiştir.»

1242 — 1243 Konya'da Sırçalı Medrese.

Antalya - Adana yolunda Kargı Han.

Eğridir'de Medrese.

1243 Kösedağ Savaşı'nda Selçukluların Moğollara yenilgisi.

Moğolların Mugan kışlağına çekilmesi Selçuklulara 239

bir hazırlanma fırsatı vermişti. Selçuklular Moğol istilâsına karşı Müslüman ve Hıristiyan hükümdarla-

ra elçiler gönderip yardım istediler. Moğol tehlikesine karşı ortak davranmak gerektiği hususunda uyarılarda bulunuldu. Müşterek bir ordu kurabilmek için Halep'e ve diğer Eyyubi hükümdarlarına yüksek düzeyde devlet adamları elçi olarak gönderildi. Bunlar yanlarında çok yüksek miktarlarda altın ve gümüş

para gönderdiler. Meyyâfârıkîn kuşatmasından dolayı

Şehabeddin Gazi'den özür dilendi, yüksek miktarda Alâeddin altım armağan edildi. Hârezmliler davet edilerek Harput'un kendilerine ikta edileceği duyuruldu.

Ne var ki, Halep'inki dışında dişe dokunur bir yardım alınamadı. Ermeni kralı Hetum'un babası Kayseri'ye davet edildi ve Ermeni Devletfnin göndermeye mecbur olduğu askerlerden başka 3000 kişilik ek bir kuvvet üzerinde anlaşıldı. (Ermenilerin savaş alanına Mo-

ğolların Kayseri'yi kuşattıkları zaman geldikleri ve fakat savaşa katılmadan geri döndükleri kaydedilir.) Trabzon ve İznik İmparatorlarının da Selçuklulara ortak tehlike karşısında asker göndermiş bulundukları

kaydedilirse de bu konuda tereddütler vardır. Gıyaseddin Keyhüsrev ordusunu Kayseri'de topladı. Temel kuvveti oluşturan asakir-i kadim (iktalara bağlı

sipahiler), merkez kuvvetleri, Gürcü, Frank ve Kıp-

çak askerlerinden meydana gelen Selçuklu ordusu Sivas'a doğru hareket etti. Ordunun mevcudu 70.000 ki-

şi dolayında îdi. Sivas'a varıldığında Haîepîilerin ve diğer bazı güçlerin katılmasıyla mevcud 80.000 kişiye ulaştı. Eyyûbîler beklenen kuvvetleri göndermediler. Moğollar ise Erzincan hudutlarına gelmişlerdi.

Moğolların asker sayısı hakkında çok çeşitli kayıtlar vardır. Öyle ki, bu kayıtlar, en abartmalı çok büyük sayılardan makul ölçülere kadar uzanır. Ermeni Hay-ton'un 30.000 rakamı biraz az gözüküyorsa da

100.000'e varan (ve hattâ bazı rivayetlerdeki bunu da çok aşan) sayıların mübalağalı olduğu anlaşılmaktadır. Zamanın batıya yönelmiş Moğol güçlerine bakılarak, 40.000 sayısını veren kaynaklar doğru olarak kabul edilebilir. Tecrübeli komutan ve devlet adamlarının, bu arada Emir Çavlı'nın, ordunun silâh ve er-zakla dolu Sivas'ta kalması yönündeki uyarılarına rağmen, savaş görmemiş yetkililerin tahriklerine ka-240

pılan ve özellikle Erzincan ve yöresi kılıçtan geçiri-lirken Sivas'ta beklemenin uygun düşmeyeceği yo-

lundaki telkinleri dinleyen Sultan Gıyaseddin (IIJ

Keyhüsrev ordusuna hareket emri verdi. Moğollar da süratle Sivas'a doğru ilerlediler. Bunu ikinci bir hatâ

izledi. Gürcü oğlu Zahîr üd-devle'nin Selçuklu ordusunun Kösedağı'nın sırtlarındaki konumunu koruma-

sı gerektiği düşüncesi rağbet bulmadığı gibi, kendisine, Hıristiyan olduğu için yeterince yürekli olmadığı isnadında bulunuldu. Sonuçta, Selçuklu Öncü kuvvetleri kûs (kös), davul ve boru sesleriyle ovaya indiler ve Moğollâra saldırdılar. Öncü kuvvetler de ordunun genel yapısına uygun olarak her gruptan askerden oluşuyordu. Alışılmış bozkır taktiği yine sök-tü : Selçuklu öncü güçlerinden kaçıyor gibi görünen Moğolları Selçuklu Öncü güçlüleri takibe kalkışınca, zafer heyecanına kapılmış olan bu güçleri, Moğollar anî geri dönüş ve hücumlanyla dağıttılar ve hemen tamamıyla bertaraf ettiler. Öncülerinin zaferi sağlamakta olduğu inancıyla ovaya inmeye başlayan Sel-

çuklu ordusu da panik hâlinde kaçmaya başladı. Gıyaseddin Keyhüsrev Çavlı'ya, Ülkenin idaresini ona bıraktığını bildirerek kolay taşınabilecek mücevherlerini yanına aldı, Tokat'a doğru kaçmaya başladı. Tepede kalmış olan Selçuklu askerleri geceye kadar mev-kilerini tuttularsa da Sultan'ın kaçmış bulunduğunu anladıkları vakit onlar da kaçtılar. Moğolların, ordugâhta Selçuklu kuvvetlerini göremeyince bir savaş

taktiği karşısında bulundukları düşüncesiyle iki gün süreyle oraya yaklasmadıklan ve sonuçta Selçuklu ordusunun bütün ağırlıklarını bırakarak kaçmış olduklarını anlayınca ganimetlere el koydukları nakledilir.

Moğollar, Sultanın ihtişamlı otağını; renkli çadırlar, çeşitli silâhlar, çok muazzam miktarlarda altın, gümüş

sikke ve eşyaları ele geçirdiler. Gerçekten de 300 deve yükü altın ve 3000 hayvan yükü altın ve gümüş

eşyanın Moğollâra bırakılarak kaçılmış olduğu bildi-rilir. Bütün bunların içerisindeki abartma payı düşünülse bile, çeşitli kaynakların yansıttıklarından, ganimetin, zamanı için pek görülmedik boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. İlginç olan nokta, bu değerli eş-yadan başka, bütün zırhların da çıkarılarak savaş meydanından kaçılmış olduğunu gösterir bir biçimde, çok **241**

miktarda zırhın ele geçirilmesi; ve asıl, Sultan'ın vahşi hayvanlara merakından olacak, beraberinde getirmiş olduğu pars, arslan gibi vahşi hayvanların da ganimetin içerisinde yer almasıydı.

Böylelikle, ilk öncü çarpışmalarından sonra pek ciddî bir çatışma olmaksızın, savaş iki gün içersinde sona eriyordu.

Savaşın bu cereyan tarzından, öteden beri işaret etmeye çalıştığımız «Moğolların yenilmezliği» inancı-

nın ne kadar etkili olduğunu anlamak kaabildir. Ger-

çi, İlk Öncü hücumunun başarılı olduğu kanısı Selçuklularda hemen doğmuşsa da, bu zanmn aksine dönüşmesi büsbütün ürkütücü olmuştur. Baycu Noyan, Sel-

çuklu ordusunu bulamayınca, bunların peşlerine düşmek için süratle harekete geçtiyse de ne Sultan'a, ne de ordusuna rastladı. Moğollar seri bir şekilde Sivas'a yöneldiler. Sivas kadısı Kırşehirli Necmeddİn, Harezm-

şahların MoğoUara yenilgisi sırasında Türkistan'ın ne hâle geldiğini görmüş ve MoğoUara giderek onların övgüsünü almış bir bilgin idi. Moğollar kendisine bir yarlığ vermişti. Necmeddin şehrin İleri gelenleriyle birlikte Baycu Noyan'ı karşılamaya çıktı. Baycu, kadıyı tanıdı ve elindeki yarlığı gördü, aldı ve Öptü. Sivaslılar hayatlarını kurtarmışlardı. Moğol ordusu bu kez Kayseri üzerine yürüdü. Şehir halkı, Ahiler ve bazı Selçuklu askerleri surları tahkim etmiş, Moğolları beklemekteydiler. Onbeş gün süren kuşatma ve çatışmalar boyunca Kayseri yiğitçe direndi. Mescid-i Battal (Anadolu'nun fethinde yaratılan Battal Gazi efsanesinin kahramanının adını almış olan) dağında ve harabelerindeki bazı güçlerin Moğollara pusu kurarak başarılar elde etmiş oldukları dahi rivayet edilir.

Şehrin sübaşısmın Moğollarla gizliden anlaşması daha önceki bazı hıyanetlerle birleşince, neredeyse gev-

şeyecek olan kuşatma şiddetlendi. Yoğun mancınık ateşi altında kalan surlara merdivenler kurulmasına engel olunamadı. Kayseri, yalnız kendi tarihinin de-

ğil, bu zamanların en ağır yıkımına uğradı. Onbinlere varan insan kılıçtan geçirildi. Her zamanki âdetleri uyarınca, Moğollar genç erkek ve kadınların önemli bir bölümünü esir aldılar. Bunların da bir bölümü

yollarda öldü. Moğollar, yine, her memlekette yaptıkları gibi bilginlere, hekimlere dokunmadılar. Sultanın 242

tabibi Rıdvan bin Ali'nin hekim olduğunu öğrenince onu elçi olarak Halep'e gönderdiler. Moğolların can almak ve bütün müstahkem yerleri yıkmaktan başka, zapt ettikleri yörenin bajondır muhitlerini de yakıp yıktıkları, şehirleri —ve bu arada Kayseri'yi de— harabeye çevirdikleri kaydedilmektedir. Sultan Keyhüsrev, Tokat ve Ankara'dan Antalya'ya gitti. Orada da yeterince güvenlikli olmadığını düşünerek Menderes havzasına göçtü. Barış anlaşması girişimlerinden haberdar olunca Konya'ya döndü. Anadolu'nun

çeşitli şehirlerinin zenginleri Halep'e ve Suriye'ye kaçtılar. Bazıları da Moğol birliklerinin gelmesinden daha tez davranamayınca, bu kuvvetlerin eline düştüler. Moğollar önünde Türkistan'dan Doğu Anado-

lu'ya göçmüş bulunan Oğuz-Türkmenler kitleler hâlinde Anadolu'nun çeşitli yörelerinde mevcut idiler.

Bunlardan Dudu oğlu yönetimindeki 70.000 kişilik bir topluluk çapul yapan Moğollara karşı yer yer harekete geçti. Bir diğer Türkmen beyi de yeni bir Moğol harekâtına karşı Silvan hükümdarı ile anlaşma yaptı. İstilâya uğramış yörelerde Moğolların sağ bıraktığı veya onlardan kaçarak kurtulabilmiş nüfus, bu Türkmenlerin dışında, perişan ve yer yer yaygın hastalıkların pençesine düştü. Baycu Noyan artık Mugan'a dönmekteydi. İbn Bîbî'nin anlattığı kadarıyla, bu sırada Amasya'ya sığınmış buhınan vezir Mühez-zibüdâin Ali'nin kolay becerilemeyecek bir işi benimsediğini ve Baycu Noyan'la görüşebilmek umuduyla doğuya doğru yola çıktığını görüyoruz. Baycu, Sel-

çuklu vezirini Mugan'daki otağında kabul etti. Vezir, Selçuklu ordusunun önemli bir bölümünün henüz sağ

ve ayakta olduğunu ve daha da önemli olarak, Anadolu'daki «nizam»ı ancak Selçukluların kurabileceğini çok siyasi bir üslûpla, Baycu'nun hoşuna gidebilecek bir tarzda, cihangirlerin barış isteklerini geri çevir-melerinin âdet olmadığından bahisle anlattı. Baycu'

nun Moğol Hanı'na ne kadar vergi/harac verileceğini sorması Üzerine bu miktar tespit edildi. Yüklü miktarlar karşılığında anlaşmaya varıldı. Selçuklular bu çok yüklü haracı ödemeye koyuldular. Sultan Konya'

ya dönmüştü. Moğollara haraç verme durumunda kalmasına rağmen, Selçuklu Devletinin iktisaden sarsıl-madiği, hemen onarıra ve yeni bayındırlık faaliyet-243

lerine giriştiği görülmektedir. Bu arada kaydedilmesi gereken önemli bir husus da, Selçuklu - Bizans ilişkileri üzerinedir. Bizans Latin Devleti, İznik Rum Devletİ'nin sürekli saldırılarına uğramaktaydı. İznik Devleti güçlerinin İzmit'ten İstanbul Boğazına kadar ilerlediği görülüyordu. Gıyaseddin Keyhüsrev, Kösedağ, Savaşı öncesinde Latinlerle bir anlaşma yapmış ve anlaşmanın yürürlüğü için bir Latin prensesi ile evlen-meyi şart koşmuştu. Bu anlaşma hükümlerinin ger-

çekleşmemiş olduğu anlaşılıyor. Nitekim Kösedağ yenilgisinden sonra, batıya göçen Sultan, burada İznik İmparatoru Vatatzes ile anlaştı. Böylece Sultan Konya'ya ve İmparator Filadelfiya'ya (Phüadelphia: Ala-

şehir) döndüler. 1243'de başlayan döneme ilişkin olarak denilebilir ki, Moğollar, esas itibariyle, Selçukluların iç işlerine karışmayacaklardır. Selçuklu Sultanları Karakurum'daki Büyük Moğol Hanı'na veya Aşa-

ğı idil'deki Batu Han'a başvurabileceklerdir. Bu durum Hülâgű'nun İran'a gelişine kadar böylece sürecektir. Ne var ki, 1256'dan sonra, Selçuklu Sultanlarının o zamana kadar —bir çeşit himaye altında bile olsalar— sahip olmaya devam ettikleri itibarları da kalmayacak, doğrudan Moğol tabiiyetine gireceklerdir. 1277'de ise Selçukluların hiçbir otoritesi kalmayacak, Selçukluların iç işleri doğrudan Moğol yönetimine bağlanacaktır.

1245 —1246 Selçuklulann Batu Han'la banş anlaşmasını yeniden akdetmeleri. Batu Han'dan Ermenileri tenkil için İzin alınması ve Kral Hetum'a karşı Kilikya seferi. Sel-

çuklular gerçi Baycu Han'la bir anlaşmaya varmış bu-lunuyorlardı ama, anlaşmanın geçerliliğini tam olarak sağlayabilmek için Batu Han'a ulaşmak gerek-

tiğini düşünüyorlardı. Baycu Noyan'la yapılmış olan anlaşma, yetkili de olsa, bir Moğol komutanıyla yapılmıştı. Moğol yönetimlerinin Büyük Han'dan sonra ikinci Önemli kişisi, kontrolunda bulunduğu bölgeler bakımından pek güçlü bir durumda bulunan Batu

Han'a bir elçilik heyeti gönderilmesine karar verildi.

Batu Han, bu dönemde, Başkırt, Bulgar (Kazan ha-

valisi), Kıpçak (Kuman) ve Rus ülkelerinin egemeni idi. İdil (İtil: Volga) nehri ağzındaki «ordu»sunda oturan Han'a Şemseddin İsfahanî başkanlığında, Amasya **244**

kadısı Fahreddin ve İbn Bîbî'nin babası Mecdeddin (tercüman olarak) gönderildi. Han, elçilik heyetini çok iyi karşıladı, Selçuklu heyetinin «il» olma isteğini kabul etti, elçilere iltifatlarda bulundu. Bir süre ağır-lanan elçilerin dönmesine izin verildi ve Moğol Hanı, Selçuklu Sultanının egemenliğini kabul ettiğini ifade eden ok-yay, kılıç ve külah gönderdi. Şemseddîn, Anadolu'ya döndükten sonra ölümüne dek Sel-

çuklu Devleti'nİn yönetimini fiilî olarak yüklenecektir, öte yandan, Moğolların Ermenileri himaye etme-yeceklerinin anlaşmaya bağlanması üzerine Konya'da toplanan Selçuklu ordusu Ermeni ülkesi üzerine yürüdü. Ordu büyük bir direnç görmedi ve Çukurova1

nın büyük bir bölümü ele geçirildi. Kral Adana'ya, güçlerinin önemli bölümü de Tarsus'a sığındı. Tarsus kuşatıldı. Uzun süren savaş boyunca iki taraf da kayıplara uğradı. Selçuklu ordusu çok şiddetli yağmur-ların ve olağandışı hava koşullarının etkisiyle de zaafa uğramaya başlamıştı. Bu sırada Selçuklu Sultanının ölüm haberi ulaştı. Anlaşma yapıldı ve Selçuklular çekildiler. Anlaşma, Ermenilerin tabiiyet durumlarını sürdüren bazı hükümleri içeriyorsa da, bundan sonra, yörede Selçuklu ağırlığının pek kalmadığı, Sultan adına bastırılmış paralara rastlanmadığı anlaşılmaktadır.

1246 Gıyaseddin (II.) Keyhüsrev'in üç oğlu vardı. İzzeddin (II.) Keykâvus, Alâeddin (II.) Keykubat ve Rükneddin (IV.) Kılıç Arslan. Bu şehzadelerin üçü de çocuk yaşta; büyükleri olan îzzeddin onbir, diğerleri dokuz ve yedi yaşlarında idiler. (Devletin içerisinde bulunduğu genel duruma, taht adaylarının küçük yaşta olmaları hususu eklenince, sözkonusû dönemde saltanat değişik sultanların elinde bulundu. 1249 - 1254

döneminde İzzeddin (II.) Keykâvus sultandır. Bunu takip eden 1249 - 1254 dönemi üç kardeşin ortak saltanat dönemleri olarak adlandırılabilir. Daha sonraki 1254 - 1259 döneminde ise, Keykâvus sultandır. 1259 -

1262'de İzzeddin (II.) Keykâvus ile Rükneddin (IV.) Kılıç Arslan arasında ayrı ayrı sultanlık sürdürülmek-tedir, ülke paylaşılmıştır.

Nihayet, 1262'den başlayarak 1266'ya kadar (IV.) Kılıç Arslan hükümdar olacaktır.) tzzeddin Keykâvus'un anası Konyalı bir Hıristi-
245

yanın kızı olan Berdûliye Hatundur. Rükneddİn Kılıç Arslan'ın anası da Konyalı bir Hıristiyanın kızıdır. Alâeddin Keykubat ise, babasının pek sevdiği karısı Gürcü Hatun'dan doğmadır. Babasının, Alâed-

din'i daha doğumu sırasında veliaht tayin ettiği bilinmektedir. Gıyaseddin (II.) Keyhüsrev Ölünce, ileri gelen devlet adamları, Isfahanî, Celâleddin Karatay ve diğerleri yaşı en büyük şehzadenin hükümran olr masında karar kıldılar. Konya'da cülus merasimi yapıldı. Fiilî iktidar da önde gelen dört devlet adamı arasında, derece derece, bölüşülmekteydi. En kudretli Şemseddîn Muhammed İsfahanı idi ve vezirdi; Celâleddin? Karatay saltanat naibi, Şemseddin Hasoğuz beylerbeyi, Fahreddin Ebubekir de pervane oldular, Tuğraî makamında bulunan Şemseddin de bu tayin

menşurlarını yazdı. 1246'nın ilgi çekici olayı, Moğol büyük hanı seçimi dolayısıyla toplanan kurultaya Selçuklu Sultanının çağırılmasıdır. Güyük Han'ın Karakurum'da büyük han olarak ilanıyla sonuçlanacak olan bu kurultaya bütün tâbi devlet ve yönetimlerin hükümdar ve başkanları çağırılmış bulunuyordu. Mo-

ğollar, Sultan Izzeddin Keykâvus'un bu törende bulunarak bağlılığını ve itaat arzetmesini istediler. Mo-

ğol habercilerine çok değerli armağanlar veren Sel-

çuklu hükümeti, Sultanin ülkeden ayrılması hâlinde Ermeni ve Rûm düşmanların Selçuklu mülküne saldırabilecelderi gerekçesiyle afv dilediler, sultan yerine kardeşi şehzade Kılıç Arslan'ın kabul edilmesini rica ettiler. Sultan da ilk müsait zamanda Karaiu-rum'a gelecekti. Yeni dönem, Şemseddin îsfahanî'nin Batu Han'm onay ve desteğini almış olmakla gittikçe kuvvetlendiği bir dönem olmaya başlamıştı. Ancak, devletin ileri gelen dört yöneticisi arasında çekişme-nin başlaması için çok beklemek gerekmeyecekti. Bu dört kişiden başka sarayın diğer %ri gelenleri, çevre illerin değişik yöneticileri ve hattâ Saray dışı erkinlik sahipleri, meselâ Konya Ahî reisinin de katıldığı, gelişmelerin değişik aşamalarında farklı ittifak-ların kurulduğu bir dizi anlaşma ve tertip meydana geldi. Sonuçta, Selçuklu ileri gelenlerinden Şerefeddin Mahmut (ki Fransızca ve

Almanca bildiği rivayet olunur) ve Ebubekir Pervane, Isfahanı tarafından öldürüldü.

246

1246 Kırşehirtfe Alâeddin Camii.

1247 Amasya Burmalı Camiinin tamamlanması.

1247—1248 Kayseri'de Sırçah Kümbet

Melike Adiliye Hatun Türbesi.

Malatya'da Ulu Cami.

Konya-Ankara yolunda Horozlu Han.

1247 —1249 Vezir îsfahanî'nin iktidarı dönemi. Türkmen ayaklanması. Moğol kurultayından dönen Kılıç Arslan'ın hükümdar olarak ilânı. Selçuklu Devleti'nde üçlü saltanat : İzzeddin (II.) Keykâvus, RÜkneddin (IV.) Kılıç Arslan ve-Alâeddin (II.) Keykubat'ın ortak hükümdarlığı. Kardeşlerin bu ortak hükümdarlığına giden yoldaki gelişmelere bakılınca öncelikle, Selçuklu veziri Şemseddin îsfahanî'nin gittikçe kudret kazanması, bunu sağlamak bakımından İzzeddin Keykâvus'un anası ile evlenmesi göze çarpar. Vezirin iktidarı elinde bulundurduğu iki yıllık süre içerisindeki en önemli olay, uç tarafında Ahmet ismindeki, Sultan Alâeddin Keykubat'ın oğlu olduğunu iddia eden bir kişinin isyanıdır. Ahmet'in isyanıyla birlikte çok kısa sayılabilecek bir sürede birçok Oğuz kabilesinin onun etrafında birleştiğini görüyoruz. îsfahanî'nin bu Türkmenler üzerine gönderdiği İlk birlikler savaştan ka-

çındılar. Vezir, ancak, bizzat kendi muhafızları olan Harezmli, Kıpçak ve Kürt ücretli askerlerini Türkmenler üzerine gönderebilir. Anlaşılıyor ki, Türkmenler, yine, Selçuklu idaresinin merkezci ve Türkmenler üzerindeki siyasetine karşıdırlar ve Ahmet'in iddiası

üzerine, arada bir olduğu üzere bir gövde gösterisi düzenlemişlerdir. Ahmet'in Lamron senyörünün marifetiyle yakalandığı bildirilmektedir. Bu sırada, 1246'

da Moğolistan'a gitmiş bulunan Kılıç Arslan, 1248'de, ağabeyi Keykâvus ve veziri Şemseddin'in azline ilişkin bir yarlığı ile döner. Moğol Hanına tsfahanî'nın başına buyruk olduğu ve Moğollardan izinsiz, iktidar oyunlarına girişmiş bulunduğu anlatılmıştır. IV. Kılıç

Arslan Sivas'ta hükümdarlığını ilân eder. Emirlerin birçoğu bu gelişmeleri fırsat bilerek îsfahanî'yi bertaraf eder, öldürürler.

Celâleddin Karatay'ın devlet hayatına vaziyet etme dönemi gelmiştir. Karatay, Keykâvus'un azline İlişkin yarlığın doğrudan kabulünü

247

ve uygulanmasını saltanatın geleceği açısından uygun görmezse de, buna karşı çıkmanın ve Moğolların öf-kesini yeniden çekmenin gerçekçi bir tutum olma-

yacağının bilincindedir. Saray ileri gelenlerinin ve emirlerin hemen hepsinin bir ucundan iktidar müca-delesire girişmiş bulundukları bir dönemde ortalama bir formülü ve dolayısıyla uzlaşmayı tatbik sahasına koyabilmenin üstesinden gelir: Üç kardeş ortak olarak «hükm» edeceklerdir ve sikke ve hutbede, yaşlarına göre, üçünün de adlan anılacaktır. Hükümdarlıkta uyum sağlamak üzere, Karatay üç kardeşin bir çeşit atabeyi olur.

1249 Kayseri'de Ebülkasım el Tusi Medrese ve Camii Ankara istihkâmlarının onarılması.

1250 Mısır Eyyûbi Devleti'nin yıkılması ve Kölemenler Devleti'nin kuruluşu.

1250 Tokat'ta Pervane Hamid adına yaptırılan köprü.

Antalya'da Celâleddİn Karatay Medresesi.

Kırşehir'de Melik Gazi türbesi.

Aksaray yakınında Ak Han'ın yapımına başlanması.

1250 Lâdik'in Selçuklu veziri Sahip Ata Oğullarına ikta edilmesi.

1251 —1252 Konya'da -Karatay'm kendisi tarafından yaptırılan-Büyük Karatay Medresesi.

1252 Aybek'in Memlûk sultam olması.

1253 Erzurum'da Çifte Medrese (Hatuniye Medresesi) 1253 —1254 Moğollardan haberci gelip îzzeddin Keykâvus'ur. Mo-

ğol Hanı'na gitmesinin istenmesi. Mengü (Möngke) Han'a gitmek üzere Keykâvus'un Kayseri'ye gelmesi ve fakat burada kalarak sefahat hayatına dalması.

Çeşitli entrikaların yeniden başgöstermesi. Sultan (II.) îzzeddin Keykâvus'un Moğolistan'a yolcu edilmesi sağlanırken Celâleddİn Karatay'm ölmesi (1254).

Küçük kardeş Alâeddin Keykubat'ın Moğolistan'a

gönderilmesi, ancak yolda onun da ölmesi. Kılıç Arslan'

in Konya'dan Kayseri'ye giderek orada hükümdarlığını ilânla birlikte kardeşi ile saltanatın bölünmesi yolunda öneride bulunması. Meydana gelen çatışmada yenilen Kılıç Arslan'ın hapsedilmesi. Karamanlıların 248

meydana çıkması ve Ermeni bölgesinde denizle bulu-

şuncaya kadar fetihler yapmaları. Ağaçeri Türkmenlerinin Maraş'ta bir güç olarak ortaya çıkmaları, Do-

ğu Anadolu'daki birçok yeri, Halep ve Ermeni şehirlerini ele geçirmeleri. (Bugünkü Tahtacıların ataları

olan Ağaç-erİ Türkmenlerinin tarihî kökleri, Oğuzlardan olmakla beraber ayrı bir örgütlenmeye sahip bulunup bulunmadıkları, hattâ daha Hunlar zamanında yazılı tarihe geçirilmiş bazı boylarla ilişkilerinin olup olmadığı, Oğuzların Anadolu'ya göçleri sı- .

rasmda orman bölgelerini yurt tutma olayı ile Ağaç-erliğinin münasebeti, Ağaçerlerinin daha sonraki

—XIV. ve XV. yüzyıllardaki hayatları, kalıntıları vb.

hususlar ilgi çekici konular arasında yer alır. Maraş

ova ve ormanlarından geniş alanlara yayılan bu Oğuzlar, 1258'de Moğollara karşı Selçukluların safında dö-

ğüşeceklerdir. Daha sonraları ise Moğollar çok sayıda Ağaçerini öldüreceklerdir. İleriki yüzyıllarda varlıklarını sürdürmelerine rağmen, Ağaçerleri, bir daha yönetimsel düzeyde kudret sahibi olarak gözükmeye-ceklerdir.)

1254 Konya'da küçük Karatay Medresesi.

1256 Mengü Han'ın kardeşi Hülâgű'yu batı ülkeleri İlhanlığına getirmesi, Baycu'nun Anadolu'yu ikinci defa istilâsı, Moğolların Selçuklu ordusunu yenilgiye uğratmaları. Mengü Han'ın Hülâgû'yu batı Hanlığına ataması üzerine Hülâgû kışlak olarak Mugan'ı seçti ve oraya geldi. Baycu Noyan, oradan ayrılmaya ve zaptetnüş bulunduğu Anadolu'ya göçe mecbur kaldı.

Baycu, Sultan tzzeddin Keykâvus'tan kendisine yaylak ve kışlak ayırılmasını istedi. Baycu'nun gerçek niyetinin anlaşılabilmesi için ona elçi gönderildi. Bir yandan da, ordu toplanıyor ve Baycu'nun muhtemel bir hareketine karşı hazırlıklı olmak isteniyordu. Ve uzun süredir ilk defa bazı uç Türkmenlerinden, gö-

çebelerden asker toplamak cihetine gidiliyordu. Sel-

çuklu hükümetinde, Moğol Han ailesinden bir han'ın, Hülâgû'nun, Batı Asya âlemine başkan olarak gelmesiyle, bir Moğol komutanı olan Baycu'nun eski otoritesinin kalmamış olduğu, bir bakıma gözden düşmüş

olduğu fikri galip geldi. Bu sırada, Baycu Erzurum'

249

dan Aksaray'a kadar geldi. Vezir tzzeddin Muham-

med'in de ısrarıyla savaş karan verildi. Selçuklu or-

dusu Konya'dan Aksaray'a geldi. Moğollara daha yakın durumdaki öncü Türkmenler yenilgiye uğradılar.

Sultan Hanı civarında savaş başladı. Moğollar kolay bir savaş kazandılar. Sultan Antalya'ya kaçtı. Selçukluların bu kadar dirençsiz olmalarına sebep olarak, bazı emirlerin Sultan'ın özel hayatından, tavrından ve hattâ kendilerine uygunsuz davranılmış bulunulmasından şikâyetçi olmaları gösterilir. Meselâ, Arslan-doğmuş'un ordunun başında düşmana karşı giderken, Konya'da, Sultan (II.) İzzeddin Keykâvus'un onun evine giderek harîmini —eşini— sıkıştırmış olduğunu öğrenir ve Baycu'ya karşı savaşmaz. Baycu Noyan Konya'yı ezmek üzere gelirken, Saray âmirlerinden İlalmış oğlu Nizameddin Ali, Konya halkından ağırlıklar toplar ve dört katır yükü Baycu'ya sunarak Konya'yı kurtarır. Konya'nın bu kurtuluşu hikâyesi için değişik rivayetler türetilmiş, bunlardan bazıları

zamanla efsaneleşmiştir. Baycu torunu Yisutay'ı, Sultan'ı Antalya'dan alıp getirmesi için görevlendirir.

Sultan, bu kez Lâdik (Denizli) istikametinde kaçmaya koyulmuştur. Yisutay, Sultan tzzeddin (II.) Keykâvus'a elçi göndererek, «Babası sultanı çağırıyor, gelmesi gerekir» dedi. Buradaki, sultanın «babası» ile kastedilen Baycu'dan başkası değildir. Sultan, Bizans hududuna kaçar. Rükneddln Kılıç Arslan ise, Baycu'ya bir mektup gönderir. Mektupta, Baycu'ya, «Biz üç

yetimin babası en büyük noyan» biçiminde hitap eder.

Rükneddin, hep kendilerinin hatalı olduklarını, Moğol Hanlığına bağlılığı bozdukları için başlarına türlü hâller geldiğini, onların rızasını almadan iş yapmaya kalkıştıklarını, bu gibi davranışların Moğol askerinin kılıcım kınından sıyırmasına yol açtığım, bunun sorumluluğunun buna sebebiyet verenlerin omuzlarında olduğunu

belirtir. Mektupta, bu Türkistan askerlerine (Moğollara) karşı savaşmış olanların kefensiz kaldıklarından bahsedilir. (Bkz.: O. Turan, **Türkiye Sel-**

çukluları Hakkında Resmî Vesikalar, s. 84-89.) Kılıç

Arslan Sultan ilân edildi. Muînüddin, pervane oldu; bir unvan olan «pervane» Muînüddin Süleyman'ın adı

yerine de geçecektir.

İlhanlı Devleti, 1256'da Hülâgû (Hülegü, Hülâgü) Han'

250

in İran'a gelişinden 1336'da Musa Han'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Hülâgű, Tuh Han'ın oğlu, Büyük MengÜ ve Kubüay Hanların kardeşi idi. Kardeşleri gibi, Uygur yazı ve edebiyatı İle tanışarak çeşitli ilimlerden nasiplenerek batıya gelmiş bulunuyordu. Nası-reddin Tusî'yi Mengü Han da yanına istemiş olduğu hâlde, Hulâgû onu alakoyacak ve bilgin için Mara-ga'da rasathane inşa ettirecektir. İslâm dünyas:nda fikir hareketleri bakımından bir gerileme çağına girildiğinde, İlhanlılarla birlikte belirli bir canlanma-nın gerçekleşmiş olması raslantı değildir. Tarih, coğrafya, tıb alanları için de aynı canlılık geçerlidir. İslâm ile Moğol ilişkisi, dinsel platformda, daha önce-~

leri de kaydettiğimiz üzere, ilginç bir seyir takip eder.

Bir yandan, özellikle Müslüman Türkler, Moğolları, bir çeşit ilk-sel Müslüman, diğer bir deyişle, Müslüman olmak için belli bir birikimi olan kişiler olarak görürler, öte yandan, Moğollar da, kendilerinin böyle bir eğilim içerisinde görülmelerine pek karşı çıkmaz görünürler. Tabii bütün bu tavırlar XIII. yüzyıbn ortalarına doğru meydana gelen gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Moğolların tâ Cengiz döneminden beri Müslüman olan ileri gelenleri bulunmakla birlikte, asıl, bu yüzyılın ortalarından sonradır ki Moğollar arasında Müslümanlık artış gösterecektir.

Bu eğilim, tabiatıyla, batıya yönelmiş olan Moğollar için geçerlidir ve Müslümanlık öncelikle Moğol soyluları arasında filizlenecektir.

125e Karaman Oğulları Beyliği'nin doğuşu. 1256 yılı, Oğuzların Afşar boyundan bir beyliğin doğumuna sahne olmakla simgele bir önem kazanır ve bu tarih Anadolu Türk beylikleri döneminin de bir başlangıç tarihi sayılır.

1257 Mardin'de Hatuniye Medresesi.

1258 — 1259 Hülâgû'nun Abbasî Devleti'ni yıkması. Hülâgû'nun Bağdat seferine katılan Baycu Noyan'ın Anadolu'dan ayrılması üzerine Konya'ya dönen îzzeddin (II.) Keykâvus'un tahtı tekrar elde etmesi ve Kılıç Arslan'ın Kayseri'ye çekilmesi. Keykâvus'a bağlı güçlerin tazyiki sonucunda, Kılıç Arslan ve Muînüddin Pervane*

nin önce Tokat'a ve sonra Erzincan'a çekilmeleri.

251

Karamanlılar

Karaman (1256-1261)

L Mehmed (1261-1278)

Mahmud (1278-?)

Burhanettin Musa (?)

Fahrettin Ahmed (?)

Şemsettin (1349-1352)

Alaettin Halil (1349-1352)

Alaettin bin Halil (1381-1390)

Osmanlı İşgali (1390-1403)

II. Mehmed (1403-1419)

Memluk işgali (1419-1421)

II. Mehmed (1421-1424)

Alaettin Ali (1424)

Tacettin İbrahim (1424-1463)

tshak (1463-1464)

Pir Ahmed (1464-1469) (Konya)

Kasım (1469-1483) (Silifke)

Turgutoğlu Mahmut Bey (1483-1487) (Silifke)

Kılıç Arslan'ın, ilhan'ın teveccühünü kazanması. Diğer yandan Izzeddin Keykâvus'un, Baycu'nun tahtını elinden almış bulunduğunu bildirerek onu Hülâgû'ya şikâyet etmesi. Keykâvus'un, Kılıç Arslan, Pervane ve onları destekleyen Moğol tümenini, Sivas ile Tokat arasındaki Yıldızdağ'da mağlup edişi. Doğu Anadolu'da kalmış olan bazı Moğol birliklerine Yaruklu Türkmenlerinin ve Kürtlerin zarar vermekte oluşlarını haber alınca, Izzeddin Keykâvus'un bu güçlerden asker toplama faaliyetine girişmesi. Engürek Noyan komutasındaki Moğol birliğinin Türk ve Kürtleri yenerek kılıçtan geçirmesi. Moğol

Hanına gönderilmiş bulunan heyetin (yolculukta Alâeddin Keykubat ölmüş-

tü) dört yıl sonra geri dönmesi (1259). (Heyet önce Batu Han tarafından sorguya çekilmiş, daha sonra da Mengü Han'ın huzuruna alınarak bilgilerine başvu-rulmuştu. İlginçtir ki, Han'ın huzurunda bile, Selçuklu yetkilileri kendi aralarındaki statü için tartışmış-lardı. Bereket versin, Toruntay'ın mevkii sorulunca, onun Han'ın huzurunda mevkiinin sozkomısu olama-252

yacağı mealindeki sözleriyle sorun geçiştirilmişti. Toruntay'm Keykâvus'u ve Mahmut Tuğrai'nin Kılıç

Arslan'ı destekler mahiyetteki sözleri üzerine Mengü

Han yarlığ vererek Selçuklu ülkesini ikiye bölmüş ve iki sultanla idare edilmesini buyurmuştu.) Heyetin Moğol Hanı'nm yarlığını getirmesi. Fahreddin Ali'nin Keykâvus'un ve Muînüddin Süleyman Pervane'nin

Kılıç Arslan'm veziri olmaları. Yine 1259*un önemli bir olayı: Hülâgû'nun teslim çağırışını reddeden Halep'in bir hafta kuşatmadan sonra zaptedilmesi ve tahribi, 100.000 dolayında esir alınması. Ve Anadolu'nun kuzeyinde, Trabzon Komnenoslarmm Sinop'u işgal et-

mesi.

1258 Konya'da Vezir Fahreddin Sahip Ata tarafından yaptırılan înce Minareli Medrese.

Larende Sahip Ata Camii.

1259 — 1368 Çin'de Moğol Yüan sülâlesi.

1259 Bursa'da Eski Kaplıca Hamamı.

1260 Kölemen Sultanı Kutuz'un, Hülâgû'nun komutanlarından Kitboğa komutasındaki Moğol ordusunu AynCalûd mevkiinde yenmesi. Kölemen ordusunun öncü

kuvvetlerinin başında (eski köle, o zaman emir, ve sonra sultan) Baybars bulunuyordu. Moğol ordusu çe-kildiyse de, Baysun mevkiinde iki ordu tekrar karşı

karşıya geldiler. Bu defa da Moğollar ağır bir yenilgiye uğradılar. Sonuçta Moğollar Fırat'ın doğusuna çekildiler. Sultan Kutuz'un Şam'a girmesinden sonra, Baybars ile arası açılacak, iki taraf da birbirlerini bertaraf etmek üzere kollarlarken, Baybars Kutuz'u öldürtecek ve Sultan ilân edilecektir.

1261 — 1262 IV. Kılıç Arslan - îzzeddin (II.) Keykâvus arasında savaş. Bizans (İstanbul)'daki Latin egemenliğinin sona erdirilmesi. Hülâgû'nun huzuruna çağırdığı İzzeddin Keykâvus'un bunu reddetmesi üzerine, Moğollarla

takviyeli Kılıç Arslan güçleri İzzeddin Keykâvus'u yen-diler ve Keykâvus Antalya'ya çekildi, özel ilişkilerinde fazla serbestçe ve gönlünce davranmayı âdet edinmiş İzzeddin (II.) Keykâvus, hiçbir zaman tam anlamıyla Moğol egemenliğini kabule yatkın olmayan, devlet kudretinin noksan kılınmasına karşı çıkan 253

bir tavıra sahipti. Antalya'ya çekildikten sonra da, bir yandan —çoğu vakit çok darda kalındığı zaman yapıldığı üzere— Türkmenleri örgütlemeye çalışıyor, bir yandan da Sultan Baybars'ı yardıma çağırıyordu.

(Baybars'm cevabî mektubu Keykâvus'a 1262'de ula-

şacaktır, tkl sultanın bir ittifak geliştirmeye hazır-landıkları sırada Kılıç Arslan'a bağlı kuvvetler çabuk hareket edecek ve onların baskısını hisseden tzzeddin Keykâvus, ailesi ve (-Hıristiyan olan-dayıları ile İstanbul'a sığınacaktır.) Türkmenlerin egemenliğindeki uçlar ve diğer bazı bölgeler dışında, Anadolu'nun iç

işlerinde «hükm» IV. Kılıç Arslan'a geçmişti.

1261 Menteşe Beyliğinin doğuşu. 1261 - 1281: Menteşe Bey dönemi. Menteşe Beyliği 1261 - 1391 ve 1402 - 1424

yıllarında yasayacaktır.

1262 Türkmen İsyanları, önce Denizli havalisindeki uç

Türkmenleri ayaklandı. Moğollar tarafından desteklenen Selçuklu kuvvetleri Uç gazisi Mehmet Bey üzerine yürüyüp onu ve Denizli Türkmenlerint ezdiler.

Mehmet Bey'in öldürülmesi üzerine Türkmenlerin ba-

şına Ali Bey geçti. Türkmenlere karşı yürütülen siyasetin kendilerine de uygulanacağım düşünen Karaman Oğulları harekete geçti ve Konya üzerine yürüdüler.

1262 Sinop'ta Muîneddin Pervane Medresesi.

1263 Hülâgû'nun baskısı üzerine Bizans İmparatoru Miha-il'in İzzeddin Keykâvus'u Enez kalesine hapsetmesi.

1264 Memlûk Sultanı Baybars ile Altınordu hükümdarı Bereke Han'ın Hülâgû'ya karşı ittifak etmeleri. Bereke Han'ın gönderdiği

ordunun Balkanları ele geçirerek îzzeddin Keykâvus'u kurtarması ve Saray şehrine götürmesi.

1264 1296 yılına kadar sürecek olan Pervane Oğullarının Sinop'ta örgütlenmeye başlamaları, Pervane oğlu

, MutnÜddin Mehmet döneminin başlangıcı. Merzifon'

da Pervane Süleyman Muînüddin Camii.

1265 Kılıç Arslan ve Pervane'nin Han olan Abaga'yı kut-lamak için Tebriz'e gitmeleri.

1265 Develi'de Ulu Cami.

254

1266 Pervane'nin, Sultan Rükneddin (IV.) Kılıç Arslan'ı öldürtmesi. Arap kaynaklarına nazaran, Sultan ile Pervane, Abaga Han'a gittiklerinde, Pervane gizlice Han ile konuşmuş ve İlhanlığa karşı bir hareketinden şüp-helendiği zaman Sultan'ı öldürmek için yetki almıştı.

Kılıç Arslan ülkeye döndükten sonra Pervane'nin bir tertip peşinde olduğunu sezinlemesine rağmen —Türk geleneğine uygun biçimde— yay kirişi ile boğdurul-maktan kurtulamadı. Öldürüldüğünde 28 (30 ?) yaşında idi. Yerine 3 yaşındaki- oğlu Gıyaseddin (III.) Keyhüsrev geçirildi. Muînüddin Süleyman Pervane daha da güçlenmişti.

1267 —1268 Vezir Fahreddin Ali (Sahip Ata) tarafından Kayseri'

de yaptırılan Sahibiye Medresesi.

Sinop'ta Pervane tarafından yaptırılan cami.

Kırşehir - Kayseri yolunda Kesik Köprü Hanı.

1269 Tokat'ta Gök Medrese'nin yapımına başlanması. 1271'

de tamamlanacak olan bu medrese, 1811 yılına kadar açık kalacaktır.

1271 Pervane'nin, Sahip Ata'yı,' Kırım'a göçmüş bulunan tzzeddin Keykâvus ile ilişki kurmakla itham ederek Osmancık Kalesi'ne hapsettirmesi; Sahip Ata'nın oğlunun Abâga Han'a gidip yarhğ alarak babasını kurtarması.

1271 Sivas'ta iki medresenin birden yapımına başlanması: Sahip Ata tarafından yaptırılan Gök Medrese ile Burûciye Medresesi.

İlhanlı veziri Şemseddin Cuveynî tarafından yaptırılan Çifte Medrese.

1273 Kastamonu'da Pervane oğlu Ali Medresesi.

Afyon'da Ulu Cami.
Ahlat'ta Ulu Türbe.
Malatya'da Ulu Cami'nin oüarımı.
1273 Mevlânâ Celâleddin'in ölümü. Mevlevîlik adıyla anılacak yolun kurucusu bu Ünlü mutasavvıf, henüz hayatında başlayan ününü eserleriyle olduğu kadar Mo-
ğol (İlhanlı) ve Selçuklu devlet düzenine bağlılığı ve sadakatiyle de sağlamıştır. Mevlevüerin temel Özelliği, yalnızca devlet düzenine bağlılıkları değil, fakat aynı zamanda, belirli dönemlerdeki güç dengesini da-

255

ima kollamış olmaları ve değişen iktidar odaklarının hemen yanında hareket etmeleridir. Bu sistemli ik-tidarlar yanlısı tutumlarını bir ilke düzeyinde koru-malarından olacak, Mevleviler, özellikle Oğuz/Türkmenlere karşı ve onları karalayın bir tavrı sürdürmüşlerdir. Karamanlılar «bir defa daha» Konya'ya girdikleri zaman, Mevlânâ'nm torunu Ulu Arif Çelebi, şehrin Türk egemenliğine geçmesine karşı çıkmış, Moğol askerlerini desteklemiştir. Türklerin Mevlevîlerin bu davranışı karşısındaki üzüntü ve rahatsızlıklarına cevaben, Mevlevi önderi, «Biz derviş olduğumuzdan Allah'ın irâdesine ve devleti kime verdiğine bakar ve onun yanında yer alırız. Nitekim bugün de Allah devleti Selçuklulardan alıp Çingiz Hanlılara ısmarladı» demiştir (O. Turan : Eflâkî.) Böylece, Mevlevi önderi, İslâm'ın temel düşünce (ve davranış akidelerinden) külli irade - cüz'î irade ayırımı ve birlikteliği ilkesini (ve cihâd ilkesini) hiçe saymaya yeltenmiş ve bir vurdumduymaz cür'etiyle «serlerin en kötüsünün aklını kullanmayan iki ayaklı» yaratık-tan geldiğini (üstelik «dervişliği bir genellik içerisinde kendi davranışıyla sözde mezcetme kurnazlı-
ğıyla) bîr kez daha göstermiştir. Ancak, Karaman Oğullarının Konya'ya tam olarak egemen olmalarından sonra, Mevleviler onlara hoş görünmeye başlamış, medhiyelerde bulunmuş ve ilişkileri yumuşatmışlardır.
1274 Sahip Ata'nın Abaga Han'ın huzurunda «yargılan-ması, aklanması ve yeniden vezir yapılması. Konya'
da Sultan Baybars için dua edilmesi ve halkın göste-rilerde bulunması. Fahreddin Ali Sahip Ata'nın görevden alınması ve

hapsedilmesi sırasında, Pervane damadı Mecdeddin Mehmet'i vezir yapmıştı. Sahip

Ata hapisten çıktıktan sonra çeşitli kültür işleriyle uğraştı, vakıflarla ilgilendi ve bayındırlık faaliyetle-rine destek oldu. Abaga'nın kendisini istetmesi üzerine Han'ın «ordu»suna («orda») gitti. îzzeddin Keykâvus'le ilişkisinin siyasal bir niteliği olmadığını kanıtlayınca aklandı; yeniden vezirliğe getirildi ve aynca, oğulları Karahisar, Lâdik sübaşılıklanna atandılar. İsim olarak Fahreddin Ali, lakab olarak «Ebû'l hayrat» ve Anadolu halkı arasında Sahip Ata ünüyle, 256

sanıyla anılan bu Selçuklu devlet adamı, herhalde, Selçuklu tarihinin en zengin adamlarından birisi, belki de, büyük ihtimalle, birincisidir. Hükümdarların servetinin ne olduğu konusunda, bunların ne ölçüde şahsî olduğu açısından olayın tartışmaya açık olduğu düşünüldüğünde, ister istemez bir belirsizlik bulundu-

ğu ileri sürülebilir. Bu bakımdan, Sahip Ata'mn «en zengin» olma vasfı sözkonusudur. Gerçekten de, Sahip Ata'nm muazzam serveti konusunda El Omerî,

Kalkaşandî gibi yazarların verdikleri bilgileri Osman Turan'ın eserlerinden izliyoruz. İbn Bîbî de, Sahip Ata'mn çok sayıda cami, medrese, hanekâh, ribât, dâr-

ül Kur'an ve Hadîs, dâr üz-ziyafe, yol, köprü, hamam, çeşme yaptırttığını ve vakfettiğini kaydetmektedir.

Sahip Ata'nın vezirliğine rağmen, Selçuklu Devleti'n-deki siyasî kudret yine Pervane Muînüddin Süley-

man'ın elinde olmakta devam ediyordu. Bu yıl içerisindeki Selçuklu - İlhanlı - Memlûk ilişkileri hem Sel-

çuklu tarihi, hem genel olarak devlet siyaseti ve hem de özel olarak Pervane'nin politikası açısından anlamlı bir örnek teşkil eder. Memlűk elçilerinin Konya'ya gelmeleri sırasında. Cuma günü camide Baybars için dua edildi. Pervane, elçilerle birlikte İlhan'a gitti. El-

çiler, Sultan'm Han'ın îslâm ülkelerinden çekilmesini istediğini belirtmesi üzerine Han —tahmin olunacağı üzere— çok şiddetli tepki gösterdi. Pervane, kendi aleyhine dönmesine ramak kalmış olan gelişmeyi politik bir manevrayla lehine döndürmeye çalıştı. Pervane, Han'a, asıl önemli olanın, Han'ın kardeşi Acay'ın ve Samagar

Noyan'ın bir tertip içerisine girmiş bulunduklarının bilinmesi olduğunu arz etti.

Pervane, sözü geçen Moğol soylularının kendisini bertaraf ederek Mısır Sultam ile anlaşma cihetine gide-ceklerini söyledi. Böylelikle, elçilerin gelişinin de ileride gerçekleştirilecek planın bir parçası imişçesine takdim edilmesi sözkonusu oluyordu. Acay'ın Anadolu'ya döndükten sonraki Pervane'ye yönelik şiddetli tavrından, Han'ın Acay'a durumu anlattığı anlaşılmaktadır. Pervane, el altından Baybars'la anlaşmaya çalışıyor, Memlûk askerinin Anadolu'ya gelerek vaziyete hakim olması, Selçuklu saltanatını korumasını sağlamağa çalışıyordu. Ne var ki, Acay ve Samagar Noyanlann Han tarafından geri çağırılması üze-257

rine, Pervane yine döndü ve Baybars'la temasları dur-durdu. Acay ve Samagar ise, Han'a, olayın tam tersine bir mahiyeti bulunduğunu, Moğol emiri Toku ile Pervane'nin Hatfa karşı bir komplo içerisinde oldu-

ğunu anlatınca, bunun üzerine Han'ın da, «Pervane kim oluyor; onun hayatı senin elindedir» deyince, bu kez, Pervane'ye Acay'a çok değerli armağanlar göndererek onu teskin etmek ve özürler beyan etmek dü-

şüyordu. Gelgelelim, Pervane yine de boş durmuyor, bir yandan da, Han'a dolaylı olarak haberler gönderiyor ve kendisini ve Toku Noyan'ı Öldürerek Acay'uı

Anadolu'ya bağımsızca el koymak kararında olduğu iddiasını tekrardan geri kalmıyordu. (O. Turan : Yunînî; —ayrıca— **Baybars Tarihi.)**

1274 — 1275 Konya'da, Sadreddin Konevî Cami ve Türbesi.

Ahlat'ta, Hüseyin Ağa oğlu Mahmut Türbesi.

1275 Niğde emiri Hatır oğlu Şerefeddin'üı isyanı (1275?).

Baybars ile Abaga arasındaki rekabetten yararlanmak isteyen Pervane'nin yeni politik denge hesaplarını sürdürmesi.

1276 Pervane ve diğer Selçuklu ileri gelenlerinin Abaga Han tarafından İlhanlı merkezîne çağırılmaları. Hatır (Hatîr) oğlu Şerefeddin'in Moğollara başkaldırması ve harekete Karamanlıların da katılması, Pervane ve Selçuklu ordusu ile Anadolu'ya dönen Moğol soylularına bağb kuvvetlerin isyanı bastırarak Hatır oğlu ve arkadaşlarını idam etmeleri. Pervane Abaga Han'a gitmeden Önce,

Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk(î) Hatun ile Abaga Han'ın oğlunun evlendirilmesi kararlaştırılmıştı.

Pervane, Diyarbekir valisinin, yörenin vergilerini toplayıp Suriye'ye gitmiş obuası olayının İlhanlılarda kuşku uyandırabileceğini düşünüyor, zaten mevcut olan tedirginlik ortamına bunun da eklenmesiyle büsbütün endişeye düşüp Tebriz'e gitmeyi geciktirmeye çalışıyordu. Nihayet Abaga Han'a giden ve huzura çıkan Pervane, Selçuk Hatun İçin Memlûkların da

talepkâr olduğunu söylüyor, Anadolu'da zulme uğramış bazı kişilerin tamklığıyla noyanlardan şikâyetçi oluyor; kısacası, Han'ın güvenini tekrar elde etmeye uğraşıyordu. Han, kardeşi ve diğer bazı Moğol soylu-258

larını Anadolu'dan çekmekle birlikte, bu kez Toku Noyan'ı tam yetkili olarak Selçuklu mülküne gönder-mekteydi. Toku Noyan'ın Anadolu'da tam yetkili bir biçimde göreve başlamasıyla beraber, kendisine, Erzincan'daki Ermeni metropoliti Bar Serkis, Pervane idaresini şikâyet etti. Bu metropolit, Moğollar'dan yarlıg almış ve böylece İtibar kazanmış bir statüde idi. Metropolit, Erzincan bölgesinin beylerbeyi Seyfeddin'e ikta edilmiş olduğunu, yöre üzerindeki haklarında bir azalma olmamasını dilediğini, Han'a, bağlılığını ve her yıl belli bir süvari gücü besleyip hizmet edeceğini Toku Noyan'a arz ediyordu. Noyan'ın cevabı Baybars Tarihi ve Ebû'l Ferec ile Zehebî'den özetleyen ve değerlendiren Osman Turan:) şöyle oldu : «Asker! iktâlar burnus giyenlere (din adamı kı-yafetindekilere; giderek «bornoz») değil başlarında sorguç taşıyanlara lâyıktır, tktâ istiyorsan sırtından burnusumı çıkar.» Pervane de, «Bu papaz birçok çift-

çilere buraus giydirip onları din adamı göstermekte ve her yıl memleketin harâc ve cizye (vergi) gelirin-den çok kayıplara sebep olmaktadır» dedi. Olay, Abaga Han'a kadar ulaşınca, Han din adamlarının vergi muafiyeti ilkesinin böylece istismar edilmekte olduğuna karar vererek Önüne geçilmesini buyurdu. Bir süre sonra, Harput (Hısn Ziyâd) beyi Hüsameddin Baycar, Marhasya'yı (Bar Serkis) otuz adamıyla birlikte öldürdü ve kendisi de Baybars'a sığındı. Kaynakların bazıları, metropolit'in Pervane'nin emri ile öldürüldüğünü ve bu iş için Erzincan valisi Mecdeddin Atabeg'in kardeşi Kutbeddin Mahmut'un görevlen-dirildiğini yazarlar. Diğer bazı

kaynaklar ise, Baybars'ın Anadolu'ya gelmesinin yakın olduğuna inanan Pervane'nin Abaga ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan metropoliti öldürmekten kaçınmamış olduğu-

nu kaydederler. Yaşlı Hüsameddin Baycar, Celâleddin Harezmşah'ın emirlerinden iken Sultan AlâedduV

in buyruğuna girmişti ve o zamandan beri Selçuklulara hizmetini sürdürmekteydi. Pervane ile Moğol no-yanlannın Abaga'mn emirlerini almak üzere Teb-

riz'e gittikleri sırada Hatır oğullarının Moğollara kar-

şı «dhâd bayrağı açmaları» ve Sultan Baybars'a Hatır oğlu Ziyaeddin ile Toruntay'ın oğlu Sinaneddin'i göndererek onu Anadolu'ya davet etmeleri, önemli 259

bir gelişme olmuştur. Baybars'ın geleceği haberinin bir ulakla bildirilmesinden sonra, Hatır oğlu, bu durumda —özellikle güvenilebilecek olan gazi ilkeli—uç beylerine, Karaman oğlu Mehmet Bey'e gelişmeleri ulaştırıyor ve bazı Selçuklu beylerini de mücadeleye davet ediyordu. Baybars'ın gelmekte olduğunu açıklayan ve askerlerine Pervane'nin adamlarını

Öldürme, Moğolları öldürme ve mallarım yağmala-

ma emrini veren Hatır oğlunun başlattığı hareket özellikle Karaman oğlu Mehmet Bey ve kardeşlerinin ^

Türkmenlerle birlikte Moğollar üzerine hücum etme-*

siyle büyük boyutlara ulaştı. Hazreti Peygamber'in,

«İslâm'a her asır'da bir müceddid geleceği» sözleriyle hemen bütün Anadolu'da faaliyete geçmeye çalışan isyancılar, böylece Selçuklu mülkünün devlet nizamına ve meşru yönetimine karşı ayaklanmış oluyorlardı. Hatır oğlu, Baybars'a sürekli haber ulaştırıyor ve gecikmenin ne gibi felâketlere yol açabileceğini anlatıyordu. Baybars sefer açmıyor ve 6000 kişilik bir keşif kolu gönderiyordu. Pervane, Sahip Ata ve Sel-

çuklu Devleti'nin ileri gelenleriyle birlikte Kongurtay, Toku ve diğer Noyanların komutasmda yeni bir güç alarak 30.000 Moğol askeriyle Anadolu'ya döndüler. Sivas'tan Kayseri - Halep kervan yoluna geçen Devlet yöneticileri, Baybars'ın geliyor olması ihtimaline karşı (kiraladılar. Gelen Memlûk askerlerinin sadece bir keşif kolu olduğunu öğrendiklerinde rahat-

layarak yollarına devam ettiler. Şerefeddin Hatır doğrudan kendisine bağlı 4.000 kişilik kuvvetiyle Selçuklu yönetimine bağlı güçlere ve 30.000 kişilik Moğol ordusuna karşı hücum etmek ve savaşmak istedi; yanındakiler zorlukla mâni oldular. Bunun üzerine, Şerefeddin Hatır oğlu da arkadaşlarının kendisiyle birlikte gelmesine engel olmak için onlarla Vedalaşarak Ulukışla (bazı kaynaklara göre Niğde) kalesine git-tiyse de kale komutam onu yakalayarak Pervane'ye ve Moğollara teslim etti. Selçuklular ve Moğol ordusu diğer isyancıları bertaraf ettikten sonra, Hatır oğlu ve arkadaşlarını «yargu»yla yargıladılar. Yargılamanın Gedük'te veya Kayseri Sarayı'nda yapılmış olduğuna dair bazı kaynaklarda kayıtlar varsa da, olayların seyrinden ve yargılama usûlünden, duruşmanın, De-lilce nehrindeki Moğol noyanlarımn kışlağında yapıl-260

mış olduğu kesindir. Hatır oğlu'mın derhal öldürülmeyip uzun uzun yargılanmış olduğu bilinmektedir.

Bu, açıkça, olaya Moğol noyanlarının el koymuş bulunduğunu ve isyancının Cengiz Yasa'sı uyarınca yargılandığını gösterir. Bu muhakkaktır, ne var ki, yargılamayı açık olarak yapmakla ve hemen sonuçlan-

dırmamakla, dolaylı bir biçimde Pervane'yi de sıkıştırdıkları, ve asıl, Baybars ile ilişkilerin hangi boyutlarda olduğunu, Baybars'ın niyetinin ve hazırlığının hangi aşamada bulunduğunu öğrenmek istedik-

leri de anlaşılmaktadır. Hatır oğlu ile birlikte isyan hareketine katılan Seyfeddin Toruntay (ki Sultan Alâeddin Keykubat'ın kölelerindendi ve devlet hizmetinde yüksek hizmetlerde bulunmuştu, yargu sırasında beylerbeyi idi) ve diğer bazı Selçuklu ileri gelenleri, Şerefeddin'e mecburî uyduklarını, aksi hâlde harekete katılmayanların akıbetine uğramış olacaklarından bahisle Moğollara sığınmak istediler. (O. Turan: İbn Bîbî; —ayrıca— Selçuknâme:) Hatır oğlu'nun yargılanması, görünürde sanık hakkında idi; ve fakat, aslında, sadece isyan soruşturulmuyor, Selçuklu'nun çok şüpheli olan hukukî varlığının gerisinde herhangi bir fiilî varlığı olup olmadığı araştırılıyor-du. Duruşma, bir ölçüde Selçukluların Moğol himaye ve tabiyetindeki statüsüne ilişkindi, bir Ölçüde de, dolaylı olarak Baybars'ı aşağılama amacını taşıyordu.

Daha 1269'da Abaga Han, Baybars'a bir mektup yol-layarak, ona, «Ente memlûkiîn umi'te bi-Sivas fe-

keyfe yuslah leke en tehâlefe Mulûk el-Erz Sen Sivas'ta satın alınmış bir kölesin, nasıl —ne hadle—

Dünya* Melİki'ne karsı çıkabilirsin)» diyordu. (O. Turan : Zhebî; Makrîzî; ve İbn Bîbî.) Ayn Câlût'ta (1260), 1206 Büyük Moğol Kurultayı'ndan sonra ilk kez bir Moğol ordusunun —-bütün dünyada — bir meydan savaşında mağlup olmasından dokuz yıl sonra, böyle bir mektubun kaleme alınması, ilk bakışta, bir «tez-yif ve tahkir» aracı olarak görülebilirse de, bu ayrıca, Moğolların Memlûkları uzun vadede hafife almak niyetlerinin bulunmadığını da gösterir. Tarih boyunca, Türk - Moğol farklılaşması ve —eski ortak hayat tarzından kaynaklanan kültürel zemin— örtüşmesinin nasıl özel bir doku içerisinde geliştiğini biliyoruz. Bu doku, tabiatıyla, Moğol Konfederasyonu ile yeni "bir **261**

boyut kazanmış, ve giderek Moğol devletleşmeleri sürecinde değişik bir platforma sıçramıştır. Cengiz Han*

in, çeşitli Türk boylarına (Orta Asya'da) onları şeref-lendirici ve gönüllerini alıcı simgeler göndermesi kendi dinamiği içerisinde irdelenmelidir. Ancak, Moğolların Batı'ya yürümeleri sürecinde önasya'da sürdükleri ve sonra karşılaştıkları Oğuzlar değişik bir birikime sahip oldukları gibi, bunlardan bir bölüğün kurmuş oldukları devlet düzeniyle ilişkiye geçmeleri (ve onları kendilerine bağlamaları bambaşka bir zeminde irdelenebilir. Kıpçak kökenli Baybars'ın yönetici kadrosunun tekeline giren Mısır sultanlığı ile girişi-lecek mücadele, (Batı'ya yönelmiş) Moğollar için yeni

—fakat üstesinden geleceklerine inandıkları— bir tecrübedir. Bu noktada, bîr Ortaçağ islâm müellifinin

—hem de Türk kökenli bir yazarın— Türklerle Mo-

ğolları «bir» sayması —o zamanın ve daha öncesinin—hâkim İslâm anlayışını bilenler için şaşırtıcı sayılmaz.

Nitekim, Bedreddin Aynî —1260 savaş(lar)ı için—,

«Ne garip bir şeydir, ki Türklere karşı İslâm'ı kurtaran yine Türkler olmuştur» demektedir. Bu yargı-daki birinci «Türkler», Moğollar'dır. Bir tslâm yazarı için en dar anlamdaki «Türk» şamanı Türktür. Ancak, Aynî'nin cümlesindeki anlam, daha geniş bir açıyı

gerektirir. Bu yargının kaynağındaki zihniyeti, Türk ve Moğolların, —İslâm yazarına nazaran— özel anlamdaki benzeyişleri, aynı coğrafyadan gelen «ya-kın» kavimler oluşları biçiminde açıklamak doğru yolda bir izah olur. Gelgeldim, islâm'ın devletleşmesi boyunca «Türk», yine İslâm yazarına göre, artık geniş

ölçüde, belirli bir kavim olmaktan ziyade, bunun gerisindeki kandaş kavimler simgesidir, bunu da hesaba katmak gerekir. Hatır oğlu'nun yargılanmasına, Doğu'da «Ortaçağ»daki, bu tam anlamıyla «siyasi dâ-vâ»da olup bitenlere dönelim. Şerefeddin Hatır oğlu, sorgusunda, Pervane'ye dönerek, «Beni bu harekete tahrik eden ve Mısfr Sultam île mektuplaşan ve 'şu şu işleri yapan' sensin» diyerek konuşuyor ve onun Mısır Sultanı ile ittifak hâlinde olduğunu belirtiyordu. Pervane, hernekadar bu isnatları reddediyorduysa da, Moğol noyanlan sözleri zapta geçip Abaga Han'a gönderirler. Bazı kaynaklar, Pervane Süleyman'ın, 262

Şerefeddin'e gizlice, onun bu ifade tarzının ikisini de ölüme götürebileceğini, ifâdesini geri almasını, yediği kırbaçların etkisiyle böyle konuşmuş olduğunu söyle-mesini telkin ettiğini söylerler. Sonuçta; isyancılar, Türkmen beyîeri idam edildi. Şerefeddin Hatır oğlu için İlhan'ın, Abaga Han'ın nihaî hükmü beklenildi.

Emirname gelince, mahkemenin hükmü kesinleşti ve ceza infaz edildi. Mısır ve bazı Selçuklu kaynaklan Pervane Süleyman'ın Baybars ile anlaşmış bulundu-

ğunu belirtirler. Muhakkak olan, Pervane'nin Tebriz'e giderken çok tedirgin olduğu ve her ihtimali olabildi-

ğince hesaplamaya çalıştığıdır. Aslen Zencanlı olan Hatır (Hatîr) oğlu Şerefeddin Mes'ud'un Pervane Muînüddin Süleyman ile birlikte Mevlânâ Celâleddin'i sık sık ziyaret ettikleri bilinmektedir. Mevlânâ Celâleddin, bu namlı saray filozofunun, Pervane ile içtik-leri su ayrı gitmez. Birlikte ziyafetler, âyinler tertip ederler, sık sık özel sohbetlerde bulunurlar. Mevlânâ Celâleddin Rumî, Muînüddîn Süleyman Pervane*

ye «Uluğ Pervane, Pervâne-i âzam, Kutluğ uluğ Pervane, Muüıüddin Pervane beğ» diye hitap eder. öyle ki, söylenene nazaran Mevlâna'nın, «bir arkadaşının borcunu ödemek için 3000 dinar altına ihtiyacı olduğunda, Pervane bunu önce devlet hazinesinden ödemeye kalkmış, sonra da, Mevlâna'nın bir nüktesi üzerine, kendi

kesesinden ödemiştir. Bütün bunlar, bu kadar samimî toplantılara Hatır oglu'nun da götürüldüğü dikkate alındığında, onun Pervane'ye hayli yakın bir konumda olduğuna işaret eder. Kaldı ki, sözkonusu yakınlık, bazı kaynakların işaret ettiği kadar değilse bile, Hatır oglu'nun eyleminden Pervane'nin tamamıyla habersiz olamayacağını ortaya koyar. Ve yine, Önemli elan, Pervane'nin zaten, potansiyel bir ayaklanmanın bilincinde olması keyfiyetidir. O ba-

kımdan, Hatır oglu'nun sorgulama sırasında Pervane'

yi itham edişini, sırf, «Benimle beraber Pervane'yi de sürükleyeyim» psikolojisine bağlamak doğru olmaz.

Ne var ki, yine bütün bu yorumlarımızın, Hatır oglu'nun adıyla anılan ayaklanmanın samimiyetine gölge düşürmesi, Hatır oglu'nun isyandaki inisiyatif ve cesaretinin azımsanmasına yol açacak bir îmâyı içerdiği düşünülemez. Karaman oğlu'nun ve diğer Türk-263

menlerin boyunduruğa katlanamayacak yapıları ise, tartışmadan uzak, açıkça ortadadır.

1276 Kayseri'de Döner Kümbet (Şahcihan Hatun Kümbeti), Amasya'da Gök Medrese.

1277 Sultan Eaybars'tn Anadolu seferi. Baybars'ın Elbistan Savaşı'nda Moğolları yenmesi, Kayseri'ye gelmesi.

Baybars'ın otağı önünde Selçuklu nevbetinin çalınısı

ve Selçuklu tahtına çıkması, adına hutbe okunması

ve sikke basılması, Selçuklu emirlerinin ve Karamanlıların kutlamalarını kabul etmesi. Pervane ve ona bağh emirlerin Tokat'a çekilmeleri ve Baybars'la ilişkiye geçmekten kaçınmaları, Baybars'ın dönmesi.

Abaga Han'ın Anadolu'ya gelmesi. Elbistan'da Selçuklu ordusunun göstermelik olarak bulunduğunu ve bazı

Selçuklu birliklerinin ve beylerinin Baybars'a katıldıklarını, Pervane'nin Baybars'la gizli yazışmalarda bulunduğunu Öğrenmesi Üzerine, önce Kayseri ve dönüş yolunda geniş baskı ve şiddet hareketlerine girişmesi ve sayıları 400.000'i bulduğu bildirilen bir kitleyi tutsak alması. Sonradan, şiddet ve öldürme hare-ketlerinden vazgeçmesi ve hattâ esir aldığı herkesi serbest bırakması, yalnızca Pervane ve ona bağh yetkilileri yanında götürmesi ve Aladağ'da İdam etmesi.

Baybars'ın Kayseri'ye gelmesi sırasında Karaman oğlu Mehmet Bey'in komutasındaki Türkmenlerin Kon-

ya'ya girişi, II. Keykâvus'un oğlu Alâeddin Siyavuş'

un Kırım'dan gelip Karaman oğullan ile birlikte Konya'ya girişi ve Sultan ilân edilmesi. Mehmet Bey'in Türkçe'den başka dil kullanılmasını yasaklayarak Türk dili ve kültürü hakkındaki ünlü kararını vermesi. Karamanlıların, (Abaga Han'ın, Pervane'yi beraberinde götürmesi ve Anadolu'nun idaresini Kongurtay Noyan'a bıraktığı sıralarda) birçok Önemli Selçuklu ileri geleninin bulunduğu ve komuta ettiği Selçuklu ordusunu Akşehir yakınında yenilgiye uğratması ve Konya'ya dönüsü. Moğol ordusunun Selçuklu desteğinde Karaman oğullarının üzerine yürümesi.

Mehmet Bey'in komutasındaki güçlerin Konya'dan çıkarak Lârende'ye (Karaman) çekilmesi. Moğol ve Sel-

çuklu kuvvetlerinin takibi ve mücadeleler sonunda sıkıştırılan Mehmet Bey ve kardeşlerinin düşmanın ok yağmuru altında bir Moğol birliğine saldırarak ha-264

yatlarım kaybetmeleri. Gıyaseddin Keyhüsrev, Sahip Ata ve Moğolların bütün Karaman ilini tarayarak ya-kalayabildikleri Türkmenleri öldürmeleri, bütün mes-kûn yerleri harap etmeleri ve Selçukluların Anadolu'

yu eylem potansiyelli Oğuzlardan arındırarak Moğolların kesin egemenliğindeki Anadolu'nun kurulmasına yardımcı olmaları. Bütün bu gayretlere rağmen Anadolu'daki Oğuz varlığı ve gücü önlenemeyecek, di-

ğer beylikler bir yana, Mehmet Bey'in hayatta kala-bilen kardeşi Güneri Bey, Karaman Oğulları Beyliği'

ni canlandıracaktır. Yukarıdaki, —kaçınılmaz olarak birçok önemli ara gelişmeleri ihmal eden— şematik özet bile 1277 yılının Anadolu'da askeri - siyasî olaylar bakımından ne kadar yoğun yaşanmış olduğunu bir nebze göstermektedir. Baybars olayı, Abaga Han seferi, Karamanlı hareketi ve Moğol ve Selçuklulann birlikte Türkmenleri ezmesi olarak çok kabaca belir-tilebilecek olaylar dizisi, aslında, birbiri içerisine geçmiş ve birbirinden etkilenerek gelişmiş oluşumlar-dan meydana gelir. 1276 -1277 yılları, özellikle 1277

yılı, Anadolu'nun —acılarla dolu— Önemli bir siyasal-askeri dönüşüm konağıdır.

1278 İzzeddin (II.) Keykâvus'un Kırım'da ölmesi.

1278 Amasya'da, Emir Seyfeddin Toruntay Türbesi (1279 ?).

Afyon - Kütahya yolunda han yapımı.

1279 Karaman Oğlu Mehmet Bey'in ölümü üzerine Karaman ilinin dağlık bölgelerine saklanmış olan Alâeddin Siyavuş'un harekete geçmesi; Batı Türkmenlerini toparlaması, Bolvadin yakınındaki savaşta Mo-

ğol-Selçuklu ordusuna yenilerek öldürülmesi, böylece batı uçlarındaki Türkmenlerin yeni kayıplar vermeleri. Trabzon'daki Komnenoslarnı Sinop'a saldırmaları, yöredeki Selçuklu birliğinin Rumları yenilgiye uğratmaları.

1279 Baybars'ın ölümü ve Seyfeddin Kalavun'un hükümdar olması. (KalavuD-da* Baybars gibi, Kıpçaklann Burç Oğlu kabilesindendir ve kökeni itibariyle satın alınmış bir köledir.)

1279 Konya'da Sahip Ata hanekâhı.

Ahlat'ta Hasan Timur Bugatay ve Şirin Hatun Tür-

beleri.

265

1280 Eşref Oğulları Beyliği'nin doğuşu. Sahip Ata Oğullan Beyliği'nin doğuşu.

1280 îzzeddin (II.) Keykâvus'ün Kırım'da ölmesinden sonra oğlu Mes'ut ve kardeşlerinin Kırım'dan Sinop*a gelmeleri. Abaga Han'ın Anadolu'da yetkili kıldığı Mücîrüddin Emirşah'ın İlhanlı usûlüne uygun ve hane-

danına ait olarak kurulan «incü»leri (has) düzenlemesi.

1281 Abaga Han'ın Memlûklar üzerine seferi, Moğolların Halep'i işgal ve tahrip etmeleri, Şam'a ilerleyen Mo-

ğollarla Memlûkların savaşa tutuşmaları: Memlûkların şiddetli bir savaştan sonra Moğallan yine yenilgiye uğratmaları.

1282 — 1319 Menteşe oğlu Mes'ut Bey dönemi. Menteşe Bey'in ölümünden sonra iki oğlundan biri Mes'ut, bey oldu. Menteşe Beyliği Karya'nın tamamı ile Likya'nın bir bölümünü (Foke: Finike) taraflarını elde edecek ve Haraid Oğulları Beyliği'ne geçinceye kadar koruyacaktır. Mes'ut Bey donanmasıyla dikkate değer ba-

şarılar kaydedecek ve Rodos adasının bir bölümünü

zaptedecektir. Mes'ut Bey, Rodos için bir süre Sen Jan şövalyeleri ile çekişecektir.

1282 Abaga Han'ın ölümü, Tekûdâr'ın Aladağ'da İlhan olması. Müslüman olan Tekûdâr'ın Memlûklarla dost-

luk siyaseti izlemek istemesi ve fakat karşılık gör-memesi; yine Tekûdâr'ın Karamanlılara şiddet uy-

gulayan Kongurtay'a engel olması; İlhan'ın bu siyasetinin, şamanı Moğolların direnmesine yol açması.

1282 Konya'da Vezir Sahip Ata medfeni.

1284—1296 Sultan Mes'ut Dönemi. 1284'de Ahmet Tekûdâr'a giden Mes'ut'un İlhan'la görüşmesi sonucunda, Selçuklu ülkesinin Mes'ut ile Gıyaseddin arasmda paylaştırılması. Argun'un amcası Tekûdâr'ı («Ahmet Han babalarımızın yasasını bırakıp onların tanımadığı İslâmiyete girdi...» gerekçesiyle öldürüp yerine geçmesi; Tebriz'de beklemekte olan Mes'ut'u tek basma tahta geçirmesi. Gıyaseddin'in Erzincan'da öldürülmesi ve Mes'ut'a Kayseri ve Konya'da tahta çıkış töreni yapılması.

266

1285 Daha önceleri tzzeddin Keykevus, sonraları onun oğlu Şiyavuş'un taht mücadelelerini destekleyerek başkaldırmış bulunan Türkmenlerin bu kez Keyhüsrev'

in oğulları nâmına yapılan mücadeleye katılmak üzere harekete geçmeleri, Keyhüsrev'in annesinin Karaman oğlu Güneri Bey ve Eşref oğlu Halil Beyi Konya'ya davet etmesi. Bu beylerin Konya'ya doğru hareket etmeleri üzerine Konya halkının silâhlanması.

Türkmenlerin Keyhüsrev'in çocuklarım sultan ilân etmeleri. Vezir Sahip Ata'ya bağlı güçlerin Konya'ya gelmesi ve duruma el koyması ile Keyhüsrev'in ailesinin Konya'dan kaçması. Geyhatu'nun 20.000 kişilik yeni bir Moğol ordusu ile Anadolu'ya gönderilmesi.

Türkmenlerin bir süre mücadeleye devam etmeleri ve sonra Konya'dan uzaklaşmaları. Sultan Mes'ut'un Keyhüsrev'in annesini ve iki çocuğunu Moğol Ham Argun'a yollaması. Moğolların bu çocukların Keyhüsrev'in oğulları olmadıklarını -anlamaları, başlarım keserek Türkmenlere göndermeleri. Olaylar, bazı Türkmen beylerinin, artık, dolaylı da olsa, taht mücadelelerine karıştıklarını, bu mücadeleler sırasında kendi ağırlıklarını ortaya koyarak iktidarı paylaşmak istediklerini, fakat Moğolların kendi iradeleri

doğrultusunda belirli bir Selçuklu yönetimini desteklemeleri karşısında, haliyle, merkezde (Konya'da) sürekli bir varlık gösteremedikleri anlaşılmaktadır.

1286 Karamanlıların kendi erkin oldukları bölgelerde kalmaları. Germiyanlıların Gorgorum (Beyşehir) bölgesini ele geçirmeleri. Moğol ordusu ve Selçuklu kuvvetlerinin hareket etmeleri üzerine Türkmenlerin çekilmeleri. Türkmenlerin baskınlarla Selçuklu ordusuna kayıplar verdirmeleri.

Germiyan,-Oğuz soyundan bir aşiretin adıdır, (Hay-rullah Efendi'nin Tarihi'nde belirttiğine nazaran) Af-

şar boyundandır. Germiyan oğullan adı, diğer bazı

beyliklerde olduğu gibi belli bir kişinin adına İzafeten değil, böylece, doğrudan bir soy adı olarak ortaya çıkmıştır. Germiyan Türkmenlerini ilk olarak Malatya yöresinde görmekteyiz. Germiyanh Alişir oğlu Muzaferüddin'üı Selçuklu Devleti tarafından Baba İshak isyanını bastırmakla görevlendirilmiş, bunda basan sağlayamamıştır. Kerimüddin Alişir ise tzzeddin (II.) 267

Keykâvus taraftarı olmakla itham edilmiş ve Pervane Süleyman'ın ihbar ve gayretiyle öldürülmüştü. Germiyan aşiretinin XIII. yüzyıl ortalarında Kütahya yöresine yerleştikleri anlaşılıyor. Germiyan oğullan, daha sonraları, Kütahya ile birlikte Denizli yörelerine de yayılmışlardır. İlginçtir ki, İzzeddin Keykâvus ve Siyavuş nâmına ayaklanmalara Türkmenler katılır-ken, Siyavuş'un Selçuklular tarafından yakalanmasında Germiyan erleri rol oynamışlardır. Germiyan oğullarını daha sonra Selçuklular doğrultusunda hareket etmekten vazgeçiren sebeplerin başında, bunların elinde bulunan Lâdik (Denizli) yöresinin, Sahip Ata tarafından kendilerinden alınması gelmiştir, denilebilir.

1287 Moğol ve Selçuklu ortak ordusunun, Karahisar bölgesine yürümüş bulunan Germiyan oğullarını yenilgiye uğratmaları. Karaman oğullarının Ermeniler üzerine yürümesi ve Tarsus bölgesini işgal etmesi. Ermeni kralının durumu Moğol Hanı'na sunarak şikâyetçi olması, Geyhatu'nun Moğol ordusu ile birlikte Selçuklu Sultanı Mes'ut ve veziri Sahip Ata'mn Karamanlıları cezalandırmak üzere harekete geçişleri, Karamanlıların sarp dağlara sığınarak savunmaya geçme-

leri.

1287 Tokat'ta Ahmet Paşa Camii.

1288 Moğol - Selçuklu ortak ordusunun Karahanhlarm çarpışan güçlerini ele geçirememeleri üzerine Karaman ülkesine dönerek bu yöreyi ve Lâdik şehrini tahrip etmeleri, çeşitli çatışmalardan sonra önce Karaman oğulları ve Eşref oğullarının, onları takiben de Germiyan oğullarının Sultan Mes'ut'a İtaat edecekleri konusunda ahd etmeleri ve barışın sağlanması. Vezir Fahreddin Ali Sahip Ata'mn Tebriz'e çağırılarak Sel-

çuklu mülküne yeni ağır vergilerin konulmuş oldu-

ğunun bildirilmesi, yaşlı vezirin Anadolu'ya hasta olarak dönüşü ve ölümü, onun yerine Fahreddin Kavzînî'nin gönderilmesi. Moğolların Selçuklu Devleti'nin idaresine tam anlamıyla el koymaları, Selçukluların sınırlı da olsa, iç işlerindeki nisbî ve kısmi özerkliği-nin de ortadan kalkması. Böylelikle Selçuklu Devleti tâbiiyet durumundan da düşmüş; siyasi, askerî, adlî

268

bütün görevlere Moğollarca el konulmuştur. Anadolu'nun tümünün Moğollarca iltizama alınması üzerine, çoğu İran'ın çeşitli şehirlerinden olmak üzere, Gürcüstan şehirlerinden ve Moğol egemenliğindeki çeşitli ülkelerden «memur» olarak çok sayıda kişi Anadolu'ya gelerek mâlî yağmadan payım almaya ve üreticiler de Selçuklu tahakkümündeki günleri arar duruma gelmeye başladılar. Moğolların onayı ile ülke iki idari ve askerî bölgeye ayırıldı. Kazvînî'nm de önayak olmasıyla, zulüm müthiş boyutlara ulaştı. Vezir Kazvînî, kendisine yeterince destek olunmadığından şikâyet ediyor, «Sultan» Mes'ut'a durumu böylece arz ediyordu. Hattâ vezir, Konya'ya geldiğinde yeterli bir kalabalıkla karşılanmadığından, iyi istik-bal edilmediğinden de dem vuruyordu. Bir keresinde, Ahî Ahmedşah önderliğindeki Konya Ahileri silâh-lanarak veziri karşılamaya çıkıyorlar, bu sefer vezir ürküyor, şehri terkederken de protestolara uğruyor-du. (Ancak ve nihayet 1291 yılında, iç soygunun son hadde vardığı bir dönemde, Argun Han'dan gelen görevliler vezir Fahreddin Kazvînî'yi alıp Tebriz'e götüreceklerdir ve vezir orada Han'ın buyruğu ile idam edilecektir. Bu olayın gerçekleşmesinde, Argun zamanında İlhanlı vezirliğine gelmiş bulunan Sa'duddevle*

nin Han'ı ikna etmiş olmasının ve Han'ın itimadını

kazanmış bîr kimse olan Şemseddin KonyavI'nin Tebriz'de tanıklık yapmasının rol oynadığı belirtilir.) 1289 Moğol - Selçuklu ordusunun, Türkmenlerle barış yapılmış olmasına rağmen, Germiyanlılar üzerine yürümesi ve Germiyan güçlerini Denizli civarında yenilgiye uğratmaları, çok sayıda Oğuz Türkünün katledilmesi ve Alişir Ali şîr) torunu Bedreddin Murat'ın öldürülmesi.

128£ Ankara'da Ali Şerefüddin Arslanhane Camii.

1290 İlyas oğlu Hamid oğlu Feleküddin Dündar Bey'in öncülüğünde Borlu ve sonra Eğridir'de (Prostana) Hamid oğul an Beyliği'nin ilk örgütlenişi. Dündar, beyliği güneye doğru genişletecek ve Korkuteli'ni (İsta-nos), daha sonra da Antalya'yı ele geçirecek ve Germiyan - Denizli hudutlarına kadar genişletecektir. Eğridir imar edilecek ve Felekâbâd adıyla anılacaktır.

269

1291 Argun Han'ın ölümü ve Geyhatu'nun Han oluşu; bu sırada Karamanlıların Konya'ya doğru yürüyüp şehri kuşatmaları. Moğolların bizzat Geyhatu komutasında Konya'ya doğru gelmeleri ve Konya'da sevinçle karşılanmaları. Moğol - Selçuklu ordusunun Karamanlıların üzerine yürümesi ve Lârende (Karaman) şehrini yağmalamaları, yıkmaları ve ateşe vermeleri, Ereğli'yi (Herakliye) yakmaları, köylerini ateşe vermeleri, Karaman oğullarının —darda kaldıkları vakitler yaptıkları üzere— sarp dağlara sığınmaları. İlhanlı - Selçuklu ordusunun Eşref oğulları üzerine yürümesi, Denizli'nin kuşatılması ve düşmesi, şehrin üç

gün boyunca yağmalanması ve halkın katledilmesi, Eşref oğullan ve yöre halkının kılıçtan geçirilmesi.

Sözkonusu beyliklerden 7000 Türkün esir alınarak Konya'ya getirilmesi. Muzaffer Selçuklu ve Moğol ortak ordusunun Konya ve Kayseri'ye geri dönmesi.

Geyhatu'nun Aladağ'a dönmesi.

129) Bitlis'te Ulu Cami.

:

Tokat'ta, Sünbül Baba Zaviyesi (Halef Gazi Tekkesi).

1292 II- îzzeddin Keykâvus'un oğlu Kılıç Arslan'ın Kastamoni beyi Çobanoglu Yavlak Arslan ve Türkmenlerle birlikte saltanat için girişimde bulunması. Sultan Mes'

ut'un Moğol ordusu ile birlikte, kardeşi üzerine Kastamoni'ye sefer yapması. İlhanlı - Selçuklu ordusunun Kılıç Arslan'ın yanında döğüsen Türk - Oğuz kuvvetleri tararından saldırıya uğraması, kanlı bir savaştan sonra Sultan Mes'ut ve emirlerinin esir alınması; Moğol - Selçuklu ordusunun ardından gelen ikinci büyük bir ordunun bu kez Türkmenleri yenerek Kılıç

Arslan ve çok sayıda Türkmeni Öldürmeleri, Sultan'ın diğer kardeşi Ferâmurz'un kaçması... Olaylar bu yönde gelişirken Karamanlılar Konya'yı kuşatmışlar, bu sırada Kıbrıs'taki haçlıların Alâiye'ye saldırmaları

üzerine kuşatmayı çözerek ve güneye yönelerek haçlıları bozguna uğratmışlardır.

1292 yıh ile ilgili olarak kaydedilmesi gereken önemli husus, Osman Gazi'nin akınlarının İzmit yakınlarma kadar uzanmakta oluşuna dair mevcut kayıttır. Bizans vekayinamecisi Pachymeres, Batı Anadolu'nun Türkmenler tarafından istilâsını anlatırken, Kastamoni (Çobanoglu) Beyliği ve Kılıç Arslan'ın akıbeti, **270**

nihayet Osman Gazi'nin ortaya çıkışı İle ilgili bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgileri Osman Turan şöyle yansıtmaktadır (Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 613, 614, 652 : Pachymeres, trc. Coustin, Hist. de Constan-tinople, Paris 1673, VI, s. 744-748, 952, 991) : «. .Melik (Mes'ûd) muharebede sultan İzzeddin (Azatin)in oğlunu öldürünce Umur (Amur)un cesareti arttı.

Umur'un oğulları Ali ve Nâsreddin (Nastratius) Kastamoni havâlisinde oturan Türklerin sevgisini kazandı; Karadeniz ve Sakarya taraflarında Rumlara baskınlar yaptı. Onun tabii gözüken Atman Osman Gazi) de İzmit yakınlarına kadar akınlara girişti. . Umur Beyin ölümünden sonra Osman Gazi'nin kuvveti ve

fetihleri o derece arttı, ki onun artık Umur'un oğlu Ali'ye de tâbiiyeti bahis mevzuu değildi. Zira, Ali de Osman'ın cesaret ve muvaffakiyetlerini taklid ediyordu.» Böylelikle, Ertuğrul oğlu Osman Marmara sahillerine doğru ilerledikleri ve Anadolu'daki Bizans egemenliğini geriletmeye başladıkları düşünülebilir.

İmparator Andrenikos, Atman'ın (Türkmenler arasın*

da - Arapça söylenişe yakın bir biçimde - Otman, Otman Baba ve bu yolla Bizans kaynaklarında Atman) akınları karşısında Gazan

ve Olcaytu Hanlara şikâ-yette bulunuyor ve Türkmenlerden kurtulmak için

İlhanlılar'dan yardım diliyor ve kızkardeşini Moğol sarayına gelin gönderiyordu. Bizans kaynaklan Han'

in 30.000 kişilik bir ordu gönderdiğini ve bu ordunun Türkleri ezdiğini büdirmekteyseler de, ordunun, kü-

çük çapta bir erkinliği olan (ve esas itibariyle batıya yönelen) Osmanlılar üzerine değil, zamanının kudretli ve Moğollara karşı başkaldıran büyük Türkmen güçlerine karşı sefere çıkmış olduğu anlaşılmaktadır, özetle, 1292 ve takip eden yıllar) itibariyle, Çoban oğlu beyliğinin gücünü yitirmesi ve Selçuklu şehzadesi Ferâmurz'un Moğollarla ittifak hâlinde bulunan Umur (?) karşısında yenilgiye uğraması, daha sonra da Umur'un (?) ölümü Osman Gazi'nin bağımsızca hareket etmesini mümkün kılmıştır. Bu noktada Z.V.

Togan'ın şu açıklamasını aynı, s. 317) okumalıyız:

«. .'Amarius'ta bazılarının zannettiği gibi, 'Amirkhan'

yahut 'Umur' gibi isim olmayın 'emir' kelimesinin oğuzca söyleniş şeklinden alınmış olsa gerektir. Oğuzlar 'emir'i 'khamır' şeklinde telaffuz etmişlerdir. Bu-

271

rada 'amurius' 'emir'den murad, herhalde Emir Mu-

zafferüddin Yavlak'tır. Onun katlini müteakip Melik Masur (ki 'masur' kelimesi, isim değil lâkaptır, ihtimal 'mansur' demek olur) yani Melik Kılıç Arslan İle harbedip onu öldüren Emir Mahmud da Bizans kaynaklarında... 'Nasreddin' tesmiye edilmektedir, ki bu ad Emir Mahmudun lâkabıdır.» (Wittek'te kesin açıklama yok; Köprülü 'Umur Bey'i ad olarak düşünü-

yor.)

Tabiatıyla, Osman Gazi'nin bu dönemde kendi ölçüleri içerisinde güçlenmesini asıl sağlayan sebep, ona alp/gazilerin katılması, ya da katılan diğer unsurların alp/gazi geleneği içerisinde eriyerek yeni (veya eski!) bir hayat ve eylem tarzına uyarlanmaları oluyordu.

1292 Candar Oğulları'mn doğuş tarihi olarak benimsenen tarih.

1294 Moğolların, yıllar önce Çin'de uyguladıkları kâğıt para sistemini bu kez, İlhanlı Devleti'nin mâlî sıkıntıya düşmesi üzerine,

«çav» adıyla uygulamaya koyma girişimleri; ticarî hayatın sekteye uğraması üzerine vazgeçmeleri.

1296 Moğol noyanlarımn kendi hanlarına karşı isyanı. Uzun süre Anadolu'da bulunmuş olan Baltu Noyan'ın, Gazan Han'ın emri uyarınca Togaçar Noyan'a bağlı güçleri ezmesi, bu kez kendi kuvvetlenmiş olan Baltu'

nun Han'a karşı isyan etmesi Baltu Noyan'ın Sultan Mes'ut'un Han ile temasını önlemesi, Han'ın Anadolu'

ya 30.000 kişilik bir Moğol ordusunu Baltu'nun üzerine göndermesi, şiddetli çarpışmalardan sonra Baltu'

nun Baycu'nun torunu Sülemiş'in takibi karsısında kendine bağlı kalan sınırlı sayıda askerle geri çekilmesi ve sığınacak yer araması, nihayet £rmeni Kralı'

na sığınması, bu kralın Baltu'yu yakalayarak Gazan Han'a teslimi ve Baltu'nun idamı. Baltu'nun isyanı

süresince ve baskısı karşısında Sultan Mes'ut onun güdümünde gözüküyordu. Bu sebeple, Mes'ut da, ko-

numunun aldatıcı olduğunu ve olayların kendi iste-

ği dışında geliştiğini söylemesine rağmen Hemedan'a sürüldü.

Anî başkam Ahraetşah'm öldürülmesi. Defin törenin-272

de 15.000 kişi yürüdü, kırk gün yas tutuldu. Ahmet-

şah'ın manevî otoritesi yalnızca Ahiler, Konya halkı

üzerinde değildi. Geyhatu'nun bile Ahmetşah ile kar-

şılaşınca ona «Ahi Ata» diye hitap ettiği ve onu kendisine baba yaptığı belirtilir.

1296—1304 Karası (Karesi: Balıkesir) Beyliği'nin ilk ögrütlenişL

(t. Hakkı Uzunçarşılı: Nikeforus Grigoras İle Pachymeres'in «Kalambis» dedikleri ve yöreye yerleşme tarihi kesin olarak belli olmayan, ne var ki, bu tarihin 1296 veya biraz sonraki bir tarih olması muhtemel bulunan) Kalem Bey, oğlu Karası Bey ve silâh arkadaşlarının Balıkesir merkez olmak Üzere MİzyA bölgesini işgal ettikleri bilinmektedir, tbn Batuta'ya nazaran, Balıkesir'in kurucusu da onlardır. Balıkesir'

in, eski Akiraus şehrinin yanında imar edildiği anlaşılmaktadır. Karası Beyliği, kısa sayılacak bir süre içerisinde, Sındırgı, Bigadiç, İvrindi, Fırt (Susığırhk), Aydıncık, Ayazmend (Altınova), Bayramiç ve Ayva-cık'ı: bunu takiben de Ezine (eski Eolya ve Troya) yöresini ve

1302'den sonra da Bergama, Kemer Edremit (Burhaniye) ve Edremit'i egemenliği altına alacaktır. Uzunçarşılı'nm açıkladığı üzere, bu-Oğuz istilâlarına karşı Bizans İmparatorhığu'na yardıma gelen Katalanların 1304'de Artak (Erdek) sahiline çıkarak bu yörelerde bulunan Türk kuvvetleriyle yaptığı savaşların Karası oğulları ile cereyan ettiğine şüphe yoktur. Karası Bey, gerek Moğollardan kaçarak ülkesine sığman ve gerek Dobriçe'den Ece Halil komutasıyla gelmiş olan Sarı Saltuk'a mensup Alevî Türkmenleri kendi topraklarına yerleştirmek suretiyle bu havalideki Türk nüfus ve kudretini artırmıştır. Karası oğullarının, diğer beyliklere nazaran gazi Örgütü niteliklerinin ağır bastığı, Kalem Bey ile Karası

Bey'üı de esas olarak, Örgütçü birer alp oldukları dü-

şünülebilir. Toprağa «sahip» oldukça, toprağa tesahup ettikçe (toprağı korudukça) bir «beylik» hüviyetine büründükleri, yönetimin babadan oğula geçmesinin oluşumunun da bu düzey içerisinde ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Karası oğulları hakkında dikkate değer kayıtlar bulunmasına karşılık, Karası oğullarının kendilerine ait bir eser, bu beyliğe ait bir kitabe ya da sikke bulunmuş değildir.

273

1297 — 1298 Memlûkların Amid'i (Diyarbekir) işgali. Ermeni bölgelerinin Türkmenler tarafından ele geçirilmeye başlanması. Maraş'ın Türkmenlerce yemden fethedilmesi. Baycu Noyan'ın torunu Sülemiş'in kendisini Anadolu'da hak sahibi görerek Gazan Han'a isyanı. Suriye'ye sefere çıkmış olan Gazan Han'ın seferden vazgeçerek Sülemiş üzerine yürümesi,, yardım vaad eden Memlûkların ordusunun gelmemesi üzerine Sülemiş'

in yenilmesi ve güneye çekilmesi, yeni güçler toplayarak yeniden mücadeleye girişmesi, sonuçta 1298'de yakalanarak Öldürülmesi. (Bu olaylar dizisinde dikkate değer olan bir yön de, Karaman oğlu Güneri ve Mehmet Beylerin Sülemiş'i desteklemiş olmalarıdır.

Rivayete nazaran, Osman Bey de aynı ittifak içerisindedir.)

«. .Baycu Noyan'ın torunu olan Sülemiş bu tayine razı olmayıp vâliiumumîlik benim hakkımdır diyerek, Bisüvüt ve onlarla birlikte olan kabilelerin teşkil ettiği tümenin başında olduğu halde, ayaklandı, Calayır ve Khıtay uruklarının beyleri de bununla bera-berdi. Karaman-oğulları da Sülemiş tarafında bulundular, hattâ Karaman-eli bu isyanın merkezini teşkil 1 etti. tbn Fadlallah al-'Umarî, 'Sülemiş

Karaman dağlarına malik olduktan sonra Gazan'a isyan etti' demiştir. Osmanlı rivayetlerinde Bayancar Tatar'a karşı

Ereğli'de vaki olan savaş hakkındaki hâtıra (Neşri), Karadeniz - Ereğlisi'nde değil, Karaman - Ereğlisi'nde vaki olan savaşa aittir (Köprülü'nün 1298'de İlhanlıların Karadeniz Ereğlisi'ne kadar indiklerine dair mütalâası Osmanlı rivayetlerini Karadeniz Ereğlisi'ne ait telâkki etmekten ileri gelmiştir). Sülemiş bu Ereğli civarında Buçukur ve Bayancar ile çarpışıp" onları

çnağlûp etti ve Bayancar'ı ele geçirerek öldürdü. Bu kış çok kar yağmış olduğundan Sülemis'i tenkil için Tebriz'den yardım gönderilemedî. Karamanlı ve Osmanlı rivayetlerinden anlaşıldığına göre, Germiyan -

oğullan ile onlara komşu olan Varsaklar ve Çavdar Tatarları da 'Tatarlar'la beraber, yani, Tebriz hükümeti tarafında olmuslarsa da, Sülemiş bütün Batı

Anadolu'yu almaya mavuffak oldu. . Memlûklar ile temasa girerek onlardan da yardım vadini aldı. Osman Bey'in bu hâdisede Karaman-oğlu ile birlikte Sülemiş tarafında bulunduğu, Osmanlı rivayetlerinde, **274**

Bayancar'ın düşman, Karaman ile Sülemİş ve Muhlis'

in dost gösterilmesi ile sabittir... Sülemis'in... hareketlerine candan iştirak eden Türk Babaî şeyhi Muhlis Paşa'dır. Osman Bey'in seferine iştirak etmiş(tir).

Osmanlı rivayetleri (yanlış olarak Sülemis'in ağabe-yisi olarak gösterdiği) Samsa Çavuş hakkında 'Mu-durnu'da otururdu, yoldaşlığa yarar cemaatleri çok idi* demektedir... Karaman-oğuHarı'nın tarihçisi Şi-karî Osman Bey'i bu isyan hareketlerinde Karamanoğlunun müttefiki göstermiş ve Turgut uruğu beyi Ali Bey'in Murad Hüdavendigâr'a hitaben : 'Senin babanı Germiyan-oğlu elinden kurtaran Karaman-oğlu değil mi? Osman Bey'e alem ve nakare vererek bey yapan da Karaman-bğlu değil miydi?' diyerek Osman*

Bey'e emirlik alâmeti olan alem ve nakare'nîn Karaman-oğlu yoluyla geldiğinin Birinci Murad devrinde herkesin bildiği bir hakikat sıfatiyle anlatmıştır... Uydurulmuş olması muhtemel olmayan rivayetlerde ise o, Sultan Alâeddin'e muhalif gösterilmiştir (Aşıkpa-

şazade).» (Z.V. Togan, s. 319-321.) Bunlardan sonra,

«Aktav Tatarları ile savaş» rivayeti vardır ki 1300 yılı dolayına dairdir. Yine aynı zamana dair «Bursa yanındaki Yenişehir'de Tatarlarla savaş» rivayeti mevcuttur.

Bu ve daha sonraki yıllara dair rivayetlerin, ve yine kaleme çok sonraları alınmış olundukları bilinen rivayetlerin (ve hattâ, meselâ, Neşri'deki çeşitli hikâyelerin) önemli bazı istisnalar mevcut olmakla birlikte, hâlâ yeterli sayılabilecek tahlilleri yapılmış değildir. Bunlar, Osmanlılığın doğrudan takvimsel «kuruluş» tarihlerini ve < olaylarını açıklamasalar bile, rivayetlerin kaleme alındıkları yıllarda, Osmanlılığın belirli düzeyde devletleşmişliğine rağmen, o dönemlerin dahi böyle rivayetlerin yazıya dökülmesini mümkün kılan bir yapıya, bir anlayışa sahip bulunulduğunu göstermesi ve Tarihsel gelişmeye işaret etmeleri bakımından önem taşımaktadırlar. Meselâ, Osman

Bey'in ümmî oluşu, şamanî töreyle and/kargış eyleyişinde bulunması, Neşrî'nin bunları kaleme aldığı

dönemde yadırganacak şeyler olmaktan ötede, yazarının övgü almasına sebep olacak kayıtlardır.

1296 (tzzeddin II. Keykâvus'ün torunu ve Ferâmurz'un oğ-275

m) Alâeddin (III.) Keykubafın Gazan Han tarafın-

dan getirilip «sultan» ilân edilmesi. Anadolu'nun idari ve malî yönden dört bölgeye ayrılması. Anadolu'

nun çeşitli yörelerinde otorite boşlukları ve çeşitli mahallî baskıların halk üzerinde had safhaya ulaşması.

1298 Beyşehir'de, Eşrefoğlu Camii.

1299 Z.V.Togan (aynı, s. 314): «...öyle anlaşılıyor ki, Osman Beyin babalarına ait hatıralar ancak oğulları, Boğazları geçerek Edirne'de yerleştikten sonra tesbit edilmeğe başlanmıştır. Onun için bu hatıralardan istifade ederken çok ihtiyatlı bulunmak mecburiyetindeyiz. Muhakkak olan şu ki, Kayı beyleri o sıralardaki Uc beyleri arasında medeniyetçe geri kalan savaş erleri olmuşlardır. Bu cihetten ilk tarihlerini kendilerinden daha çok komşularından öğreniyoruz. Fakat komşuları da bunların menşei ve mebdei meselesi ile ancak pek geç ilgilenmişlerdir. İlk devirlerinde bu kayı beylerini kimse tanımamış. İlhanlıların müverrihi olan Reşideddin'in tarihinde ve Anadolu va-

kalarına tahsis edilmiş olan İbn Bibi ve Aksarayî'nin eserleri gibi yerli kaynaklarda, ne Ertuğrul'un, ne de Osman beyin isimleri geçer. Halbuki bunlar muasır-lardı ve Aksarayî Uc seferlerine bizzat iştirak etmiş

bir zattır. Ertuğrul ile oğlu Osman'ın o zamanki siyasî hayatta en küçük bir ehemmiyeti olsa idi, muhakkak ki zikrederdi.»

Gerçekten de, Osmangiller yalnızca gerçek medeniyet'e göre kandaş değil, «uc beyleri arasmda (da) 'me-deniyet'çe geri kalan savaş erleri» idiler. Osmanlı savaş erliğinden imperîum'a giden yolun ilk «giz»i burada yatar.

1299 Söke'de, Menteşe oğlu Süleyman Bey Camii.

1299 Frenk donanmasının ticaret için geldiğini söylediği Sinop'ta anî bir baskınla Pervane oğlu Mes'ut Beyi esir almaları ve Kefe'ye götürmeleri; Mes'ut Bey'in yüksek bir fidye ödeyerek kurtulması ve Sinop'a dönmesi.

1299 — 1300 Anadolu'da çeşitli bölgelerde mahallî eşkıyanın çoğalması, Moğol zulümlerinin artması, dayanılmaz çeşitli vergiler konulması, üreticilerin ve bazı şehirler halkı-276

ran fevkalâde zor hayat şartları içerisine düşmeleri; bunların yanısıra doğal âfetlerin başgöstermesi.

1300 — 1312 Karaman oğlu Mahmud bey dönemi.

1300 — 1322 Gazi Çelebi'nin Sinop Beyliği.

1300 — 1361 Karası oğullarının bağımsız olarak yaşadıkları -kahuİ

edilen- dönem.

1300 — 1301 Hamid Oğullan'mn biri Eğridir'de diğeri Antalya'da (Dündar Bey'in kardeşi Yunus Bey*in beyliğinde) iki kol hâlinde örgütlenmeleri.

1301 Beyşehir'de, Eşref oğlu Süleyman türbesi.

1302 Alâeddin (III.) Keykubat'ın mâlî soygunlara maiyetiyle birlikte katılması ve bu yolsuzluklanndan dolayı

İlhanlı Gazan Han'a gönderilmesi, yargulanması, suçlu görülmesi ve tahttan indirilerek İsfahan'a sürülmesi; yerine II. Mes'ut'un ikinci defa «tahta çıkanl-ma»sı.

1303 Germİyan(hlar)ın Kerimüddin AIİşir oğlu Yakup'un beyliğinde Germiyan Oğullan Beyliği'ne dönüştükle-ri kabul edilen tarih. Germiyan Oğullan 1429'a kadar yaşayacaklardır.

1304 Gazan han'ın ölümü, İlhanlı tahtına Muhammed Olcaytu Han'ın (1304 - 1316) geçmesi.

1305 Olcaytu'nun îrencin Noyan'ı Anadolu komutanlığına göndermesi, bu noyanın tlyas adh bir Türk beyinin sı-

ğındığı Sultan Hanı'nı çok uzun bir kuşatmaya rağmen düşürememesi, İrencin'in baskılan, Aksaray'da soygun ve katiller.

1305 Aydın oğlu Mehmet'in fetihlerine başlama tarihi. Ay-

dın oğlu Mehmet Bey 1305 - 1334 arasında yönetimde kalacaktır. Beylik ise, 1390'a kadar ve sonra da 1402 -

1426 yıllarında yaşayacaktır.

Aydın oğlu Mehmet Bey, Germiyan ordusu subaşısı

îdi. Yakup Bey'in emri ile Ege yöresinde elde ettiği yörelerde babasının adıyla anılan bir beylik kurmuştur. Bu tarihlerde Batı Anadolu, yani Büyük Men-

deres'ten Marmara sahillerine kadar olan sahada fetihler şu genel manzarayı gösteriyordu : Lidyadan ve Eolya ve Mizya'dan (Balıkesir havalisi) Hellespont 277

yani Çanakkale Boğazı'na kadar olan yerleri Kalem Bey ile oğlu Karası Bey; Filadelfiya yani Alaşehir'in batısından İzmir'e doğru olan sahayı Saruhan Bey; Büyük Menderes'ten itibaren Tire ve Efes (Ayaslug -

Selçuk) taraflarını Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey aldılar (1304). Sasa Bey, Birgi'yi de elde etmişti, fakat ona karşı rakip çıkan Aydın oğlu Mehmet Bey, buraları savaş sonucunda Sasa Bey'den aldı (1308).

Mehmet Bey bu sahada rakipsiz olarak fetihlerine devam etti. 1310'da Müslüman İzmir'ini, daha sonra Ayaslug (Selçuk), Tire, Sultan Hisarı ve Bodemya'yı

ve 1326'da Gâvur İzmir'i denilen sahil İzmir'i aldı.

Kendisine Mübarizüddin lâkabı verilen Mehmet Bey, zaptettiği yerlerden Ayaslug'u ve Sultanhisan'm büyük oğlu Hızır Bey'e, İzmir'i ikinci oğlu Umur Bey'e, Bodemya'yı (Ödemiş'te) üçüncü oğlu İbrahim Bahadır Bey'e, Tire'yi dördüncü oğlu Süleyman Bey'e, verdi. En küçük oğlu İsa Bey'i yanında alıkoydu, (t.

H. Uzunçarşılı ve Uzunçarşılı'dan Eflâkî ve Enverî.) Mehmet Bey henüz İzmir'in zaptından önce, ilk donanmasını Ayaslug'da meydana getirdi. Rumlardan

Cenevizlilere geçmiş bulunan İzmir'i aldıktan sonra yeni bir donanma vücuda getirdi. İzmir Beyi Umur Bey, babasının sağlığında

bu donanma ile Sakız, Boz-caada, Ağnboz, Mora ve Rumeli sahillerine başarılı
akınlar yaptı.
1308 Amasya'da, Timurhan Medresesi.
1309 Candar oğullarından Süleyman Paşa'nın Kastamoni'
ye yeniden egemen oluşu. Süleyman Paşa dönemi; 1309 - 1339.
1309 Amasya'da, Melike Hatun Bîmarhanesi.
1310 Sultan Mes'ut'un ölümü ve yerine V. Kılıç Arslan'm
«tahta çıkarılma»sı. Selçukluların son «sultan») olan Mes'ut'un ikinci saltanatı o kadar sönük ve belirsizdir ki, sultan'ın ölüm tarihi konusunda bile mutabakat yoktur (= 1308 ?, 1310 ?). Birçok kaynak, bu son Kılıç Arslan'ın adım bile anmaz. Bu bakımdan Anadolu Selçukluluğunun bitiş tarihi olarak 1310'un kabul edilmesi tutarlıdır.

1310 Saruhan Oğullan'nın Beylik olarak vücut buldukları
278
kabul edilen tarih. Beyliği kuran Saruhan'in, 1305 yılından itibaren Manisa yöresine yayılarak fetihler yapan Oğuzların önderliğini yürüttüğünü biliyoruz. Leşken (Laskaris) ilinin merkezi olan Manisa'yı 1313'de zaptedecek olan Saruhan Bey hududunu denize doğru genişletecek, hemen hemen eski Lidya'ya sahip olacaktır. Saruhan Oğulları Sakız, Naksos ve Sakız'daki Cenevizlileri ve Milli'yi vergiye bağlayacaktır (Uzun-
çarşılı: Dukas). Saruhan Oğulları bazan yalnız, bazan da Aydın Oğulları ile ortak deniz seferleri yapa-caklardır. Saruhan Beyliği, 1310 (veya 1313) - 1390 ile 1402 - 1410 yılları arasında varolmuştur.
1312 ; Uc Türkmenlerinin genel bir kalkışma içerisine girerek Moğol egemenliğini yoketme girişimleri. 01-caytu Han'ın Memlûklara karşı başarısız bir sefere teşebbüs etmesi üzerine Karaman Oğullan Konya'yı
ele geçirdiler. Diğer uc Türkmenleri de ayaklandılar ve Moğol egemenliğim hedef aldılar.
1312 Niğde'de, Hüdavend Hatun Türbesi.
Birgi'de Ulu Cami.
1313 Sinop Beyi, Ünlü denizci Gazi Çelebi'nin Trabzon Rumları ile müttefik olarak Cenevizlilere karşı Kırım sahillerinde ve Kefe'de

zaferler kazanması.

1314 Olcaytu'nun İrencin'i geri çekerek Emir Çoban'ı Anadolu'ya göndermesi. Türkmen beylerinin davete uyarak itaat göstermeleri, Karamanlıların itaat etmemeleri, Emir Çoban'ın Konya'ya yürümeleri, Karamanlıların Konya'yı terkederek memleketlerine çekilmeleri.

1314 Germİyan Oğulları'nın Alaşehir'i (Filadelfiya) vergiye bağlaması.

1314 —1390 Lâdik Beyleri. Germiyanlılar tarafından, Genniyanh Ali Bey'in oğlu İnanç Bey'in Denizli Beyliğine getirilmesi ile meydana gelmiştir; înanç Oğulları olarak da anılır.

1317 Ebu Said Bahadır Han'ın (1317 - 1335) Çoban Bey'in oğlu Timurtaş'ı Anadolu genel valiliğine göndermesi.

1318 Tİmurtaş'ın son Selçuklu simgelerini' de kaldırması, dağıtılan hanedana mensup şehzadelerin uç beylerine 279

sığınmaları. Timurtaş'ın Kilikya seferi ve Tarsus bölgesini işgali.

1319 Sinop Beyi Gazi Çelebi'nin donanması ile Trabzon'a saldırması ve şehri yakması.

1320 Timurtaş'a başkaldırmaların meydana gelmesi. Bu sırada, Karaman oğlu Burhaneddin Musa Bey'in Kon-

ya'yı işgali. İsyanları bastıran Timurtaş'ın Karamanlıları Konya'dan çıkarması.

1322 Timurtaşın Anadolu'da sert ve kararlı bir idare kur-duktan sonra bağımsızlığını açıklaması, kendisini Mehdi olarak ilân etmesi, Bahadır Han'ın hükmüne son vermek üzere Memlûklarla anlaşma cihetine gitmesi, bunun üzerine Timurtaş'm babası Emir Çoban*

in oğlunu bastırmak ve ezmek üzere Bahadır Han tarafından görevlendirilmesi, Timurtaş'ın yakalanması

ve İlhan'a götürülmesi, affedilmesi, yeniden Anadolu'ya gönderilmesi.

Gazi Çelebi'nin Ceneviz donanmasını Sinop limanında yoketmesi, Ölümü ve Sinop'a defnedilmesi. Sinop'ım Candar oğlu Süleyman Paşa tarafından ilhakı.

1326 Timurtaş'ın bağımsızlık mücadelesi veren Türk beyliklerine karşı İstilâ hareketlerine girişmesi; Moğollara karşı mücadelede ısrarlı ve dirençli olan Karaman illerini sahillere kadar işgal etmesi

(malűm. Karamanlılar, yine, ancak sarp dağları ellerinde bulun-durabilecekledir), Antalya'yı Hamid oğlu Yunus Bey'

den, Beyşehri'ni orada öldürdüğü Eşref oğlu Süleyman'dan alması, Batı Anadolu uçlarındaki Türkmen beylikleri üzerine sefer yapması, Alaşehir'e kadar ilerlemesi.

1327 Hemen bütün Anadolu'nun Moğolların yeniden eline geçmekte olduğu bir sırada, İlhanlılarda Çoban Bey's karşı hareketlerin arttığı ve Çoban Bey'in Öldürüldüğüne dair bilgiler alınması üzerine Timürtaş'ın Memlûklara sığınması, merasimle karşılanması.

1327 Akşehir'de Seyit Mahmut Hayrani Türbesi: Ahmet oğlu Abdullah'ın yaptığı çiniler.

1328 Karaman oğlu Musa Bey ve Hamid oğlu İshak Bey'in şikâyetleri ve Ebu Said Han'ın aynı doğrultuda telkin 280

ve ısrarları üzerine Sultan Nâsır'da endişe uyanması

ve Timurtaş'm öldürülmesi.

1334 Aydın oğlu Umur Bey; 1348'e kadar.

1335 —1336 Ebu Said Han'ın ölümü ve İlhanlı Devleti'nin parçalanması. Beylikler dönemi ve Osmanlı Devleti'ne giden yol.

281

DÜŞÜNCE VE BİLİM TARİHİ

Osmanlılık öncesinde Türklerin Küttür Kökenlerine Bir Bakış

ÜMİT HASSAN

GİRİŞ

Bu bölümün amacı, Türklerin Osmanlılık öncesindeki inanç ve davranışlarının bazı dayanak ve gelişme evrelerine dikkati çekmefe amacıyla sınırlıdır. Bu kökenlerden ve gelişme evrelerinden söz ederken, bazı konulara ağırlık vermiş olduğumuz görülecektir. Örnekleri de sınırlamak durumundaydık. Tercihimiz, kısaca, Türkle-

rin tarihindeki kollektif davranış ve İnançtan bireysel düşünce ve uygulamaya geçişin temel dinamiğini izleyebilme yolunda bir tas-lak çizme çabasıdır.

tik inanç sisteminin davranışı bütünleyen bir çerçeve oluşturduğu söylenebilir. Bu çerçevenin parçalanmaya yüztutması, Türk topluluklarının siyasallaşmasıyla içice geçen bir gelişme

göstermektedir. Sözkonusu değişim, Türklerin tarihinin değişik dönemeçlerinde izlenebilir. Bu bakımdan, kandaş hayat tarzı ve onun inancından uygarlık zeminine geçiş süreçlerinin karşılaştırmalı bîr biçimde in-celenmesine hazırlık olmak üzere, bu geçişlerin ilk örneğini oluşturan Uygurlar ele alınabilirdi. Öyleyken, bir Karahanh ve Selçuklu platformlarının vurgulanması, bunun, Osmanlılık konusundaki çalışmaları tahrik etmesi açısından öncelikli bir yere sahip olması dolayısıyladır.

Eski ve en eski Türklerde hayat tarzı olarak kabile toplumu bulunduğuna göre, «düsünce»nin tarihi, tabiatıyla, bir «inanç» tarihi biçiminde gözükmektedir. Demir cevheri çıkartılması ve işlenmesi, ok'un ve Üzenginin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması gibi teknik nitelikteki faaliyetler de, «bilimsin fen kolundaki ilk evrelerini oluşturur. Kabile toplumu, davranış ve inanç bütünleşmesine dayanan bir örgütlenmedir.

Eşitlikçi, dayanışmacı, hoşgörülü bir hayat tarzıdır kandaş kabile toplumu. Üstelik, Türk kabile toplumunun temel değerleri, töresi, göçebe kandaşlık kökenli olduğundan bağlı bulunduğu özgürlük - eşitlik - kardeşlik ilkesi pek net olarak izlenebilir. Ne var ki, bu saf örgütlenmeye dayanan toplum biçimi ve onu izleyen, kısaca

«yönetim» evresi diye belirtebileceğimiz hayat tarzı Önemli ölçüde fetih-yağma ekonomisine bağlı olduğundan ve yine, kandaş kabileler ve federasyonlar arası mücadelelerin sürüp gitmesinden dolayı

285

«uygarlık» dünyası diyebileceğimiz sosyal sınıflı toplum yazarların-ca hep kötülenmeye çalışılmış, kandaşların savaş-işi'ni yürütmede-ki becerileri karşısında sözkonusu kötüleme çabası yüzyıllar ve bin yıllar boyu devam etmiştir.

Gerek kandaşlığın ve gerekse uygarlığın gelişme ve değişmesini yansıtan bütün maddî - manevî öğeler «kültür» olarak adlandırılabilir. Gerçi, kandaşlığın ürünlerine de uygarlık betimlemesi altında yer veren pek çok yazar vardır ama, temelden farklı iki ayrı hayat tarzının aynı «uygarlık» sözüyle karşılanması yetersiz ve zaman zaman yanlış olmaktadır. Kamunun bütünselliğine dayalı, esas olarak toplum bireyleri arasında ve kadın île erkek ayırdı bakımından eşit kuralların uygulandığı, ancak zamanla ve belli bir ölçüde

toplumda katmanlaşmanın sözkonusu olduğu, onun da salt yönetim erkinin kullanılmasıyla ilişkili olarak başgösterdigi kandaş

hayat tarzı ile, öte yandan, artık örgütlenme ve yönetimin yerine

«siyaset»in egemen olduğu, sosyal sınıfların varlığı ve niteliği Ölçüsünde biçimlenen, yazı'nın toplumun işleyişi bakımından sistemlice kullanıldığı, ticaretin başat olarak bulunduğu uygar bayat tarzı

ayrı ayrı adlandınlmalıdırlar.

Kandaş hayat tarzı ile uygar hayat tarzı sadece iki ayrı hayat biçimi değil, birbiriyle çelişen iki toplum olmuştur. Bu çelişme hem kandaşlığın kendi içerisindedir, hem de uygarlığın ilk boygösterme-sinden başlayarak kandaşlar ile uygarlar arasında sürmüştür.

Gerek kandaşlıktaki katmanlaşma süreci, gerekse kandaşlık dünyası ile uygarlık dünyası arasındaki mücadeleler etkileşim içerisindedirler, özellikle, kandaş nitelikteki federasyon ve konfederasyonların uygarlığı yenilgiye uğratmaları, uygarlık alanlarını fethetmeleri büyük, toplumsal alt-üstlükler, önemli tarihsel değişmeler meydana getirmiştir.

Eski Türkler ve Asya'nm diğer kandaş topluluklarının davranışı toplu eyleme dayanır. Birlikte üretmiş, birlikte savaşmış, birlikte tören yapmış, şölen vermişlerdir. Bu bakımdan, Eski Türklerdeki düşünce de kamusal ve kollektiftir, topluca eylemle bütünle-

şir. Ziya Gökalp'ın deyişiyle, Eski Türklerde kutsal olmayan hiçbir şey bulunmadığı içindir ki, kamusal düşünce de kutsallıkla örtüşür, hattâ çoğu görünümüyle aynılasır. örgütlenme ve örgütlenmenin giderek bir ölçüde katmanlı bir toplum biçimi demek olan yönetim aşamalarında düşünce tarihini araştırmak demek, inanç

sistemini ve bu açıdan tarihsel gelenekler bütününü, tdre'yi değerlendirmek demektir.

Kandaşlığın içsel gelişmesi ile dış etkileşimi de bir bütün oluşturur. Kandaş toplulukların kendi içsel değişmeleri ile birbirleriyle
286

ilişkileri ve uygarlık âlemi ile ilişkileri soyutlanarak ele alınamaz.

Kandaşların uygarlarla savaşmaları, savaş-işi'ni yürütmeleri, İlk bakışta bir «dış dinamik» olarak niteîendirilebilirse de, bu iş, aynı zamanda bir geçim tarzı olduğundan bir «iç dinamik»tir. Dolayısıyla,

Eski Türklerin ağırlıklı nitelikleri itibariyle kandaşlıklarını sürdürdükleri ölçüde, diğer kandaş topluluklarla ve Özellikle Çin, Hind.ve İran uygarlık alanlarıyla ilişkide bulunma yol ve yordamları da tö-relerinin bir parçası biçiminde oluşmuştur ve genel düşünceleri içerisinde yer alır.

Eski Türk yazıtları kendi zaman-mekânları itibariyle bir anıt

-yazı geleneği içerisinde yer alırlar. Ne var ki, bu yazıtlar, büyük federatif zıplamaların kazandırdığı tecrübelerin, alp geleneğinin ve bu geleneğin akrabalık sistemlerinin yardımı yoluyla sivrilmelere uğraması sonucu oluşmuş bulunan Türk soylularının tarih gelişimine karşı birer övünç ve aynı zamanda birer direnç anıtıdırlar. Ticaretin hayat tarzı açısından başat bir konuma yükselmediği bir dönemin ürünü oldukları için de, iktisadî değerlerle ilişkili «sistemli yazı» kavramına dahil edilemezler. Bunların iktisadi temele yönelik tarafları, savaş ekonomisinin ve onu çevreleyen töre'nin yansıtılmasıyla orantılıdır.

532 - 630 yılları arasındaki Göktürk egemenliğinin sona ermesini takiben Göktürklerin 682'de yeniden canlanmaları, eski federatif sayılabilecek bünyelerinin bu kez daha geniş bir boylar yel-pazesiyle konfederatif bir bünyeye dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.

682'de Kutluğ tlteris Kağan'ın önderliğini izleyen oğullan Bilge Ka-

ğan ve kardeşi Kültigin'in önderlikleri dönemindeki yazıtlar, ger-

çekten de, hem birer övünç anıtı, hem de kısa sürede, 745'de bitecek olan Göktürk egemenliğinin tarih önünde bir muhasebesi niteliğindedirler.

Orhon ve Yenisey Yazıttan olarak da adlandırılan bu bengütaş-ların başlıcalan, Kültigüı, Bilge Kağan ve vezirleri Tonyukuk'un adına dikilen yazıtlar bir bakıma birbirlerini tamamlarlar. Kültigüı

ve kendi adıyla anılan yazıtta Bilge Hakan içerisinde bulunulan aşamanın sezgilerini yansıtır. Tonyukuk, somut olaylarla bezenmiş bilgiler vermiş bulunmaktadır. Ongin ve Kuliçur yazıtları ise, doğrulan Alp geleneğine ilişkindir. Alp Eletmiş ve Kuli Çur'un yiğitlik-lerini özetler.

Özetle belirtirsek, yazının sistemli bir biçimde kullanılması, ticaretin toplum içerisinde başat hâle gelmesiyle mümkündür. Bu, yazının gündelik hayatta da işlev göstermesini içeren bir süreçtir.

Orhun Anıtları gibi töre'nin o zaman şartlarına yansımasını kapsayan anıtsal belgeler Türklerdeki yönetim erkinin boyutlarını göste-

287

rir. Ancak, yazı'nın sistemlice kullanılması hayat tarzıyla bütünleşen bir toplumsal olaydır. Bundan ötürü, bu evreye varıncaya kadar, Türklerde inançların ve geleneğin yaşatılması esas olarak sözlü bir birikime dayanır.

Tarih'in tarihöncesi - öntarih - tarih kesintisizliğinin düz bir çizgi izlemediğini; birikmeler, zıplamalar, gerilemeler ve İlerlemeler-den, ve fakat temelde gelişerek, değişerek, ilerleyerek oluşan bir süreç olduğunu dikkate alarak diyebiliriz ki, Türk toplumunda da sürekli bir değişme ve ilerleme olmuş, yeni kültür birikimleri oluşmuş, büyük uygarlıklara varılmıştır. Ne var ki, en eski Türk kandaş gelenekleri, bazı ahvalde, değişik coğrafyalarda kabile toplumunun kalıntıları olarak nispeten canlıca yaşamış, ama çoğu zaman da, büyük Türk devletlerinin çevrelediği toplum yapısı içerisinde, önce değiştirilmiş ve sonra üzeri küllendirilmiş de olsa, kalıntılar olarak sürgit mevcut olmuştur. Bütün bunlar sözle Örülmüş bulunan inanç ve düşünceyi hesaba katmayı ve araştırmayı gerekli kılar.

288

ESKİ TÜRKLERDE İNANÇ SİSTEMİ

Samanlık, değişik biçimlenmeleri ve görünümleri olmakla birlikte evrenseldir. Bu inanç sistemi, kandaş toplumun örgütselliğini de açıklayan sosyal bir temeldir. Diğer bir deyişle, örgütsellik ile onun kutsallık planındaki yansıması samanlık karşılıklı kaçınılmaz bir ilişki içerisindedir. Samanlığın işleyişi yoluyla sürdürülen birlik-telik, kollektif eylem; toplumsal örgütlülüğün dayanağı olduğu gibi, bu Örgütlülüğün sağladığı gelenek-görenek platformu da samanlığın işlevselliğini sürdürmesini mümkün kılmıştır.

Samanlık, eski kandaş toplum inancıdır. Türklerin eski inanç sistemleri de şamanîliktir.

Orta Asya samanlığında uygulanan pratik ve teknikler, Kuzey Amerika, Güney Amerika, Avustralya ve dünyanın çeşitli yörelerine yayılmış ilkel-kandaş toplulukların pratikleri ile benzeşir. Samanlık, özel olarak coğrafya üretici gücü doğrultusunda oluşmuş, avcıbğın

geçim tarzıyla köklenmiş, gelişimi itibariyle avcılığın «manevî» mirasını devralmış olan Asya göçebeliğinin ayrılmaz bir par-

çası olmuş, kandaşlığın toplu eylemini simgeleştirerek bir Tarih gücü hâline getirmiş temel inanç sistemidir.

Asya Örneğindeki İskit - Hun - Türk - Moğol etkileşimi dikkate alındığında, samanlığın Asya kandaşlığı için genellik göstermesi bütün açıklığıyla ortaya çıkmaktadır. Taner Tarhan'ın deyişiyle, «İskitler ile Göktürkler, Hunlar ve Oğuzlar arasında İnkâr edilemeyen benzerlik. .» sözkonusudur. Samanlığın genel pratikleri, îskitlerdeki erkekliği gelişmemiş Enareler hakkındaki bilgiler, Altay samanlığında buna benzer arazların bulunması, and ve kankardeşlik törenlerinin özellikleri içki içmenin inançsal bir işlevi olması ve törenle gerçekleştirilmesi, defin törenlerine ilişkin motifler gözetildiğinde Hunlar ve Ural-Altaylarda tam bir benzerlik göstermektedir.

Şaman, işbölümünün bir biçimine canlılık kazandırırken, kabile üyeliğinin gerektirdiği olağan işleri de sürdürebilir. Kadın ya da erkek şaman herşeyden Önce kabile üyesidir. Böylelikle, şamanlar, toplumüstü olmadıklarından kamusal inanç, duygu, düşünceye tercüman olurlar. Bu toplumsal tavır, törenlerde bir coşku biçiminde 289

belirir. «Şaman» kelimesinin etimolojisi üzerine yapılmış pek çok araştırma mevcuttur. Güvenilir araştırmaların sonucunu özetlemek gerekirse, şaman sözünün kökü bakımından, «coşku, heyecan, sıçra-mak, oynamak, dövünmek. .» gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır.

Türk kavimleri samanlarına genellikle «kam» («kham») derler. Altay'dan başlayarak on'un üzerinde şivede kam adı kullanılır.

En eski Türk kültürünün izlerini bulmak için başvurulacak temel kültür odaklarından birini oluşturan Yakut Türklerinde kam'a (şaman'a) «oyun» adı verilirse de, karalık (samanlık) yapma işine, eylemine «kamla» («khamla») denmektedir.

Kamlığm, kökeninde, topluluğun varlığını sürdürmekle ilgili olarak görevli kılındığı anlaşılmaktadır. Kamların en eski, en temel işlevleri arasında insanm kendisini üretmesini zorlaştırabilecek engellerin ortadan kaldırılmasını ve doğumların sürdürülmesini sağlamak gibi inanç eylemleri olduğu görülmektedir. Yine, toplulu-

ğun varolan bireylerinin de korunması kamların boynuna borçtur.

Özellikle, hastalığa karşı savaşmak, hastalık getirebilecek doğa olaylarını değiştirmek kamın görevleri arasındadır, örneğin, Yakutlarda, Altaylarda ve diğer Türk bölgelerinde rüzgârın hastalık getirebileceğine inanılır. Bu rüzgârı durdurmak veya değiştirmek kamın işidir. Bugünkü Türkçemizde «yel» kelimesinin hâlâ, «rüzgâr» anlamı yanısıra, yer yer «hastalık, salgın hastalık, ağrı» anlamlarına gelmesi ve bazı yörelerde «cin» anlamını da taşıması, sözkonusu ilk inançların amsıdır.

Kamlık, kamusal hayatı yansıtır, kamusal düşünceyi oluşturur.

Zamanımızda hemen tamamıyla yağmur duasında kullanılan «yat taşı» («yat, yada, yede»), çeşitli olumsuzlukları önlemek, birçok iyi-likleri ummak ve istemek için kullanılmıştır. Fuat KÖprülü'nün yat taşı üzerine yazdıklarından da kanıtlanmaktadır ki, bir yat tası örneği en eski totem inancının değişerek, sürmüş olan bir kahntısıdır.

Oğuz bejinin oğluna yat taşı hakkında soru sorulduğunda verdiği cevap tılsımın vahşî hayvan kökenli oluşu gibi totem inançlı motifleri içerir. Efsâne, üretimi sağlayacak koşulların yaratılmasında Oğuz ceddini görevli kılar. Üretimi düzenleme yükümlülüğü kandaş'

başkanın Üzerindedir.

Şaman! pratikte, şaman, esas olarak, vecd (istiğrak, cezbe) hâline geçer ve bu yolla «kutsallık» ile buluşur. Şamanî olan, temelde, ruhların şaman tarafından tecessüm **ettiriliri** değildir. Yozlaşmış bazı çağdaş şaman uygulamaları bir yana bırakılırsa, şamanın coşku hâli, kamunun toplu eyleminin simgel düzeyde kutsallığa eriş-tirilmesidir. Kutsallıkla uyum sağlanmasıdır. Ban yerlerde görünen «kutsal olanla temasa geçme»nin ikincil sayılması ve «ruhlara 290

hayatiyet kazandırma »nın birincil iş olarak benimsenmesi olayı samanlığın klasik biçimi değildir. Şamanın, kamın, ruhlarla ilişkiye geçmesi hem aslî bir olay değildir, hem de güney uygarlıklarının dolaylı etkisini içeren geç dönem samanlığına işaret eder. Hernekadar kamlar, ak şaman - kara şaman ayırdının meydana gelmesini takip eden çeşitli zaman ve mekânlarda ortaya çıkmış bulunan «yük-selme» ve «yer altına doğru yola çıkma» eylemine geçebilir; ruhları

canlandırabilir, onlarla bütünleşebilir, ama temel eylem kamm vecd hâlidir. Bir Altay kamının kurban edilen atın ruhuna Bay İİ1-

gen'in katına kadar refakat etmesi ve kurbanı sunması da kabilenin kamusal görev düşüncesinin bir inanç eylemine dönüşmesidir; burada toplum dışına çıkan ve toplum üstüne doğru sivrilen bir ruhban-lık sözkonusu olmadığı gibi, haliyle, şaman da rahip değildir.

Samanlığın eski görünümlerine sahne olduğu anlaşılan Yakut samanlığında oyun (kam), Yakutların temel bereket tapıncım oluşturan Ayısıt'a yönelir. Zamanla «tanrıça»laşan bu dişi kutsallık, Ayısıt, sadece geçimi sağlamanın yollarını açık tutmakla kalmaz, kendini üretmenin, soyu sürdürmenin, çocuk sahibi olmanın da yaratıcısıdır. Yine Ayısıt, sadece bir «soyu sürdürme 'tannça'sı» olarak da düşünülmemelidir; o, beşer! özelliklerin, iyiliğin, daha doğ-

rusu insanın varoluşunun kollayıcısıdır. Ayısıt'a yönelen oyunlar (kamlar) özel olarak görevlendirilmiş «yaz şamanı» ya da «ak şaman» olurlar.

Ak şaman - kara şaman ayırımı, toplumdaki katmanlaşmaya uygun olarak belirmiştir. Toplumdaki ilk kadın erkinden, anahanlıktan baba erkine, babahanlığa geçilmesiyle ve babahan toplumda da toplumun bazı unsurlarının sivrilmeye başlaması ile birlikte dü-

şüncede de yer - yeraltı, iyi - kötü, ödül - ceza tasarımları başlamıştır. Toplum unsurlarının ak budun - kara budun biçiminde soylu olanlar - olmayanlar ayırımına uğraması ve bu ayırımın güçlenmesiyle birlikte inanç ve düşünce de ak - kara ayırımına bürünmüş, kamlar da ak - kara olabilmişlerdir. Ancak, akıldan çıkarıl-maması gereken temel nokta, ak - kara'ya ilişkin bütün ikilemlerin hepsinin kutsal olması, hepsinin kutsallıkla sarılmış olmasıdır.

Genel olarak eski Türk etnolojisinin, özel olarak da samanlık konusunun büyük bilgini AbdÜlkadir tnan'a göre, en kuvvetli şamanlar kadın samanlardır ve eski devirlerde samanlığın kadınlara mahsus bir sanat olduğunu gösteren belirtiler vardır, tnan, bu de-

ğerlendirmesinden sonra, Yakutlarda erkek samanların özel cüppe-leri bulunmadığı zaman kadın entarisi ile âyin yaptıklarım, özel şaman cüppesinin göğsünde kadın memesini simgeleyen yuvarlak maden! eşyanın bulunduğumu belirtir. Genellikle kamlar ve hattâ

müslüman baksı'lar uzun saç bırakırlar. Yine tnan'ın ifadesiyle,

«Pederşahî (patriarcal) aile geleneklerine sımsıkı bağlı olan Kırgız

- Kazak baksılannın bile şamanî törenlerde az çok kadm kılığına bttrünmeyi tercih etmeleri, Orta Asya islamlarında saçı traş etmek müslümanlık alâmetlerinden biri sayıldığı hâlde, bazı bakşıların bir tutam da olsa uzun saç bırakmaları dikkate değer özelliklerdir.»

Gerçekten de, bu geç dönemlerde, üstelik müslümanhğın yaygınlaşmış olmasına rağmen, toplumsal işlevsellik kazanabilmenin ve giderek «otorite» sahibi olabilmenin yolu anahanlık kalıntısı davranışları benimsemekten ve yer yer de diriltmekten geçmektedir.

Toplumdaki gelişmelere, paralel olarak, ve tabiatıyla,, birçok halde mekanik ve izdüşümsel olmayan bir tarzda, inanç sisteminde de değişmeler meydana gelmiştir. Büyük göçebe hakanlıklar kuran Türklerin bu zamanlarda ve egemenlik yörelerindeki inançları ve buna bağlı olarak ürettikleri düşünceleri ile eski totemik samanlı-

ğın aynı olduğu söylenemez. Samanlığın değişime uğramış gelişkin

«tengri» (gök) inancı ile samanlığın ilk biçiminin aynı «düzey»de tılmadığı da açıktır. Ancak, bu hâl, örneğin bir Göktürklerin tengri anlayışının esaslarından da anlaşıldığı üzere, Hakanlıklar dönemi inanç sisteminin kökeninin tamamıyla samanlığa dayandığı gerçe-

ğini ortadan kaldırmaz. Asyanın bütün göçebe ve yarı-göçebe atlı

kültürlerindeki inanç ve düşünce samanlığa dayanır.

Bu noktada şaman! inanç sistemine Türkler örneği bakımından daha yakından bakmah ve bu arada bu inanç sisteminin anahanhk kökenli olduğunu görmeliyiz.

Altaylardaki çağdaş samanlıkta Ülgen en büyük tanrıdır. Ülgen'e Güney Altaylarda Kuday da denmektedir. Ancak, birçok şamanî kalıntıdan ve duadan anlaşılıyor ki, Kayrakan (Kayrakhan, Kayrahan) inanç sisteminin ve buna bağb sistemin içsel* düşünce örgüsü bakımından Olgen'den Önce gelir. Ülgen'in Kayrakan'ın Oğlu olduğu söylenir. Üzerinde önemle durulması gereken husus Kayrakan'ın «iyi» ya da «kötü» olanla ilişkili olarak tanımlanmayışı-dır. Diğer bir deyişle, zaman içerisinde «iyi»nin Ülgen, «kötü»nün Erlik ile simgelenmiş olmasına karşılık, kamlar Ülgen'e de, Erlik'e de

Kayrakan diye seslenebilirler. Kanı duaları da Kayrakan'ın tengri olmadığını göstermektedir.

Kayrakan çevresinde oluşan gelişime yakından bakıldığında bu inanç motifinin en eski dönemlerde to'tem olarak oluşmuş bulundu-

ğu izlenebilmektedir. Babahanlığın anahanhğı «yenilgiye uğratması» sürecine uygun olarak bu totemik olgu tabulaşmaya başlamıştır.

Nitekim, Altaylılarda ve Yakutlarda ayı adı tabu sayılan kelimeler arasında yer alır: Yakutlar ayıya «öbüge» (büyük baba), «tıa **292**

toyono» (dağ efendisi), Altaylılar da «aba» (baba), kayrakan (büyük han) derler. Yakutlar ayı kafası bulunmadığı zaman at kafası üzerine ant içerler. Eski totem inançlarının değişerek ata kültüne, cedd .

kültüne dönüşmüş bulunduğu gözükmektedir.

Şamanîliğe göre, ayı'mn adı(mn söylenmesi) tabudur. Şaman!

olanlar özellikle ormanlarda ayınm admı ağızlarına almaktan kor-karlar. Ayıya başka adların verilmesi, aba (baba), karaoğlan vb. denilmesi de buradan kaynaklanmaktadır. Ayı, Türklerdeki en eski kültü oluşturan orman kültünün bir parçasıdır. Ayının, şaman inancına göre, orman «tanrı»sı ve «ruh»unu meydana getirmesi, en eski kültün değişmiş bir biçiminden başka bir şey değildir. Karaoğlan efsânesi de anahanlık kökenli kültün açık bir uzantısıdır.

Ülgen'e dönelim. Ülgen'in etimolojisi üzerine çeşitli varsayımlar Öne sürülmüşse de konu tam anlamıyla halledilememiştir. Ülgen'in «anamız yağız yer» anlamına da rastlanması, şamanîliğin gelişkin dönemlerinde en büyük erkek simgesi olan bu tanrının da öncesi olduğuna dair bir fikir verebilir. Ülgen, çoluk-çocuk sahibi-dir. Bunlar iyi tös'lerdendir. (Tös ya da töz Türklerdeki totemik nitelikte kutsal motiflerdir.) Ülgen'in kızlan olan ak kızlar kamlara esin verirler.

Efsâne ve dualar izlendiğinde, Türklerin babacanlık öncesinde yaşamış bulunduğu anahanlık evresinin bütün kalıntılarını görmek -

mümkün olabilmektedir; Bütün ana-kadm kutsallıkları, babahanhk evresinde tek tek ruh veya tengri hâline getirilmiştir. Altaylı-larda Umay, Ana Maygıl, Ak Ene (Ana), Yakutlarda Ayısıt hep ka-kutsallık biçimleridir.

Umay kültü çok yaygındır. Çok değişik Türk illerinde aynı kültü görebiliriz. Umay, Altaylarda aynı adla anılmakta; Yakut mito-lojisinde ise «Imı» şeklinde geçmektedir. Eski Umay'ın yerini Yakutlarda Ayısıt almıştır.

Umay, Göktürk Yazıtlarında yer alır. Kültegin yasatıflda Bilge Hakan, «Babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kül Tegin yedi yaşında idi. Umay gibi anam hatun sayesinde küçük kardeşim Kül Tegin er admı aldı» demektedir. Tonyukuk Yazıtının 38. satırında «Tanrı, Umay ve kutsal yersu»nun Türklere yardım ettiğinden bahsedilir. Urga (Ulan Batur) çevresinde bulunan bir kiremitte

«Kögmen Yer-su ve Umay Hatun» sözleri okunmuştur.

Yakut kadınları «son»a (placenta) saygı gösterirler. Abdülkadir înan, Kırgız-Kazak kadınlarının da doğum sonrasında toplu hâlde giderek bir yere gömdüklerini kendisinin gözlemlemiş olduğunu bÜ-dirmektedir.

Ayıs-t, yaratıcı «dişi» ruhlardandır. Temel görevi, «hayat un-293

surlarısnı toplayıp birleştirmektir. Bu işe «kut» adı verilir. Kut, ana karnındaki çocuğa üflenince, çocuk «can»lanır. Yakutların inançlarına göre, ayısıtlar kısrak suretinde inerler.

Altaylılar Umay'dan başka Ana Maygıl ve Akene (Ak Ana) bulunur. Erkek tanrı Ülgen yaratma kudretini Ak Ana'dan almıştır.

Verbitski tarafından tesbit edilen ve İnan tarafından nekledi-len Altay yaradılış efsânesi anahanhktan babahanlığa geçişin izlerini taşımaktadır.

Efsâneye göre, «Gök ve yer yoktu. Uçsuz bucaksız deniz vardı, tanrı Ülgen (yahut Aakay, Kurbustan) bu deniz üzerinde uçu-yor, konacak katı yer arıyordu. Fakat bulamıyordu. O zaman gönlüne bir ilham oldu: 'Önündeki nesneyi yakala!' Ülgen bu sözleri tekrarlayarak ellerini öne uzattı; birdenbire su yüzüne çıkıve-ren bir taşı yakaladı ve bunun üzerine oturdu. Böylece oturacak yer bulduktan sonra dünyayı yaratmak istedi. Fakat 'ne yaratayım, nasıl yaratayım' diye düşündü. Birdenbire su içinde Ak ana (Ak ene) karşısına çıkıverdi ve 'bir nesne yaratmak istersen 'yaptım, oldu'

de, 'yaptım olmadı' deme! Ak ana bunları söyledikten sonra kaybol-du. Bundan sonra kimseye görünmedi.

«Ak ananın buyruğu üzerinedir ki Ülgen insanlara şu emri verdi : 'Varı yok demeyiniz. Varı yok diyenler yok olur.'»

Efsâne, yerin ve göğün yaratılması, gökle yer arasında 'dağ'ın meydana gelmesi, Ülgen'in ilk ruh'a görev vermesi, 99 âlemin vücut bulması ve nihayet 'tamu'mm (cehennem) amlmasıyla devam etmektedir. Erlik daha sonra meydana gelir.

Anlaşılıyor ki, insanın kendini üretmesini simgeleyen su, ana cismiyle erkinliğini göstermeden önce mekân, diğer bir deyişle nesne-dünya yoktur. Bu demektir ki, ilk toplumsal örgü, en eski hâ-

tıralara uzanıldığında, ana erki, anahanlık olarak nakledilir. Efsâneyi nakleden babahanhk olduğu için ilk-asıl kudret, anahanlık perdelenir. Sürü ve yağma gücüyle sivrilen babahan Ülgen'in han olması öncesinde, neyin nasıl yapılabileceği konusunda Ak Ana'nın buyruğundan başka bilebildiği yoktur. Ancak o günler bilinmedik kadar geçmişte kaldığı için fazlasını da dile getirmeye gerek bulunmaz. Asya'nın göçebe babahan kandaşlığı, toplumsal erkinlik (hanlık) ve ana soy çizgisini «baskın»la değiştirdiğinden, anahanlık kalıntıları söz olarak değiştirilmişse de mantıkça hep yaşar: Baştanberi «Ak» vardır ama «Kara» ve «Tamu» hayli geç olarak oluşur, Ülgen yeraltının sorumluluğunu Üstlenmek istemez, ruh ve kişi'ler yine geç dönem Ürünleridir. Bütün bunlar ve diğer motifler izlendiğinde, babahanlığın en eski toplumsallık motiflerini değiştirmek ve değiştirerek kullanmak çabası izlenebilmektedir.

294

Altaylarda ateş ruhunun dişi olması, bu ruhtan yer yer «ot ene» (od ana) diye bahsedilmesi, «kün»ün (güneş) «kün ene» olması, kamların şu ya da bu şekilde kadına benzer davranışlar içerisinde olmaları gereği, orman kültlerinin en önemlisinin kayrakan adıyla bir ana-hayvan olarak belirmesi, orman kökenli ağaç motiflerinin yer-su'laşması amagat (emeget) adındaki dişi koruyucuların «Ötü-ken» suretinde Türk yöneticilerine yardıma gelmesi ilk bakışta sırf inanç sistemi motifleri olarak yorumlanabilirler. Ama, inanç ve dü-

şünce nasıl hayatın kendisinden yansımış bulunuyorsa, hayat da inanç-düşünce'yi gerektiğinde yardıma çağıracak, değiştirerek tekrar kullanacak, eskiyi yoketmeye çalışırken eskiyi düşünce planında yeniden canlandıracaktır, örneğin, orman kökenli ağaç motiflerinin kutsal yer-su'lar biçiminde düşünülmesine bakarak inanç sisteminin bu görünümüyle yetinmek çok rastlanan bir yaklaşımdır.

Ancak, tengrileşecek olan bir Umay Ana'nın Göktürk illerine saldıracak düşmanla başedebilecek güç olduğuna inanılması hatırlandığında, eski inanç unsurlarının daha sonraki sosyal-yönetimsel gelişmelere dayanak yapılışı takip olunabilecektir. Ve yine, gelecekte «Ergenekon» olacak ötüken, Moğolcada yer kutsallığını anlatan «Etûgen»

biçimini alacaktır. Bu yer kutsallığı da bir yer tanrıçası formuna dönüşecektir.

Orman kültü, Türklere miras kalan eski bir külttür. Bu kültün Göktürkler ve Uygurlar devrinde devam ettiğini ve Ötüken Ormanlarının (Ötüken Yış) kutlu sayıldığını biliyoruz. Genel olarak orman kültünün avcılık kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Zamanla, avcılığın önemini kaybetmesi, çobanlığa ek bir geçim yolu ve giderek bir idman ya da spora dönüşmesi; geçimin, geniş bozkırların çobanlığı ve savaş-işi, yer yer tarımla sağlanması orman kültünün erimesine ve form değiştirmesine yol açmıştır. Ne var ki, büyük yönetim evrelerinde ve siyasallaşma dönemlerinde eski canlı totemler; ayı, geyik gibi öğeler de genel ötüken inancı yamsıra canlandırılmışlardır.

Tabiatıyla, eski «düşünce»nin canlandırılması, sadece erkinliğe sahip olan örgütlerin başkanlarının ve devletler döneminde de hükümdarların kendi «iktidar» düzenlerini sürdürmeleri için kullandıkları birer teknik olmamıştır. Değişen toplum şartları karşısında, özellikle uygarlığın siyaset'i karşısındaki kandaş tepkiler de birer savunma mekanizması gerçekleştirerek değişik inanç biçimlerine sarılırlarken benzeri eski motifleri canlandırmak yoluna gitmişler-dir. Totemik nitelikteki hayvanların, örneğin Saadet Çağatay'ın belirttiği üzere, «.. Geyik cisim değiştirdiği gibi, geyik ve kız teşbihi. .

veya geyiğin sevgiliye giden bir elçi oluşu ve geyiğin daima dişi olu-

şu Türk halk edebiyatının her sahasında görünmektedir.> 295

Mutasavvıf velilerin cisim değiştirmeleri ilk totem hayvanlara doğrudur. Kaygusuz Abdal'ın pîri Abdal Musa geyik oluverir, Bektaş Veli şahin olur, uçar gider. Geyikli baba geyiğe biner gezer, Altay kamlarının okudukları dualarda «Bindiğim hayvan geyik, sığın»

sözleri geçer. Karaca Ahmet oğlu Hacı Doğrul da doğan suretine girer.

Orman kültü sonrasında ağaç kültü de önem taşır. Özellikle Türk boylarının kökenleri hakkındaki efsanelerde ağaç önemli yer tutar. Uygur efsânesinde hakanların ağaçtan türemiş oldukları söylenir. Dede Korkut Kitabındaki ünlü deyişle de, «Atam adını sorarsan kaba ağaç, anam adını sorarsan kağan arslan»dır.

Türklerde dağ kültünün özel bir yeri ve önemi vardır. Kamların dualarından anlaşılıyor ki, dağın «ruh»u ile dağın somut varlık olarak kendisini ayırmak ve ayrı ayrı algılamak mümkün de-

ğildir. Abdülkadir İnan'ın belirttiği üzere, «Şamanistlerin bu inanmalarında çok eski ve iptidaî animizm devrinin hâtıraları yaşamak-tadır. . Şaman dualarından açıkça anlaşılıyor ki şamanistler dağ

ruhları bulunduğunu tasavvur etmekle beraber doğrudan doğruya kendisine de ibadet ediyorlar, onu canlı ve her şeyi duyan bir varlık tanırlar.»

Hunlardan başlayarak çağdaş samanlığa kadar şaman âyinle-rinde dağ kültünün hep ön planda olduğunu görmekteyiz. Nitekim, Orta Asya dağlarının çoğu, Türkçe ve Moğolca kutsallık içeren, büyük hakan, büyük ata anlamlarına gelen sıfatlarla anılır; Han tanrı, Bayan-ula, Buztağ-ata, Bogdu-ula, Burkhan-ula, Othon-tengere, Iduk Art, Kayrakan, Erdene Ula gibi. Canlı olan dağ, kavmin ya da kabilenin yardımına koşar. Rivayete nazaran, Moğollar tarafından takip edilen Altaylılar Karagay dağına sığınmışlar, dağa kurban kesmişler ve birden dağ ormanlarla kaplanmış, Moğollar yol bulama-mışlardır.

Oba kültü de yaygındır. Steplerde toprak, dağ geçitlerinde taş

yığınlarından yapılan tepelere oba adı verilir. Tapınçlardan anla-

şıldığı kadarıyla, obalar inanç açısından dağ yerini tutmaktadır. Altay ve Yenisey obalarında şamanî törenlere sık olarak rastlanır.

Bazı dağlar belirli kabilelerin <töz»ü sayılır. Kabilenin menşei belirli bir dağa bağlanır. Büyük kamların kudretlerinin dayanağı da yine dağlardır. Asıl yaygın olan, kabilelerin atası olarak dağların amlmasıdır. Dağların babahanlıkla birlikte tabulaşmış olduğu anla-

şılmaktadır. Kendi cedleri olan dağlardan sözedilmesi gerektiği za-

man o kabilenin kadınları o dağın adını anmazlar.

Denilebilir ki, bütün orman-ağaç, dağ-kaya ve su (ırmak, göl, pınar) kültleri yer-su'lar olarak Türklerin geleceğini belirlerler.

296

Dağ kültü de Gök Tengri düşüncesine geçiş teşkil eder. Tonyukuk Yazıtı, Göktürkleri koruyan bu «yer-su»un tanığıdır.

«Tös/töz», Türklerin totemlere, ve zaman içerisinde totem kökenli değişik sosyal nitelikli simgelere verdikleri addır. Ayrıca,

«tör» kelimesinin de aynı anlamı içerdiği anlaşılmaktadır. Kelime anlamı bakımından bu sözün, «başlangıç, köken» gibi genel bir yüklenimi vardır.

Kamlar (şamanlar) gerek ana, gerekse baba tarafından ecdada

«tözüm» diye seslenirler. İlk töslerle cedd kültünün aynı potada eriyerek bütünleştiği görülmektedir. Kandaşlık kalıntılarından eskilere doğru gitmemizi mümkün kılan Yakut dil ve geleneğinde

«tör» köklü kelimelerin, ana, doğurmak, köken, yaradılma, cedd, ilk insan, soy, kabile, gelenek, kural anlamına geldiği bilinmektedir.

«Tör» köklü birçok söz, değişik lehçelerde karşımıza çıkmakta, özellikle Altaylarda da görüldüğü üzere, yaradılmak, bir soydan gelmek, kabile bütünlüğüne sahip olmak, kabile, akraba, köken gibi bir dizi anlama gelmektedir. Bütün bunların, tek bir kutsallık anlayışına, toplumsal birlik ve kamusallık yönündeki davranışa, örgütlenme ile inancın içiçeliğine, kabile toplumunun topluca eylem biçiminde işleyen hareket tarzına işaret ettiği muhakkaktır.

En eski törlerin ve emeget gibi aynı kapsamdaki kelimelerin izlerinin takip edilmesi, bizi, ana tarafından akrabalık geçmişine doğru götürmektedir. Söz gelimi, geç dönemlerin kalıntılarından bir örnek vermek gerekirse, Doğu Türk lehçelerinde «tay» ya da «ta-gay», ana tarafından olan bütün akrabalardır: Dayı baba, dayı ana, dayı ağa, dayı abla gibi. Yine, çeşitli mitolojik kalıntıların, destanların örgüsü dikkatlice incelendiğinde, yalnızca ana soyluluğun değil, ve fakat, ilk eşitlikçi Örgütlenmeden toplumun katmanlaştığı yönetim dönemine doğru gelindikçe, evlilik düzenlemelerinin ve yönetim tekniklerinin gerisinde güçlü bir ana-kadın erkinliğinin mevcut bulunduğu izlenebilmektedir».

Göçebe-çobanlığm ağır bastığı, fetih ekonomisinin «savaş-işi»

biçiminde yürütüldüğü kandaş hayat tarzında toplumsal kuralların Önemi açıktır. Türklerde de «töre»nin böyle başat bir yeri vardır.

Töre'nin «tör/tös» kökenli olması, bu bakımdan, sadece sözel gelenek kalıntıları veya dilsel bağlantıların ortaya koyduğu ölçekte de-

ğil, asıl, bütün, bir hayat ve geçim tarzının gelişim ve değişimi açısından dikkate alınmalıdır.

En genel anlamıyla töre, kendine, savaş-işi'yle ve barışta da, tören ve şölenlerle uygulama alanı bulur. Zaten, olaya dinamik bir bakışla yaklaşıldığında; savaş, tören ve şölenler marifetiyledir kî

töre yaşatılmıştır denilebilir. Herkesin töreyle birlikte bür olduğu
297

topluma «il bırakılır, töre bırakılmaz» şiân tam denk düşer. Töre çerçevesinde yer yer kutsallık gösteren bölgeler olmakla beraber, asıl, toprağın tam anlamıyla ülke olması, örgütlenme ve yönetim-den farklı olan bir devlet düzenine, siyaset'e geçildiğini gösterir.

Töre, demek ki, geniş ölçüde törenler olarak belirir. Törenler arasında, örgütlenmenin özelliklerini daha yakından yakalayabil-

mek bakımından, «ant/and/anda» ve «kargışlın dikkate değer bir yeri vardır.

Ant, Özgün biçimiyle, tam bir kandaşlık törenidir: înanç ve gelenekler konusunda önde gelen bir bilginin, Abdülkadir tnan'ın anlatımıyla, «En eski devirlerde 'ant' kelimesi bir yabancı ile kardeşleşme ve dostlaşmayı teyid için yapılan töreni ifade etmiştir; bugünkü anladığımız mefhumu ifadeye yarayan bir terim olarak kullanılması çok sonraki devirlere aittir. Gerek tarih kayıtlarından ve gerek folklor materyallerinden pek açık olarak anlaşılmaktadır ki, eski devirlerde 'suçlu* ile 'suçsuz'u, 'gerçek' ile 'yalan'ı ayırdetmek için 'tanrı yargısı'na müracaat edilirken 'ant içmemişler', fakat 'kar-ganmışlar' yani kendi kendilerinin, evlâtlarının, soyunun sopunun üzerine tanrının lanetini (kargışım) çağırmışlardır.» Bu satırlardaki

«en eski» deyişini 'bugüne nazaran çok eski'; «tanrı yargısı*nı da örgüt kutsallığının yansıması olarak izlediğimizde, kandaşlığın ve kandaş Türklerdeki düşünce - davranış sarmallığım bir kez daha net olarak görebiliriz. «Düşünce»nin kamusal olan'dan başka şey

olmadığı anlaşılır. «Ant içme» (kanları karıştırarak içme ve kardeşleşme) ile «kargış» ('doğru' ile 'eğri'yi ayırdetme veya 'sözümde dur-mazsam tengrinin ilenci —laneti— üzerime olsun') törenlerinin gelişimine eğilmek, kamusal düşünceyi, diğer bir deyişle inanç'ı 'gös-terir.

Antla ilişkili bir ana motif demir'dir. Kaşgarlı Mahmut «te-mür» (demir) kelimesini açıklarken, «gök girsin kızıl çıksın» sözünü nakleder. Türk kabileleri ya da kabileler birliklerinin. andiç-meleri veya ahidleşmeleri sırasında söylenen bu söz, «sözümde dur-mazsam demir benden öcünü alsın» anlamındadır ve andiçerken önlerine konulan kılıç üzerine söylenir. Andiçme, görülüyor ki, zamanla şu veya bu ölçüde kargışla bütünleşmiş, giderek, geç dönem-.

lerde «yemin»i karşılar bir hüviyete bürünmüştür. Ebu Hayvan, XIV. yüzyılda, Türklerin yemin ederken söylediği sözleri haber vermektedir. XVIII. yüzyıldaki bir barış antlaşmasında kara başlı

koç kurban edilip ellerin kana batırıldığını biliyoruz. Demircinin körüğü üzerine andiçme âdeti de tesbit edilmiştir. En çok silâhlar, genellikle demirden mamul silâhlar üzerine andiçilir.

Abdülkadir İnan'ın «Türklerde Demircilik Sanatı» başlıklı etü-298

dünü izleyerek demirin sivrilen babahanlıkla birlikte hayat tarzı

içerisinde nasıl başat bir yere sahip olduğunu görebiliriz.

İnan'm sunuşunda ifâde ettiği üzere, «Türklerin yaptıkları büyük fütuhatta en mühim rol oynıyan iki sanatları olmuştur: At yetiştirme ve madencilik, bilhassa demircilik.» Çin ve Arap tarih ve coğrafya kaynaklarının hepsinde Türkler bir demircilik geleneğine bağlanmaktadırlar. Türklerle İranlıların savaşlarını anlatan Firdevsî'nin Şehnamecinde Türk ordularının demirden, çelikten kurulmuş olduğu söylenmektedir. Bu destanı rivayette, Türklere kar-

şı ilk defa savaşa giden Rüstem'i babası Zal uyarıyor.

Türkler savaşta erkek ejderdir
Nefesleri alev hınçları bela yağmuru
Bayrakları zırhları siyah demir
Bilekleri ve külahları demirden
Sen yeryüzü demir diyeceksin
Süngüleri havada bir zırh sayacaksın

Yer ve dağ demir oldu diyeceksin

Çin kaynağına göre 536 yılında, Türk ham Avar (Cücen) hanının kızını istediğinde, Avar hanı Türk hanının elçisine, aşağılar bir tavırla, Türklerin onun emrinde demirciler olduğunu, hangi suretle kızını istemeye kalkıştıklarını söylemiştir. Gerçekten de, Türklerin bir hayli süre Avarlar için demircilik yaptıkları bilinmektedir.

Ebülgâzi Hân'ın Şecere-i Türk'ünde naklettiği Ergenekon menkıbesinin, yine Abdülkadir İnan'a göre, sözkonusu Çin kaynağının verdiği tarihî olayın yankısı olduğuna şüphe yoktur: «Ergenekon'

da yüzyıllar kapalı kalan Türklere, aydın dünyaya çıkmak için yol ararlarken, bir demirci 'Ben bir yer gördüm, orada demir madeni var. Orasının bir kat olduğunu sanıyorum. Eğer onu eritirsek yol buluruz* dedi. O yeri gidip gördüler ve demirciyi haklı buldular.

Demir dağını eritip yol açtılar ve aydın dünyaya çıktılar. İşte o gün Türklerce bayram sayıldı. O vakitten beri bu kurtuluş gününü bayram yaparlar. O gün bir demir parçasını ateşte kızdırırlar. Demir kıpkırmızı olunca önce han, bir kıskaç ile demiri tutup örsün Üstüne koyup çekiçle döver. Handan sonra bütün beyler böyle yaparlar.» İlkbaharla birlikte örs üzerinde demir döğmek, gerçekten de, önemli ve yaygın bir temel tören olmuştur.

Altaylarda yaşayan Türk boylarının uzun süre demircilikle uğraşmış oldukları bilinmektedir. Altay ve Sayan dağlarında Sovyet arkeologlarca yapılan kazılarda Türk yapısı kazanlar ve demir si-299

lahlar bulunmuştur. Arap coğrafyacısı tbn Hordadbih Türkler tarafından işletilen maden ocaklarına ve üretilen demir âlet ve silâh-lara tanıklık etmektedir.

tnan'ın da vurguladığı gibi, Seroşevskiy'nin **Yakuü** eseri, Ya-kutlann, demirci ile oyun'un (şamanın) bir yuvadan, bir ocaktan olduğuna dair inançlarını nakletmektedir. Babahanlığın zaferinin-fetih-yağma ve çoban ekonomisiyle ilişkili olduğu kadar, Türkler örneğinde, daha da somut olarak demirciliğin sistemleşmesiyle de pekiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu olayın belirli bir evrenin, bir gelişmenin ürünü olduğu, demircinin karısına gösterilen saygıdan bellidir. Demircinin karışma, yani demircilik ocağını tüttüren kişiye, tarhan, tarkhan denilmiştir.

Kazak-Kırgızlar'ın demirden kötü ruhların kaçtıklarına dair bir inançları olduklarını öğreniyoruz. Lohusa kadınlara musallat olduklarına inanılan kötü ruh, al' karısı, diğer adıyla albastının çelikten korktuğuna ilişkin inancın ise Anadolu köylerinde yaşamaya devam etmesi, besbelli, Oğuz Türklerinin bir mirasından başka bir şey değildir.

Kırgızların «Manas» Destanında demirci ustaya «darkan, tar--kan» diye hitap edilmektedir. Tarkan, tarhan, tarkhanlığın asıl, oca-

ğın eski sahibesinden kaynaklandığı açıktır. Zamanla, kabileler arası ilişkilerin de kolaylamasıyla, demirci babahan kendisine kutluluk izafe edilmek için, aynı adı, unvanlaştırarak benimsemiştir. Böylelikle, eski'nin yerine yeni, eski'nin yani ana'nın/kadın'ın kutsallığına dayanarak ve fakat bu kutsallığı değiştirmesiyle gelebilmiştir.

Kabile toplumu töresinin kabile birliklerine oradan da devlet ve imparatorluklara nasıl taşındığı gerek kültür/düşünce tarihini, gerekse «siyasî» tarihi yakından ilgilendirir. Ne var ki, inanç-örgüt-lenme bütünselliğinin, gelenek ve özel olarak da folklor ve edebiyat biçiminde, değişerek ve yeni formlar içerisinde kabuklanarak bir kalıntılar manzumesi meyHana getirdiğine de kısaca değinelim. Bu, tabiatıyla, eski inanç sisteminin halk içinde en derinlerde donmuş

motiflerinin çağlar atlayarak dile getirilmesi demektir. Yoksa, asıl olan, kandaş toplum özelliklerinin devlet'e geçiş ve devlet düzeninde oynadığı rolleri somut tarih itibariyle incelemek, diyelim, en azından, bir Orta Asya - Oğuzlar ve Göktürkler - Uygurlar (ve buradaki sapma) - Karahanlılar/Selçuklular - Anadolu" Selçukluları - Osmanlılar gelişiminde kavramaktır.

300

Uygarlar

Abdülkadir İnan soruyor: «Umumiyetle ideoloji çok muhafazakârdır; istihsal tarzlarının tekâmül ve inkişaf cereyanını takip edemez. Bugünkü şamanizmde ve kültür merkezlerinden uzak yerlerde (hatta kültür merkezlerinin yanı başmda)ki halk tabakası içinde müstahase halinde yaşayan öyle âdet ve «inanmalar vardır ki tote-mizm devrinin kalıntıları olduğunda şüphe yoktur. Meselâ vacip kurbanları süslemek İstanbul gibi kültür ve koyu İslâm merkezlerinde bile devam edip duruyor ki, Altaylıların ruhlara sevdirmek için

ızıklarını süslemelerinden ne farkı vardır?» Divan-ü Lûgat-it Türk'de bildirildiği biçimiyle, «yat» belirli taşlarla (yat/yad/yada) yağmur yağdırmak için yapılan bir çeşit kam'lıktır. «Eş»in saklanması, muska yapılması, yine eş'le ilgili kadınlararası törenler düzenlenmesi şamanı eylemlerdendir. Bebekler, gelin simgeleri, bunlarla ilgili sinirsel teknikler de hep şamanı teknikler arasında yer alır.

Özel şölen/törenlerle İçki içilmesi, keza, öyledir. Bütün bunlar ve daha niceleri, günümüzde de değişik görünmelerle devam etmektedir.

Türk samanlığı kalıntılarının mescit, namaz, kâbe, gibi islâmî

unsurlarla birlikte, içice oluşlarının sayısız örneklerini bir yana bırakırsak, Hasan Eroğlu'mın deyişiyle: «. .Bir Türk âdeti ile bir İslâm âdeti aynı anda birbiri arkasına sahneden geçerler. . Alevîlerin âyin-i cem dedikleri toplantılarda ifa ettikleri mukaddes âyin ve ibâdetleri. . Burada Şamanizmle İslâmiyet o kadar güzel ve şa-hane yanyana getirilmiş olarak îfâ ediliyor ki. . Dağbaşlarma izafe edilen kudsiyet/e bağlı olarak/. . Sultan Abdal.. 'Güzel Şah'a giden yolu Kösedağ'dan geçiriyor. . Sivaslı Halk Şairi Veysel Cehdi Kud, Suşehirli Halk Şairi Harun Çeçen, Sabri Er, Abdullah Kaymak. . ilhamım dağ'dan alırlar. Âşık SÜmmanî'nin turnaları. .

Âşık Veysel'in Mukaddesat yolcularına konacak turnaları» hep kutsallıktan kalkarlar.

301

KARAHANLILAR VE KUTADGU BİLİG

Karahanlılann önde gelen illeri, Buhara, Semerkand, Fârâb, Balasagun (Sûyâb), Kaşgar, Taşkent, (Şâş, Çâç) zamanın önemli kültür merkezleri olmuştur. Düşünce hayatımn büyük isimleri, Fârâbî, İbn Sina, Kaşgarh Mahmut, Ahmet Yesevî, Gazali. . Karahanlı

ülkesinde, bu merkezlerde yetişmişlerdir.

Kutadgu BUig, Balasagunlu Yusuf tarafından 1070 yılında tamamlanmıştır. Yusuf'un, 1018-1019 yılları sırasında Balasagun'da doğmuş olduğu anlaşılmaktadır. Kutadgu BUig (KB)'den ve esere sonradan eklenen mukaddimelerden izlendiği kadarıyla, Yusuf; Arap, Fars ve tbrânî dil ve edebiyatı, felsefe, tarih, matematik, ast-ronomi, üp alanlarında eğitim görmüş; toplumsal ve siyasal hayat konusunda gözlemlerde bulunmuş, deneyim kazanmıştır. Ayrıca, değişik zihin ve

beden uğraşlarında: satranç, kuşçuluk, okçuluk, avcılık, çevgen (bir çeşit polo) ile ilgilenmiştir.

Balasagunlu Yusuf, Balasagun'da başlayıp Kaşgar'da tamamladığı eserini, Kaşgar'da, Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan Han'a sunmuştur. Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han'ın KB'i ziyadesiyle beğendiği ve Yusuf'u «Tayangu» (Has Hâcib) unvanıyla ödüllendirdiği, sonra da «Uluğ Has Hâcib» olarak atadığı anlaşılmaktadır.

KB'in Uygur yazısıyla yazılmış ve sonraları Viyana Nüshası

diye anılacak olan nüshasını İstanbul'da diplomat olarak bulunan Joseph von Hammer-Purgstall, 1796 yılında Sahaflar Çarşısı'ndan satın alarak Viyana Saray Kitaphğı'na götürmüştür. KB'in Batı bilim hayatındaki serüveni, bu nüshanın 1825'de Journal Asiatiqae'de AmĞdgg Jaubert tarafından tamtılmasıyla başlar, tkinci bir nüsha 1896'da bulunmuştur ve Kahire Nüshası adıyla anılır. Üçüncü nüsha, Fergana Nüsnası'dır. Arap harfleriyle yazılıdır. Zeki Velidî Togan tarafından 1914'de Fergana ilinin Nemengâh şehrinde bulunmuş ve bilim hayatına tanıtılmıştır. Daha sonra kaybolmuş olan yazmayı Buharalı öğretmen Fıtnat yeniden bulmuş ve eser bilim bayatına tekrar sunulmuştur. Sovyet Bilimler Akademisi bu yazmanın fotokopisini 1934'de Türk Dil Kurumu'na göndermiş, Kurum da 1943'de tıpkıbasımım yayınlamıştır.

302

Kutadgu Bilig'in tarihsel ve kültürel Önemine değişik yazarlar-ca dikkat çekilmiş, esere çeşitli yaklaşımlarla eğilinmiştir. Türk kültüründe İslâm'a yönelmeyle meydana gelen oluşumlar, değişik filolojik - lengüistik araştırmalar ve bu arada Türk dilinin tarihsel dayanakları ve yine türkçenin değişik bölümleri ile geçirdiği aşamalar, Türklerin düşünce hayatının (Grek) felsefe(si) ile temasa gelmesi, Türk töresinin gelişimi, Türklerde sosyal yapı, Türklerde devlet yönetiminin açıklanması, çeşitli folklorik değerlerin meydana gelişi ve değişimi, din ve ahlâk anlayışı, din ve tasavvuf tarihi, Türk edebiyatının türleri karşısındaki durumu, Türk edebiyatının tarz ve üslûpları, siyasetnâme - nasîhatü'l mülûk - hikmet(ler) kitaplarının içeriği ve hedefleri, Utopia'ların tarihsel değeri, Orta Asya kültürünün değişik boyutları gibi konuları içeren çok değişik yaklaşımlar **Kutadgu Bilîg** üzerine yapılan değerlenâirmelere esas olmuştur,.

Ancak, kandaş Türk toplum değerlerinin değişmesi sürecinin düz bir evrim çizgisi izlemediği, ayrıca, bu gelişimin belirli yönetimsel müdahalelerle de oluşturulduğu bilindiğinde, Kutadgu Bilig'in tarihsel anlamının yorumlanmasında önemli bir boşluk bulunduğu söylenmelidir.

Bu bölümde **Kutadgu** Büig'in içeriği ve bazı genel özellikleri hakkında bilgi verilmekle birlikte, asıl, kandaşlığın değişimi ve buna uygun olarak örgütsellik ve yönetim düşüncesinden siyasal nitelikli düşünceye geçiş konusunda birkaç işarette bulunulacaktır.

Kutadgu Bilig ikişer ikişer uyaklı mesnevi tarzında bir manzumedir. Bu tarzı ve vezni bakımından Firdevsî'nin Şehnâme'sine benzer. Hâlen bulundukları yerler İtibariyle Viyana, Fergana ve Mısır nüshaları olarak adlandırılan üç nüshası mevcuttur. Nüshalar arasında farklar bulunmasına rağmen bunlar, toplam mısralar bakımından çok değildir. Bu farklarda eserin bütünlüğünü ve bölümlerin anlamını değiştirecek bir husus yoktur.

Kutadgu BUig, herşeyden önce, Türk dili ve edebiyatı tarihine konu teşkil etmesi bakımından vazgeçilmez bir kitaptır. Özellikle, Agop Dilâçar'm emeğiyle gösterildiği üzere, gerek «göktürkçe», Karahanlı türkçesi ve Türkiye türkçesinin gelişim çizgisini açıklamak ve gerekse Karahanh türkçesinin bütün özelliklerini, kelimelerin semantik değerlerini ve böylece kültürel olgunluğunu açıklamak açısından **Kutadgu BiUg** birincil bir veri hazinesidir. Eser, bir öğüt üslûbu içerisinde kaleme alınmış olmasına rağmen saf edebî değerler bakımından da mükemmeldir. A. Caferoğlu'nun işaret ettiği noktalar, özellikle Türk diline uygun **allii&ation** (ses tekrarı) ve **onomatope*e** (ses taklidi) zenginliği dikkate değer bir edebi çaba içerir.

Yusuf Has Hâcib'in yazmadığı anlaşılan önsözler bir yana bı-

rakılırsa, **Kutadgu BİIig** 6645 beyitin oluşturduğu 88 bâb'a ayrılmıştır. Eser, bir başlangıç bölümüne sahiptir. Dört kişi arasındaki olaylar, konuşmalar ve yazışmalardan meydana gelen asıl eser Balasagunlu Yusuf'un sosyal - siyasal düşüncelerini yansıtır. Asıl **Kutadgu Bilig** dört ana bölümden meydana gelir. Bu ana bölümler, sı-rayla, Küntoğdı adlı ilig (beğ) ile vezir Aytoldı'mn Öyküsü, KÜntoğdı ile Aytoldı'mn oğlu Ögdilmiş'in arasındaki öykü, Küntoğdı -

Ögdilmiş - Odgırmış (Ögdilmiş'in kardeş kadar yakın arkadaşı) arasındaki öykü ve son olarak ögdilmiş ile Odgırmış arasındaki öykü-den oluşur. Bu «öykü»ler dramatik olaylarla bezenmiş değildir; öğüt verme amacına yönelik gelişmeler birer sahne konumunda birbirini takip eder.

Dilâçar'ın belirttiği üzere, **«Kutadgu Bilig'in** yapısı, sahneye allegorik, dört kişi arasında geçen bir münazaraya ya da atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenmiş diyaloglu bir sahne yazışma benzer.»

Konu, kut'un elde edilmesi ve edinilmiş kut'un kullanılma biçim ve yöntemleridir.

KB'de dört **«neng»** yer alır. Bu dört «şey »e, öğrenmenin ve davranmanın dört temelidir; denilebilir. **Koni** toru (doğru, hakça olan töre, yasa), Kün-Toğdı adlı ilig (bey, hükümdar) tarafından simgelenir. **Kut'u** simgeleyen Ay-Toldı adındaki vezirdir. **Ukuş'u** (kavrayış, zekâ), Ay-Toldı'rûn oğlu Ögdilmiş temsil eder. **Akıbet'in** simgesi ise Ögdilmiş'in bir yakını belki de kardeşi olan Odgırmış'

tır. KB'deki konuşmalar, münazaralar bu dört temsilî kişinin ikisi arasında geçer. Konuşmaların akışına yardımcı bir işlev gören ikincil kişiler; arkadaş, uşak, haberciler önemli değillerdir. Nüshalar-dan birinde de, neng yerine **nik** şerif (şerefli iyi), ukuş yerine **hired** (zekâ), akıbet yerine **kanaat** (ve afiyet); ve yine, diğer nüshada da, neng yerme **uluğ ağır ul** (büyük şerefli zemin), koni törü yerine **adalet,** kut yerine **devlet,** ukuş yerine **akü,** akıbet yerine **kanaat** denilmiştir.

SÖzkonusu dört «kişi»nin öyküsü KB'in 12. bâbıyla başlar.

Daha önce, ilk olarak, «Allaha hamdü sena» ve Hz. Peygamber'e

«Selâtü selâm», Dört Halife'ye metihler yer alır. Bazı kalıp deyişler dışında, Yusuf, hep Türkçecidir: Allah'a «Tengri», Peygamber'e

«Yalavaç» (Yalabaç = elçi) ya da «Savcı» (Sabçı=haberci) der, Halifeleri de «TÖrt Eş» diye adlandırır. Bu bâblan takiben, «Yanık Yaz Fasih, Ulug Buğra Han ögdişi» (Parlak Bahar Fasih, Uluğ

Buğra Han Övgüsü) gelir. Bunu Yusuf'un düşüncelerine giriş görünümünde olan, bilgi, dil ve iyilik kavramlarının da ele alındığı

6. - 10, bâblar izler.

Balasagunlu Yusuf, 6. bâbda «bilig» ve «ukuş» (akıl, kavrayış)
304

üzerinde durur. 7. bâb, dil'in özelliklerini içerir. 8. bâb, bir çeşit metodolojik sunuş yerine geçer. Bu sunuş, tabiatıyla, ahlakî karakterde bazı tercihlerle birlikte örgülenir. 9. bâb «edgülük kılmak»

(iyilik etmek) ile sosyal gerçeklik arasında bir köprü görevi görür.

Önemli bir nokta, bu bölümde, yiğitlik ve erdem'in kişide birlikte bulunmasının anlamı üzerinde durulmasıdır. Bu açıdan, Agop Dilâ-

çar'ın da belirttiği üzere, Tonga Alp Er'in (Alp Er Tonga) yiğitliği ile bilgililiği ve erdemliliği, bu hasletlere birlikte sahip oluşu, söz-r konusu noktayı bir kez daha vurgulamış olmaktadır.,Aslında, kandaş geçmişe gidildikçe, kutsal toplum'un parçası olan kişi'de, hem yiğitlik hem fazilet hasletleri bütünleşir. Bu genellik, Balasagunlu'

nun konuyu ele alışında kandaş* geleneklerin rolünün irdelenmesi bakımından dikkate değer bir ipucu olmaktadır. Konunun akışı içerisinde, 10. bâbda, bilgi ve erdem'e daha yakından bakılır.

11. bâb, kitabın adı, anlamı ve içeriği hakkında bazı bilgilerle donatılmıştır. Tavgaç Hasan Buğra Han'a sunulan eserin adı **Kutad-go Bilig'dir,** okuyana kutlu olsun; ki «Uzanıp iki dünyayı ve ahireti elinde tutan bir yapıttır; kişi yeryüzünde iken bu iki dünyayı elinde tutarsa kuta erişir.» Bu açıklamadan sonra şairimiz, dört «kişi»sini, sembollerini sunar. «Bey» ya da «ilig»le **«koni törü»;** «vezir»le

«kut»; «vezirin oğlu»yla **«uknş»;** «vezirin oğlunun kardeşiyle **«akı-bet»** anlatılır. Bu kişiler ya da ilkeler «sahne»de ikişer ikişer bulunurlar, diğer bir deyişle, konuşmalar hep iki kişi arasındadır. Bu hâl, pek de üzerinde durulmuş bir husus değildir.

Sözkonusu ikililik acaba sadece bir söyleyiş kolaylığı mı getirir? Bir başka söyleyişle, bu biçim, edebî açıdan bir çeşit işleme kolaylığı sağladığı için mi tercih edilmiştir? Yoksa, her «kişi»nin di-

ğer «kisi»lerle, dolayısıyla, her özelliğin ve İlkenin diğeriyle kaçınılmaz ilişkisini gösteren bir tercih midir? Yoksa, belki daha da önemlisi, özellikle **koni törü** ile kut arasındaki ilişkide odaklaşan^belîrli bir kandaş geleneğin yansıması mıdır? Gerçekten de, kişiler ve kavramların her biri arasındaki ilişkiyi vurgulamak kadar, özellikle bu ilişkiyi yaratan gelenek'i nakletmektedir Balasagunlu Yusuf. Bu nakil, bugün bizim için, yüzyıllar öncesinden

haberler veren bir tu-tanak gibidir. Balasagunlu Has Hâcib, Karahanlıhğın devletlesme-siyle birlikte bir ölçüde ortadan kaldırılmasına çalışılan, ama bu gelişme boyunca, yine de, gelenek olarak değişik bir platformda işlevini sürdürecek olan bir «ikilik»ten söz etmektedir. Bu olay, **«Kutadgu** Bilig»in ve «kutbun anlamı yeterince tartışılmadıkça; eski Türklerdeki çifte (ikili) yönetim yeniden değerlendirilmedikçe gereğince anlaşılamaz. —Şimdilik— şu kadarım belirtelim ki, kandaş

toplum/örgütlenme'deki bütünsellik kutsallık, zamanla ikileşmiş, bu 305

hâl, aynıyla, «birinci» olan han ile «ikinci» olan vezir'e yansımış; böyle bir serüven yaşanmıştır. îşte bu bakımdan, Yusuf da, «kişi»lerini belirli bir «ikilik» içerisinde sahneler.

Bu genel giriş niteliğindeki bölümlerden (398 beyit) sonra, XII.

bâbla birlikte, kişilerin öyküsü başlar ve LXXXV. babın ortasına kadar (6424. beyit) sürer. Yönetimin ve devletin mahiyeti, hakça davranmanın anlamı, baba öğüdü, aklın niteliği, devlet ve ordu teşkilâtı, yönetici ile görevlilerin ilişkisi, doğru «yasa», halkın sınıflandırılması, görgü, devlette ıslahat, dünya ödevleri ve ahiret, göksel olgular ve bunların çeşitli görünümleri bu temel metni oluşturur.

KB'in sozkonusu temel metni üzerinde bağımsızca duran çok sayıda araştırmacı vardır. Kısaca, şu yazarları analım: Ame'dee' Jaubert, Hermann Vambery, Otto Alberts, Wilhelm Radloff, Wilhelm Thomsen, P. Melioranskiy, V.V. Bartold, J. Thury, A. Samoyloviç, Ahmet Zeki Velidî Togan, Muallim Fıtrat, Cari Brockelmann, Sergey E. Malov, Abdülkadir İnan, Fuat Köprülü, Lugi BonellÎ, Z.F.

Fındıkoğlu, Turi Yöjef, Reşid Rahmeti Arat, Sadri Maksudî Arsal, Ahmed Ateş, A. Bombaci, A.A. Valitova, Kilisli Rifat Bilge, A. Caferoğlu, H. Namık Orkun, I. Kafesoğlu, Halil İnalcık, Agop Dilâçar, Saadet Çağatay, Necla Pekolcay, Reşat Genç. Sovyetler Birliği'ndeki, bu kısa hatırlatmanın kapsamını çok aşacak sayıdaki araştırmacıyı da tek tek belirtmeden anmış olalım.

Kutadgu Bilig üzerine hayli değişik fikirler ileri sürülmüş, yorumlar yapılmışta-. Özellikle, eserin tarihsel anlamı, fikrî kökenleri, «amac»ı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını öncelikle sergilemek yarar sağlayacaktır.

İbrahim Kafesoğlu, değişik yazarların KB hakkındaki yorumlarına değinmektedir. Hermann Vambery'e nazaran (1870), KB'de, İslâm ve Doğu düşüncesi yamsıra temiz ve saf Altaylı anlayışı yer alır. Vambery, ilk ânda, eserin, Çin veya Fars kökenli olduğunu sandığını, bu kültür alanlarından uyarlanmıştır diye düşündüğünü; fakat eseri inceleyince Türk ürünü olduğunu anladığını belirtir.

Otto Alberts (1901), KB'in, esas İtibariyle felsefî bir eser olduğunu düşünmüş, İbn Sina yoluyla Aristotelesçi fikirlere bağlamıştır. Jozsef Thury, KB'i Çin asıllı bir eserin uyarlaması olarak düşünmüştür.

Vasiliy V. Bartold, KB'in önemini azımsayanlar arasında yer alır ve meselâ, «devlet»i vezir olarak gösteren mecazları anlamlı bulmaz.

Aleksandr N. Samoyloviç, KB'in edebî yönünü vurgular ve Firdevsî'nin Şehname'siyle ilişkiler arar ve kurar. Alessio Bombaci, Kafesoğlu'nun da kaydettiği üzere KB ile Doğu'da yazılan ve aynı tipte oldukları ileri sürülen eserler arasında gerçek bir ilişki bulunduğu görüşüne karşı çıkar. Bombaci'ye göre, daha önceki Arap ve 306

Fars eserlerinde siyasal unsurla ahlakî ve felsefî unsur birlikte yer almazlar, oysa KB'de bu unsurlar birlikte bulunurlar. Yine Bombaci, KB'in allegorik ve diaîoglu hüviyetinin onu öteki eserlerden ayırdığı kanısındadır.

Mehmed Fuad Köprülü'ye göre, KB'de Çin etkisi değil, fakat metnin içerdiği fikirler bakımından kuvvetli bir tbn Sina etkisi görülür. Yine Köprülü, eserin, yazıldığı yüzyılda Kaşgar toplumunu, sosyal bünyesi itibariyle diğer İslâm topluluklarından çok farklı olarak görmemek gerektiği düşüncesindedir. Köprülü, Sâmânilerin saray örgütünü pek hafif bir değişiklik ile Doğu Türkistan saraylarında da mevcut sayar. Bilgine nazaran, Yusuf Has Hâcib'in, «halk hikmetlerine âşinâ olduğu» sezilmekte, «eski göçebe telâkkilerinden bazı manidar ananelere tesadüf edilmekle beraber», meselâ, «Orhun Kitabeleri ile mukayese edilince Kutadgu Bilİg'de hâkim olan ideolojinin asla eski Türk ideolojisi olmadığı görülür.»

Reşid Rahmeti Arat'a göre, «Yusuf birçoklarının iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla ahlâk dersi

veren kuru bir nasihatçı olmaktan ziyade, insan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki va-

zifesini tâyin eden bir hayat felsefesi kurmuş olan en geniş mânada bir âlim mütefekkirdir. Eser. . tamamiyle orijinal bir eserdir.»

Arat'a nazaran, eseri siyasetnâme olarak niteleyenler onun asıl insanî ve beşeri değerini ikinci plana atmaktadırlar. Oysa, «Yusuf, bu eseri ile, insan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur.»

Necla Pekolcay da Arat'ın temel görüşünü paylaşıyor sayılabilir. Pekolcay'a nazaran, «Yusuf, eserinde devlet teşkilâtı üzerinde durmuş görünmekte ise de, aslında içinde yaşadığı fikir hayatı üzerinde durmuş. . fertlerin vazife ve mes'uliyetleri hakkında Türk topluluğunun düşüncesini tslâmî hakikatler içinde ortaya koymuş»tur.

Halil İnalcık, KB'te eski Hind-tran etkilerini araştırmıştır. İnalcık'a nazaran Yusuf, Şehnfime'yi görmüş olmalıdır. Türklerin efsanevî kahramanı Tunga Alp Er'e İranlıların Afrasyâb demeleri eserde yansıtılmaktadır. Yusuf'un görüşleri, yönetim san'atı hakkında XI. yüzyıl İslâm-İran dünyasındaki anlayışlara indirgenebilir, bunların da daha eski Hind-İran geleneklerine götürülmesi mümkündür. Yazara göre, İran'da pratik ahlâk kitaplarının revaçta olduğu, meselâ, Kelile ve Dinine, ayrıca tipik bir pendnâme olan Kabusnâ-me hatırlandığında, KB'İn siyasal görüşü ve adalet anlayışının İran-îslâm devletlerindeki biçimiyle irtibatlı olduğu anlaşılır. Yazar, ayrıca, KB'in eski Türk hâkimiyet geleneğini de yansıttığım örneklerle belirtmektedir.

Sadrı Maksudî Arsal, KB'i «XI. asır Türk kültürünün bir âbide-si» olarak niteler. Arsal'a nazaran, eser, «Türk muhitinde asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dâir fikirlerin bir hulâsası-dır.» Arsal, KB'i Orhun Kitâbelerindeki «devlet fikri» ile karşılaştırır; eserde, Çin (Konfuçyanizm) etkisi İle devlet idaresinde «akıl ve ilimsin rolü ve han'ın vasıfları yönünden Fârâbî etkisi görülür.

A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihini ele aldığı eserinde KB üzerinde özenle durur. Caferoğlu, haklı olarak, KB hakkında uzun süredir basmakalıp bilgiler verilmiş olmakla yetinilmesinden şikâyetçi-dir.

KB'in edebî özellik ve üstünlüklerini irdeleyen yazar, bazı bilginlerin (Alberts, Köprülü), Yusuf'un İbn Sina'nın öğrencisi oldu-

ğu yolundaki görüşlerine işaret ettikten sonra, Yusuf'un Türklüğünü müdrik ve ana diline bağlı oluşuna dikkati çeker. Eserdeki tran etkisinden bahseden Caferoğlu, Gordlevskiy ile birlikte, daha Orhon âbideleri'nde ve Uygur Türklerinde Türk şövalyeciliğini temsil eden alpların IX. yüzyıla doğru Horasan'da kurumlaşmalarına ve gerçek değerlerini Has Hâcib'te bulmalarına işaret eder. Yusuf, insana her iki dünyada kutlu ve mutlu olma yollarını gösterme görevini üstlenmiştir. Caferoğlu'na göre, Yusuf kendisini, mensubu bulunduğu Karahanh Devleti'nin gerçek bir ideologu saymaktadır. Karahanh Dev-

leti'ni yüceltmek kaygısıyla, Yusuf, Türk halk edebiyatım ve folklo-runu destek olarak kullanmaktadır. Değişik gelenekleri ele alışı, bazı eski kültlerle ilişki kurması yönleriyle Yusuf'un eseri, «göçebe Türk muhitinin malında say(ıl)maya hak kazanmıs»tır.

Büyük türkolog ve dilbilimci Agop Dilâçar, Kutadgu Büig İncelemesi adlı eserinde, KB'i değişik perspektiflerden ele alır. Etüdün,

«Kutadgu Bilig'in Değerlendirilmesi» bölümü, daha önce yapılmış

bulunan değerlendirmeleri kapsam ve kullanılan ölçütler bakımından aşmaktadır. Burada, özellikle, KB'in felsefî temelleri, eserin içerdiği ahlâk ve din anlayışı, islâm ve tasavvuf karşısındaki durumu özenle irdelenir.

Saadet Çağatay, KB'İ incelediği eserinde, Balasagunlu'yu, esas olarak, devlet idaresini öğreten bir nasihat ve hikmet kitabı yazmış olarak değerlendirmektedir. KB'deki «kişi»ler, düsturları şahıslandırmaktadır: Kün-Toğdı îlig, adaleti; vezir Ay-Toldı, devleti; ögdilmis, aklı; Odgırmış kanaati canlandırmaktadır. Çağatay, bir diğer etüdünde, Odgırmış'ın «Budizm'i şahıslandırması» olgusu üzerinde durmaktadır.

Reşat Genç, XI. Yüzyılda Karahanh Devlet Teşkilâtı hakkındaki eserinde KB'i —diğer kaynaklar yanısira— bir temel kaynak olarak kullanmış bulunmaktadır.

KB'in Viyana Nüshası tıpkıbasımında yer alan «Kutadgu Bilig
308

Tıpkıbasımlarına Giriş» başlıklı bölüm büyük bilgin Abdülkadir İnan tarafından kaleme alınmıştır; alt-bölümleri itibariyle esere bir Genel Giriş niteliği taşır. (KB'le İlgilenmeye başlayacak öğrencilere, bu «Giriş»i okuyarak işe koyulmalarını önermekte yarar vardır.) Görüldüğü üzere, araştırmacıların KB'in kökenleri (Hind-îran etkisi, Grek felsefesi etkisi, Çin etkisi, tslâm platformu etkisi, Türk

- Asya gelenekleri etkisi) konusundaki değişik fikirleri yamsıra; eserin asıl neyi amaçladığı, içeriğinin asıl neyi vurguladığı konusunda da hayli değişik görüşleri mevcuttur. Meselâ, Arat'm, KB'in «ahlâkî» yönünü vurgulaması ile Çağatay'ın «siyasî» yönünü vurgulaması, ilk bakışta, geniş sayılabilecek bir yaklaşım yelpazesi meydana getirmektedir. Nitekim, —basılmamış— lisansüstü çalışmasında Gülsün Taşkesen de bu konuya işaret etmiştir. Taşkesen, ayrıca, KB'in Devlet Teorisi açısından ele alınabilmesüiin imkânlarını araştırmış bulunmaktadır.

KB yorumlanırken, eserin adının anlamı üzerinde de geniş öl-

çüde durulmuştur. Eserin adının, onun genel niteliğini açan bir anahtar olduğunu düşünmüş olan çok sayıda araştırmacı vardır denebilir. Böyle bir arayış içerisinde olmak, geniş ölçüde, doğru bir yaklaşımdır; KB'in içeriği doğrudan ele alınırken eserin adından hareket edilerek bir ölçü bulmaya çalışılmasına hak vermemek elden gelmez. Ne var ki, araştırmacıların çoğu, Yusuf Has Hâcib'in esere yüklediği belirli işlevleri, sağlıklı olmasına çalıştıkları bir bi-

çimde tahlil etmeye çalışmalarına rağmen, Yusuf'un bu belirli ter-

cihleri yapmasını kaçınılmaz kılan ana gelişmeyi açığa çıkartama-mışlardır. Diğer bir deyişle, Tarih kesintisizliği ve değişimi esas alınmadığı için birçok metodolojik hatâ yapılmış, bu da, tabiatıyla, KB olayına açıklık getirilmesinde güdük kalınmakla sonuçlanmıştır.

«Kutadgu Bilig» sözü, «kutlu kılıcı bilgi» demektir. «Bilig»in anlamı konusunda bir tereddüt yoktur. Sorun, «kut»un anlamı konusunda odaklaşmaktadır. «Kutadgu»nun «Kut-ad-gu kutlu kılma» demek olduğu belli ise de, «kut»un anlamı üzerinde fikir birli-

ği bulunmamaktadır. Eserin Balasagunlu Yusuf tarafından güdüm-lenmesi, belirli hedef(ler)e yönelik olarak tasarlanması konusundaki değişik görüşlerin, çoğu zaman, olayı sırf bir iradî tercih sorunu gibi ortaya koymaları; buna paralel olarak, yine, olayı bir fikir tarihi perspektifine sığdırmaya çalışmaları, haliyle, «kut»un anlamı konusundaki değerlendirmelere de yansımaktadır. KB'in tarihî anlamı, fikrî kökenleri ve amacı konusundaki arayışların, kut'un anlamıyla işe başlamaları ne kadar yerindeyse, çoğu hâlde yapıldığı üzere, kut'un anlamını sabit bir kategori içerisinde düşünmek, kut'un ezelden ebede değişmez bir yüklenimi olduğunu varsaymak, başka bir 309

deyişle, kut'a atfedilen işlevin Tarih içerisinde dondurulmasına yol açacak yaklaşımlarda bulunmak da o kadar yanlıştır.

Bildiğimiz şudur: Yusuf, kut'a ulaşmanın, kut sahibi olmanın ve bunu sürdürmenin yollarını göstermek savındadır. Bilinmesi gereken İse, son tahlilde, yazarın (şairin) bu eyleminin gerisinde yatan Tarihsel - sosyal sebeplerdir. Terimlerin ardında yatan ilk kavramsal biçimlenmelerden hareket etmek de, Yusuf'un ne yapmaya çalıştığını gözleyerek eyleminin gerisinde yatan «müşewik»leri araştırmak da aynı Tarih meydanına çıkmak üzere yola koyulmak demektir.

Yusuf Has Hâcib, eserinin adı hakkında şöyle seslenmektedir:

Sözümü söyledim meiı bitidim bitig
Sunup iki ajunnı tutgu elig
Kitap atı urdum Kutadgu Bitig
Kutatsu olıghka tutsu elig
Kişi iki ajunnı tutsa kutun
Kutad^ntş bolur **bu söŁüm** çın bütün
Bu Kün-Togdı ilig tidim söz başı
Yörigin ayayın ay edgü kişi

Agop DİlÂçar'ın günümüz Türkiye Türkçesi söyleyişiyle dinlersek :

Sözümü söyledim ben, kitabı yazdım
Uzanıp iki dünyayı tutan bir eldir.
Kitabın adını koydum Kutadgu Bilİg,
Kutlu olsun okuyana, elini tutsun.
Kişi iki dünyayı kutla tutarsa,
Kutlanmış olur, bu sözüm doğru, bütündür.

Önce Kün-Togdı beyden söze başladım,

Yorarak açıklayım, ey iyi kişi!

(KB'in Viyana Nüshası ile Fergana Nüshasında yukarıdaki dizeler aynıdır. Tek fark, son dizededir: Viyana Nüshasında yer alan

«yörigin» kelimesi, Fergana Nüshası'nda «tüzükin» olmaktadır.) Şimdi, kut'un anlamı konusuna, kut'a merkezî bir yer veren bazı yazarların görüşlerini özetleyebiliriz.

Bombacı, KB'deki islâm! hüviyeti vurguladıktan başka, özel olarak «kut» konusunda KB ile kadîm Grek düşüncesi arasında bağlantı kurmaktadır. Bombacı, «Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâ-310

hazalar»da bulunurken, Grek tanrıçası Thyke'nin küresi ile Ay-Toldı'nın üzerine oturduğu top arasmdaki benzerliğe dikkati çekmekte, yine Grek adalet simgesi kılıç ile KB'deki beyin elindeki bıçak ilişkisine işaret etmekte, Themis'in üç ayaklı iskemlesi ile KB'deki üç

ayaklı taht arasında bağlantı kurmaktadır. Bombaci, sözkonusu Grek etkisinin, rastlantılara dayanmayan bir bütün oluşturması ihtimâlini kaydetmektedir.

Kut'un «sâadet» anlamında alınmasına sıkça rastlanmaktadır.

Nitekim; Vambery, Radloff, V. Thomsen ve diğer bazı yazarlar kut'u

«saadet» karşılığı olarak düşünmüş ve terceme etmişlerdir. Barthold da, Dersler'inde, «Kutadgu BUig»e «mes'ut edici ilim» olarak yaklaşmış, saadet ve baht anlamında gördüğü kut'u «hükümdar-lara lâyık olan ilim» biçiminde değerlendirmiştir. Reşid Rahmeti Arat da KB*i «kutlu ve mes'ut olma bilgisi» olarak ifâde etmiş, eserin, «insana her iki dünyada saadete ermek için takip edilecek yolu göstermek üzere kaleme alınmış» olduğu temasım işlemiştir.

A. Caferoğlu'na nazaran, KB'in adında yer alan «kut», «saadet»

demektir. «Kutadgu Bilig», «saadet veren ilim» anlamına gelir. Caferoğlu, ayrıca, bir terim olarak «kutadgu biüg»in üzerinde durmakta; bu terimin ardında yatan düsturun Cengiz Han'a atfedilmesi yoluyla Moğol halk mahkemeleri için Moğol Yasa(ğ)'ından («Yasa»sm-dan) ayrı bir rehber hâline gelişine işaret etmektedir.

Hanların ve-cizelerini «bilig» adıyla kodifikasyona tâbi tutmak zamanla bir Mo-

ğol geleneği olmuştur. Böylelikle, Caferoğlu, kut'un genel niteliği itibariyle «saadet» anlamına geldiğini ifâde etmekle birlikte, «bilig»in zaman içerisinde siyasal-yönetimsel bir hüviyete bürünüşü-nün Türklerden başka Moğollar için de geçerli oluşuna dikkati çekmiş olmaktadır.

İbrahim Kafesoğlu, kut'u, açıkça, «siyasî iktidar» olarak görmektedir. KB'de kut'un Ay-toldı tarafından temsil edildiğini söyleyen Kafesoğlu; Ay-toldı'nın, hükümdar'ın (töre'nin) huzuruna çıkarak hizmet arzettiğini, kul ve memur olarak «Kılın-cım könilig me kılkım tapug» («tabiatım hizmet, şiarım adalet») demiş olduğunu kaydetmektedir. Yazara nazaran, töre tatbik sahası

bulmak için «iktidar»a muhtaçtır. İktidar da kanun emrinde olmak gerektir, zira, «gerçek kudret kanundadır». Ay-Toldı huzurda iken bir top üzerinde oturmaktadır. «Kut düz yerde dahi yuvarlanan bir top gibidir. Tabiatı kararsızdır ve ona inanmamak lâzımdır.» Böylece, Kafesoğlu, her zaman değişebilen kaypak bir mahiyete sahip olduğu için «iktidarsın daima kontrol altında tutulmak gerektiği hu-susunun KB'de vurgulanmış olduğuna işaret etmiş olmaktadır. «Dö-neklik ile suçlanan» kut, aslında daima «yeni ve taze» olanın peşin-311

de koşmakta, «eski ve yıpranmış» olanla meşgul olmamaktadır :

«Yeni varken eskiye, güzel varken çirkine ne lüzum var?» Kut, kendisine sahip olabilecek hükümdar için gerekli ahlâk! vasıfları açıklar: «Alçakgönüllü, tatlı dilli olmak, kötü ve çirkin işlere yaklaş-mamak, büyüğe saygı göstermek, doğru ve ihtiyatlı olmak.» KB'e göre, «Fazilet ve kısmet kut'tan doğar... Büyüklüğe ve beyliğe giden yol ondan geçer... Her şey ve her imkân, yüzü güzel, huyu mülayim olan kut'un eli altındadır.» Bütün istekler onun vasıtasıyla gerçekleştirilir. Daima genç ve dinç olan «kut'a karşı durmak, onu vurmak, ezmek imkânsızdır, ona kafa tutulmaz.» Buna lüzum da yoktur, zira, «Onun vazifesi inşam kudretli kılarak İsteklerine kavuşturmaktır.» Kut, güneş ile sembolize edilen töreye bağlı olarak, temsil ettiği idarenin «güler yüzlü mülayim huylu iktidarı sayesinde ulaşılan olgun ve verimli devresinde, tıpkı dolun zamanlarında her yeri ışıklandıran ay gibi, «dünya halkını aydınlatır.» Bunun için de Ay-

Toldı adını almıştır. Devlette kanunu yürütenler her yerde ve her zaman aynı kudreti gösteremediklerinden, bazan,

«adâlet»e hor bakılır ve hukukun gerçekleştirilmesi zaafa uğrarsa, kut'un nuru söner, «dünya karanlığa bürünür.» Uygulamada göz-lemlenen bu dalgalanmalar, hareket hâlinde olan ve ışığı azalıp ço-

ğalan aya benzer; «Yüzü kâh aşağıya, kâh yukarıya doğrudur.» KB

metninden verdiği örneklerle Baîasagunlu'nun kut hakkındaki görüşlerini yorumlamaya devam eden Kafesoğlu, kut'un «ilâhî men-

şeli» olduğunu öne sürmekte ve beyliğin kökekine ilişkin örnekler arasında, «beylik 'ıduk'dır» sözüne de yer vermektedir. Göktürk Yazıtları'nda kut ile donatılmanın gereğinden söz edildiğine işaret eden yazar, «hükümranlık hakkı»nın tanrısal kaynağına ilişkin yorumun-da şu açıklamayı yapmaktadır: «II. Göktürk .İmparatorluğunda, 716 yılında, Kapagan Hakanın yerine geçen oğlu tnal Hakan, başta Oğuz İsyanları olmak üzere, memleketteki iç karışıklıkları giderip huzur sağlayamadığı için, kut'unun tanrı tarafından kaldırıldığı

İnancı ile tahttan uzaklaştırılmıştır.» Yazara nazaran, Türkler, «hâkimiyet» ile onun uygulayıcısı olan «devlet» kavramlarını birbirinden ayırmışlardır ve anlaşılmaktadır ki, kut anlayışı, hukukî tabiri ile imperium'dan başka bir şey değildir.

Kafesoğlu, KB adınm doğrudan doğruya kut'ta düğümlendiği-ni öne sürmektedir: «Araştırıcılar eserimizi Doğu ülkelerinde çok rastlanan cinsten bir nasihat ve ahlâk kitabı saydıklarından, 'kut'

kelimesini kolaylıkla saadet, talih, baht mânalarına bağlamışlardır.

Halbuki vaktiyle S:M. Arsal tarafından tesbit edildiği ve şimdiye kadar da görüldüğü gibi, 'kut' aslında 'siyasî hâkimiyet' mefhumu-

nu ifade etmektedir. Talih, saadet, bahtiyarlık ikinci planda kalan VE

ancak sonraları ortaya çıkan tâli mânalar durumundadır ki daha

?

Çok batı Türk lehçelerinde görülen bu mâna değişikliği veya mâna genişlemesinde islâmî çevrenin etkisi rol oynamış görünmektedir.

Kut'un 'mübarek' mânası da Tanrı ile olan ilgisinden doğmaktadır.

Bilindiği üzere, 'kut1 Türkçenin en eski kelimelerinden bilidir...

G. Doerfer 'kut' tabirini 'insanın bir nevi otonom ruhî kudretidir ki, bilhassa hükümdar için Gök ve Yer tarafından desteklenmeye muhtaçtır' şeklinde açıklamaktadır. **Kutadgu Bilig** yazarının hemşehri-si ve çağdaşı Kaşgarlı Mahmud tarafından da esasen 'kut' kelime-sine 'devlet' mânası verilmiştir... Şu hâlde **Kutadgu Bilig** daha ziyade 'Hükümranlık bilgisi', 'Siyasî hâkimiyet bilgisi* veya 'Devlet kılan veya Devlet yapan bilgi' mânalarına gelmektedir.»

Reşat Genc'e göre, **KB** hakkındaki en iyi değerlendirme İbrahim Kafesoğlu'na aittir. Bu bakımdan, Genc'in «kut» hakkındaki değerlendirmesi hemen burada Özetlenebilir. Yazara nazaran, Yusuf, «devletin sıfatından sözederken, kut'u doğrudan doğruya, «devlet» kelimesinin türkçe karşılığı olarak kullanmıştır. Ne var ki, kastedilen devlet, «state» değildir. Zira, Türklerin bu anlamda, «il»

veya «el» kelimesini kullandıkları bilinmektedir. Buradaki devlet (yani kut), bugün kullanılan «devlet kuşu» deyimindeki «devlet»in içerdiği anlamdadır. Ve yine bu bakımdan, yazara göre, kut'u «baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet» anlamlarından başka, asıl, «siyasî hâkimiyet kudreti, yani devleti idare kudret ve selâhiyeti» anlamında görmek gerekmektedir. R.R. Arat'ın kut'u daha çok saadet olarak çevirmesini eleştiren Genç, kelimenin mutluluk anlamında değil, «devlet, ikbal» anlamında ele alınması gereğine işaret etmektedir, Hükümdarlık, «ıduk kut» deyişinin gösterdiği gibi kutsaldır, bu iyi tabiatı ve her türlü nimeti Tanrı verir. «Bey, halk için bir kut» olduğuna göre, «halkını da kutlu kılması» lâzım gelir. Yine Genc'in genel bir değerlendirmesine göre, «Karahanlı hükümdarı da tarihî Türk telâkkisine uygun olarak ülkeler fethetmek ve buralarda kut'un gereği olan dünya nizamını yaymakla vazifelidir.» Böylelikle, «Kut'a nail olduğu için saltanat süren Türk hükümdarı, işte bu vazifeleri yerine getirebildiği müddetçe iyi hükümdardır. Halkın bu hak'lannı ödeyemediği anda âdeta meşruluğunu kaybetmiş

sayılmaktadır.»

XI. yüzyılda Karahanlılar'm «hükümdar» (ve hatunlar) için kullandıkları unvanlardan «Terken» üzerinde dururken Genç, şu açıklamayı yapmaktadır: «Kaşgarlı Mahmud'un... bir şiirde geçen **Terken** kelimesini doğrudan doğruya 'hakan' sözü ile karşılaması, bu unvanın hangi anlama geldiğim göstermektedir. Balasagunlu'

nun ise eserini ithaf ettiği Ulug Buğra Han (Ebu Ali Hasan)'dan söz **313**

ederken bu unvanı devamlı şekilde 'Terken Kutı* şeklinde kaydetmiş

olması, Kaşgarlı'nın verdiği bilgiyi doğruladıktan başka, unvanın

'ilig kutı' terkibinde olduğu gibi, kut ile birlikte ve 'devletli hükümdar' anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bilindiği gibi bu unvan da Karahanlılar için yeni bir şey olmayıp, Uygurlar zamanın-

dan beri kullanılagelmiştir. Öte taraftan unvanın daha çok hatunlar için, Karahanhlardan başka, başta Selçuklular ve Harizmşahlar olmak üzere muhtelif Türk devletlerinde kullanıldığını da biliyoruz.»

«Iduk kut» (idikut) unvanı üzerinde dururken, Genç, Göktürkler zamanında Basmıllar'da görülen unvanın Uygur hükümdarlarına da verildiğini; bunun, «ilâhî menşeli hâkimiyet kudreti veya hükümet etme hakkı olarak Tanrı tarafından bahsedildiği» anlamını

taşıdığını vurgulamaktadır. Yazar, getirdiği bir açıklamada, Balasagunlu Yusuf'un «içkiden ve zinadan kaçınılması gerek»tiğini öğtit-ledikten sonra, «'bu iki kılıktın ıduk kut kaçar/ol erke çıgaylık yolını açar' demek suretiyle ıduk kut'u ne manâda kullandığını göstermiştir» kaydını düşmektedir.

Reşat Genc'in, Karahanh devlet teşkilâtı konusunda «sonuç»

olarak düşündüğü satırlar arasmda şu aşağıdakiler de yer almaktadır : «Böylelikle, ancak modern idarelerde rastlanabilen ileri bir kanun hâkimiyeti anlayışı ve âdeta devletin halk için olduğu prensibi vasıtasiyle yüksek bir kültür örneği gösterilmiştir. Diğer taraftan Türk hakanının yeryüzündeki bütün insanların hükümdarı

bulunduğu tarzındaki eski Türk hâkimiyet anlayışınm da muhafaza edildiği görülmektedir. Hükümdarlık alametleri konusunda da büyük ölçüde bu eski geleneğin hâkim olduğu çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu, bilhassa onlara verilen ve tarihi 'kut' anlayışından

kaynaklanan unvanlarda açıkça görüldüğü gibi, öteki unvanları da tarihî geleneklerin bir devamı durumundadır.»

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız, kut'un anlamma ilişkin görüşlerden İbrahim Kafesoğlu'nun değerlendirmesi, kültür tarihi yorumu ve yaklaşımı bakımından —öncelikle— eleştirilmek gerektir. Kut'un oluşum ve değişiminin doğrudan ve somut olarak araştırılması konusundaki, kut'un anlamı hakkındaki düşünceleri-mizi saklı tuttuğumuzda bile, yazarın metodunu ve bunun dayanaklarını eleştirebiliriz.

Kafesoğlu, kut kelimesinde içerildiği kabul edilen «mutluluk, bahtiyarlık» gibi esas itibariyle sosyal kökenli davranış/duygu betimlemelerini (şu ân İçin, kut'un gerçekten bu anlama gelip gelmediğini tartışmıyoruz); kut'un asıl anlamı olduğunu belirttiği «siyasî hâkimiyet» kavramı (yine, şu ân için, kut'un gerçekten bu anlama da gelip gelmediğini tartışmıyoruz) karşısında, 'ast' olarak gör-

314

inektedir. Yazar, kut'un sosyal kökenli anlamını hem zamansal olarak «daha geç» dönemlere intikal ettirme çabası içerisindedir, hem de, kelimenin yine bu anlamına ikincil derecede bir yer tanımakta, kelimenin bu yüklehimini «talî» olarak göstermektedir. Böyle bir yaklaşımın, açıklanmış olan bir teorik kullanımı İçermesi bek-lenirdi. Eski (nispeten çok eski bir kelimenin, üstelik de eski bir anlayışı, bir kavramsallaştırma alanını karşıladığı belli olan bir kelimenin, asıl ve eski anlamının nasıl olup da, siyasal olan'a ve devlet'e ilişkin bulunduğu, sosyal anlamının ise bu siyasal anlamdan sonra oluşabileceği gibi bir yaklaşım, eğer tarihsel (özellikle tarih-

öncesi - öntarih'sel olayların böyle gelişebileceği gibi bir varsayımı içeriyorsa, bu varsayım önceleyinden belirtilmiş olmalıdır.

Eğer, terimlerin, önce sosyal (hayat tarzına ilişkin), sonra (spesifik olarak) siyasal ve sonra yine sosyal anlam kazanmış olabilecekleri biçimindeki bir teorik çerçeve hazırlanmış veya benimsenmiş olsaydı, bunun böylece ifâde edilmiş olması gerekirdi. (Böyle bir teorik çerçevenin oluşturulması yönündeki çabaların büyük önem ta-

şıyacağını belirtmekle yetinip geçelim.) Oysa, Kafesoğlu, tam tersine, «'başlangıç'ta devlet ve siyaset vardı, kelimenin sosyal anlamı da bundan doğdu» şeklinde özetlenebilecek olan bir hükme dayanmaktadır. Böyle bir yaklaşım, toplumların basitten karmaşığa, eski olan'dan yeni olan'a gelişimini inkâr etmek demektir. Kabile toplumunun ürününün, o toplumun gelişmiş siyasallık/devletlilik aşamasının ürününden «daha yeni» olabileceğini varsaymak bilimsel ve tarihsel olarak mümkün değildir. Tabiatıyla, kabile düzeyinde yaşama hâli, aynı geniş coğrafya alanında devİetleşme aşamasından sonra da devam edebilir; geniş bir zaman-mekân boyutunda biraradalık ve ilişki ve etkileşimler sözkonusu olabilir, olmuştur da.

Ama örneğimizin niteliği ve yazarın kastı açısından böyle bir hâl vârid değildir. Hâl böyle olunca, «kut» kelimesinin ve gerisinde yatan kavrayışın devlet Öncesi kandaş toplumda mevcut olmadığını, hattâ, bu kelimenin karşıladığı davranış ve kavrayışın kökensiz olduğunu, bu kavrayışın devlet/siyaset sonrasına ait olduğunu var-saymamız gerekecektir. Mes'elenln aslı hiç de böyle değildir. Zira, göreceğimiz üzere, kut, sosyal/örgütsel anlamı itibariyle, o sosyal gelişmenin inançsal yansıması itibariyle mevcut olmuştur ve sonraki bütün anlam «genişleme» ve değişmeleri de hep aynı kaynakla ilişkilidir.

Kafesoğlu'nun yaklaşımı, bütün bu metodolojik bosluğuyla beraber ve onun bir uzantısı olarak, «ikincil» plandaki «kut»un, diğer bir deyişle, «mutluluk, baht» vb. anlamlarının onun siyasal ve —söz-de— asıl anlamı olduğu kabul edilen «siyasî hâkimiyet telâkkisi»

315

kökeninden kaynaklandığı konusunda da açıklama getirmemektedir. Kut'un «siyasî hâkimiyet telâkkisi» anlamından, «baht ve mutluluk» anlamına geçişinin meydana gelmesinde «İslâm! etki» nedir, anlaşılamamaktadır. Ayrıca, sözkonusu «talî mânalar» (manâlar), ancak sonraları çıktıkları için mi «tâlî»dirler, yoksa, Kafesoğlu'nun

«hâkimiyet telâkkisi» aşılmaz bir «üstün-kavram» mıdır ki, insan mutluluğuna ilişkin bir değer bu üstün-kavramın yanında ikincil kalmaktadır? Belli ki, yazarın temsil ettiği «kültür» anlayışı ve ahlak değerleri bakımından, herhangi bir beşerî değer türevsel bir siyasal değer karşısında «ast» kalmağa mahkûmdur.

Kut'un, gerçekten de, siyasallaşma/devletleşme açısından ve devlet erkinliğine destek olarak kullanılması bakımından bir işlevselliği olmuştur. Ne var ki, kut'un sosyal/Örgütsel/inançsal anlamını-mevcudiyetini devlet(ler)in oluşumu sonrasına taşımakla, Kafesoğlu, devlet düzeni öncesinde de mevcut olan Türklerin, bu dönemdeki sosyal «nizamlarının temel dayanaklarından en önemlilerin-den birini de yok saymak durumuna düşmektedir. «Hâkimiyet telâkkisini tarih-dışı bir anlayışla empoze etmek için, hem evrem el olan ve hem de Türk sosyal hayatında olanca renkliliğiyle izlenebi-

len eski kut(salhk) anlayışı yok sayılabilmektedir.

Kafesoğlu'nun, «Kut'un 'mübarek' anlamının da Tanrı ile olan ilgisinden doğmuş bulunduğu» yolundaki işareti de eleştirilmelidir. Zira, bir kere, bu yaklaşımdan, genel ve eski kut kavrayışının, zamanla oluşmuş bulunan «Tengri» kavrayışından sonra çıkmış olduğu, ya da bunların eş-zamanlı oldukları gibi bir izlenim edinilir ki, gerçek gelişimin bununla ilgisi yoktur. Kaldı ki, Kafesoğlu, «Kut'

un 'mübarek' anlamını da» diyerek, kut'un mübarek/mukaddes anlamının onun saadet, baht vb. anlamından temelden farklı bir şey olduğu intibaını yaratmaktadır. Oysa, kut kelimesinin gerisinde yatan sosyal kavrayış, onun «mübarek» anlamını da birlikte getirmiş, bundan ancak çok sonraları kut'un yönetimsel evreye denk düşen ve nihayet siyasal yüklenimleri meydana gelmiştir.

Reşat Genc'in değerlendirmeleri, Kafesoğlu'ndan ayrılan yönle-re sahip olmakla birlikte, esas olarak, kut'un gelişim-değişimini dikkate almaması açısından eleştirilmelidir. Genc'in ilgi alanıyla sınırlı olarak düşünülse bile, kut'un değerlendirilmesinde boşluklar gözükmektedir. Yazar, kut'un devlet teşkilâtı anlamındaki devlet değil ve fakat bugün de kullanılan «devlet kuşu» deyimindeki «devlet» anlamını taşıdığını belirtmekte; ancak, kelimeyi asıl, «siyasî

hâkimiyet kudreti» olarak düşünmektedir. Böylelikle, kut'un «devlet kuşu» (baht, saadet) anlamı ile, kudret anlamı arasında bir ko-pukluk bulunduğu fikri dolaylı olarak teşvik görmüş bulunmakta-

dır. Asıl önemlisi, kut'un sözü geçen anlamlarının gerisinde yatan ve sözü geçen anlamlarından önce oluşmuş bulunduğu

anlaşılan temel anlamını aramaya yönelen bir yaklaşım benimsenmemektedir.

Toplumsal örgütlenmenin kutsal (mübarek) olanla örtüşmesi, ancak zamanla yönetenlerin örgüt-toplum üzerine yükselmesi, kısacası, toplum içi farklılaşmanın belirme süreci ihmâl edildiğinde, devlet'in yaratık olduğu gerçeği gizlenmiş sayılmaktadır. Kökeni ve değişimi izlemeyiş, «terken kutı» örneğinde de kendini göstermektedir. «Terken» kelimesinin en son biçimiyle gözüktüğü unvan mertebesinden önce yaşadığı uzun bir «tar-khan»lık serüveni dikkate alınmayınca, terken'in «kendinin zâten «khan» yani han/ha-kan olduğu izlenemeyince, unvanları karşılayan kelimelerin unvan olmalarından önce mübarek toplumu anlatan kelimeler olduğu anla-

şılamayınca, açıklamalar da açıklayıcı olmaktan uzaklaşmaktadırlar.

Genç, hemekadar, «devletin halk için olduğu» anlayışına bir ilke düzeyinde yaklaşmayı tercih etmekte ise de, bu tercihinin diğer yorumlarıyla bağdaştırılması mümkün olamamakta, ve sonuç olarak denebilir ki, önerilen, «tarihî kut anlayışı» da boşlukta kalmaktadır.

Değişik yazarların «kut» konusundaki görüşleri böylece kısaca belirtildikten ve değerlendirildikten sonra, bu terimin gerisinde yatan anlam katmanlarının kökenine eğilmeliyiz.

Kandaş örgütlenme, kendi kollektivitesini, bütünselliğini, «kud-siyet» planına yansıtan bîr hayat tarzıdır. KB'in bey'inin töre'yi ve doğru, âdil, hakça olan'ı simgelemesi ile vezirin kut'u simgelemesi, toplumun kutsal (mübarek-mukaddes) bütünselliği ile ilgilidir ve kendi aralarında bu bakımdan da ilişkilidir.

Genel olarak kandaşlıkta ve bu arada Türklerde, «soy/nesep»

ile «köken/başlangıç» kavrayışları arasında yakın bir ilişki, giderek bir örtüşme sözkonusudur. Köken/başlangıç anlamlarını içeren söz ile soy/nesep anlamlarım içeren söz, yaygm Türk lehçelerinde ve Altay birincil dil kökünde aynı kelimedir. Tös, töz, tüs'tür bu söz.

Ve yine bu söz, hem Tarihsel anlamda akrabalık, hem de başlangıç/köken demektir. «Başlangıçsın totemi, tabu(sal)-cedd'e dönüşmüştür. Töre'nin (törü'nün) kökü olan «tör», «töz»den başka şey de-

ğildir. Töz, tör'dür.

tik kandaşlıkta, topluluktan ayrı, soyut bir varlık sebebi bulunmayan kişi'nin «ruh»u ile «can»ı ayrı şeyler değildir, ölü'nün can'ı vardır, ölünün canı vardır çünkü ilk kandaşlıkta kutsal olmayan şey yoktur. Kutsallık, her değişim sürecinde bir bütün olarak görünür, bir bütündür. Bu bütünlüğün bölünmesi, bölümlenmeye uğraması, Türklerin hayat tarzı açısından çeşitli motifleri bakımından izlenebildiği.Üzere, yerüstü İle yer, gök ile yeraltı ayırımına 317

denk düşer. Ancak, her evrede, bölümlenmeler «meşrű»laştırılır.

Yaşayan ile yaşamayan'ın aynılığı, hayvanlarda, hayvan-ana'larda, hayvan-cedd'lerde, orman, ve dağlarda sürerken, değişimle birlikte farklılaşma doğmuş, toplumdaki farklılaşma yere göğe yansımıştır. «Geç» sayılabilecek zamanlarda bile, yaşayan ile yaşamayan'ın kutsal kaynağının aynı olduğuna, kandaşlığın örgüt bütünselliğine dayandığına ve ifâdesini Töz'de bulduğuna tanıklarımız vardır.

Ölü'nün hem can'ı vardır hem de ruh'u. Çünkü ölüm, ilk kutsal eşitlikte, doğal olan'a toplumsal olarak öykünülmesi kadar toplumsal olan'ın da doğal olması bakımından, gerçekliğin tâ kendisi-dir; kişi'nin kaybolup gitmesi demek değildir. Ve bu olay da totemle simgeleşir. İlk soyutlukların meydana gelmesiyle tabulaşan inançlar, ölüm'ü ancak zaman içerisinde «farklı» doğa içinde ve dışında bir konuma sürükleyecektir. Çan'ın hem ölü'de hem yaşayanda

«var» olabilmesi, ancak böyle, gelişim ve değişimin izlenmesiyle kavranabilir. Bu bakımdan, Türkçede kut, can'dır.

Yakut samanlığında, oyunların, kamların (samanların) can'ı

gökteki kut-lu ağacın («lyık mas») dallarında biter. Kam, anasının

«karın »ında iken, bu ağaçtaki can (ki, kut'tur) yere inerek müstakbel kam'ın vücuduna girer. Görülüyor ki, inanç olarak, kavrayış ve algılama olarak, kut, can ve —giderek— ruh içice geçmektedir. Aslında bu örnek, en eski Türk kutsallığının zemini ve mekânı olan orman'ra, ağaç'la ve sonraki öğelerle uyumlu kılınabildiğinin bir işareti de olmaktadır.

Kanun «doğuştan» sosyal görevli olduğu düşünüldüğünde, kut'

un, bu kutsallık görevlisi örneğinde nasıl odaklaştığı belirginleşmek-tedir. Ne var ki, kut'un işlevi, her varlık için, her insanoğlu/kişi için geçerlidir. Ayısıtlar, «kut» yaparak ana karnındaki

çocuğu üf-lerler ve çocuğa böylece hayat verirler. (Gerçekten de, burada hayatiyet kazandırmak sözkonüsu olduğu için, «çocuğa üflemek» kadar, hattâ ondan daha çok, «çocuğu üflemek» deyişini haklı kılacak bir eyleyiş mevcuttur.) Yakutlarda, Altayhlarda ve «çağdaş» Türk samanlığında, sna-kut ve kut hep şamanlliğin temel inanç motifi olarak yer alır. Ruh ile can'm birleştiği tın (tin), «kut» ve «süne» ile sağlamr. Görüldüğü üzere, bağımsız ve soyut bir «ruh tin» moti-finden önce, tın, ruhsal olan ile can'h olan'ın birlikteliğini sağla-maktadır, önemli olan bir nokta da, mukaddes olan süne'nin insan-da bulunmasına karşılık, asıl genel mübarek/mukaddes olan kut'un herşeyde bulunmasıdır.

Kollektif eyleme dayalı, yönetilen - yöneten ayırımının doğmadığı, eşitlikçi kandaş toplum böyle bir bütünselliğe sahiptir. İşte, bu bütünselliğin ayrışması; bu ayrışmanın dil'e yansıması kutsallı-

ğın toplum bütünlüğünden farklı anlamlar kazanmasıyla kendini
318

gösterir. Türk kandaşlığının saf örgütlenme düzeyinin yönetimsel-lesme aşamasına geçmesi, siyasallaşma (devletleşme potansiyeline sahip olma ve devletleşme) aşamasına gelmesi sürecine, birlikteliği ve kutsallığı yansıtan deyişlerin yeni değerler kazanma ve biçimler alma sürecinin dinamikleriyle de yaklaşılabilir. Şüphesiz, böyle bir yaklaşım, mekanik mütekabiliyet arama endişelerinden çok farklı, çok boyutlu bir ilişkiler karmaşasını gözetmeye çalışan bir teorik -

metodolojik çabayı gerektirir. Deyişlerin, sözlerin; belirli yüklenimi olan kelimelerin anlam değişimine uğraması, kandaş örgüt-inanç

temelleriyle ele alınmalıdır. Bu kelimelerin «unvan»laşmaya başlamaları, çeşitli biçimlenmelere uğraması, değişimin muhakkak ki, en canlı uğraklarını gösterir. Ne var ki, kut örneğinde de görüldü-

ğü üzere, araştırmayı sırf bir «unvanlaşma» düzeyinde yürütmek, eksikliklerden çok ötede önemli yanlışlara yol açmaktadır.

Kut'un, devlet aşamasında, Karabanlı örneğinde, hangi somut karşılıklara bürünmüş olduğu, elbette ki, hem doğrudan kut odağın-daki gelişimi izlemek, ve tabiatıyla asıl, bunun gerisinde yatan bütünsel gidişi araştırmak açısından önem taşımaktadır. Bu gidiş

içerisinde ve Türklerin tarihî bakımından, Kutadgu Bilig sadece «nesnel» bir tanık değildir. KB, pendnâme geleneğinin çok dışına taşarak, Balasagunlu Yusuf'un böyle bir tanıklığı yapmakta olduğunun bilinci içerisinde bulunduğunu gösteren işaretlere sahiptir.

Balasagunlu Yusuf, evvelâ, Karahanlı Devlet'inin tanığıdır; Yusuf, yine, bu tanıklığın bilinci içerisindedir; ve yine, Yusuf'un eserini ince bir noktada değerli kılan olay, yazarının, siyasal deği-

şimde kendine bir görev atfetmesinden kaynaklanır. Diğer bir deyişle, Balasagunlu Yusuf, sözkonusu değişimi hızlandırmak üzere, eski töresel birikimi, yçni şartlara uyarlayarak onları geriletmeye çalışmaktadır. Kandaş motifleri değiştirerek kullanmakta, onları uygarlığın devletinin hizmetine sunmaktadır. KB*in ve özel olarak kut'un anlamım açıklama yolundaki kesitsel tanımlar, metodolojik bakımdan, KB'in birbiriyle bütünleşen üçlemli işlevini hesaba katamadıkları için, çoğu hâlde, sınırlı ve tek yönlü tesbitler olarak kalmaktadırlar.

KB'in ne ölçüde Grek felsefesine dayandığı, ne ölçüde İran!

kökenli olduğu, ne Ölçüde tslâml etkiler taşıdığı, Hind veya Çin düşüncesi içerdiği gibi hususların incelenmesi, elbette ki önemlidir; ancak, bütün bu etkileri veri olarak düşünmek, bu etkilerin KB'e âdeta «kendiliğinden» sızmış olduğunu varsaymak mümkün değildir. Felsefî dayanaklar, İranî biçimlenmeler, Islâmî etkilenmelerin hepsi KB'de mevcuttur. (Tabiatıyla, bütün bu ejtki kaynaklarının birbirinden bağımsız olduklanm da düşünmek mümkün değildir. KB'

319

in meydana getirildiği zaman-mekân itibariyle, bu faktörler karma-

şık bir uygarlık görüntüsüne bürünme yolundadırlar. Nitekim, İran topraklarında, Hind ve Çin inançlarım bilen müslüman Türk düşünürler felsefî eserler vermektedirler. Bu eserler, İslâm felsefesinin temel eserleri olacaklardır.) Ama, tarih açısından asıl ve öncelikle görülmesi gereken, kandaşlığın örgütlenmesinin aşılarak devletîeşmenin tamamlanması süreci ve bunun politikasıdır. Uygarlığa ait olan öğeler, KB'de ancak bu ölçüye göre ve ancak bu oranda mevcutturlar; uygarlığın değişik platformlarındaki değişik «uygarlıklardın özgüllüklerinin KB'i ne ölçüde etkiledikleri bu öncül

bakımından, kandaşlıktan uygarlığa geçilmesiyle sonucunda oluşan devletin ideolojik çerçevesi bakımından anlam kazanabilir.

tik Karahanlılığın ne zaman ve tam olarak nerelerde vücut bulmaya başladığı belirsizdir. X. yüzyılın ortalarından itibaren tarih malzemesi ortaya çıkmaya başlar. İlk Karahanlılığın gelişmesi ve sonuçta Doğu ve Batı Karahaıüı Devletlerine bölünmesi, Doğu Karahanlı Devletinin önemli kültür merkezleriyle bezenecek kadar bir gelişkinlik göstermesi, ve nihayet KB'in kaleme alındığı yıllara kadar geçen süre bütünüyle dikkate alındığında, bu, yaklaşık 130 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. KB kaleme alındığında Doğu Karahanlılarının yaklaşık 60 yıllık bir ömrü kalmıştır. Siyasal kudretin, Karahanlı örneği bakımından, doruğa eriştiği bir dönemde, devlet İdeolojisi için özerk bir alan yaratma çabalarının hâlâ sürmekte oluşu, en azından, yaratılmış bulunan ideolojinin pekiştirilmesi gerektiği konusundaki Balasagunlu'nun işaretleri, önemli birer gösterge niteliğindedirler.

320

KARAHANLILAR VE DİVÂN-I LÛGÂT-İT-TÜRK

Dîvân-ü Lûgât-it-Türk Ahmet Caferoğlu'nun belirttiği üzere, kaleme alındığında büyük ve özgün bir eser olarak meydana getirilmiş, bu niteliğini günümüze kadar da korumuştur. Filoloji alanında çağının önemli uzmanlarından biri olan Kâşgarlı Mahmut, aynı zamanda, bir etnolog, etnograf, onomastikçi (özeladbilımci), folklorcu ve sözlükçüdür.

Kâşgarlı Mahmut, eserini Kâşgar'da ya da daha büyük bir ihtimalle Bağdat veya Şam'da yazmıştır. Eserin 1072 - 1074 yıllarında tamamlandığını biliyoruz. Eserlerini üç-dört yıl arayla tamamlamış

oldukları anlaşıldığı hâlde, Mahmut ile Balasagunlu Yusuf'un bir-

birlerini tanıdıklarını gösteren bir kanıt yoktur. Kâşgarlı Hüseyin oğlu Mahmut'un biyografisi üzerine sağlam bilgilere de sahip değiliz. Kâşgarlı, belki de, kendisi hakkındaki bilgileri, Dîvân'ından önce yazmış olduğunu bildiğimiz ve fakat bize kadar ulaşmamış olan dilbilgisi kitabında vermiş bulunuyordu.

G.G. Musabaev, Kâşgarlı'nın, Dîvânını **(DLT)** yazdığında yaşlanmış olduğu yolundaki M.S. Mutallibov'un kanıtlarını kabul ettikten başka, şunları eklemektedir : «Eserini Bağdad veya Şam'da yazmış

olan Kâşgarlı Mahmut, bilinmeyen bir yer olan Barsığan yerine Kâşgar gibi tanınmış bir yerde doğduğunu belirtmeyi daha uygun görmüştür. Sözlüğünü Kâşgar'da değil de, Bağdad veya Şam'da yazdığı konusunda Türkmen bilgini S. Ahallı'nın verdiği bilgiler büsbütün inandırıcıdır.» Aslında, Kâşgarlı Mahmut, babasının Barsığan-lı (Barsğanlı) olduğunu bildirmektedir. Musabaev'İn, Mahmut'un Barsığan göçebelerinden olması hakkındaki görüşü, diğer bazı kanıtlar yamsıra, **DLT** yazarının gezginliğinin boyutlarına da dayandırıl-maktadır. Gerçekten de, Mahmut, o zaman Türklerin oturduğu Çin Şeddi çevresinden başlayarak «Rum»a gelmiş, Hazar Denizi ve Kafkas Dağları'na kadar uzanan bütün topraklan gezmiştir. Kâşgarlı

Mahmut'un kendisi de gezileriyle övünmektedir: «Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akıca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum hâlde, onların kentlerini, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çİğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, koşuk ve uyaklarını belleyerek faydalandım; öyle ki bende onlardan her boyun dili en İyi yolda yerleşti.»

321

Kâşgarh Mahmut, temelde, —Karahanlı soylularının saray ve edebiyat diline ayrı bir yer vermek ve onu önemli kılmak kaygısını da içeren bir biçimde kendi ürettiği terimle— «Hakaniye» olarak adlandırdığı Karahanlı türkçesi üzerinde durmuştur. (Balasagunlu Yusuf, aynı «dil»e «han tili» demektedir.) A. Caferoğlu konu hakkında şu açıklamayı getirmektedir : «Kâşgarlı'nın Uygur şivesi hakkındaki tarifi ile Hakaniye türkçesi hakkındaki tarifi arasında göze çarpacak derecede büyük bir yakınlık vardır. Meselâ, Divan'da Uygur şivesi, öztürkçe olarak tarih edildiği gibi, Hakaniye türkçesi de, hem Öztürkçe hem de türkçenin zarifi ve korrekti olarak izah edilmiştir. Bu takdirde, her iki Türk şivesi Hakaniye Türkçesi adı

altında birleştirilmiş olmaktadır. . Bu şive kültür merkezlerinin resmî dili olmuştur. . Bu şive(yle yazılmış) 'Kutadgu Bilig', 'Atabetü'l-hakayık' ve 'ilh' gibi mühim eserler vardır. . Çağatay şivesinin teessüsüne kadar, Orta-Asya Türk edebiyatının müşterek edebi türkçesi olmuştur.»

Bununla birlikte, DLT yer yer, türlü kavim ve boylardan olan

?

Türkler ve onların dilleri hakkında değerli bilgiler vermektedir.
Zeynep Korkmaz'ın özenle vurguladığı üzere, «Kâşgarh, bunlar arasında Oğuzca'ya daha başka bir ayrıcalık tanımış; Oğuzlar, Oğuzeli ve Oğuzca üzerinde oldukça genişlemesine durmuştur. Bu durum elbette Oğuzların X., XI. yüzyıllar Orta Asya dünyasındaki önemleri ile orantılıdır. Oğuz-Türkmen boyları daha X. yüzyıldan ve Sirderya kuzeyindeki steplerden başlayarak, Sirderya, Maveraunnehir, Harezm ve Horasan bölgelerinde önemli bir yer tutmuş bulunuyorlardı. XI. yüzyılda Büyük Selçukluların batıya yaptıkları göçler ve fütuhat ile Oğuz egemenliği Azerbaycan, Irak bölgelerine ve devrin büyük kültür merkezlerinden biri olan Bağdat'a kadar uzanmış

idi. Orta Asya Türk dünyasının siyasal ve sosyal yapısında bu denli önemli bir yer tutmuş olan Oğuzlar'ın Türk dili tarihi bakımından etkisiz kalmaları elbette imkânsızdı. Kâşgarlı'nın eserinde Oğuzca için tanıdığı ayrıcalık herhalde bu durumla ilgili olmalıdır.»

Türklerin devlet yönetiminde gösterdikleri başarı, bunu mümkün kılan, fetih ekonomisine uzun süre bağlı kalmış olan yapılarının uygarhk alanları üzerine katlanıvermesi sonuçta İslâm âlemi bakımından Türkler hakkında sırf asker! değil ve fakat kültürel bir bağlam içerisinde de ilgi uyandırmıştı. Bu ilginin IX. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladığını görüyoruz. Ancak, bu dönemlerde, Arap kavmiyetçiliğinin kalıntılarının da etkisiyle, İslâm yazarlarının Türklere karşı itici tutumlarım yer yer sürdürmüş oldukları saptanabilir. Türklerin İslam'ı kabul edişlerini aşan bir kültür alışverişinden söz edebilmek için XI. ve XII. yüzyılları beklemek gerekecektir. Bu 322

gelişimin bir uzantısı olarak, Türk dili kurallarının, kısacası türkçenin özellikle Araplar tarafından Öğrenilmesini kolaylaştıracak olan bir genel Türk dilbilgisi kitabının yazılması için gerekli ortam doğmuş demekti. Kâşgarlı Mahmut'un bu doğrultuda, «Kitab-ı Cevahir-ül-nahv fi Lûgat-it-Türk» adlı bir eser yazmış olduğunu, bu eserinde türkçenin çeşitli gramer ilkelerini açıkladığını, kendi ifadesine dayanarak Öğrenmekteyiz. Ne yazık ki, bu eser şimdiye kadar ele geçmiş değildir. **DLT,** A. Caferoğlu'nun da vurguladığı üzere, Türk ve Arap kültür iklimlerini yaklaştırmak üzere hazırlanmıştır denebilir. Kâşgarlı'nın eserini Arapça yazmış olması, Türk dilini yalnızca açıklamaktan ötede onu ve Türk kültürünü övmek için çeşitli

gayretler göstermiş olmasıyla birlikte düşünülmeli ve söz konusu siyaset ve kültür iklimi açısından değerlendirilmelidir.

İslâm'ın Araplar ve Pereler eliyle üstün bir kültürel yapıya dönüşmesi karşısında, demek ki, Kâşgarlı Türk öğesini de vurgulama gereksinmesi içindedir ve bu da, tabiatıyla, yaşanılan ortam bakımından doğal karşılanmalıdır. Yine de, Türklerin kendilerini kabul ettirmeleri yönündeki uğraşlarının temelde siyasal alandaki başarılarından, askeri örgütlenmelerinin gücünden kaynaklandığını göz ardı

etmeye imkân yoktur. (Atilla Özkırımlı, bu askerî niteliğin önemini, savaşçılığın başat yerini vurgulamakta; DLT'ten çıkarılabilen askeri örgüt, yöntem ve silâhları sergilemektedir.) Kâşgarlı, DLT'de «Türk» sözüne ilişkin olarak şu satırlara yer vermektedir:

«Yüce Tanrı, 'Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam, Türkleri o ulus Üzerine musallat kılarım' diyor. İşte bu, Türkler için, bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı, onlara ad vermeyi üstüne almıştır. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde 'güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağıl-mama, sözünü yerine getirmeme, sadelik, övünmeme, yiğitlik, mert-lik' gibi övülmeye değer sayısız iyilikler görülmektedir.»

Kutadgu Bilig'de izlenebildiği üzere, Karahanlılığın doğuşun-dan yüzyılı çok aşan bir süre geçtikten sonra bile, devlet ideolojisini sürgit yaratmak, bu arada sosyal durumları itibarile eski kandaş ge-leneklerden güç alan kesimleri dizginlemek, hattâ kadınların ast bir konuma indirilebilmeleri için öğütlerde bulunmak Balasagunlu Yusuf'un dizelerine dökülen bazı gayretler arasında yer almaktaydı. Bu olay, son tahlilde, savaş-işini düzenleyen alp geleneğinin ancak ve ancak devlet kudreti, düşüncesi ve fütuhatı için var olmasını, bu yönde hizmet etmesini, bunun dışında zapt-u rapta alınma-

.323

sim öngören süreç ve programın bir parçası olarak yorumlanabilir.

Balasagunlu da eserini Karahanlı hükm'ünü geliştirme yolunda kullanmıştı. Nitekim **Kutadgu Bilig,** Buğra Kara Han'a sunulmuştu.

Oysa, gerek eserinin içeriğinin böyle bir tarza elvermemesi, gerekse, hedefi bakımından aynı amaçta olmaması düşünüldüğünde, Kaşgarh Mahmut'un, Türklerin fetihçi/askerî yönlerini vurgulayan satırları ön plana çıkarmasını ve böylelikle de kandaşlık vasıflarım

—biraz da ürkütücü biçimde— Bağdat'ta Halife'ye sunmuş olmasını yadırgayacak bir yön yoktur.

Nitekim, eserinin hemen başında, Tanrı'ya şükür, Peygamber'e salât ve selâmdan sonra, Kâşgarh okuyucuya şöyle seslenir:

«Bundan sonra bu Tanrı Kulu Muhammed oğlu Hüseyn oğlu Mahmud der ki: Ben yüce Tanrı'nın devlet güneşini Türklerin burçlarında parlattığını, feleklerin dairelerini onlann ülkeleri üzerinde döndürmüş olduğunu, onlara Türk adım verdiğini ve yeryüzünde onları egemen kıldığını, çağının hükümdarı yaptığını, dünyadakile-rin yönetim dizginlerini onların eline teslim ettiğini, onları herkese egemen kıldığını, onları hak ile güçlü kıldığım, onlara hizmet edenleri, onların yanlarında istediklerini elde edenleri Tanrı'nın yü-celttiğini ve bu kimseleri kötülerin şerrinden güvenli kıldığını görünce, onların kalblerini kazanmak, oklarının değmesinden korunmak, söylediklerini dinletebilmek için, onların dillerini konuşmak-tan daha güzel bir vesile olamayacağına göre bu dile bağlananı da onlar kendilerinden sayıp korkudan güvenli kılacaklarından ondan olmayanın ona sığınıp kendisinden zulmün uzaklaştığım gördüm.»

Kâşgarh sözü aynı ilginç tavırla sürdürmektedir:

«Ben Buhara'mn sözüne inanılır imamlarından birinden ve Ni-

şaburlu başka bir imamdan kesinlikle duydum, her ikisi de senet-leriyle bildiriyorlardı ki, Peygamberimiz (SA.) kıyamet belirtile-rinden ve karışıklıklarından ve Oğuz Türklerinden söz ederken, Türk dilini öğreniniz, çünkü onların egemenlikleri uzun sürecektir'

buyurmuşlardır. Bu söz doğru ise, sorgusu o ikisi üzerine olsun, onu Öğrenmek vacip olur. Eğer bu sözün aslı yoksa, akıl da bu dili öğ-renmeyi zaten emreder.»

Besim Atalay'ın Özenli çevirisinden okuduğumuz **Divİn-ı Lûgât-it-Turk'ün** yukarıdaki satırları, herhalde, zamanında, sunuldu-

ğu Bağdad Halİfesi'nin ilk ağızda okuduğu bölümler arasında yer almıştı. Meriç Karacaovalı'nın vurguladığı üzere, XI. yüzyıl Türklerin

Bağdat'ı etkileri altında bulundurdukları bir dönemdir. Nitekim, tbn Haldun, Arap şairine konu olan Türk beylerinin etkili durumunu bir alıntıyla nakleder:

324

Bir Halife ki Vâsıfla Buğa'nın arasında
Kafes içindedir
Onlar ne derse
Halife papağan gibi onu söyler

DLT'ün Türkçe - Arapça bir sözlük olma niteliğini çok aştığını belirten değişik yazarlar bu görüşlerinde haklıdırlar, önemli sayılabilecek etnolojik malzeme yanısıra doğrudan Türk boylarının tarihini yazma çabası içerisinde olanlara, hem verdiği somut bilgiler bakımından, hem de dolaylı olarak işarette bulunduğu bazı ni-rengi noktaları itibariyle DLT önde gelen bir kaynak eser özelliğini sürdürmektedir. DLT'den gerek lengüistik-filolojik alandaki araştırmalarda ve gerekse genel tarih açısından Türk boylarının konum ve coğrafyasının çıkartılmasında kaynak olarak nasıl yararlanılabileceğine Fuad KÖprülü'nün çalışmaları örnek olarak verilebilir.

Orta Asya kandaş hayat tarzının bazı motiflerinin belli efsanelerde örgülenerek kendi zamanına yansımasına da önemli bir tanıktır Mahmut. Tabiatıyla, çeşitli rivayetleri yazıya geçirmiş olmakla, Mahmut bugün için aslî önemdeki bazı rivayetlere uzana-bilmemizi mümkün kılmıştır. Oğuz Destanı'nın, Orhan Saik Gökyay'ın deyişiyle, baş temelini veren Şu ve Alj^Er Tunga (Tonga) rivayetlerini DLT aracılığıyla öğrenmiş bulunuyoruz. Bu rivayetlerde, İran hükümdarları ile savaşan Türk hakanları anlatılmaktadır.

Eski Türk - İran savaşları dolayısıyla İran ve Türk destanları arasında bir ilgi bulunduğu Zeki Velidî Togan tarafından ortaya konulmuştu. Gerçekten de, çoban-fetihçi bir ekonominin üzerinde yükselen bir hayat tarzının kabul edebileceği birçok destan motifi Türk rivayetlerine bu yolla sızmıştır. Bu konuda, hangi motiflerin ne öl-

çüde sızabildiğini, bu olayın sonradan daha eski hangi inanç ve uranları şiarları ortadan kaldırmada naşı! kullanıldığını hesaba ka-tabilecek araştırmalar, destan ve rivayetler üzerine önemli yorumlar

getirebileceği gibi, asıl, sosyal değişime ışık tutacak nitelikte olabilecektir.

Eski Türklere ait tran rivayetinde, dünyayı tutmuş bir Türk egemenliğinden söz edilmektedir. Orhan Saik Gökyay'm özetini takip edersek; bu egemenliğin merkezi olarak Isık-GöTün batısındaki Koçunkarbaşı ve Zerefşan kıyısındaki Rûyindiz (Tunçkale) ve Ordukent bulunur. Bu ellerin, îran geleneği ölçülerine göre «hükümdar» olarak anılacak olan büyük önderi Efrasiyab (Alp Tunga) İranlılarla savaşır. Onları yendiğinde Sustan güneyindeki Hamun gölü

çevrelerinde ve İran içlerinde bulunmaktadır. Alp Tunga (geniz-den gelen ng ya da n; sağır kef ile) yenilmeye yüz tutunca, İranlılar peşine düşer, o da Altaylara çekilir, Altay arkasındaki büyük 325

göllerden birine kaçar. Burası Koso-Göl ya da Baykal Gölü ve o yandaki Tunçkale kentidir. Nihayet, İranlıların eline geçerek öldürülür. Efrasiyab (Alp Tunga) hakkındaki İran rivayetleri, onun hayatının Urmiye gölünde sona erdiğini söylerler. Gökyay'ın da işaret ettiği üzere, bu rivayet, eski Türklerde ölüyü ırmağa, su'ya sarkı-tarak «gömme» âdetini hatırlatmaktadır.

İsa'dan önce VII. yüzyılda yaşayan Saka başbuğu olarak kabul edilen Tunga Alp (Efrasiyab) Edil (Volga) nehri yönünden gelerek Demirkapı üzerinden Önasya'ya geçmiştir. Oradan Îran-Hora-san yoluyla Buhara yakınındaki Baykent'e ve Çu havzasının yukarı başlarında bulunan Koçunkarbaşı denen yere dönüp gelmiştir; Strabon, Medyalıların, Sakaların ellerinden kurtulmalarını her yıl bir bayramla kutladıklarını ve yeniden ele geçirdikleri Anadolu'da, Zile şehrinde, İranlıların bu bayramı kendi zamanında bile (yedi yüzyıl sonra) anmakta olduklarını belirtir. Burada adı geçen Medya kralı Kiyaksaros, İran destanlarındaki adıyla Keyhüsrev'

dir; Efrasiyab da Türk rivayetlerindeki Tunga Alp'dir. El-BirunT

nin bildirdiği «Tîregân Bayramlının aynı olduğu anlaşılmaktadır.

Batış yapılan bu günü İranlılar uğurlu saymışlardır.

Alp Er Tunga'mn kardeşi Barsgan tarafından Bayken'te öldürülen İran şehzadesi Siyavuş'un yasını İranlılar nasıl tutagelmiş-lerse, Türkler de Anadolu veya Azerbaycan'da öldürülen Alp Er Tunga'mn yasını hep tutmuşlardır.

Alp Er Tunga Öldiraü

Issız ajun kaldımu
ödlek öçin aldımu
Emdi yürek yırtulur
Ulışıb eren börleyü
Yırtın yaka ırlayu
Sıkrıb üni yırlayu
Sıgtab közi örtilür
Bardı közüm yarukı
Aldı özüm konıkı
Kanda erinç kanıkı
Emdi udin udgarur
Ödlek yarağ közetti
Oğn tuzak uzattı
Begler begin azıttı

Kaçsa kah kurtulur

326

Könglüm için örtedi
Yetmiş yaşığ kartadı
Keçmiş ödük irtedi
Tün kün keçüp irtelür

(Alp Er Tunga öldü mü/Fani dünya kaldı mı/Zaman öcünü aldı mı/Şimdi yürek parçalanır//Erenler (kurt gibi) uluyorlar/Ya-kalarını yırtarcasına bağırıyorlar/Bütün güçleriyle haykırarak/Göz-leri kapanıncaya kadar ağlıyorlar//Gözümün feri söndü/Birlikte ruhum da gitti/Şimdi künbilîr nerelerdedir/İmdi beni o uyandırı-yor/ /Zaman fırsat gözetti/Gizli tuzağını kurdu/Beyler beyini azıttı/Kaçsa nasıl kurtulur//Gönlüm için için yandı/Onmuş yara açıldı/Geçen zamanı aradı/Felek durmadan onu kovalar) Alp Er Tunga'mn, bu eski Saka/İskit alpının öyküsünün, yiğit-lemelerin destanlaşmasına yüzyıllar boyu vesile olduğu anlaşılıyor.

Sakalar öncesinden Sakalara, oradan çağlar boyu, kavimler yelpa-zesinin biçimlendirdiği ortak gelenekler içerisinde yeni kandaş otağ-larına geçen bu yuğ (yas şiiri) dörtlükleri on bir adettir ve DLT'ün çeşitli yerlerine serpiştirilmiştir. Orhun yazıtlarında, 714 yılında Uygur elindeki Beşbalık kentinin kuşatılmasından söz edilirken, olayın, Tunga Tigîn'in yuğ gününde gerçekleştirildiği kaydedilmektedir,

Uygurların Bezelik'teki tapmağında kan lekeleri içerisinde gösterilen yiğidin resmi vardır; resimde «Tunga Tigin» ve «Tunga ol» yazıları okunmaktadır. Alp Er Tunga'mn anısının XI. yüzyıla kadar kitle içerisinde yaşamış olduğunu gerek DLT'den ve gerekse KB'

den anlıyoruz. Yazıcıoğlu'nun Selçukname'sİ Alp Er Tunga'mn oğlunu da anar. Dedem Korkut kitabmda da onun özellikleri anlatılır.

DLT'de kepmelerin açıklanması sırasında verilen örnekler ço-

ğunlukla Türk atasözlerinden, halk edebiyatı parçalarından seçilmiştir. Bu edebiyat uzun yuğ'lar, destanlar, hikmetler, vecizeler, pendnâmeler, bahariyeler ve diğer parçalardan oluşur. Türk Dil Kurumu'nun dil bilginlerinin sürekli çabalarından önce, bu parçaları

yayınlamada öncülük onuru, C. Brockelmann, KöprÜlüzâde Ahmet Cemal, öğretmen Fıtrat'a aittir.

Eserde toplanan kelimelerin Arap sistemi üzerine vezin kalıplarına ayrılarak çeşitli bahislere bölünmesine işaret eden A. Caferoğlu, konuya göre Türk şivelerinin fonetik ve morfolojisine de de-

ğinildiğini kaydetmektedir. Kelimeler tamamıyla Arap transkripsi-yonuna uyularak Türk dilinin ahengi, sükûn, hareke, med ve teşdid'

lerle sağlanmıştır. Türkçeye özgü, Arap alfabesinde bulunmayan bazı sedalar, örneğin «â» sesi karşılığında çift elif miktarı çekilece-

ği iki elifle gösterilmiş, «w» sesi üç noktalı «f» ile karşılanmış, «a, 327

e» yerine elif kullanılmış; diğer türkçe sedaları için benzeri yöntemle hareket edilmiştir. Kısacası, Türkçe kelimelere özgü bir imlâ

sistemi meydana getiren Kâşgarh, onları vokalize etmek yoluyla telâffuzlarının gerçek değerini korumuştur. Bunlara karşılık, Caferoğlu'nun Validov'a atfen de bildirdiği üzere, Mahmut, eserinde Türk dil ve lehçelerine özgü yeni bir gramer metodu kabul etmeyerek, aksine, yap&y bir yaklaşımla, Türkçeyi Arap gramer kuralları içerisine sıkıştırmak zorunluğunda kalmıştır. Bunda, eserin İslâm (ve Arap) âlemine yönelik olarak tertip edilme zorunluğunun doğurdu-

ğu pragmatik bir yön vardır. Yine bu sebeple, Arap gramerine vâ-kıf olmadan, DLT'den bu yönüyle yararlanmak müşkül olmaktadır.

(«Divanü Lûgat-it-Türk'te Dil Kuralları» için Tahir Nejat Gencan' in aynı başlıklı etüdü okunmalıdır.)

Kâşgarlı'yı «ilk Türk toponomastı» (yeradbilimcisi) olarak de- ğerlendiren Caferoğlu, onun yalnız Türk halklarının sözlüğünü toplamakla yetinmeyerek, Türk kültür hayatının örf, inanış, coğrafya ve yeradbilimine dayanan bilgileri de biraraya getirdiğini vurgulamaktadır. Orta Asya'nın geçirdiği sürekli değişiklikler gözönüne alındığında, Orta Asya Özeladbilim öğelerinden hangilerinin kay-bolarak yenilerinin vücuda geldiğini veya hangi etnik bünyenin birleşerek yeni bir adın türediğini birbirinden ayırt etmenin zorluğu ortaya çıkmaktadır. «Toponymie ve anthroponymie» bakımından gerekli araştırmaların vücuda getirilmediğine işaretle, Caferoğlu, konu hakkında bir ön-çerçeve sunmakta, DLT'nin bu uğraşta sağla-yabileceği imkânlara değinmektedir.

Kâşgarlı'ya göre Türk cihan haritası, Türklerle iskân edilmiş alanlarla, onlarla uzak yakın ilişkide bulunan uluslara yer veren bir düzenlemedir. Haritada dağlar, denizler, çöller, akarsular deği- şik renklerde gösterilmiş, geleneğe uygun olarak başşehir (Balasagun) merkezîleştirilmiş, Türklerin bulunduğu alanlar ve çevrelerindeki yakın yabancılar nispeten ayrıntılı olarak belirtilmiş, Türklerin o zamanlardaki konumuyla ilişkili görülmeyen alanlar ihmâl edilmiştir. Harita, özetle, XI. yüzyıl Türk kavim ve kabilelerinin konumunu İşaretlemesi bakımından önem taşımaktadır.

DLT'deki madde başı sayısının yedi bine yaklaştığını belirterek noktalayalım. Hikmet Ilaydm'm dökümü ve yorumu ile okursak,

«Bunlardan Üç bin kadarı, yani bütünün yüzde kırk üçü fîil'dir. Kalan dört bin maddenin bir bölüğü, yine fiilden türetilmiş isimler, sıfatlar, zarf niteliğinde fiilimsilerdir. Bu, kitaptaki vokabülerin nesnel görünüşüdür. Ama yazar da durumun farkındadır: Elimizdeki çevirinin sayfa sayısına göre, kitabının yüzde altmışı aşan bir kısmını, fiillere ve bunlar Üzerindeki geniş açıklamalara ayırmıştır.

328

Başka bir sözlükte rastlayaznayacağımız bu şaşırtıcı oranın sebebi, Türkçe sözcüklerin Arap kalıplarına uydurularak sıralanması, böylelikle dilimizdeki fiillerin, türevleriyle birlikte ortaya dökülmesi-dir. Kâşgarlı'yı iki dil arasında 'yarış' düşüncesine götüren etken de bu olsa gerektir.»

Dil, eskiden gelip taşıyarak götüren dildir. Onun için de, artık siyaset edilen döneme hizmet etse de, asıl bütün ulusun bağrındadır; fiillerin bu denli zenginliği de, temelde, kısaca tasarlayıp çok-

ça davranmayı gerektiren hayat tarzıyla bütünleşmesinin yadigârı
olsa gerektir.
329

OĞUZLAR

«Bütün bir ömr»ü Oğuzları incelemeye hasreden Faruk Sümer'in «Türkiye Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış» başlıklı etüdünde belirttiği üzere, Karahanlıların batı komşusu olan Oğuzlar her türlü ilgiye lâyık bir Türk kavmidir. Çünkü, bu kavim, Türkiye Türklerinin doğrudan doğruya atasıdır; Anadolu'yu açan, burada yurt tutan ve böylece Türkiye'yi yaratan kavim Oğuzlardır. Türkiye kültür tarihinin birçok sorunları, Oğuzların giriştikleri büyük göç, fetih ve yerleşme hareketlerine bağlı olduğu kadar, tabiatıyla, bundan önceki kültür durumlarına da bağlı bulunmaktadır.

Oğuzlar, X. yüzyılda Sir-Derya (Seyhun) boyları ile aynı ırma-
ğın kuzeyindeki topraklarda yaşıyorlardı. Bu Oğuzlar, gelişkin bir yönetim erkinliğinde, Yabguların önderliğinde, çeşitli «unvanlarla donatılmış kamusal görevlilerin bulunduğu bir örgütlenmeye sahiptiler. Yenikent başta olmak üzere çeşitli yerleşiklik örgütlenmelerine girişmişlerdi. Sir-Derya'mn orta yatağında yaşayan Oğuzların da benzeri bir hayat tarzına dönüşmekte oldukları ve Sabran, Karaçuk, Suğnak, Sitgün, Karnak, Barçınlığ-kent gibi oturukluk birim ve kentlerinde yaşadıkları biliniyor. Nitekim, X. yüzyıldaki bir adı da Fârâb olan Karaçuk, ünlü îslâm filozofu Fârâbî'nin doğum yeridir. Fârâbî'nin bir Oğuz olmasına kesin gözüyle bakılabilir. Bar-
çınlığ ise XII. yüzyılda kurulmuştur. Kente adını veren Oğuz hatunlarından Barçın (İpek) Hatun Sir-Derya boyunda gök çinili bir kümbed yaptırmıştır ki, bu kümbed sonraları çok ün kazanmıştır.

Bu ve benzeri eserler Moğol istilâsıyla birlikte yıkıma uğramışlardır.

Oğuzların hayat tarzı konusundaki bazı tipik ve karakteristik motifleri gözden geçirmek çeşitli açılardan yarar sağlayabilir.

Öncelikle, genel konumları bakımından eski Türklerin örgütlenme ve inançları için söylediklerimizin özel olarak Oğuzlara nasıl ve ne öl-

çüde denk düştüğünü görebiliriz. Yine Oğuzların kendi özellikleri bakımından, Önasya yolunda nasıl değişime uğradıkları, ve asıl, bu alanları değişime uğrattıklarının ipuçlarını sergilemiş oluruz. Başka bir deyişle, hayat tarzı ile kültürel oluşum bütünselliği daha yakından izlenmiş olur.

330

Azerbaycan ve Doğu Anadolu, esas olarak, XI. yüzyılın ikinci yansında Oğuzlar tarafından fethedilmiştir. Selçuklu devletinin örgütlenmesi etki ve doğrultusunda, Oğuzlar İran'a girdiklerinde, Gazneli müverrihler onlara Türkmen adını vermişlerdir. Bu yakıştırma zamanla geniş bir kabul görecek ve geç dönemlerde Oğuzların kendileri de bu adı benimsemiş görüneceklerdir. Ancak, Oğuzların İran'a girdikleri dönemde de, giderek Irak'a sarktıkları ve Anadolu'

ya akınlar yapmaya başladıkları dönemlerde de kendi öz adlarıyla, Guzz (Oğuz) diye anılmışlardır.

Savaş-işi ve çoban ekonomisiyle belirlenen göçebe hayat tarzını sürdüren Oğuzlar, Oğuz geleneğinin asıl temsilcisi olmuşlardır.

Bu Oğuzlar, oturukluğa geçmiş bulunan Oğuzlara aşağılayıcı bir tavırla bakıyorlardı; onlar, göçebelerin dilinde, «yatuk» (tenbel) idiler. Malazgirt Savaşı'nın ardından önasya'nm Türkleşmesinde başlıca âmil olan Oğuzlar, göçebe kandaş geleneklerini böylelikle batıya taşımış olacaklardı. Oğuzların önemli bir bölümü Sir-Derya boylarındaki yurtlarında kalacaklar, bir kısmı da İran'da çeşitli yörelere yerleşeceklerdir.

Oğuz kültürünün en belirgin nitelikleri Oğuz menkıbe ve destanlarında görülür. Ne var ki, Asya kandaşlığının en eski serüvenle-rinin izleri Ve eski Oğuz hayatının hâtıraları bu menkıbe ve destanlarda, en eskinin izleri çok müphemleşmiş bir biçimde olmak Üzere, katmerleşmiş, birbiri üstüne geçmiş bir biçimde bulunurlar. İslâmın ve böylelikle uygarlığın bunları yazıya geçirmelerinde sözkonusu katmerleşme tabiatıyla büsbütün artmıştır. Menkıbe ve destanları bu açıdan ele almak ve çözümlemek gerekir.

Aşağıda yer alan birkaç örnek, Tarihsel birikimlerin içice geçmeleri konusunda çok kaba bir fikir verebilir. Çeşitli disiplinlere dağılmış pek çok bilginin toparlanabilmesiyle ancak, bu gibi söy-

lencelere lâyıkıyla eğilmek mümkün olabilecektir. Ancak o zaman Fuad KöprÜlÜ'nün şu sözlerinin gerisinde yatan anlam açıklığa kavuşturulabUir: «. .Oğuz Menkabesi'ndeki Ulug Türk ile Reşîdü'd-Dîn'deki Irkıl Ata ve. . Dede Korkut, bize göre ayni timsalden ibaret olup ozanların eski Türk cemiyetindeki dini-bediî yerini vuzuh-la gö(ste)rmektedir. Son söz olarak, Kitâb-ı Dede Korkut hikâyeleri tarz ve üslûbunda, yani öyle bir nevi mevzun nesir ile yazılmış

hikâyelere Oğuzlardan başka Türklerde de rastladığımızı söyleye-lim. .» (İlk Mutasavvıflar, 252, dn.)

Faruk Sümer'in «Oğuzlara Ait Destanı Mahiyetde Eserler» başlıklı çalışması gerek yazarın Oğuzlar hakkındaki genel eserlerinin kaynaklarıyla beslenmiş olması bakımından, gerekse Oğuzların hayat tarzının diğer çeşitli motifleriyle bezenmiş bulunması -dolayısıy-

331

la, İlk ağızda baş vurulması gereken bir eserdir. Aşağıdaki satırların veriler itibariyle temel dayanağı da bu eserdir.

Oğuzların ürünleri denilince, Reşidüddin'in ünlü eseri **Câmi-ut-**

tevârih'de yer alan «târih-i Turkan-ı û Oğuz û hikâyet-İ cihangî-ri-i û» («Türkler'in ve Oğuz'un tarihi ve onun —Oğuz Han'ın— ci-hangirliğinin hikâyesi») başlıklı bölüm temel kaynak olarak belirir.

Sözü edilen bölüm, bir «Oğuznâme» niteliğindedir. Ne var ki, burada mevcut rivayetler Reşidüddin tarafından hemen duyulduğu gU

bi zaptedilmiş, belirli bîr tarih bilgisinin eleştirisinden geçmemiş-

tir. Bilgileri rivayet edenlerin de eski sözlü geleneğin sürdürülmesi yoluyla bu söylenceleri derlemiş bulundukları bellidir.

«Oğuznâme»ûin, Oğuzların yönetim erkinliği bakımından siv-rilmeleriyle, kabilelerin federatif bir hüviyet kazanmasıyla varılan aşamada bir kalıplaşma geçirdiği anlaşılmaktadır. Bazı rivayetler birbirinden bağımsız dururlar, bağımlı gibi gösterilmesine çalışılmış olanlar da ya eklenmeli bir görünüm içerisindedirler ya da üst üste geçmiş, tam bir intibakm söz konusu olmadığı bir örtüşme ha-lindedirler. Babahanlığın yönetim'inin siyasallaşma potansiyelini zaten barındıran söylenceler, siyasallaşma evrelerindeki konfederatif eğilimlerin de itmesiyle Türk han ve yabgularının tek bir geçmişe, bir

«sülâle», hattâ aileye mensubiyetini gösteren bir mitosa dönüştürülmüştür. Böylece, metinler, «yeniden söylenmiş» bir içerik ve .üslűba büründürülmüşlerdir. Buna ek olarak, Reşidüddin'in eserinin XIV. yüzyılın başlarında kaleme alınmış ve çeşitli nüshalar hâlinde istinsah edilmiş olduğu hatırlanmalıdır.

«Oğuznâme»deki rivayetler beş başlıkta sıralandırılabîlmekte-dir : Oğuz Han Destanı, Oğuz Yabgularına Ait Rivayetler, Kara Han ve Buğra Hanlara Dair Hâtıralar, Şah Melik ve Selçuklular İle İlgili Rivayetler, Bazı Türk Hanedan ve Ailelerine Dair Rivayetler.

Tek-tanrılılık ve İslâm geleneği uyarlaması, Oğuz Han destanının hemen ilk sözlerinde kendini göstermektedir. Rivayete göre, Türklerin ilk «hükümdar»! Nuh Peygamber oğlu Yâfes'tir. Yâfes'in türkçe Ulcay Han adım taşıdığı söylenmektedir. Ulcay Han, İnanç

kenti bölgesinde, «Ortak» ve «Kürtak» yaylağında ve aynı bölgede Kara Kum kışlağında yaşayan bir göçebedir. Talaş ve Karı Sayram kentleri de bu bölgelerdedir. Haleflerinin ve bu arada Oğuz Han'ın da yurdu burası olmuştur.

Hemen anlaşılabileceği üzere, «îslâmî» bir uyarlamayla başlayan rivayet, birden gerçek amacına yönelik olarak düzenlenmeye başlamaktadır. Burada amaç sivrilmiş yönetim örgütlenmelerinin ve siyasallaşmaların «meşru» zeminini yaratmaktır. Bu bakımdan, «Is-lâmî» görüntü, siyasallaşma potansiyeli ve örgütlenmesinin, fetih yo-332

luyla devletleşme istidadının bir katalizöründen başka şey değildir.

Yeni kültür ve inanç platformunun, özellikle sözü geçen safhada böyle bir işlevsellik göstermesi gayet doğaldır. Bütün orta kandaşlıkta «yönetim» erkinin örgütlenmesi; hayat tarzının dayattığı, diğer bir deyişle, göçebe-çoban-fetihçi ekonominin zorunlu kıldığı, nüfusu denetleme uygulamalarının çerçevelediği bir süreci içerir.

Uygarlıkla temasla birlikte oluşan kültür biçimlerinin bu esas doğrultusunda biçimlendiğini izlemekteyiz. Bundan ötürü de, gerçek bir islâmlaşma için hem zaman erkendir, hem de böyle bir sürecin geliştiği ortam için devlet'in bütün kurum ve kurallarıyla oluştuğu zemini, Örneğin bir Selçuklu tarih'ini gözlemlemek gerekir. Kaldı

ki, o da, öncelikle bir «tranlılık», bir İran devlet geleneği yoluyla islâmlaşabilecektir.

Rivayete dönelim.

Bir kere, Ukay sözü moğalcadır. Câmi-ut-tevarih'in bazı yazmalarında «Ebulca» şeklinde yer alması, bahse konu ad'ın ikinci ve yanlış biçimiyle yaygınlaşmasına yol açmıştır. Nitekim, Osmanlılı-

ğın tarihe geçirilmesi görevini üstlenenlerin önde gelenlerinden Neşrî de kelimeyi «Bulcas» diye kaydedecektir.) «Or-tak» kelimesinin de Timur'a ait «Zafernâme»lerde geçmesine de bakarak denilebilir ki Ebulca ve Ortak sözleri rivayete pek geç dönemlerde ek-lemlenmiştir. Ancak, bu sözlerin gerisinde bulunan ve ortak kandaş geleneği yansıtan eski kavrayışların ortaya çıkarılmasıyla, belki de, eski kavram/simgelerin sonradan başka platformlarda eklem-lenen kelimeler yoluyla canlandırılmış olduğu görülebilecektir. (Hemen belirtilmelidir ki, Zeki Velidî Togan'a göre, adı geçen dağlar, Balkaş gölünün ve Sîr Derya'mn kuzeyinde bulunmaktadır. Bilgin Togan, «İnançsın da Divan-u Lugât-it-Türk'teki «Yafınç» kenti olduğunu belirtmektedir.) Ayrıca, bu «Oğuznâme»de, Türklerin yaşadığı yerler arasında Altay ve Orhun bölgeleriyle ilgili olarak bir söz geçmemektedir. Anlaşılan, «Ulcay»ın «göçebe» oluşu dışındaki motifler birer kurgudur.

Ulcay Han'dan sonra yerine Dib Yavku geçiyor. «Dib» sözünün taht; «yavku»nun da el'in başı, ulusu olduğu kaydedilmekte.

İkinci rivayet bölümünde çok geçen yavku'nun hükümdarlık unvanı olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Dib Yavku'nun dört oğlundan Kara Han halef oluyor. Dib Yavku ve Kara Han «hükümdar»

adları olarak ileride bir daha geçecektir.

Kandaş toplumun* saraysız, tahtsız, «hükmr»süz töre'sr devlet ideolojisi payandası olarak değiştirilmekte, «sülâle»ye kavuşturulmak-tadır. Ancak, şimdiden işaret edilmelidir ki, bütün bu «yeniden söyleme/yazma işi,» yönetimin siyasallaşmasını gösterir; bu motiflerin 333

arkasında yatan örgütü, kandaş federasyon düzenini ortadan kaldırmaz. Çünkü o örgütü yadsıyarak devlet kurmak, uygarlık plat-formundaki konumunu açıklamak, destanı mahiyette de olsa, mümkün değildir.

Oğuz Han, Kara Han'ın oğludur. Oğuz, olağanüstü bir şekilde doğmuştur; bir yaşında konuşmaya başlar ve «Sarayda doğduğum için adım Oğuz konmalıdır» der. Oğuz Han'dan itibaren bazı anlatım araçları «gerçekleşmekledir. Gerçeklikten alınanlar kavim isimleridir, şu kadar yıl geçmesi gibi somutluklardır; yoksa anlatı-lan olaylar ne tarihseldir, ne kronolojiktir ve ne de mitolojik Öğeler son bulmuştur.

Türkler saraylar fethettiği için, fetheden kandaşın kendisi de fethedilmekte; bu kültürel örgülenme, gerisindeki Tarih değişimi sebebiyle, aksine dönüşmekte ve Türklerin/Oğuzların «ata»sı «sa-ray»da dünyaya getirilmektedir. «Cihan»ı fethedecek Oğuz Han'ın, bu fethetmeye yönelen «hikâye»si, Devlet yazarının elinde bakın nasıl «zapt» edilecektir. Sümer'in özetini aynen okumakta yarar vardır. (Oğuzlara Ait Destan! Mahİyetde Eserler, 361 - 362) :

«Oğuz ergenlik çağına girince tek bir varlığa yani Tann'ya tapmağa başladı; ailesi (uruk) ve eli ise puta tapıyordu. Bu yüzden çok geçmeden baba ile oğlun arası açıldı ve bu, kanlı bir çarpışmaya ka-

dar gitti. Savaşı Oğuz kazandı. Babası Kara Han, amcalarından Kür Han ve Küz Han(?) Öldüler. Oğuz Babasının yerine geçti; fakat amcalanmn oğullan üe pek uzun bir zaman (75 yıl deniyor) uğraşmak zorunda kaldı; en sonunda onların pek çoğunu yok etti ve geri kalanları da Kara Kurum taraflarına sürdü. Onlar orada Tuğla Irmağı kıyısında yurt tuttular. Oğuz onlara Muval adım verdi ki, bu kelimenin anlamı, bunlu, saf (sade dil), zavallı demekmiş. Destanda ilâve edildiğine göre, Türkmenlerin kanaatmca, Moğollar, Oğuz Han'ın, eski dinlerinde kalmakta inad ettiklerinden ötürü Kara Kurum taraflarına sürdüğü, amcaları, Orhan, GUr Han ve Küz (?) Han'ın oğullarından türemişler ise de, onlardan yani Oğuz Han'ın bu akrabalanndan kimlerin geldikleri doğru olarak bilinemiyormuş.

Bu mücadeleler esnasında Oğuz Han'ın buyruğunda bulunanlara bizzat bu müstakbel cihangir, Uygur adını vermiştir ki, bu sözün de anlamı uyan tâbi olan anlamına geliyormuş.»

«Türk ilinde birliği sağlayan Oğuz Kağan, Sayram-Talas bölgesindeki yurdundan hareketle Mâverâünnehr ve Harizm'i aldıktan sonra görülmemiş bir şekilde cihanın fethine girişiyor.

Hindistan, Çin, Maçin, îti! bölgesi, Karanlıklar ülkesi, Kafkasya, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Suriye, Mısır, Irak, İran ve Afganistan'ı

hâkimiyeti altına alıyor. Hattâ oğullarının kumandasında gönderdi; 334

ğî ordular ile, Frenk ve Rum krallarına baş eğdirip onları kendisine vergi vermeye mecbur ediyor...»

Takip edilebileceği üzere, Türk/Oğuzların atası Oğuz Han, uygarlık platformunun devlet(ler)inin hizmetinde bir kurucu kahramana dönüştürülmüştür. Bunun için puta tapan kendi kandaşları İle arası açılmıştır. Çünkü onlar, herhalde, hâlâ uygarlığın sosyal düzenini kabule yanaşmamış olmalılar. Lâkin, amcaları, bertaraf edil*

melerine rağmen kandaşlığın, kandaş soyluluğun devamını simgeleyen amca oğullan direnmektedirler. Uzun uğraşlar sonucunda dize getirilebilirler. Tek el'den yönetimi kabul etmeyenlere, sosyal yetkilerini devretmeyenlere «zavallı» denmekten daha doğal ne olabilir ki! Akrabalar «eski dinilerinde yani kandaşlıkta kalmakta ısrarlıdırlar, bunlar, uygarlığa geçişleri iyice gecikmiş olan, uygarlık üzerine yürüdüklerinde pır yürüyen, Türklerin yapmış oldukları gibi uygarlığın sorumluluğunu almaya yanaşmamış, olan, üstelik uygarlığın mevcut kültürünü yeriebir etmekte tereddüt göstermeyen, hattâ bundan önce Türklere de çok «çektiren» «Moğollar»dan başkası

olabilir mi!

Oğuz Han 50 yıl kadar süren cihan fütuhatından sonra yurduna döner. 1000 baş koyunun ve 900 baş kısrağın kesildiği ulu bir toy verir. Bir gün, Oğuz Han'ın altı oğlu ava giderler. Gün, Ay, Yıldız adlı üç büyük oğul, dönüşlerinde babalarına bir altın yay; Gök, Dağ, Deniz adlı ÜÇ küçük oğul da üç altın ok getirirler. Oğuz Han, altın yayı üç büyük oğluna verir ve onlara Bozok adını, üç

altın oku da üç küçük oğluna verir ve onlara da Üçok adını koyar.

Yay, «orun» bakımından ok'tan üstündür; bu da Bozokların sağ ko-

lu, üstün kolu teşkil edeceklerinin belirtisi sayılır.

Oğuz yabgularımn Bozoklardan geldiği destanlarda yer alır.

Yabgulann Bozoklardan Kayı boyuna bağlandığına da bakarak, Kayıların en soylu boy sayılmalan gerekeceği düşünülmüştür. Yine, Tuğrul Beğ'in yay'ı bir çeşit «hâkimiyet» simgesi olarak kolunda bulundurması da Bozoklann üstünlüğü ile birleştirilince, Türklerdeki her çeşit kabile - federasyon - konfederasyon örgütlenmeleri, hükm'e dayalı birer mülk/devlet gibi gösterilmiş, bundan da Türklerin devlet telâkkisi mitoslarına destek olmasına çalışılacak yorumlar üretilmeye çalışılmıştır.

Oysa, herşeyden önce, hayat tarzının yansıması olan destanların hiçbir çözümlemeye tâbi tutulmadan, hayatın kendisi yerine geçirilmesi bilimsel ciddiyetten uzak olduğu gibi, mantığa da aykırı

sayılmak gerektir. Devlet siyasetine dayalı, Tarihin belirli bir aşamasının, bir dönüşümünün ürünü olan simgeler elbette ki, kandaş

geçmişten devşirilip alınmıştır. Bu eski kandaş simgeler değiştirile-335

rek yine kandaş hayat tarzım ortadan kaldıracak uygarlığın devleti içen birer simgeye, iktidar tekniği alâmetine dönüştürülürler. Gelgelelim, kandaşlığın menkıbe ve destanlarının zaman içerisinde de-

ğişmiş, özellikle devlet nizamı ile birlikte yeniden söyletilmiş ve yazılmış biçimlerinin; analiz edilmeden, tekrar geriye yürütülerek geçmişte olup bitenlerle bire bir mütekabiliyet hâlinde olduklarım düşünmek, Tarih bilgi ve kavrayışının sığ ideolojilere tutsak kılınması demektir.

Aslında, Oğuz Beğlerinin yalnızca Bozukların Kayı boyundan değil, aynı zamanda, Avşar, Yazır, Bedgili boylarından çıkmış oldukları rivayetler arasında yer alır. Üçokların Eymür boyu da beğ

yetiştirmiştir. Daha da önemlisi, Dede Korkut destanlarında, durum değişiktir ve burada yaygın yorumlara dayanak olan rivayetlerin aksine, Bozoklarm (Dış Oğuzların) Üçokların (İç Oğuzların) tabii olduğu anlatılır.

Oğuz Han 1000 yıl yaşadıktan sonra ölür. Yerine en büyük oğlu Gün Han geçer ve yetmiş yıl hanlık eder. Irkıl Hoca, onun veziri-dir. Irkıl Hocanın önerisiyle, Oğuz Han'ın altı oğlundan doğan 24

torunu için ad, damga, töz, sögük (toylarda her birinin koyun etinden yiyeceği parçalar) saptanır. Boylardan her birinin ayrı ayrı

damgası olmasına karşılık, her dört boyun ortaklaşa bir töz'ü vardır. Bozuklardan Kayı, Bayat, Alka evli, Kara evli boylarının ortaklaşa töz'ü (ongun deniyor, Moğolcadır, Türkçesi töz ve tör'dür) «şa-hin»dir (Türkçesi, muhtemelen, doğan'dır.) Yazır, Döger, Dodurga ve Yaparlular'ın tözü kartaldır. Üçokîardan Bayındır, Peçenek, Ça-vundur ve Çepniler'in tözü sungur (bir avcı kuş) dur. İğdir, Bügdüz, Yiva ve Kımklar'm tözü ise çakır (diğer bir avcı kuş adı) dır.

Oğuznâme'ye göre, yine Gün Han zamanında, Bozoklar ve Üçokların yaylak ve kışlakları yer adları belirtilerek saptanmıştır. İlgi çeken bir nokta da, Sümer'in vurguladığı üzere, bu yaylak ve kış-

lakların X. yüzyılda Oğuzların yaşadığı yerlere tam olarak uyma-ması oluyor.

Oğuznâme'nin bu birinci bölümü dahi bize, Oğuz' Han'ın Oğuz federatif örgütlenmesinin tâ kendisi olduğunu göstermektedir. Karakteristik yönleriyle bir gens örgütlenmesi «Oğuz Han Kişi» sim-gelenmektedir. Aslında, olay, modern anlamda bir simge bile de-

ğildir. Oğuz Han adı, tam olarak Oğuzlar örgütüne eşittir. Oğuz'un 1000 yıl (tabiatıyla bin yılı sadece çok uzun bir süre, ya da, daha doğrusu çok uzun bir süre çağınşımı isteği olarak yorumlamak gerektir) yaşaması da bu örgütün hâtırası olarak düşünülebilir.

Oğuz yabgulanna dâir rivayetler, baştan sona, destansı adlarla, yarı gerçek ve tarihsel adların birbiri ardına sürüp gittiği bir 336

destanı içerir. Gün Han'ın oğlu (yine) Oğuz Han'ın torunu Dib Yavku destan motifidir, gerçek yerler fetheder. Dib Yavku'nun derdi gücü, beyler üzerinde nüfuz ve kudret sahibi olmaktır. Rivayetlerde bundan sonra birçok yabgu/han ile kül erkin («nâib») adı

geçmeye başlar. Bu «nâib»lerin doğrudan yönetime ilişkin işlerde temel bazı hakları olduğu sezilir. Bu noktada, Oğuz yabgu ve Türk han'larının birincil kutsal olan'ı temsil etmeleri olayı ile kutsallı-

ğın değişik örgüt birim ve kişilerince paylaşılması, kam'ların kutsallığın görevlisi olmaları, giderek, temelde kutsal olan hanların yönetim evresinden sonra kamlar aracılığıyla «meşruiyet» sağlamaları olaylarının; örgüt bütünselliği ve örgütler-arası

birleşmelerle ilgisi; bütün bunların da, üretim ve kendini üretim'in planlanması ve denetlenmesi süreciyle mütekabiliyetini araştırma gibi en genel ve zorlu bir uğraşı bilimin gündemine getirmektedir. Örgütselliğin, di-

ğer kültürel boyutlu olgularla; destanların gerçeklikle gel-git'leri ancak bu uzun vadeli program sonucunda daha iyi ortaya konulabilir.

Demek ki, bir kere, göçebe Oğuzlarda ve genel olarak Türklerde kitle içerisinde yaşamış, ve hattâ yakmdoğu ve Anadolu'da kurulmuş devletlere karşı çeşitli muhalefet biçimlerinin payandası olarak kullanılmış bulunan gelenekleri dikkate almadan, kam-ozan göreneklerine kulak vermeden, kabile örgütü temelinde yeşermiş ve babahanlığın sivrilmesiyle birlikte değişime uğramış söylencelerin devlet kurum ve kurallarına uydurulmuş biçimlerini mutlak olarak kabul etmek yanlıştır. Aynca, somut planda, kitle/halk içerisinde yaşamış ve yaşayan değişik alanlardaki «orun» (yer, mevki) motiflerine bakıldığında, ve hele bu orun motiflerinin en eski kutsallık kalıntısı olanları tefrik edildiğinde görülecektir ki, «sağ» yönün daha üst olarak kabul edilmesi daha geç bir olaydır. Aslında, temelde, orun'un kandaş mahiyetine bakılmaksızın, bu kavramın de-

ğiştirilmiş biçiminin asıl olarak düşünülmesi de, tabiatıyla, yanlıştır. Ve yine, Bozokların «hâkim» kol, Üçokların «tâbi» kol olması

keyfiyeti, kandaş töredeki «yenme ve yeniden örgütleme/örgütlen-me» davranışının çok dışına taşırılarak, devlet'in «kahr», «tagal-lub» ve giderek «istibdad»ına benzetilmeye çalışılmaktadır. Selçuklulaşan, daha açıkçası, devlet kurum ve kurallarına giren Oğuzların, böyle davranmaktan uzak kalmış olan Oğuzlarla olan mücadeleleri bir yana bırakılarak, etnik özelliklerin mutlak bir karakter düzeyine çıkarılması ve bu yolla, üretim ve hayat tarzı belirleyiciliğinin örtbas edilmeye girişilmesi, hep aynı kapıya, XX. yüzyılın

«insan devlet içindir» despotizmine çıkmaktadır.

Fuad Köprülü'nün de belirttiği üzere, Selçuklular devrindeki 337

Anadolu, Arap ve İran kültüründen alınmış bir «cila» altında, belki «biraz ibtidâî fakat tamâmiyle millî, samimî, geniş bir hayat ge-

çiriyordu.» Bu «millî» oluşu, örgütsel/kutsal plandaki hayat tarzını yaşamak ve töreyi yeni coğrafyalarda bir muhalefet düsturu olarak korumaya çalışmak olarak da okuyabiliriz.

Dede Korkut destanlarına yansıyan hayat tarzım, bir bakıma, kitlede sürdürülmesine çalışılmış bulunan hayat tarzıyla daha yakından bağlantılı sayabiliriz. Destanların toparlanması ve yazıya ge-

çirilmesi nispeten geç dönemlerde gerçekleşmiştir. Tarihleri ancak XIII. yüzyıl başlarma götürmek mümkün olabilmektedir. Ne var ki, destanların, Sümer'in de işaret ettiği üzere, «han'ım hey» hitabı ile başlamaları ve bir hana anlatılırken yazılmış olmaları ihtimâli bir yana, asıl, anlatan(lar)ın ozan olmaları önem taşır. Deli Dumruî destanının sonlarında ne denir, hatırlayalım: «Dedem Korkut gelüben boy boyladı, soy soyladı. Bu boy Deli Dumrul'un olsun menden sonra alp ozanlar söylesin alm açık cömerd erenler dinle-sin didi.» Belli ki, Dedem Korkut, ozanların elinde bir «ayna içinde ayna» tekniğine uğratılmakta, bu yolla destanlara hem edebi canlılık kazandırılmakta, hem de dinleyiciye bir gerçeklik duygusu tattırılmak istenmektedir. Zira, Dede Korkut, genellikle yiğitlerin öykülerini söyleyen bir ozandır, böyle tanıtılır, destanların düzülmesinin Dede Korkut tarafından gerçekleştirilmiş olduğu söylenir; fakat, aynı zamanda, örneğin Reşidüddin Oğuznâmesinde Korkut Ata, yabguların çok saygın bir yeri olan danışmanıdır, ve yine halk indinde keramet sahibi ata kişidir.

Ordu-silâh geleneği, Oğuz soylularının en büyük tören-şölen geleneğinden en sıradan ozan göreneklerine kadar uzanır, bütün bunlar, örgüt köken, gelişim ve değişimine işaret ederler.

Oğuzların başlıca silâhları, ok, kılıç, kargı (süngü, cida), ço-mak (topuz, gürz) ile kalkan, sırt zırhı, ışuk (tuğulga) idi. Ok'un doğrudan savaş-îşinî yürütmekten kaynaklanan önemini, örgüt -

inanç ilişkisi açısından da düşünmek gerektir. Ok, göçebeliğin öncesindeki avlanma ile geçim döneminin bir mirasıdır. O bakımdan, av'ı çoban ekonomisi ve savaş - işi yanısıra sürdürülen bir spor gö-

züyle görmek yeterli değildir. Veya, avın, çobanlıkta üretilene bir ek ürün sağlamafc için yapıldığını düşünmek ne kadar doğruysa, sırf bu sebeple yapılmış olduğuna hükmetmek de o ölçüde yanıltıcı

olur. Orman kültünün mirası olan ok, bir dizi örgütlenme simgesi olma işlevini üstlenmiştir.

Asıl örgütsel olanı, ana/kadın'ı unutmadığımızda olaylar netleşir. Kadın, her yerde olduğu gibi Asya kandaşlığında da örgütselliğin temelidir. Kaynakların denetimi, yiyeceğin biçimlendirilmesi 338

ve saklanması, çocuğun büyütülmesi ve ona temel bilgi aktarımla-rı, maddî kültür avadanhklanndaki tasarımlar, çanak yapımı gibi hemen her araştırmacının teslim etmek durumunda olduğu —birb^

riyle ilişkili— bir dizi öğenin de gerisinde yatan oluşumlar vardır.

İnsanın kendini üretmesinin ve bu üretimle birlikte yaşamasını

mümkün kılan toplama ve üretme düzeninin mimarı kadındır. Kendini üretme ve yaşatma işleriyle hemen doğrudan bağlantılı olan bir husus da, hastalığa karşı mücadeledir. İlk hekimlik, tamamıyla kadınsaldır.

Bütün bunlar düşünüldüğünde, babahanlıgın, özellikle, göçebe-fetihçi bir babahanlığm ok simgelerine niçin sanlnuş olduğu kavranabilir. Anahanlığm izlerini silmek, silinmesini sağlamak, en kolay, anahanlık döneminin işbölümünde daha büyük bir sıklıkla er~

kek'in kullanabildiği ok-yay'm bababanlığın oluşumu yolunda tam anlamıyla erkekleştirilmesiyle gerçekleşmiştir.

Erkeğin kurmuş olduğu devlet düzeninde, devletin babahanh-

ğmda da, ilk dönemlerde ok-yay Erkinlik simgelerine rastlanması

boşuna değildir. Özellikle tarım konusundaki kültürel birikimleri sınırlı olan ve göçebelikten devletleşen kavimlerde bunun böyle olması Tarih mantığına uygun düşmüş olan bir davranıştır. Ok, bunlardan dolayı, Oğuzların ve Türklerin «millî» silâhıdır. Ok, aslında silâh'ın, ya da Dede Korkut Kitabındaki Oğuz deyişiyle «yarak»

m bir simgesidir ve temsil ettiği kavrayış içerisinde odaklaşır. Silâh, belli bir dönemde üretimi yürütme aracı olmasının yamsıra, o belli dönemdeki örgütlenme düzeyinin, geçmişe rağmen ve geçmişin üzerinde kurulmasının bir simgesi olur. Böylece, belli bir dönemdeki fetih-yağma olayı ile geçmiş - gelecek köprüsü içice geçer.

Arslan Ergüç'ün «Dede Korkut Kitabı'nda Silâh» başlıklı etüdünde dökümünü yaptığı silâhlar ve Oğuzcada silâh ad ve kullanım-larından hareketle oluşturulan terim ve deyimler dikkate alındı-

ğında bunların 200'e yaklaştığı söylenebilir. Sözü geçeri etüddeki dökümde, Kılıç, Ok, Yay, Ton (Don), Sünü (Süngü), Gürz (Bozdo-
ğan), Kargı, Cida (Mızrak, Kargı), Gönder (Mızrak, Kargı), Çomak, Sapan, Kalkan, Tulga - Börk - Işuk (Aşuk), Bilük - Sadak, Bıçak, Hançer, Mancılık, Süglük, Çevgen başlıklı paragraflar yer almaktadır. Bunların içerisinde en çok terim ve deyiş üretilmiş olanları ok, yay ve kıhç'tır. Sözü geçen silâh ve yardımcı silâh adlarının pek büyük çoğunluğu Türkçedir. Cida ve ışuk'un eşanlamlısı olarak ge-
çen tugulga Moğolcadır. Gönder'in kökeni tam bilinememekte, bir ihtimâlle Rumca sanılmaktadır.

Oğuz beylerinin ve yoldaşlarının (Moğolca nöker) yiğitlikte neler başardıkları çeşitli destanlara yansır. Kandaş soyluların, bu ara-339
da en yaman bir beyin «orda»sında çavuşları, avcıbaşıları, amir emirleri (imrahor: emir-i ahur) ve kapıcıları bulunabilir. Kandaş
beyin hemen yanındaki kül-erkin'in hakça yönetim işinde görevli olduğu anlaşılıyor. En babahan görünen soyluların «orda» (ordo, ordu)'larında bir karargâh görünümü vardır. Orda'lar silâh'm ve değişen örgütün otağıdır. Buralardaki sölen'in silâhı da kopuz, sahibi ozan'dır.

Ok'un üretim aracı olması yanısıra ilk musikiyi de doğurabileceğinin keşfinden sonra, hangi aşamalardan geçilmiş olursa olunsun, hiç olmazsa Hun örgütlerinden bu yana sürüp giden coşku göreneğinin gittikçe uysallaşmasıyla, Önce ozanlığın çeşitli evreleri ve nihayet âşıklık dönemi başlamışa benzer. Tabiatıyla, bununla, bütün kamhk geleneğinin tamamıyla ozan-âşık göreneğine dönüşmüş
bulunduğunu söylemiyor, sadece, bu bilinen göreneğin bir kökenine işaret etmeye çalışıyoruz.

Ozanlar, kam (şaman) göreneğine bağlanır. Genel olarak Asya kandaşlığındaki şamanın vecd-cezbe-istiğrak, kısaca coşkuya vardı-
ğındaki yakarışlarının belli coğrafyalarda, kopuz refakatindeki destan iletme işlevine de dönüşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, bir süreç olarak ele alındığında, kam göreneğinin Oğuz ellerin-deki Özel bir görünümü olan ozanlığın, sırf şairlik olarak irdelenmesi hatalı sayılmalıdır.

Eski Doğu Göktürk/Uygur geleneğinde izleri bulunabilen ozan göreneğine özellikle XI. yüzyıldan başlayarak Anadolu'da rastla-yabilmekteyiz. Oğuzların ve Selçuklu Önderliğinde İran'a girmelerinden itibaren, Gazneli müverrihlerinin onları anmaya başladıkları adla, Türkmenlerin alp geleneğini sürdürdükleri bilinmektedir.

Selçuklu Sarayı zamanla İran uygarlık/devlet'İnin «hükm»üne benzer bir tavıra girdiğinde dahi, Selçuklu toprak rejiminin de parodok-sal biçimde alplık davranışını ayakta tutmaya yardımcı olduğu söylenebilir. Kaldı ki, asıl olan, kendilerine daha uzun süre Guzz/Oğuz diyecek Oğuzların, devlet erki dışında kalan göçebe/alp geleneklerini sürdürmeleri keyfiyetidir.

Demek ki, bir yandan Saray, kendi mutlaklığını sağlayabilmek için bazı görenekleri canlandırarak ve fakat değiştirerek yine onları gemleme tekniğini sürdürecektir. Öte yandan, ozanlar halk içinde kopuz, giderek saz çalarak söylemeye devam edeceklerdir. Uygarlık karşısında kandaş eşitçiliğini korumak kaygı ve güdüsüyle, Oğuz/Türkmenler, anlam'ı içlerinde saklayacaklar, batınî örtülere bürüneceklerdir. Tasavvuf tarîklerinin de içsel yol olduğunun bi-linciyle, her düzeyde ozanlık görülebilecektir. Kendisi saray Üslûbunda bir düşünür olmakla birlikte, Mevlânâ'nın kopuzdan töz et-

tiğini biliyoruz. Yûnus'un, Gülşehri'nin de eserlerinde kopuz'dan bahsetmiş olmalarım doğal karşılamak gerektir.

«Ordu» sözü Orhun yazıtlarında geçmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, «ordu» yönetimin sürdürüldüğü yer anlamındadır. Nite-

kim bir zaferden sonra, hakanın, «sevinerek ordusuna döndüğü» belirtilmektedir. Divan-ı Lûgat-it-Türk'de, kelimenin, hakanın oturdu-

ğu şehir anlamını içermeye başladığını Öğrenmekteyiz. Diğer bir-

çok yerde ve çağdaş Orta Asya lehçelerinde «orda» («ordo») kelimesi han'ın, soyluların, beyin bulunduğu yer, yönetimin örgü-lendiği mahal anlamma gelmektedir. Nispeten geç dönemlerde tesbit edildiği bilinen Dede Korkut hikâyeleri de, anlattıkları çağdaki Oğuzların han ve bey karargâhlarına ordu denildiğini belgelemiş

olmaktadırlar. Eski Türklerin savaş güçlerine «sü» ya da «çerig»

(çeri) dediklerini biliyoruz. İlk Osmanlılıkta da asker-leşker yerine «çeri» dediklerini düşündüğümüzde", «ordu» kelimesinin çağdaş anlamında XV. yüzyıldan önce kullanılmamış olduğu söylenebilir.

Saray ile halkın tavrının kesiştiği yer, ordu oluyordu. Ozanları, kopuzcularıyla Selçuklu orduları destanların çalınıp söylendiği mekânlarda toplanıyor, gerektiğinde törenler yapıyordu. Köprülü'nün deyişiyle, «'Alplar devri', Anadolu muhitini öyle kesif bir kahramanlık havasiyle doldurmuştur ki, Acem maneviyâtının bozucu te1-siri altında kalan Selçuklu hükümdarları bile, kendi saraylarında Oğuz töresine ve eski cengâverlik an'anelerine bağlılıktan vaz geçe-miyorlardı; Sultanların ava çıkması, Oğuz Beyleriyle birlikte top ve çevgân oynaması, silâhşorluk ve okçuluk talimleri yapması Oğuz töresi icaplarındandı.» Ama unutmamak gerekir ki, aynı Selçuklu hükümdarları yine aynı Oğuz beylerini ortadan kaldırmak ve Oğuz boylarının özgürlük davranışlarım ezmek, kısacası devletin icaplarını yerine getirmekten geri kalmayacaklardır, Osmanlıların yeni ve değişik bir platformda da olsa, yapacakları gibi. Bu bağlamda, inanç

açısından da, Türkler İslâm'ın birçok öğesini doğrudan Araplardan değil ve fakat İranlılar aracılığıyla aldıkları unutulmamalıdır. İslâm, Türk/Oğuzlara İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Mâverâünnehr'den geçerek geliyordu. Mâverâünnehr'deki birçok merkezin, «manevî» açıdan, Köprülü'nün deyişiyle, «Türk olmaktan ziyade İranlı» oluşu bilinmelidir. Bu olay, tabiatıyla, Selçuklu saray ideolojisinin yaratılmasına da bir elverişlilik sağlayacaktır. Çok daha hafif Ölçülerde olmak üzere, halk edebiyatındaki İranı öğelerin varlığı da böyle açıklanmalıdır. Ancak bu hâlde, kitlevî taleplerin ağırlık noktaları ve kandaşlık kalıntıh hayat tarzı, yerleşiklik evrelerine rağmen, kolaylıkla değişmiyecektir. Ve, besbelli ki, yeni Oğuz göçleriyle, Osmanlılığa giden yolda ve ilk Osmanlılıkta kandaşlık davranışı yine canlanacak ve başat bir konumda olacaktır.

Ordu/orda geleneği ve yer yer bu gelenekle bütünleşen, yer yer de bir ölçüde bağımsızca sürüp giden alp geleneği Oğuzların hayat tarzındaki değişik motifleri de gündeme getirir. Silâh'tan hiç ayrıl-mayan at'ın Oğuzların ve Türklerin hayatındaki yeri malûmdur. Faruk Sümer, İbn ul-Fakih'ten naklen, X. yüzyılda, Türk hakanına «bi-nek

atlarının meliki» denilmiş olduğunu kaydetmektedir. Oğuz elinde yiğitlerin hayatında at'ın ne kadar aslî bir yer tuttuğu bilinir. «Ya-yan erin umudu olmaz; at işler er öğünür» sözleri sık sık söylenir-di. Oğuzların pek çok atı olurdu; bu sebeple de olsa gerek, Oğuzlar at eti de yerlerdi. Atın «don»u (rengi), cinsi, huyu vb. konusundaki kelime ve deyimler sayıca çoktur ve renkli ifâdelere bürünürler.

Türkçede, «bidevî» (bedevi: arap) atlarının değerli nitelikleri konusunda deyişler yer alır, halk şiirinde bunun örnekleri görülür. Türkiye'de Türkmenlerin yetiştirdikleri atlar, İran ve Irak'taki Bayat-lar'm atları da, soylu ve değerli atlar arasında sayılırdı.

Oğuzlar, koyun, at ve deve gibi, yetiştirdikleri hayvanların etinden yerlerdi. Destanlarda, koyun için «şişlik» sözü kullanılmaktadır. Yine koyun etinden yapılan «yahni» adı da destanlarda geçmektedir. Diğer bazı yemek adları; tutmaç, buğra ve umaç olarak kaydedilmektedir. Ekmek (etmek) sözü, gömeç (küle gömülerek pi-

şirilen yumuşak ekmek, bîr çeşit çörek) kelimesi de geçmektedir.

Kılık kıyafet, giyim konusunda destanların çok açık bilgiler vermediğini görüyoruz. Giysi «ton» (don) dur. Bozokların başı Uruz Koca'mn erkeç derisinden kürk ve külah giydiğini öğreniyoruz.

Oğuzlar ak renkte keçe elbiseler giyiyorlar. Evlenecek olanlar kızıl renkli kaftan giyiyorlar. Başa, börk ve —ve herhalde İslâm'la birlikte— kaba sarık giyiyorlar. Türkmenlerin giydiği börk'ün kızıl renkte olduğunu biliyoruz. îbn Bibi, 1277 yılında Konya üzerine yürüyen Karaman oğlu Mehmed Bey'in buyruğundaki Türkmenlerin kızıl külâhlı ve çarıklı olduğunu kaydetmektedir. Faruk Sümer'in Enverî'den (Düsturnâme'den) naklettiği bilgiden, Aydınoğullarımn da kızıl renkli böfk giydiklerim öğreniyoruz.

Neşri Tarihinin de dolaylı tanık olduğu üzere, Osmanlılığın do-

ğuşunda hâkim börk kızıldır. Türk soylularının kızıl börklerinden farklı olması için Orhan Bey'in ak renkli börk giymek için Amasya'da Hacı Bektaş-ı Horasani'den icazet alınır. Aslında, daha önce de bazı yerlerde ak börk giyilmeye başlandığının kaydı vardır. Ancak, önemli olan, resmî Osmanlı tarihçisi sayılabilecek olan Neşri'

nin, olayların cereyanından çok sonra da olsa, Osmanlı beyinin Horasanı gelenekten sırf renk ölçüsünde ayrılabilmesini sağlamak

üzere icazet almasını kayda geçirmiş bulunmasıdır. Olay, gerçekten, iki yönüyle de dikkate değer bir seyir göstermektedir. Öncelikle, 342

belli ki, ancak Osman Gazi'den sonra, Orhan Gazi'nin diğer gazi-lerden farklılaşma eğilimi taşıması sözkonusudur. Dönemin Oğuz geleneği içerisinde, börk bir yana bırakılamamakta, değişik bir renkle, Osmanlı beyinin silâh arkadaşlarından farklılaşması sağlanmak istenmektedir. Bundan başka, belki de daha Önemlisi, yüzyılı aşkın bir süre sonra Osmanlı hükm'ünün vardığı devlet düzeni düşünüldüğünde, yine de, Osmanlı'nın ödüllendirdiği tarihçinin, olayların onun kaydettiği gibi geçtiği yolundaki tesbitinin hüsn-Ü kabul görmüş olmasıdır. Aslında, Neşri Tarihi'nde ilk Osmanlılığın niteliği ve Osmanlı beylerinin davranışı ve yönetim anlayışı konusundaki tesbitler sözünü ettiğimiz börk olayını kat ve kat aşacak öl-

çüde ve yine Osmanlılığın kandaş geleneğini bçlirtme yönündedir.

Osman Gazi'nin «bac* «hakkı»mn devrine ilişkin tepkisi, ahfadı-nın onun sözünden dönmemesini temin etmek üzere yazılı tasdik istenildiğindeki tamamıyla kandaş motifli cevabı ve daha nice örnek bunun kanıtıdır. Konumuz Osmanlılık olmamakla birlikte, esas itibariyle, Osmanlılığa yönelen gelişimlerden örnekler vermek, olduğu için, kısaca kaydetmek gerekti. Aynı doğrultuda kısaca belirtmekle yerinebiliriz ki, XVI. yüzyılın başlarındaki kızılbaşlık göreneği, Türk göçebelerinin ve köylü bazı Türklerin kızıl börk giyme-ye devam etmeleri, sadece Safevî etkisine bağlanamaz. Zâten, Sa~

fevî etkisi denilen olayın da, kandaş geleneklerin Safevî devletin-ce kullanılmasıyla oluştuğu, temelde sınıflı topluma karşı kandaş

gelenekler tepkisinin biçim değiştirerek de olsa sürdüğü anlaşılmaktadır. Kaldı ki, Safevî Devleti'nin de kökenlerine baktığımızda, bu devletin oluşumunda ve yaşamasında en önemli rolü yine Oğuzların oynamış bulunduğunu görmekteyiz. Pek çok Türkiyeli Türk'

ün İran'a göçmesi sonucunda sözkonusu gelişmeler gerçekleşmiştir.

Ve yine, öte yanda, Osmanlı ordusunda da kızıl börk giyen birlikler bahsedilen dönemlere uzanan bir vakte kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu birlikler, Osmanlılığın hemen doğuşunda mevcut olan, düzenli ordu öncesinden beri mevcut olan kitle savaşçılarından kaynaklandığını biliyoruz.

Tekrar, doğrudan giyim konusuna dönelim. Ayakkabı olarak, sokman ve edik giyilmektedir. Sokman kadınların da giydiği, sonraki dönemlerde'de halk ile asker ayırımı yapılmadan giyilmiş olan uçları kalkık uzun konçlu çizmedir. Oğuzlar ve genel olarak Türkler kara renkli giysi giymemekteydiler. Siyah renk, aşağılanma, mahkûmiyet ve felâket simgesi idi. Zamanla matemde giyilmeye başlanmıştı. Kısaca belirtmek gerekirse, Oğuzların kıyafeti, beyler katında da erler katında da belli geleneklerin uzantısı görenekler bi-

çiminde sürmekteydi. XVI. yüzyıla kadar beylerde kızıl ipekten kıv-343

rımlı sarıklar ve askerlerde de ak ve kızıl keçeden börkler görülüyordu.

Oğuzların saçlarını omuzlarına kadar uzattıklarını, buna karşılık yüzlerini tıraş ettiklerim biliyoruz. Destanlarda kocalar yani yaşlılar, ak sakallı olarak geçiyor. Yiğitlerden Yigenek'in kulağı «altın küpelidir. Köprülü'nün «Altın Küpeli Oğuz Beyleri» etüdünde ve yine Sümer'in açıklamasında Türk beylerinin «eski bir geleneğe uyarak» kulaklarına küpeler taktıkları hakkında birçok örneğe rastlanıldığı belirtilmektedir. Destanlarda, bazı yiğitlerin yüzlerinin pe-

çeli olduğu söylenmektedir. Kan Turalı, Kara Çekür ve oğlu Kırk Kınık ve Boz aygırlı Beyrek peçeli gezerler. Onların çok yakışıklı, çok güzel oldukları için peçeli gezdikleri söylenir. Ne var ki, bu yüzüne bakılamaz güzelliğin sırf bireysel güzellik olarak düşünülmesi kanımızca imkânsızdır. İhtimal, sözkonusu fizik güzelliğin arkasında toplum kut'unun, kutsallığının izleri mevcuttur. Bu kutsal-

lığın, gerilere gidildikçe anahanlık kökeniyle nasıl Örtüştüğünü biliyoruz. En azından, babahanlık döneminde, yüzüne bakılamaz derece-deki güzellik, ya da bakıldığında «birşeylerin» çiğneneceği anlayışı, totemin tabusal özellikler kazandığı dönemin hâtırasından başka şey olamaz. Bu namlı yiğitlerin «erkekçe» kahramanlıklarını yapabil-melerini mümkün kılan ortama ulaşılmasının gerisinde yatan

ilk örgüt kudreti, Tanrının kudretine bakın ki, herhalde, bu yiğitlerin yüzlerine, —babahanlığın anlayışına göre erkekte gözükmesi beklenemeyecek olan— bir çeşit imrendirici (emrenmek, amranmak) bir suret ile yansımıştır. Doğrudan tapmç işinde görevli kamlar «kadın imişcesine» davranmayı saklamazlar, ama, savaş-işi'nde görevli yiğitlerin, hiç olmazsa bazılarının, yüzü saklanmalıdır.

Oniki destandan meydana gelen Dede Korkut Kitabında bazı destanlarda yiğitler doğa üstü varlıklarla dövüşürler. Deli Dumrul ve Başat destanlarında hâl böyledir. Diğer bazı destanlarda da masal unsurlarına rastlanır. Ancak bu gibi motiflere sıkça rastlanmaz ve olayların gidişi bakımından da bu gibi motifler belirleyici bir yere sahip değillerdir. Kan Turalı adlı yiğidin, bir bakıma, özel bir be-cerisi, bir kahramanlık yolu vardır. Kan Turalı, silâhsız olarak boğa, arslan, buğra gibi hayvanlarla savaşır. Orman kültünden kaynaklanan; avcılık'm, hayatın en zor koşullar döneminin mirasçısı gibidir, tabiî değişik amaçlarla bezenmiş bir dönemde. Ve Kan Turalı yüzü peçeli gezer.

Adı geçen yiğitlerden Beyrek, «ap alaca gerdeğine karşı gelen» pek yakışıklı bir gençtir. Yakışıklılığı yanısıra iyi «ahlâk»ı ile tanınır. Lâkabı, «Kalın Oğuz'un imrencesi»dir. Sonuncu destana göre Uruz tarafından alçakça öldürülmüştür.

344

«İmrenilecek» kişi olan Beyrek'in yüzünün niçin peçeli olduğuna daha yakından bakmak, ilk bakışta ayrıntı gibi görülüp geçi-lebilecek olan bir motifin bütün bir Tarih kavrayışının meydana çıkarılmasına nasıl hizmet edebileceğine bir örnek teşkil eder. Olay, bir «kesin ispat» niteliğini taşımamaktadır, ama, ne var ki, aksi yöndeki birçok iddia ve telkinin tutarsızlığım ortaya koyabilecek düzeydedir. Olay, özetle, anahanhğın evrenselliği ve önceliği konusunda bir uyarı niteliğindedir. Asya kandaşlığı ve Oğuz-Türk özgül üğü için de anahanhk geçmişinin araştırılmasına bir işaret olarak telâkki edilmelidir. Tabiatıyla, Türkleri bütün bir evrim anlayışının dışında tutmak eğiliminin nasıl bilinemezciliğe yöneldiği de ortaya çıkmaktadır. Ve konumuzun akışı içerisinde, destan, menkıbe ve her çeşit söylencenin katmerleşmiş bir biçimde sakladığı «giz»-leri açıklama ödevi bir kez daha belirmektedir.

Önce, Agop Dilâçar'uı bir kaydını **(Kutadgu Bilig İncelemesi,69),** önemi dolayısıyla, aynen okumalıyız: «Karahanh Türkçesi,. .

oldukça zengin bir Türk dilidir, düzeni geniş, kıvrak, kuralları da dil tarihimizi ses, biçim, dizim ve anlam gelişmesi bakımından büyük ölçüde aydınlatan. . Bizde imrenmek kalıbında bir sözcük vardır; sözlük onu 'görülen bir şeyi edinme ya da bir yiyeceği yeme isteği duymak' şeklinde tanımlamıştır. Fakat bu sözcüğün kökü ve kök anlamı nedir? Karahanh Türkçesi bu soruna yine ışık tutmaktadır. Bu lehçede **amul ve smrak, am-** köküne bağlı olarak, 'rahat, sakin', **amurtmak** da 'yatıştırmak' anlamına gelmekte, Uygurcada aynı **amrak** sözcüğü 'sevgili'; **amranmak,** 'sevmek'; **amsak** 'zevk, eğilim'; **amul** da 'halim, yumuşak huylu' anlamlarını vermektedir.

Böylece, 'yumuşak, dingin' kavramlarından 'yumuşak huylu, sevimli, cana yakın'a geçilmekte, bizim **imrenmek'te** de 'sevimli bir şeye hayran olmak, onu edinmek istemek' anlamına varılmaktadır.»

Sözkonusu kayıttaki tesbiti biraz açalım.

Herşeyden Önce, ayrıntılarına girmeden belirtelim ki, Asya'nın kelime ve ekler alışverişinde bulunulan değişik dil gruplarında, deği-

şik dil eri arasında ve Türkçenin değişik lehçelerinde «A» ve «E»

sesleri arasında geçişler kolayca gerçekleşmekte, ayrıca, «E» ile «î»

arasında da geçişler olabilmektedir. Doğrudan «amranmaksa ilişkin kök ve kelimelere baktığımızda, **anara ve smran** kök ve sözlerinin, hep bir yönleriyle, «sevmek, yakın olmak, sevecen hissetmek» anlamlarına geldiğini, ve yine, bununla birlikte, «kuvvetle istemek; tutku/ihtiras duymak, yanıp tutuşmak» anlamlarını da içerdiği görülmektedir. Kuzey-doğu Altaylarda **amran** barış İçerisinde yaşamak yüklenimine sahiptir. Aynı söz, bir çeşit, sırt üstü veya yüzü

koyun yatma, yatarken kollarını ve bacaklarını yaymak, yayılıp yat-345

ma anlamlarını da içermektedir. Somut olarak Türkiye TÜrkçesin-de îmren(mek), malûm, istemek, kuvvetle istemek, gıpta etmek, göz dikmek hâl ve davranışına yöneliktir. Uygur Manihaist metinlerde ve Buddhacı metinlerde, kelime, günlük eyleyiş kapsamından uzaklaştırılarak «ulviyet» kazanır; köklü bir aşk, ihtiras

anlamlan kazanır. Uygurca'da «todunçsuz uvutsuz amramnak könül uğrında»

denilir; kanmaz, doymak bilmez, utançsız bir tutku sözkonusudur.

Amranmakhğ ise, Uygurcada da izlenebildiği Üzere, cinsel istektir.

Bütün bu bütünleşen ve dişi olana, kadına yönelik betimlemeler acaba belli bir dönemin cinsel olan'a karşı İstem ve eylemi karşılayan sözcükler midir? Özellikle sayıca çok, sınırlı tuttuğumuz örnekler bile bunun böyle olmadığını göstermektedir. Ancak, çoğu kez daha eski anlam kalıntılarını barındıran kuzey ve orta-kuzey dil gruplarında, imren, emren sözü ana'mn sevgisi, ananın düşkünlüğü, ananın sevmesi, oynaşma anlamlarına gelmektedir. Böylelikle, kadıncıl köken, anacı! ve kadıncıl köken konusundaki belirti, bu kez ortaya açıkça çıkmaktadır. Kelimelerin yaygın bir coğrafyada, değişik dil grup ve lehçelerinde gözükmesi de onların çoğu kez, eski örgüt ve davranışlarla bağlantılı olma ihtimâlini güçlendirir. Sonuç olarak bu, dilsel bir belirtidir. Tam bir kanıt teşkil etmeyebilir. Fakat asıl önemli olan, belirli kelimelerin belirli dil(ler) düzeyinde yaygınlık göstermesinden çok, aynı yayılma alanlarında aynı kavrayışların, ister benzer «ses» ve sözler aracılığıyla olsun, isterse ayrı sözlerle olsun, yaygınlık göstermesidir. Tabiî ki, ses ve söz benzeşimi daha somut çözümlemelere imkân verir, ama, ayrı söz ve ses değerlerin-de benzer kavramlaştınnalara rastlanması da kelimelerin gerisinde yatan kavrayışlar konusunda ipuçları verir. İmrenmek örneğinde söz yaygınlığı vardır, Tarih gelişiminin katmerleştirdiği anlam birikimleri de izlenebilmektedir.

özetin Özeti; Beyrek'in peçeli gezişi, onun eski hâtıraları canlandıracak kadar güzel, doğru ve yiğit oluşundandır. Onun için de, alçakça öldürülür.

Oğuzlarda ana ve kadın'ın yerine ilişkin Tarihsel ipuçlarından hemen sonra, destanların yazıya geçirilmelerinden önceki —yakın— yüzyıllarda kadın olaymı nasıl yansıttığına kısaca göz gezdir-meliyiz. Bu konuya geçmeden önce, kandaş örgütün temellerinden Liri olan akrabalık - evlilik ilişkileri konusunda da, destanlarda dikkate değer ipuçları bulunduğuna işaret etmeliyiz. Gerçekten de, destanlardaki

beylerden bir çoğunun birbirleri İle dünürlük kurmuş olmaları keyfiyeti, güvey ilişkileri; kandaşlık «evlenme* mekanizmasının, ezelî içten ve dıştan evlenme sorunlarının ele alınmasına veriler sunmaktadır.

346

Destanlarda kadının Tarihten gelen ve hükm altına girmemiş

Özellikleri sergilenmektedir. Kadınlar iyi ata binmekte, kılıç kuşan-maktadırlar. Kahramanlardan bazıları da böyle eşler istemektedir.

Oğuz boylarında savaş oyunları yapan, at koşturan, çevkân oynayan, ok atan kadınlar yalnız destan motifi olarak değil, gözlemcile-rin doğrudan tesbitleri ile de doğrulanmıştır. Türkmen geleneği olarak betimlenen göreneklerde bunun pek çok örneği görülebilir. Beyrek nişanlısı Bani Çiçek ile güreşir ve yenilmekten güç kurtulur. Kız çocuğa sahip olmak için, Kalın Oğuz beylerinin alkışı (duası) dile-nir. Ana hakkı, Tanrı hakkıdır. Kadın Oğuz boylarının, Oğuz elinin temellerindendir, öte yandan, soylu kadın da yönetimde önemli yere sahiptir. Hattâ, pek çok örnekte birincil bir konuma geçebilirler.

Ebulgazi'nin Şecere-i Terâkime'sine kaynak olan Oğuznâmeler'de birçok kadınların Oğuz elinde beylik yaptıklarının söylendiğini biliyoruz. Kazan Beg'in karısı Burla Hatun da bunlar arasında yer alır.

Faruk Sümer'in çalışmalarını izlemeye devam ederek Oğuzların sosyal hayatlarının nasıl bir kültürel bütünlüğe ulaştığım görebiliriz. Savaş, av ve toylara verilen Önem, bu işlerin beylerin başlıca meşgalesi olması, özellikle av'ın toplu hâlde yapılmasıyla tö-rensel bir hüviyete bürünmesi pek açık bir biçimde ortaya konulmaktadır. Moğolcadan geçmişe benzeyen ve genel olarak barış törenleri, özel olarak da ziyafetleri karşılayan şölen kelimesinin eski dönemlerdeki karşılığı ne olursa olsun, dilsel köken sorunlarını

bir ân için bir yana bırakarak, olayın Türk ve Oğuz geleneğindeki yerinin önemi bir kez daha ortaya konulmaktadır. Özel olarak Oğuz-lardaki toy ve yağmalı toy geleneğinin Türk devlet geleneğine de-

ğişik biçimlerde yansıması da üzerinde özenle durmayı gerektire-cek konular arasında yer almaktadır. Bir Selçuklu sultanın Melik-

şah) bile, kendisi için verilen bir ziyafette bir çeşit yağmalatma olayı ile ağırlanması manidardır. Ve tabiî, şölensel bir gösteri olmaktan çok ötedeki uygulamalar, Osmanlılıktaki Yeniçeri göreneğinde toy'un bir devlet nizamı sürdürme tekniği olarak canlandırılması asıl önemli konular arasında yer almaktadır.

Oğuzların sosyal hayatlan, kültürel Özellikleri ve bunların çeşitli görenekler biçiminde devam etmesi sürecinde üzerinde ısrarla durulması gereken davranış odağı, «alplık» olmalıdır. Oğuzlarda ölenin atlarının kesilmesi, böylece kişinin uzun bir yolculukla varacağı cennete yayan gitmekten kurtulması, yemeleri için Ölülere aş vermeleri, Hunlarda ve Göktürklerde olduğu gibi ölenin silâhlan ile birlikte gömülmesi, börk ya da sarığının nâşının üzerine konulması gibi pratikleri, «ol acun»a (öbür dünyaya) gidişin «uhrevî» kurallarının dayattığı işlemler olarak görmemeli, ve fakat, alp geleneğinin doğal bir uzantısı olarak irdelenmelidir.

347

Alplık olayını, temelde, erdemlilik ile birlikte düşünmek gerektir. Nitekim, Göktürk yazıtlarında, alp olmak ile erdemli olma hasletleri hemen birbirlerini bütünler bir biçimde kaydedilmektedir.

«Er kişi», herşeyden Önce «doğru kişi»dir. Töz'e ve töre'ye tam anlamıyla uyan kişi, er kişi, bu vasfı dolayısıyla fetih ekonomisinin yoğunlaşmasıyla birlikte, yine hayat tarzı öyle gerektirdiği İçin savaşkanlık niteliği de kazanacaktır. İçte ve aman dilenme halinde dışta alabildiğine hoşgörülü toplum yapısı, dışa karşı savaşta yürüttüğü sert eylemleriyle bir bütündür. Onun içindir ki, alplık ve erdemlilik ayrılmaz bir biçimde, örgütten kişiye yansır. Alplık kurumunun örgütün genel Özelliğinden doğup savaş-işi doğrultusunda uzmanlık alanı hâline gelmesi, kandaş toplumun belli bir gelişme aşamasına bağlanır.

Bahaeddİn Ögel'in, Hunların «profesyonel muhariplerden müteşekkil bir camia» oldukları, «alp veya şövalye» kelimesinin onları en iyi ifade eden bir tabir olabileceği görüşünün, Asya'nın hemen bütün kandaşları için ileri sürüldüğüne rastlanır. Hunların, özel anlamdaki «sivrilmiş» muharip gücü itibariyle, kendilerinden sonra geniş coğrafyalarda erkinlik sağlayan kandaşlara ve bu arada Oğuzlara önderlik etmiş oldukları malûmdur. Ne var ki, bu hususu,

Oğuzların kendi içlerindeki alplık olayından ayrı düşünmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle, Oğuzların ve Türklerin kendi bağırlarından yetiştirdikleri alplar bunun gerisinde yatan kendi örgüt gelişimleri ile vücut bulmuştur yoksa, mekanik bir taklit kandaş toplum örgütü bakımından hiçbir zaman sözkonusu olamaz.

Bütün Türklerdeki «alp» olarak adlandırılmış ve örgütçe onur-landırılmış kişilerin mevcudiyeti, asıl Önemli olanı, kitlesel bir bağlam içerisinde muhariplerin tamamının alplık ruhuyla mücehhez olmaları keyfiyetini ortadan kaldırmaz. Diğer bir anlatımla, tek tek sivrilmiş (ve soylulukları itibariyle daha kolay sivrilmiş) alpların hiç azımsanamayacak bir «meslekten» dövüşçü olmalarını, bunu mümkün kılan örgüt yapısından soyutlayarak ele alamayız. Çeşitli kültür .platformlarında alplığın biçimlenmesi de aynı doğrultuda irdelenebilir.

Alplığın, alp şahsiyetinin değişik zaman ve coğrafyalardaki ge-

lişimini izleyebilmek ve Türk sanatında alp şahsiyetinin görünü-

şü, Selçuklu döneminde alplık ve alp tasvirleri, Alpların toplum katında yücelmesi, and içme ve and içme törenindeki öğeler bakımından Hun - Türk ilişkisi, alpın kendine özgü bir nişanı olmaya başlaması, Uygurlardaki duvar resimlerinde daha eski motiflerin tekrarlanması, Buddhist ve Manihaî Türk sanatının Türkistan'daki eserlerinde alplık, tuğ-davul-çıngırakh en eski (proto-Türk) askeri

musiki biçiminin tekrarı, en eski alp geleneğinin sonraki dönemlerde tekrarı, kandaş simgeli börk'ün hükümdar başlığı olması ve bunlara muvazi alanlardaki bilgi ve yorumlar için Emel Esin'in eserle-rine başvurulmalıdır.

Topluluk aman dileyeni nasıl bağışlamak ve hattâ kendi içerisine katmak töresine sahipse; alpın, yiğitlerin «aman» diyeni bağış-lamaması olmazdı, geleneğin bir parçasıydı. Oğuzlarda hasmının kılıcının altından geçmek böyle bir aman demek (aman dilemek)ti.

Alp, yüreği pek ve savaşçı, bununla birlikte, ağırbaşlı ve pek mer-hametli, özellikle zayıfları koruyucu ve öğünmeyi sevmeyen bir in-sandı. «Alplar, birbirlerinin adlarını sormazlardı. Bu, «nezaketsiz-lik» addedilir, ayıp sayılırdı.

Eğrek, kendisini kurtarmaya gelen fakat birbirlerini tanımadıktan kardeşine sorar: «Kalarda koparda yerin sorar olsam, ne yerdür? Karanu dün içinde yol azsan umun nedir? Kaba alem kü-teren hamımız kim? Gavga günü öndin depen alpunuz kim? Yiğit senün baban kim? Alp en, erden adun yaşurmak ayıb olur, adun nedir yiğit, dedi.» Öte yandan, Kazan ise, karşısına çıkan Dülek Evren'e, «Er erden adun yaşurmak ayıb olur adun nedir yiğit diğil mana» diyor. Orta kandaşlığın yiğitlik töresine yeniden devşirilmiş bulunan, «korkunç yaratık» Depe-GÖz bile bu göreneğe uyar. Görülüyor ki, uygarlık platformunun nezaketinin, kibarlığının çok ötesinde bir olay yaşanmaktadır. Olay, örgüt içinde bir savaş ekonomisi uzmanlığı kazanan kişinin, o savaş-işi işbölümüne uğradığı ölçüde, yine de, örgütte bulunması farz olan erdemliliği birlikte taşıması keyfiyetidir. Depe-Göz'ün bile töz'ün genel mahiyetinden kaynaklanan töre'ye uymak durumunda kalışı başka nasıl açıklanabilir?

Aynı şekilde, Türk budunundaki erkek'in kadın'a gösterdiği

«nezaket», uygarlık nezaketi değil, anahanlık kökenli, anahanlığın örgütlenmesinin çoktan değişmesine rağmen, o değişimin gerçekle-

şebilmesi için, «eski»nin sürekli canlandırılması sonucunda, kalıntı

düzeyinde de olsa mevcut olan, bir görenektir ve genel anlamdaki geleneğin ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Köprülü'nün deyişiyle,

«Kitâb-ı Dede Korkut hikâyelerindeki Selcan Hatun, Banı Çiçek Hatun gibi kadınlar, hakikatte bir alp'tan başka bir şey değildir.

Kanlı Koca, oğlu kahraman Kanturah'yı evlendirmek istediği zaman, onun verdiği... cevap, alplar devrinin umumî olarak kadın hakkındaki ülküsünü pek açık surette gösterî(r).»

Destanlarda «açları doyurmak, yalıncakları giydirmek, borçluyu borcundan kurtarmak» temel erdemli hareketler arasında yer alır. Sümer'le birlikte Şecer-İ Terâklme'deki Salur Kazan'a ait manzumede, onun kırk bir atın etini bir kazana salarak bu eti el'i ile, 349

halka üleştirmiş olduğuna işaret etmeliyiz. Osmanlılığın doğuşunda, Osman ve Orhan Gazi'ler aynı davranışı sürdürmek durumundaydı-lar, Neşrî'den okursak, «Ve Osman Gazi gayet sâlih, Müslüman ki-

şiydi. Ve âdeti kim üç günde bir taam pişirdüb fukarayı ve sulahayı cem idüb ifam iderdi ve hem yalıncakları giyürüb tonadırdı ve tul avretlere daim sadaka virirdi.» Osman ve Orhan Gazi'lerin müslümanhkları, Alp'in Gazi'den farkı kadardır.

SELÇUKLULAR VE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ANADOLU

Selçuklular, uygarlık platformunun kültürüne yaptıkları genel katkılar açısından önem taşırlar; bu doğrultuyla beraber, özel olarak, Osmanlılığa giden yoldaki nesnel koşulların arasında başat bir yere sahiptirler. Selçuklu devletinin üstlendiği önemli —maddî—kültür örnekleri gelişir ve yükselirken, bu maddî gelişimi mümkün kılan ortamdaki çelişkiler de değişik boyutlarda sürüp gider. Devletin sağladığı imkânlarla büyüyen ve gelişen Selçuklular, hem Oğuzların kandaş töresinin yaşamasına ortam hazırlar, onların coğrafya bakımından yeni göçlerine önayak olur, hem de devlete muhalefet eden kandaşlığı bastırma cihetine giderler, gitmek zorunda kalırlar.

Toplumsal ilişkilerin yürütülmesinde siyaset'in egemen olmasıyla birlikte, bilimsel ve teknik faaliyetler ile toplu davranış, topluca eylem örtüşme alanlarına sahip olmakla birlikte, devlet-içre-si-yaset ile kandaşlık geleneği ayrışmışlardır, özel olarak Selçuklu yönetiminde, genel olarak Selçukluların ilişkili olduğu alanlarda tasavvufun gelişiminde zıplamalar meydana gelecek, Türk kökenli büyük felsefeciler gerek dünya düşünce tarihine, gerekse îslâmi kültür çerçevesine felsefe ve bilim bağlamında katkılarda buluna-caklardır.

Bir yanda, tabiat bilimleri, tıb, matematik; diğer yanda felsefe, tasavvuf; öte yanda sınıfsız toplum davranışından kopmamış, kopamamış insanın içerisine girdiği âleme tepkisini içeren sosyal ve inançsal muhalefetler, genel olarak batınîlik, Alevîlik ve Anadolu' da biçimlenen Melâmîlik ve her türlü sözlü halk ürünü sürüp gidecektir.

Sözkonusu çelişkili süreç, Selçuklu coğrafyasındaki hemen teşhis edilebilir zıtlıklar bakımından değil, ve fakat, asıl, «taraf»ların içerisindeki katışık ilişkiler açısından ortaya çıkar. Özellikle Selçuklu devlet(ler)inin meydana gelmesi, devletin kendi istibdadını sağlamlaştırmak için muhtaç olduğu kudret kaynağını, kandaş insan malzemesini devşirmek ve dönüştürmek için kandaş gelenekleri canlandırması gerekir. Dolayısıyla, KÖprülü'nün

deyişiyle, «Şark-tan bitmez tükenmez bir insan seli gibi gelerek Selçuklu hüküm-351

darlarının azimli idaresi altında Anadolu'yu birkaç asır zarfında baştan başa türkleştiren Türkler, kamilen Oğuzlardan olduğu için. .», devir bir alp'erler, ilb'erler devridir; ama öte yandan kandaş soyluların, beylerinin ardından gelen Oğuzlar, Saray ve Saltanat yaratı-

cısı Selçuklu'yıı hem yaratacak, hem de ona maddî ve manevî anlamda sık sık isyan edeceklerdir.

Büyük Selçuklular, göçebe hayat tarzı geleneklerini, İslâm inancıyla bezeyerek ve îran zeminindeki toplum yapısına uygun bir biçime sokmak için gayret göstermişlerdir. Anadolu Selçuklularının önündeki örnek Bizans ise onların biçimlenmelerinde büyük pay sahibi olmuştur.

Alpaslan ve Melikşah'ın geniş ölçüde devrettikleri yetkiyle, Nizamülmülk'ün devletin askeri temelli Örgütlenmesinin asıl planla-yıcısı olduğunu söyleyebiliriz. Oğuz geleneğini dikkate alarak ve kullanarak, kandaşların kendi başkanlıklarına bağlılıklarım devlet örgütüne kanalize etmek suretiyle ve askerî güç kaynağını toprak rejimiyle şekillendirmeye girişen, bu yönde Selçuklu coğrafyasını

bölümleyen Nizamülmülk olmuştur, denebilir. Kırk iki yaşmda vezir olan Nizamülmülk Farsçanın devlet dili olmasında önemli rol oynamıştır. Siyasetnâme'sinde, geleceğin Melikşah'ı için yol gösterir.

Büyük Selçukluların ilk yıllarında, «devlet»e «kapu»dan girilmiştir. Selçuk oğlunun sultanlaşması, çadırının ağzınm devlet kapısı olması demektir. Kandaş başkan ve soylular kurulunun çadır ağzındaki toplantılarından Sâsâni devletinin saray içi divan kararları-na giden yol, kapıdan «içeri» geçilmesiyle gerçekleşir. Aynı kapı ve aynı divan Osmanlı katındaki biçimiyle yüzyıllar sonra tekrar ortaya çıkacak, kapıağası da saray içi'nin âmiri olacaktır.

Selçuklu sarayı, Arapçayı sık kullanmakla birlikte, hüküm işini asıl Farsça ile yürütmüştür. «Pervane»nin vezir olarak yetkisi, Divan'ın başı olarak, tranî usulün bir uyarlanışı olmuş, onu hiyerar-

şide izleyen kadı, ve ancak kadıdan sonra gelen baş müftünün doğrudan îslâmî bir hüviyeti sözkonusudur. Büyük Selçuklu'nun halifenin uhrevı yetkisini kabul etmekten ötede, onu savunma

yolundaki gayretleri, İslâmî potadaki meşruiyet zeminini artıran bir husus olmuştur.

Karahanlılardaki Sünnîlik politikası, çok özet olarak belirtmek gerekirse, bir devlet uygulaması biçiminde ortaya çıkmıştı. Selçuk-lulardaki Sünnîlik ise, bir iktidar tekniği olmaktan Ötede, örgütlenme ve askeri güç aktarımında bir kurumsal çerçeve oluşturmaktay-dı denebilir. Karahanlılardaki kesintili devletleşmenin yerine daha hızlı bir yapılanmanın gerçekleşmesi, sözkonusu çerçevenin oluşmasıyla birlikte gelişmiştir.

352

Köprülü, gerek Karahanlı ve gerekse Selçukluların «saf müslüman oldukları için», âlimlere ve mutasavvıflara çok saygı gösterdi-

ğini belirtir. Her iki sülâle mensuplarını da «Sünnîlikte müfrit»

olarak tanımlayan Köprülü, Şiîliğin Mâverâünnehir'de gizli bir bi-

çimde sürmesine karşılık, bu yörenin Sünnî egemenliğinde ve Buhâra'nm da bir Sünnî merkez görünümünde olduğunu kaydeder.

Her ne kadar Karahanhların Ismailîlere karşı katliâma varan ten-killeri olmuşsa da, yukarıda ifâde etmeye çalıştığımız Üzere, Sel-

çukluların Sünnî ve Hanefî yönelimli ana siyasetleri, onların devletleşmeleriyle örtüşen bir olaydır. Tuğrul Bey'in koyu Hanefî oluşu, Horasan camilerinden Rafızüer ile birlikte Eş'arîler için de bir la-netleme kampanyası başlatmış olduğu anlaşılmaktadır. Alpaslan Hafızîlere karşı çok şiddetli davrandıktan başka Şafiîlere de aman ver-memiştir. Bütün bunlar, Selçuklu devletleşmesinin sürati konusunda ipucu teşkil etmektedir.

Selçukluların siyasal erkinliklerinin pekiştirilmesi yolunda gö-

çebe kandaş kitleyi parçalayarak iskân etme politikası, yine kitle tabanında göçebe başkanların bu yolda katalizör oldukları, yapıldıkları ölçüde başarıya ulaşmıştır. Toprak rejimine ilişkin bu temel politika ile Sünnî kültürel baskı, genel olarak sınıflı toplum hendese-sine uyma zorluğu çeken kandaş gelenekli kitlelerde, içerisinde bulundukları coğrafyanın da sonucu belirlenmesiyle, boyunduruğa girme, dolaylı muhalefet etme veya açık isyanlar biçiminde, uyum ve tepkiler hazırlamıştır.

Selçuklu iskân politikası, tabiatıyla, devletleşmenin gereğini yerine getirir ve saltanatın maddî temellerini güçlendirirken, daha önce de kaydettiğimiz üzere, bu politikanın kandaş gelenekleri bir Öl-

çüde diri tutması da kaçınılmaz oluyordu. Bu olay, doğrudan muha-lefetlerle kaynaşarak sofi tarikatleri ve Ahi örgütlerini oluşturmuştur, tslâm, îran, Bizans ve Türk geleneklerinin özellikle Ahi örgütlenmesi konusunda hangi ağırlıklarla yer aldığı, ortaya çıkan bileşi-mi hangi ölçülerde etkiledikleri; genel olarak Anadolu'nun Türkleşmesinde ve' Anadolu Selçuklularının yönetimindeki evrede gelişim-lerin Ahi örgütüyle bağlantısı konuları araştırmacıları en çok uğraştıran konuların başında gelir.

Moğol saldırısından sonra, yalnızca göçebe boylar değil, yerlerinden olan köylülüğün, tüccarın, Öte yanda Anadolu coğrafyasından önce yan köylüleşmiş dervişlerin batıya akmasına yol açmıştı. Bu karmaşık nitelikteki nüfusun üzerindeki devlete karşı Örgütlenen tarikatlerin batınî nitelikte olmasını kaçınılmaz saymak gerektir.

Seçim esası kökenli ve bu bakımdan da İslâm'daki inkılâbın temel niteliğine daha uygun düştüğü düşünülebilecek olan Sünnî anlayışın, 353

Önce Arap saltanatıyla, giderek orta zamanların diğer devletleri aracılığıyla ve sözünü ettiğimiz ortamda Selçuklu saltanatının medrese skolastiğini vazgeçilmez ilkeler düzeyine eriştirmesiyle, özlemler kişinin «iç»inde kalacak, ılımlı muhalefet batınî bir karakter kazanacaktı.

tbn Batuta, «Ahiyat al-Fıtyan> admı verdiği örgütün Anadolu*

nun her Türkmen kasabasında, köyünde rastlandığını bildirir. Bu gençler birliği, kardeş yiğitler Selçuklu şehirlerinin de ayrılmaz bir parçası hâlini almıştır. Moğol saldırılarının da halkın dayanışma ge-reksinmesini arttırdığı düşünüldüğünde, Anadolu'daki ilk halk Örgütünün fütüvvet örgütü olmasını anlamak kolaylaşır. Gerçekten de göçebe kökenlilerin Anadolu'ya gelmeleri ve yarı-yerlesik, yani göçebelik alanları daralmış bir hayat tarzına geçmeleri, diğer yandan tam oturukluğa geçmeleri, köylüleşmelerinin ilk örnekleri Anadolu'nun tam olarak fethedilmesînden öncelere uzanır. Alp gelene-

ğinin bu ilk uyarlanma sürecinin fütüvvet ilkelerini doğurmuş bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ahi Evren, ahlâk ilkelerine dayalı, sanayi ve sanat işine eğilen Örgütün menkıbevî önderidir. Kırşehirde yerleşen Ahi Baba; Horasan, Türkistan ve Harizm'den gelen Türk sanatkârları Ahilik içerisinde örgütlenmişlerdir. Bizans coğrafyasına, İran'dan aldığı batın! etkileri taşıyarak gelen, İslâm kardeşliğini canlı tutmaya çalışan ve Melâmîliğin potasında oluşan fütüvvetin insan malzemesi Türk kandaşlığı olacaktır. Nasıl Abbasî saltanatı fütüVveti kendi meşruluk çerçevesine alarak onu yumuşatmak ve giderek kendi payandası hâline getirmeyi amaçlamışsa, aym yumuşatma politikası Anadolu'da da uygulanacak ve dikkate değer bir başarı kazanacaktır, XIII. yüzyıla doğru iyice yoksullaşmış bulunan Anadolu köylüsünün Moğol istilâsının çeşitli dalgalarından kaçan ve Anadolu'ya gelen yeni Horasan erlerinden, dervişlerden de etkilendiği açıktır.

Yine, Erdebil'den, Suriye'den, Irak'tan gelen ve «inanç» sunmaktan başka hiçbir şeyi olmayan dervişler çeşitli yöreleri sarmışlardır.

Bunlardan 1239*da Urfa'lı derviş Baba îshak'ın Amasya yakınların-daki bir mağarada peygamberliğini ilân ettiği söylenmiştir. Hernekadar büyük bir telkin gücüne sahip olduğu anlaşılıyorsa da, bu dervişin Türkmenler arasında çok büyük bir taraftar kitlesi bulması, aslında Türkmenlerin böyle bir harekete, içerisinde bulundukları nesnel koşullar bakımından ne kadar istekli olduklarım göstermektedir. Nitekim, Baba İshak tarafından harekete geçirilen Türkmenler Malatya ahalisini isyana teşvik etmişler ve batıya doğru yönelmişlerdir. Hareketin boyutları fevkalâde büyümüş, giderek bu-?

tün Sivas, Tokat ve Aksaray'ı sarmıştır. Sultan II. Keyhüsrev'in ya-354

kın illerdeki kuvvetleri işe yaramamış ve ancak Erzurum gibi uzak illerden gönderilen güçler Türkmen kuvvetlerini dize getirebilmiş-lerdir. Devlet güçleri, isyanla ilişkili görülen hemen her yöreden büyük sayıdaki insanın yakılması veya asılmasıyla düzeni sağlamış-lardır.

Türkiye'deki tarikatler içerisinde çeşitli yönleriyle etkin olanların başında Bektaşîlik gelir. Bektaşiliğin içerisinde eriterek taşıdığı ve adetâ dondurarak «hıfz» ettiği kandaş kalıntılar, bir ahlâk-

çılık örtüsü altında mahfuz kalmış, Osmanh dirilişiyle beraber, de-

ğişik bir devlet platformunda, kandaş soyluluğun yenilgisiyle birlikte, paradoksal biçimde, yeniçerilikle yeni bir hüviyete bürünmüştür.

Hacı Bektaş Velî'nin, XIII. yüzyılın ilk yarısı içerisinde, Horasan dolaylarından yola çıkarak, bugün kendi adıyla anılan Hacıbektaş ilçesinin bir Türkmen köyüne yerleştiği söylenir. Bektaşîlik, kısa sürede, medrese skolastiğine cephe almış bulunan Türkmenler, çeşitli halk tabakaları, şehirlerdeki işçiler arasında tutunmuş ve gelişmiştir. Anadolu'ya özgü bir rindlik'i öneren Bektaşîlik'e fütüvvet yolundan katılmalar oluyordu.

Sümer'in özetine başvurursak («Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış», 225), denilebilir ki, «Türkiye'de XIII. yüzyılda Muh-

yiddin İbn al-Arabî'nin vahdet-i vücud felsefesi büyük alâka görmüştür. Bu meşhur sufinin, Konya'da en sevgili talebelerinden Konyalı Sadreddin'üı hantalımda bulunan eserleri vasıtasile düşünceleri yayılmağa başlamış ve hattâ buradan İran'a geçmiştir. Fakat tasavvufun yayılmasında asıl âmil, Moğol istilâsı idi. Bu istilânın Selçuklu Türkiye'sinde yarattığı manevi buhran, Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi tarikatlerin kurulmasına ve hattâ Mevlâna ve Yunus Emre'nin mutasavvıf şairler olarak karşımıza çıkmalarına sebep olmuştur. Zikredilen her iki tarikatta da başlıca tasavvufî fikirler, Muhyiddin İbn al-Arabî'den gelmekle beraber Mevlevilik başlıca vasıfları ile İran kültürünü, Bektaşîlik ise Türk kültürünü temsil ediyordu. Daha kuruluşlarından beri her iki tarikat arasında başlı-yan rekabet âdeta İki harsın mücadelesi mahiyetinde idi. Türk harsının galebesi üzerine Mevlevîlik pek gelişmedi. Bu tarikat, işaret edildiği gibi, yabana bir kültürü temsil ettiği için, ancak münev-verler arasında cüzi bir taraftar bulabilmiş, bu, son zamanlara kadar böylece devam etmiştir. Türk harsı üzerinde kurulmuş, halkın **ideallerine** ve İslâmın dünyevî gayelerine de bağlı kalmış olan Bektaşîlik, cemiyetin muhtelif tabakalarında geniş bir taraftar kitle-sini elde ettiği gibi XIV. yüzyılda Osmanlı hassa ordusunun da resmî tarikatı olmuştur.»

Yunus Emre'den başlayarak birçok önemli mutasavvıf ve şairin yetişmesine yol açan sosyal ve edebî iklim, Kaygusuz Abdal gibi büyük bir şairin yetişmesine de zemin hazırlayacaktır. Ayrıca, açılan yolda Bektaşîlikten başka, Babaîlik, Abdallık, Hurufîlik, Kalenderî-lik, Hayderilik gibi batını tarikatler boy gösterecektir.

Saray katındaki kültür ile halk kültürünün çok belirgin olarak yansıdığı alanların başında edebiyat gelir. Anadolu Selçuklularının resmî dillerinin Arapça ve Farsça olduğu düşünüldüğünde, saray ile halk arasındaki fark, kültürel araçlar bakımından da gözükmektedir. İran kültürünün egemenliği temelde devletleşmenin gelişimiyle ilişkili olmakla beraber, bu doğrultudaki ek öğeler, İran kökenli yönetici, sanatkâr ve tacirlerin Anadolu'da etkili oluşları da hesaba katılmalıdır. Bu açıdan bakıldığında Karamanoğlu Mehmed Bey'in Türkçeyi canlandırmak ve çeşitli boyunduruklardan kurtarma yolundaki kararının, —Selçuklu hanedanının erkinliğinin geriletilmesi amacını taşımış da olsa— kültürel açıdan ne kadar önemli oldu-

ğu bir kez daha vurgulanmalıdır.

Yeniden devletleşme odağına dönersek, gerek Büyük Selçuklu saltanatının doğuşu, gerekse onu takiben çok kısa denebilecek bir süre içerisinde Anadolu Selçukhıluğunun doğusuyla birlikte, devletin kendi erkinliğini sağlama yolunda, yine kendi meşruluğunun çizdiği alanın dışma çıkılmaması koşuluyla yürüttüğü «adalet» ilkesinin dikkate değer Özellikler gösterdiğini söyleyebiliriz. İL Kıhçarslan'a kadar, kandaş kalıntıları canlandırarak ve kullanarak bir federasyon başkanı edası ile devletleşmeyi tamamlayan Selçuklular, XII. yüzyılın hemen ikinci yarısından sonra artık tam bir devlet geleneği, İran usulü bir monarşiyi sürdüreceklerdir. 1150'ler Bü-

yük Selçukluluğun sona erdiği, Suriye Selçuklularının hayli zamandır geride kaldığı ve Irak Selçuklularının da ömürlerinin yansına gelmiş oldukları bir dönemdir.

Karahanhlarda kapucubaşının emrinde olan ve çok özenle se-

çilmiş bulunan aşçıbaşı, ayrıca idişçibaşı (içkicibaşı) herşeyden önce nasıl hükümdarın zehirlenmesini önlemekle görevliyseler, Sel-

çuklularda da, hem de Özel bir görevli marifetiyle, yiyecek ve içe-ceklerin tadılması ve denetlenmesi bir devlet işi olarak sağlanmıştır. Hemen her yerde, hükümdarın zehirlenme korkusu,

devletleşmenin olgunlaşma belirtisi sayılmalıdır. Aynı denetleme mekanizmasının kurulması önerilerini başlangıçta Alpaslan'm reddetmiş bulunduğunu, Özetle, hükm'ün de «akşamdan sabaha» oluşmadığını

söyleyebiliriz.

Selçuklu hükümranlığı pekiştiği ölçüde ülke kadınının sosyal konumunda bir gerileme olduğu gözükmektedir. Bu, en Üst saray

planında da, halk katında da böyledir. Sultanların Hristiyan eşlerle evlenmeleri, bir bakıma, bu gerilemenin saraya yansımış bir sonucudur, denilebilir. I. Kılıçaslan, II. Keyhüsrev Hristiyan eşlerle evlenmişlerdir. II. Keyhüsrev'in karısının resmini sikkelere koydurmak istemesi ummadığı bir karşı koyma ile karşılaşınca onu simgeleyen bir armayı sikkelere koydurması ilginç örnekler arasında yer almaktadır. Selçuklu hanedanı içerisinde kalıcı bir ün bırakmış

hatun olarak II. Kılıçaslan'ın kızı Gevher Nesîbe hatunu görmekteyiz.

Devletin askerî yapısı, Saray'ın savaş oyunları ve bunun gibi olaylar sözkonusu olduğunda, sarayın eski kandaşlık âdetlerini yeni bir platformda sürdürdüğüne tanık oluyoruz. Türbe ve kümbet yapımı, bunlardaki simgeler, çadırın yaygınlığı ve yine çadırın süslenmesi, av merakı ve saraylıların sürek avları akla ilk gelen Örnekler arasında yer alıyor. Selçuklu sarayı, birbirine bitişik bölümlerden oluşan, ancak etrafının duvarla çevrilmesi yoluyla bütünlüğe kavuşturulmuş bir görünüm taşır. Aynı tavır Osmanlı'da ortaya çıkacaktır.

Selçuklular hemen hemen hiç kesintisiz denebilecek kadar yo-

ğun bir biçimde savaşmış olmalarına rağmen, bayındırlık eserleri bakımından en yaratıcı bir düzeyde olmuşlardır. Gerçekten de, ortaya konulan eserler hem nitelikçe, hem de sayıları bakımından çok önemli bir kültür birikimini gösterir.

Sosyal yönlü bayındırlık hareketleri, çeşitli sosyal yardım kuruluşları ve tıb merkezleri dikkati çekerler. Tıbba verilen Önem ve hemen her şehirde kurulmasına çalışılan hastahaneler çeşitli adlarla anılmışlardır : dâr-üş-şifa, dâr-ül-âfiye, dâr-üs-sıhha gibi. I.

Keyhüsrev'in kızkardeşinin onuruna yaptırdığı Şifaiye Medresesi'nde, hekimler ve tıb Öğrencileri sürekli medresede kalmışlar ve çağdaş yönteme benzeyen bir eğitim hastahanesi usulü uygulamışlar-dır. . Şifaiye Medresesi'ni aynı yapıdaki diğerleri izlemiştir. Sivas'

taki Çifte minareli Medrese'yi bir dâr-üş-şifa olarak Osmanlılar Örnek alacaklardır. Sadece sıralarsak, Kayseri'de Gevher Nesîbe, Konya'da Alâeddin Keykubat, Sivas'ta I. İzzettin Keykâvus, Çankırı'da Atabey Ferruh, Divriği'de Turan Melek, Amasya'da

TcHçumtay, Tokat'ta Muinüddih Pervane, Kastamonu'da Pervane oğlu Ali hastaha-

neleri bize intikal edenler arasında yer alır.

Selçuklularda ilk medreseler de II. Kılıçaslan döneminde kurulmuştur. Sayıları gerçekten pek çok olan medreselerin en önemli-lerini kaydetmekle yetinelim : (Konya :) Sultaniye Medresesi, Altun Aba Medresesi, Sırçalı Medrese, İnce Minareli Medrese, Karatay Medresesi, Atabekiyye Medresesi; (Kayseri:) Huant Medresesi, Ha-357

tun Medresesi, Sahibiye Medresesi; (Sivas:) Gök Medrese, Buruciye Medresesi, Çifte Minare Medresesi; (Kırşehir:) Cacaoğlu Medresesi; (Tokat:) Gök Medrese; (Antalya:) Ertokuş Medresesi.

Çok sayıdaki kervansaraydan, çeşitli eğitim, kurumları binalarına, camilerden kümbet ve türbelere, çeşmelere, köprülere kadar çeşitli binalar, çoğu mimarî ve süsleme güzellikleriyle bezenmiş olarak, gerçekten bir bayındırlık ve Anadolu'yu tam bir uygarlık anlayışı içerisinde yurt tutma güdüsünü gösterir. Yapılar içerisinde türbe ve kümbet olayına bir cümle ile değinirsek, bunların hemen her dönemde, kandaş kabile toplumu Özelliklerini korumaya çalıştıklarını söylemekle yetinmeliyiz. Selçuklu tezhip, oyma, dokuma ve diğer bütün tezyini sanatlarının sanatkârları îran, Mezopotamya, Bizans etkisine ne kadar açık kalmış olurlarsa olsunlar, motifleri ve tezyin! Özellikleri bakımından Asya'daki çadır süslerini hiç unutmamışlardır.

Gerek inşa tarzları, gerekse işlevleri bakımından Selçuklu kervansarayları, başka ülkelerde eşi görülmeyen özellikler gösterirler.

Sağlam, şekavet olaylarına karşı çok iyi savunulabilir nitelikteydi-ler. Faruk Sümer'in tasviriyle **(aynı,** 222 - 223), «Selçuk devrinin en karakteristik âbideleri olan bu eserler(e). . kervansaraylara ait elimizde bulunan vakfiyelere göre, bu kervansaraylara gelen ticaret ka-fileleri ücretsiz olarak .misafir edilir ve hayvanlarının da yemleri ve-rilirdi. Bundan başka büyük kervansaraylarda, yolcuların yıkanmasına tahsis edilmiş hamamlar, ibadet etmeleri için, imamı ve mü-ezzini bulunan mescitler olduğu gibi. . tabipler ve baytarlar da bulunuyordu. Hattâ yolcuları

eğlendirmek için bu kervansaraylardan bazılarında çalgı takımı ile şarkıcılar ve rakkaseler de vardı. Kervansarayların. . geniş bir memur ve müstahdem kadrosuna ihtiyaç

göstereceği tabiîdir. Kervansaraylar sultanlar ve büyük devlet adamları tarafından yaptırılmıştır. Bunların mühim bir meblağ tutan masrafları tahsis edilen zengin vakıflar ile karşılanıyordu. . İlk kervansaray da her medenî faaliyette olduğu gibi, II. Kılıç-Aslan (1115-1192 tarafından yaptırılmış olup, Aksaray civarında idi. Selçuklu hanedanının bugün halkın hafızasında kalmış biricik hükümdarı

olan Alâaddin Keykubat (1220-1237) da, Konya - Aksaray arasında (Sultan Hanı yapılışı: 1229) ve Kayseri - Sivas yolu üzerinde (bunun da adı Sultan hanı) iki muhteşem kervansaray yaptırmıştır. Sel-

çuklu devlet adamlarından Celâleddüı Karatay'ın Kayseri - Elbistan yolu üzerinde yaptırdığı (1240-1241) kervansaray da bunların en muhteşemlerinden biridir.»

Selçuklu sanatı denilince akla öncelikle mimarî geliyor. Biz şu kadarına değinelim ki, Selçuk oğullarının kalıcı eserleri arasm-358

da, mimarî bütünlüğün sağlanmasında va hattâ yapıların değerini artırmada oymacılık çok önemli bir yere sahiptir. Hangi malzemeyle yapılmış olurlarsa olsunlar (taş, tahta vb.), oyma —ve kakma— sanatlarının eserleri zaman zaman tarzlarının en üstün örnekleri düzeyine erişmiştir. Selçukluların, geniş ölçüde ticarî gerekliliklerin desteklenmesiyle, bayındırlık işlerine eğilimlerini tutku derecesinde niteleyebiliriz. Devletin en zor günlerinde, hattâ egemen bir devletten söz edilemeyeceği dönemlerde bile yeni eserler bırakma tut-kusu Selçuklulardan uzaklaşmamıştır. Son dönem ürünü Gök Medrese buna tanıktır.

Bizans döneminde pek de parlak olmayan Orta Anadolu şehirleri Selçuklular elinde önemli kültür merkezleri hâline gelmiştir. Şehirler, Bizans - Sâsânî ve Bizans - Arap mücadeleleri sırasında yıkıntıya uğramışlar, en azından Önemli ölçüde gerilemişler-di. Tabiatıyla, yıkıma uğrayan yalnız şehirler değildi; sözkonusu mücadeleler hemen bütün yerleşim birimlerini etkilemiş bulunuyordu, înşaat seferberliğinde, genellikle, Türkistan'da olduğu gibi, kerpiç ve tuğla kullanılmıştır. Malzeme ve Özellikle tarz itibariyle Türkistan şehirleri

ile Anadolu Selçuklu yapıları arasındaki benzer-liklere sıkça işaret edilmiştir.

Konya, daha XII. yüzyılın sonlarında, tslâm âleminde gelişkinliği ve güzelliğiyle tanınır olmuştu. Aksaray, keza, zamanın önde gelen şehirlerinden biriydi ve çeşitli mesleklerden insanlar için bir cazibe merkezi halindeydi. Sivas, Kayseri, Kırşehir, Amasya, Tokat, Ankara, Niğde, Kastamonu da önemli şehirler arasındaydı.

Şehirlerdeki canlı ticarî hayatla beraber çeşitli tacir gruplarına ait hanlar inşa edilmekteydi. Böylece bu şehirlerdeki kültürel faaliyetler, bir yanda Selçuklu otoritesinin bir dayanağı oluyor, bir yandan da Ahi geleneği etrafında ve ayrıca çeşitli tarikatler yoluyla potansiyel bir muhalefet yaşatılıyordu.

Selçuklu yönetimindeki coğrafyada yarı- göçebeler ve tüm yerleşim birikimlerindeki nüfus dikkate alındığında, tahmin olunur ki, Türklerin çoğunluğunu teşkil ettiği bir nüfus dokusu mevcut idi. Bu çoğunluğa, sözkonusu coğrafyanın boyutları düşünülürse, pek de uzun sayılamayacak bir zamanda erişilmişti. Rum, Ermeni, Süryanîler başlıca Hrîstiyan azınlıklar durumundaydı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Türkler şehirlerde de çoğunluğu almış bulunuyordu.

359

SONSÖZ

Selçuklu saray Örgütlenmesinin bütün temel esaslarıyla İran etkisi sonucunda oluşmuş bulunması; saltanatı ululamak yönündeki bütün donanımlar, unvanlar, şatafatın eski Sâsânî saraylarına benzer bir hâl almasıyla, bunun hemen yanındaki kandaş-Türk kökenli av törenleri, bu içice geçmiş manzara şaşırtıcı gelmemelidir.

Yine şaşırtıcı gelmemesi gereken hususlar arasında, meselâ, İslâm uygarlık platformunun en ince güzelliklerle örülü hat sanatının, anahanlıkla olan ilişkisidir. Yine, aynı doğrultuda, birçok klasik tarihçi tarafından dünyanın gelmiş geçmiş en büyük imparatorluklarından biri olarak vasıflandırılan Osmanlı İmparatorluğunun, hem de İmparatorluğun en yüksek organı olan Divân-ı Hümâyûn'un anahanhk hâtıraları ile olan bağlantısı da Öyledir.

Selçuklu hat sanatı, uygarlığın ve İslâm'ın ürünleri arasında müstesna bir yere sahiptir, ama bu, yazılı tarihe geçirdikleri bakımından da, geçiriş biçimi itibariyle de, Oğuz kandaşlığının sim-gelerinin tâ Osmanlı mülkündeki hükm'e, Osmanlı tazelik jçağın-dan

istlbdad çağına taşınmasına engel olmamıştır. Tuğra, son Os-mah'ya kadar yaşayan serüveninin devlet katındaki yolculuğuna, muhtemelen, İran'da, Melikşah için düzenlenmesiyle başlamıştır.

Nizamülmülk'ten sonra vezir olan şair ve hattat Fakr el Küttab'm tertip edip Melikşah'a sunduğu tuğra, Sultanın hükümdarlık nişanı

olmuştur. İslâm hükümdarlarının tuğrayı saltanat simgesi olarak kullanmaları Memluklar'ca da benimsenmiştir. Asıl, Anadolu hükümranlığının bir nişanı olarak, Osmanlı devletinin temel devlet simgesi, Padişah'ın temsil ettiği bütün kudretin belirtisi hâline gelmiştir.

Osmanlılığın doğuş ve ilk gelişme sürecinde tuğra çekmekle yükümlü nişancı, aynı zamanda, en Önemli bir görevdedir. Nişancı, devletin toprak ekonomisinin temel kayıtlarının üst görevlisidir ve Divân-ı Hümâyûn'da yerini alır. Divân-ı Hümâyûn'un aslî, yani sürekli mevcut olup oturabilen üyelerindendir. Toprak ekonomisinin temel yapısının değişme süreci içerisinde, defterdarın bütün malî

işlerin üst görevlisi olma niteliğini kazanması boyunca, nişancının görevinin sırf simgesel düzeye düşmeye yüztutması, onun Divan'da-360

belli karargâh askerinin vücut bulmasına bağlı olarak, bu gelişimin simgesi «tuğ» olarak adlandırılmış. Böyle bir sosyal doğuş sürecinde, Türk kandaşlığının ihtiyacını duyduğu kelimenin kendi öz «doğ-mak» anlamındaki kelimenin kökü olan «tuğ»a benzemesinin kolaylığından da yararlanılmış olması akla geliyor. Bu kolaylık bîr yana bırakılsa bile nereye varacağımızı görelim.

Oğuz el'inin geleneğiyle hazırlanan kuş görünüşlü tuğra, aslında tamamıyla «doğum» olayıyla ilgilidir. Osmanlılık'ta, İran'dan süzülerek «Hümâ-yun» olacak kelimenin Türklerdeki karşılığı tam olarak UMAY'dır. iran'ın «hümâ»sı, kendi totemik geçmişinin bütünleşmesi sürecinde hep tekrar eden kuş motifinin davet etmesiy-

le, besbelli, Türkçede de umay'ın, «yuvasını gökyüzünde kuran efsanevî kuş» oluşunu pekiştirmiştir. Ne var ki, Türklerde umay'ın asıl ve Özgün karşılığı, ilk bakışta şaşırtıcı gelecek olan, ve fakat tarihöncesi kalıntılarının öntarih yoluyla tarib'e geçişin dinamikleri bilindiğinde hiç de şaşırtıcı olmayan bir anlamdadır. UMAY, ana'mn, kadın'ın, doğum «son»udur (placenta). Türklerin «tanrıça»

sı diye adlandırılan Umay Ana da, kökü ve kökeni bakımından, çocuğun eş'inden başka şey değildir. Umay, babahanlık tarafından «di-

şi ruh» mertebesine düşürülmeye çalışılmış bir ilk doğuş, doğum, ilk doğan örgüt'ün meydana geliş kutsallığıdır.

Osmanlılığın en büyük siyaset organının adının, padişahî kudretin yetki devrinin tek gözüktüğü gücün adının, doğrudan ana karnın-dan geldiği; değişerek, dönüşerek geldiği apaçık ortadadır. Tuğra'

daki kuş, filolojik kafes konusunda ne denilirse denilsin, bu gelişimin bir diğer yönünden başka şey değildir ve Selçuklu devletleşmesi yoluyla uygarlık platformunun doruklarından birine çıkmış, oradan Osmanlı doruğunda tekrar boy göstermiştir.

Tuğra ve hüma/umay'ın birer motifi oldukları genel gidişe ilişkin açıklamalarımız, bu «Osmanlılık öncesi Türklerin Kültür Kökenleri. .» bölümünün «Girişlinde de yer alabilirdi. Nitekim, orada, söze, «Bu bölümün amacı, Türklerin Osmanlılık öncesindeki inanç ve davranışlarının bazı dayanak ve gelişme ve evrelerine dikkati çekmek amacıyla sınırlıdır. .» şeklinde başlamıştık. «Yazı mı tura mı?»

diye sorsaydık da olurdu. Cevap çok farketmiyor: Uygarlık zeminine düşüşün bir yüzü «yazı» bir yüzü «tura»dır.

MİMARLIK VE SANAT TARİHİ

AYLA ÖDEKAN

GİRİŞ

Türklerin Orta Asya vahalarından ve steplerinden batıya yönelmeleri Yakm Doğu sanatına yeni bir güç ve boyut kazandırmış-tır. Bu olay Hellenizm ve tslâm dininin yayılması kadar önemlidir.

Yüzyıllar boyu büyük uygarlıkların egemenliğinde olan bu geniş

coğrafî alanın yeni sahipleri Türkistan, Afganistan, İran, Irak, Azerbaycan, Suriye, Mısır ve Anadolu gibi değişik yörelerde yönetimi ellerine geçirdikten kısa bir süre sonra, sanatın koruyucuları ve des-tekleyicileri olmuşlardır. İlginç olan, her yörede ayrı bireşimlerin yeşermiş olmasıdır. Orta Asya verileriyle karışan yerel sanat birikimleri, çevresel İlişkilerle beslenerek yeni yaratıyı oluşturmuştur.

Yöre bireşimlerinin ortak paydası İslâm dinidir.

İslâm toplumu başlangıçta Akdeniz uygarlığının etkisiyle bi-
çimlenir. Suriye ve Filistin bozkırlarında Emevilerin yaptıkları saray yapıları, Roma Kastrumlarından aktarılmış plan, yapım ve bezeme biçimleri ile dikkati çekerler. Kusayr Amra Hamamı bir Roma hamamı gibi tasarlanmış, duvarları büyük bir hoşgörü ile antik
- Hristiyan sanat biçimleriyle, örneğin çıplak kadın freskleriyle bezenmiştir. Abbasi döneminden İslâm dünyasının merkezinin doğuya, Bağdat'a kayması önce İran ve Mezopotamya, daha sonra Orta Asya sanat geleneklerinin İslâm sanatı içinde özümlenmesine yol açar.

Kubbe, eyvan gibi İslâm mimarisini tanımlayıcı mimari biçimler doğudan beslenerek gelişirler.

İslâm dünyasının kitleler halinde Türklerle kaynaşması ilk kez 9. yüzyılda, Abbasi halifelerinin Türk topluluklarını devşirip Samarra kentinde yerleştirmeleriyle, başlar. Zamanla Türkler, Abbasi Devleti içinde devlet düzeyinde ve egemen sınıf içinde bir askerî aristokrasi oluştururlar. Bu İlişkilerin doğal sonucu olarak Samarra sanat çevresi Orta Asya, etkilerine açılır. Cevsak-ül Hakanı

Sarayı fresklerindeki giysiler ve yüz biçimleri Orta Asya tiplerini betimlerler. Hayvan figürleri ve bazı bezeme teknikleri Orta Asya sanat çevresinin İslâm sanat çevrelerine aktarmalarıdır.

Çoğunlukla göçebe olan Türk toplumu tslâm dinini benimsedikten sonra İslâm toplumuna uygun sanat üretimine geçer. Uygarlığın tüm aşamalarında toplumun sosyal yapısı, ekonomik ve teknolojik olanakları ve değer yargılarıyla doğrudan ilişkili bir ey-365
lem alanı olduğu için toplumsal, kültürel ve teknolojik değişimleri en nesnel biçimde yansıtan mimarlık olmuştur. Dokuma, deri ve kerpiç, toprak ya da ahşap gibi ilkel yapı malzemeleriyle fiziksel çevresini biçimlendirmiş olan göçebe toplumu, Yakın Doğunun yapım düzeyini ve teknolojisini zaman içinde benimsemiş ve gelişmeye kendi katkılarını sunmuştur.

Türkler arasında yeni toplumun gereksinmelerine uyum ilk kez İslâmlığı 9. yüzyılda benimsemiş olan Karabanlı ve Tolunoğullan Devletinde görülür. İslâm dininin gerektirdiği işlevsel örgütlen-meyle ilişkili olarak yeni yapı türlerinin yapımı gerekmiştir. Bu yapı türleri içinde birincil derecede önemli olan camidir. Cami cemaatin birlikte

namaz kılması için gerekli olan bir toplum yapısıdır. Namaz kılma biçimi cemaatin saflar halinde dizilmelerini ve hareketlerini imama uyarak ortak yapmalarını gerektirir. Bu tapınma biçimi cami mekânının tasarlanmasını belirli biçimde koşullan-dırır. Bir kilise mekânının derinlemesine gelişmesine karşılık cami mekânının uzunlamasına gelişmesinin nedeni tapınma biçiminin farklı oluşundadir. Ayrıca dindaşları namaza çağırmak (ezan), onları aydınlatmak (hutbe), ve namaza gelenlerin temizliğini sağlamak (abdest) gibi çeşitli işlevler, cami yapısının kendine özgü bir bi-

çimle çözümlenmesini gerektirir.

Cami yapısının asıl işlevi namaz kılmak olmakla birlikte, İslâm dininin özelliği günlük yaşamla iç içe olmak olduğu için, cami başlangıçta birçok toplumsal eylemin de barınağıdır. İlk camiler «cihâd»a çıkan Arap kavminin farklı sosyal eylemlerini karşılayan toplumsal yapılardır. Bu yapılarda hem namaz kılınır, hem dinsel ve bilimsel eğitim yapılır, adalet dağıtılır, hem de toplum yönetilirdi.

Arap cemaatinin önderi camiye bitişik bir konutta (saray) oturur ve hazine de camide saklanırdı. İslâm toplumu ilkel düzeyden gelişmiş

düzeye geçtiğinde, toplum örgütlenmesi daha karmaşık bir yapıya varmış ve toplumsal gelişmeye koşut olarak farklı işlevleri karşılayacak yeni yapı türlerine gereksinim doğmuştur. Böylece, 9. ve 13. yüzyıllar arasında, gelişmiş bir İslâm toplumunun fiziksel çevresi, aile birimlerinin barındığı konutlar, yöneticilerle egemen sınıfın barındığı ve ülkenin yönetildiği saraylar ile İslâm toplumunun simgesi camiler dışında, önemli kişilerin gömülmeleri için türbe ya da kümbetler, toplumun temizliği için hamamlar, yerleşmelerin savunmaları için surlar, kaleler ya da burçlar, yönetici yetiştirmek ve toplumun bilimsel ve kültürel düzeyini yükseltmek için medreseler, İslâm dini içinde değişik inanç gruplarının toplandık-ları hankâhlar, ticareti desteklemek için kervan yollan üzerinde kervansaraylar, akarsu üzerinden kervanları geçirmek için köprü-366

ler, yerleşme içlerinde tüccarların konaklamaları için hanlar, hasta bakım yerleri, hastahaneler ve şifahaneler, akıl hastaları için tı-marhanelerle oluşmuştur. Bu yapıların bir bütün halinde kümelenmeleri ise, Türk-İslâm yerleşmesinin karakterini belirlemiştir.

Belirli bir amaca yönelik ve amaca uygun bir biçimle tasarlanmış olan değişik yapı türleri zaman içinde planlama, strüktür, malzeme, yapım tekniği ve bezeme açısından gelişme gösterirler.

Gelişme amaca en uygun biçimi çözümleme doğrultusundadır. Her yöre kendi olanakları içinde «en uygun biçimi» yaratır. Anadolu, 12. ve 13. yüzyıllarda mimarlık alanında çeşitli denemelerin uygulandığı bir yöredir. Anadolu, Orta Asya-İran-Irak-Azerbaycan-Su-riye'deki gelişmelerin kalıtçısı olmuş, ayrıca yörenin antik öncesi

- anük-Hristiyan yerel yapı kaynaklarından yararlanarak Anadolu Türk Mimarî'sini oluşturmuştur.

İslâm dîni göçebe kültürüne, mimarlık dışında, öteki sanat kollarında da önemli bir değişim getirmiştir. Maden, dokuma, deri ve ahşap işçiliğinde, resim sanatında ürünler vermiş olan Orta Asya Türk toplumu, İslâm dinine geçtikten sonra el yazmalarını minyatür, hat sanatı ve cilt işçiliğiyle değerlendirmiş, seramikten, madenden, camdan biçimlendirdikleri çeşitli eşyalarını Özenle bezemiş, yapılarım hah ve kilimle donatmış, zengin desenli giysiler doku-muştur.

Günümüze değin gelebilmiş sanat ürünleri toplumun egemen sınıfına ait olan örneklerdir. Bu dönemin halk sanatına ait bilgimiz, elde ürün olmadığı için yoktur. O nedenle, bu yüzyılların sanat de-

ğerlendirmesi egemen sınıf için yapılan sanat ürünlerine dayanmak zorundadır. Usta-çırak ilişkisi içinde din ve mezhep farkı gözetilmeden çalışan gezgin sanatçılar, egemen sınıfın emrinde çalışarak her sanat kolunda görkemli yapıtlar bırakmışlardır. Ustaların gezgin oluşu, değişik sanat üsluplarının sürekli kaynaşmasına neden olmuştur. Divriği Ulu Camisi ve Şifahanesinin mimarı Ahlatb Hür-remşah'tır. Konya Alaeddin Camisinin Keykubat zamanındaki yapımında çalışan usta Şamlı Mehmet bin Halvan'dır. Konya'da Sır-

çalı Medresenin mimarı Horasan'ın Tus kentinden Osman tbni Muhammed adlı bir mimardır. Bu mimarların aynı zamanda taş oymacı ya da çini ustası, ağaç oymacı, dülger olmaları olasıdır.

Türklerin 14. yüzyıla değin sanat alanında ürettiklerini konu alan bu bölümde önce fiziksel çevrenin yerleşme karakterine deği-nilecek, sonra fiziksel çevreyi oluşturan öğelerin gelişme süresi tanıtılacaktır.

YERLEŞMELER

İslâm'dan önce Yerleşmeler

Türklerin Orta Asya'da yaşadıktan yörelerde erken çağlardan başlayarak iki kültürün yan yana yaşadığı anlaşılmaktadır: Steplerin göçebe kültürü ve Orta Asya vahalarının yerleşmiş kültürü.

Önemli olan bu iki kültürün birbirinden kopuk değil, fakat birbiriyle sürekli ilişki içinde olduğudur.

Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar ve yazılı kaynaklar Orta Asya'nın tarihsel ve fiziksel görüntüsü ile ilgili bilgileri aydınlığa çıkarmaktadır. Bu arada, bölgenin yerleşik yaşama ne zaman geçtiği ve bu yerleşmelerin niteliği sorusu bugüne değin yeterince açıklığa kavuşmamıştır. Orta Asya'nın en eski yerleşmelerinin Horezrn, Mavera-ün-Nehr, Soğdıyana (Soğd> Soğd Ülkesi), Fergana, orta ve yukarı Amu-Derya boyları, Sistan (Seistan), Dehistan ve Cürcan, Cu ve Talaş nehirleriyle Isık-Göl çevresi ve Tanın nehri boylan ve Turfan çevresinde oluştuklan ve zamanla geliştikle-ri anlaşılıyor. Mavera-ün-Nehr, Horasan, Horezm ve Fergana İslâm Dönemi'nde de bilimin ilerlemesinde ve sanatın gelişmesinde etkili olmuş bölgelerdir.

Türkler, Orta Asya'da I.Ö.7. yüzyıldan Î.S.9. yüzyıla değin gö-

çebe kültürünün temsilcisi olarak görülüyorlar. 9. yüzyılda İslâmlığı benimsedikten sonra, Yakın Doğu kültürleri ve uygarlıklarıyla daha çok iç içe yaşamaya başlıyorlar ve 11. yüzyıldan sonra giderek Yakın Doğu uygarlığının etkin bir parçası oluyorlar. Ancak Türklerin Orta Asya'da ortaya çıkışlan, yerleşik yaşamla kaynas-malan ve yerleşik düzene geçişleri henüz belirsizlikler içindedir.

Araştırmaların bu döneminde kesin yargılara varmak yanıltıcı sonuçlar getirecektir. Yine de, bu dönemi incelemenin yararlı olaca-

ğı kuşkusuzdur.

İslâm öncesi ve İslâmlığın ilk yıllarında Türklerin oluşturduğu kültürler ve uygarlıkların niteliğinin tartısına konusu olmasının nedeni : 1 —Bu konuda araştırmaların yetersizliği dolayısıyla verilerin eksikliği, 2 —Türklerin göçebe ve yan yerleşik yasam sürdür-meleridir. Başka bir deyişle, Türk topluluklarının geniş alanlara yayılmalan, yer değiştirmeleri, değişik etnik gruplarla birlikte yaşama-lan, değişik din ve kültürlerle karşılaşmaları da Türk kültürünün 369

başlangıcını belirlemekte zorluk yaratmaktadır. Bunun dışında, fiziksel çevreyi oluşturan maddi Ürünlerin çadır ya da sıkıştırılmış

toprak ve kerpiç gibi dayanıksız ilkel malzemeden yapılmış olmaları, kısa sürede yıpranıp yok olmalarına neden olmuş, kültürün so-

mut verilerini ortadan kaldırmıştır.

Çevre uygarlıkların yazılı kaynakları aracılığıyla Türklerin Orta Asya'da varlığı hakkında ipuçları elde edilmektedir. Arapların Mavera-ün-Nehre uzandıkları yıllarda, Türk adı Arap kaynaklarında ortaya çıkmaktadır. Bu kaynaklarda Türklerin Soğdaklarla birlikte Araplara karşı savaştıkları bildirilmektedir. Belâzuri ve Taberi'nin bu savaşlarla ilgili anlatımından Türklerin yerleşik düzende oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin kaynaklarında ve gezi not-larında Türklerin yaşamları ve kentleri hakkında bilgiler bulma olanağı vardır. Bizans, Ermeni ve Süryanî kaynaklarında da Türklerin yerleşik düzenleri ile ilgili ipuçları bulunabilir.

Ancak Türk, Soğdak, Tohar.ve Horezmli'nin iç içe yaşadığı bu yörede, uygarlığı bu karmaşık grup içinden bir tek etnik gruba mal etmek yeterli olamaz; ayrıca, gerçeği saptırmak açısından sakıncalıdır. Bu bölgede, İslâmlığın yayılmasından önce, bir din birliğinden de söz etmek olanaksızdır. Türkler arasında göçebelik döneminde Şaman inancının yaygın olduğu biliniyor. Sonradan büyük bir bölümü Budizmi benimsiyorlar. Bir bölümü Mani dinine geçiyor. Hristiyanhğı benimsemiş olanların, azınlıkta olmakla birlikte, var olduğu Süryanî harfleriyle yazılmış Türkçe mezar taşlarından anlaşılıyor. Öteki etnik grupların din birliğinden de söz etmek olanaksızdır. Soğdaklarm büyük çoğunluğu Zerdüşt dinindedir, ancak Budist ve Maniheist olanlar da vardır.

Yazılı kaynaklar ve son dönemlerde yapılan arkeolojik kazılar, bu bölgede 6. yüzyılda göçebeliğin yanısıra gelişmiş bir yerleşik düzenin varlığım belirlemektedir. Doğu ve Batı kervan yollarının oldukça önemli bir bölümünün geçtiği bu bölgede, özellikle Soğ-daklann ticaret kolonileri kurdukları biliniyor. Orta Asya'da kent yaşamının var olduğu yerlerde Türklerin de kentlerde ya da yarı yerleşik olarak kent dışında bulundukları ve göçebelikle birlikte yerleşik ve yarı - yerleşik düzeni birlikte sürdürdükleri anlaşılıyor. 9. ve 11. yüzyıllarda Horezm

bölgesinde Türklerin bu bölgenin toplumsal ve kültürel dinamizmi içinde yer aldıkları, çobanlıkla olduğu kadar, çiftçilik ve ticaretle uğraşarak yaşamları-nı sürdürdükleri görülüyor. Orta Asya'da zamanla oluşan toplum düzeninde bu çeşitlilik, Anadolu'da da karakterini korumuştur. Yerleşik düzenin benimsendiği geç tarihlerde de, politik nedenlerle bir grubun göçebe kalması, toplumun dinamizminin korunması açısından Özellikle desteklenmiştir.

370

Kısa süreli politik güçlerin egemen olduğu ve Türklerin büyük çoğunluğunun göçebe olmakta devam ettiği 6. ve 10. yüzyıllar arasında salt Türk toplumuna ait olabilecek yerleşmelerin sınırlarını

belirlemek, kültür ve tekniklerinin niteliğini saptamak çok zordur.

Ancak, İslâm birliği altında toplandıktan sonra Türklerin geliştir-

diği kültürleri daha iyi kavramak için, embriyon çağında yaşadığı

kültürel ve fiziksel çevrenin yapışım tanımlamak gerekmektedir.

Göçebe kültürünün yapı alanında bıraktığı önemli bir kalıntı

yoktur. Ancak, Noin Ula ve Altay mezar buluntuları, bu bölgede gelişmiş bir ağaç konstrüksiyonu bilgisinin varlığını göstermektedir.

Göçebe yapısının asal öğesinin çadır olduğu Orta Asya'da duvar resimlerinden çıkarılmaktadır. Buna göre, en eski çadır biçimi yuvarlak planlı, yuvarlak örtülü ve ortası delik yurt biçimindedir.

Ayrıca çadırların konik örtülü tipleri de bulunmaktadır. Göçebe mezarları olan kurganlarda çıkan malzemeler ve duvar resimleri, bu çadırların dokuma, keçe ve halılarla kaplanarak bezendiklerini göstermektedir.

Türklerin 10. yüzyıldan sonra yoğunlaşacakları Mavera-ün

- Nehr ve Horezm bölgeleri Orta Asya'da yerleşik düzene en erken geçen bölgelerdendir. Horasan bölgesinde Aksabad yakınında Anav'

da tarımın başlangıcına işaret olarak buğday ekimi ile karşılaşılıyor. Ahamenid döneminde (İ.Ö.6. ve 4. yüzyıllar) kent izleri ve kanallar bulunmuştur. Horezm bölgesinde, İ.S.5. yüzyılda şato tipi yerleşmelerin çoğaldığı görülüyor. Yerleşim birimleri şatolar ve etrafı surla çevrili çiftliklerden oluşuyor. Bu dönemde feodal ilişkilerin geliştiği, tek yapılmış feodal malikâne ve şatolar çevresinde, çok sayıda yerleşme yerlerinin varlığından anlaşılmaktadır, örne-

ğin Berkük-Kale, Toprak-Kale. Toprak-Kale İ.Ö.I. ve I.S.6. yüzyıllar arasında yaşamış bir kenttir. 500x350 m.'lik bir alana yayıldığı

kalıntılardan belirlenmektedir. Yerleşmeyi tuğla duvarlı ve kuleli bir sur çeviriyor. İçerde Î.S.3. yüzyıla ait kerpiçten bir yapı topluluğu, bir ateş mabedi, duvarlarla ayrılmış bir pazar yeri bulunuyor. Surla çevrili alan içinde tonozla ve ahşap tavanla örtülü hacimler de bulunmaktadır. Helenistik İran'la ve Stepler'in göçebe toplumlarıyla alışveriş içinde bir bölge olduğu, yapı ayrıntılarında ve bezemelerinde kavranmaktadır.

Bu kentlerin masif surları, ilkel yapı malzemesi, toprakla yapılmalarına karşın yan yana konmuş silindirik sağır sütunları ve bunların üzerinde esmerkezli kemerlerden oluşan nişleriyle hareketli kütleler oluştururlar. Bu karakteristik duvar düzeni sonradan İslâm Dönemi'nde başka tip yapılara, örneğin kervansaray ve küm-betlere geçerek yörede biçimsel sürekliliği sürdürmüştür. Aynı za-371

manda, etrafı yüksek duvarlarla çevrili, bir avlu çevresinde tek sıra olarak düzenlenmiş hacimlerden oluşan feodal şatolar, İslâm Dönemi kervansaraylarının prototipi olarak görülebilecek yapılardır.

6. - 7. yüzyıldan kalan konutlar içinde avluya eyvanla açılan kubbeli oda, Büyük Selçuklardan Öteye yerleşecek bir plan şemasının kaynağı olabilecek nitelikte sayılabilir.

Orta Asya'nın kuzeyinde Î.S.I. yüzyıllarda önemli bir toplum oluşturan Hunlar'dan sonra Göktürk'ler Î.S.6. ve 7, yüzyıllarda Orta Asya kervan yolu üzerinde güçlü bir politik düzen kurarlar. Göktürk'lerin yerleşik düzene geçtiklerini gösteren işaretler vardır.

Kendilerine özgü alfabelerinin oluşu yerleşik düzeni belirtir. Çin ve Bizans kaynakları tarımla uğraştıklarını, madenden yapılmış eşyaları olduklarım yazar, Işık Gölü kenarındaki küçük savunmalı

kent yıkıntıları güneydeki Soğd kentlerinin geleneğini sürdürürler.

Pencikent duvar resimleri, dilimli kubbe yapımı ve kule türü yapıların varlığını yansıtmaktadırlar.

Uygurlar birinci devletlerini Î.S.744 yılında Orhon nehri çevresinde kurarlar. Başkentleri Karabalsagun'da, Mani dinine ait bir tapmakları vardır. 840 yılında Doğu Türkistan'da kurdukları ikinci devletlerinin başkenti Höça (İdi Kutşehir), kareye yakın surla

çevrilidir. Duvarlar kerpiç ve sıvalıdır. Hükümdar sarayı kentin merkezindedir. Odalar kubbeli ve tonozludur. İç duvarlar alçı ve mermer kireci ile sıvalıdır. Gelişmiş bir yapı teknolojisi izleri görülmektedir. Duvarlar fresk ile bezelidir. Kentte, ayrıca, ikinci devletin benimsediği Budizm için tapınaklar ve stupalar (Budist türbeleri) bulunmaktadır. Hükümdar kışlağı Yar-Hoto, doğal savunmadan yararlanılmak üzere iki akarsu araşma bir yar dibine yerleştirilmiş, kesme taş, sıkıştırılmış çamur ve, tuğladan yapılarla donatılmıştır.

10. yüzyılda Oğuzlar Hazer Denizi'nden Sir-Derya ırmağı yatağının ortalarına kadar uzanan yerler ile bunların kuzeyinde bozkırlarda yaşıyorlardı. Oğuzlar, Eftalitler, Soğdaklar ve Sasaniler tarafından kurulmuş kentlere yerleşmişlerdir. Bu kentlerde Alanlar; Eftalitler, Soğdaklar ve Masagetlerle karışık yasıyorlardı.

100x160 m. iç kalesi, 950x500 m. dış kalesi olan Altın-Tepe ile Sığnak, Sabran, Karaçuk, Karnak önemli kentlerdir. Genel olarak Oğuz kenti hakkında bildiklerimiz kerpiç ya da pize surlarla çevrili büyük iç kaleli ve ribadh kentler oluşlarıdır.

En eski gelişmiş Orta Asya kenti örneği olarak İçinde Türklerin de yaşadığı, Çu havzasında Ak-Beşim gösterilir. (M. Cezar, **Anadolu öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,** İstanbul, 1977, s. 28). Bu **kent, geç** dönem Orta Asya kentlerinin genel şemasını verir. Bu **ffemaya göre kent,** kale, şehristan (asıl kent) ve ribat (birun) bö-

372

lümlerinden oluşmakta düzenli bir kuruluş göstermektedir. Ortada içinde aristokratların yaşadığı ve zenaatlerin toplandığı şehristan yer almaktadır. Şehristan'm batı köşesinde saray ve yönetimsel bölümleri içeren iç kale vardır. Genellikle ticarî etkinlikleri barındıran ribat, şehristanı çevirmektedir. Ak-Beşim'de şehristan büyük mahallelere ayrılmıştır. Konutlar birbirine bitişiktir. Caddelerin kenarlarında yaya kaldırımı vardır. Kentin su gereksinimi akarsular ve kuyular tarafından sağlanmaktadır. Kentte iki Budist tapınağı ve bir Hristiyan kilisesi bulunmaktadır. Ak-Beşim'de dört kültür katı

saptanmıştır. Birinci kat 5. ve 6. yüzyıllara, dördüncü kat 9, ve 10. yüzyıllara aittir.

8. ve 10. yüzyıllar arasında, Özellikle Merv yöresinde karşılaştığımız konut planlan gelişmiş mekân tasarımına örnektirler. Genellikle, ortada kubbeli hacime açılan tonozla örtülü eyvanlar ve aralarında odalarla merkezi planlı bir şemaya sahip olan bu konutlar, islâm Mimarîsi'nde cami, medrese, konut gibi değişik yapı türlerinin tasarımını etkilemişlerdir.

10. yüzyıla değin çoğunlukla yerleşik düzene geçmiş olan Türk boylarıyla ilgili önemli bir konu, göçebelikten yerleşik düzene ge-

çişlerinin karakteridir. Göçebelerin, yerleşik düzene geçerken önce kentin ortasında değil, fakat çevresinde, duvarların dışında, arabaları ve hayvanlarıyla birlikte, çadırlara yerleşerek kent surları dı-

şında mahalleler oluşturmaları gerekir. Kent içinde yerleşmeleri zaman almıştır. Sauvaget, Halep çalışmasında, Zengiler zamanında Türkmen askerlerinin göçebelikten kentli yaşama geçişlerini bu bi-

çimde anlatır (J. Sauvaget, **L'Alep' Essai sur le deVeloppementd'une** grande ville syrienne, **des origines au ntilieu da XIX** e **siecle,Paris, 1941, s. 11«).**

İslâm'dan Sonra Yerleşmeler

İsİâm dini Orta Asya yerleşmelerinin fiziksel görüntüsünde belirgin bir değişiklik getirir. Kent içinde yapılaşma İslâm dininin gereksinmelerini karşılayacak eylemlerle ilişkilidir. Bu nedenle, kentin merkezine hükümdar sarayı yerine ulu cami yerleşir. Ulu cami yalnızca cemaatin hep birlikte namaz kıldığı bir yer değildir.

Toplumun eğitildiği, yönetimle halkın karşı karsıya geldiği, kent yaşamıyla ilgili her türlü sorunun çözüldüğü bir sosyal ve kültürel merkezdir. İslâm kentinde ticaret alam, kapalı ya da açık olarak, kent merkezine, caminin yanma kaydırılmıştır. Caminin çok işlevli karakteri, toplumun gelişmesiyle ve örgütlenmesine koşut olarak **373**

zamanla parçalanır ve her işlevi bir yapı karşılayacak biçimde külliye diye adlandırılan yapı topluluğu oluşur.

İslâm kentinin birimi olan konut fiziksel oluşum açısından içe-riye dönüktür. Konut günlük eylemlerin işlevsel bir biçimde kar-

şılandığı bir yapıya sahiptir. Bir avlu ya da bahçeyi odalar ve eyvan çevreler. Kentin yeşil alanları bu bahçelerdir. Konutların kü-melenmesi mahalleleri oluşturur. Dar ve konutların çıkmalarıyla gölgelenmiş sokaklar mahallenin anayollarıdır. Her mahallenin ufak

bir meydanda mescidi bulunur. Kimi yerde mahalleler, etnik ve dinî özellikleri koruyan ayrı kabile ya da aşiretlerin oluşturduğu kent birimleridir. Eski Şam'da ve Merv'de mahallelerin bir duvarla ayrılması ayrımın önemini belirtir. (W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, ist-, 1962, s. 36-37). Buna karsın, kimi yerde de ayrım olmadan çeşitli etnik ve dinsel grupların yan yana yaşadıkları görü-

lür. Cami ve kilise aynı merkezde bulunabilir. 12. yüzyıl Konya' smda Türk ve Hristiyan tapınma yerleri yan yana yer alabiliyor.

Mahallenin yerleşme karakteri, özellikle Anadolu'da, geometriden uzak organik bir gelişme gösterir. Kentin büyümesi yeni mahallelerin eklenmesi ile oluşur, tslâm kentinde, Batıdaki kentlilik kavramına karşın, bir yere bağlılığı ifade eden mahallelilik kavramı Önde gelir. D. Kuban, Sanat Tarihimizin Sorunları, İst., 1975, s. 120).

Büyük Selçuklular döneminde İran'da birçok eski kent, anıtsal yapılarla donatılarak gelişmiş tarihsel sur dışına taşarak büyük birer kent durumuna girmişlerdir. Tuğrul'Bey Bağdat'a geldikten sonra kentin kenarında konutlar, çarşı ve cami yaptırarak «Tuğ-rul Bey Kenti» diye adlandırılan bir bölüm kurmuştur. Nişapur Tuğrul Bey, İsfahan Melikşah, Hamedan Sultan Mesud zamanında gelişen kentlerdir.

Türklerin Anadolu'ya yerleşme süreci iran'daki yerleşmeden farklıdır. İran'da, daha önce var olan İslâm kentinin geliştirilmesi söz konusudur. Cihad amacıyla Anadolu'ya yayılış, doğal olarak, yerleşme karakterindeki değişikliği de belirlemiştir. Anadolu'da dört tür yerleşme biçimi ile karşılaşıyoruz. Birincisinde, Antik Çağ ve Bizans'dan kalma iç kalesi olan ve surla çevrili kentlere Anadolu'nun yeni sahipleri gelip yerleşiyor ve eski kenti bir Türk-îsîâm kentine dönüştürüyorlar. Konya ve Diyarbakır bu nitelikte oluşmuş Ortaçağ kentleridir. Türkler gelmeden önce kentlerin yavaş yavaş boşaltıldığı Hristiyan halkın batıya göç ettiği, ve böylelikle Anadolu'da birçok tarihsel kentin nüfusunun azaldığı biliniyor. Yeni fethedilen kente bir emir, komutan ya da vali atanıyor. Ayrıca, kadı, kâtip, müezzin ve imam gönderiliyor, tslâm dininin damgası

olarak kentte mihrap ve mimber yapılması emrediliyor. Bu amaçla ya bir namazgah oluşturuluyor ya da bir kilise camiye çevriliyor.

Kente ilk yerleşenler 'ikta' sahibi askerlerdir. Daha sonra başka bölgelerden gelen halk, dervişler ve tüccarlar kente yerleşmeye başlıyorlar.

Eski adı Iconium olan Konya surla çevrili, kentin ortasında kalesi olan bir Roma kastrasıdır. Alaettin Keykubat, 1221 tarihinde, savunma açısından yetersiz bulduğu surları yeni baştan yaptırır.

144 kuleli bir surla çevrilen kent, Bağdat kenti gibi, çember planlıdır. Kentin ortasında surla çevrili iç kalede Ulu Cami ve Sultan Sarayı bulunmaktadır.

Artukluların başkenti Diyarbakır ya da Amid, yine Roma İmparatorluğunun bir sınır kentidir. Ortaçağda da (1700 m. doğudan batıya, 1300 m. kuzeyden güneye) uzanan surla çevrili kent yapısını korumuştur. Yuvarlak ve kare planlı burçlarla sur desteklenmiştir. Kentin dört kapısı bulunmaktadır ve bu giriş kapılarıyla

ilintili olarak kent dört bölüme ayrılmıştır. Ulu Cami ile Melikşah'

in sarayının bulunduğu iç kale kentin kuzeydoğu bölümünün ucunda yer alır.

İkinci tip yerleşme biçimi, eski kentler ve kastralar yakmında yeni kentlerin oluşmasıdır. Dorylaeum'un yakmında Eskişehir, Lao-dicea yakınında Denizli bu tip yerleşmelere örnektir. Üçüncü tip yerleşmenin özelliği zaviye kuruluşları, pazar yerleri gibi dinsel ve ticari amaçlarla kurulmuş Özel küçük yerleşmelerin gelişip zamanla bir kent boyutuna ulaşmasıdır. Mardin'in güneyinde Kızıltepe (Koçhisar) önce bir pazar yeri iken Artuklular zamanında gelişip önemli bir kent olmuştur (I. Kayaoğlu, «Selçuklar Devrinde Ticari Hayat», **İlahiyat** Fakültesi **Dergisi,** cilt: 24, 1981, s. 371). tarikatlar Anadolu'nun Türkleşmesinin ve yerleşme politikasının gerçekleşmesine etkili kurumlardır. Seyhler, ahiler ve dervişler göçebe halkın kentleşmesinde katalizör görevi yüklenmişlerdir. Başlangıçta yolculara yiyecek ve yatacak yer sağlayarak ileriye akınların ka-rakolları olan belirli tarikatlara ait zaviye kuruluşları, zamanla yerleşmelerin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Dördüncü tip

yerleşme ise, Beyşehir gibi, yeni kurulan kentlerdir. Beyşehir'i kuran Alaettin Keykubat saray, cami ve çok sayıda hamam yaptırarak kenti donatmıştır.

375

Kıztrda bulunan bir Uygur heykeli.

376

11. yy'a ait Selçuk halısı.

MİMARLIK

ANADOLU ÖNCESİ

Karahanlı Mimarisi (642-1212)

Orta Asya'da kurulmuş ilk Müslüman Türk Devleti Karahanhlar'dan günümüze kalmış olan yapılar işlevsellik açısından çeşitlilik göstermektedir. Kullanılan malzemenin elverdiği oranda cami, türbe, kervansaray gibi değişik yapı türlerinden örnekler kalmıştır. Dönemin mimarisi ve sanatı, günümüzde ayakta kalabilmiş yapıtlar ve son zamanlarda yoğunlaşan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Karahanh Devletinin çekirdeği olan Işık - Gol çevresi, Çu ve onun kollarını içine alan Yedi-Su bölgesi, Tu-jan-Şan üzerinden Fergana'ya uzanan alanda yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Karahanhlar yönetimi altına giren Mavera-ün-Nehr ve Horasan* in bir bölümünde de Karahanh mimarisi ile ilgili izler bulma olanağı vardır. Ancak bir bölümü daha Önce Samanoğullan yönetiminde olan Karahanlıların elindeki topraklar zamanla Selçukluların ve Gaznelilerin eline geçmiştir. Fergana bölümü, Selçuklu egemenliği yayıldığı zaman, bir süre Karahanlıların yönetiminde kalmaya devam etmiştir. Siyasal tarihin karışıklığı nedeniyle bu yörelerde var olan kalıntıları, hele yazıtsız olanlarını, değerlendirmek oldukça sorun yaratmaktadır. Çoğu kez Selçuklu ve Karahanlılara ya da Samanilere ait olup olamayacağı doğal olarak tartışma konusu olmaktadır.

Karahanlılara ait ilk yapı (Tokmak kentinin yakınlarında Burana yıkıntısında) 11. yüzyılın ilk yansından Burana Kale diye anılan minaredir. Bu minare aynı zamanda en eski Türk minaresi sayılmaktadır. Burana kentinin Karahanlıların başkenti olup olmadı-

ğı da tartışma konusudur. Her kenarında sivri kemerli sağır nişler bulunan sekiz kenarlı bir kaide üzerine oturan silindirik gövde yukarı doğru gittikçe daralır. Bugün 17.82 m.'Hk bölümü ayakta olan

minarenin 40 m. yükseklikte olabileceği sanılmaktadır. (M. Cezar, s.

101). Yapım tekniği açısındanjlginç özellikler gösterir. Sondajlar temelin 5 m.'den aşağıya indiğini göstermiştir. Toprak altında kalan temel bölümü 25-80-90 cm'lik kesme taş, tuğla ve moloz taştan sıralar oluşturur. Moloz taşların arasında kil harcı kullanılmıştır.

32x32x6 cm. boyutunda tuğlalar ise yanlamasına yerleştirilmiş ve aralarına karışık harç konmuştur.

.377

Özkent minaresi

Minarenin kaidesindeki sağır nişlerin içleri ve gövdesi çeşitli geometrik desenli tuğla örgüleriyle bezenmiştir. Tuğla dışında bezeme olarak alçı izlerine de rastlanmaktadır. Bu minarenin daha gelişmiş bir örneğini Üzkent kentindeki minarede görmekteyiz. Her ikisinin de yanında birer cami olabileceği düşünülebilir.

Türkistan'da en eski camiler 10. ve 11. yüzyıllardan kalmadır.

Ancak, bu erken tarihli çok ayaklı, avlulu, ahşap yâ da kerpiç yapıların hangi toplumun mimarlık kalıntıları olduğu kesinlik kazanmamıştır. 11. ve 12. yüzyıllarda Karahanlılar ve Selçuklular zamanında onarımlarla değişikliğe uğradıkları sanılmaktadır. Dandanakan, Basane ve Dehistan,. Camileri bu nitelikte çok ayaklı ve avlulu cami tipi örnekleridir.

Karahanh dönemi yapılan olarak değerlendirilen camilerin plan şemaları çeşitlilik gösterir. Ayrıca strüktür sistemi ve yapım tekniğinde de ilerleme dikkati çeker. Düz örtülü, çok ayaklı, avlulu Arap camileri dışında kubbeli camiler, namazgah niteliğinde açık camiler, Önünde avlusu bulunan camilerle karşılaşılır. Sütun ve kolon gibi tek taşıyıcılarla taşınan kubbeli strüktür denemesinin Ka-378

rahanlılarda yoğunlaşması Türk mimarisinin gelişmesi doğrultu-

sunda önemli bir aşama olarak değerlendirilmelidir. Cami programı içinde mihrap, taçkapı, minare gibi öğelerin ana şemaları bu dönemde biçimlenmeye başlar. Yine Karahanlı döneminde tuğla kullanımının gittikçe artması kubbe, tonoz, kemer, tayışıcı ayaklar gibi strüktür öğelerinin yeni biçimler kazanmasına, ayrıca cami tasarımında çeşitli çözümlerin geliştirilmesine neden olmuştur.

Cami: Eski Dehistan kentinde 10. yüzyıldan kalan Mezar-ı Şir Kebir adlı yapı Karahanhların ilk yapılarının kerpiçten olduğunu gösteren bir örnektir. Bu kerpiç yapı dört duvar üzerine, tonoz bingili bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbeli strüktür denemesi, Türklerin kerpiç yapımında sağlam bir gelenekleri olduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Duvarlarda alçı bezeme koruyucu bir malzeme yerine geçmiş ve yapı zamanımıza değin ayakta kalabilmiştir. Zamanla kerpicin yerini tuğla almaya başlamıştır. Ancak kerpiçten tuğlaya birdenbire geçilmeyeceği doğaldır. Bir süre her iki malzeme birlikte kullanılmıştır. 11. yüzyıldan kalan Kışlak Hazara (Degaron) Ca-

5M

Kışlak Hazara Degaron) Camisi

379

misi bir geçiş yapısı olarak önemlidir. Kışlak Hazara Camisinin özelliği iç mekânın merkezinde kubbe ile Örtülü bir hacmin oluşudur. Merkezî kubbe 6.50x6.65 m.'lik bir alanın üzerini örter ve 1.30 m. çapındaki yuvarlak sütunlara binen sivri kemerlere oturur.

Kemerler dikine Örgü sistemi ile tuğladan örülmüştür. Sütunlar da tuğladandır. Kubbe ile örtülü hacim, tonoz ile örtülü hacimlerle dört yönde genişletilmiştir. Köşelere yerleştirilen küçük kubbelerle kare planlı bir cami oluşturulmuştur. Küçük kubbelerin duvar köşelerine dönük yüzeyleri küçük mukarnas Öğeleriyle doldurularak alt yapıdan üst yapıya geçiş köşelerde yumuşatılmıştır. Duvarlarda ana yapı malzemesi kerpiçtir. Duvarlar Orta Asya mimarisine uygun olarak aşağıda geniş yukarıya doğru daralmaktadır. Kerpiç duvarların üzerleri tuğla kaplıdır. Plan ve strüktür olarak ilginç Özellikler gösteren yapı bezemesiz ve yalındır. Kubbe, yükseltilmiş bir sivri kubbedir. Çok ayaklı Arap camilerinin yanında tek

taşıyıcıların iç mekânda azaltılması ve merkezî planlı yapı denemesine öncü

olabilecek nitelikleri oluşu nedeniyle önemli bir yapıdır. Bu tip planlamanın ön örneğini dinsel yapılarda bulmak olanaksızdır. Ancak sivil mimarîdeki konut yapıları, orta hacim kubbe ile örtülü

olarak benzer plan şemaları vermektedir.

Karahanhlardan kalma yapılar arasında kubbenin, örtü öğesi olarak seçilmesi, Arap camilerinden farklı bir iç mekân tasarımının geliştirilmekte olduğunu gösterir. Özellikle 12. yüzyıl yapıları

içinde çok kubbeli camiler çoğalmaktadır. Buhara'da Magaki Attari Camisi 6 ayaklı, 12 kubbeli olarak Samaniler'den kalma Mah Camisi'nin yerine yapılmıştır. Bu yapının bir Öteki Özelliği, güney kapısı ile 12. yüzyıl Karahanlı mimari bezemesinin en üstün örne-

ğini vermiş olmasıdır. Kapı kompozisyonu, yarım tonozlu nişin terrakota ve tuğla bezemelerle çerçevelenmesinden oluşturulmuştur.

Arap camilerinden farklı olarak avlusuz bir yapıdır. Bugünkü düzeniyle caminin planı, Anadolu'daki bazilikal plan şemail camileri anımsatır. 9 kubbeli cami tipinin bir öteki örneği olarak, 3 kubbeli eyvanlı cami iken 12. yüzyılda 9 kubbeli camiye dönüştürülen Hakim Termizi Camisi gösterilebilir. Türklerde çok kubbeli yapı

geleneği Türk Budist tapınaklarında, örneğin Hoça'da, görülmektedir.

Magakİ Attari Camisi'nin bir hükümdar yapısı olmaması dikkat çekicidir. 10. yüzyılda ticaret ve tanmm giderek gelişmesi halkın yaşam düzeyini yükseltmiş ve 12. ve 13. yüzyıllarda zengin bir sınıf olmuştur. Bu zenginler anıtsal yapılar yaptırmaya başlamışlardır. Magaki Attari Camisi çanak çömlekçi, bakırcı ve oymacı esnafın bulunduğu pazar alanına yapılmıştır.

Buhara'da
Magakİ Attari
Camisi'nin cephesi

Karahanlılardan kalan camilerin bir bölümü namazgah niteli-

ğinde açık cami tipini oluşturur. Bu tip camilerde kare ya da. dikdörtgen açık mekân duvarla çevrilmiş, kıble duvarının ortasına taç

kapı niteliğinde bir mihrap yerleştirilmiştir. Namaz açık mekânda kılınmaktadır. Buhara'da Namazgah Camisi (1119-1120 bir tür açık cami örneğidir. Sonradan değişikliğe uğramış olan Namazgah Camisi'nin Karahanlılardan kalan bölümü, tuğla yapım batı duvarı, mihrap ve mimberdir. Mihrap duvarı daha yüksek ve öne doğru çıkıntı yapmaktadır. Bazı açık camilerde yan duvarlar revaklı-dır. Revak örtüsü toprakla örtülü ve ahşap duvarlarla taşınmakta-dır. Bazı avlu camilerin zamanla kapalı camiye dönüştürüldükleri anlaşılmaktadır. Termiz'deki Hakim Termizî Camisi böyle bir gelişmeye örnek gösterilir.

Kubbeli yapı strüktürü gösteren bir başka deneme Merv yakınlarında 11. ve 12. yüzyıl yapısı olan Talhatan Baba Camİsi'dir.

Bu camide kubbeli hacim mihrap Önüne yerleştirilmiş, iç mekân yanlara doğru tonozlu hacimlerle genişletilmiştir. Kubbe mihrap duvarına ve dört iri ayağa oturtulmuştur. Kubbeye geçiş tonoz-bingilerle sağlanır. Geniş bir avlusu vardır. Giriş cephesinde üç kapı

ve aradaki duvar parçalarında nişler bulunmaktadır. Yapısal özel-likleriyle Talhatan Baba Camisi namazgah niteliğinde açık camilerin bir aşaması olarak yorumlanabilir. **Açık** camiye kıble yönün-381

de kubbeli kapalı bir hacim eklenerek özel bir mekân yaratılmıştır. Bu yapı hükümdarın namaz kılacağı bir maksure bölümü olarak kullanılmış olabilir.

Talhatan Baba Camisi olarak adlandırılan yapı niteliğinde, önü

avlulu camiler arasında plan şemaları açısından ilginç özellikler gösteren iki yapı, Dehistan Namazgah Camisi ve Nisa Namazgah Cami-

si'dir. Bu camiler mihrap duvarı boyunca birbirinden duvarla ayrılmış üç kapalı hacimden oluşurlar. Dehistan Namazgah Camİsi'nde ortadaki mekâna girmeden önce revaklı bir giriş bölümü Anadolu Türk Mimarisinde gelişecek olan son cemaat yerini anımsatır. Yan odalarda mihrap duvarına nişlerin yerleştirilmesi, bu mekânların işlevlerini belirlemektedir. Nisa Namazgah Camİsi'nde yan odalarda nişler bulunmamaktadır. Ortadaki mekân da bir eyvan biçimindedir. Çok işlevli bir yapı olarak düşünülebilir.

Karahanlı camilerinin yakınında prizmatik kaide üzerine silindiıik gövdeli yukarı doğru daralan minareler tasarlanmıştır. Tuğla gövdeli bu minarelerin üst bölümlerinde konik bir tepelik yer alır. 11. yüzyıldan kalma yukarıda sözünü ettiğimiz Burana Minare ile Üzkent Minare ve yine bu yüzyıldan Çar Kurgan dışında kalan minareler 12. yüzyıldandır. 12. yüzyıldan kalan Çar, Kurgan Minaresi'nin önemi yazıtlı oluşudur. Tarihli en erken minare olan Çar Kurgan'ın 1108-1119 yıllarında Seraslı Ali İbn Muhammed tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Ötekiler gibi silindirik gövdeli, fakat yivlidir. Yivler yukarıda nişlerle birbirlerine birleşirler. Nişlerden sonra kufî yazı kuşağı gelir. Kalan Minare (1127-1129) ve Vabkent (1197-1198) bu yüzyıldan tarihli minarelerdir.

Türbe: Orta Asya'da İslamiyetten önce türbe yapılıp yapılmadığı sorusu henüz aydınlanmamıştır. İslâm dini bu yörede yayıldık-

Talhatan Baba Camisi

382

Kurgan minaresi

383

Samanoğlu ismail Türbesi

384

tan sonra türbe yapımına ne zaman başlandığını da belirlemek olanaksızdır. Ancak şimdilik bilinen en eski türbe, 10. yüzyıl başından kalmış olan Samanoğlu İsmail Türbesidir (907). Kare planlı

olan türbe kubbe ile Örtülmüştür. Kubbeye geçiş tonoz bingilerle elde edilmiştir. Tuğladan yapılmış olan Samanoğlu İsmail Türbesinde her kenara bir kapı yerleştirilmiş, kasnak bölümüne de on pencere açılarak iç mekân aydınlatılmıştır.

Yine 10. yüzyıldan kalma 977/978 tarihli Tim'de Arap Ata Türbesi'nin Karahanlı yapısı mı yoksa Samanoğlu yapısı mı oldu-

ğu tartışma konusudur. (O. Aslanapa **Türk Sanatı,** İstanbul 1984; s. 24. M. Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve**

Mimarlık, İstanbul 1977, s. 116-117) 10. yüzyılda Fergana'nın Samanoğullannm egemenliğinde olması, Karahanlı yapıtı olmasına kuşku ile baktırmak-tadır. Kare planlı, kubbeli, tuğla yapım Arap Ata Türbesi, zengin bezemesi ve ana gövdeden yükselen anıtsal kapı kompozisyonu ile önemli bir yapıttır. Özellikle küpten küreye geçişte geliştirdiği sis-

Tim'de Arap Ata Türbesi

385

tem çarpıcıdır. Küpün köşelerine oturan konsollarla kasnak yöresinde sekizgene geçilmekte, konsollar bu düzeyde bir kemerle birleştirilerek sistem kapanmaktadır. Sekizgenin köşelerine yerleştirilen küçük konsollar ise çokgeni onaltıgene dönüştürür ve bu onaltıgen tabana kubbe oturur.

Orta Asya'da U. ve 12. yüzyıldan kalan yapıların çoğunu türbeler oluşturur. Türbelerden de daha çok 12. yüzyıldan Örnekler kalmıştır. Kubbe ile örtülü sekizgen ve kare planlı olan Karahanlı

türbelerinin çoğu kare planlıdır. Mavera-ün-Nehr'de türbeler genellikle kare, Dehistan yöresindekiler sekizgen, Horasan yöresindekiler ise sekizgen ve çember planlıdır. Türbeler yalnızca hükümdar ve soylular için değil, toplumda saygı uyandıran din adamları, bilginler, esnaf ve sanatkarlar için de yapılmışlardır.

Zamanımıza değin gelmiş Karahanlı türbeleri içinde bugünkü

Kazakistan'da Talaş yöresinde 12. yüzyıldan kalma türbeler, Ayşe Bibi ve Balaca Hatun, Önemli yapılardır. Ayşe Bibi Türbesi'nüı Sel-

çuklu Sultam Alp Aslan'ın kızı, Karahanlı hükümdarı Şem-ül-Mülk Nasır bin İbrahim'in karısı için yapıldığı düşünülmektedir. Kare planlı Ayşe Bibi Türbesini bir kubbe örter. Tuğla ve terrakota bezemesi ve köse minareleri ile ilginç bir yapıdır. Balaca* Hatun Türbesini içten kubbe, dıştan basıkça yivli bir piramit külah örter.

Karahanlı Döneminin en tanınmış türbe yapılan, özkent Türbeleri ile Şah Fazl Türbesidir. Kırgızistan'da Özken'te yer alan yan yana üç türbe Karahanlı mimarisi ve bezemesini yansıtacak nitelikte yapılardır. Bu üç türbe «Orta Kubbe», «Güney Türbe», «Kuzey Türbe» ya da «Celâlettin Hüseyin Türbesi» olarak tanınırlar. Özkent Türbeleri, Özkent kenti yakınında yer almaktadır. Farkb

büyüklükte olmalarına karşın, batı cepheleri aynı çizgi üzerindedir. En eski türbe olan «Orta Türbe» 1012-1013 yılında Nasır bin Ali için yapılmıştır; ancak batı cephesinden anlaşıldığı kadarıyla birkaç kez onarım geçirmiştir. Türbe planı karedir. Tuğla duvarlar içerden 8.50x8.54 m. bir mekân oluştururlar. Dışardan ölçüler 11.44x 11.28

m. dür. Duvar kalınlığının 1.50 m. olduğu görülmektedir. Kubbe, kö-

şelerde tonoz bingilere oturur. Kubbe, tonoz-bingiler ve kemerler alçı ile sıvanmış ve kıvrımlı desenlerle bezenmiştir. Aşağıda 1.5 tuğla boyu kalınlığında olan kubbe yukarıda 1 tuğla boyu kaünhğın-dadır. Orta Kubbe batı yönünde anıtsal kapı kompozisyonu ile Arap **Ata** Türbesinden sonra ikinci yapı olmaktadır. Kuzey Türbe'nin 1152 yılında Celâlettin el Hüseyin tarafından yaptırıldığı kapı kompozisyonunun içinde yer alan nesih yazıdan anlaşılır. Yapıtın bir öteki Önemi, Karahanlı hükümdarlarının unvanlarını belirtmesidir.

Güney Türbe 1186-1187 yılında yapılmıştır, ancak kimin için ya-

pıldığı bilinmemektedir. Yapım tarihine göre adına 1182'de para basılmış olan Celâlettin Hüseyin'in oğlu Muhammet bin Nasır'a ait olduğu sanılmaktadır. Belirli zaman aralıkları ile yapılmış olan bu üç türbe yapısal olarak birbirine benzemekle birlikte bezemelerinde gelişim izlenebilmektedir. Bezeme, özellikle giriş cephesinde tuğla dizilişleri, terrakota kaplama, cilâlı tuğla, alçı bezemelerle yo-

ğunlaşmıştır. Ayrıca Kuzey Türbede kapı kemerinin en sivri nok-

" tasında ufak bir çini parçasının yer alışı, bu türbeyi Türkistan'da en erken çini bezemeli yapıt olarak değerlendirmemize neden olur.

Karahanhlar'dan kalan bir öteki Önemli türbe yapısı, Fergana kuzeyinde Ala-Buka'ya 15 km. uzaklıkta Safit Bülent kışlağı yöresinde eski bir Müslüman mezarlığındaki Şah Fazl Türbesidtr. Ya-

m

pıda yer alan yazılar şimdiye değin okunmadığından tarihi bilinmemektedir. Yapısal özellikleri ile yapım tekniğine ve

bezemesine dayanarak yapılan değerlendirme, 11. yüzyıldan 13. yüzyıla değin geniş bir zaman dilimini içine alır. Türbe 11.10 x 11.17 m. boyutlu kare planlı bir yapıdır. Duvar kalınlığı 1.63 - 1.67 m. dir. Küp alt yapı

tonoz bingilerle sekizgene dönüştürülür, ancak yüksek kasnak bölümü kademeli olarak üç bölümde daralarak biçimlenir. Kasnağın bu bölümünden sonra 1.28 m. çaplı çember planlı bir ikinci kasnak bölümü oluşturulmuştur. Bu kasnağın üzerine kubbe oturur. Kaya temel üzerine oturan Şah Fazl Türbesi iri kesme taşlardan oluşmuş

temel ve kaideye oturur. Taşıyıcılar ve Örtü tuğladandır. Tuğla duvarlar yükseldikçe daralmaktadır. Tuğla araları içte kil, Örtüler ise alçı harcı sıvanmıştır. Dışarıdan bugün yalın bir yapı olarak görünen Şah Fazl Türbesinin içi değişik tekniklerde zengin alçı bezeme ile donatılmıştır.

Kervansaray : Araplar İslâmlığın ilk yıllarında sınırda strate-jik noktalarda cihâda 'hazır kuvvetlerini ve binek arabalarını ribat (birûn) diye adlandırılan yapılarda barındırıyorlardı. Kuzey Afrika'da gelişmeye başlayan bu yapı türünün çevresi savunma duvarı

ile çevrilir ve bir tek kapıdan avluya girilirdi. Avlu ahırlar, ambar, muhafızların barındıkları odalar, mescit, gözetleme ve işaret kuleleri ile çevrelenmişti. Araplar Asya içlerine doğru uzanırlarken de bu nitelikte birçok yapı yapmışlardı. Ancak askeri amaçla kurulan ribatlar zamanla nitelik değiştirdi. Bu değişimin arkasmda yatan çeşitli etkenler arasında giderek cihâd ruhunun azalması ve tasavvuf akımının İslâm yaşantısında etkili olmaya başlaması düşünülebilir. Dervişlik kurumunun yaygınlaşması sonucunda, özellikle Suriye, Mısır ve Filistin'de ribat bir şeyhin ve ona inananların toplandığı yer oldu ve tekke, zayiye, hankâh olarak adlandırılma-ya başlandı. Asya'da İse daha çok kervansaray, yani yollar üzerinde gelip geçen yolcuların ve kervanların dinlenmeleri ve güvenlik-lerinin sağlanması için tasarlanılan yapılar olarak geliştiler. Orta Asya'da ünlü ticaret yollarının ve göçebe yaşantısının varlığı, kentler dışında yol güvenliğinin sağlanması için menzil hanlarının kurulmasını gerektirmekteydi. Ayrıca, uzun ticaret yolu üzerinde, hem hayvanlar hem de insanlar için su, yiyecek ve dinlenme gereksinimini karşılayacak yerlerin kurulması doğaldı. Bu gelenek Anadolu'da Selçuklu zamanında da devam etti. Bunun yanısıra, işlev farklı

olmasına karşın, ribat sözcüğü kimi yapıtların yazıtlarında yaşamaya devam etti.

Karahanlılar Çu Havzası'ndan Horasan'a değin uzanan topraklarda Orta Asya'nın en önemli ticaret yolu üzerinde devlet kurunca, 388

Ribat-ı Melik Kervansarayı'nın ayakta kalan cephesi

kervansaray yapımına Önem verdiler ve vakıf kurumu olarak kervansaray yapımını desteklediler. Tarihi bilinen en eski kervansaray, Karahanlılar dönemine ait olan Ribat-ı Melik'ür. Buhara

- Semerkant yolu üzerinde yer alan bina, Şems-ül-Mülk unvanı ile tanınan Karahanlı hükümdarı Nasır bin İbrahim tarafından 1078

- 1079 yılında yapılmıştır. Bugün kapısı, cephe duvarı ve kulesi ayaktadır. Kervansaray bir kale duvarı içinde sarayımsı bir bina ile birlikte yer almaktaydı. Kurak bir bölgede olduğundan, su gerek-sinmesinin karşılanması için yakınında kubbeli bîr sarnıcın bulunduğu belirtilmektedir. (M. Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehirve Mimarlık,** İstanbul 1977, s. 190). Ribat-ı Melik Kervansarayının duvarlarının ana malzemesi kerpiçtir, tuğla ile kaplanmıştır. Cephe duvarında simetri ekseninde bulunan 15 m. yükseklikteki kapı, beden duvarlarından 3 m. yükselir. Sivri kemerli geniş kapı nişini, ön duvar yüzünde sekiz köşeli yıldız ve zincir bordürleri çerçeveler.

İç mekâna geçiş bölümünün üstü yarım kubbe ile örtülüdür. Yarım kubbe örtüsü bir yeniliktir. Duvarları kemerler ve iri gömme sütunlar gruplaşarak hareketlendirmektedirler. Gömme sütunlar yukarıda eşmerkezli kemerlerle oluşan küçük nişlerle birleşirler.

Kervansaray iki katlı olarak tasarlanmıştır.

Bugün plan semaları çıkartılabilecek derecede kalıntıları olan Manakeldi, Daya Hatun ve Dehistan, kervansarayları kare planlı yapılardır. Bu kervansaraylarda örtü sisteminde kubbe ve tonoz kullanılmıştır. Kiminde odalar avluyu çeviren revaklarm arkasına alınmıştır, kiminde avludan doğrudan odalara geçilir. Genellikle simetri eksenlerinde birer eyvan bulunmaktadır.

389

Daya Hatun Kervansarayı

Merv kentinde bir konut

Tek avlulu ve kare planlı kervansaraylar yanında iki avlulu dikdörtgen planlı kervansaraylar da yapılmıştır. Merv-Amul yolu üzerinde II. ve 12. yüzyıl yapısı olan Akçakale Kervansarayı bu tipte bir kervansaraydır. İki avlusu da kare ayaklı revakla çevrilidir.

Sivil **Mimari:** Merv ve Termiz'de yapılan arkeolojik kazılarda konut yapılarının izleriyle karşılaşılmaktadır. 9. ve 13. yüzyıl arasında tarihlendirilen bu yapılarda ortada eyvanlarla dört yöne açılan bir salon bulunmaktadır. Odalar köşelere . yerleştirilmiştir.

Büyük boyutlarda konut yapıları olarak değerlendirebileceğimiz saraylarda ise ortada salon yerine avlu bulunmakta ve eyvanlar avluya açılmaktadır. Köşelerde sarayın en önemli odaları yer alır.

Karahanlı saray mimarisi hakkında bize bilgi verebilecek yapı, Termiz Sarayıdır. Şehir dışı sarayı ya da hükümdar sarayı

olarak adlandırılan Termiz Sarayı, 11-12. yüzyıl yapıtı olarak tarih-lendirilir. özgün yapının Karahanlılar tarafından yapıldığı, sonradan Gazneîiler, Gurlular, Selçuklular zamanında da kullanıldığı

bilinmektedir. Dikdörtgen planlı Termiz Sarayının ortasında bir avlu bulunmaktaydı. Sivri kemerli giriş kapısının karşısında eksen üzerinde, revakl bir ön mekândan bir salona geçiliyordu. Gösterişli kabul ya da taht salonu olarak nitelendirilen bu salonun boyutları 13.5 X11.& m. dir. Bir eyvan niteliğinde olan salon Kasr-ı Şirin ve Sasani sarayları gibi üç neftidir. Orta nef yan neflere göre yüksek tutulmuştur. Şimdi yıkık olan netlerinin üstü sivri kemerli tonoz ile örtülüydü. Duvarlar ve ayaklar tuğla ile kaplı ve zengin bir bezeme ile bezenmiştir. 12. yüzyılda tuğla kaplamalar alçı sıva ile örtülerek yeniden bezenmiştir. Yine bu dönemde renkli camlı alçı

kafesli pencereler ve cam madalyonlar eklenmiştir.

390

Gazneli Mimarisi (M9-1187)

Karahanlı kentlerinde cami, türbe, kervansaray, saray, konul gibi yapılarla İslâm dinine uygun bir fiziksel çevre kısa zamanda oluşur. Gazneliler, yönetimi ellerine geçirdikten sonra, Afganistan ve Hindistanda da yoğun mimarlık eylemine girişirler. Şimdiye de-

ğin karşılaştığımız yapı türlerine ek olarak' Gaznelilerde tslâm kültür ve biliminin ana damarını besleyecek olan medrese yapımı görülür.

Cami: Gazne camileri içinde Türk Mimarisinin gelişmesi açısından dikkat çekici yapı Leşker-i Pazar'daki sarayın alay meydanının güney duvarına bitişik Ulu Camidir. Fransız arkeolog Dantel Schlumberger tarafından 1957 yıbnda gerçekleştirilen kazı sonuçlarına dayanarak caminin mihrap önünde bir kubbesi olduğu varsayılmaktadır. Buna göre mihrap çevresinde kare planlı bir hacim oluşturacak biçimde dizilen dikdörtgen kesitli tuğla örgülü ayakla-"

rın bir kubbe Örtüsünün taşıyıcıları olması olasıdır.

Mihrap önündeki hacmin iki yanında duvara paralel birbirinden sütun dizisi ile ayrılmış iki şahın uzanmaktadır. 86 x 10.5 m.

boyutlarında olan Ulu Cami yöre iklimi sıcak olduğu için, üç taraftan açık olarak tasarlanmıştır. Yapı tekniğine dayanarak caminin Sultan Mahmut döneminde (998-1030) yapıldığı ileri sürülmektedir.

Gaznelilerden kaldığı kesin olan iki kulenin, son araştırmaların ışığı allında III. Mesut (1115) ve Behram Şah'a (1117-1149) ait olduğu belirlenmiştir. Minare mi yoksa gözleme kulesi mi olduğu yörede yapılacak kazılarla aydınlığa kavuşabilir.

Medrese : tik medreseler Gazneliler tarafından 11. yüzyılda Şiî

mezhebine karşı Sünnî mezhebini güçlendirmek ve yönetici yetiştirmek amacıyla kurulmuşlardır. Gaznelilerin yaptığı dört medrese '

Beyhekiye, Sadiye, Abu Sa'd al-Astarabadı ve Abu İshak al-Isfaray-nin Medreseleri olarak kaynaklarda geçer. Ancak mimariyle ilgili bilgi yoktur. Sengbest'de Aslan Cazîb Türbesi yanındaki yapının bir medrese yapısı olduğu düşünülmektedir.

10

20M

LeşkBf-l Pazar, Ulu Cami

391

Türbe : Gaznelilerden kalan türbe sayısı sınırlıdır. Kalanların içinde en önemlisi Sengbest'de Aslan Cazib Türbesidir. Kare gövde üzerine yerleştirilmiş tonoz bingilerle oluşturulmuş kasnak bölümüne

kubbe oturtulmuştur. Türbe medrese, ribât ve türbe ile oluşan bir külliyenin parçasıdır. Türbe dışındaki yapılar yıkılmıştır.

Kervansaray: Gaznelilere ait olduğu Derek Hill'in yazısıyla aydınlanan Neş'ed Çayı kıyısında Ribat Çahe/Ribat-ı Mani Kervansarayının kalıntıları ortası avlulu, dört eyvanlı ve eyvanların arkasında kubbeli odaların bulunduğu bir plan şeması göstermektedir. (D. Hill ve O. Grabar, **Islamic Arcttitecture and its Deeoration,** London, 1967, s. 66).

De/ftfcte *Kutub Minör*

392

Gozne'ce *Sultan İti. Mesut minaresi*

Sivil Mimari: Gazne mimarisi konusunda en önemli veriler D. Schlumberger'in 1948 yılında yaptığı kazılarda ortaya çıkmıştır.

Afganistan sınırı yakınında Büst kalesi çevresindeki Büst kenti Gazneliler zamanında çarşı, hamam, devlet daireleri, saraylar ve kışla-larla donatılmıştır. Bu yapılar içinde 164 x 92 m. boyutlarında, Büst kalesi yakınında Leşker-i Pazar Sarayı'mn Sultan Mahmud ve oğlu Sultan Mesud tarafından kurulduğu anlaşılıyor. Sarayın temeli tuğla, taşıyıcıların bir bölümü tuğla, duvarlar kerpiçtendir. Bazı yerleri terrakota ve alçı ile kaplıdır. Beden duvarları yarım silindirik payandalarla, köşeler ise 3/4 silindirik payandalarla desteklenmiştir. Sarayın ortasında revaklarla çevrili bir avlu bulunmaktadır. Avluya eyvanlar açılır. Eyvanların içinde en geniş olanı kuzey eyvanı-dır. Buradan tören ve kabul salonuna geçilmektedir. Kuzey cephe nehre dönüktür. Sarayda resmî işyeri odaları olduğu gibi küçük avlular etrafında odalardan oluşan özel daireler de vardır. Her daire-nin ayrı tuvaleti ve hamamı vardır. Tören ve kabul salonu sarayın en özenle bezenmiş salonudur. Duvarların alt bölümlerindeki fresk-lerde-Gazneli sultanların askerleri betimlenmiş, üst bölümleri tuğla örgülerle bezenmiştir.

Gaznelilerin ikinci büyük sarayı Gazne'de III. Meşud Sarayıdır. İtalyan arkeologları A. Bombacci ve Scerrato tarafından 1957

- 58'de çıkarılmıştır. Mihrapta 1112 tarihi, yaptıranın adı Sultan Mesud, mimarın adı Muhammed bin Hüseyin bin Mübarek yazılıdır.

III. Mesud Sarayında Leşker-i Pazar Sarayının planı yinelenmiştir. Ancak boyutlar daha büyük ve görkemlidir. Saray 50.6X31.9 m.'lik bir alana yayılır. Ortadaki avlu etrafında dört eyvan bulunur. Ötekilerden büyük olan güney eyvanının arkasından taht salonuna geçilir. Avlunun kuzeybatısında dikdörtgen planlı çok ayaklı bir cami bulunmaktadır. Plan içindeki konumu, caminin sonradan eklendiğini düşündürmektedir. Ana yapım malzemesini tuğlanın oluşturduğu bu sarayda terrakota bezemeye, mermer döşemeye, alçı ve mermer kaplamaya geniş yer verilmiştir. Ayrıca çini ve yazıt genel bezeme programı içinde önemli bir yer tutar.

Çini bezemenin 12. yüzyılda eklendiği sanılmaktadır. Avlu duvarını dolanan çiçekli kufi yazıt Farsçadır. Bu yazıtın Özelliği Türk yapılarında karşılaşılan Ribat-ı Melik yazıtından sonra ikinci Farsça yazıt oluşudur. Çevredeki kalıntılardan, Gazne saraylarının başka binalara göre daha geniş tutuldukları anlaşılmaktadır. Saray çevresinde cami, çarşı, pazar yeri, meydan gibi askerî, ticari ve sosyal birimlerin yer aldığı görülür.

Gazneliler Sultan Mahmud zamanında Pencap'ı ele geçirdikten sonra Türk-îslâm Mimarisi Hindistan'da da yayılma gösterir. 1193'de
393

Kut-al-Din Aybek Delhi'de Kuvvet al-tslâm Camisini ve 1219'da Kutup - Minar'ı yaptırır. Kırmızı kumtaşından 73 m. yükseklikte olan minare tslâm mimarisinde en yüksek minare durumundadır. Türkistan'daki minareler gibi yukarı doğru daralan Kutup-Mi-nar beş katlı ve dört şerefelidir. Gövdesi yuvarlak ve üçgen yivlidK

Büyük Selçuklu Mimarisi **(1040-1157)**

İslâm dininin Önderliğini bir süre ellerine geçiren Büyük Selçuklular, Karahanlılar ve Gaznelilerin geniş yapı eyleminden yararlanmışlar ve tslâm toplumunun oluşmasında önemli katkıları olacak kurumları örgütlerken değişik işlevli anıtsal yapılarla kentlerini donatmışlardır. Son zamanlarda yapılan kazılar ve araştırmalardan önce Büyük Selçuklu sanatı, Anadolu Türk sanatının önemli bir kaynağı olarak değerlendirilmekteydi. Ancak günümüzde, Büyük Selçuklu Mimarisinin yapı programının, mekân örgütlenmesinin ve mimarlık öğelerinin biçimsel tasarımının ipuçlarını

daha geçmişe doğru giderek belirleme olanağı doğmuştur. Büyük Selçuklu Mimarisinde Orta Asya'da oluşturulan bağımsız denemelerin daha bilinçli bir düzeyde özümlendiği görülmektedir.

Cami: Sürekli eklemeler ve değişmelerle geniş bir zaman içinde oluşan İsfahan Mescid-i Cuma Camisinin 1080 tarihinde yapıldı-

ğı bilinen mihrap önü kubbeli mekânı, Türk mimarisinin gelişmesinde önemli bir aşama olarak değerlendirilir. Daha Önce varolan bir Arap camisinin yerine yapılmış olan Isfahan Mescid-i Cuma Camisinin Selçuklulardan kalan bölümleri, vezir Nizamű̂lmüîk tarafın-

dan Melikşah adına yaptırılan mihrap önü kubbesi, Nizamûlmülk'

ün rakibi ve onun ölümünden sonra vezir olan Tacülmülk tarafından Sultan Melikşah'm karısı Terken Hatun için yaptırılan Kümbed-i Haki (1088-1089) ve kuzey doğu kapısıdır. Bu kalıntılardan Isfahan Mescid-i Cuma Camisinin Selçuklular zamanında bir açık cami biçiminde tasarlandığı ileri sürülmektedir. (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, c. II, s. 954). Nizamûlmülk'ün yaptırdığı kubbe 15.20 m. çapındadır. Bu genişlik ikisi mihrap duvarmda olmak üzere sekiz tane iri ayakla karşılanmaktadır. Tuğla kubbe dışardan yalın görünüşlüdür. Kubbe profili hafif sivrilerek soğan kubbe biçimini almıştır. İçerde Arap Ata Türbesinde karşılaştığımız üç bölümlü tonoz-bingi sisteminin daha ussal ve gelişmiş bir çözümü bulunmaktadır. Geniş bir sivri kemer ile alt gövdenin kare planı kasnak-ta sekizgene dönüştürülmüştür. Kemerin içi önce bir dizi sağır nişlerle biçimlenir. Kenardaki nişlerin üzerinden konsollar yükselir ve

İsfahan'daki Mescid-i Cuma'nın kubbesi

birbirlerine birleştirilir. Kasnakta ikinci yapısal aşama, sekizgenin onaltıgene dönüştürülmesidir. Bu dönüşüm çokgenin köşelerine oturtulan tonoz-bingilerle. sağlanır. Kasnak yöresinde geliştirilen bu sistem ve sivri kubbe ile mihrap önünde daha da yükseltilmiş bir hacım elde edilmiş olur. Kümbed-i Haki, Melikşah kubbesinden daha küçük, 10 m. çapındadır. Melikşah kubbesinde kullanılan sistem bu kubbede de yinelenmiştir. Isfahan Mescid-i Cuma Camisi yivlendirilerek ağırlıkları hafifletilen ayaklar, sağır nişler, sihneli çerçeveler,

kademeli sivri kemerler ve gelişmiş bir tonoz-bingi sistemi ile Büyük Selçukluların İran'da oluşturdukları başarılı bir yapıttır. Altm kesim ölçü ve oranlarının da arandığı bu yapı, Büyük Sel-

çuklu ustaların estetik kuralların bilincinde olmalarını belgelemesi açısından özellikle önemlidir (Pope, II, s. 1008).

Mihrap önü kubbeli mekânın çevresinde ahşap tavanla örtülü

tek taşıyıcılarla (ayaklarla) oluşturulmuş sahmlar bulunmaktaydı.

Sonradan dört eyvanın eklenmesi ile caminin plam değiştirilmiştir.

Böylece avlulu ve dört eyvanlı şema, mihrap Önü kubbesi ile birleştirilerek yeni bir cami plan şeması doğmuştur.

Isfahan Mescid-i Cuma' Camisinden sonra İran'da yapılan camilerde mihrap önü kubbeli mekânın daha küçük boyutlarda yinelenmesi dikkat çekicidir. Bunlardan ilki Gülpayegân Camisidir.

Melikşah'ın oğlu Abu Siya Muhammed adına 1105-8 yıllarında yapılmıştır. Bu tek kubbeli mekâna, 18. yüzyılda dört eyvanlı şema-nın eklenmesiyle son durumunu almıştır. Kubbe 10.63 X 10.63 m.

395

lik bir kare oluşturan masif görünüşlü tuğla ayaklara oturur. Kubbeye geçiş mukarnas sistemi ile oluşturulmuş bir tonoz-bingiyle sağlanmıştır. Geçiş öğesi tonoz-bingi, yalın eğrisel yüzeyli ilke] bi-

çiminden aşamalı olarak gelişerek Gülpayegân Camisinde yontusal zenginliğe ulaşmıştır. Önce tonoz-binginin iç yüzeyi konsol ve kemer ilişkileri içinde bölünmüş, sonra küçük mukarnas öğeleriyle geliştirilen bir sistemle biçimlenmiştir.

Abu Siya Muhammed tarafından yaptırılmış olan Kazvin Mescid-i Cuma Camisi (1113-1119) ile Kazvin Mescid-i Haydariye Camisinde de aynı denemeler yinelenmiştir : avlulu, dört ayvanlı ve mihrap önü kubbeli bir şema, ucu sivri soğan kubbe, iri ayaklar, mukarnas öğeleriyle biçimlenen tonoz-bingiler, tuğla yapım, dışta yalın kütle, içte duvar yüzeyinde ve tek taşıyıcılarda hareketlilik. Bu süre içinde İran'da çeşitli yapılarda uygulanan yapısal denemeler, Zevvare Mescid-i Cuma Camisinde (1135) bir bütünlüğe varır. Mihrap önü kubbeli şema ile dört eyvanlı, avlulu şema aynı anda ilk kez Zevvare

Mescid-i Cuma Camisinde bir araya getirilmiştir. Bu yapıda ayrıca cami programına minare girer. Karahanlı ve Gazneli mi-

Zevvore Mescid-i Cuma Camisi

396

malilerinin birer denemesi olan avlulu dört eyvanlı şema ve mih-

rap önü kubbeli mekân, burada bir bütünlük kazanmıştır. Zevvare Mescid-i Cuma Camisinden sonra Isfahan ve Ardistan Mescid-i Cuma Camileri aynı şemaya uydurulmuşlardır. Kubbe, tüm kütlenin egemen öğesi olarak sivrilmiştir.

Büyük Selçuklular döneminden çok sayıda minare kalmıştır. En erken örnek 1058 tarihli, Tuğrul Bey tarafından yapılan Damgan Mescid-i Cuma Camisinin minaresidir. Minarenin özelliği çini bezemenin kul anılmasındadır. îlk yapılan minareler kare ya da sekizgen kaideli silindirik gövdelidir. Gövde, Karahanlı minarelerindeki gibi aşağıdan yukarıya doğru incelir. Ancak zamanla kaide kullanılmaz olur ve ince uzun silindir gövdeli minareler yükselir; örneğin Zevvare'de Mescid-i Pa Minar (1068) ve Mescid-i Kum (1073) Minareleri.

Medrese: Büyük Selçuklular da, Gaznelüer gibi, medrese yapımına Önem vermişlerdir. Bu amaçla ilk yapı Tuğrul Bey'in emri ile Nişabur'da yapılmıştır. Nişabur'daki medreseyi öteki kentlerdeki (Bağdat, Tus, Basra, Isfahan, Herat, Belh) medreseler İzler. Melik-

şah döneminden iki medrese bulunmaktadır. Horasan Hargirt Medresesi 1087 yılında yapılmıştır. Güney eyvanı ayaktadır ve burada kufi yazıyla yazılmış yazıtın bir bölümü kalmıştır. Eyvanlardan ikincisinin bir bölümü de ayaktadır. Rey'deki medrese 1939 yılmda A. Godard tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı avlulu ve simetri eksenleri üzerinde eyvanlarıyla Büyük Selçuklular döneminde medrese planı hakkında fikir verecek niteliktedir.

Kervansaray: Gazneliler'de uygulanan kervansaray plan şemasının ana ilkeleri Büyük Selçuklular tarafından benimsenmiştir.

Damgan-Simnan yolu üzerinde Ziyarid Şerifal-Ma'ali Anuşirvan (1029-1049) tarafından yaptırılan Ribat-ı Anuşirvan 72X22 m. boyutlarında kare planlı tek avlulu bir yapıdır. Tuğla ve taş yapım duvarlarda destekler bulunmaktadır. Revaklı avluya dört evyan

açılmıştır. Revakların arkasında dikdörtgen odalar dizilidir. Odaların bir bölümü hamam olarak değerlendirilmiştir. Nişabur-Sebzevar arası

Ribat-ı Zafaran Kervansarayı Melikşah tarafından yaptırılmıştır. Temeli tuğla, taşıyıcılar taş ve kerpiç olarak örülmüştür. 1114-15 yıllarında yapılmış olan Nişabur-Merv yolu üzerinde Ribat-ı Şerif, Melikşah'm oğlu Abu Siya Muhammed'in yaptırdığı bir kervansaraydır. Ribat-ı Mahl'ı anımsatan bir bezeme üslubu ve programı

vardır. Dışarıdan kale görünümünde içerden saray zenginliğindedir.

İki avlulu dikdörtgen planlıdır. Avlu revaklan ve eyvanlar arkasında kubbeli odalar dizilidir. Oğuz boyları Sultan Sencer'e karşı

O « 2DM

Nişabur-Merv yolu özerinde Ribat-i Şerif Kervansarayı

ayaklandıklarında Sultan'ı bu yapıda hapsetmişlerdir. Terken Hatun sonradan onartnuştır. Bezemenin çoğu bu dönemden kalmadır.

Duvar nişleri, geometrik geçmeli tuğla örgü ve kufi yazının 1114' den kalma olduğu sanılıyor.

türbe ve Kümbet: İran'da Büyük Selçuklular dönemine ait türbe ve kümbetler arasmda en erken örnekler 1056 yılında Tuğrul Bey tarafından yaptırılmış Abarkuk'da Kümbet-i Ali ile Damgan'

da Çihil Duhteran Türbeleridir. Kümbet-i Ali sekizgen gövdeli, yalın görünüşlü taş bir yapıdır. Saçak düzeyinde mukarnas öğeli geniş bir korniş ve altında ince kufi yazı şeridi bulunmaktadır. Bugünkü durumda kubbe ile örtülü olan kümbetin daha geç tarihlerdeki örneklerde olduğu gibi ayrıca dıştan piramidal külahlı bir ikinci örtüsünün olabileceği düşünülebilir. Tuğladan Çihil Duhteran Türbesinin silindirik gövdesi Üzerinde ise piramidal bir külah bulunmaktadır. Alp Aslan zamanından kalma, Kazvin-Hamadan sırasında Karagan'daki iki türbe, tugla yapımın bezemesel kullanımı ve kütlesel biçimleniş açısından türbe mimarisinde değerli örneklerdir. Bu

Karogan'daki II. Kümbet

399

türbelerden birincisi üzerindeki yazıta göre, 1067-68 yıllarında mimar Zincanlı Muhammed bin Makki tarafından yapılmıştır. Sekizgen gövde 11 m. çapında çift kubbe ile örtülüdür. Her kenar sağır kemerlerle hareketlendirilmiş ve türbe duvarlarının dış yüzeyleri çokgen geçmelerle oluşan değişik tuğla istiflemeleriyle bezenmiştir.

Duvarların iç yüzeyleri zincirle asılı kandiller, tavus kuşları, yıldızlarla kalemisi bezelidir. İkinci türbenin mimarı, yazıtına göre, Abu'l-Ma'âl bin Maliki olup Zincanlı'dır. Melik Şahın oğlu Nasr el-Din Mahmud zamanında, Abu Mansur Bey Elsi bin Tekin için yapılmıştır. Tuğla işçiliği açısından başarılı bir örnek olan türbenin dış duvar yüzeyinde elli tür tuğla bezeme düzeni görülür. Her iki yapının sekizgen köşelerinde bulunan gömme sütunlar, türbelerin kütlesel görünüşlerini etkilerler. Benzer kütle örgütlenmesi Kümbed-i Kabud'da da (1196) denenmiştir. Dış cephede türkuaz çinilerin kullanımı, kümbetin Mavi Kümbet olarak tanınmasına neden olmuştur.

Şemsettin'in karısı Mümine Hatun İçin oğlu Kızıl Arslan ta-

rafından yaptırılan Mümine Hatun Türbesi (1186) içerden ongen dışardan silindirik planlı gövde ile değişik bir türbe biçimi ile dikkati çeker.

Bugün yıkılmış olan Hemedan'da Kümbed-i Alavizyan 12. yüzyılın sonunda dört kenarlı ve kubbeli bir kümbet örneğidir. Horasan'da Mil-i Radkan Türbesi (1205-1206) otuzaltı yivli silindirik gövdesi, içerden kubbe, dışardan konik örtüsü ile türbe mimarisinin bir çeşitlemesidir. Mil-i Radkan Türbesi biçimi ve yüzeyindeki be^

zemelerle çadır mimarisini anımsatır. Yahya bin Zayd, kare planlı

önde dikdörtgen giriş mekânlı bir türbe örneğidir. Sultan Sencer'in Merv'de yapılan türbesinin (1157) en önemli özelliği kare planlı alt gövdeye oturan 17 m. çapındaki kubbenin dışardan daha yüksek bir kubbeyle kapatılmış olmasıdır. Böylece, mezar anıtının simgesel anlamı vurgulanmak istenmiştir.

Sivil Mimari : 11. ve 12. yüzyıldan kaldığı sanılan Merv'de bir Selçuklu sarayı kalıntısı arkeolojik araştırmalarla aydınlığa

kavuşmuştur. Dört eyvânlı şeması ile Horasan bölgesinin konut mimarisini sürdürmektedir. Ancak bu yapıda ortadaki kubbeli hacimin yerine geniş bir avlu yerleşmiştir (G.A. Pugaçenkova, Iskutsstv **Türk-menistana,** s. 106). Sarayın duvarları kerpiçtendir. Tuğla bağlantı

sistemi Mavera-ün-nehr ve Kuzey Horasan'daki erken Ortaçağ sis-

+emindedir. Aynı bağlantı sistemi ile Karahanlı ve Gazneli saraylarında da karşılaşılır, örtü sisteminde tonoz ve kubbe kullanılmıştır. Yazılı kaynaklarda Selçukluların Merv dışında Hemedan, Ni-

şapur ve İsfahan'da da köşk ve saray yaptırdıkları belirtilmektedir.

400

Harzemşah (Harîzmşah) Mimarisi (1097-1221)

Harzemşahlar döneminde başkent Ürgenç büyük çapta gelişme göstermiştir. Ayrıca bu dönemde Merv, Nişapur, Belh, Gazne, Buhara ve Semerkand önemli kentlerdir. Hive ticaret merkezidir.

Harzemşahlardan zamanımıza kalan yapıtlar birkaç mezar yapısı

ile harap bir camidir. 11. ve 12. yüzyıllar Horezm, Horasan ve Mavera-ün-nehr bilgin ve din adamlarının yoğun olduğu bölgeler olarak düşünülürse, bu bölgelerde zaviye, hanekâh ve medreselerin yapılmış olmaları gerekir.

Harzemşah Mimarisinden kalan örnekler içinde Ürgenç'te büyük bilgin Fahreddin Razi'nin (1149-1209) türbesinde kare gövde üzerinde onikigen bir gövde yükselmekte ve türbe onikigen bir piramidal örtü ile son bulmaktadır. İç mekân onikigen gövdede açılmış dört pencere ile aydınlatılmaktadır. Tuğla yapının gövdesi ve örtüsü zengin bezelidir. Örtüdeki bezeme baklava ve zikzak kilim desenli sırlı tuğladır. Hamzemşahlarm hükümdarı Sultan Tekeş'e (1172-1200) ait olan kümbette kare Vaide üzerinde sitindirik göv-

Űtgençdt
Fahreddin Razrnîn
türbesi

401

Fustat. Ahmet İbn Tohm Carhisİ

de ve sivri konik örtü yükselir. Her iki kümbet içeriden kubbe ile örtülüdür. Tuğla bezemeli olan Sultan Tekeş Kümbetinde örtüye geçilmeden önce firuze renkte kabarık harfli bir yazı şeridi bulunmaktadır. Güney Horasan'da Zevzen Camisi (1219) eyvanlı, 2 katlı

bir camidir. Bu yapı da bezemeleri açısından dikkat çekicidir. Eyvan duvarında lacivert ve firuze renkte.sırlı madalyonlar ve yazılar ile bezeli bir pano vardır.

Tolunlu (an-M») ve AksitU (Ihşidiler) (935-969) Mimarileri

Abbasilerin ücretli (Uygur) askerlerinden, Ahmed ibn Tolun

868 yılında Mısır'da ilk Türk devleti olan Tolunlu Devletini kurduktan sonra Fustat yakınlarında El Katayi kentini yönetim yeri olarak geliştirmeye başlamıştır. 876-879 yıllarında İbn Tolun Camisini yaptırmıştır. 122 X140 m. boyutlarında olan İbn Tolun Camisi, mihrap duvarına paralel sahınlar ve revaklı avlusu ile Samarra Mütevekkiliye Camisinin benzeri olarak tasarlanmıştır. Tuğla caminin iç mekânları belli bir düzeye değin alçı ile bezelidir. Kemer iç yüzeyler ve alınlıklarda da alçı bezeme kullanılmıştır. Camide bulunan 2 m. uzunluğunda yazıt dünyanın en uzun yazıtıdır. Tuğ-

402

la minare yine Samarra Mütevekkiliye Camisinde olduğu gibi helezoni biçimlenmiş ve yapıdan bağımsız olarak yapılmıştır. Cami, Ahmed ibn Tolun'un yaptırdığı görkemli saraya Bâla-Salât (Kapısı) ile bağlanmıştır. Kentte ayrıca hastane (874), polo alanı, su kemeri ve saray yapılmıştır. Ahmed ibn Tolun'un oğlu Hamaruveyh, El-Katayi'de bir de maristan (hastane) yaptırmıştır.

30 yıllık aradan sonra Mısır Akşitliler tarafından Abbasi komutanlarının yönetiminden çıkarılmıştır (935). Yeni devletin kurucusu, Ferganalı bir Türk Prensi olan Muhammed-el-Akşit tarafından Fustat başkent yapılmıştır. Mısır'daki ikinci Türk Devletini kurmuş olan Akşitliler zamanında yapılan Şerif Tabataba Camisinde (943) geliştirilen yapı ilginçtir. Dış duvarları kalmış olan camide arkeolojik araştırma yapan Creswell, haç biçiminde ayak izlerine dayanarak dokuz kubbe ile Örtülü olduğunu savunmaktadır.

Zengi (1127-1222) ve Eyyubî (11» -15. Yüzyıl) Mimarileri

Kültür ve sanata önem veren Nureddin Zengi döneminde Suriye'de yoğun bir mimarlık eylemi görülür. Nureddin Zengi İslamlığı yaymak için değişik bir yol izlemiştir. Bir İslâm yöneticisi olarak görevini cihâd yoluyla değil de, medrese eğitimini yaygınlaştı-rarak, bilim kurumlarını çoğaltarak ve bilginleri koruyarak yerine

, getirmeğe çalışmıştır. Yönetimi altında bulunan yörenin tarihsel konumu bu yönde güçlenmeyi özellikle zorunlu kılmış olabilir. Şi-ilerin çoğunlukta ve Yahudilik ile Hıristiyanlığın, kutsal merkezi Kudüs'ün elinde olması nedeniyle eğitimle yönetimi güçlendirmeyi ve Sünnîliği yaygınlaştırmayı amaçlamıştır.

Boşta

Gömüstekin Medresesi

403

Suriye'de Selçuklu Mimarisine dayalı bir mimarıık üslubu oluşturan Zengiler cami mimarisine bir yenilik getirmemişlerdir. Nureddin Zengi Kudüs'ü Haçlılardan alınca Mescİd-i Aksa'ya bir mimber yaptırır. 1146-H47 yılları arasında Suriye kentlerini donatır, yıkık olan Halep kentini yeni baştan onartır. Musul Ulu Camisi de Zengiler tarafından onarılır, daha sonra Eyyubiler, Akko-yunlular ve Osmanlılar tarafından yapılan onarımlar ve ekleme-lerle bugünkü biçimini alır. Zengilerin en önemli mimarlık eylemi medrese konusunda olmuştur. Suriye'de ayakta duran en eski medrese Şam Atabekleri zamanında Hanefî mezhebi için 1136 yılında Bosra valisi Gümüştekin adına Bosra'da yaptırılan medresedir. Bu yapıda kapalı medrese plan şeması denenmiştir. Medrese ortada kubbeli bir hacime açılan dört eyvan ve köşelerde odalarla bütünle-nir. Kubbe dışında yapı düz tavan üe örtülmüştür. Zengi'nin Halep, Hama,

Baalbek gibi çeşitli kentlerde yaptırdığı medreseler daha ilkel yapılardı. Çok renkli mermer ve porfir kaplama mihrap bezemesi ve düğüm örgesi (motifi) ile tanınmış bir Örnek olan Bak-tiyyan Medresesi 1193 yılında Halep valisi tarafından yine Hanefî

mezhebi için yaptırılmıştır. 1172'de Hanefî mezhebi İçin yaptırılmış

Şam Nuriye Medresesi'nde Zengi'nin mukarnas öğeleriyle oluşmuş

türbesi bulunmaktadır. Medresenin güney eyvanı avluya üç kemerle açılır ve cami olarak kullanılır. Avlunun ortasında yer alan havuz bir kanalla batı eyvanındaki selsebile bağlanır.

Bu medreselerin çevresinde ayrıca orta eğitim için Dar-ül-Ha-dis, Dar-ül-Kura, Dar-ül-Huffaz ve ilk eğitim için de mektepler bulunmakta, geniş bir eğitim sitesi oluşmaktaydı. Ayrıca kentlerde bilim kurumları, hanekâhlar, zaviyeler, tasavvuf dergâhları ve vakıf yapıları yer almaktaydı.

Bedreddin Lülü tarafından kurulan Musul Atabeyliği (1233 -

1252) de Zengi üslubunu 13. yüzyılda izliyordu, ancak bu dönemde küçük boyutlu yapılar ve özellikle bitkisel ve figürlü bezemenin uygulandığı görülür. Bedreddin Lülü Musul'da bir Zengi Sarayı'nın üzerine Karasaray'ı yaptırtmıştır. Sarayın kaba tas duvarı stu-ko bezeme ile bezenmiştir. Bu dönemden kalmış Yahya ve Avnüd-din için yapılmış türbeler içten kubbeli ve sekizgen kasnaklı yapılardır. Birincisinin külahı düz, ikincisinin ise yivlidir. Bedreddin Lülü'den, ayrıca, Musul-Sincar yolu üzerinde dikdörtgen planlı bir kervansaray kalmıştır.

Şam'da Zengi döneminden kalma en önemli yapı 1154 tarihli Nuriye Maristanı'dır. Hastanede ayrıca tıp eğitimi de yapılmaktay-dı. Dört eyvanlı ve havuzlu avlulu idi. Eyvanların arasındaki odalarda koğuşlar, helalar ve yıkanma yerleri bulunmaktaydı. Nured-

din Zengi Trablusşam ve Hama'da da hastaneler yartırmıştır. Zengiler eski Peygamberlerin ziyaretgâhlan olarak türbeler kurdular.

Dinî duyguları güçlendirmek için yaptırılan bu türbeler, Halep kentini en canlı dinssl merkez durumuna getirmiştir.

Sivil mimariden örnek olarak Halep'te Mecd-ed-din Daye ko-nutu bulunmaktadır. Ortada kubbeli salonun ucunda iki oda, arkasında eyvanlı oda ve buna açılan odalar Türkistan'da karşılaştığımız konut mimarisini anımsatmaktadır.

Zengi'den sonra gelen Salâhaddin'in kurduğu Eyyubî Devleti döneminde Zengi Mimarisi devam ettirildi. Bu dönemde Halep kenti çevresinde sur duvarları onarıldı ve yeni eklemeler yapıldı.

Kalede açılan Kinnasrin kapısı tslâm kale mimarisinde mukarnash kapı nişi Örtüsüyle en anıtsal kapı olarak tanınmaktadır. Eyyubî

devrinde medrese ve hanekâh yapımı sürdürüldü. Bunlardan en meşhurları Halep'te Firdevs (Cennet) Medresesi ile İkinci Yusuf Hankâhı'dır. Firdevs Medresesi Anadolu'da Konya, Sivas ve Kayseri'de yapılan medreseleri anımsatmaktadır. Bu yapılarda şadır-vanh avlu yöre üslubunun en belirgin öğesidir. Salâhaddin; Kudüs, Akkâ ve Kahire'de de hastaneler yaptırmıştır.

Eyyubî döneminde 14. yüzyıldan önce yapılmış hamamlar sayıca çoktur. Bugün ayakta olan en eski örnek Şam'da Büzűriye Hamamı'dır. Bu hamamlar soğukluk, ılıklık ve halvet bölümlerinden oluşurlar. Kubbeler ve tonozlarda Eyyubî döneminin karakteristik biçimleri dikkati çekmektedir.

Salâhaddin Eyyubî Mısır'ı ele geçirdiğinde ilk işi Sünnîliği yaymak İçin medreseler yaptırmak oldu. Bu dönemde yapılan medreseler içinde en önemlisi Kahire'de Salihiye Medresesidir (1242). Bağdat'taki Müstansiriye Medresesinden on yıl sonra yapılmıştır. Planı Müstansiriye ile Kâmiliye Medreseleri'nin planlarının karışımıdır. Mısır'da ayrıca bu dönemde türbe onarımı ve yapımı yoğundur.

Türbe mimarisi üslûbunda Fatımî ve Selçuklu mimarisinin özellikleri bir aradadır. Tuğla bu dönem mimarlarının en çok kullandıkları malzeme idi. İç mekânda kubbeye geçiş yöresi biçimsel açıdan önem kazanmış ve mukarnas öğelerîyle geliştirilmiş bir bölge olmuştur,

Türk Memlűkları (1250-1362)

Hunlar ve Karahanlılardan sonra üçüncü uzun ömürlü Türk Devleti olan Türk Memlûkları egemen oldukları sürede çok sayıda türbe, cami ve medrese yapmışlardır. Anadolu Selçuklu yapılarını

örnek olarak aldıkları iki bölge arasında karşılaştırma yapıldığında **405**

Kahire'de Saltan Hasan Medresest'nin gene) görünüşü

görülür. Yapılar kesme taş, sert ve dayanıklı porfir ve granittendir.

Baybars tarafından yaptırılan (1266-69) 100X100 m. boyutlarında Kahire'de Baybars Camisi'nde bugüne birkaç duvar parçası kalmıştır. îbn Tolun gibi mihrap duvarına paralel sahınlardan oluşuyor. Ancak Baybars Camisi'nde Büyük Selçuklu camilerinde görülen mihrap Önü kubbesi 8 kare planlı ayak ve mihrap duvarıyla desteklenmektedir. Avlu dört eyvanhdır; güney eyvanı ise üç bölümlüdür. Giriş kapısında minare bulunmaktadır:

Kahire'de Baybars tarafından yaptırılan Zahariye Medresesi (1263) dört eyvanlı bir medresedir. Bu medreseden günümüze bîr bölümü kalmıştır. Zengin bezemeli pencereleri ve giriş kapısında panter figürleri bulunmaktadır. Mısır'da mukarnaslı ilk kapı Zahariye Medresesi'ndedir. Baybars köprüsü, kanal regülatörü, Abbasi Halîfeleri Türbeleri Kahire'de öteki Memluk yapılarıdır. Köprüde panter ya da leopar kabartmaları figürlü bezeme örnekleridir.

Baybars'dan sonra başa geçen Kalavun 1284-1285 yıllarında bir hastane, bir medrese ve bir türbe yaptırmıştır. Türbede kare büyük bir hacmin ortasında sekiz ayak Üzerinde yükselen bir kubbe bulunmaktadır. Gotik, Selçuklu ve Suriye mimari üslupları bir arada kullanılmıştır. Plan şeması ile Kubbet-ül-Sahrayı, dış cephe düzeni ile Gotik mimariyi anımsatır.

406

Kahire, Baybars Canûstnin genel görönöşö

Kahire. Baybars Camisi

407

Kahire, Sultan Kalovun Medrese ve Türbesi

10 20M

Kahire, Kalcvun Medresesi

40ü

ANADOLU

Cami

Çok ayaklı cami tipi : Anadolu'da İslâm Dönemi'nin en erken yapısı olarak şimdilik Diyarbakır Ulu Camisi gözüküyor, 639 yılında İslâm orduları tarafından Diyarbakır alındığında kentin ortasında bir kilise olduğu ve sonradan bu kilisenin cami olarak kullanıldığı bilinmektedir. Diyarbakır 1090 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğıfna katılınca vali Amidüdevle'nin yıkık durumda olan camiyi Sultan Melikşah'm buyruğu üzerine yeniden onarttığı 1091

tarihli onarım yazıtından anlaşılıyor. Günümüze değin çeşitli ekle-

meler ve onarımlarla özgün durumunu yitirmiş olan Diyarbakır Ulu Camİsi'nin planı Erken İslâm Dönemi yapısı olan Şam Emeviye Camisi'nin (706-714) planıyla benzerlik gösterir. Her ikisinde de mihraba paralel dizilen ayaklar ve bunları birbirlerine bağlayan sivri kemerler 3 şahın oluştururlar. Ancak giriş ekseninde mihraba doğru, ayaklardan arındırılmış mihraba dik uzanan ve yan mekânlar-dan daha yüksek kesintisiz bir hacim bulunmaktadır. Diyarbakır Ulu Camİsi'nde bu hacmin örtüsü ahşap kırma çatıdır. Şam Emeviye Camisi'nde ise mihraba dik uzanan hacimde Melikşah tarafından Kubbe-i Nasr yaptırılmıştır. Böylece her iki yapıda da mihrap-giriş ekseninin ayrımı planda ve kesitte belirtilmiştir. Plan şeması

ile Suriye kaynaklı Erken îslâm özellikleri gösteren caminin önünde geniş bir dikdörtgen avlu bulunur. Değişik zamanlarda eklenen yapılarla avlu etrafında külliye niteliğinde bir yapı topluluğu gelişmiştir. İki katlı cami avlu cephesi, kemer ve sütun dizileriyle çarpıcı bir görünüme sahiptir. Çarpıcılığı Anadolu-İslâm mimarisine yabancı oluşundan gelir. 1117-1118 ve 1164 yıllarında Büyük Sel-

çuklu Atabeylerinden İnanoğlu (Ebu Mansur Elaldı, Mahmut bin Elaldı ve veziri Nisanoğlu Ebul Kasım Ali) zamanında çevredeki bir Roma tiyatrosunun sahnesinden arta kalan sütunlar ve silme-lerle caminin kuzey cephesi biçimlendirilmiştir.

Planı mihrap duvarına paralel sahınlar ile bunları mihrap ekseninde kesen bir hacimle oluşan Diyarbakır Ulu Camisi'nden sonra, tarih sırasına göre, minaresindeki onarım yazıtı 1129 olan Siirt Ulu Camisi gelir. Bu yıl arda Siirt Irak Selçukluları elindedir. Siirt Ulu Camisi zamanla eklenen mekânlarla genişletilmiş ve bugünkü du-
409

Diyarbakır, Ulu Camtnin doğu yüzü

Diyarbakır, Otu Cami

rumuna gelmiştir. Tuğla yapım duvar örgülerinden anlaşıldığı kadarıyla, ilk yapı tonoz-bingilere oturan kubbe ile tek kubbeli bir cami örneği göstermektedir. Sonradan batı ve doğusuna eklenen kubbeli mekânlar ve kuzey yönüne eklenen Diyarbakır Ulu Camisi'nin planını anımsatan bir mekânla özgünlüğünü yitirmiştir. Yine bu yüzyılda Bitlis Ulu Camisi'nin 1150 tarihinde Ebul Muzaffer Mehmet bin el Muzaffer bin Reşit tarafından onartıldığı yapının onarım yazıtında belirtilmiştir. Bu kişinin, bu dönemde Bitlis'te egemen olan Dalmaçoğullarından bir soylu kişi olması gerekir. Bitlis Ulu Cami'nin önemi Anadolu'da sağlam olarak kalabilmiş en erken taş

yapı oluşudur. İç mekân kalın taş duvarlarla çevrilmiş, ve ağır haç

biçimi 8 serbest taş ayakla mihraba paralel 3 sahna ayrılmıştır. Mihrap önü dıştan konik çatı ile örtülü bir kubbe ile değerlendirilmiştir. Caminin geri kalan bölümü beşik tonozlarla örtülmüştür. Tonozların üzeri düz toprak damdır. Özgün durumunda üç kemerle dışarı açık olması gerekir. Kubbe güneyde beden duvarına, kuzeyde serbest iki ayağa oturur.

Bitlis Ulu Camisi'nin Artuklu mimarisinde mekân gelişmesine katkısı olduğu söylenebilir. Yapımı Artuklu Oğullarından Necmeddin Alpi tarafından tamamlanan Silvan (Meyyafârkin) Ulu Camisi'nde (1152-57) kubbeli strüktür olanaklarının araştırılması dikkat çekicidir. Mihrap önünde kubbe ile örtülü hacim, kubbe 8 serbest ayak ve güney duvarına oturtularak, 3 nef boyunca büyütülmüştür.

1 şahın büyüklüğünde, duvar ve 2 ayağa oturtulan kubbe sistemin-den 3 şahın büyüklüğünde duvar ve 8 ayağa oturtulan

kubbe sistemine geçiş önemli bir teknik aşama sonucudur. Böylece, kubbe çapı 13.50 m.'ye çıkartılmıştır. Benzer plan şeması Mardin Ulu Camisi'nde de (1176) yinelenmiştir. 2 şahın genişliğinde dıştan yivli kubbe bu yapıda mihrap duvarı ile 4 ayağa oturtulmuştur. Avlu ve minareler cami tasarımını bütünlemektedirler. Mardin ilçesi Kızıltepe Ulu Camisi (1184-1200) tipinin en iyi çözümlenmiş örneği olarak zamanımıza değin gelebilmiştir. Tonoz-bingilere oturan kubbenin çapı 9.75 m.'ye inmiştir. Yakın zamanlarda yapılan sondajlar cami-

nin önünde, çevresinde çeşitli yapıların dizildiği bir dikdörtgen avlunun ve 2 minarenin izlerini ortaya çıkarmıştır. Düzenli kesme taşlarla çok özenli bir yapı olan Kızıltepe Ulu Camisi'nde bezemeler, özellikle iki renkli taş dilimli kemerler ve istiridye kabuğu öğesi Güneydoğu Anadolu Türk Mimarisi'nin Zengi ve Eyyubî Mimarileri'yle yakın ilişkilerini belgelerler. Benzer ilişki Mardin Ulu Camisinin yivli kubbesinde de görülebilir.

Artuklulardan Fahrettin Karaaslan tarafından yaptırılan Harput Ulu Camisi'nin (1156-57) planlamasmda kaynak İran olmuştur.

411

Kızı/tepe, *Otu Cami*

1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cuması'ndaki gibi avlu caminin içine alınmıştır. Cami iki sahınlı bir kapalı mekânla avludan oluşur. Avlu değişik yönlerde beşik tonozlarla örtülü revaklarla çevrilmiştir. Bu düzenlemede kapalı mekân kış aylarında, açık mekân ise yaz aylarında kullanılıyor olmalıdır.

Mihrap Önü kubbeli çok ayaklı sistem Urfa Ulu Camisi'nde de (12. yüzyılın üçüncü çeyreği) denenmiş, ancak ayaklar eşit aralıklarla dizilerek iç mekân çapraz tonozlarla örtülmüştür. Bu duru-muyla Nureddin Zengi'nin yaptırdığı Halep Ulu Camisi plan semasıyla benzerlik gösterir. Avlusunda kapalı mekânın avlu yönünde beden duvarı boyunca çapraz tonozlarla örtülü bir revak dizisi bulunmaktadır.

Siirt Ulu Camisi'ndeki tek kubbeli mekân dışında mihrap duvarına paralel gelişen mihrap önü kubbeli çok ayaklı sistem, 12.

yüzyılın 2. yarısında Doğu Anadolu'da ve Güneydoğu Anadolu'da yaygınlaşır. Ancak, yine bu dönemde özgün bir

denemeyle, 1180-81
yıllarında Mengücekoğullarının en eski yapısı olan Şehinşah bin Süleyman tarafından yaptırılan Divriği Kale Camisi'nin mekân tasarımında karşılaşıyoruz. Bu yapı mihrap duvarına dik uzanan sahınlanyla İslâm Mimarîsi'ne kaynağı Anadolu olan bir yenilik getirmiştir. Camilerde satımların mihrap duvarına paralel uzanışla-
412
n İslâm dininin gereksinmelerini karşılayan bir çözümdür. Mes-

cid-i Aksa Camisî'ndeki gibi cami mekânının mihrap duvarına dik olarak derinlemesine gelişmesinin İslâm Mimarîsi'nde yinelenmeme-si, bu plan şemasının cemaatin saflar halinde namaz kılma biçimine aykırı düşmesindendir. Küçük boyutta bir yapı olan Divriği Kale Camisi'nde ise bu sakınca kalktığı için doğrudan doğruya basi-likal planlı Anadolu Bizans kiliseleri örnek alınarak mihrap duvarına dik üç sahmlı bir cami şeması geliştirilmiştir. Ancak örtü sisteminde değişiklik yapılarak, öteki cami tiplerinde olduğu gibi hacimler tonoz ve kubbe ile örtülmüştür. Divriği Kale Camisi'nde orta sabin tonoz, yan sahınlar küresel bingilere oturan kubbelerle örtülmüştür,
13. yüzyıl başlarına değin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki çeşitli denemelere karşılık Kuzey ve İç Anadolu'da mekân tasarımı
açısından önemli bir gelişim izlenmemektedir. Selçuklu ve Danişmendli yörelerindeki örnekler özgün durumlarını zamanla yitirmiş olmakla birlikte, yine de dönemi ve yöresel nitelikleri yakla-
şık olarak belirlemektedirler. Bir söylentiye göre 1145 yılında yapıldığı varsayılan Niksar Ulu Camisi Artuklu yapılarından farklı
olarak, Divriği Kale Camisi gibi, derinlemesine gelişme gösteren beş sahmlı, avlusuz, çok ayaklı bir cami tipi örneğidir. Ancak sahınlar, Urfa Ulu Camisi'nde olduğu gibi, çapraz tonozla'örtülüdür.
İç mekânda kare kesitli ayaklar eşit aralıklarla dizilmiştir. Örtüde ve iç mekânda homojen bir yapı göze çarpar. Bugün mihrap önündeki açıklık ahşap bir aydınlık feneri ile örtülüdür. Özgün durumunda bir kubbe ile örtülü olması gerekir; Yine çok ayaklı sistem, Selçuklu Sultam II. Kılıç Arslan'm yaptırdığı varsayılan Konya Alaeddin Camisi'nin (1156) doğu bölümünde de, düzgün olmayan bir dörtgen içinde, uygulanmıştır. Mihrap duvarına paralel uzanan yedi şahın devşirme sütunlar ve sivri kemerlerle ayrılmakta, kemerler düz

çatıyı taşımaktadır. II. Kılıç Arslan'ın oğlu Sivas Meliki Kutbeddin tarafından yaptırılan Sivas Ulu Camisi'nde sahınlar mihrap duvarına dik uzanmaktadır. Önünde son cemaat yerine işaret eden iki dış mihrap ve kemer ayakları ile dikdörtgen bir avlu bulunmaktadır. Üstü ahşap tavan ve düz toprak damla örtülüdür.

Mihrap duvarının doğu terasında sekizgen kaide üzerinde tuğla minaresi 13. yüzyıl başında Keykâvus bin Keyhüsrev zamanına ait olmalıdır.

Saltuklu yöresinde en eski yapı fcrzurum'da tç Kale'nin burçlarından birine dayalı mescittir. Tek kubbeli mescit mekânı üç yönde beşik ve çapraz tonozlo örtülü hacimlerle genişletilmiştir. 1179

tarihli Erzurum Ulu Camisi zamanla değişmesine karşın Saltuklu

Konya Alaettin Camisi'nin içten görünüşü

Konya Atoettin Camisi

Dönemi'nde belirlenmiş olan planını genel çizgileriyle yansıtır. Bu yapıda Artuklu camilerinde geliştirilen mihrap önü kubbeli çok ayaklı sistemin bir uygulaması yapılmıştır. Sahınlar mihrap duvarına dik uzanırlar. Mihrap bölümüne giden orta sahm ötekilerden daha geniş tutularak yapının ekseni kuvvetle belirtilmiştir. Ayrıca bu özel düzen kubbe-manastır tonozu-mukarnaslı taş kubbe ile örtü sistemine de yansımıştır.

1205 tarihli onarım yazıtı olan Kayseri Ulu Camisinin 12. yüzyılın ortalarında Tokat ve Niksar'da medreseler yaptıran Daniş-

mendlerden Yağbasan tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. Onarımlarla değişiklikler geçirmiştir. Ancak planı ana çizgileri ile bir fikir verecek niteliktedir. Mihrap önü kubbesi dışında ana eksen üzerinde kubbe ile örtülü bir ikinci hacim bulunmaktadır. Harput Ulu Camisi'nde gördüğümüz açık avlunun caminin kapalı mekâm içinde yer alışı dikkati çekmektedir. Bu bölüm giderek genişlemek-te olan iç mekânın aydınlık ve hava gereksinimini karşılaması için düşünülmüş olması gerekir.

Böylece, Büyük Selçuklularda geliştirilmiş iç avlulu plan şeması iklimsel zorunluluklardan ötürü Anadolu'ya özgü bir plan şemasına dönüştürülmüştür. Bu tipin en iyi çözümlenmiş ve en özgün örneğini Mengücekoğullarmdan Şehinşah bin Süleyman'ın torunu Ahmed Şah tarafından yaptırılan Divriği Külliyesi'nin Ulu Cami'sinde (1228-1229) buluruz. Divriği Kale Camisi'nde görülmeyen mihrap önü kubbesi bu yapıda içten ve dıştan yontusal biçimlenişiyle pitoresk bir görünüm kazanmıştır. İçten on dilimli bir kubbe, dıştan çok köşeli yıldız kesitli bir konik çatıyla biçimlenir. Orta eksen üzerinde değişik bir yıldız tonoz sistemi ile örtülmüş havuzlu hacim Kayseri Ulu Camisi'nde karşılaştığımız yemliğin burada da uygulandığını gösterir. Divriği Ulu Camisi'nde mekân mihrap duvarına doğru 5 şahınla derinlemesine gelişir. Bu özelliği ile Niksar Ulu Camisi'nin planını anımsatır. Ancak burada orta şahın geniş tutulmuş, iç mekânda mihrap önü kubbesiyle birlikte aydınlık feneri tasarlanmış ve sekizgen kesitli ayaklara birbirinden farklı biçimlerde yıldız tonozlar oturtulmuştur. Cami şifahane ile birlikte pla-nimetri, strüktür ve bezeme açısından Anadolulaşma olgusunun özümlenmesini somutlaştıran anıtsal bir yapıdır. Örtü sistemi yanısıra mihrap ve taç kapılar taş işçiliğinin en değerli örneklerini verirler.

Anadolu Türk Mimarisi 11. yüzyıldan 13. yüzyılın ilk çeyreğine değin çeşitli denemelerle mimarî biçimlenişini oluşturmaya çalışmıştır. 13. yüzyılın ikinci çeyreği Ortaçağ üslûbunun oîgunlaştml-ması dönemidir. Divriği Külliyesi bu değişimi vurgulayan en görkemli örnektir.

415

Divriği, Ulu Comıden iç. görünüş
Kül iyesi

416

Niğae, Aiaettin Camisi

13. yüzyılda Konya Alaeddin Camisi'nin batı kanadındaki çok ayaklı eklemede mihrap önü kubbesi düşünülmüştür. Niğde Alaeddin

Camisi'nde (1223) * Divriği Kale Camisi'nin 3 sahınlı bazilikal plan şeması uygulanmış, bu kez kubbeli Örtüler mihrap duvarı boyunca dizilmiştir. Ana eksen üzerindeki şahın ötekilerden geniş tutulmuştur. Amasya Bunnalı Minare Camisi (1266-67) ve Kayseri Bünyan Ulu Camisi (1256), Tunceli-Malazgirt'te Elti Hatun (1229) benzer gelişmeyi gösterirler. 3 sahınlı olan Amasya Gök Medrese Camisi (1226-67) örtü sisteminde çok sayıda kubbe kullanılmasıyla kubbeli strüktüre geçiş dönemi için önemli bir örnektir.

Niğde Alaeddin Camisi'nde bir yıl sonra Alaeddin Keykûbad I,

"arafından yaptırılan Malatya Ulu Camisi'nde (1224) mihrap duvarına paralel uzanan sahınlar .ve mihrap önü kubbesi-eyvan-iç avlu düzeni ile Büyük Selçuklu camilerine benzeyen bir plan şeması denenmiştir. Özgün duvar kalıntılarından anlaşıldığına göre ilk yapı

tuğladandır.

Alaeddin Keykûbat'ın hanımı Mahperi Huand Hatun tarafından oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrey zamanında 1238'de tamamlanmış düzenli kesme taş kaplama bir yapı olan Huand Hatun Camisi, Malatya Ulu Camisi'nin bir benzeridir. Açık avlu bu yapıda küçültülerek kullanılmıştır. Yazıtına göre, Sultan İzzedin Keykâvus II,
417

Kayseri, Huanö Hatun Külliyesi

zamanında 1249'da Ebül Kasım bin Ali el Tusî'nin yaptırdığı Kayseri Hacı Kılıç Camisi mihrap duvarına dik 5 şahından oluşur. Mihrap önünde kubbe L biçimi ayaklara oturur, flacı Kılıç Camisi'nde de avlu bulunmaktadır, ancak medrese ile cami bir avluyu paylaştığından ve cami avluya açık tasarlandığından, orta eksen üzerinde ayrıca bir aydınlık feneri gerekmemiştir.

Anadolu Selçuklularında kârgir taşıyıcılara dayanan cami strüktürü dışında ağaç ayaklar üzerinde geliştirilmiş strüktürler de önemli bir grup oluştururlar. Atyon Ulu Camisi, Sivrihisar Ulu Camisi, Ankara Asianhane Camisi ve Beyşehir Eşrefoğm Camisi 13.

yüzyıldan kalma ahşap camilerdendir. Bugün yalnızca mozaik çinili mihrabı ve taç kapısı ayakta olan Konya Sahip Ata Camisi'nin

ilk yapısının da ahşap ayaklı bir cami olduğu (1258) son zamanlarda
418

BeyşeNr, Eşrefoğlu Camisi ahşap sütunlar

yapılan sondajlarda anlaşılmıştır. Bugün ayakta olan Örneklerden en eskisi 1272 yıllarında yapıldığı sanılan Afyon Ulu Camisi 1341'

de onarım geçirmiştir. Catni mekânı mihrap duvarına dik uzanan tavan kirişleri ve onları taşıyan iri mukarnas başlıklı ağaç sütunlarla cami mekânı mihrap duvarına dik 9 şahından oluşur. Kiriş kaplamalar, ahşap tavan ve mukarnaslar kalem işleri ile bezelidir.

Yazıtına göre, 1275 yılında Selçuklu Emirlerinden Mikael bin Abdullah tarafından yenilenmiş ve 1440'da Sultan Murad zamanında onarılmış Sivrihisar Ulu Camisi'nde ahşap ayaklar mihrap duvarına paralel dizilirler ve cami 6 şahına ayrılır. Bu yapının ilginçliği bazı başlık ve kaidelerde devşirme malzeme olarak antik sütun başlıkları ve kaidelerinin kullanılmasıdır.

Mesüd bin Keykâvus zamanında Hüsameddin ve Hasan adında iki kardeş tarafından onarıldığı bilinen Ankara Aslanhane Camisi'nde sahınlar mihrap duvarına dik uzanırlar*. Orta şahın ötekilerden geniş tutulmuştur. Sahip Ata Camisi'nde son yıllarda y&pılan sondajlar bugün ayakta olan mozaik çinili mihrap ile çift minareli taş taçkapı arasında ahşap ayaklı bir caminin varlığını ortaya çıkarmıştır. 1258 yılında İzzettin Keykâvus tarafından yapıldığı belirtilen yazıta göre en eski ahşap direkli cami olması gerekir.

13. yüzyıldan kalan ahşap ayaklı camilerin en büyük ve özgün Örneği Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'dir. Cami, Selçuklu Sultanı

I. Alaeddin Keykûbad'ın kurduğu kentte 1243'den sonra Beylik kurmuş olan Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından 1297'de yaptırılmıştır.

419

Ancak taçkapısı, mozaik çini bezemeleri ve ahşap işçiliğiyle Selçuk üslubunu sürdürür. İç mekân mihrap duvarına dik uzanan kirişleri destekleyen ahşap sütunlarla 7 şahına ayrılır. Ötekilerden daha geniş tutulan mihrap ekseni üzerindeki şahın mihrap önü

kubbesi ve karlık olarak tasarlanan üstü açık bölümje belirtilmiştir. Caminin kuzeydoğu yönü sokağa göre biçimlenir.

Tek kubbeli cami tipi: Anadolu'da çok ayaklı kârgir ve ahşap camilerin yanısıra tek kubbeli camiler, özellikle 13. yüzyıldan öte-

ye, ileriye dönük bir gelişme gösterirler. Bu tipte örnekler ya kare planlı tek kubbeli bir hûcimle oluşurlar, ya da kubbe ile örtülü hacime eklenen ikinci derecede hacimlerle tümlenirler. îç mekânı genişletmek amacıyla yapılan eklentilerin örtüleri tonoz, küçük kubbe ve yarım kubbedir.

Mescit olarak nitelendirilen Cuma ve Bayram namazı kılınmayan mimbersiz mahalle camilerinin sayılan 13. yüzyılda özellikle Selçuklu topraklarmda çoğalmaya başlar. Bu çoğalma yerleşmelerin giderek büyümelerinin doğal sonucu olmalıdır. Küçük boyutta tasarlanan mescitler genellikle kare planlı, kubbe ile örtülü, cami beden duvarına bitişik minareli ve kapalı mekâna girmeden önce birer giriş mekânları olan yapılardır. Tonoz ya da kubbe ile Örtülü bölümlere ayrılmış' olan son cemaat yeri olarak adlandırabilece-

ğimiz giriş mekânları kimi örneklerde kapı ve pencerelerle dışa açılan kapalı mekânlardır; kimi Örneklerde ise, birer revakla dış mekânın bir parçası biçimindedirler. İzzettin Keykâvus I zamanında Konya'da Hacı Ferruh (1215), Tas Mescit, Besarabey Mescidi (1213), Erdemşah Mescidi (1220), Küçük Karatay Mescidi (1248) gibi erken Örneklerde giriş mekânları tonozla örtülü ve dışarı kapalıdır.

Mescitlerde ana duvar tuğla ya da kesme taşla kaplanmış moloz dolgudur. Kubbe tuğladan örülmüştür. Küp altyapı ile yarım küre üstyapı arasında uyumun araştırıldığı, kapalı mekân ile açık mekân arasındaki ilişkilerin insanî boyutlarda denendiği bu tür mescitlerin genel görünümü çokgen ya da silindirik gövdeli minareler ile bütünlenir. Mescitlerin strüktür açısından bir öteki özellikleri kubbeye geçiş bölgesinde değişik sistemlerin denenmesidir.

En yalın mescit örneği olarak son cemaat yersiz, taştan, Akşehir Ferruh Şah (1224) Mescidi gösterilebilir. 12X5 tarihli, Selçuk Veziri ve Hassa Haznedarı Hacı Ferruh tarafından Kayserili mimar Ramazan bin Kineyş'e yaptırılan Konya Taş Mescit'de yelpaze bi-

çiminde tonozlarla kubbeye geçiş çözümlenmiştir. Beşik tonozla örtülmüş son cemaat yeri kapı ve pencerelerle dışa açılmaktadır.

Kesme taş cephe ortasında mermerden yapılmış taçkapı mukar-

420

Konya *Taş* Mescftf

nash niş örtüsü ile biçimlenir. Mihrap da iç içe roukarnas öğeleriyle örtülü nişlerle oluşmuştur. Konya Taş Mescit'in zengin taş işçiliği yanında 13. yüzyılın ilk yansından kalan Sırçalı Mescit çini bezeme ve tuğla mimarisi ile dikkati çeker. Adını son cemaat yerindeki ve mihraptaki çinilerinden alan Sırçalı Mescit'te kubbeye geçiş

Türk üçgenleri diye adlandırılan üçgen yüzeyli pirizmatik geçiş

öğeleriyle çözümlenmiştir. Kubbede tuğlalar iç içe yıldızlar meydana getirecek biçimde dizilerek bezemeli bir yüzey dokusu oluştururlar. İki yandan duvarla kapanmış olan son cemaat yeri önden üç

kemer île dışarı açılır. Minare son cemaat yeri yan duvanna bitiştirilmiştir. tik kez AJaeddin Keykubat tarafından onartılan Alaeddin Camisi'nin kubbeye geçişinde görülen prizmatik üçgenler 13.

yüzyılda Karatay Mescidi'nde gelişme gösterir. Akşehir'de Kü-

çük Ayasofya Mescidi (1235) ve Harput Arap Baba Mescidi'nde Türk üçgenleri kullanılmıştır. Emir-i Ahur Zeyneddin Beşare Bey'

in yaptırdığı Beşarebey Mescidi'nde (1273) mukarnaslı tonoz bingilerle geçiş sağlanır. Alanya'da Akçabe Sultan Mescidi'nde (1230) tonoz bingiyle kubbeye geçilir. Son cemaat yeri kubbeli ve beşik tonozlu bir giriş mekânı olarak tasarlanmıştır.

Medrese

Ortaçağ Anadolusu'nun kültür düzeyini oluşturan, içinde dinsel ve deneysel öğretim yapılan medreseler 12. yüzyılın ortalarından sonra Anadolu'da çoğalmaya başlar. Anadolu'nun kentsel gelişmesiyle ilişkili olarak ilk medreseler Danişmentli, Mengücekli ve Artukluların topraklarındadır.

Genel plan şeması ile 4 eyvanlı Büyük Selçuklu medreselerinin plan şemasına dayanmakla birlikte, Anadolu medresesi yerel, mal-

zeme, gelenek ve iklim koşulları ile Anadolu*ya özgü karakterini kısa zamanda almıştır. Anadolu medreselerini çevre medreselerinden farklı kılan en Önemli özellik eyvanlardan birinin girişe ayrılmış olması ve düzenli bir cephe mimarîsinin girişe göre biçimlen-

üleşidir. Bu özellik Anadolu Türk Mimarisinde simetri ve denge kavramlarının Öncelik kazandığını göstermesi açısından önemlidir. Ön cephenin orta ekseni üzerinde taçkapı yer alır. Köşelere kuleler yerleştirilerek ana kütle dengelenmiştir. Duvar yüzeyi zamanla pencere ve çeşme nişleri açılarak zenginleştirilmiştir. Ayrıca kimi örneklerde taçkapı ve köşelerine yerleştirilen minarelerle yatay uzantıyı karşılayan düşey öğeler tasarlanmıştır. Büyük Selçuklu medrese planlamasından ayrılan ikinci özellik, Anadolu'da dört eyvanlı şemaya bağlı kalınmaması ve medreselerin iki, üç dört eyvanlı yapı-labilmesidir. Hemen hemen her medresede girişin karşısında bir ana eyvan bulunmaktadır. Büyük bir bölümünde ana eyvan mescit olarak kullanılmıştır. Bir grubunda bu eyvanın bir tarafında kışlık, öteki tarafında da türbe yer almıştır. Ancak, türbe ve mescit yerleştirilmesinde kesinlikle kurala bağlı kalınmamıştır. Yapının dışına alındığı Örnekler de vardır. Eyvan aralarındaki kapalı mekânlar öğrenci ve yönetici odalarıdır. Ders veren bilim adamlarının kalmaları için belirli mekânlar yoktur. Anadolu medreselerinin vakıf

kayıtlarında kütüphane adı geçmektedir. Odalardan biri belki de kütüphane olarak kullanılmaktaydı.

Eğitimin parasız olduğu medreseler birer vakıf yapısıydı. Ona gelir sağlayacak yapılar birlikte düşünülürdü. Yan kuruluşlardan elde edilen gelir hocaların ve yardımcılarının gelirlerini sağlamakta, medrese ile ilgili giderleri karşılamaktaydı.

Plan kuruluşlarıyla medreseler, genelde, kapalı ve açık olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Kapalı medresede plan şeması, merkezde kubbe ile örtülü bir kapalı hacim ile ona açılan eyvanlar ve odalardan oluşur, tslâm Mimarİsi'nde Bosra Medresesinde karşımıza çıkan kapalı medrese plan şemasının Anadolu'da Orta Asya konut mimarisi geleneğini sürdürdüğü savı benimsenmiştir. Revaklı avlu etrafında odaların ve eyvanlarm dizildiği açık medrese plan şeması

ise, Orta Asya ve İran'da ribat, kervansaray ve medreselerde uygulanan plan şemasının bir uzantısıdır.

Anadolu'da en eski medreseler 12. yüzyılın ikinci yarısından kalmış olan Niksar ve Tokat'da Yağbasan Medreseleridir. Bu iki örnek Danisment hükümdarı Nizamettin Yağbasan tarafından yaptırılmış tek katlı moloz duvarlı yapılardır. Tokat Yağbasan Medresesinden anlaşıldığı kadarıyla merkezdeki hacmin üstü kubbe ile örtülüdür. Her iki türün de yaygın olarak yapıldığı Anadolu'da er-

422

1ÛM

Tokat Yağbasan

ken örneklerin kapalı medrese oluşu ilginçtir. Merkezî hacmi örten kubbenin ortası açıktır ve kubbe duvarlara ya da sütunlara oturur.

Medreseler açık ve kapalı olmanın dışında, eyvan ve kat sayı-

şma ve eğitim, şif phane ya da gözlemevi olarak işlevine göre de ayrı-

ca sınıflandırılırlar. Kapalı medreseler merkezdeki hacmi örten kubbenin taşıyıcılarına bağlı olarak da değerlendirilirler. Bir grup kapalı medreselerde merkezi kubbe duvarlara oturur, bir grubunda sütunlara oturarak iç mekânda revak oluşturur.

İlkel biçimlenişlerini 13. yüzyılın birinci yarısında bulmaya başlayan medreseler, 13. yüzyılın ikinci yarısında olgun bir düzeye ulaşırlar. II. izzettin Keykâvus döneminde Emir Celadettin Karatay tarafından 1251'de yaptırılan Karatay Medresesi tek katb, kesme taş, mermer ve tuğladan yapılmış bir medresedir. 1250-1265 yıllarında yapılan Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Sahip Ata Medresesi de tek katlıdır ve kesme taş, tuğla ile moloz taştan yapılmıştır. Yazıtından mimarının 13. yüzyılın tanınmış mimarlarından Kelûk bin Abdul-

423

Konya, Karatay Medresesi

lah olduğu anlaşılıyor. III. Giyaseddİn Keyhüsrev devrinin ileri gelenlerinden Yusuf bin Yakub Bey tarafından 1278/1279 yılında yaptırılmış olan Afyon-Çay'da Çay Medresesinin Oğul Bey bin Mehmet'in yapıtı olduğu yazıtında belirtilmiştir. Üç yapıda da

merkezdeki kubbeye geçiş yelpaze gibi açılan üçgen yüzeylerle elde edilmiştir. Karatay Medresesi tek eyvanlı, Öteki ikisi çift eyvanlıdır.

Alaeddin Keykûbat döneminin ileri gelenlerinden Atabey Mübarizüddin Emir Ertokuş bin Abdullah'ın 1224 yılında İsparta'nın Atabey ilçesinde yaptırdığı medresede merkezdeki üstü açık kubbe sütunlar üzerine oturmuştur. Taş, tuzla ve moloz taşla yapılmış olan medrese tek katlıdır.

Divriği Ulu Camisi'nin duvarına bitişik 2 katlı Divriği Şıfahane-si de 4 eyvanlı, revakh, kapalı medrese şemasını yineler. Taçkapısında mimarı Amel-i Hor Şah Ahmed Çelebi diye yazılıdır. Eyvan örtüleri Divriği Ulu Camisi'ndeki gibi karışık yıldız sistemleri ile bi-

çimlenmiştir. Aynı zamanda bir gözlemevi olarak kullanıldığı düşü-

nülen Caca Bey Medresesi'nde de iki katlı 4 eyvanlı bir şema ile kar-

şılaşıyoruz. 1273 tarihli, Kılıçarslan oğlu III. Giyaseddİn Keyhüsrev zamanında Kırşehir valisi Nureddin Cibril bin Caca Bey tarafmdan yaptırılmış olan gözlemevinin ortası açık olan merkezî kubbesi ikisi serbest, ikisi duvarda olmak üzere dört ayağa oturur.

Açık medreseler içinde, 13. yüzyıldan günümüze değin sağlam olarak gelebilmiş en erken örnek Diyarbakır'da Artuklu yapısı olan Zinciriye Medresesi'dir. 1198 tarihli olan medrese, iki eyvanlı tek katlıdır. Giriş eyvanı çapraz tonozlu, karşıdaki eyvan ise beşik tonozludur. 1198-1223 yılları arasında tamamlanan Diyarbakır'daki ikinci medrese Artuklu yapısı Mesudiye Medresesi'dir. Bu medrese de 2 katlı olarak tasarlanmıştır.

Selçuklu topraklarında ilk örnek 4 eyvanlı, tek katlı medrese tipinde 1205-6 yıllarında yapılmış Kayseri Çifte Medrese'nin Şifahanesi'dir. Kılıçlarslan'm oğlu Selçuklu Sultanı Giyaseddin Keyhüsrev Fin kızkardeşi Gevher Nesibe Sultan tarafından yaptırılmıştır. Şifahane'ye bitişik olarak bir de tıp medresesi bulunmaktadır. I. Keykâvus'un 1217-18'de Sivas'da da bir çifte medrese yaptırdığı anlaşılıyor. Duvarları kesme taş, örtüsü tuğla olan şifahane tek katlı, 4 eyvanlı ve revaklı tasarlanmıştır. Erken örnekler içîn-^

de mimarisi ve bezemesi ile gösterişli bîr yapı olarak kendini belli eder. 1242-43 tarihli Sırçah Medrese, 1237-38 tarihli Kayseri Huand Hatun Külliyesinin Medresesi, 1258 tarihli Akşehir Taş Medrese Z3. yüzyılın ortalarından kalma açık medrese örnekleridirler.

13. yüzyılın ikinci yarısında, Moğol saldırısı ile politik ortamı sarsılmış olmasına karşın, Anadolunun kültürel yaşamındaki sürekliliğini koruduğunu medrese yapımında izliyoruz. Bu dönemde mimari kuruluşları ile daha olgun, yontusal değerler ve yüzeysel bezemeler olarak daha görkemli medreseler kısa zaman aralıklarıy-la önemli merkezlerde bitiyor. IV Kılıçlarslan'm oğlu III. Giyaseddin Keyhüsrev'in ünlü veziri Sahip Ata Fahreddin AH tarafından 1271'de yaptırılan Sivas Gökmedrese kesme taştan, 4 eyvanlı ve 2 katlı bir yapıdır. Mimarı dönemin ünlü mimarı Kalûyan'dır.

Mimari kompozisyonun bütünlüğü açısından ayakta olan en iyi örnek Sivas Buruciye Medresesi'dir. İranlı olan Muzaffereddin Barûcûdî tarafından 1271-1272 tarihinde yaptırılmıştır. 4 eyvanlı, 2 katlı, kesme taştan bir açık medresedir. Cephesi, dışarı taşkın taçkapısı, köşelerde kuleleri, arada kapı yanında pencereleri ile düzenli bir görünüşe sahiptir. Cephede her öğe bilinçli olarak düzenlenmiş, simetri ve dengeye önem verilmiştir. Taçkapı cephede tek öğe değildir. Öteki öğelerle eşdeğer tasarlanmıştır.

Yine aynı yıllarda Sivas'ta İlhanlılar'm büyük veziri Sahip Şemseddin Cüveynî tarafından 1271-72 tarihinde bir de Çifte Minareli Medrese yaptırılmıştır. Cephesi ayakta olan yapıdan bugüne arta kalanlardan 4 eyvanlı, iki katlı bir açık medrese planı ortaya çıkıyor. 13. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığı varsayılan Erzurum Çifte Minareli Medrese, Erzurum suruna bitişiktir, iki katlı ve dört 425

Erzurum, Çitte Minareli Medrese

426

eyvanlı bir medresedir. Giriş bölümünün karşısındaki eyvan derinlemesine gelişen geniş bir mekândır. Türbe ana eksen doğrultusunda bü eyvana bitiştirilmiştir. Cephe duvarı dışarı taşkın taçkapı, iki yivli minare, köşelerde yarım yuvarlak konik çatılı kuleler,

pencere ve çeşme nişi ile düzenlenmiş, yer yer de derin taş kabartmalarla bezenmiştir.

Tarikat Yapıları

Anadolu'nun Türkleşme ve İslâmlaşma süreci içinde İslâm dünyasında daha önce var olup Türklerle birlikte Anadolu'ya girmiş çeşitli tarikatların ve bu topraklarda filizlenmiş tarikatların mensupları abdallar, dervişler ve babalar Anadolu'da etkin bir manevî güç oluşturmuşlardır. Tarikat mensupları özellikle uç toprak-,

larında yerleşerek ilerleyen ordulardan önce çevrelerini manen fethetmişler ve bu bölgelerin alınmasından sonra da yerleşme merkezleri kurarak buraları birer kültür, ziyaret yeri ve ekonomik bakımdan da canlı bir ortam durumuna getirmişlerdir. Kimi yerlerde de üzerinde örgüt merkezi kurarak fethedilen topraklarda verilen arazileri şenlendirmişlerdir. Tarikat yapılarıyla ilgili olarak çeşitli terimler kullanılmaktadır, ancak terminolojideki kargaşalık tanımlamaları zorlaştırmaktadır. Bu konu üzerinde ayrıntılı inceleme yapmış olan' Ahmet Doğan tarikat yapılarını üç ana grupta toplamaktadır (Ahmet Işık Doğan, Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapılan, Tekkeler, Zaviyeler ve Benzeri Nitelikte Fütuvvet Yapıları, İTÜ

Mat., İst., 1977). Tekke, hânkah, dergâh, asitâne olarak adlandırılan örgüt merkezleri birinci grubu oluşturur, örgüt merkezinde bulunan mekânlarda dinsel törenler yapılır, toplantılar düzenlenir, töre ve gelenekler Öğretilir ve barınma yeri olarak kullanılır. Tekke bu nitelikteki yapılar için genel bir addır. Hânkah daha çok büyük Şeyhin ve Pîr türbesinin bulunduğu tekkedir. Dergâh ve asitâne'

nin ise tarikat terminolojisinde manevî bir içerik taşıyan sözcükler olduğu anlaşılmaktadır. Birinci olarak değerlendirilen yapılara asitâne, ikinci değerde olanlara dergâh denmektedir. İkinci grup tarikat yapıları tarikat zaviyeleridir. Bunlar kentlerden çok kırsal alanda dinsel içerikli olması yanı sıra sosyal işlevleri olan tarikat yapıla-ndır. Fütuvvet ilkelerine göre üretici zümreyi örgütlendiren Ahîler'in yönetim ve toplantı meclisleri olan Ahî za'viyeleri tarifeat yapılarının üçüncü türünü oluştururlar. Aynca, bü nitelikte yapılar

arasına, ortaya çıkma nedeni farklı olan ribatlan da katmak olanaklıdır. Ribatlar Türkiye dışında zaviye ve hânkahla eş anlamlı tutulurlar, ancak ribatlar askeri-dinsel nitelikte yapılar olarak or-

427

10

20M

Afşin Eshob-t

Kehf Ribatı

taya çıkmışlar, 9.-12. yüzyıllardan sonra İslâm dünyasında «fütuhatçı cihad» hareketinin zayıflamasıyla dervişlerin barındıkları yapılar durumuna geçmişlerdir. Maraş-Afşin'deki Eshab-ı Kehf Ribatı'nda (1215) olduğu gibi. Kiminde de sağlam bir kale ya da bir kervansaray niteliği önem kazanmıştır.

13. yüzyıldan kalmış en ünlü tarikat yapılan Sultan Alaettüı

tarafından vakfedilen Konya Sırçalı Sultan Miskinler Tekkesi, Sin-canlı Boyahköy Hânkahı (13. yüzyılın birinci yarısı), Konya Sahip Ata Hânkahı (1279-1280), Tokat Sümbül Baba ve Halifet Gazi Zaviyeleri'dir.

Düzenli bir plan şeması göstermemekle birlikte tarikat yapılarında kubbeyle örtülü merkezî mekânlar, eyvan ve odalarla Ortı Asya konut mimarisinin izleri görülür.

Kümbet ve Türbe

Anadolu Öncesi İslâm mezar anıtlarına göre daha ufak ölçülerde olmakla birlikte Anadolu örnekleri yontusal değerler açısından görkemli sanat yapıtlarıdır. Başlangıçta tuğla ve taştan yapılan kümbetlerin zamanla malzemeleri taş olmuştur. 12. yüzyıldan başlayarak Anadolu'da gelişen mezar anıtlarında 14. yüzyıla değin.

Türklerin Orta Asya'da ve iran'da geliştirdikleri kare planlı ve kubbeli mezar tipi İle poligonal ve silindirik kule mezar tipi devam etmiştir, ancak kule mezar tipi daha çok benimsenmiş, yerli geleneklerle değişerek yaygınlaşmıştır.

Anadolu'da mezar anıtları iki katlıdır. Toprak zeminden aşağıya merdivenle inilen alt katta adına kümbetin yapıldığı kişi gömülüdür. Bu bölüme mumyalık (krypta) denir. Mumyalık adımı yaygınlaşması ölülerin mumyalanma geleneğinin bir süre Anadolu'da yaşamasından ileri gelmektedir. İkinci kata dışardan

merdi 428

venle çıkılır. Dua odası niteliğinde ve oturtmalık olarak adlandırılan bu hacimde, bir mihrap bulunur. Odanın ortasında simgesel nitelikte bezeli bir sanduka yer alır. Oturtmalığı genellikle içten bir kubbe örter.

Anadolu mezar anıtlarının biçim açısından ilginçliği serbest bir yontu olarak değerlendirilmiş olmalarındandır. Ortaçağ Anadolu Türk Mimarlığı genelde içe kapanık bir anlayış içinde biçimlenmiştir. Mezar anıtları ise hem genel biçim, hem de bezeme açısından dışa dönük yapılardır. Geometrik biçimlerin birbirleriyle uyum içinde bütünleştikleri anıtsal yapılardır. Tipolojik incelemede: 1 —

çok kenarlı ya da silindirik gövdeli kümbetler ve 2 — eyvanlı kümbetler diye iki ana gruba ayrılırlar. Birinci grup kaide, gövde ve örtü arasındaki geometrik kütle ilişkisine göre sınıflanır. Çok kenarlı prizma gövdeli piramidal külahlı, kübik gövde üzerinde çok kenarlı kasnak ve piramidal külahlı, kübik gövde üzerinde kubbeli, silindirik gövde üzerinde konik külahlı, kübik gövde üzerinde ikinci bir gövde gibi örtü sistemi olanlar, baldaken biçiminde kümbetler ve türbeler gibi değişik tiplerle karşılaşılır.

Anadolu'da Danişmendli, Mengücüklü, Saltuklu ve Selçuklu yörelerinde 12. yüzyıldan çok sayıda mezar anıtları kalmıştır. Bu erken dönem yapıları yalın olmakla birlikte Anadolu'ya özgü biçimleri ve bezemeleri ile dikkati çekerler. Örneğin Divriği Sitte Melik

Kümbeti geometrik bezeli kapı kompozisyonu, gövde kenarlarındaki nişleri ve saçak düzeyindeki mukarnash kornişi ile zengin taş

işçiliğini sergileyen erken dönem yapısıdır.

Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin güneyindeki üç kümbet-ten en büyüğü Emir Saltuk Kümbeti değişik tonda açık-sarı ve kahverengi taş bloklarının dizilmeleriyle çok renkli bir gövde görünümü kazanmıştır. Gövde kenarlarında çift kemerli nişleri ve saçakta burmalı silmesi ile çarpıcı bir kümbettir. Kayseri Pâzarören yakınında Melik Danişmend Gazi'ye ait olduğu sanılan kesme taştan alçak kaide üzerinde dört köşeli tuğladan yapılmış kümbet baklava ve zigzak dizili tuğla kaplamalarıyla 12. yüzyıl tuğla yapım mezar anıtı özelliklerini yansıtır.

12. yüzyıldan kalan, Selçuklulara ait mezar amtı olarak Konya Alaettin Camisi kuzeyinde II. Kıhçarslan Kümbeti gösterilebilir. On kenarlı prizmatik gövde ve piramidal külahla örtülü kesme taştan yalın bir örnektir. Serbest biçimlenmiş mezar anıtları dışında bir medrese ya da şifahanede oda ya da eyvanlardan biri içinde yer alanlar da vardır. Bu tür örnekler dışardan üst düzeyde kümbet görüntüsünü korurlar. Kayseri Çifte Medrese Kümbeti, Sivas Şifahane Kümbeti bu nitelikte biçimlenmişlerdir.

429

Konya, Göm&ç Hatun Türbesi

»OM

Kayseri. Döner Kümbet

430

'Anadolu'nun ilginç mezar anıtlarından biri de Tercan'da Mama Hatun adı ile tanınan Kümbettir. 13. yüzyılın başına yerleştirilen kümbetin çevresinde nişlerle hareketlendirilmiş bir kuşatma duvarı yer almaktadır. Kuşatma duvarlı kümbet Anadolu'da tek örnektir. Sekizgen gövdeli kümbetin kenarları dış bükey olarak biçimlenmiştir. Bu hareketlendirme örtüde de yinelenir. İç mekânın duvarlarında da nişler açılmıştır. Bir öteki özgün örnek Hristiyan mezar anıtlarının anısını sürdüren çevre koridorlu Kayseri Köşk Medresedir.

Kümbet mimarisinde en zengin merkez olan Kayseri'de Döner Kümbet 13. yüzyılın ikinci yansına ait bezeme düzeni ile dikkat çekicidir. Dıştan oniki köşeli konik külahlıdır. İçten silindirik ve kubbe örtülüdür. Mermer yazıtında Şah Cihan Hatun için yapıldığı yazılıdır. Gövde silmeli sağır nişlerle hareketlendirilmîştir. Niş içleri bitkisel, geometrik ve figürlü bezemelerle uyulmuştur. Saçak düzeyini mukarnaslı bir korniş değerlendirir.

13. yüzyılın kümbet mimarisi açısından bir öteki önemli merkezi Ahlat'tır. Değerli taş işçiliği gösteren sayısız mezar taşları arasında günümüze değin gelebilmiş 11 kümbet bulunmaktadır. Ahlat'ta 13. yüzyıl kümbetleri, Ulu Kümbet'de (1273) olduğu gibi, genelde kare planlı kaide, silindirik gövde ve konik örtü ile biçimle-

nirler. 13. yüzyılda bir grup türbelerin eyvanlı olarak biçimlendikleri görülür. Akşehir'de Emir Yartaş Türbesi, Boyalıköy'de Eyvan Türbe ve Konya'da Gömeç Hatun Türbesi eyvanlı tipin Örnekleridir. Bunlardan Gömeç Hatun, üst kenarda mazgal dişleri ve çini bezemeli cephesiyle, anıtsal bir eyvanlı türbedir.

Kervansaray

Suriye kervan yollarının Haçlı Seferleri nedeniyle tehlikeli duruma girmesi 13. yüzyılın başında Anadolu'yu en önemli ticaret merkezi durumuna getirmiş ve bu özel durum Moğol istilasına de-

ğin devam etmiştir. Politik birliği sağlayan Selçuklu Sultanları Anadolu'nun ekonomik stratejisine önem vererek kısa sürede fetihlerini bu amaca yöneltmişlerdir. Karadeniz ve Akdeniz kıyı şeridini ellerine geçirip Anadolu'daki ana kervan şebekelerini güneyde Alâiye, kuzeyde Sinop ile limanlara bağlamışlardır.

Kervansaraylar Selçuk saltanatının gücünü ve yönetimin sağlamlığını göstermesi açısından da önemli yapılardır. Yolların güvenlik altına alınmasıyla ticaretin gelişeceği bilincinde olan Selçuklu Sultanları, bir devlet politikası olarak kervan yapımım hızlandırmışlardır. Günümüze değin sağlam ya da yıkık gelebilmiş olan örnekler arasında 8 büyük kervansaray sultanların yapımıdır. Yazıtı

431

olanlar arasında, ilki Konya-Beyşehir yolu üzerinde 1201-1202 Altun Aba Kervansarayı, sonuncusu ise 1278-1289 tarihli Çay Kervansarayı'dır. Bu örnekler bize :

1. Batt'yı Doğu'ya bağlayan yollar,
2. Kuzeyi Güneye' bağlayan yollar,
3. Güneydoğuyu İstanbul'a bağlayan yollar

olarak Ortaçağ Anadolu'sunun yol şebekesini belirlemekte yardımcı olmaktadır.

1. Batıyı doğuya bağlayan yollar : Antalya ve Alâiye limanlarından gelen bir yol, Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum üzerinden îran ve Gürcüstan'a gider. Bu yolun Sivas'tan güneydoğuya ayrılan bir kolu Malatya, Diyarbakır, Mardin, Musul üzerinden Bağdat ve Basra'ya uzanır.

2. Güneyi kuzeye bağlayan yollar: Antalya ve Alâiye'den gelip Konya'dan kuzeye çıkan yol Ankara, Çankırı, Kastamonu, Sinop

üzerinden Kırım'ın doğusuna gider.

3. İstanbul'u güneydoğuya bağlayan yollar: İstanbul, İzmit, İznik, Eskişehir, Akşehir, Konya, Ulukışla, Adana, Halep, Şam üzerinden Mısır'a gider. Halep'ten ayrılan bir kol, Kilis, Nusaybin, Musul, Bağdat ve Basra'ya varır.

Kervansarayların çoğu 12401ı yıllarda yapılmışlardır. En genel anlamıyla bir yol üstü konaklama yapısı olan kervansaraylar Anadolu'da değişik amaçlara hizmet etmişlerdir. Gerektiğinde ordulara kışla, Anadolu'yu ziyarete gelen yabancı hükümdarları ağırlama yeri, hapishane veya sığınak olarak kullanıldıklarını kaynaklardan öğreniyoruz. İkinci derecede yol üstünde bulunduklarında zaviye ya da başka dinî amaçlarla kullanılmışlardır. Özellikle 13.

yüzyıl Anadolu'sunda ticaret, sosyal yardım ve kültür kurumu olarak etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Sık aralıklarla dizilen ve genel görünüşleriyle bir Isaleyi andıran dışa kapalı bu konaklama yapıları yolcuların her türlü ihtiyacım karşılamak amacıyla tasarlanmışlardır. Demir kapıları gün batışı ile kapanmakta, gün doğuşu ile açılmaktaydı. Vakfiyelerde kervansaraylarda kalacaklara uygulanacak yöntemler, yöneticilerin yapacakları işler kurallara bağlıydı. Kervansaraylarda zengin-fakir, hür-köle, Müslüman-Hıristİyan ayırımı gözetilmeden bütün yolculara eşit davranılmasına ilişkin vakıf koşullan bulunmaktaydı. Bir yolcu üç gün parasız olarak bu yapılarda konaklayabilir, hayvanlarına yem bulabilirdi. Baskın ve soygundan zarara ugrayanlann yi-tirdikleri ödenirdi. Kervansaray yaşamı 13. yüzyılda Anadolu'yu gezen gezginlerin,ilgilerini çekmiş, ıssız yörelerde içine dönük canlı noktalar olarak ayrıntılı anlatıma konu olmuştur.

432

Konya - Aksaray, Sultan Han'ın kalıntıları

Anadolu kervansarayları kesme taştan yapılmış kütlesel yapılardı. Dış kütlede giriş kapısı bir taçkapı niteliğinde değerlendirilmiş, hem boyut hem bezeme olarak çarpıcı bir görünüm kazandırılmıştı. Düz duvarlar kare, yarım yuvarlak, üçgen

payandalarla desteklenmiştir. Kervansarayların plan şemalarına bakacak olursak bunların genellikle bir kapalı, bir açık bölümden oluştuklarını görürüz.

Çok ayaklı yapım sistemine dayanan kervansarayların kapalı bölümleri kilise mimarisindeki gibi uzunlamasına gelişir ve genellikle üç beş şahından oluşur. Susuz Han'da kapalı bölüm yedi, Konya-Aksaray Sultan Han'da dokuz şahındır.. Açık bölümü olmayan kervansaraylardan bazılarının ilk biçimiyle açık ve kapalı bölümlü olarak tasarlandıkları, fakat sonradan açık bölümün yapılmadığı kalan duvar izlerinden anlaşılmaktadır.

Kimi örneklerde kapalı bölümün merkezindeki hacme yerleştirilen bir aydınlık feneri ile iç mekân aydınlatılmaktadır. Aydınlık fenerinin örtüsüne geçiş bazı örneklerde mukarnas Öğeleriyle değer-

lendirilmiştir. Açık bölüm kapalı bölüme göre daha geniş tutulmuştur. Bu bölümde ortada avlu, taçkapı çevresinde yönetimle ilgili oda~

lar ve geri kalan alanlarda hayvanların bağlandığı revaklar bulunmaktaydı. Girişteki odalardan biri mescit olarak da kullanılmaktaydı. Büyük Sultan Hanları'nda mescit avlunun ortasına alınmış, 433

dört kemer üzerine oturtularak giriş eksenini engellemeyecek biçimde yükseltilmiştir. Açık ve kapalı bölümlere giriş birer taçkapı ile değerlendirilmiştir.

13. yüzyılın ilk yarısında keıvansaray yapımında Selçuklu Sultanlarının katkısı büyüktür. Sultanların yaptırdığı kervansaraylarda program daha yüklüdür, özel mescidi, temizlik için hamamı, de-posu ve ahırı ile daha çok sayıda işlevi karşılayacak niteliktedirler.

Programlamaya koşut olarak kadro da geniş tutulmuştur. Doktor, baytar ve onarımcı gibi çeşitli görevde kişiler yolcuların gereksinmelerini karşılamaktadırlar. Anadolu'da yaptırılmış kervansaraylardan Sultanların yaptırdıkları dışında 5'i Mahperi Sultan, 8'i tanınmış kişiler, 10'u rütbe sahibi kişiler tarafından yaptırılmıştır.

II. Kılıçarslan'ın son yıllarında tamamlanan Aksaray-Kayseri yolu üzerinde Alay Han Anadolu'da ilk sultan hanıdır. I. İzzettin Keykâvus'un Antalya-Isparta yolunda sıcak bir bölgede yaptırdığı

Evdir Han geniş bir avlu çevresinde iki dizi beşik tonozla örtülü bir alanı kaplar. Revaklardan yatay ve düşey eksen üzerinde yer alanlar geniş tutulmuşlardır. Büyük Selçuklu ve Türkistan ribatlannuı plan şemalarını anımsatırlar. Sivas-Malatya yolunda Malatyalı Hekim Ebu Salim bin ebîl Hasan el Semnas tarafından 1218'de yaptırılmış olan Hekim Hanın Arapça, Ermenice, Süryanice olmak üzere 3

dilde yazıtı vardır. 3 sahınh kapalı bölümü olan kervansarayın avlusu I. Keykûbad tarafından tamamlanmıştır. I. Alaeddin Keykûbad tarafından 1229 yrııhda yaptırılan Konya-Aksaray yolu üzerindeki Sultan Hanı 4500 m*'lik alana yayılarak en büyük kervansaray olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda sultan hanlarının genel şemasının da bu yapıda belirlendiğini görmekteyiz. İlk kez mescit avlunun ortasına alınmıştır. Usta yazıtı ile mimarının Muhammed bin Hav(lâ)n (el-Dimİşkî) olduğunu öğreniyoruz. Taçkapı yan niş-lerinde görülen renkli taşlardan düğümlü geçmeler Konya Alaettin Camisi'nde avlu cephesindeki renkli mermer bezemeleri anımsatmaktadır. Suriye mimarîsi ile ilişkiler mimarının Şamlı olmasıyla açıklanabilir. Dışarda mukarnas örtülü anıtsal mermer taçkapı, duvarlarda da payandalar görülmektedir.

Alaettin Keykubat Kayseri-Sivas yolunda Palas köyünde ikinci Sultan Hanı'm 1232-36 yılında yaptırmıştır. Plan şeması Konya-Aksaray Sultan Hanı'na benzeyen bu kervansaray Ötekinden daha küçük tutulmuştur (3900 m3).

Alaettin Keyköbat'ın 1232'de yaptırdığı Alara Han'da farklı

bir planlama ile karşılaşıyoruz. Alanya yakınında Antalya-Konya

yolu başlangıcında olan Alara Han'da giriş ekseni üzerinde ince uzun bir avlu yer alır. Kapalı mekanlar değişik düzende bu avluyu çevi-

Kayseri - Sivas, Suttan Han

rirler. Avlunun iki kenarında bir oda, bir eyvan almaşıkh olarak dizilir. Kervansarayın geri kalan -alanı tonozla örtülü kapalı

mekânlardır. Girişin solunda çeşme, üst katta mescit bulunur.

Afşin Eshab-ı Kehf Han Alara Kervansarayından sonra I. Keykubât tarafından Alara'ya benzetilerek yaptırtılmıştır. Bu yapı kervan yolları üzerinde değildir. Dinî bir merkezde konaklama yapısı olarak yapılmıştır.

Alaettih Keykubat zanianında ayrıca Ağzıkara ve Karatay Hanlar'ın yapımına başlanmıştır. Ağzıkara Han Hoca Mesud bin Abdullah tarafından yaptırılıyor. 5 sahınlı kapalı mekân Alaettin Keykubat zamanında, avlu Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında bitirilmiştir. Atabey Emir Celalettin Karatay tarafından Kayseri-Ma-latya yolu üzerinde yaptırılan Karatay Han da (1240) Gıyaseddin Keyhüsrev zamanmda tamamlanmıştır.

Gıyaseddİn Keyhüsrev 3 kervansaray yaptırmıştır: Eğridir Han (1237-38), Antalya-Isparta yolunda İncir Han (1238-39), Antaîya-Isparta yolunda Kırkgöz Han (13. yüzyılın ilk yarısı). Klasik Sultan Hanı planlamasından ayrılma görülür. Evdir Han küçültülmüş, revaklar tonozlu mekânlara dönüştürülmüştür. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında yapılan hanlar Antalya-Alanya yolunda Şerapsa Han (1236-37), annesi Valide Sultan Melike Mahperi Hatun'un Amasya-Tokat yolunda Hatun Han'ı (1238-39) ve Antalya-Isparta yolunda Susuz Han'dır.

435

II. İzzettin Keykâvus'un atabeyi Emîr Câmedâr Esedüddin Ruzapa Konya-Akşehir yolunda Horoîlu Han ve vezir Fahreddin Ali (Sahip Ata) Akşehir-Çay yolunda İshaklı Han'ı yaptıımışlardır. Yine bu dönemde Nevşehir yolunda Avanos Sarı Han yaptırılmış olmalıdır. Bu örnekler Sultan Ham şemasını yinelemektedirler.

13. yüzyılın ikinci yansında da önemli kervansaraylar yapılmış olmakla birlikte ilk yarısındaki yoğunluk görülmemektedir Sultan yapımı kervansaraylar yoktur. Vezirler ya da önemli kişiler kervansaray yapımını sürdürmüşlerdir. Bunların içinde Kırşehir Caca Bey Rasathanesini (1271) yaptıran Vezir Caca Bey Kırşehir-Aksaray yolu üzerinde 1268 yılında Kesik Köprü kervansarayını yaptırmıştır.

Tarihli kervansarayların sonuncusu olan Akşehir-Afyon yolu üzerinde yaptırılan Çay Han'ın (1278-79) mimarının Oğul Bey bin Muhammed olduğu yazıtta belirtilmiştir. Bu yapılarda daha Önce

Sultan Hanlarında denenmiş olan plan şemalarının sürdürüldüğü izlenmektedir. 13. yüzyılın sonlarına ait olduğu sanılmakta olan İğdır Kenvarsarayı ana yol şebekesinde olmamakla birlikte, değişik bir planlama gösterir. Üç sahınlı uzunlamasına gelişen iç mekâna giriş-teki hacim yıldız tonozla Örtülmüştür. Bu hacmin iki yanında birer oda yer almaktadır. Taş kaplı moloz duvarların yalınlığı zengin bezeli taçkapı ile hareketlendirilraiştir.

Hamam

İslâm Mimarisi'nde Türklerin yoğun bir biçimde geliştirdikleri yapı türlerinden biri de hamamlardır. İslâm dininin temizliği sün-net olarak kabul etmesi su yapılarının kent içinde yaygınlaşmasını

belirleyen etken olmuştur. Hamamlar tek olarak tasarlandıkları

gibi bir külliye içinde değişik işlevli yapılarla birlikte de tasarlana-bilir. Külliye yapımında, yapı işçilerinin temizliğini sağlamak amacıyla ilk yapılan hamamlardır. Ayrıca hayır kurumlarına gelir getirdikleri için hamamlar külliye programının vazgeçilmez öğesi olmuşlardır.

İslâm uygarlığı hamam yapısını Geç Roma geleneğinden almış

ve 'thermea'ların genel şemasını sürdürmüştür. Hamam, içindeki eylemlerle ilişkili olarak, bölümlere ayrılır. İlk bölüm cemekân (ca-megân) olarak adlandırılan soyunma (soyunmalık) yeridir. Hamamın en büyük hacmi olan camekânda ortada bir havuz çevresinde yükseltilmiş sekiler üzerinde kerevetler yer alır. İkinci bölüm soğukluk, hamamın sıcak bölümü ile camekân arasında bir geçiş bölgesidir. Soğuktan sıcağa geçişleri sağlıklı bir biçimde dengeleyen soğuk-lukta (tepiderium) kurulanılır, peştemal değiştirilir. Kahve ocağı ya da apdeshane gibi çeşitli gereksinmeler için hacimler bu bölümde
436

yer alırlar. Soğukluktan sonra sıcaklığa geçilir. Sıcaklık (calidari-um), ortada bir göbek taşının bulunduğu kubbe ile örtülü merkezî

hacim ve ona açılan eyvan ile odalardan oluşur. Küçük kemerlerle sıcaklığa açılan alçak tavanlı çok sıcak odalara halvet denir. Halvet ve eyvanların döşemeleri merkezî hacmin döşemelerinden daha yüksektir. Buralarda kurnalar bulunur. Halvet adaları ve göbektaşı

terlemeye yarar. Sıcaklık bölümüne bitişik külhan bulunmaktadır.

Girişi dışardan olan külhanda büyük bakır tekneler içinde odun yakılır, hamamın suyu kaynatılır ve duvarları içinden-seramik bo-

rularla su dağıtılır. Aynı zamanda külhandan gelen sıcak havanın döşemeler altında cehennemlik denilen galerilerde dolaşmasıyla hamam ısıtılır. İç mekân kubbeye yerleştirilmiş tepe camlanyla ay-

dınlanır.

Bir grup hamamlar kadın ve erkeklere ayrı günlerde çalışıp toplumun temizlik geıreksinmeseni karşılarlar. Biri erkekler, öteki kadınlar için birbirine bitişik iki yapı olarak da tasarlanmışlardır.

Genellikle erkekler hamamı kadınlar hamamından daha büyüktür.

Anadolu'da Türk Dönemi'nden kalma ilk hamam Artuklular'

dan kalma Mardin'de Eminüttin Külliyesi'nin Maristanı'mn Hamamı'dır. 11. yüzyılın ilk çeyreğine ait olması gereken ancak bugün yıkık olan hamamın planı hakkında bilgi Süheyl Ünver'in 1938 yılında çizdiği şemadan elde edilebilmektedir. Sıcaklık bölümü dört eyvanlı ve dört halvet odalı olan hamamda sıcaklık ve soyunmahk çapraz eksen üzerinde yer almaktadır. Mardin Radviye (Savurkapı) Hamamı ve Harput Dere Hamamı, Artuklulardan kalma 12. ve 13.

yüzyıl hamamlarıdır.

Kayseri Huand Hatun Hamamı'nm erkekler bölümünde camekân yıkıktır. Soğuklukta beşik tonozlu oda ve kubbeli tuvaletler bulunmaktadır. Sıcaklık dört eyvanlı ve dört halvet odalıdır. Merkezî

hacim aydınlık fenerli bir kubbe ile örtülüdür. Kadınlar bölümünde camekân sağlamdır. Soğukluğa ayrıca bir beşik tonozlu oda eklenmiştir. Yaptıranın özel odası olabilir. Sıcaklık 3 eyvanlı yapılmıştır.

Günümüze kalmış 13. yüzyıl hamamları sayılıdır : Kütahya'da Gülümser Hatun (1233-34), Ilgın'da Sahip Ata (1267-68, Kastamonu'da Cemalettin Firenkşah (1262), Konya Sahip Ata (1258-85), Tokat Pervane (1270-79), Beyşehir Eşrefoğlu (1296-97) Hamamları ve Alara Kalesi Saray Hamamı.

Anadolu'da 12. ve 13. yüzyıl hamamları Roma thermae'lerine göre yalındır. Genellikle bu dönem hamamlarında 4 eyvanlı şema kullanılmıştır. Kubbe duvara oturmakta ve geçiş Türk üçgeni ve tonoz bingilerle sağlanmaktadır. İçlerinin stük ve çini bezeli olduğu son zamanlarda çıkan parçalardan anlaşılmaktadır.

Sivil Mimari

Son zamanlarda yapılan kazılar Ortaçağ Anadohısu'nun sivil mimarisi hakkında geniş bilgi kazandıracak niteliktedir. Kaba taş

ve tuğladan yapılmış bu küçük boyutta saray yapıları zamanla yıpranmışlardır. Kayseri yakınında Argıncık'ta Haydar Bey Köşkü, Erkilet tepesinde Hızır îlyas Köşkü ve Diyarbakır İç Kalesi'nde Artuklu Sarayı kesme taş yapılardır, tik ikisi günümüze değin sağlam kalmışlardır. Dış görünüşleri ile gösterişsiz yapılar olan sarayların içleri stük, fresk ve çini bezeli olduğu kazılarda çıkan duvar kalıntıları ve bezeme parçalarından anlaşılmaktadır.

Konya'da Sultan II. Kıhçarslan'ın (1156-1192) sur kulelerin-den birini genişletip köşk haline getirttiği yapı Alaettin Keykubat tarafından onartıldıktan sonra Alaettin Keykubat adıyla tanınma-ya başlamıştır. Bir tek kare planlı odadan oluşan köşk tuğla konsollar üstüne oturan bir balkonla çevriliydi. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre 1173-1174 yıllarında yapılmış olması gerekiyor. İçi

Konya, Kıhçar&an Köşkü

ve dışı çini kaplı olduğu söyleniyor. Taş kaplama kulede içinde arslan figürleri olan iki tane niş bulunmaktaydı.

Alaettin Keykubat iki önemli saray grubu oluşturmuştur. Bunlardan ilki Kayseri yakınında yapay bir göle dönük üç yapıdan olu-

şan Keykubadiye Sarayı'dır. Bu yapılardan biri gol kenarında üç

beşik tonozlu odadır. Bu yapınm tersane olduğu sanılmaktadır. İkincisi sütunlarla yükseltilmiş kare planlı küçük bir yapıdır. Mescit olabileceği akla yatkındır. Üçüncü yapı uzun dikdörtgen planlı bir oda ile ona bitişik bir mutfaktan oluşur. İkinci önemli saray kalıntısı, Sultanın çizdiği krokiye göre av emiri ve mimarı Sadettin Köpek tarafından Beyşehir gölü kenarında Keykubadiye- Sarayı'ndan 12

yıl sonra, Alaettin Keykubat adına yaptırılan Kubadâbad Sarayı'dır (1236). 1965'de başlanan kazılarda Büyük Saray, tersane ve küçük saray ile birlikte 16 yapı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Büyük Saray 50 x 35 m. boyutlarındadır. Büyük salonla, tuğla döşemeli yüksek taht eyvanı, harem ve konuk odaları ile ana saray bölümünün

önünde güney ve doğudan odalarla çevrili geniş bir avlu bulunmaktadır. Avlu manzaraya dönük geniş bir terasa açılmaktadır. Planlamada dikkati çeken, asimetrik olusudur. Kubadâbad Sarayı'nın tamamlandığı yıl Alaettin Keykubat öldüğünden saray oğlu II. Gıyaseddin Keyhtisrev'e kalmıştır.

Alaeddin Keykubat ayrıca, Antalya Aspendos tiyatrosunun sahnesinde merdiven kulesini de figürlü çinilerle bezeyerek köşk ha-

line getirmiştir. Alaettin Keykubat'ın öteki köşkü Alanya yakınında Alara Kalesi'nin tepesinde yaptırdığı hamamlı kasırdır. Tonoz-

Kubadöbod Sarayı

439

iu bir koridor ile moloz taşla yapılmış, tonoz- bingili iki kubbeden oluşan hamam bölümü figürlü freskleriyle özgün bir yapıdır.

Alaettin Keykubat DÖnemİ'nden sonra yapılan sivil mimari örnekleri Kayseri yakınında Erkilet tümülüsü üzerinde Hızır İlyae Köşkü ve yine Kayseri yakınında Argmcık köyünde Haydar Bey Köşkü'dür. Hızır İlyas Köşkü 10 x 13 m. boyutlarında, mermer oymalı kapısı, düzgün kesme taş duvarı ile sağlam bir yapıdır. Ortada uzun koridor, sağda bir mescit, koridora açık bir mutfak ve merdiven, solda da iki oda ile bir salon bulunmaktadır. Yazıtına göre 1241

tarihlidir. Haydar Bey Köşkü 17x22 m. boyutlarında kesme taştan, mazgal pencereli, kale görünümlü bir yapıdır. 1252 tarihinde yapıldığı sanılan Haydar Bey Köşkü'nde orta koridora odalar açılmaktadır.

Diyarbakır İç Kalesi'nde yapılan kazılarla 13. yüzyıl başlarından kalan bir Artuklu Sarayı aydınlığa kavuşmuştur. Artuklu Sultanı Nasirettin Mahmut'un yaptırdığı bu saraydan bir hamam İle dört eyvanlı bir bölüm ortaya çıkarılmıştır. Dört eyvanlı bölümün ortasında mozayik çini bezeli bir havuz ile eyvanların birinde, havuza kanalla bağlanan, bir selsebil bulunmaktadır. Çıkan parçalar Artuklu Sarayı'nın görkemli görüntüsü hakkında fikir verecek niteliktedir. Suriye mimarisindeki selsebilli ve havuzlu iç avluları

anımsatmaktadır.

Köprü

Kervan yollarının güvenliğini sağlayacak yapılardan biri de köprülerdir, Anadolu'da kervan yolları üzerinde nehirleri geçmek üzere yapılmış köprüler geçit görevi yanısıra anıtsal görünümleriyle ıssız yollarda etkileyici görsel odak noktalarıdır. Bu örneklerin bir bölümü günümüze değin sağlam olarak gelebilmiştir ve bugün de kullanılmaktadır. Anadolu'da 14. yüzyıldan önce yapılmış köprüler özellikle Güneydoğu Anadolu'da Artuklu topraklarında karşımıza çıkar. Artuklu köprüleri tek kemer sistemine dayanmaları açısından Önemli mühendislik denemeleri olarak değerlen-

dirilmeleri gerekir. Dicle üzerinde ahşapla karışık büyük bir kemer-den oluşan Hasan Keyf Köprüsü'nün durumu tartışmalıdır. Bizans ve Roma ya da Artuklu köprüsü olabileceği ileri sürülmektedir. (A.

Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarîsi'nin Gelişmesi,** İstanbul, 1978, s. 279). 1147 tarihli, Silvan yolunda Batman suyunu bir tek kemer ile aşan Malabadİ Köprüsü'nün masif görünüşlü ayakları

içinde odalar yer almaktadır. 1179 yılında Çermik civarında Habur-man Köprüsü de tek kemerli bir yapıdır. 1218 tarihli, Diyarbakır ya-440

kınında Devegeçidi Köprüsü yedi gözlü, kesme bazalt bir köprüdür.

Mardin yakınında Dunaysu Köprüsü (1204) ve Diyarbakır yakınında Ambarçay Köprüsü (1223) Artuklulardan kalan Öteki örneklerdir.

Kaie

Anadolu'da eski yerleşmeler surlarla çevrili birimlerdi. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra eski yerleşmelerin kalelerini elden geçirdiler, onardılar ya da genişlettiler. Savunma amacı ile yapılmış bu yapılar zamanla yıkıma uğramalarına karşın dönemin özelliğini belirtmektedirler. Yapıların üzerinde yazıt bırakma geleneği, Türk Dönemi eklerini ve kimlerin kimlere yaptırttığım belgelemektedir. Kökleri eskilere giden Diyarbakır Kalesi'ne Türk karakterini kazandıran Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçları Artuklu Dönemi'ne

aittir. 13. yüzyıi başında Melik Salih Mahmud'un emriyle tamamlandığı anlaşılan kesme bazalttan yapılma görkemli burçlar yazıt kuşakları ve figürlü kabartmalarla bezelidir. Yazıtında Melih Salih Mahmud'un çizimi üzerine İbrahim bin Cafer ve Yahya bin İbrahim el Sarrafı adlı İki mimar tarafından yapıldığı belirtilmektedir.

Diyarbakır yakınında Molabadi Köprüsü

Diyarbakır Kalesinde, Ulu Beden Burcu

MİMARİ BEZEME

Yöntem ve Türler

Yapı, tarih boyunca, salt insan yaşantısının mekanik gereksinmelerini karşılayacak bir işlevsellik anlayışı ile çözümlenip bırakılmamıştır. Düzenleme, ölçü, oran, modül, simetri, birlik, ritm, uyum, denge ve renk gibi kavramlar yapımn görsel etkisini yogun-

laştırıcı öğeler olarak mimari tasarımda etkin olmuşlardır. Ayrıca tekdüzeliği ve yalınlığı giderici birtakım bezeme türleri mimarlık tarihinin başlangıcından Öteye yapının genel görünümüne katkıda bulunmuşlardır.

Mimari bezeme üç yöntemde uygulanır: 1—Yapım süreci içinde malzemenin doğal renk ve dokusu ile yapım tekniğinin özelliklerinden yararlanılarak yüzeyler üzerinde bezeme etkisi yaratılır.

2— Yapım sürecinden sonra yapım öğeleri başka malzeme ve biçimlerle bezenir. 3— Yapım sürecinden sonra oluşmuş olan yüzeylerde bezeme amacıyla yontma, oyma, kazıma gibi ek işlemler yapılır.

Yapım süreci içinde ortaya çıkan bezeme, taş, tuğla gibi öğelerin almaşık dizilişlerine dayanarak elde edilir. İkinci yöntemde duvar yüzeyleri boyanır (fresk), ya da başka malzemelerle kaplanır (mermer, renkli taşlar, mozayik, çini, alçı mukarnaslar, döşeme kaplamaları). Üçüncü yöntemde sütun kaidesi, gövdesi ve başlığı ile söve, taçkemer, denizlik, çörten, korniş, konsol, pencere doğraması, korkuluk, parmaklık gibi yapı öğeleri değişik biçimlere sokulur. Bu öğeler hem işlev hem de bezeme amacını birleştiren biçimler oluştururlar. Kimi yapı öğeleri, örneğin taçkapılar heykel niteliğinde ta-sarlanabilirler. Bu yöntem taş ve ahşap malzemeye uygulanır. De-

ğişik bezeme tekniklerinin kullanımında çevrede bulunan malzeme olanaklarıyla kültürün etkisi altında bulunduğu ilişkiler söz konusudur.

Orta Asya'dan Anadolu'ya dcğru Türkler'in yaşadıkları yörelerde oluşan mimari üsluplarda yapım teknolojisinin gelişmesine ko-

şut olarak mimari bezemede de bir gelişme izlenir. Göçebe toplumun yapısı olan çadırların halılar ve keçeler ile bezeli oldukları

kaynaklardan anlaşılmaktadır (J. Strogowsky, **Asİens BİldendeKiıast,** Augsburg, 1930 s. 167, 176, şek. 153, 155, 156, 162). Pazirik ve Noin-Ula'da çıkan dokumalardaki geometrik örgeler ve düzenler **442**

ile daha geç tarihlerde Türkistan'da mimari bezemede yer alan örgeler ve düzenler arasında benzerlik bezeme geleneğindeki sürekliliği göstermesi açısından ilginçtir.

Türkistan yapılarında yapı malzemesi olarak kerpicin kullanıldığı dönemlerde, birinci aşamada duvar yüzeylerinin önce balçık, sonra düzgün kil sıva ile örtüldüğü, ikinci aşamada ise sıvalı yüzeylerin üzerlerinin bitkisel ve mineral boyalarla bezendiği biliniyor.

Kil ile birlikte hem yapısal hem de bezemesel malzeme olan alçı kullanıma giriyor. Yapı malzemesi kerpiçten tuğlaya geçtikten sonra da alçı bezeme malzemesi olarak Önemini korur. Tuğla üzerine al-

çı bezeme daha erken dönemlerde Sasanilerde uygulanmıştır **(AraIslamica,** 1939, 7, 1, s. 17). Bu tür bezeme bir yandan Araplar, bir yandan da Türkler arasında geniş kullanım olanakları bulmuştur.

Araplar'da Kayru'l-Hayri'l Garbı (728) ve Hırbet-el-Mefcer Sara.-

yı'nda, Türkler'de 9. yüzyılda Samarra'da filizlenir. Daha sonra Karahanhlar, Gazneliler ve Selçuklular mimari bezemede alçıdan geniş çapta yararlanırlar.

Tuğla yapımda Önemli gelişme yapısal malzeme tuğlanın bezemesel malzeme olarak değerlendirilmesidir. Bu nitelikte ilk deneme Samanoğlu ismail Türbesi'ndedir (907). Değişik boyda tuğlaların yatay, düşey ve eğik dizilmeleriyle duvar yüzeyinde desenler oluşur.

Desenler geometrik örge ve düzenlerle gelişir. Tuğlanın yarattığı geometrik bezeme üslubunda yazı şeritleri de dik açılı kûfî yazı ile bi-

çimlenir. Zamanla tuğla örgüler arasında cilalanmış tuğla yüzeyler belirir. Tuğla dizilişiyle oluşan bu bezeme üslubuna terrakota denilen fırınlanmış bezeli seramik plakaların üretilmesiyle çeşitlilik getirilir. Terrakota bezemenin Özelliği geometrik desen dışında çe-

şitli örgelerle istenilen desenin İstenilen boyutta oluşturulabilmesi-dir. Partlar zamanından beri Orta Asya ve Afganistan'da bilinen terrakota bezeme, Ortaçağ'da yine Orta Asya ve Afganistan'da yoğun bir biçimde mimaride uygulanmaya başlamıştır. Bezeli terrakota ve sırlı tuğla üretimi, bir süre alçı bezemenin ikinci planda kalmasına neden olur. Bu malzemelerin alçıya göre daha dayanıklı oluşları ve sırlı tuğlanın yüzeylere değişik bir güzellik katısı, bezeme türü olarak yeğlenmelerinde başlıca etmenlerdir.

11. ve 12. yüzyılllarda sırlı tuğlanın gelişmesi sonucunda mimaride çini kullanımı baslar. Ya küçük mozayik parçalarının dizilmeleriyle desen çıkarılır ya da çeşitli tekniklerle desenlenmiş çini levhalar yapı yüzeyine kaplanır. Sırlı tuğla İsa'dan önceki yıllarda Mısır, Mezopotamya ve İndüs vadisinde görülür. Daha sonra Ahamenid ve Partlar'da rastlanır. Sasaniler'de devam etmediği anlaşılıyor. İslâm Mimarisi'nde sırlı tuğla ve çini örneğine Samarra kazı-

larında beyaz sırlı, koyu kahverengi, kırmızı, yeşil, sarı ve turuncu renkte perdahlı kare çinilerle karşılaşılıyor (D. Wilber, Ars Islamica, cilt: 6, İ, s. 21; F. Sarre, Die Keramik von Samarra, Berlin, 1925, s. 50, 54), Yine 9. yüzyıl ortalarında Tunus Kayrevan'da Sidi Ukba Camisi mihrabında da çini kullanımı görülüyor. 200 yıllık aradan sonra 11. yüzyıldan öte İran, Türkistan ve Afganistan'da Gazne ve Selçuklular'da yapının içinde ve dışında geniş çapta kullanılmaya başlanır 11. yüzyıldan kalan Damgan Meseid-i Cuma Camisi'nin minaresi çini bezemeli ayakta ilk yapıdır.

Gazneli Mimarîsi'nde yukarıda belirtilen bezeme türleri dışında fresk ve mermer kabartmalarla yapılar bezenmiştir. Bu örnekler İslâm saraylarının mimari bezemesinin figür programı için önemli birer kaynak olmuşlardır.

Suriye, Azerbaycan ve Anadolu yörenin geleneksel malzemesi olan taşı oyarak zengin bir bezeme sözlüğü geliştirmişlerdir. Suriye aynı zamanda değişik renkli taşların geçmeli geometrik düzenlemeleriyle ilginç bîr bezeme türü yaratmıştır. Suriye kaynaklı olan bu tür bezeme Mısır ve Anadolu'da benimsenmiştir. Konya Alaettin Camisi, Konya-Aksaray Sultan Hanı gibi Şamlı ustaların çalıştığı

12. ve 13. yüzyıl yapılarında çok renkli geometrik geçmeli bezeme biçimleri kullanılmıştır. Mısır'da kullanımı Eyyubî ve Memluk Mimarîlerinde daha yaygındır.

Türk-İslâm Mimarîsi'nde bezeme belirli bir program içinde uygulanmıştır. Bu programa göre, yapının işlevi ne olursa olsun, belirli yapısal öğeler bezeme alanları olarak değerlendirilmişlerdir.

Taçkapı, pencere, mihrap, tek taşıyıcılar (sütun, ayak, kolon), minare, çörten birincil derecede bezeme alanlarıdır. Duvar, yapım malzemenin renk ve dokusuyla ya da kaplanarak bezenmiştir. Duvarda ayrıca gofralar, payandalar, sağır kemerler, sütunlar, nişler, silmeler, korniş ve rozetlerle kütlesel hareketlendirme yaratılmıştır. Bu öğeler özellikle türbelerde duvar yüzeyi yontusunu oluştururlar.

Üst yapıda kasnak önemli bir bezeme alanıdır. Geçiş öğeleri tonoz ve küresel bingilerin yüzleri iç içe kemerler ve mukarnas öğeleriyle değerlendirilir. Anadolu'da 13. yüzyılın sonuna doğru Türk üçgeni diye adlandırılan üçgensel prizmatik öğelerle kasnak yöresi oluşturulmuştur. Örtü içte tuğla yapımda çark-ı felek, zigzag gibi dizilmelerle bezenir, taş yapımda ise yıldız tonoz, mukarnas öğeleriyle biçimlenir.

444

Bezeme Örgeleri

Türk Mimarîsi'nin bezeme sözlüğünü oluşturan örgeler soyut, doğal, yapısal ve belgesel olarak dört grupta değerlendirebilir. Soyut örgeler üçgen, dörtgen, baklava, çokgen ve çok köşeli yıldızlarla oluşan geometrik biçimlerdir. Bitki, hayvan ve insan figürleri do-

ğal örge grubunu oluştururlar. Yapısal örgeler sütun, sütun başlığı, kemer, korniş, silme gibi öğelerdir. Belgesel örgeler ise yapım ve onarım tarihini, yaptıranı ve yapanı belirten yazıtlar ve dinsel içerikli kutsal sözlerin aktarıldığı yazılardır.

Örgeler ya tekdüze yinelenerek ya da gruplaşarak bir sonsuz düzen kurarlar, ancak yapıda betimlenen sonsuz düzenin mikro ölçekte çerçevelenmiş bir parçasıdır. Örgeler ve örgelerle oluşturulan düzenler yapının ana çizgilerine, mimari öğelerin biçimlerine ve yapının yüzeyine bağlı kalarak mimarî ile bütünleşirler. Yüzeye bağlı kabartma niteliğinde olan mimari bezeme hiç bir zaman yapının gövdesinden ayrılarak Gotik, Barok ve Hint mimarilerinde olduğu gibi yontusallaşmaz.

Örgeler dikdörtgen alanları, kemer içlerini ve çerçeve bordür-lerini doldururlar. Soyut da olsalar doğal da olsalar geliştirdikleri kompozisyon her zaman geometrik bir şema ile dengelenir. Mimari bezemede örge sayısı sınırlıdır, ancak ayrıntıda farklılaşmalarla çeşitlilik yaratılır.

Geometrik Örgeler: Geometrik örgelerin yüzeysel ve uzaysal iki uygulama biçimi vardır. Birincisinde geçme adını verdiğimiz hasır örgüsü gibi bir alttan bir üstten birbirini kateden şeritlerle geometrik biçimler oluşur. Bu tür bezeme Hititler'den bu yana değişik kültürlerde uygulanmıştır. Antik ve Bizans sanatlarında da kullanılan geometrik örgeler Kelt ve Germen kavimlerinin asal bezeme örgeleri olmuşlardır. Türk Mimari Bezemesi'nde en çok'kullam-

lan çokgen ve çok köşeli yıldızlardır. Ana biçimleri tuğla yapımda ve ahşap işçiliğinde oluşmuş olan geometrik geçmeler tezhip sanatında da geliştirilerek karmaşık bir yapıya sahip olmuşlar, Anadolu Türk ve Memluk Mimarileri'nde en olgun örneklerini vermişlerdir.

Geçmelerin ilginç bir düzenlemesine Suriye'de Zengi Mimarisinde Halep ve Musul yapılarında karşılaşırız. Bu örneklerde çift renkli mermer kakma olarak kemer etrafında birbirinin içinden geçerek örülen şeritler köşelerde dirsek oluştururlar ve kemer tepesinde dü-

ğüm biçiminde yuvarlak bir ilmekle dolanırlar. Halep'te Meşhed-el Hüseyin, Şeh Batiye, Sultaniye, "Şam'da Çakmakiye gibi yapılarda bu tür kemer bezemelerinin değişik düzenlemeleriyle karşılaşırız.

445

Anadolu'da Konya Alaettin Camisi, Karatay Medresesi, ve Konya Sultan Han taçkapılarında da Suriye etkisi ile bu kemer

bezemesi yinelenmiştir.

Geometrik örgelerin üç bojoıtlu prizmatik öğelere dönüşerek uzaysal biçlmlenmeleriyle oluşan mukamas diye adlandırdığımız bezeme türü tslâm Mimarisine özgüdür. Özünde bezeme öğesi olmasına karşın mimari Öğelerin bir geometrik biçimden bir başka geometrik biçime dönüşümünde görev alışıyla yapısal öğe olarak da de-

ğerlendirilebilinir, örneğin sütun başlıklarında. Küp alt yapılı bir hacmin kubbe İle örtülmesinde, geçiş yöresinde tonoz bingi ve küresel bingilerde gereken biçimde çoğalmalarla hem bu yöreyi bezer, hem de kareden kubbenin çember tabanına geçişe katkıda bulunur.

Sütun başlıkları ve geçiş öğeleri dışında mukamas kapı ve pencere nişi Örtülerinde, mihrap nişi örtülerinde, eyvan örtülerinde, kornişlerde, minare şerefelerinde, çeşme yalaklarında, sokak köşelerinde, mezar taşlarında sürekli kullanılmış bir bezeme Örgesidir.

Türkistan, îran ve Irak'ta, tuğla malzeme iskelet üzerine mukamas alçı ile yapılmıştır. Büyük eyvan örtülerinde iri alçı mukamas öğeleri tuğla alt yapıya ahşap direklerle asılacak tutturul-muşlardır. Mukamas sisteminin İlkel örneğini Tim'deki Arap Ata Türbesi'nin (978) geçiş öğesinde buluruz. Merv'de Sultan Sencer Türbesi'nde (1157) daha gelişmiş bir sistem denenmiştir. 1094 tarihli, Irak'ta, İmam Dur Türbesi mukarnash bir kubbe ile örtülür. îran'

da Sin Mescidi Türbesi'nde mukamas öğeleri kubbede kullanılır.

Meraga'da Kümbed-i Kabud'da (1196-1197) dış kütleyi hareketlen-diren bir öğe olarak yer almıştır. Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'

da mukamas bezeme taşa yontulmuş ve zengin kompozisyonlar geliştirilmiştir. Anadolu'da kubbede kullanımı Erzurum Ulu Camisi, Erzurum Yakutiye ve Van Ulu Camisî'nde olmak üzere sınırlıdır.

Ancak taçkapı niş örtüsünde, 1190 tarihli Alay Han'da ilk kez de-nendikten sonra sürekli kullanılan bir öğe olmuştur. Anadolu'da geliştirilen 5 tip kompozisyonda sürekli bir tasarım gelişmesi dikkati çeker (A. ödekan, **Osmanlı öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnash Portal Örtüleri,** İstanbul, 1977).

Bitkisel örgeler: Türk-İslâm bezemesinde en çok kullanılan bitkisel bezeme örgeleri palmet, runrf, lotus ve akantustür. Bu öğelerin birleşimiyle geliştirilen kompozisyonlarla dikdörtgen bezeme alanları ve çerçeve bordürleri bezenir. Kompozisyonun seması geometriktir. Bitkisel örgelerin Üslubunda, şematik stilizasyondan do-

ğalcı yaklaşıma doğru gelişen bir çeşitlilik görülür. Şematik stilizasyonda, bitki ana çizgileriyle yalın olarak tanımlanmıştır. **Ban** ör-

446

neklerde bitkinin doğal görünüşünün canlandırılmasına eğilim sezilir, örneğin Divriği Külliyesi'nde (1228-1229).

Türk-tslâm mimari bezemesinde en çok kullanılan bitkisel örgeler palmet ve rumîdir. Palmet üç bölümlü bir Öğedir. Sasanî döneminde palmet stilize edilmiş ve Selçuk'ta klasik üç bölümlü biçimini almıştır. Hargirt Nizamiye Medresesi'nde 11. ve 12. yüzyıllar-dav Zengi devri Şam ve Musul yapılarında değişik biçimlerde görülür. Ancak Anadolu'da giderek çeşitlilik çoğalır ve bazı örneklerde ana biçiminden uzaklaştığı dikkati çeker. Kiminde yelpaze gibi açılır, kiminde zambak kuşu, akant yapraklı olur, çok bölümlere ayrılır. Divriği Külliyesi'nde ve 13. yüzyılın ikinci yarısında, Sivas, Erzurum yapılarında zengin, düş ürünü olan palmet çeşitlerine rastlarız. Rumî Örgesi, palmetin yarısından türemiştir. Çatallı ve ucu sivri yapraklıdır. Anadolu ve Musul örneklerinde çok karşılaşılır. En basit şematik çiziminde uzun ve kısa yaprakların uçları birer spiralle biter. Bazen iki yaprağın birleşim yerinde bir damla yer alır, örne-

ğin Divriği Batı Portali'nde. Rumî yüzeysel bezemede kıvrak çizim-leriyle yüzeyde hareketi oluşturan en önemli öğedir. Palmet-rumî

bezemesinde, palmetler durağan dolgu değerler, rumîler ise hareket değerleridir. Kimi yerde yapraklar acayip biçimde uzar ve biçimler arasındaki ilişkiyi uyumlu bir biçimde kurar, kimi yerde biçim bozplmalarıyla organik karakterlerini yitirip geometrik bir örgeye dönüşürler.

Lotus Ön-Asya ve Antik dönemden öteye sanat çevrelerinde kullanılan bir bezeme örgesidir. İslâm Sanatında da palmet-lotüs frizi olarak sürekli karşılaşılır. Samarra alçılarında eğik kesim tekniğinde

borazan biçimini alırlar. 10. yüzyılda İran'da Samarra C üslubunun devamı olarak görülür. Merv'de Sultan Sencer Türbesi'nin al-

çı bezemeleri arasında palraet-lotüs dizilisi vardır. Divriği Ulu Camisi'nde büyük öğelerin dolgularındadır. Bazen lotus ve palmet birbirine benzer. Üzerinde spiralleri olur.

Antik yaprak biçimi olan akantus Türk-îslâm Mimarîsi'nde daha çok sütun başlıklarında ya da kornişlerde kullanılır. Antik geleneğin yoğunlaştığı yörelere, Suriye ve Anadolu'ya özgü bir bezeme örgesidir. Ancak Anadolu'da antik biçiminin doğal görünümÜnüxjyitirraiş, şematize olmuştur.

. Palmet, rumî, lotus ve akantus dışında hurma, nar, enginar, (

Zambak, kıvrık dal, hayat ağacı bitkisel bezeme sözlüğünün sürekli olmayan fakat yer yer karşılaşılan Öğeleridir.

Figürlü Örgeler: Türkler İslâmlığı benimsedikten sonra mimari bezemede hayvan ve insan betimlemelerinde azalma olmuştur^

447

İslâm öncesi döneminde Orta Asya'da İ.Ö.7. yüzyıldan öteye zaman-dizimsel gelişimi belirlenebilen gelişmiş bir figür betimlemesi gelene-

ği bulunmaktadır. Karadeniz'den Çin'e, Altaylardan Kuzey Sibirya'ya değin uzanan alanda, Avrasya steplerinde gelişmiş olan Roztovzeff'in Hayvan Üslubu olarak adlandırdığı göçebe sanatında, üslubun oluşmasında geometrik bezemenin yanı sıra, özellikle hayvan örgesinin önemli bir yeri vardır (M. Roztovzeff, The Animal Style in Southern Russia and China, Princeton, 1929). Step Sanatı adı altmda da değerlendirilen bu sanatın önemli bir grubunu İskit Sanatı

oluşturur. İslâm dini Türkler arasında yayılmadan önce, Î.Ö.3. yüzyıl - I.S.3. yüzyıl arasında Hunlar'da, I.S.9.-10. yüzyıllarda Volga ve Tuna Hunlan'nda ve 10,-11. yüzyıllarda Karluklarda göçebe sanatı

yaşamıştır.

Avrasya Hayvan Üslubunda en çok rastlanan hayvanlar kurt, kaplan, geyik, ejder, horoz, yırtıcı hayvanlar ve kuşlardır. Ayrıca insan ve hayvan kılıklı fantastik hayvanlar, örneğin kanatlı kaplan (klasik griffon) görülmektedir. Bu hayvan figürlerinde, hay-vaîîfiyi tanımaktan ileri gelen güçlü bir stilizasyon dikkati çeker. Biçimler

arasında hareketli çizgiler yüzeyi dolanır. Çok küçük bir alanda iki hayvanın savaşı dinamik bir anlatımla biçimlendirilir. Çok kere bir hayvan başka bir hayvanla birleşir. Gövdenin parçalarını defor-me etme ve geometrik biçimlere dönüştürme, spiraller ve volutlar-la (düğümlerle) bezeme, gövdede bezeyici benekler kullanma, S bi-

çiminde kıvrımlar oluşturma, biçimleri Özet haline getirme bu üslubun genel özellikleridir. Silahlarda, av araçlarında, at takımla-rında, çadırlarda, tahta, kemik, boynuz, bakır ve keçe malzeme üzerine figürler işlenmiştir. Bu göçebe üslubunun esin kaynağı Şaman dini, büyü ve tılsımdır. Şaman inançları ve töreleriyle ilgili figürlerin arkasında karmaşık bir simgeler hazinesi yatmaktadır. Bu simgelerin Türkler İslâm dinini benimsedikten sonra da yaşadığı-nı ikonografik çalışmalar belgelemektedir. Geleneğin köklü oluşu, İslâm dininin Ortodoks inancına karşm, ana kaynaktan uzakta olan bir sanat üslubunun içinde de yaşamasından anlaşılmaktadır.

Budist ve Maniheist dinlerin etkisi ile insan betimlemelerinin varlığını Orta Asya'dan zamanımıza kalan Örnekler sergilemektedir. Toprakkale, Balahk Tepe (5.-6. yüzyıl), Varahşa (7. yüzyıldan önce), Pençikent (7.-8. yüzyıl), Hoca (9-10. yüzyıl), Bezeklik (9-10.

yüzyıl), Tung-huang, Turfan (6-7. yüzyıl) duvar resimleri, dinsel ve mitolojik konular dışmda törenlerin ve günlük yaşantıların canlandırıldığını gösteren Önemli kalıntılardır. Balahk Tepe duvar resimlerinde figürler ikili ya da üçlü gruplar halindedir. Çoğunun elinde kâse bulunmaktadır. Erkekler kaftan giymiştir ve sağ yakaları

448

üçgen biçiminde açılır. Kadınların omuzlan üzerine pelerin yerleştirilmiştir. Kadınlar ve erkekler bağdaş kurmuşlardır. Erkeklerin ayakları gözükmekle birlikte kadınların ayaklan pelerin altında kalmıştır. Varahşa duvar resimleri Varahşa sarayının kırmızı oda, do-

ğu odası, batı odası diye adlandırılan yerlerindedir. Bu yapıda fan-

tastik hayvan resimleri ile fil ve at üzerinde süvarilerin aslan ve kaplanla savaşını gösteren ilginç konular yer alır. Geriye ok atan süvari figürü, Türk süvarilerinin geriye ok atışları ile ilgili bilgileri kanıtlamaktadır. Pençikent*te duvar resimleri dışında birçok ağaç

ve kil heykel ile seramik ev eşyalan bulunmuştur. Pençikent duvar resminde halk arasında yaşayan masallardan, destanlardan esin-lenmeler yer almaktadır. Bu resimler arasında bir tabloda, üvey annesinin büyüsü ile tutsak olmuş bir genç kızı ağaçtan kurtaran bir kahraman görülmektedir. Bir başka yerde altın yumurtalar getiren mutluluk kuşu yer almaktadır. (M. Cezar, **Anadolu** Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, ist. 1977, s. 259) Pençikent duvar resimlerinde portre sanatının da geliştiği görülür. Orta Asya duvar resimlerinin bir bölümünün Kuşan devri yapıtı olduğu bilinmekle birlikte, bu resimleri yapanların etnik kökenleri henüz çözülmüş de-

ğildir. Ancak burada önemli olan, Türklerin belirli bir resim sanatı geleneğinin var olduğu bir yörede yaşamış obuaları ve bunlann daha sonraki sanat dönemlerinde izleri bulunuşudur. Örneğin Balalık Tepe'de bağdaş kuran ve elinde kâse tutan erkek figürleri. Kubadabad Sarayı duvarlarındaki çini levhalarda yer alan bağdaş kurmuş erkek figürleriyle it&rşüaşürılabilir. Her ne kadar erken dönem duvar resmi Kuşan, HÎoğd, Tokar, Türk, Çinli, Tibetli, Part devri İranlısının yapıtlan sayılabilirse de, 9. yüzyıldan sonra bu yöreler-

Hoço, Mozordoğ'do bulunmuş Uygurtara ait bir e/ yoımasmdaki hayvan desenleri

de Türk nüfusunun yoğunlaşması ve politik gücün Türklerin eline geçmeye başlaması, duvar resminde Türklerin etkinliğinin çoğala-bileceğini akla getirmektedir.

Türkler İslâmlığı benimsedikten sonra Orta Asya betimleme geleneğinden farklı bir gelenekle karşılaştılar ve bu gelenek mimari bezemenin niteliğini etkiledi. Doğal örgeler içinde insan ve hayvan figürü betimlemesi azaldı, onun yerine bitkisel ve geometrik bezeme çoğaldı. Kuran'da figür yasağı olmamakla birlikte, zamanla, yanlış yorumlamalar batıl bir inancın yerleşmesine neden oldu.

Kuran'da Tanrı ve put betimlemesinin yasak olduğu belirtilmektedir. Hadislerde ise hareket edenin hareketsiz bağlanmasının doğru olmadığı söylenmektedir (9. yüzyıl). Bu düşünceler özellikle dinî

yapılardan figür betimlemesini kaldırmıştır. Konut, saray, kervansaray, kale gibi sivil yapılarda figür betimlemesi erken dönemlerden öteye sürmüştür. Cami dışındaki dinî yapılarda, örneğin Divri-

ği Külliyesi'nde, Sivas Gökmedrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese'de figüre az da olsa yer verilmiştir. Yerleşmiş figür yasağı inancına karşın, Sincar'da Musul Atabekler zamanından kalma taş mihrap üzerinde figürlü çerçeve bordürü zaman zaman genel kuralın dı-

şına çıkıldığını gösterir. 8. yüzyılda Antik ve Sasanî figürlü kabartmalar Emevî ve Abbasî saraylarının bezemelerini etkilemiştir. Daha sonra Gazne ve Büyük Selçuklularla birlikte Orta Asya üslubu figür betimlemesi yaygınlaşmıştır. Figürlü konular sarayla ilgili av, dans, polo, çalgı sahneleri, içki âlemleri; tahta oturan hükümdar ya da saray ileri gelenleri; ayakta dizili muhafızlar ve hizmetkârlar; İran edebiyatından alınan aşk ve kahramanlık konuları; gezegen ve burç betimlemeleri; sembolik, tılsımlı, olağanüstü kuvvetleri olduğu sanılan sfenks, siren, çift başlı kartal, ejder; tavus, arslan, kartal gibi sembolik hayvanlardır (G. öney, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ank. 1978, s. 31). Bu konular belirli bir ikonografik programla ahşap, seramik, metal, fildişi malzemeyle el sanatlarında saray ve zengin çevrelerin kullanma eşyalarında, taş, alçı, ahşap, metal gibi malzemeyle mimari bezemede, Gazne, Büyük Selçuklu, İlhanlı ve Anadolu saraylarında yer alırlar.

tnsan figürü Balahk Tepe duvar resminde, Kubadabad Sarayı

çinilerinde, Cizre Köprüsün'de ikizler burcu kabartmasında (1164) olduğu gibi bağdaş kurmuş olarak gösterilir. Anadolu'daki kabartmalar şematize edilmişlerdir. Kubadabad Sarayı'ndaki badem gözlü, ince burunlu, küçük ağızlı, uzun saçlı figürler Orta Asya figürleriyle benzerlik gösterirler. Başlarında üç dilimli baslık, ellerinde kimi yerde sonsuzluk ve bereket simgesi olarak haşhaş dalı, nar meyvası tutarlar. Kimi yerde de yaptıkları işi belirten çalgı âleti, 450

gergef, şahin bulundururlar. Bağdaş kuran insan Cizre Kalesi'nde olduğu gibi balık, akrep, yengeç, terazi, ikizler gibi burç simgeleri i]e birlikte yer alırlar. İnsan, Sivas Şifahanesi'nde (1217) ana eyvan kemer köşelerinde büst ya da rozet biçiminde betimlenerek ay ve güneşin simgesi olabilir. Aslanla birlikte güneşi, boğa ile birlikte ayı

simgelerler. Benzer nitelikte simge Niğde Alaettin Camisi (1223) ve Divriği Şifahanesi'nde (1228-29) de kullanılmıştır. Kimi durumlarda bu simge bir sultan arması yerine de geçebilir. Sultan II. Gıyasettin paralarına insan büstü güneş simgesi olarak basılmıştır. Aynı örge Sultan II. Gıyaseddİn'in döneminde yapılmış tncirhan'da da bulunmaktadır.

Gezegenler Şaman kültüründen kaynaklanan, öbür dünya ile ilgili simgelerdi. Şaman kültüründe davullarda, giysilerde, çadırlarda ayı, güneşi ve gezegenleri simgeleyen rozetler ve pullar bulunmaktavdı. Orta Asva kavimlerinde ay ve güneş totem sayılırdı.

Termİz Sarayı alçı süslemelerinde kanatlı aslanlar İslâm öncesi bir simgenin İslâm sanatı içinde yaşayışını göstermesi açısından ilginçtir. Niğde Alaettin Camisi (1223) ve Divriği Şifahanesi'ndeki (1228

-29) insan başı biçiminde rozetlerin de ay ve güneşi simgeledikleri düşünülebilir. Konya Karatay Han kapısında (1240), maske biçiminde ihsan başları yüzeysel bezemenin arasına saklanmıştır. Orta Asya Türk kavimlerinde av geleneği Anadolu'da mezar taşlarında ve alçı, çini malzeme île s^ray mimarisinde yaşamıştır. Diyarbakır Kalesi'nde Melikşah Dönemf nden (1089-90) kalma kabartmalarda av sahneleri canlandırümıştır. -""

İnsan figürü dışında hayvan figürleri aslan, kartal, ejder, boğa, balık, geyik, tavşan, kuş gibi hayvanlar iyilikle kötülüğün, aydınlıkla karanlığın, bereketin, sonsuzluğun, güçlülüğün ve evrenin simgesi olarak birinci derecede saraylarda, sonra kale, kervansaray, medrese, cami, türbe ve mezarlarda kullanılmışlardır (G. öney, **Anadolu Selçuklu MimarİBİnde Süsleme ve El Sanatları,** Ank. 1978, s. 37-57). Diyarbakır Ulu Camisi portalinde boğa-aslan savaşı, Konya Kalesi'nden çift başlı kartal kabartmaları ile çift başlı ejder (Konya İnce Minareli Medrese Müzesi), Kayseri-Sivas Sultanhanı'

nın köşk mescidinde çift ejder kabartması Anadolu'da gelişmiş olan zengin hayvan figürü kabartmalarından birkaç örnektir. Hayvan figürleri ayrıca Sivas Gokmedrese kapısı kilit taşmda olduğu gibi Türk-Çin hayvan takvimim de yansıtırlar. Türk-Çin hayvan tak-viminde her yıl bir hayvanı ifade eder. Hayvan dizesi yıllara göre: 1— Sıçan ya da fare, 2— Sığır, öküz, boğa ya da inek, 3— Panter, Aslan ya da Tilki, 4— Tavşan, 5— Ejder, kertenkele, zürafa ya da kuş, 6— Yılan, 7— At, 8— Koyun, oğlak ya da koç, 9— Maymun, in-

Sivas Gökmedrese hayvan başlan

Diyarbakır Ulu Cami portolinde boğa - aslan savaşır» gösteren kabartma

Konya KahsFnde çift başlı kartal kabartması

san, 10— Tavuk ya da horoz, 11— Köpek ya da balıkçıl, 12— Do-muz ya da yabandomuzu, keçidir. Gazne, Eyyubî, İran, Büyük Sel-

çuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı yapılarında Türk-Çin hayvan takvimi ile ilgili hayvan kabartmalarına rastlanır. Çardak Han^e Aksaray Sultan Hanı kabartmalarında hayvan figürleri bucç hay-

vanı olarak betimlenmişlerdir. İnsan ve hayvan figürleri arasında fantastik yaratıklara, Örneğin Burdur Susuz Han portalinde melek

Erzurum Cifte Minareli Medrese kapısında çift ba$lt kartal, palmiye ağacı ve ejder kabartması

figürlerine ve Kubadabad Sarayı buluntularında sfenks ve sirenlere de yer verilmiştir. Siren ve sfenksler yapı koruyucuları, uğur getiren yaratıklar olarak değerlendirilirler.

Figürlü örgelerle bitkisel Örgeler bir araya gelerek hayat ağacı konusunda çarpıcı kompozisyonlar oluştururlar. Şaman kaynaklarına

göre hayat ağacı dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir.

Hayat ağacı Şamana yeraltı ve gökyüzü gezisinde merdiven görevini yüklenir. Yakut Türkleri göğün direği sayılan sırıklar üzerine ağaçtan yapılmış çift başlı kartallar koyarlar ve bu sırıkların üzerine merdiven gibi enlemesine ağaçlar çakarlardı. Bu ağaçların sayısı

göğün katlarını simgelemek üzere 7 ve 9 olurdu. Yine Şaman, doğ-madan Önce kuş biçiminde hayat ağacının dallarında olurdu, ya da bu kuşlar Şamana gezisi sırasında eşlik ederlerdi. Şaman ejderler ve tılsımlı hayvanlar tarafından korunurdu. Anadolu kabartmalarında hayat ağacı, insan ve hayvan figürleriyle birlikte simetrik betimlenir.- İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan Nusaybin'den gelme Artuklu dönemi (12. yüzyıl) bir taş kabartmasında uzun bir dal biçiminde hayat ağacının altında bekçi olarak eli mızraklı iki adam, üstte iki aslan, tavus ve bağdaş kuran insan, rozet ve kartal figürleri yer alır. Erzurum Çifte Minareli Medrese'de (13. yüzyılın sonu) ağacın altında bekçi olarak ejder figürleri vardır. Tepede çift 453

bash kartal bulunur. Hayat ağacına dallar arasına narlar yerleştirilmiştir. Bu örnekte nar, bir Önceki örnekte tavus kuşları İslâm inancının simgeleridirler ve cenneti simgelerler.

Soyut bezeme ile doğal bezeme arasında estetik açıdan görsel çeşitliliği yaratan yazı, Türkler İslamlığı benimsedikten sonra geli-

şen bir bezeme öğesidir. Yazıt ya da âyetlerden sözler yapının belirli yerlerinde aynı zamanda bir iletişim aracı olarak yer alır. 14.

yüzyıla değin iki tür yazı mimarı bezemede yaygındır: 1— Kufi, 2 — Nesih. Her ikisinin de çeşitli biçimleri vardır. Kûfî yazıda harfler dik açılıdır. Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklularda tuğla yapımla birlikte kûfî yazı gelişmiş, Anadolu'da ise yaygınlaşmış, tuğla yapım dışında taşa ve mozayik çiniye de uygulanmıştır.

Yalın, örgülü, çiçekli, Örgülü ve çiçekli, geometrik olmak üzere çe-

şitleri vardır. Sengbest Aslan Cazip Türbesi'nde çiçekli, Sivas Şifahane Türbesi cephesinde örgülü, Konya Karatay Medresesi'nde örgülü ve çiçekli kűfî yazı çeşitleri görülür. Çay Taş Medrese'de kűfî harflerin uçları kuş başını andırır. Konya Karatay Medresesi'

nde köşe bingilerde Allah, Muhammed ve ilk dört halife adı geometrik olarak yazılmıştır. Suriye ve Irak Atabeyleri zamanında taş

mimaride nesih yazı geliştirilmiştir. Anadolu nesih yazıyı benimsemiş, kufi yazıyı da kullanmakla birlikte, nesih yazıya daha fazla yer ayırmıştır. Yazıtlar genellikle nesihtir. 13. yüzyılın ortalarına değin yazı daha çok yazıtlarda yer alırken 13. yüzyılın ikinci yarısında Konya İnce Minareli, Sahip Ata ve Karatay medreselerinde olduğu gibi kapı kompozisyonunun asal öğelerinden biri olmuştur.

Karahanlı ve Büyük Selçuklularda İse başlangıçtan öteye kapı kompozisyonlarının önemli bir öğesidir, örneğin Özkent Türbelerinde ve Ribat-ı Şerifte yazı şeritleri geniş yer tutarlar.

Yazı, mimaride daha çok bir bordur örgesi olarak yer alır. Kimi yerlerde Özellikle geometrik kûfîli yazılarla geniş dikdörtgen ya da üçgensel alanların dolgusudur. Yapı programı içinde kullanım alanı

kapı, mihrap ve eyvan kemeri çevresidir. Sivas Çifte Minareli Medrese'de olduğu gibi, duvar nişi bezemesi içinde de yer alabilir.

Yapısal bezeme öğesi olarak silmeler, kornişler, konsollar, çörtenler, tek taşıyıcılar biçimleri ile yapının estetiğine aynca katkıda bulunmuşlardır. Mimari öğelerin bilinçli olarak yontusal bakımdan değerlendirilmeleri daha çok taş yapımda ortaya çıkar.

Silmeler taş yüzeylerin hareketlendirilmesinde kullanılır; düz, kaval (dış bükey) ve oluk (iç bükey) silmeler, yerine göre tek ya da bîr takım oluşturacak biçimde taşa profil verirler, özellikle mermer üzerinde, Ağzıkarahan iç kapısında olduğu gibi, titiz işçilik gösterirler. Düz, kaval ve oluklu silme gibi yalın görünüşlüler dışmda 454

burmalı, zikzaklı, yarım yıldızlı biçimleri de yaygındır. Suriye'de de görülmesine karşın silme türlerinin geliştirildiği ve zenginleşti-rildiği yer Anadolu'dur.

Bezeme niteliğinde korniş ve konsollara kapı ya da eyvan iç yan duvarlarında ve raukarnaslı niş örtülerinde rastlanır. Kaval ve oluk silmelerin bir takım oluşturmalanyla ya da mukamas Öğeleriyle biçimlenirler.

İşlevi çatı suyunu boşaltmak olan çörtenler, biçimleri ile Anadolu Türk MİmarÎsi'nde çarpıcı yapısal öğeler olmuşlardır. Kübik bi-

çimlenmiş olabilecekleri gibi bir aslan, ejder başı biçiminde de tasarlanmışlardır. Bu tür çörtenler antik gorgonları anımsatmakta, kor-kutucu görünüşüyle dikkati çekmektedirler. Çörtenlerde nazarlık inancının yaşayabileceği akla gelmektedir.

Tek taşıyıcılar, sütunlar ve ayaklar, iç mekânın doluluklar! ölâ-rak biçimsel açıdan sorun yaratan öğelerdir. Anadolu Türk Mimarisine değin, Karahanhlar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da tek taşıyıcılar Örtüyü destekleyen kare, haç ve çember kesitli düşey öğeler olarak görevlerini yerine getirmekteydiler. Anadolu. Türk MİmarÎsi'nde iç mekân çözümlenmesi bilincine koşut olarak ayak ve sütunların biçimsel tasarımına önem verildi ve Divriği Ulu Camisi'nde görülebileceği gibi, yapısal öğeler kaideleri, gövdeleri ve sütun başlıklarıyla yontusal değerler kazandılar.

Sütunlar, yalnızca bezemesel öğe olarak da Karahanlı Mimarisinden -öteye çok kullanılmışlardır, özkent Türbelerinde kaidesiz, çember kesitli ve vazo başlıklı sütunçeler (köşe sütunları) dik açılı

köşe dönüşünü yuvarlatmaktadırlar. îlk kez Özkent Türbelerinde karşılaştığımız bu kullanım biçimi İran, Irak ve Suriye'de benimsenmiştir. Anadolu ise zengin biçimler türetmiştir. Gövdeler yalın ya da geometrik ve bitkisel örgelerle kaplı olabilir. Kum saati, ajurlu, zar, mukarnaslı ya da akantus yapraklı başlıklar gövdeyi taçlandırır. 13. yüzyılın ikinci yarısında sütunçelerin bölümleri arasında yapısal ilişki ortadan kalkar ve incecik gövdelerin üzerine, ince iş-lemeli bezemelerle yüklü iri başlıklar yerleştirilir, Sivas Çifte Minareli Medrese'de olduğu gibi.

455

BEZEME TÜRLERİ

Boyalı Bezeme: Orta Asya'da îslâmiyet yayılmadan önce Budist ve Mani dinlerine dayalı bîr kültür ortamında tapınak ve saray gibi önemli yapılarda uygulamalarım gördüğümüz duvar resmi, geniş bir bölgecje figürlü bezeme olarak zengin örnekler vermiştir.

Bu örnekler Doğu Türkistan'dan başka Mançurya ve Horezm'e doğru uzanan bölgede, Özellikle ticaretin ve kent yaşamının geliştiği kervan yolları üzerinde izlenir. Budizm ve Mani dinlerinin uzun süre yaşadığı Doğu Türkistan'da örnekler batıya göre de çoktur. Bu resimlerde en çok dinsel ve mitolojik konular işlenmiş, bunun dı-

şında törenlere ve günlük yaşamla iligili konulara da yer verilmiştir.

İ.Ö.I. yüzyıla tarihlendirilen Horezm Koy-Kınlgan Kale kazılarında bulunan fresk parçaları bu tür bezemenin Orta Asya'da

eskiliğini kanıtlayan önemli belgelerdir. Termiz'in 15 kilometre Ötesinde bulunan Balalık Tepe şatosundan kalan duvar resimleri I.S.

5. ve 6. yüzyıllara aittir. Kırmızı, san, siyah ve kahverenginin kullanıldığı bu resimlerde kadın ve erkek yüzleri yuvarlak ya da yuvarlağa yakın, genellikle dörtte üç oranında dönük betimlenmişler-

dir. Orta Asya resim sanatı için genel kural olan bu özellik daha sonraki yüzyıllarda, örneğin çini sanatında, izlerini sürdürecektir.

Batı Türkistan'da en zengin (Juvar' resmi Örnekleri Afrasiyab, Pencikent ve Buhara yakınlarında Varahsa'da görülür. Resim sanatının geliştiği en Önemli bölge Doğu Türkistan'dır. 6. yüzyıldan Öteye Tun-huang, Hoca, Sorçuk, Bezeklik, Turfan, Murtuk, Kara-hota Uygur kentlerinde duvar resmi kalıntıları bulunmaktadır.

Orta Asya duvar resmi Kuşan, Soğd, Tohar, Türk, Çin Tibet, Tabgaç sanatçılarının paylaştığı geniş bir etnik grubun ürünüdür, însan tiplerinde çeşitlilik, yörenin etnik yapısını kanıtlayan önemli belgelerdir. Çin, Hint ve Helenistik etkiler altında bölgelere göre farklılıklar olmakla birlikte, Orta Asya duvar resmi kendine özgü

gelişme göstermiştir. Bu resimlerde atlı kültürün izleri yansır. Uygur resimlerinde ise dinsel yön ağır basar.

Uygurlarda duvar resimlerinin üç kat alçı ve mermer kireç karışımı bir sıva duvara sürüldükten sonra yapıldıkları saptanmıştır.

456

Sıvanın içine ot, kıl, paçavra parçaları da karıştırıldığı görülmektedir. Resim duvara işlenirken kâğıt patronlardan yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

İslâm dini benimsendikten sonra Orta Asya duvar resmi geleneği Karahanlılar'da Termiz Sarayı ve Gazneliler'de Leşker-i Pazar Sarayı duyarlarında sınırlı olarak yaşamıştır. Ancak duvar res-minin alçı sıva üzerine yapılması Islâmiyetten sonra üzerine oyma ya da kalıpla bezeme yapma çalışmalarına temel olmuştur. Boyalı bezeme bu tür alçı (stük) bezemenin renklendirilmesiyle devam etmiştir.

Alçı bezemenin boyanması dışında Anadolu'da taş, sıva-astar

. tabakası ve ahşap üzerine boyalı örgelere rastlanmaktadır. En ilkel örneklerde bu tür bezeme kubbe, tonoz, ayak, duvar yüzeylerinde çizikler biçimindedir. Konya-Beyşehir yolu üzerinde Kızılören Hanı'ndan mihrap nişi taş üzerine kırmızı çiziklerle

bezenmiştir. Bu tür çizikler dışında çeşitli Örgelerle de karşılaşılmaktadır. Konya Alaettin Camisi'nin (1220) kubbeli bölümünde tuğla kemerler üzerinde kırmızı zigzaglar, derzlerde ise yatık Z harfleri görülmektedir. Kemerleri taşıyan taş ayaklarda sıva üzerine beyaz çiziklerle birlikte papyona benzer biçimler boyanmıştır. Alara Kalesi, Aspendos Tiyatrosu ve Konya Alaettin Köşkü kırmızı damalarla bezenmiştir. Akşehir Reis bucağında Emir Yavtaş Türbesi'nde siyah zemin üzerine sarı, kırmızı rozetler, Divriği Şifahanesi'nde sarı sıva üzerine kırmızı, beyaz, siyah renklerle stilize bitkisel ve geometrik bezemeler işlenmiştir. Alara Kalesi'nde insan biçimini anımsatan figürler görülmektedir.

Sıva üzerine çok renkli konulu örnekler azdır. Ahlat'da Aka (Şirin Hatun) Türbesi'nin boyalı bezemeleri mezar simgesi ile ilgili betimlemeleriyle ilginçtir. İç duvarlarda hayat ağacı etrafında iki tavus kuşu, gezegen simgesi olan iki rozet, kandil örgesi ve sülüs yazı bordürü bulunmaktadır.

Ahşap üzerine boyama ahşap camilerin sütun başlıklarında, konsollarda, kirişlerde görülür. Kırmızı, koyu mavi, sarı, beyaz, al-

tın yaldız kullanılmıştır. Ahşapta seçilen Örnekler daha çok geometrik düzenli, stilize bitkisel örgeli, dokuma sanatı kökenlidirler.

Afyon Ulu Cami (1273) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'nde (1278-79) bu tür boyalı bezemeden örnekler bulunur. Afyon Ulu Camisi'nde tavan bezemesi arasında horoz ve kuş figürlerinin bulunuşu cami içinde figür örgesinin yer alışı açısından ilginçtir.

Alçı Bezeme: İ.S.8. yüzyıldan öteye bir yandan Araplar'ın bir yandan da Türkler'in bezeme malzemesi olarak alçıya geniş yer verdikleri görülmektedir. Her iki bölgenin kaynağının Sasanî yapıla-

Samarra, alçı bezemeden ömek

rı olması gerekir, Sasaıülerin önemli yapılarında tuğla üzerine alçı

ile bezeme yaptıkları bilinmektedir. Alçı bezeme, 9. yüzyılda Bağdat'ın kuzeyinde Türk askerleri için kurulan Samarra kentinde gelişme göstermiş ve etkisini geniş bir alanda yüzyıllar boyu sürdürmüştür. Samarra alçılarında kullanılan bitkisel kökenli stilize

örgeler ve eğri kesim tekniğinin kaynağının batıdan çok doğu Orta Asya göçebe sanatı olduğu Türkistan'da bulunan değişik bezeme örnekleriyle karşılaştırıldığında anlaşılmaktadır. Avrasya el sanatı

kökenli olan eğri kesim tekniği İskit ahşap, metal, kemik işçiliğinde gelişmiş, Samarra*da alçı ve ahşap tekniğine uygalanmıştır.

11. ve 12. yüzyıllarda Karahanlılar, Gaznelüer ve Büyük Sel-

çuklular bezeme malzemesi olarak alçıdan geniş çapta yararlanmışlardır. Bezemeli terrakota üretimi ile sırlı tuğla ve sırlı terrakota yapımı alçının zamanla geri planda kalmasına yol açmıştır. Al-

çının geri planda kalmasının nedenini tuğla ve terrakota malzemenin daha dayanıklı oluşunda ve kolay yapım sürecinde aramak gerekir. Alçı malzeme ile elde edilen desenlerin terrakota bezemede devam ettiğini görmekteyiz. 11. ve 12. yüzyıllarda alçılarda zemin için açık ve koyu renge yer verilmiştir. Kimi örneklerde alçıya birden fazla rengin uygulandığı da olmuştur, örneğin Sengbest Türbesi alçılarında mavi, san ve kırmızı renge rastlanır. Türkistan'da ve İran'da çini kullanımının giderek çoğalması alçı bezemenin azalma-

sına neden olan bir ikinci etmendir.

Karahanlılar Dönemi'nin alçı bezeme olarak en zengin örneği Termiz Sarayı'dtr. Sarayın tuğla duvarları 12. yüzyılda alçı bezeme
458

ile kaplanmıştır. Bu bezemelerde orta Amu-Derya ve Horasan'da 7.

ve 8. yüzyıldan beri rastlanan daireli, kıvrımlı bezeme örgelerinin uzantıları izlenmektedir. Çoğunluğu geometrik desenlerin oluşturduğu, bezemelerde, geometrik düzenler arasında bitki örgeleri ve hayvan figürleriyle karşılaşılmaktadır. Figürlerin üzerleri ve boşluklar daireli, yıldızlı ve kıvrımlı çizgilerle doldurulmuştur. Tonoz yüzeylerini bezeyen bu fantastik hayvanların üzerlerindeki örgeler kozmik bir düşüncenin varlığını göstermektedir. Bezeme alanlarının çoğu sivri kemer panoları içine alınmıştır. Birbirini kesen çizgiler arasında dörtgen, beşgen, altıgen ve sekizgenlerden oluşan bezeme düzenleri Anadolu'da ağaç oyma işlerinde, sedef ve bağa kakmalı

ağaç işlerinde uygulama alanı bulacaktır. Termlz Sarayı'nda oluşturulan üslup Samarra üslubunun geometrik desenlerinin geliştirilmiş bir biçimidir. Bu üslup, Semerkant Şah Zinda yapılarında, Hargirt ve Rey Medreseleri'nde, Merv ve Dandanakan yapılarında olduğu gibi, 11. ve 12. yüzyıllarda yaşamıştır. Termiz Sarayında renge de önem verilmiş, stilize yapraklı bitkisel bezemelerin ço-

ğunda turuncu ve kırmızı renkte goncalar kullanılmıştır. Bezeme panoları ile bezeme desenlerinin etrafına siyah çizgiler çekilmiştir.

Karahanh yapıları içinde Üzkent Türbeîeri'nde ve Şah Fazl Türbesi'nde de içerde ve dışarda geniş alçı bezemeli alanlara yer verilmiştir. Gazneli yapıları içinde Leşker-i Pazar ve III. Mesud Saraylarında da tuğla, mermer kabartma bezemeler yamsıra alçı bezemeye yer verilmiştir.

Büyük Selçuklu mimarisinin ana bezeme öğelerinden olan alçı

delikli süzgeç gibi yüzeyler, stilize bitkisel örgeler, kûfî ve nesih yazılarla dantel gibi işlenmiştir. Yüzeysel üslup yamsıra dolgun yapraklı çok kat görünümü veren Örnekler de vardır. Mihraplar, niş, kemer, söve, eyvan içi, yazıt gibi mimari öğeler alçı ile bezenir.

Kazvin'de Mescid-i Cuma ve Haydariye Medresesi, Ardistan'da Mescid-i Cuma, Hamadan'da Günbet-i Alaviyan alçı bezemeli olarak Büyük Selçuklu yapıları içinde en zengin örneklerdir.

İslâm bezemesinin önemli bezeme türlerinden olan alçı bezeme Anadolu Türk Mimarisi'nde Ortaçağ döneminde ender görülür. Bu dönemden kalan parçalar malzemenin dayanıksızlığından ötürü azdır. Kalanlardan, alçı bezemenin daha çok Saray bezemesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kubadabad Sarayı'nda, Beyşehir yakınlarında Felekabad Köşkü, Konya Alaettin Sarayı'ndan çıkan par-

çalar bu dönem alçı bezemenin üslubu hakkında fikir verecek niteliktedirler.

1964-1965 Kubadabad Sarayı kazıları yürütülürken bulunan alçı

duvar rafı Anadolu'daki alçı bezeme hakkında bilgilerimizin zen-

459

;inleşmesi bakımından önemli bir kazanç olmuştur (Karatay Müze-

;i, Konya). Kubadabad Sarayı Selçuk Sultanı Alaettİn Keykubat'm sazlık sarayıdır. Alçıdan yapılmış zengin duvar rafı

geometrik geç-neler, rozetler, uzun kuyruklu tavus kuşlarıyla bezenmiştir. Ku-sadabad'da çıkan bir başka önemli parça av konulu kabartmadır.

Başı haleli, kaftan giymiş, avcı olması gereken saraydan bir kişi, avcının arkasında ava uğur getiren bir melek, atın altında tazı kö-

peği vardır. Kabartma, aslan başına benzer maskelerle bezenmiş sütun baslıklarının taşıdığı bir sivri kemer içine yerleştirilmiştir. Pa-noyu çerçeveleyen kemer köşeliklerinde başlarında kanatlı taç ta-

şıyan maskelerin bulunması bunların büyü-tılsım örgesi olarak kullanıldıklarını açıklar. Konya Alaettİn Sarayı ve Felekabad Sarayı'

nda bulunan alçı parçaların da aynı döneme ait olduğu sanılmaktadır. Konya saray alçılarında çift başlı kartal siren, çift ejder, tavus, aslan gibi koruyucu, kudret ve kuvvet sunan simgesel hayvanlar ile saray eğlencelerinde büyük yeri olan atlı avcılar ve av hayvanları

işlenmiştir.

. Konya alçılarında ayrıca bağdaş kurarak oturan kaftanlı figürler, havaya kaldırdıkları ellerinde birer balık tutan ayakta insan figürleri konturlarda yer alır. Bunların sarayın İleri gelenlerini ve astrolojik sahneleri canlandırdıkları sanılmaktadır. Yukarıda belirtilen kalıntılarla kurulan ikonografik program Gazne, Fatımî, Emevî, Abbasî ve Büyük Selçuklu saraylarında ve küçük el sanatlarında görülen programdır.

İslâm mimari bezemesinin önemli bir türü olan alçı bezemenin Anadolu'da saray-konut mimarisinin dışında kullanımı azdır Var olan sayılı örnekler mihrap ve lahit parçalarıdır. Alçı mihraplarının esas gelişimi 14. ve 15. yüzyıllardır. 14. yüzyıldan önce yalnız iki Örnek vardır. Harput Ulu Cami mihrabı (12. yüzyılın ikinci yarısı?) ile Konya Sakahane Mescidi mihrabı (13. yüzyılın ikine: yarısı).

Alçı tekniği 2 türde uygulanabilir. Birinci türde, bezeme, kah ba döküm sırasında meydana getirilebilir. İkitici türde yüzeyleri dü: dökülen parçaların mihrap yüzeyine kaplanmasından sonra kalıplı

basmak suretiyle elde edilebilir. İkinci türde alçı donma süresinii

işçiliği etkilemesi söz konusu olacağından, kolaylık nedeniyle, birin ci türün daha çok yeğleneceği düşünülebilir. Anadolu'da alçı

beze me daha çok yüzeyseldir. Samarra'da uygulanan kalıp tekniğidiı

İran'da ise yumuşak alçı konduktan sonra desenler oyulur, tran'd yüksek kabartma ve zeminden ayrılabilen desenler işlenir. Anadc lu'da Ankara Aslanhane Camisi (1289-90) çini-alçı karışık mihral yüksek kabartma ve gözenekli dokusu ile İran Selçuklu geleneğiı gösterir.

460

13. yüzyılın ilk yarısı ve 14. yüzyılın çeyreğine kadar 6 mihrapta çini - alçı birlikte kullanılmıştır. Sahip Ata Mescidi, tç Karaaslan Mescidi ve Sahip Ata Hankâhında aynı bordürde 2 ayrı malzeme yanyanadır. Çini zemin üzerinde alçı çerçeve yer alır. Köşelikleri, altıgen ve kare biçimli çini levhalar kaplarlar. Ankara Aslanhane Camisi, Kâzım Karabekir Ulu Camisi ve Ermenak Ulu Camisi'nde çini ve alçı ayrı bordürler oluştururlar. Mukarnas öğeleri alçı ve çini mozayiklerle biçimlenirler.

Mihraplar dışında alçının kullanıldığı yerler lahit yüzeyleridir, örneğin İsparta'nın Atabey ilçesinde Emir Mubarezettin Ertokuş'a ait türbedeki lahit bu tür uygulamaya örnektir. Kasabaköy Mahmut Bey Camisi'ndeki pencerelerde alçı kullanımı bu dönemden kalan tek örnektir.

Tuğla Bezeme : Tuğlanın yapısal kullanımı sırasında görsel niteliklerinin farkedilip bezeme malzemesi olarak değerlendirildiği Buhara'da Şah İsmail Türbesi'nden (907) sonra İslâm Mimarîsi'nde taş ve ahşabın az olduğu yörelerde mimari bezeme olarak tuğla bezeme yaygınlaşmış ve Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu mima-rilerinin birincil derecede önemli bezeme türü olmuştur.

Karahanhlar Dönemİ'nde Buhara-Semerkant yolu üzerinde Ribat-i Melik Kervansarayında (1078), Buhara'da Magak-i Attari (12. yüzyıl başı), Namazgah camilerinde, Özkent'te Nasr bin Ali (1012), Celaleddin Hüseyin (1152), Güney (1186), Şeyh Fazl (11.-13. yüzyıl) türbelerinde ve Termiz Sarayı'nda değişik tuğla dizilişleriyle zengin cephe düzenlemeleri yaratılmıştır. Geniş kemerli nişi çerçeveleyen dikdörtgen çerçeve ve köşeliklerde (niş kemeri ile dikdörtgen çerçeve arasında kalan üçgen alanlar) rozetlerle oluşturulan kapı

kompozisyonunun izleri Anadolu Selçuklu mimarisine değin sürmüştür. Buhara ve Özkent (11. yüzyıl), Termiz (1032), Car Kurgan (12. yüzyıl), Vabkent (1127), Firuzabad (12. yüzyıl sonu - 13. yüzyıl başı) minarelerinin silindirik gövdeleri tuğla bezemenin denendi-

ği alanlar olmuştur. Minare gövdeleri farklı genişlikte kuşaklara ayrılmakta ve her biri farklı örgü türü ile kaplanmaktadır. Termiz Sarayı'nda tuğla birimleri testere ile kesilerek eğe ile düzeltilmiş, çeşitli biçimlere sokulmuştur. 30 değişik örgü türü yaratılmıştır.

Afganistan yöresinde Gazneliler'in Leşker-i Pazar Sarayı'nda kabul ve tören salonlarında duvarların üst bölümleri kerpiç üzerine bezeli tuğla örgülerle kaplanmıştır. Sultan Mahmut (1098-1115) ve Sultan Mesut (1117-1149) tarafından yaptırılan kulelerde tuğla dizilişleri çeşitlilik gösterir.

Büyük Selçuklu döneminde tuğla yapım geleneğinin öncüsü

Kurgan'da Kümbed-i Kâbus'dur (1007). Gövdenin yuvarlak ve üç-

461

gen çıkıntılı yüzeyleri düz örgü ile kaplıdır. Karagan (Harrekan) I. Anonim Türbe'yle (1068) II. Anonim Türbe (1093) ve Demavend Türbesi (11. yüzyılın son çeyreği) çıplak tuğla düzenlemelerinin ulaştığı en yüksek düzeyi belgelerler. Ancak bu dönemden sonra düzenlemelerin tekdüzeleştiği görülür. Alçı, sırlı tuğla ve çini eklemeleriyle yeni çeşitlemeler kazanılır. 12. yüzyılın ortalarında çıplak tuğla yüzeylerin alçı kaplama ile gizlenmesiyle çıplak tuğlanın mimari bezeme olarak kullanımı son bulmuştur. Tuğla bezeme 12.

yüzyılda Irak'ta Zengiler döneminde kısa bir süre devam etmiştir.

Musul Ulu Camisi minaresi Karahanlılar'dan öteye gelişmiş olan bezeme kuşakları ve örgü çeşitlerini yineler.

Çıplak tuğla bezeme geleneği, Türkistan, Horasan, Afganistan, Orta İran ve Irak'ta Karahanhlar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Zengiler dönemlerinde gelişme sürecini tamamladıktan sonra Sel-

çukluların geleneksel yapı malzemesi olarak Anadolu'ya taşınmış-tır. Anadolu'da tuğlanın, daha önceki dönemlerdeki gibi, birincil de-recedeki yapı malzemesi olmadığı görülmektedir. Anadolu'da yöresel malzeme olan taşın giderek önem kazanması tuğla işçiliğini ikinci derecede bırakmıştır. Anadolu tuğla bezeme konusunda yeni çe-

şitlemeler arayarak daha önce yapılmış olanlari geliştirmeyi dene-

miştir. Tuğla bezeme geleneğinin Anadolu'ya yânsıyış .biçimiyle ilgili ilginç bir uygulama Divriği Kale Camisi'nde (1180-81) görülür.

Burada tuğla bezeme taşa uygulanmıştır. Taçkapısmda taş, boyut ve biçim olarak tuğla gibi hazırlanmış ve tuğla örgülerini anımsatan bir düzen içinde dizilmiştir.

Tuğlanın yapım ve bezeme malzemesi olarak kullanımı sırasında iki ayrı yöntem uygulanır ve bu uygulamalar için iki ayrı tuğla türü üretilmiştir. Bu iki uygulamadan birincisinde yapısal niteliğin ağırlıklı olduğu tuğla örgüler, belirgin biçimleri olan birim tuğlalarla (tam, yarım, kavisli yüzeyli minare tuğlaları gibi) gerçekleştirilmiştir. Bezeme olgusunun önem kazandığı ikinci uygulama olan tuğla kaplamalarda ise düzenlemelerin niteliklerine uygun olarak özel hazırlanan kesme tuğlalar kullanılmıştır.

Anadolu'da tuğla; minare, kubbe, kasnak, kemer, tonoz gibi mimari organlarda kullanılır. Ayrıca yapı türleri içinde türbelerde tuğla işçiliğinin en zengin örnekleriyle karşılaşırız. Tuğla bezeme daha sadedir, ve alçı, terrakota bezeme ile birlikte değerlendirilmez.

Tuğla malzemenin kullanıldığı minarelerde tuğla bezemenin Özellikleri incelenebilir. Kavisli yüzeyli tuğlaların kullanıldığı minare gövdelerinde değişik örgeler uygulanır. Bu örgelerden en ba-siti tuğlaların yarım tuğla boyu ya da 1/3 tuğla boyu kaydırıldık-ları kilit örgüdür. 13. yüzyılın ilk yansında genellikle kilit örgü kul-462

lanılmıştır. Tuğlalar arasındaki dikey derzler kimi örneklerde yalın bırakılır. Yüzyılın 2. yarısında derzlere firuze renkli sırlı kabaralar yerleştirilerek dış kütleye renk öğesi katılmıştır. Kilit örgü dışında baklava (Erzurum Tepsi Minare), zigzag (Aksaray Kızıl Minare), balıksırtı örgüler gibi çeşitli örgü denemeleri vardır. Ayrıca, sırlı

kabaraların yanyana getirilmesiyle geometrik desenler ve kûfî yazı

oluşturulur. Bu tür uygulamalarda firuze renkli kabaralar çevre tuğlalarına göre içerlek yerleştirilmişlerdir. Yüzeyde derecelenme yaratılmıştır.

13. yüzyılın 2. yarısında minarelerin, tuğla ve çini bezemesinde zenginleşme görülür. Çift minareler, çift şerefeler, yivli gövdeler, tuğla ve çini bezeme Anadolu'nun getirdiği yeniliklerdir İran Selçuklu bezemesinden farklı olarak sırlı tuğla bezeme bütün gövdeyi sarar. Firuzenin yanısıra patlıcan moru, kobalt mavisi görülmeye başlar.

Yapı içinde kubbelerde tuğla zengin işçilik gösterir. Kubbenin eğrisel yüzeyine uygun geometrik düzenler oluşturulur. Genellikle kubbe gövdelerinde Allah ve halife adları yazılıdır. Firuze, patlıcan moru sırlı tuğlalar zigzag, baklava, diyagonal biçimler oluşturarak dizilirler. Kasnaklarda kûfî yazı şeridi görülür.

Kubbe dışında cami, mescit, medrese duvarlarında, kemerlerde ve eyvanlarda tuğla bezemeye yer verilmiştir. Malatya Ulu Camisi'nde ana eyvan ve avlu revaklarında görülen sırlı tuğla mozayik ve çini mozayik İran'la benzerlik gösteren tek örnektir.

Yapı malzemesi olarak yalnızca tuğlanın kullanıldığı yapı türü

türbelerdir. İran'dan gelen Selçuklu ustalarının çalışmış olabilece-

ği bu tuğla yapımı türbeler İran kaynaklıdırlar, ancak Anadolulas-

mış karakterleriyle dikkati çekerler. Niksar Kırk Kızlar Türbesi (12. yüzyıl sonu), Kayseri-Pınarbası Melik Danişmend Gazi Türbesi (12. yüzyıl sonu), Sivas Şifahanesi Türbesi (1219-20), Amasya Gökmedrese Cami türbesi (1266) tuğla işçiliğin yoğunlaştığı örneklerden birkaçıdır. Bu örneklerde tuğlalarla oluşturulan geometrik düzenlemeler Anadolu Türk Mimarîsi'nin çeşitlemedeki yaratıcı gücünü sergilerler. Tuğla kullanımı Anadolu'da ikinci derecede kalmak-la birlikte, taşla başarılı bir biçimde kullanılarak bir bütünlük yaratılmıştır.

Çini Bezeme : Çini (Kaşe) İslâm mimarisinin en zengin bezeme türüdür. Çıplak tuğla dizilişleriyle ve terrakota plakaların kaplanmasıyla elde, edilen duvar bezemesinin birinci aşaması tuğlaların sırlanması ve renklendirilmesi olmuştur. Sırlı tuğla üretiminin mimaride kullanımının çok eski bir geçmişi vardır. En eski örnekler Mısır, Mezopotamya, Kudüs Vadisi'nde görülür. Daha sonra Ahameuid ve 463

Partlar döneminde Mezopotamya'da kullanılmıştır. İslâm döneminde 9. yüzyıl ortalarında sırlı tuğla kullanımı başlar. İslâm

mimari bezemesinde tuğlaların sırlanarak kullanılmalarından sonra ikinci aşama düz kare biçimli çini plakalarının üretimi olmuştur. Yine Samarra kazılarında beyaz sırlı koyu kahverengi, kırmızı, san ve turuncu renkte perdahlı çinilerle yeşil ye kirli san renkte sırlı çilliler bulunmuştur. Samarra çinilerinin benzerleri Tunus'ta Kayrevan kentindeki Sidi Ukba Camisi'nin mihrabında bulunmaktadır. îran ve Türkistan mimari yapıtlarında en eski çini uygulamaları Gazne-Hler ve Selçuklular zamanına rastlar. Bu konuda en eski örnekler 11. yüzyıla aittir. En eski çinili yapıt 1058 tarihli Damgan Mescid-i Cami minaresidir. Bundan sonra ikinci yapı Horasan'da Sencan kentindeki Türbe-i HaydariyeMir yaklaşık 1100). Türkistan'da da 11.

yüzyıl sonlarına ait terrakotâ parçalarının bir bölümünün sırlandı-

ğı Semerkant'taki kazılarda ele geçen örneklerden anlaşılmaktadır.

Kunya-Urgenç'te Sultan Tekeş Türbesi'nde sırlı tuğlalar üzerine yazı mozaik tekniğiyle yapıştırılmış, değişik bir uygulama elde edilmiştir.

11. ve 12. yüzyıllarda Türkistan'da ve İran'da yayılma gösteren çini bezeme ilk büyük aşamasını 13. yüzyılda Anadolu Selçuklu döneminde yapar. Buradaki denemeler daha sonra İran'daki İlhanlı

mimarisini etkilemiştir. Bu yüzyılda çini: cami, mescid, medrese, türbe, saray yapılarının önemli bir bezeme türü olmuştur. Kubbe, eyvan, duvar, kemer, pencere, mihrap ve minare bezemesinin temel öğesidir.

Çininin ana maddesi temiz ve iyi cins killerdir. Sırsız tuğlanın hamuru iri taneli bol kuvarstlı kildir. Kil yabancı maddelerden an-narak temizlenir, su ile karıştırılıp hamur haline getirilir. İkinci bir havuza atılarak bekletilir. Süzüldükten sonra kalıplara döküle-rek biçim verilir. İlk önce havada biraz suyu çekilip kuruyuncaya değin bekletilir. Sonra 700-800 dereceli fırında pişirilir. Sertleştik-ten sonra yavaş yavaş fırından alınır. Tuğla ise kullanıma, çini ise desenleme bölümüne götürülür.

Tuğlanın sırlanması renkli çini mozayiğin kullanılmasına yol açmıştır. Bunlann hamurlarında silis miktan yüksektir. Hamurda silis, alümin, kireç ve alkali vardır. Renkleri sanmtrak kül rengi-dir. Hamurda bağlantı maddesi olarak kullanılan sırça ise kireç al-kalidir. Erimemiş kuvartsın yüksek miktarı hamura önemli bir genleşme

sağlar. Bu nitelikte hamur pişirildikten sonra kolaylıkla ke-silebilir. Selçuklu sırlı tuğla ve çinilerde hamur ile sır arasında astar kullanılmamıştır.

Sırın özü erimiş kumdur. Toz haline getirilmiş sır su ile karıs-

464

tırıhr. Şeffaf sır için kurşun, mat sır için çinko katıTır. Renkli sır elde etmek için maden oksitler eklenir ve fırınlanır. Fırında eriyen sırlar hamurun yüzeyini kaplar. Renkli sırlar içinde en çok kullanılan firuze sırdır. Firuze renkli Bir bakır oksitle renklendirilmiştir.

Bakır oksitle kursun karışımı firuze mavisini yeşile döndürür. Renk değişimi sır altındaki hamurun içindeki silis ve alümin miktarıyla da ilişkilidir. Alümin miktarı az, silis miktarı çok olduğunda sırın rengi mavi, alümin miktarının çok, silisin az olduğunda ise sırın rengi yeşile yaklaşır. Koyu mavi sır kobalt oksitle, patlıcan moru mangan oksitle, siyah renk mangan ve bakır oksit ya da kobalt oksit karı-

şımlanyla elde edilir. Ortaçağ Anadolu'sunda çini levhalarının dikine konarak pişirildiği, bu nedenle yüzeyde akmalar oluştuğu anlaşılıyor. 1301 tarihli bir el yazmasında Selçuk çiniciliğinin teknik özellikleri belirlenmiştir.

Anadolu çini sanatında çok çeşitli tekniklerin uygulandığı görülmektedir. Kare, altıgen, dikdörtgen, üçgen firuze, kobalt mavisi, mor renkli düz çiniler duvar yüzeyini tek renk olarak kapladıkla-rı gibi, değişik renkli çiniler bir araya getirilerek değişik desenler oluşturulur. Kimi örneklerde, Konya Karatay Medresesinde oldu-

ğu gibi, çini plakaların yüzeyleri yaldızlanabilir. Selçuklu mimarisinde çok az olmakla birlikte, çini hamuru yumuşakken kalıpla bi-

çimler basılarak ya- da desenin etrafı kesilerek desen çıkarılır, ve sonuçta kabartma çini plakalar elde edilir. Bu tür özellikle yazıtlarda uygulanmıştır. Çini pişirildikten sonra üzeri krem, firuze, lacivert, mor ya da yeşil sırla sırlanarak fırınlanır.

Yapı içinde geniş kullanım alanı sağlayan çini mozayik Anadolu Selçukluları zamanında geliştirilmiştir, gn önemli özelliği, eğri yüzeylerin kaplanmasına olanak sağlamasıdır. Zor bir tekniktir, çünkü tek tek parçalar birleştirilerek desen çıkarılır. Çini plakaları desene

göre kesilir ve yerleştirilir. Çini parçaları arasında kalan beyaz harem kompozisyona ayrıca katkısı olur.

' Mihraplarda 13. yüzyılın ilk yansında mozayik çini sade ve geometrik desenler oluşturur. Konya Alaettin Camisi mihrabı erken devir Özellikleri gösteren en değerli örnektir. 13. yüzyılın ikinci yarısında geometrik desenle birlikte palmet ve rumî örgelerle oluşan düzenlemeler geliştirilmiştir. Helezonlar, çift dereceli bezemeler, yuvarlak çizgili nesih yazı şeritleri bu dönemde çoğalır. Lacivert ve mor renk egemenleşir. Tek renk çini plakalarında, Örge ve yazılı

yüzeylerin dışında kalan alanlar kazınarak çini mozayik görünümü

kazandıran düzme mozayik çini tekniği de uygulanmıştır, örneğin Akşehir Ulu Camisi'nde.

Saraylarda uygulanan çini tekniği ve üslubu ayrıdır. Bu örnek-

465

lerde sıraitı, lüstre ve minaî teknikleri gibi büyük emek isteyen teknikler yaygındır. Sıraltı tekniğinde desen koyu mavi, mor, firuze, siyah renklerle boyanır. Üzerine şeffaf sır sürüldükten sonra fırınlanır. Haç biçiminde çinilerde desen siyah, sır firuze renkli ya da şeffafdır. Lüstre tekniğinde ise sır üstünde uygulama yapılır. Fırınlanmış mat beyaz sır üstüne gümüş ya da bakır oksitli bir karışımla desen işlenir, alçak hararette plaka bir kez daha fırınlanarak desen sabitleştirilir. Bu karışıma perdah ya da lüstre denir. Bu teknik 9. yüzyılda Abbasî sanatında Irak'da, Fatımîlerle Mısır'da ve Büyük Selçuklularla İran'da geliştirilmiş bir tekniktir. Minaî tekniği İran'da Büyük Selçukluların kullanma seramiğinde geliştirdikleri bir tekniktir. Özelliği çok renkli oluşundadır. Renklerden mor, mavi, firuze, yeşil sır altında kullanılır. Boyanıp kurutulduktan sonra çini şeffaf renksiz ya da firuze Sır ile sırlanıp fırınlanır. Sır üstüne kiremit kırmızımsı, siyah, beyaz, altın yaldız renklerle desen tamamlanır, ve fırınlanır. Bu tür çini örneklerine Konya Alaettin Sarayı'nda (1156-92) karşılaşılmıştır. Bu çini plakaları yıldız, haç, baklava ve üçgen biçimindedirler. Çini plakalarında ava çıkmış avcı, bağdaş kurmuş saray ileri gelenleri gibi konularla birlikte bitkisel desenler betimlenmiştir.

Kayseri Keykubadiye Sarayı, Beyşehir Kubadabad Sarayı, Kayseri Huand Hatun (Mahperi) Külliyesi Hamamı, Antalya Aspendos Sarayı, Alanya İç Kalesi, Alanya Alara Kalesi, Akşehir

Sarayları, Diyarbakır Sarayj'nda sıraltı tekniğinde figürlü ve bitkisel örgeli çini örnekleri saray çinilerinin birikimini sergiler, özellikle Kubadabad Sarayı kazılarında çıkan sıraltı ve lüstre tekniğinde yapılmış parçalar zengin bir düş dünyasının ürünüdürler. Yıldız bi-

çimli çini plakalarında yer alan figürlü çimler av eğlencelerini, büyülü İnançları, sultam, saray ileri gelenlerini ve hizmetkârları betimlerler. Sultan ve saray ileri gelenleri bağdaş kurmuş gösterilir.

Ellerinde çoğu zaman sonsuz hayatı, cenneti simgeleyen bir nar ya da haşhaş dalı bulunur. Yanlarında kadeh ve sürahi vardır. Hizmetkârlar ayakta meyvalar, av hayvanları, içki sürahileri taşırlar. Sultana benzeyen, başlarında taçlanyla siren ve sfenksler, tılsımlı, uğur getirici yaratıklardır. Kartal sultana güç ve aydınlık saçan bir sim-gedir. Çift ve tek tavus kuşları cenneti anımsatır. Karşılıklı tavus kuşları arasmda hayat ağacı betimlemeleri öbür dünyaya ulaştıncı

araçlar olarak bu düş dünyasında yerlerini alırlar. Kubadabad Sarayı betimlemeleri Şaman kültürünün izlerini taşımalarından ötürü ikonografi tarihi açısından da özellikle önem taşırlar. Orta Asya kültür çevresi ile Anadolu Türk sanatını yaklaştıran örneklerdir. Bu parçalarda ayrıca hükümdarın av bahçesini dolduran, geriye doğru

Kubadâbod Sorayı'nın duvorlönndoki figürlü çiniler bakan, kıvrak hareketli çok çeşitli hayvan figürleri yer alir. Böylece Türkistan ve Afganistan Saraylarmdaki hayvan ve insan betimlemelerinin Anadolu'ya da aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Ahşap Bezeme: Ahşap bezemenin mimaride kullanıldığı yerler iki grupta toplanabilir: 1— ahşap yapısal öğeler ve 2— iç mekân donatım öğeleri. Birinci gruba ahşap kapı ve pencere kanatlan, korkuluklar, sütun başlıkları, sütunlar, kirişler, konsollar girer. Ahşap mihrap Anadolu'da tek bir örnekle Damsaköy Taşkın Paşa mihra-tuyla temsil edilir. İkinci grup ise rahleler, kürsüler ve mimber-lerdir.

Ahşap bezeme, ahşap malzemenin bol olduğu bölgelerde, özellikle Mısır, Suriye ve Anadolu'da çok değişik tekniklerle gelişmiştir.

En çok kullanılan ahşap malzeme ceviz, elma, armut, sedir, abanoz ve güldür.

İslâm Sanatı içinde gelişme gösteren ahşap işçilik ilk kez 9.

yüzyılda Samarra'da belirir. Samarra ahşap bezemesinde stilize bitkisel örgeler Orta Asya etkili eğri kesim tekniğiyle işlenmiştir. Bu yüzyıldan kalan benzer nitelikte ahşap örnek, Tulunoğlu Ahmet'in
467

Toiunogtu Ahmet, Olu Cami
tahta bezemelerinden iki Örnek

Kahire'de yaptırdığı Ulu Cami mimberinde görülür. Bu mimberin caminin içinde yer alan lüster teknikli çini bezemeler gibi, Samarra'da yaptırıldığı sanılmaktadır. Ahşap bezemenin Türkler arasında benimsendiğini gösteren bir öteki değerli Örnek, oyma arabesk işçiliği ile Gazneli Mahmut'un Gazne yakınındaki türbesine ait ah-

şap kapı kanatlarıdır (11. yüzyıl). 12. ve 13. yüzyıllarda Mısır'da Fatımîlerin, Suriye'de Eyyubîlerin, Anadolu'da ise Selçukluların ahşap isçiliğini geliştirdikleri görülür.

İslâm Mimarisine uygulanan ahşap teknikleri: 1—kündekâri (çatma ve geçme), 2— oyma ya da kabartma, 3— kafes teknikleri-dir. Bu teknikler İçinde en çok ustalık isteyen çatma tekniğiyle yapılanıdır. İslâm ahşap işçiliğinde bu tekniğe kündekâri tekniği denir. Kündekâri tekniği çokgen ve yıldız biçiminde ayrı ayrı kesilmiş

arabesk kabartmalı parçalarla oluklu ahşap kirişlerin birbirlerine çatılmalanyla oluşturulur. Bezeme kompozisyonu geometrik bir şema ile bitkisel örgelerin karışımıdır. Parçalar çivi ve tutkal gi-468

Konya
Alaettîn Camisi
mimberi

bi bir madde ile tutturulmadan birbirine geçtiği için zamanla çekme sonucu ayrılmalar ya da yarıklar olmaz. Sağlamlığı sağlamak için geçme kündekârinin altında ahşap bir iskelet bulunabilir. Konya Alaettin (1155-56), Aksaray Ulu (12. yüzyıl), Harput Sare Hatun"

(12. yüzyıl), Malatya Ulu (13. yüzyıl), Siirt Ulu (13. yüzyıl), Sivrihisar Ulu (1275), Beyşehir Eşrefoğlu (1298-99) camilerinin

mimberleri kündekâri tekniğinde yapılmış değerli yapıtlardır.

tkinci teknik olan oyma tekniğinde yüzeylerin işlenişinde farklı uygulamalar vardır. Bir grupta desen düz yüzeyli olarak oyulmus-tur ve örge kenarları keskindir : Ankara Alaettin Camisi mimberi (1197-98), Malatya Ulu Cami mimberi (13. yüzyıl), Kayseri Ulu Cami mımberinin yazıtı (13. yüzyıl), Akşehir Kileci Mescidi pencere kanatları (13. yüzyıl sonu), Ankara Ahi Şerafeddin Sandukası

(1350). Oyma tekniğinin ikinci türünde yüzeyler yuvarlak oyulmuştur. Bu teknik özellikle yazıtlarda, yazı bordürlerinde, arabesk bezemede kullanılır. Siirt Ulu Cami mimberi yazıları, Ankara Kızılbey Camisi kapısı, Ankara Aslanhane Camisi mimberi kapılarında 469

bu tür oymalar uygulanmıştır. Bir grup oyma iki derecelidir. Yazıtlarda ya da yazı frizlerinde yazı yuvarlak oymalı ve yüksektir. Alttaki desen düz oymalıdır. Büyük Selçuklu alçı ve Anadolu taş işçiliğinde çok görülen eğri kesim tekniği, Anadolu'da ahşap işçiliğin-

de erken dönemde stilize yarım palmet Örgelerde dikkat çeker. Bu teknikte kabartmalı desenlerin yan yüzleri eğri yüzeyler halinde zemine doğru inerler. Ermenak Sare Hatun (12. yüzyıl) ve Malatya Ulu Cami (13. yüzyıl) mimberlerinin yan aynalıkları eğri kesim iş-

çiliği sunarlar. Sivrihisar Ulu Cami (1226) ahşap sütunlarının üzerindeki bezemeler Orta Asya kökenli çadır bezemelerini anımsatırlar.

Ahşap işçiliğinde karşılaşılan üçüncü teknik ahşap kirişlerin geometrik üçgenler, yıldızlar meydana getirecek biçimde çakılmasıyla oluşan kafes tekniğidir. Mimber korkuluklarında kullanılan bir tekniktir. Ankara Kızılbey, Aslanhane ve Ahi Elvan Camilerinde, Beyşehir Eşrefoğlu Camisi mimber korkuluklarında bu teknik kullanılmıştır. Kimi örneklerde ahşap kirişlerin arasına içi arabesk dolgulu çokgenler ve yıldızlar girer. Ankara Alaettin Camisi, Divriği Ulu Camisi, Kayseri Huand H*atun Camisi ve Çorum Ulu Camisi miraberlerinde olduğu gibi.

Tüm bu teknikler dışında ikinci derecede işçilik.gösteren teknikler de vardır. Bu tür tekniklerden birinde yan yana eklenen enli tahta levhaların üzerine kündekâri kompozisyonu çokgen ve çok köşeli yıldız olarak çizilir. Çokgenlerin ve üzerleri arabesk bezeli

yıldızların araları oyulur. Buralara çivi ile çakılarak ya da yıpıştı-rılarak çıtalar yerleştirilir. Bir başka teknikte tüm olarak kündekâri kompozisyonu oyularak oluşturulur. Bunlar kündekâri tekni-

ğinin kopyalarıdır.

Taş Bezeme: Dokuma, duvar resmi, alçı, tuğla, çini gibi çeşitli mimari bezeme türleriyle yapılarını donatıp zengin bir bezeme ikonografyası geliştiren Türkler, taş ve mermer ocaklarının bulunduğu yörelerde geleneksel örge ve düzenlerini taş ve mermere geçirdikleri ya da taş ve mermere özgü yeni denemelere giriştikleri görülür. Gazne kenti yakınında zengin mermer yataklarının bulunuşu Gaznelilerin mimari bezemede mermeri yeğlemelerine neden olmuştur. Leşker-i Pazar ve III. Mesud Sarayı mermer kabartmaları bu yöre sanatçılarının titiz işçiliğini yansıtırlar. Gazne mimari bezemesinde insan, hayvan ve bitkisel Örgelerle oluşan mermer kabartma örnekleri çoktur. Bezeme ikonografyasmda yer alan av peşinde koşan aslan, grifon, çift başlı kartal, insan başlı kuş, fil, tavus kuşu, sfenks, uzun başlı ve kulaklı keçi, toparlak yüzlü kısa kulaklı köpek başları ve insan figürleri Türkistan yöresinde alçı

Ve duvar resminde geliştirilen Şaman kültürüne dayalı ikonograf-

yanın taşa uyulmasıdır. Bu konular 13. yüzyıl Anadolu ikonografyasında da yaşamaya devam etmişlerdir. Figürlü yontunun yanısıra te-peden ayrık palmetler, toparlak, düğümlü ve yelpaze biçiminde rumî çeşitleri Gazneli ve Anadolu taş bezemesinin ortak biçimleri-dirler.

Taş ve mermer malzemeye dayalı mimarinin geliştiği ikinci bölge Suriye-Irak bölgesidir. Zengi, Bedrettin Lülü ve Eyyubîler zamanında Hama, Şam, Musul, Halep'te taş ve mermer bezemeye ağırlık verilmiştir. Hama Cami minaresi Türkistan, îran, Afganistan tuğla minarelerinden farklı olarak sarimtrak ve siyah kesme taşlardan örülmüştür. Silmelerle oluşturulan nişlerin içinde figürle-

rin yer aldığı bir dikdörtgen bordürle çevrili Musul Nurettin Camisi mihrabı da taştandır. Ejderin ağzına mızrağı saplayan sakallı

bir adamın betimlendiği El Han Kervansarayının taçkapısı da, taş

işçiliğine örnektir. Suriye yapılarında antik ve Hıristiyan mimarisinin etkileri hem işlenen konularda, hem de kompozisyonlarda belli olmaktadır.

Türkistan ve İran'da alçı ve tuğla malzeme ile geliştirilen mukarnas öğelerinin Suriye ve Irak'ta taş yapımında denendiğini görmekteyiz. 1154 tarihli Nurettin Maristan'ı ve 1172 tarihli Nurettin Türbesi kapı nişi örtülerinde mukarnas öğeleriyle yüksek bir yarım kubbe oluşturulmuştur. Daha sonraki yıllarda cami, medrese ve saray gibi çeşitli yapıların girişleri bu nitelikte yarım kubbelerle taçlanmışlardır. Mukarnas öğeleri Suriye Mimarisinde kubbe, kapı

nişi örtüsü, şerefe, sütun başlığı gibi konumları değerlendirerek bezeme programında önemli bir yer tutarlar. Mukarnasla birlikte de<-

ğişik silme türleri ve çift renkli mermer kakmalı geometrik geçmeler Suriye Mimarisinin yalın bezeme düzenini taş yapımda geliş-tirirler.

Anadolu Türk Mimarisinde ise ana yapı malzemesi olan taşla 12. ve 13. yüzyıllarda özgün bir mimari bezeme üslubu yaratılmıştır. Bezeme programında belirli bir tutarlılık vardır. 12. yüzyılın ilk yarısına değin kütle yahnlığıyla bir Ortaçağ yapısı karakterini korur. Yüksek taş duvarlardaki yalınlık içe dönük bir mimariyi yansıtır. Ancak kütlesel biçimlenişi ve bezeme programı İle kapı, yapıya giriş yeri olarak vurgulanır ve yalmlık içinde çarpıcı bir nokta olarak değerlendirilir. 12. yüzyılın ikinci yarısında ise yapı dışa açılmaya ve dışa dönük bir görünüm kazanmaya başlar. Bunun sonucu, dış kütle ile ilgili bezeme programı çoğalır. Taçkapı dışında saçak, duvar payandaları, duvar yüzlerinde açılan nişler ve pencereler dış kütlede bezeme konumlarıdır. Bu konumlarda zamanla bezemede yoğunluk artar.

471

Daha önce Karahanh, Gazneli ve Selçuklu Mimarilerinde geliştirilen geniş kemerli niş ve onu çevreleyen dikdörtgen çerçeveli kapı kompozisyonu, Anadolu Türk Mimarisinde daha anıtsal ve etkileyici bir düzeye ulaşmıştır. Dikdörtgen prizma blok biçiminde kapı, ana beden duvarlarından ayrı bir kütle olarak dışarı taşar ve yükselir. Kapı nişi genellikle ya sivri kemerli bir eyvan biçimindedir ya da mukarnas öğeleriyle oluşturulmuş bir yarım kubbecikle Örtülüdür. İç mekâna, biçimi hiç değişmeyen yayvan kemerli bir kapı

açıklığından geçilerek girilir. Nişin yan duvarlarında mekân etkisi kazandırmak amacıyla küçük yan nişler açılmıştır. Nişin kö-

şeleri ince sütunçeîerle yumuşatılmıştır. Kapı kütlesinin ön duvar yüzeyinde yapı nişini sivri kemer frizi çevirir. Bu grup ayrıca deği-

şik boyutlarda dikdörtgen çerçeveler içine alınmıştır. Kapı nişi, sivri kemer frizi, dikdörtgen çerçeveler arasındaki boşluklar rozetlerle değerlendirilir. Kapı kompozisyonu için oluşturulan bu şema tüm 12. ve 13. yüzyıl için geçerlidir, ancak bu şema içinde kullanılan öğelerde sonsuz çeşitlilik ve zaman içinde belirli bir üslupsal gelişme söz konusudur.

Özellikle 13. yüzyılda zenginleşen Anadolu Türk Mimarisinde taş bezeme kapılarda başarılı örnekler verir. Genellikle 13. yüzyılın ilk yarısından olan örneklerde yassı kabartma dikkati çeker. Divriği Kale Camisi (1180), Divriği Sitte Melik Türbesi (1195-96), Kayseri Çifte Medrese (1205), Aksaray Alay Han (1210-20), Antalya Evdir Han (1215-19) arkaik karakterli örneklerdir. Bu kapılarda bezeme kompozisyonunu geometrik ağlar, köşeli desenler, kűfî yazı oluşturur.

1217 tarihli Sivas Sifahane kapısında arkaik üsluptan ayrılma belirir. Yüzeysellikten kopma ve duvar yüzeyinde hareket öğesini arama eğilimi bu kapıda sezilir. Kapı nişini çevreleyen sivri kemer frizi burmalı bir silmeye dönüşmüştür. Sivas Sifahane kapısında karşılaşılan bir öteki yenilik rumî ve palmetlerle bezeli bitkisel frizler ve dolgu alanların olmasıdır. Bu da şimdiye değin geometrik örgelere dayanan bezeme sözlüğüne yeni katkıdır. Bu Örnek 13. yüzyılın ikinci yarısında karşılaşılan taş bezeme üslubunun hazırlayıcısıdır. 13. yüzyılın ikinci yarısında kapı kütlesinin dikdörtgen prizma bloğu eğri yüzeyli girintiler ve çıkıntılar, silmeler ve kademeli sivri kemerlerle hareketlenir. Bezeme alanları çoğalır. Üslup ba-rok bir karakter alır. Çok katlı birbirini kesen kompozisyonlar, iri palmetler, ve nesih ile kûfî yazı bordürieri, girift bitkisel zemin bu üslubun tipik özellikleridir. Karatay Medresesi (1250), Konya İnce Minareli Medrese (1264), Sahip Ata Medresesi (1258), Sivas Gökmedrese (1271), Sivas Çifte Minareli Medrese (1271), Sivas Buruci-

ye Medresesi (1271), Beyşehir Eşrefoğlu Camisi (1291), Erzurum Çifte Minareli Medrese (13. yüzyılın sonu) kapı

kompozisyonları yü-zeysellikten üç boyutluluğa, geometrik düzenlerden bitkisel düzen-lere doğru gelişmeyi adım adım sergilerler. Bu genellemenin dışına 13. yüzyılın ilk yarısında çok katlı bitkisel ve geometrik örge düzeni, yontusaî iri yapraklar, sütun demetleri, çeşitli profilleri ile 1228-29 tarihli Divriği Külliyesi çıkar. Tüm çevre sanatlarıyla da beslenmiş olan Divriği Külliyesi, Anadolu sanatı olgusunu karma-

şık yapısı ile belgeleyen özgün bir yapıttır.

Taş bezemede bir öteki Özgün yaratma örneği Niğde Alaettin Camisi kapı nişi örtüşüdür. Bu kapının yaratıcısı soyut bezeme örgesi olan mukarnas Öğesiyle bir Türkmen kızı betimlemeyi dene-miştir. Mukarnas Öğelerini kapı nişi örtüsünde güneş ışınlarına göre bilinçli bir biçimde düzenleyerek, günün belirli bir anında ışıklı

ve gölgeli alanlar arasında minyon yüzlü, uzun saçlı, yüksek başlıklı bir Türkmen kızı görüntüsünün canlanmasını sağlamıştır. Geometrik soyutlamaya alışık bir sanatçının bu kapıdaki somutlama de-neyimi sanat tarihinde tek örnek olması açısından ilginçtir.

Kapılardan sonra bezemenin yoğunlaştığı konum mihraplardır. 12. ve 13. yüzyıllarda 89 örnek içinde malzemeye göre yapılan sınıflandırmada Anadolu mihraplarında en çok kullanılan malzemenin kesme taş olduğu görülmektedir. Yöresel dağılıma göre kesme taş mihraplar 12. ve 13. yüzyıllarda Güneydoğu ve Orta Anadolu'

da Artuklu, Saltuklu, Mengücek ve Selçuklu yapıtlarında, çini ve alçı mihraplar Konya çevresinde Selçuklu yapıtlarında rastlanmak-

tadır. Kapılarda uygulanan kompozisyon şeması mihraplarda da yinelenmiştir. Mihrap şemasına, ayrıca, kompozisyonun düşey öğesi olarak, tepelik katılmıştır. Kapı kompozisyonlarında görülen üslupsal gelişim mihraplarda da izlenir.

Kapı ve mihrapdan sonra sütun başlıkları da taş bezemenin büyük ustalıkla değerlendirildiği önemli konumlardır. Antik yapıtlardan aktarılarak kullanılan devşirme (spolie) başlıklar Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinin üslubu ile uyum sağlarlar. Türk Mimarîsi içinde geliştirilen başlıklar çeşitlilik gösterir. Palmet, stilize akantus, mukarnas öğeleri ile bezeli başlıklar ile zar tipi başlıklar yaygındır. Bu tip başlıkların kendi içinde çeşitlemeleri çoktur. 2ar başlıkların

köşeleri yuvarlatılmış olabilir. Çoğunlukla zar başlık tepe üstü oturtularak kullanılır. İki tip üst üste de gelebilir-ler. Zar başlıklar akantus ya da palmet örgeleriyle işlenmiş olabilir.

Akantus başlıkları Antik ve Bizans başlıklarından ayrılırlar. Üst üste yaprak çelenkleri olarak biçimlenirler. Koç boynuzu biçiminde kıvrık volütler yaprak çelenklerinin arasında küçülmüşlerdir, ara-

473

larında koruyucu aslan başlan dikkati çeker. Akantus örgesi Aksaray Sultan Hanında olduğu gibi, çoğu kez doğal görünümlüdür. Kimi örneklerde ise şematize edilmişlerdir. Köşeleri birer mukarnasla sonuçlanan başlık tipi ilk kez Divriği Kale Camisi kapı sütunçele-rinde karşımıza çıkar. Bir tek mukarnas öğesi ile yuvarlatılmış mukarnas başlıklar olduğu gibi mukarnas Öğelerinin gruplaşmalarıyla oluşan yontusal başlık biçimleri de geliştirilmiştir. 13. yüzyılın sonuna doğru başlıklar irileşir ve palmet-rumî-lotüs örgeleriyle ajurlu bir görünüm kazanarak taş bloklarının yüzeyinde gölge ışık oyunu yaratırlar.

Sütun gövdeleri çember ve çokgen kesitlidir. Geometrik ve bitkisel örgelerle biçimlenmiş olanlar, zaman içinde çoğalmaya başlamıştır. Zigzag yivli, çatal dallı, burmalı gövdeli olanları da vardır. Boğumlu parçalardan oluşan Kırşehir Cacabey Medresesinin sütunları biçimleriyle Anadolu Türk Mimarisine yabancı kalırlar.

Uzantılarını Hint Mimarisinde bulmak olanaklıdır.

Taş işçiliği genellikle oyma-yontu-kabartma teknikleriyle yapılır. En çok kullanılan taş türü kalkerdir. Ayrıca beyaz mermer de kullanılmıştır. Mermer en değerli anıtsal yapıların malzemesidir.

Sert bir madde olduğundan keskin profilli işlemeye uygundur. Yumuşak taşlarda profiller yuvarlaktır. 13.- yüzyılın ikinci yarısında köşeli ve yuvarlak profilli taş işçiliği birlikte yer almıştır.

Taşa uygun oyma-yontma teknikleri yamsıra farklı malzemele-re uygulanan teknikler ve düzenlemeler Anadolu'da taşta da denenmiştir. Örneğin Divriği Camisi Doğu kapısında ahşap isçiliği taşa uyarlanmıştır. Tuğla bezemeye özgü örneklerin taşa işlendiğini de görüyoruz. Karahanhlarda tuğla yapımda geliştirilmiş çatallı dal geçmesi Anadolu'da taşa uygulanmıştır. Divriği Kuzey kapısında tabaka tabaka işleyiş tekniği İran alçı tekniğinden gelmedir. Yine Divriğfde aynaya benzeyen örgelerde maden sanatının izleri görülür.

474

Konya. Karatay Medresesi taçkapısı
Konya
İnce Minareli Medrese
taçkapısı
475

Sivas, Turanmelek Dârüşşifost taçkapısı
Aksaray - Konya
Suttan Han'ın
dı$ kapısı
476

S/vos
Cifte *Minareli*
Medrese
toçkapıst
Sivas
Buruciye Medresesi
taçkapısı
477
EL SANATLARI
£1 Yazması

İslâm sanatında dinsel ve sosyal içerikli el yazmaları kollektif bir üretim İlişkisi içinde bezenirler. Hattat (güzel yazı yazan sanatçı), (çakı ile kâğıdı keserek kâğıda yazılar ve desenler çizen ve bunları

bir mukavva ya da cam üstüne yapıştıran sanatçı), nakkaş (desenli ve renkli bezemeyi yapan sanatçı), musavvir (portre yapan sanatçı), tarrâh (yazmaların sayfalarım bezeyen sanatçı), ressam (siyah ve tire desen yapan sanatçı), müzehhip (yazmaları ve hatları

tezhip eden yani altınla bezemeyen sanatçı), vassâl ve cedvelkeş (yazma onarımcısı) bir el yazmasının oluşmasında ve korunmasında birlikte çalışırlar. El yazmaları, metin ve yazılarının değeri yanında tezhip, minyatür ve cilt yönünden de zengin yapıtlardır. Yazmaların bir bolümü loncalara girmiş hattat, nakkaş, mücellid diye tanınan us-talara ısmarlamrdı. Elle yazıldıktan sonra kitabın bezenîp ciltlenmesi ustaların yanlarında yetiştirdikleri ve çırak adını verdikleri kimselerle birlikte tamamlanırdı. Padişah ve önemli kişilere sunul-mak üzere düzenlenen el yazmaları saray çevresindeki Özel nakkaşhanelerde yapılmıştır. Anonim bir üretim sonucu ortaya çıkan el yazmalarının çok azında sanatçı adları bulunmaktadır.

Hat: El yazmalarının metinleri kamış kalem ve is mürekke-biyle yazılır. Yazıda uyum ve güzellik arama isteği hat sanatım doğurmuştur. îslâmiyetin başlangıcında «okunabilen yazı güzeldir»

sözü ilk yıllarda yeterli bulunmuş; ancak İbn-i Mukle (10. yüzyıl) ile İbn-i Bevvâb (11. yüzyıl) eliyle biçimsel kaygular ön plana geçmiş ve hat sanatı p.ü_i.i sanatların önemli bir dalı olmuştur. Yazıya estetik bir biçim yermek isteyen sanatçılar, İslâmlığın ilk yıllarında, küfî denen bir yazı biçimi geliştirdiler. Bu yazı biçimi adını bir ara başkent olan Küfe kentinden aldı. Harfleri köşeli olan ve çivi yazısını kopya eden bu yazı geometrik bezeme ile çok iyi uyum göstermekteydi. Amasyalı bir Türk olan YâkuriH Musta'sımî (8.

yüzyıl), Abbasî saltanatı sırasında Bağdat'da «Aklâm-ı sitte» (altı

yazı) adı verilen sülüs, nesih, muhakkik, reyhanı, tevkî, rik'a hat türlerinin kurallarını belirledi. Yakut'un yetiştirdiği hat üstadlan bütün İslâm ülkelerine yayılarak hat sanatını geliştirdiler. 6 çeşit yazı, 478

daha sonraki yüzyıllarda geliştirilen 160 çeşit yazıya kaynak oldu.

Anadolu'da en çok kullanılan yazı türü sülüs ve nesih oldu.

Tezhip: Tezhip, İslâm'da Kuran-ı Kerim ve divan gibi el yazması değerli kitapları bezeme sanatıdır. Türklerde el yazmalarının resimlenip bezenmesinin tarihi 8. yüzyılda Uygur el yazmalarıyla başlar. Uygurlar'dan kalan yazmalar dikdörtgen biçimindedirler. Tezhip ve resimlerde mavi zemin üzerinde kırmızı, beyaz, altın yaldız, erguvan rengi, açık ve koyu yeşil kullanılmıştır. Bezemeler arasında şematik ağaç örgeleri, boşlukları dolduran çiçekler ve arada

çiçek ve yapraklarla bezeli kıvrımlı dallar göze çarpar. Bitki Örgelerinin stilizasyonu sonucunda Hatayî üslubu doğmuştur. Hatayî

üslup, Çin ve Orta Asya etkisi ile özgün biçiminden uzaklaşarak stilize edilmiş çiçek ve yaprakların karmaşık'desenidir.

Anadolu'da tezhip sanatı Rumî* üslup denilen hayvan örgelerinin stilizasyonu, ile gelişmiştir. Tezhipte geometrik biçimlerle de karşılaşılır. Geçmelerden oluşan bu biçimler ortada bir yıldıza dönüşebilir. Geometrik biçimlerin içlerini benek, yıldız, yaprak örgeleri doldurur. Kompozisyonlarda yuvarlak şemseler 12. yüzyıldan öteye gelişmeye başlar. Hatayı ve Rumî üslup . dışında, yine 12. yüzyıldan sonra geliştirilmiş Şükűfe üslubu vardır. Bu üs-lupda çiçeklerde doğalcı bir yaklaşım dikkati çeker. Bu dönemin tezhip sanatının en güzel yapıtları Konya Mevlâna Müzesi'nde sergilenen Divan-ı Kebir ve Mesnevî'dir. Anadolu'da tezhip sanatının merkezi Konya olduğu sanılmaktadır. Bağdat ve Musul da Anadolu dışında önemli merkezlerdir. Selçuklular altmı varak halinde kağı-da yapıştırır ve örgeleri üzerine işlerlerdi.

Minyatür: İlk örneklerini 8. yüzyıldan Öteye Orta Asya'da veren bu sanat kolu Türkler İslâm dinini benimsedikten sonra Yakın Doğu'da ilerleme göstermiştir. Uygurlar'ın Mani dini etkisiyle el yazmalanndaki konulan resimledikleri A. von Le Coq'un Tarım havzasındaki araştırmaları sırasında bulduğu kitaplardan anlaşılmaktadır. Mani'nin resim yapmayı çok sevdiği ve dinini resim yoluyla yaydığı bilinmektedir. Bu nedenlerle Uygurlar'da minyatür sanatı

çok ilerlemiştir. 1920'de Berlin Müzesi'ne getirilmiş olan bu buluntuların bir bölümü II. Dünya Savaşı'nda yanmıştır. Kalan örnekler Uygur minyatürü hakkında bilgi verecek niteliktedirler. Mani ra-hiplerinin dinî törenlerde canlandırıldığı bu minyatürlerde uzun saçlı, dolgun yanaklı, ufak ağızlı, İnce uzun burunlu, çekik gözlü ve kaşlı yüz «Uygur tipi» olarak sanat tarihine geçmiş ve daha sonra İslâm sanatı içinde çini, seramik, maden, taş ve minyatürde yinelenerek figür sanatında Türk tipinin özelliklerini belirlemiştir.

479

Uygurlar'dan kalan bu ilk örneklerden sonra dört yüzyıl kadar Türk minyatürü hakkında bilgimiz yoktur. Türk-îslâm minyatür

sanatına ait bilinen en erken minyatürler Kitab al-Tiryâk (Panze-hirler Kitabı) adb yapıttır. Yunanlı yazar Johannes Grammatikos'

un (Pseudo Galenos) Hekim Andromakos'un maceralarım anlattığı

bu kitabın 12. yüzyıla ait iki kopyası vardır. Paris Millî Kütüphanesindeki kopya 1199 tarihlidir. Viyana Millî Kütüphanesindeki kopya 13. yüzyıla aittir. 1199 tarihli olanı büyük olasılıkla Zengiler'den I. Nureddin Aslan Şah'ın buyruğuyla Musul'da yapılmıştır. Bağdaş

kurmuş, elinde kadeh tutan hükümdar ile erkek ve kadın figürleri Selçuk-Uygur stilini canlandırır. Büyük Selçuklulardan kalan minyatürlü yazma olmamakla birlikte 'Uygur tipi' seramik sanatında yaşamıştır.

1206 yılında El Cezerî tarafından yazılan Kitâb Fî Ma'rifat El-Hiyel El-Hendesiya (Otomata) isimli Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki el yazması, 50 adet mekanik ve otomatik âletin işleyişini betimler.

Bu âletler arasında içki kabı, sürahi, havuz, açı ölçer, çalar saat ve kapı sürgüleri yer almaktadır. Değişik zamanlarda yapılmış 14 Arap-

ça kopyası vardır. En erkeni istanbul Topkapı Sarayı MÜzesi'ndedir.

10. yüzyılda 20 cilt olarak yazılmış olan Kitab El-Aghâni'nin (Şarkılar Kitabı) 1218-19'da Musul'da yazılmış olan kopyasından altı cilt kalmıştır. 17. ve 20. ciltler İstanbul Millet KÜtüphanesi'nde, üçü Kahire Millî KÜtüphanesi'nde, biri Kopenhag Kraliyet Kütüp-

hanesi'ndedir. Sunuş sayfalarında hükümdar avlanırken, içki içerken, ok yay tutarken, saray kadınlarıyla dans ederken ve çalgı çalıp yıkanırken gösterilmiştir. 17. ciltteki hükümdar Bedrettin Lülü'dür.

Anadolu'da yapıldığı bilinen 12. ve 13. yüzyıl minyatürleri sayılıdır. Dioskorides'in «Materia Medica» yazması Artuklu Emiri Necmeddin Alpî için, Mihrân tbn Mansûr tarafından Süryanice'den (1152-1176) Arapça'ya çevrilmiştir. 12. yüzyılda Mayarfariküı'de (Silvan) yapıldığı sanılmaktadır. İ.S. 2. yüzyılda Kilikya'da Anazar-

ba'da doğmuş bir hekim olan Dioskorides'in yazmasında hayvan ve bitki resimleri vardır.

13. yüzyılın en önemli yapıtı, Topkapı Sarayı'nda bulunan Varka ve Gülsah Mesnevisi'dir. Azerbaycan'da Hoy'dan gelerek Kastamonu'ya yerleşen Mubammed oğlu Abdülmümin adlı bir usta tarafından yaratıldığı benimsenmektedir. (K. Özergin, Selçuklu Sanat-

çısı Nakkaş Abdülmü'min el-Hoyi Hakkında, Belleten, 34, 1970, s.

229). Varka ve Gülşah, peygamber zamanında yaşamış bir aşk serüveninin kahramanlarıdır. 11. yüzyılda Ayyukî tarafından Farsça yazılıp Gazneli Sultan Mahmud'a sunulmuştur. Topkapı Müzesi'ndeki
480

Varka ve Gülşoh öyküsünde bîr baskını gösteren resim

kopya tek resimli örnektir. Acıklı aşk öyküsünün konusu kısaca şöyle özetlenebilir: Beni Şeybe kabilesinden iki kardeş Hilâl ve Hu-man'm'Varka ve Gülşah adlı çocukları birbirine âşıktır. Gülşah çok güzel bir kız, Varka da yiğit bir delikanlıdır. Düğün gecesi Beni Dabya kabilesinden Rebi bin Adnan Gülşah'ı kaçırır. İki kabile arasında savaş çıkar. Rebi Varka'yı esir alır, Gülşah erkek giysisi giyinip onu kurtarır. Ancak Varka fakir düşmüştür ve Gülşah'ın babası kızını vermez. Varka zengin olmak için amcası Yemen Kralının yanına gider. Bu arada Şam hükümdarı Gülşah'ı babasından ister. Annesi ve babası Varka öldü diye cenaze töreni düzenlerler ve Varka yerine bir koyun gömerler. Şam Kralı evlenir ama Gül-

şah'ın aşkını öğrenince karısı olmaya zorlamaz. Varka zengin olur, döner ancak evlenemeyeceğini anlayınca kederinden ölür. Gülşah mezarını bulur ve o da mezar başmda ölür. Şam hükümdarı öldükleri yerde türbe yaptırır. Hazreti Peygamber dört halife ile birlikte türbeyi ziyaret ettiğinde sevgilileri birleştirmek ister. Şam hükümdarı ömründen 25 yıl verir. Aşıklar yeniden hayata döner ve birbirlerine kavuşurlar.

Konular hikayeci üslupta basit kompozisyonlarla anlatılmış ve metinlerin arasına şerit halinde yerleştirilmişlerdir. Doğa çoğu kez rumîli bir zeminle betimlenmiştir. Yer yer tavşan, köpek ve kartal gibi hayvan figürleri resmedilmiştir. Minyatürler saray yasamı ile göçebe çadır yaşantısını bir arada canlandırmaktadır. Çadır ve doğa **481**

betimlemeleri, eğlence sahneleri, gömü geleneği, giysiler, mimari Öğeler, kültürel veriler olarak belge değeri taşımaktadırlar. Bu minyatürlerde Türk, Orta Asya, Hint, Çin ve erken İslâm etkileri sezilir. Ancak figürler tipik Uygur figürlerini anımsatmaktadır.

Paris Milli Kütüphanesinde bulunan Seistan'dan gelip Sivas'a yerleşmiş olan Nasrettin Sivasî'nin Tezkeresi'ndeki minyatürlerde Bizans etkisi görülür. Düz zemin üzerine konturlarla belirtilmiş bi-

çimlerle astrolojik sahneler, büyü sahneleri, çok kafalı ve kollu acaip yaratıklar canlandırılmıştır. Melek betimlemelerindeki taç ve giysi Selçuk karakterindedir. Çok kollu melek Hint etkisi gösterir.

Kayseri ve Aksaray'da 1271 yıllarında yapılmış bu minyatürler Sel-

çuk Sultanı III. Giyasettin Keyhüsrev'e sunulmuştur.

Anadolu dışında resmedilmiş el yazmaları İçinde Suriye ve Irak'-takiler Önemli bir grup oluştururlar. Bunların içinde £1 Harîrî'nin Yahya İbn Mahmud El Vasîtİ tarafından resmedilen «Makamat»ı

(Toplantılar) 13. yüzyılın ikinci çeyreğinin önemli yazmalarındandır.

Bu dönemde astroloji, şifalı otlar, atçılık-ve baytarlık, seçme atasözr leri üzerine yazılmış kitaplar da değerli minyatürlerle bezenmiştir.

Cilt: Orta Asya Türk boyları kullandıkları eşyaların büyük bir bölümünü deriden yaparlardı. Hayvan besleyen göçebe toplum hurç, tulum, hayvan koşumu, bel kemeri, ok kılıfı, ayakkabı gibi günlük eşyaları için gerekli deriyi kolaylıkla buluyordu. Karaho-

ça buluntuları (9. yüzyıl) arasında yer alan iki deri cilt parçası cilt sanatının Uygurlar'da gelişmiş olduğunu kanjtlar. Cilt Arapça deri demektir.

Deri sanatında önemli olan derinin niteliğidir. Deri üzerinde başarılı desenler çıkarabilmek için derinin debbağ tarafından iyi terbiye edilmiş olması gerekir. 13, yüzyıldan kalma Selçuklu deri ciltleri Türkler'de debagat zenaatının ileri düzeyde-olduğunu göstermektedirler. Büyük özen ve el emeğiyle düzenlenmiş olan el yazmalarının ciltlenmesi titiz bir işçilikle tamamlanırdı. Ciltlemede deri dışında ipek de kullanılıyordu. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde 13. yüzyıldan kalma örnekler derinin yapısıyla uyuşan ince işçilikleriyle dikkati çekerler. Ciltlemede mukavva, deri ya da ipekje kap-

lanır, baskı, kazıma ve renkli bezeme ile bezenir. Çoğunlukla bitkisel örgeler kullanılır. Ortada şems diye adlandırılan yuvarlak ya da oval bir bezeme bulunur. Köşeler kösebendlerle değerlendirilir. Bu kompozisyon bir kenar suyu ile çerçevelenir.

İşleme ve Dokuma

İşleme: 1947-49 yıllarında C.I. Rudenko tarafından yapılan kazılar sonucunda Güney SiDirya'da Altay Dağları eteklerinde Pazınk'

ta bulunan kurganlar göçebe kültürünün çeşitli eşyaları yanısıra dokuma ve işleme sanatıyla ilgili ürünlerini sergiledikleri için özellikle önem kazanırlar. İ.Ö, 4. - 3. yüzyıllara tarihlendirilen parçalar Kurganları dolduran buzullar sayesinde renk ve dokularım yitirmeden zamanımıza değin gelebilmişlerdir.

Bunların bazılarında Ahamenid sanatı etkileri görülmekle birlikte keçe üzerine ince ve renkli deriler yapıştırmak yoluyla bezenen eyer örtüleri (belleme) Hun sanatının özgünlüğünü yansıtırlar.

İşlemelerde hayvan üslubu ile ilgili konular ele alınmıştır. Örneğin keçelerden birinin üzerinde dağ keçisine saldıran kartal-grifön konusu canlı bir anlatımla çizgisel Üslupta betimlenmiştir. Yine Noin-Ula'da açılan kurganlarda aynı nitelikte parçalanıl bulunuşu, bu tür işlemelerin göçebe kültürü içinde yaygınlığını belgelerler. Noin-Ula'daki konular daha çeşitlidir. Yün üzerine yapılmış İşlemelerde hayvan kavgaları yanısıra su içinde kaplumbağa ve balıklar, kaplan başı ve pençeleri stilize olarak işlenmiştir. Hun süvarileri ve insan başı işlemelerinde gerçekçi yaklaşım dikkat çekicidir. Noin-Ula'da açılan 212 kurganda mezar odasının tavanı, duvarları ve yerinin ipek, keçe ve örtülerle kaplı olduğu görülmektedir.

Halı: Çok eski geçmişi olan Türk Halı sanatının ilk örnekleri Orta Asya'dadır. V. Pazınk kurganında çıkan ren geyiği, grifon, süvari ve palmetlerle bezeli hah ilk düğümlü halı örneğidir. İ.Ö.

3.-2. yüzyıllara tariblenen bu örnek 1.89X2 m. boyutlarında ve Türk düğümüyle dokunmuştur.

Halı dokumasında iki tür düğüm tekniği vardır. Hah genellikle yere dik duran halı tezgahlarında dokunur. Göçebe toplumlarm-de yere yatık halı tezgahları da kullanılmıştır. Halı dokumasında dü-

şey sert ipliklere «argaç» (çözgü ipi), halının düğümlerini sıkıştırmaya yarayan iki ya da üç sıralı ipliklere «arış» adı verilir. Arışlar argaçların arasından her sırada şaşırtmak olarak bir alttan bir üstten geçerler. Desen argaçlara düğümlenen yünlerde (ilme) çıkartılır. Türk düğümü ya da Gördes düğümü olarak tanınan birinci dü-

ğüm tekniğinde ilmeler iki argaçta düğümlenir. İkinci teknik olan İran ya da Sine düğümünde ilmeler bir argaçta düğümlenir, ikincisinde serbest bırakılır. Anşlar tarafından sıkıştırılan ilmeler aynı

boyda kesilir, havı alınır ve desen çıkartılır. Türk ya da Gördes dü-

ğümü özellikle köşeli geometrik desenlerin dokunmasında uygula-

nır. Sine düğümü sağlam olmamakla birlikte yuvarlak ve karmaşık **483**

1905 d» Konya Moettin CamisFnde bulunan 13. yy'a ait Selçuklu halısı

desenlerin çıkartılmasında kolaylık sağlar. Anadolu halılarında Türk-Gördes düğümü uygulanmıştır.'

Anadolu Selçuk Halıları konusuna ait ilk buluntular 1905 yılında Alman Konsolos Loytved tarafından Konya Alaettin Camisi'nde bulunan ve şimdi Stockholm Müzesi'nde sergilenen 8 halıdır. Yaklaşık 15 nV'lik taban halısı olabileceği düşünülen bu halıların Konya Alaettin Camisi'nin Alaeddin Keykûbat zamanında (1220) ona-nldığı zaman döşenmiş olması gerekir. Gördes düğümlü olan halı-

lar sert yün ipliklidir ve zemin koyu mavi ve kırmızıdır. Desenlerde koyu kırmızı, kahverengi, lacivert, san krem, yeşil kök boyalı yün iplikler kullanılmıştır. Geniş kenar bordürlerînde okbaşı sivri uçlu kufi yazı bulunan bu halıların desenini yıldız, çokgen ve rozetler oluştururlar.

1930 yılında Amerikalı sanat tarihçisi R. Hiefstahl Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'nde 3 Selçuk halısı bulmuştur. Konya Mevlânâ MÜzesi'nde bulunan bu parçalar Beyşehir Eşrefoğlu Camisİ'yle aynı

dönemden olmalıdır (1298). 1905 buluntularındaki geniş kűfî bordur, geometrik Örgeler, kırmızı zemin, bu halılarda görülür.

484

1935-36'da Eski Kahire (Fustat)'da İsveçli C.L. Lamin tarafından bulunup Stockholm Millî ve Göthenburg Röhss Müzeleri'nde sergilenen halılar arasında 7 tanesi Anadolu Selçuklu halılarıdır.

13. ve 15. yüzyıllarda Anadolu'dan Mısır'a ihraç edilmiş halılar olduğu sanılıyor. Örgeler ve renk düzeni Anadolu'da bulunmuş ha-hlara benzemektedir.

1906-8 yıllarında Sir Aurel Stein tarafından Lon-Lan ve Lop-Nar'da bir Buda tapmağında bulunmuş Î.S. 3.-4. yüzyıllardan kalma, Yeni Delhi ve Londra British Mesuem'da sergilenmekte olan halılar, geometrik desenli ve tek argaç düğümlüdür. 1913'de A. von Le Coq'un Kuça yakınında Kızıl'daki tapınakda bulduğu İ.S. 5.

ve 6. yüzyıllara tarihlendirilen hah parçaları da aynı niteliktedirler.

Bu örnekler Berlin tslâm Sanatı Müzesi'ndedİr.

Büyük Selçuklular Dönemine ait hah örneği bulunmamaktadır. Ancak 14. ve 15. yüzyıllara aH minyatürlerde halı örneklerinde-ki kûfî yazı ve geometrik desenler Anadolu'da bulunan 13. yüzyıla ait hah örnekleriyle benzerlik gösterirler.

Marco Polo (13. yüzyıl) ve İbni Batuta'nın 14. yüzyıl) yazılarında Anadolu'da hah dokuma sanatının ileri düzeyde olduğuna ve halı ihraç edildiğine değinilir. Bu dönemde Konya, Kayseri, Aksaray ve Sivas önemli halı dokuma merkezleridir.

Kumaş: Dokunuş, malzeme ve desen zenginliği ile dikkati çeken Türk kumaşlarının uzantısı Orta Asya çadır uygarlığına değin gider. Budist mağaralarım bezeyen freskler ve Orta Asya'yı gezen elçi ve misyonerlerin yazılan, Türk dokumacılığı hakkında fikir verirler. Bunların canlı renklerle bezeli örnekler oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Türk kumaş sanatının gelişimini belirleyecek erken dönem parçaları sınırlıdır. Büyük Selçuklularda kumaş dokuma sanatının ileri düzeyde olduğunu minyatürlerde ve minaî

seramiği üzerinde figürlerin desenli giysileri belgelemektedirler.

Anadolu'nun kumaş üretimi kaynaklarda geçmektedir. îbni Batuta Ladik kumaşlarına değinir. Marco Polo Anadolu'nun üstün

nitelikli kumaşlarından övgüyle söz eder. Beyşehir Kubadabad Sarayı

çinilerindeki giysilerde görülen büyük rozetler, damla gibi benekler, iri çiçekler kumaş desenlerinin çeşitliliği hakkında bilgi verirler. Ancak Anadolu Türk kumaşçılığı verileri yetersizdir. Londra'da Victoria ve Albert Müzesi'nde 11. yüzyıla ait Büyük Selçuklulardan kalma ipek kumaş en erken tarihli örnektir. Rozetler içinde hayat ağacı etrafında kuyruklu ejder, kanatlı aslan ve kuş kompozisyonu dokunmuştur. Bordürde kartal ve grifon dizilidir. Fransa'da Lyon Dokuma Müzesi'nde yazıtında Alaettin Keykubat (1219-37) adı ge-

çen kırmızı ipek kumasda rozet içinde altınla dokunmuş aslan çifti **485**

Selçuklulara ait ipek kumaş

görülmektedir. Desenlerde Sasanî ve Bizans kumaş sanatı etkileri belirgindir. Siegburg'da Saint Servatius Kilisesi'nde figürlü brokar ve Batı Berlin Devlet Müzesi ve Kunstgewerbe Müzesi'ndeki ifc*

parça Anadolu Selçuklu kumaş sanatıyla ilgili örnekleri tamamlarlar.

Maden

Orta Asya duvar resimleri ve kurganları göçebe kültürün maden sanatında da ileri düzeyde olduğunu belgelemektedir.

Erken tslâm döneminin madenî yapıtları büyük ölçüde Sasanî etkisi altında gelişmiştir. Abbasiler döneminde 8. yüzyıldan öteye Türklerin Yakın Doğu'daki İslâm bölgelerine girmeleriyle maden sanatı yeni boyutlar kazanır. Sasanî ve Erken îslâm dönemi ma-486

den sanatının malzemeleri olan altın, gümüş ve tunç alaşımının kullanılmasına devam edilmiş, ancak Büyük Selçuklu döneminde soy madenler tunca oranla daha az kullanılmış ve 12. yüzyılın ortasından sonra, takı eşyaları dışında, ana malzeme olmaktan çıkmıştır.

12. yüzyılın sonunda tunçla birlikte pirinç kullanılmaya başlanmıştır. Pirinç özellikle dövme tekniği ile yapılacak olan yapıtlar için çok uygun bir malzemedir. Türklerin İslâm maden sanatına getirdikleri önemli yeniliklerden biri pirinci üretmektir. Malzemenin

değişmesine koşut olarak maden tekniklerinde de büyük bir gelişme görülür. Sasanî ve Erken İslâm Dönemi maden sanatında kullanılan ka-

zıma, kabartma (repoussĞ) yaldız ve savat (niello) gibi yöresel teknikler ve Bizans sanatından geçme bir teknik olan mine tekniği Sel-

çuklu döneminde de uygulanmıştır. Ancak Selçuklularla birlikte yeni teknikler, özellikle 12. yüzyılın ortalarında Horasan'da delik işi ve madene başka bir maden kakma teknikleri geliştirilmiştir. Delik işi tekniği ince levhalardan dövülerek yapılan kandillerin ve döküm tekniği ile yapılan buhurdan, şamdan, mangal gibi eşyaların bezenmesinde kullanılmıştır.

13. yüzyılın başlarında Moğol yayılmasından kaçan Horasanlı

ustalar Mezopotamya'da, özellikle Musul kentinde yerleşerek kakma tekniğini tüm İslâm Ülkelerine yaymışlardır. Kakma tekniğinde başlangıçta tunç üzerine dolgu olarak kırmm bakır ve gümüş bakır kakıhrken, 12. yüzyıldan sonra pirinç alaşımı yeğlenmiş ve 13. yüzyılın ortalarında bakır kakmalar altm, gümüş ve siyah savat kakmalara yerlerini bırakmışlardır. Çok renkli maden sanatının gelişmesi konulara çeşitlilik kazandırır. Madenî kaplar aynı dönemin minaî seramiği ve minyatürlerini anımsatacak zengin konularla bezenmiştir.

Selçuklu dönemi madenî yapıtları kap türlerinde de* yenilik getirmiştir. Erken İslâm döneminde tabak, tepsi, tas, ibrik, maşrapa, kandil ve hayvan biçimindeki kapların yamsıra Selçuklu döneminde ayna, hayvan, buhurdan, mangal, kutu, kalemdan, hokka, bakraç, şamdan, leğen, kazan, gülapdan, ponza tutacağı, kapı tokmağı, davul gibi eşyalar madenden yapılmışlardır. Bu parçaların çoğu günlük eşya niteliğindedir. Sanat değeri yüksek özenle hazırlanmış örnekler ise soylu aileler ile zengin tüccar ailelerinin saray ve konaklarında saklanmak üzere yapılmışlardır. Değerli örneklerde, özellikle kakma tekniğiyle bezenmiş olanlarda, bereket yazıtı ile yaptıranı, yapanı, tarihi ve yapıldığı yeri belirten yazıt bulunur. Bu yantlar tarihsel belge olması açısından çok değerlidir. Yazıtlarda kullanılan unvanlar, lâkaplar ve sıfatlar dönemin sosyal yapısını yansıtan belgelerdir.

Kap biçimlerinde hayvan biçimlerinden olduğu kadar anıtsal mimari biçimlerden de yararlanmışlar, Özellikle dönemin kümbet biçimlerini kaplarında işlemişlerdir. 12. yüzyıl sonları 13. yüzyılın başı olarak tarihlendirilen, Horasan'da yapılmış bir grup ibrikte kümbetlerde olduğu gibi, silindir biçiminde gövdelerin üzerleri dış-bükey ve içbükey yivler ve üçgen kesitli kaburgalarla bezenmiştir.

Selçuklularla birlikte İslâm maden sanatı ikonografyasında da çeşitlilik çoğalmıştır. 12. yüzyıldan sonra özellikle kakma tekniğindeki değişmeden sonra figürlü kompozisyon yaygınlaşmıştır. Uçları hayvan başlı kıvrım dallar, birbirini kovalayan hayvan frizleri, simgesel nitelikte Orta Asya Şaman inançlarıyla ilişkili hayvan kompozisyonları; harpi, sfenks, grifon, ejder gibi efsanevî yaratıklar; kuyruk ve kanat uçları palmet ve ejderle son bulan kartal, aslan ve sfenks figürleri; çift başlı-tek gövdeli kartallar, çift gövdeli-tek başlı harpiler; boyunlarından düğümlenen tavus kuşları; kuyruk ya da kanat uçlanyla birbirine bağlanan fırıldak örgeleri oluşturan hayvan grupları; ikili lıayvan savaşı betimlemeleri; doğan kuşu 35a da eğitilmiş pars ile avlanan avcı figürü gibi örgeler Orta Asya etkileri taşırlar (Ü. Erginsoy, «Türklerin İslâm Sanatına Katkıları», İslâm Sanatında Türkler, İst. 1976). Astrolojik simgeler; hükümdara armağanların sunulduğu resmî taht sahneleri; polo oyunları; çalgıcıların, rakkaselerin, akrobatların ve pehlivanların yer aldığı hükümdar için eğlence sahneleri; sabanla tarlasını süren çiftçi; ağaçların altım belleyen, meyva toplayan çiftçi, kuzularım otlatan çoban gibi günlük «genre» konuları İslâm maden sanatı ikonografyasına Türklerle giren konulardır.

13. yüzyılın ilk yansında bitkisel ve figürlü örgeler yanında geometrik örgeler, özellikle Mezopotamya Örneklerinde yer alır. Kûfî ve nesih yazıt frizleri de bu dönemin katkılarıdır. Çiçekli ve örgülü yazı tipleri dışında, 12. yüzyılın ikinci yansında Horasan'da ortaya çıkan özellikle maden sanatında görülen bîr yazı tipi, figürlü

yazı tipi geliştirilmiştir. «Canlı yazı» ya da «kppuşan yazı» diye adlandırılan bu yazı tipinde harflerin dikey çizgileri el, kol hareketleri yapan, ellerinde kadeh, ok, yay tutan figürler gibi oluşturulmuş-lardır. Kiminde dikey çizgiler insan başı ile son bulmaktadır. Bunlara «insan başlı yazı» denmektedir. «Meskûn yazı» denilen üçüncü

tipte hayvan figürleri harflerin arasında dolaşmaktadır.

Maden sanatında İran, Mezopotamya, Anadolu ve Mısır yöresel özellikler gösterirler. İran'da Selçuklu Dönemi'nde hem soy madenlerden, hem de bakır alaşımından yapıtlar yapılmıştır. Önemli merkez Horasan'dır. Kakma, kazıma, yaldız ve savat teknikleriyle bezenmişlerdir. Gümüş yapıtları üzerinde özellikle savat tekniğine
488

Selçuklu Sultanı Alp Aslan'ın gömüş tepsisi

önem vermişlerdir. Gümüşten yazıtlı iki örnek bulunmaktadır. Biri Selçuklu Sultanı Alp Aslan adını taşıyan bir tepsidir (1066), öte-kisi Sultan Sancar'ın adım taşıyan bir şamdandır (1137). Bakır ala-

şımlı örneklerde döküm ile yapılan ve kabartma kazıma ve delik işi teknikleriyle bezeli tunç parçalar ile döküm ya da dövme tekniği ile yapılan ve kakma tekniği ile bezenen tunç ve pirinç yapıtlardır.

Mezopotamya'da soy madenden örnek yoktur. Bu bölgede Horasanlı ustalar etkisiyle kakma tekniğiyle bezenmiş pirinç yapıtlar önemli bir grup oluştururlar. Londra British Museum'da bulunan bir ibriğin yazıtında 1232 tarihinde Musul'da yapıldığı belirtilmiştir.

Musul Atabeki Bedrettin Lülü'nün (1233-1259) adının bulunduğu
5

madenî yapıt da Musul'da yapılmıştır. Musul'un Mezopotamya'da maden sanatının merkezi olduğu anlaşılıyor. Kakma tekniği ile çalışan Mezopotamyalı ustalar yoğun bezemeye ve kalabalık av, taht, eğlence genre kompozisyonlarına Önem vermişlerdir. Renkli kakma tekniğini Horasanlı ustalardan farklı olarak tek basma kullanmışlardır.

Anadolu'dan maden sanatıyla ilgili örneklerin zamanımıza de-

ğin gelenleri sayılıdır. Bu dönemden, birkaç takı eşyası dışında, Ibn Bîbî, İzzettin Keykâvus'un (1211-1219) düğününde altın ve gümüş-ten kaplar kullanıldığından söz ederse de altın ve gümüş örnekler 489

zamanımıza değin gelmemiştir. Kalanlar tunç, pirinç ve çeliktendir.

Ancak Anadolu'da Mezopotamya'dan farklı olarak, İran Selçuklularında olduğu gibi, çeşitli bezeme teknikleri denenmiştir. Ü. Erginsoy, Ortaçağ Anadolu maden sanatı üzerine yaptığı

araştırmasında sekiz teknik belirlemiştir: dövme tekniği ile yapılan, delik-işi tekniği ile bezeli; mine tekniği ile bezeli; dökümle elde edilen kabartmalarla bezeli; dökümle yapılan, delik-işi tekniği ile bezeli; dökümle yapılan, kazıma tekniği ile bezeli; dövme tekniği ile yapılan re-

poussl tekniği ile bezeli; döğme ya da döküm tekniği ile yapılan, kakma tekniği ile bezeli.

Anadolu'da yazıtlı örnekler sayılıdır. Bunlar, Hasankeyf'in Artuklu meliki Rüknettin Davut'un (1114-1144) adım taşıyan Inss-bruck Ferdinandeum Müzesi'ndeki çift kulplu bakır tas; Harput'un son Artuklu meliki Nurettin Artuk-Şah'ın (ölüm: 1262) adını taşıyan Öttingen-Wallerstein Kolleksiyonu'ndaki tunç ayna; Mardin'in Artuklu meliki II. Gazi oğlu Fahrettin Kara-Aslan'ın (1261-1293) adını taşıyan Paris'de özel bir kolleksiyonda bulunan pirinç tas ve 1280 tarihli Konya'da Nusaybinli usta Ali tbn Muhammed tarafından yapıldığı belirtilen Ankara Etnografya Müzesi'ndeki Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'ne ait bir tunç kandil zarfıdır. Bunların dışında Cizre Ulu Camisi'ne ait (13. yüzyılın başı) iki ejder ve bir aslan ba-

şıyla oluşan tunç kapı tokmaklan da zamanı belirlenebilen örnek-lerdendir. Kapı tokmaklarından biri Mardin Müzesi'nde, Ötekisi ise Kopenhag David Kolleksiyonu'ndadır. Kandil zarfı hem delik isi hem repoossâ, hem de yaldız teknikleriyle bezenmiştir. Tunç ayna-da dökümle elde edilen kabartmalar vardır. Kazıma tekniğiyle bezenmiş pirinç tasta altın ve gümüş varakların kullanıldığı kakma tekniği de uygulanmıştır. Bakır tasta ilginç olan, Bizans nüne tekniğinin kullanılmış olmasıdır. Dökümle elde edilen kapı tokmakları kabartmalar ve kazıma tekniği ile bezenmişlerdir.

Anadolu Türk maden sanatında dikkati çeken önemli özelliklerden biri, Anadolu kökenli etkilerin hem teknik, hem de Örge ve konular açısından yoğun oluşudur. Örneğin Rüknettin Davut'a ait olan tasın Bizans mine tekniği ile yapılması dışında, Bizans sanatında 10. ve 11. yüzyıllarda çok işlenen bir konu olan «Büyük İskender'in göğe çıkışı» konusunun tasm ortasında yer alışı da ilginçtir.

Bizans Öğeleri yamsıra antik çağ ve antik çağ öncesi öğeler de Anadolu Türk maden sanatına geçmiştir. Beyşehir Eşrefoğlu kandil

zarfı üzerinde yer alan boğa başlan, Anadolu'da İ.Ö.6. binden öteye —Neolitik Çağda, Erken Tunç ÇağYnda, Hitit ve Urartu Dönemlerinde— sürekli kullanılmış bir öğedir. Aynı biçimde çift başlı kartal figürü de Anadolu'da tö.2. binden sonra sık rastlanan bir figürdür.

490

Kullanım eşyaları dışında Anadolu'ya ait takı Örneklerinden biri British Museum'da gümüş tokalarla bezeli bir kemerdir. Üzerine delik işi ve yaldız teknikleri kullanılmıştır. Tokalardan birinde madalyonlar içinde çift başlı kartal, çifte sfenks ve çifte grifonlar bulunmaktadır. Öteki tokada birbirini kovalayan hayvan figürleri ile oluşturulmuş frizler vardır.

1250 yılından sonra Mısır'da Türk Memluklanyla gelişmeye başlayan maden sanatı, Zengi Atabekleri dönemi geleneğini sürdürür. Musul ekolüne bağlı kakma tekniğiyle bezeli pirinç yapıtlar-

dan onbir tanesinde Musul, dördünün üzerinde de Kahire kentinin adı belirtilmiştir. Bu dönemde savaş sahnelerinin ve Memluk armalarının maden kaplarda yer alışı yeniliktir. Türk Memluklarından kalma en değerli örnekler Sultan Kalavun'un oğlu Nasrettin Muhammed dönemine aittir, istanbul Topkapı Müzesi'nde bulunan gümüş ve altın varaklarla kakılmış, oniki burç simgesi ile bezeli ayna Türk Memluklarının maden işçiliğindeki başarılarını gösterir.

Seramik

İslâm seramiği başlangıçtan öteye sürekli gelişme göstermiş olan bir el sanatları grubu oluşturur. Erken İslâm Dönemi'nde deği-

şik tekniklerde seramik çanak-çömlek üretimi yapılmıştır. Türkler İslâm Dünyasına girdikten sonra Abbasîler, Fatımîler, Samanoğul-ları tarafından geliştirilen seramik sanatına büyük katkıda bulunmuşlardır. Mimari bezemede Karamanlıların Semerkant'ta sıraltı

(slip) tekniğinde kûfî yazılı seramikler kullandıklarım biliyoruz, ancak çanak-çömlek türünde malzeme ele geçmemiştir. Gazneliter dö-nemiyle ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Büyük Selçukhılar'da ise, kalan örnekler sınırlı olmakla birlikte, Erken İslâm Döneminden daha ileri bir teknik düzeyi ve desen istemini belirlerler. Figür

betimlemelerindeki başarı, bugün yok olmuş saray ve konakları bezeyen duvar resimlerinin varlığına da kanıt olabilir.

Erken İslâm seramiğinde Susa ve Mezopotamya'da gelişme gösteren **sgraffito** tekniği Büyük Selçuklularda yaygındır. Sgraffito dışında **barbutin,** sıraltı, slip, lüster ve minaî tekniğiyle yapılmış seramiklerde yazı, stilize bitki, hayvan ve insan figürleriyle geniş bir ikofiografik program uygulanmıştır. Seramik sanatının geliştiği merkezler İran'da Rey, Keşan, Sultanabad, NİŞabur, Curcan, Suriye'de Rakka ile Şam ve Kahire'dir. Tüm bu üretim merkezlerinde farklı özelliklerle karşılaşılır.

Yalnızca seramiğe uygulanan bir teknik olan sgraffito bir kazı-

491

ma tekniğidir. En çok kullanılan bir teknik olan sgraffito tekniğinde hamura biçim verilerek astarlanır ve kurutulur. Desen serami-

ğin açık renk astarını da kazıyacak biçimde ince sivri bir âletle çi-zildikten sonra fırınlanır. İstenen renkte (daha çok yeşil ve sarı) şeffaf sırla sırlanır ve bir kez daha fırınlanır. Kimi örneklerde seramiğin akıtma renklerle bezendiği görülür.

Bir başka kazıma tekniği olan champleve*'de seramik üzerine sürülmüş olan astar desen için tümüyle kaldırılır. Bu türde biçim çizgisel olarak konturlarıyla değil alan kazımasıyla ortaya çıkarılır.

Barbutin tekniğinde seramik fırınlanmadan üzerine yumuşak seramik hamuru ile biçimler sıkılır ya da yapıştırılır ve fırınlanır.

Büyük küp ve testilerde 12. ve 13. yüzyıllarda Mezopotamya, İran, Suriye ve Anadolu'da Artuklu yöresinde çok kullanılmış bir tekniktir.

Sıraltı tekniği İslâm seramik sanatında en yaygın olan tekniklerden biridir. Desen boyanır ve boyaların karışmaması için hafif fırınlanır. Şeffaf renksiz sırla sırlandıktan sonra bir kez daha fırın-

lanır. Siyah bezemeli bir grup Örnekte mavi sır kullanılmıştır. Ke-

şan, Sultanabad, Sultaniye'de üretilen bu tür mavi-siyah seramik 1200 yıllarından sonra İran'da ortaya çıkmıştır.

Sıraltı tekniğinin bir başka türü olan slip tekniğinde desen, astar maddesi olan slip kalın bir yüzey oluşturacak biçimde sürüle-rek

çıkartılır. Kimi örneklerde astar maddesine boya katılmıştır.

Slip kuruduktan sonra, şeffaf ya da renkli sırla sırlanır ve fırınlanır. Bu tip seramiğin Özelliği desenin hafif kabartmalı oluşudur.

Renkli sır tekniğinde desen işlenir, fırınlanır ve renkli sırlarla boyanarak ikinci kez fırınlanır. Desenle ilişkili olarak değişik renkte sırların kullanıldığı bu tür seramikte, sırların birbirine karışmaması için renk aralarına balmumu ya da nebati yağ mangan karışımı sürülür. Cuerda-Seca denilen bir başka uygulamada desenin konturlanna iplik yerleştirilir. İplik fırınlama sırasında yanarak yok olur.

Lüster tekniği bir sır üstü tekniğidir. Desen fırınlanmış mat beyaz sırlı seramik üstüne lüster ya da perdah demlen maden oksitli ve gümüş bakır tozlu bir karışımla boyanır. Yaldızlı renkler bozulmasın diye az hararette pirişirilir. Lüster tekniğinde desen kahverengi ve san tondadır. Firuze, kobalt mavisi, yeşil, patlıcan moru sırlar üzerinde de uygulamalar vardır. British Mesuem'daki tarihli bir parçaya göre 1179 yılından sonra İran'da görülmektedir. Bey, Keşan ve Sultanabad'da üretilmiştir. İran, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da yaygın olan bu teknik Anadolu'da Selçuklularda uygulanmıştır.

492

Minaî tekniği, İran Selçuklularının yarattığı ve kullanma seramiğinde geliştirdikleri bir tekniktir. Farsça minaî emaye demektir.

Minaî tekniğinde yedi renk kullanılır. Renklerden bir bölümü sıraltında, bir bölümü ise sırüstündedir. Mor, mavi, firuze, yeşil sıraltı

renkleridir. Seramik desene göre boyanıp kurutulur ve sırlanıp fırınlanır. Sır üstüne kiremit kırmızısı, beyaz, kahverengi, siyah, altın yaldız boyanır ve alçak hararette fırınlanır. Minyatürü anımsatan renkli ve canlı konuların işlendiği bu teknik zor bir tekniktir.

Lüster ve minaî tekniklerinin en önemli özelliği desenin insan figürüne dayalı olmasıdır. Saray ileri gelenleri, eğlence ve savaş sahneleri ve günlük yaşantıyla ilgili sahneler canlandırılmıştır. Minaî

tekniği en çok Rey'de gelişme göstermiştir. Anadolu Selçuklu Sanatında lüster ve minaî tekniklerinde yapılmış çiniler Beyşehir Kubadabad sarayında bulunmuştur.

Anadolu çini sanatıyla İlgili örneklerin çok sayıda olmasına kar-

şın seramik sanatıyla ilgili örnekler azdır. Kubadabad sarayı, Ala-cahöyük yakınında Kalehisar, Malatya Eskikâhta, Adıyaman

güneyinde Samsat, Elazığ civarında Korucu Tepe, İçme Höyük ve Diyarbakır İç Kale'de Artuklu Sarayı kazılarında çıkan seramik buluntular Anadolu seramiği hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadırlar (G. Öney, Türk Çini Sanatı, İst., 1978, s. 121).'Bir grup buluntu sırsız, kırmızımsı gevşek topraklı vazo, sürahi, kâse, tabak ve büyük küplerden oluşur. Bazıları oluklarla ve tırtıllı kabarık yollarla, bazıları kalıplama ve barbutin tekniği ile işlenmiş hayvanlar, insan figürleri, maskeler, rozetler, arabesklerle bezenmişlerdir.

Konya Karatay Müzesi'nde bulunan türkuaz, Akşehir Müzesin-

de yeşil renkli yağ kandillerinde görüldüğü gibi Anadolu'da tek renkli türkuaz, yeşil ve san-kahverengi seramiklerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Akıtma ve sgraffito teknikleriyle desen çıkartma yöntemleri de çok sayıda denenmiştir. Kayseri' Müzesi'nde kuş, Malatya Eski Kâhta'da bağdaş kurmuş saz çalan figürlü parçalar sgraffito tekniğinde örneklerdir. 13. yüzyılda ortaya çıkan siyah desenli türkuaz sırlı seramiklerden Anadolu'da da yapıldığı sanılmaktadır.

Slip tekniğinde sınırlı parçalar Kubadabad Sarayı, Eski Kâhta, Kalehisar, Korucu Tepe ve Samsat kazılarında bulunmuştur. Kubadabad'da bulunan kabartmalı firuze sırlı kâse kapağı gibi örnekler bir grup seramiğin İran'dan ithal edildiğini düşündürmektedir. Kubadabad'da ve Kalehisar'da çıkan lüster tekniğinde seramik parçalarının da beyaz-krem sert hamurlan ile İran kaynaklı olmaları gerekir.

Ahlat'ta bulunanlar İse yerli üretim olarak değerlendirilmektedir.

Tüm İslâm ülkelerinde olduğu gibi ithal malı olarak Çin sela-don seramiklerine Anadolu'da da karşılaşılmaktadır.

493

FİL DİŞİ

10. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında üretilmiş Mezopotamya'da içki kadehi —olifant— olarak kullanılan fildişi parçalardan seçme örnekler Edinburg Royal Scottish Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu örnekler daha çok stilize hayvan figürleri ile bezenmişlerdir. Fildişinin biçimine uygun bir kompozisyonla tasarlanmışlardır.

Cam

Kolay kırılabilen bir maddeden yapılmış oldukları için erken dönemlerden günümüze değin cam eşya olarak kalabilmiş örnekler sınırlıdır. Ancak Termiz Sarayı'nda duvar bezemesi renkli camlı sumermeri (alabaster) kafesler ve cam madalyonlar, Karahanlılar döneminde cam üretiminin varlığını kanıtlarlar. Yine, duvar resimleri ve el sanatlarında hükümdarların ellerinde görülen simgesel konik biçiminde kadehler Türk camcılığının gelişmiş olduğunun önemli delilleridirler. Daha çok Büyük Selçuklularda karşılaştığımız bu nitelikte kadehlerin 12. yüzyıldan öteye Suriye'de çok sayıda üretildiği anlaşılmaktadır. Bu örneklerde, Selçuk minaî sera-miklerindeki desenlerle eş üslupta sırlanmış ve yaldızlanmış cam

işçiliği tekniği görülmektedir. Özellikleri figürlü konularla bezeli oluşlarıdır. Halep'te Eyyubiler zamanında kadeh, sürahi, vazo ve kandil gibi cam eşyaları üretilmekteydi. 13. ve 14. yüzyıllarda Türk Memluklarında da cam işçiliği geliştirilmişti. Bu dönemin başarılı örnekleri armalı ve yazıtlı cam kandiller olmuşlardır.

Anadolu Türk sanatında* kalan cam işçiliği ile ilgili parçalar tartışmalıdır. Diyarbakır Artuklu Sarayı kazısı cam işçiliği konusunda önemli belgeler sunmaktadır. Havuz ve çeşmenin balık ve Ör-dek figürlü bezemesi taş ve cam mozaik küplerle oluşturulmuştur.

Beyşehir Kubadabad Sarayı buluntuları arasında 30 cm. çapında II.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-47) adı yazılı olan tabak altın yaldızla bezeli değerli bir parçadır. Konya Çini Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır. Kubadabad Sarayı kazısında cam işçiliği açısından önemli buluntular alçı şebekelere gömülü renkli camlardır. Bu parçalar Anadolu Selçuklularının yapıtlarında renkli cam kullandıklarım gösteren belgeler olarak değerlendirilmektedirler.

Bu örnekler dışında, Londra Britsh Museum'da dans eden kız ve kartal (1227-1246) ile ok atan süvari figürlü iki cam parçayla Eri-van Bilim Akademİsi'ndeki, Dvino'da bulunmuş cam parçanın da Anadolu Selçuk yapıtları oldukları ileri sürülmektedir. (S. Eyke, **LaVerrerie en Turquie de l*Epoque Byzantine a l'Epoque Turque,** An-nales du 4me Congres des Journees Internationales du Verre, Liege, 1969, s. 162-182).

TERİMLER

AVLU Bir yapı ya da yapı topluluğuyla ilişkili dışa kapalı üstü açık mekân.

BEŞİK TONOZ Kemerin aralıksız yinelenmesiyle oluşan yarım daire kesitli (yarım silindir biçiminde) kârgir örtü.

CAMİ Ulam dininde ibadet amacıyla tasarlanan yapı.

ÇAPRAZ TONOZ Birbirin* dik iki beşik tonozun oluşturduğu dört bölümlü tonoz.

ÇÖRTEN Yağmur sulannı akıtmak için saçak altında oluşturulan oluk EYVAN Beşik tonozla örtülü ve bir cephesi açık dikdörtgen

planlı hacim.

Mezopotamya'da Part ve Salanı yapılarında gelinme gösteren eyvan, İslam Mimarisinde sivil ve dinsel yapılarda yaygın bir biçimde kul anılmıştır.

FRESK Yaş sıva üzerine toprak boyalarla yapılan resim tekniği.

KARGİR Taş ya da tuğla yapım.

KORKULUK Köprü, balkon, merdiven/ gibi yerlerin kenarlarına güvenlik amacıyla yerleştirilen parmaklık ya da duvar. Bu öğe bezeme konumu olarak da değerlendirilmiştir.

KORNİŞ Duvar yüzeyinde profil i çıkmtı. Katlar arasında ya da saçakta

. olabilir.

KONSOL Bir çıkmayı alttan destekleyen yapı Öğesi.

KUBBE Bir kemerin yayının tepe noktasından inen dikin çevresinde dönmesiyle meydana gelen örtü. Değişik türleri olur. Yarım küre, yükseltilmiş yarım küre. sivri kubbe, soğan kubbe gibi. Anadolu Türk Mimarisinde yarım küre olanı en yaygınıdır.

KUBBE KASNAĞI Tanbur. Alt yapıyla kubbe arasında, kubjtenin oturduğu silindirik ya da çokgen bölüm. Alt yapıyla örtü arasında çoğunlukla pencerelerin açıldığı geçiş bölümü.

KONSTRÜKSİYON Yapım. Yapım teknikleri.

KÜMBET Konik ya da piramit çatılı Türk ve İran m^zar anıtı.

KÜNDEKÂRİ Kare, çokgen, yıldız gibi geometrik biçimli ahşap parçaların ahşap çubuklara geçmeli olarak birleştirilmeleriyle oluşturulan ahşap tekniği. Bu teknikte ahşap. nem ve ısı nedeniyle çalışmaz. Kapı, pencere kanatlan ve mimber, rahle gibi eşyalarda uygulanır.

KÜRESEL BİNGİ Pandantif. Kare planlı alt yapıdan kubbenin dairesel tabanına geçiş sağlayan bir yapı öğesi. Kubbeyi taşıyan ayaklar doğrultusunda ayaklar arasındaki açıklığı geçen kemerler (askı

kemerler) arasında kalan eğrisel yüzeyli üçgen parçalar. Küresel bingide kubbenin dairesel tabanına geçiş dolaysız olmaktadır.

LOTUS Üç dilimli bitkisel bezeme. Yan dilimler ve sap uzamış orta dilim küçülmüştür.

NİŞ Duvar İçinde oyuk.

MAKSURE Camide hükümdara ayrılmış özel ver. İlk kez Muaviye ya da el-Hakim zamanında halifeyi suikastlardan korumak için yapıldığı

sanılmaktadır. Osmanlılarda Hünkar Mahfili olarak tanımlanmıştır.

MİHRAP Kıble yönüne dik duvar üzerinde namaz kılma yönünü belirtmek ve aynı zamanda imamın namazı yönetmesi için tasarlanmış niş. Namazgah ve cami y&nısıra öteki yapı türlerinde namaz kılınan hacim-lerinde bulunur. Günümüze değin gelmiş ilk mihrap Bağdat Müzesinde bulunan'9. yüzyılın birinci yarısından kaldığı sanılan Mihrap-el-Ha-seki'dir.

495

MİNARE Camide ezan okumak için tasarlanmış kule. İslâm Mimarisinde ilk Abbasi döneminde ortaya çıkmış olan minarenin kökeni için değişik görüşler ileri sürülmektedir: Roma deniz fenerleri. Hıristiyan çan kuleleri. Orta Asya gözetleme kuleleri gibi.

MİNBER Genellikle hutbe okunan Cuma camilerinde minberin solunda yeralan, hatibin hutbe okumak için çıktığı merdivenli yüksek kürsü.

En yüksek yer' peygamberin yeri olarak yorumlanır. Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır.

MESCİT Anadolu Türk Mimarisinde mahalle camisi.

MUKARNAS Prizma tik öğelerin taşma yapacak biçimde yanyana ve üst üste dizilerek oluşturdukları üç boyutlu mimari bezeme öğesi we bu Öğelerle geliştirilen sistem,

NAMAZGAH Musalla. Açıkta jmmaz kılmak için tasarlanmış alan. Çoğunlukla kent dışında yapılmış olan namazgahlar, çevreden az yükseltilmişlerdir. Kıble yönünü belirten bir mihrap ve gölgelik için bir ağaç

bulunur. Kimi örneklerde minber de vardır.

PALMET Yelpaze biçiminde simetrik açılan dilimlerle oluşan bitkisel bezeme. Üç dilimli olan türü en yaygınıdır. İslam bezemesinin başlıca örgesidir.

PİLASTER Duvarcı daire kesitli düşey çıkıntı. Bezemesel amaçla kullanılacağı gibi örtüden gelen yükleri karşılamak üzere duvar payandası

görevinde de kullanılabilir

REVAK Kemerleri taşıyan sütun dizileriyle oluşturulmuş üstü örtülü üç
kenarı açık geçit yeri.
RUMt Bir yaprak ve yarım tomurcuğun üslüplasmasıyla oluşan bitkisel bezeme. Avrasya hayvan Üslűbunun bir uzantısı olarak yorumlan-maktadır.
SAĞIR KEMER Duvarda bezemesel amaçla ya da duvar doluluğunu bo-
şaltmak içfn oluşturulan kemer biçiminde çıkıntı.
ŞAHIN (Sahn) Namaz kılma mekanı. Arapçada cami avlusu olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, sütun dizileri arasındaki bölümler de şahın olarak ifade edilmektedir.
SİLME Duvarda iç bûkey ya da dış bükey profil i band. Türk Mimarisinde çoğunlukla bir öğeyi çerçevelemekte kul anılır. Örneğin kapı, pencere, sütun gibi.
SON CEMAAT YERİ Camilerin, avlu yönünde kapalı İbadet mekanına geçmeden önce yer alan revaklı bölümü. Namaza geç kalanların namaz kıldığı yer olarak da kullanılan bu bölüm, avlu zemininden yüksektir.
SÖVE Kapı ve pencere kasalarının parçaları.
STRÜKTÜR Yapı. Bir yapıyı ayakta tutmak İçin tasarlanan sistem.
SÜTUN Genellikle silindirik ve ince gövdeli düşey tek taşıyıcı,
TAÇKAPI Anıtsal yapıların özel düzenlemeli giriş kapısı.
TONOZ: Kârgir örtü. Değişik tipleri vardır: beşik tonoz, çapraz tonoz, aynalı
tonoz, manastır tonozu, kaburgalı tonoz gibi.

TONOZ BİNGİ Tromp. Kare planlı alt yapıdan kubbenin dairesel tabanına geçişte kullanılan bir yapı öğesi. Tonoz bingi, kemer ve kemere bağlı
küre ya da koni parçasından oluşur. Kare planlı hacmin köşelerine yerleştirilen tonoz bingiler kareyi sekizgene dönüştürür.
TÜRBE Genellikle kubbeyle örtülü İslam mezar anıtı.
TERRAKOTA Pişmiş topraktan yapılan bezeme ya da eşya.

KAYNAKÇA

GENEL
ARSEVEN C. E., L'art turc de puis son origine jusqu'a nos)ours, istanbul,1639.
—---- Sanat Ansiklopedisi, 5 cilt, İstanbul, 1850
------ Türk Sanatı Tarihi, İstanbul. 1955-1959.
------ Tüıi Sanatı, İstanbul, 1970.
EYİCE S.. «Cami» maddesi, Türk Ansiklopedisi, cilt: 9, 1957, s. 255-276.
HASOL D., Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Yapı-Endûstri Merkezi Yayını.
İstanbul. 1975.
KUBAN D., Türkiye Sanatı Tarihi (100 Soruda). Gerçek Yayınevi, İstanbul.
1970.
------- Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve SanatYayını, İstanbul, 1682.
ÖDEKAN A., Türkiye'de 50 Yılda Yayımlanmış Arkeoloji. Sanatr Tarihi veMimarlık Tarihi ile İlgili Yayınlar Bibliyografyası (1922-1973), İstanbul, 1974.
SÖZEN M. ve DİĞERLERİ., Kültür Yayını. İstanbul, 1975.
SÖZEN M. - U. Tanyeli, Sanat Kavramı ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
Remzi Kitabevi, 1986.
YETKİN S. K.. Türk Mimarisi, Bilgi Yay.. Ankara. 1970.
UNSAL B., Turkisth tslamic Architecture. Pordtand Press, London, 1959. '
BUSSAGLİ M., «Steppe Cultures», Encyclopedia of VVorld Art. vol. 111,London, 1967, p. 375-407.
CEZAR M., Anadolu Öncesi TürkleYde Şehir ve Mimarlık. Türkiye İsBankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.
ESİN E., Antesedents and Development of Buddhist and Manichean TurklshArt in Eastern Turkestan and Kansu. The Handbook of TurkishCulture, İstanbul, 1967.
LE COQ, A. von., Bilder Atlas zur Kunst und Kultergeschichte Mittelasiens,Berlin, 1625.
PUGACHENKOVA G. A., Puti Razvitiya Archtektury Yuznugo Türkmenistan, Moskova. 1658.

------- İstoriya Issusstya Uzbekistana, Moskova, 1965.
------ Issusstvo Türkmenistan*, Moskova, 1967.
RUDENKO S. İ., Kultura Naseleniya Gonnogo Altaya v Skiskoye Uremya,Moskova, 1953.
SCHLUMBERGER D.. «Les Fouilles de Lashkari Bazar, Recherches Arche-logiques sur l'Epoque Gaznevide». Afganistan, sayı: 4. 1649, s. 32-44.
olagiques
------- «Le Palais Ghaznevides de Lashkari Bazar». Syria. sayı: 29, 1652.
s. 251-270.
497
STR2YGOWSKY J., Altai-İran un d Völkenvanderung. Leibzig, 1917.
USEİNOV M. A., Istoriya Architectury Azerbaydzhana, Moskova, 1963.
L. S. Bretanisky -
A. Salamzade

ANADOLU MİMARLIK

AKIN G., Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Tarihsel Ev Tiplerinde Anlam,İ.T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1965.
ARIK M. O., «Türbe Forms in Early Anatolian Turkish Architecture»,Anatolia, cilt: 6, 1967. S. 57-118.
BAKIRER Ö., Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları. TürkTarih Kurumu. Ankara, 1976.

BATES Ü., The Anatolian Mausoleum of the Twelfh. Thirteenth and Fourteenth Centuries, Michigan, 1070.
ERDMANN K., Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts. 2
cilt, Berlin, 1962.
ERGİN O., Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi. İstanbul, 1839.
------- Türk Şehrinin Tarihi İnkişafı. İstanbul, 1939.
GABRİEL A., Monuments turcs d'Anatolie. 2 vols, Paris, 1931; 1934.
------ . Voyages Archeologiques dans le Twquie orientale. Paris, 1940.

KATOĞLU M., XIII. yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde Külliye, Belleten,sayı: 123, 1967.

KUBAN D., -The Mosque and Hospit&l at Divriği and Origin of Anatolian-Turkish Architecture», Anatolica. sayı: 2. 1969. s. 122-129.

------- Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965.

KURAN A, -Thirteenth and Fourteenth Century Mosgues in Turkey,Archaeology, sayı: 24/3,1971. s. 234-253.

------- «Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi-. Malazgirt Arma-

ğanı; 1972. s, 179-186.

------- Anadolu Medreseleri, ODTÜ Mimarlık Fak. Yay., Ankara, 1969.

TERZİOĞLU A., «Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri»,Malazgirt Armağanı, 1972, s. 49-74.

MİMARİ BEZEME VE EL SANATLARI

ARSEVEN C. E.. Les Arts decoratif turcs. İstanbul, 1952.

ATASOY N. F., Turkish Miniature Painting. İstanbul, 1974.

Çağman

BAKIRER Ö., Selçuklu öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu MimarisindeTuğla Kullanımı. 2 cilt, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara,1961.

ERGİNSOY Ü., İslam Maden Sanatının Gelişmesi. Kültür Bakanlığı Yay,İstanbul, 1978.

MAYER L. A., Islamlc Woodcarvers and Thelr Works, Geneva, 1958.

OTTO-DORN K., Bericht über die Grabung in Kobadabad (1966), Archaolo-gischer Anzeiger des deutschen Arcbyologischen Institut, LXXXTV,No. 4, Berlin, 1969, S. 438-506.

ÖDEKAN A., Osmanh Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnasb Portal498

Örtüleri, t.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yay., İstanbul. 19T7.

ÖCEL S., Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, T.T.K. Yay., Ankara, **1906.**

ÖNDER M., »Selçuklu Devrine Ait Bir Cam Tabak-, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul, 1969, s. 1-5.
ÖNEY G. Anadolu Türk Çini ve Keramik Sanatı, Yapı Kredi Bankası
Yay., İstanbul, 1076.
------1— Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve £1 Sanatları, T. İş
Bankası, Ankara, 1978.
YETKİN Ş., Anadolu Türk Çini Sanatının Gelişmesi. İ. Ü. Edebiyat Fak.
Yay., İstanbul, 1972.

DÜNYA TARİHİ KRONOLOJİSİ *

M.Ö. y. 9000-8000 Yakındoğuda hayvan ve bitkilerin (buğday ve arpa) evcil eştirilmesi. Neolitik Devrim. Sürekli yerleşimin başlaması.

M.Ö. 8350 7350 Dünyanın ilk surfu kertti Eriha'nın kuruluşu (40 km1).

M.Ö. y. 7000 Anadolu'da bakırla ilk deneyler.

M.Ö. y. 6500 Yunanistan ve Ege'de tarımın başlaması, batı ve kuzeye doğru yayılması.

M.Ö. 6250-5400 Cağının en büyük kenti Çatalhöyûk'ün (130 km*) parlak dönemi.

M.Ö. y. 6000 İlk çömlek ve yünlü dokumalar (Çatalhöyüfc). Tayland'
do pirine tarımı.

M.Ö. y. 5000 Mısır'da tarımsal yerleşimler.

M.Ö. y, 4000 Yokındoğudo tunç dökümün başlaması, sabanın ilk kul anılışı (Mezopotamya).

M.Ö. y. 3500 Lİang-ç'eng çen'de en eski Cin kenti (Lung-şan kültürü). Tekerlek (Mezopotamya) ve yelkenin (Mısır) icadı.

M.Ö. y. 3100 Kral Menes'İn Mısır'ı birleştirmesi, sülaleler döneminin başlaması. Sümer resim yazısının icadı.

M.Ö. y. 3000 Tayland'da tunç kul anılması. Avrupa'da bakır işleme-nin yayılması. Tarım tekniklerinin Orta Afrika'ya yayılması.

M.Ö. y. 2750 İndüs vadisinde uygarlıkların gelişmesi.

M.Ö. y. 2590 Keops'un Gize'deki büyük piramidi yaptırması.

M.Ö. y. 2500 Atın evcil eştirilmesi (Orta Asya).

M.Ö. y. 2000 Hint-Avrupa dili konuşan halkların (ilk Yunanlılar) Pelopones'i istila ve iskânı. Girit'te Minos uygarlığının başlaması. Hititlerin Anadolu'yu istila ederek imparatorluk kurmaları (1650-1200). Peru'da madenlerin ilk *kez* işlenmesi. Deniz teknelerinde yelken kul anılması

(Ege).

M.Ö. y. 1600 Yunanistan'da Miken uygarlığı (1200'e kadar).

Kronoloji, büyük ölçüde C. Borroctough'un Hım* Dünya ToriM Atim* (İstanbul. KaracanY., 1960)'don özMtenenek alınmıştır.

50'.

M.Ö. y. 1500Çin'de ideografik yazı. Girit ve Yunanistan'da "ÜneerB" yazısı. Anadolu'da Hitit çivi yaztst.

M.Ö. y. 1200Yahudiliğin doğuşu (Yehova'yo tapınma).

M.Ö. y. 1150Kral Davud'un Yahuda vejsrail'I birleştirmesi.

M.Ö. y. 1100Fenikelilerin Akdeniz'e yayılmaları (M,Ö. 700'e kadar),alfabetik yazıyı geliştirmeleri (çağdaş Avrupa alfabelerinin temeli).

M.Ö. y. 860Van'da Urartu Krallığı (M.Ö. 612'ye kadar). (Geçmişinin M.Ö. y. 1270e kadar uzandığı sanılıyor).

Yunanistan'da ilk Olimpiyatlar.

Roma'nın geleneksel kuruluş tarihi.

Yungn kent devletlerinin Akdeniz boyunca yerleşimlerkurmaları. Homeros'un *ilyoda'sı* ve Hesiodos'un şiirle-rinin kâğıda geçirilmesi.

Asur askerî gücünün doruğu. Demir silahlar (demiriilk keşfeden Hititlerdir).

iskitlerin Orto Asya'dan Doğu Avrupa'ya yayılmaları.

Japonya'nın geleneksel ilk İmparatoru. Jimmu.

Çin'e demir teknolojisinin girmesi. Lidya (Anadolu) veYunanistan'da ilk madenî paralar.

Ninovo'nın Bobilliler. Medler ve Iskitlerce yağmalanması, Asur'un yıkılışı.

Miletos'lu Tales'in bir tutulmayı tahmin etmesi, usçuYunan felsefesinin başlaması.

Pers Kralı II. Kurus'un Medleri yenerek Pers İmparatorluğunu kurması. Zerdüşt dininin İran'ın resmi diniolması.

Matematikçi ve gizemci Pitagoras'ın çalışmaları.

Taoculuğun kurucusu Lao-t2u'nun ölümü (doğumu605).

Roma Cumhuriyetinin kurulması.

Kleistenes'in Atina'da demokrasiyi kurması.

Demir işlemeciliğinin Sahra güneyi Afrikasına yayılması, iranlı Ahamonişlerin yenebilir bitkileri (pirine,meyveler v. s.) Batı Asya'ya yaymaları. Meksika'da(Monte Alban) ilk hiyeroglif yazı.

M.Ö. 490Maraton muharebesi: Atina'ya yönelik Pers saldırısının püskürtülmesi.

M.Ö. 486Budizmin kurucusu Sidhorta Gautama'nm ölümü.

M.Ö. 480Salamis ve Plataea (479) muharebeleri, Perslerin ye-nicisi.

502

M.Ö
776
.
M.Ö
753
.
M.Ö y 750
.
.
M.Ö
721-
.
705
M.Ö y 700
.
.
M.Ö y 660
.
.
M.Ö y 650

.
.
M.Ö
612
.
M.Ö
585
.
M.Ö y 550
.
.
M.Ö y 530
.
.
M.Ö
520
.
M.Ö
510
.
M.Ö y 503
.
.
M.Ö y 500
.
.
M.Ö. 479
M.Ö. 431 4
-
0
4
M.Ö. 356
M.ö. 350 2
-
0
0
M.ö. 334

M.ö. 312 3
-
1
1
M.ö. 290
y.
M.ö. 241
M.Ö. 479-338 Klasik Yunan kültürü: Şiir: Pindaros (514-438). Tiyatro:Aishiios (525-456). Sofokles (496-406), Evripides (480-406), Aristofanes (y. 440-385). Torih: Herodotos (y. 486
429). Tuktdides (y. 460-400). Tıp: Hİppokrates (470-406). Felsefe: Sokrates (469-339). Eflatun (Platon) (y.
427-347). Aristoteles (384-322). Heykel: Fidios (y. 490-417), Proksiteies (y. 390-330). Mimari: Partenon tapınağı (446-431).
Konfücyüs'ün ölümü.

İsparta ile Atina arasında Peloponez Savaşı.
II. Filipin Makedonya kralı olması.
Çin düşüncesinin büyük dönemi: Taocu ve Konfüç-yüsçü okulların oluşması, ilk bilimsel buluşlar.
Büyük İskender'in Anadolu'yu istilası Mıstr (332) veİran'ı (330) fethi, Hindistan'a varisi (329).
Selefkiler döneminin boşlaması, ilk sürekli tarihlemesistemi.
iskenderiye kitaplığının kurulması.
Roma'nm Birinci Kartaco Savaşıyla (264-241) Sicilya'
ya egemenliği.
M.Û. 221Şi Huang-ti'nin Çin'i birleştirmesi.
M.ö. 220-MS. 216 Orta Asya'da Hun Hükümdarlığı.
Han hanedanının Çin'i yeniden birleştirmesi (başkentÇang-an).
Üçüncü Kortoco Savaşı (149-146): Roma'nın Kartaca'
yt yıkıp Afrika eyaletini kurması.
Roma'nın Korent'i yağmalaması: Yunanistan'ın Romayönetimi altına girmesi.
Orta Asya'dan geçerek Çin'i Batıya bağlayan İpek Yolunun açılması.
Afrika Sahrasına devenin gelmesi.

Romo'da Augustus çağı: Vergüius (70-19), Horotius(65-27), Ovidlus (43 M.S. 17), Lİvius (59 M.S. 17).

M.ö. 27Roma Cumhuriyetinin sonu, imparatorluk dönemininbaşlaması.

M.S. y. 30Hıristiyanlığın kurucusu Nâsıra'lı isa'nın Kudüs'te çar-mıha gerilmesi.

43Roma'nın Britanya'yı istila etmesi.

91Çinlilerin Moğolistan'da Hslung-nu'ları (Hunlorı) yenmesi.

105Çin'de İlk kez kâğıt kullanılması.

503

M.

202

Ö.

M.

149

ö.

M.

146

Ö.

M. y 112

Ö. .

M. y 100

Ö. .

M. 3 **-M.S.**

Ö. 1 **14**

117 ' Romo'nın en geniş sınırlarına ulaşması.

132 Yahudilerin Roma'ya karşı ayaklanmaları sonucu "di-ospora"nm (dağılmanın) boşlaması.

150 Budizmin Çin'e gelmesi.

220 Han hanedanının sonu: Çin'in üç devlete ayrılması.

224 İran'da Sasanî hanedanının kurulması.

236 Roma İmparatorluğuna Got saldırılarının başlaması.

271 Çin'de manyetik pusulanın kullanılması.

Y 300 Orta Amerika'da Mayo uygarlığının başlaması yıkılışı

850). Meksika'da büyük, uygar kentler (Teotihuokan, Monte Albon, El Tajirt). Asya'da üzenginin icadı.

304 Hutilorın Çin'i istila etmeleri.

313 Milano Fermanı: Hıristiyanlığın Romo İmparatorluğun-
-.".: do hoşgörülmesi.
320 . . I. Çandragupto'nın Kuzey Hindistan'da Gupta impara-

torluğunu kurması.
330 Roma başkentinin İstanbul'a taşınması. .
y. 3E0 . Iran ve Hindistan'da Hun istilaları.

374-454 Avrupa Hunlan.
378 Vizigotların Edirne'de Roma İmparatorunu yenerek öldürmeleri.
406 Vandalların Galya ve ispanya'yı (409) istila ve harab-etmeleri.
410 Vtzigottarın İtalya'yı işgal, Roma'yı yağma ve ispanya yi fstila etmeleri.
429 Kuzey Afrika'da Vandol Krallığı.
452 Attila italya'da.
476 Batıdaki son Roma İmparatorunun tahttan indirilmesi.
486 Çlovis'in Frank Krallığını kurması.
493 Ostrogotlonn Romo'do yönetimi ele almaları.
497 Frankların Hıristiyanlığı benimsemeleri.
y. £20 Hindistan'da matematiğin gelişmesi: Aryabhata ve Va-ramihara'nın ondalık sistemi icad etmeleri.
533 Justinianus'un Kuzey Afrika ve İtalya'da (552) yeniden Roma egemenliğini kurması. Justinlanus Kanunname-sinin yürürlüğe girmesi (534).
552-745 Orta Asya'da Göktürk hükümdarlığı.
607 Çin kültürünün Japonya'yı etkilemeğe başlaması.
622 Hz. Muhommed'in Mekke'den Medine'ye hicreti.

504

624Çin'in T'ang hanedanı yönetiminde birleşmesi.

632Hz. Muhammed'in ölümü.

636Arapların Suriye'yi fethetmeleri. Diğer fetihler: Irak(637). Mısır (641), İspanya (711), Sind ve Semerkont(712).

656Orta Asya'da Çin egemenliğinin en geniş boyutlarınavarması: Afganistan, Keşmir, Sogdiyona ve Amu-deryavadisinde bağlı devletler.

661-750Emevî devleti.
680Bulgarların Balkonları istila etmeleri.
ı. 690' Emevîlerde Yunanca ve Forsça yerine Arapçanın resmî dil olması.
692Kudüs'te Kubbetüssahra'nın tamamlanması.
705Şam'da Emeviye Comü İnşaatı.
730Otüken yakınlarında İlk Göktürk kitabesinin dikilmesi.
Çin'de ilk kez basım tekniği.
732Poitiers Muharebesinin Batı Avrupa'da Arap »terlemesini durdurması.
745 - 940Orta Asya'da Uygur Hükümdarlığı.
750-1258Abbasî Halifeliği.
751Talaş Irmağı Muharebesi: Çin ile Abbasîler orasındasınırtn belirlenmesi. Kâğıt yapımının Çin'den İslâmdünyasına, oradan da Avrupa'ya gelmesi (1150).
760Arapların Hint sayılarım benimsemeleri ve cebir ile trigonometriyi geliştirmeleri.
788Kurtubo'daki Büyük Cominin açılması.
800Charlemagne'in Roma'da imparator olarak taç giymesi: Batı (Kutsal) Roma - Germen İmparatorluğu.
609Halife Horun Resifin ölümü.
843Verdun Antlaşmasıyla Korolenj İmparatorluğunun parçalanması.
853Çin'de. İlk basılı kitap.
863Kiril alfabesinin oluşturulması.
665Bulgar ve Sırpların Hıristiyan olmaları.
882Rusya başkentinin Kiev'e taşınması.
t. 890Japonya'da kültürel rönesons: romanlar, monzara resimleri ve şiir.
900-1150Türklerin Müslümanlığa girme süreçleri.
940-1040Moveraünnehjr - Çungorya bölgelerinde KarohanlıkırDevleti.
505
945
950
963-1186

Abbasî halifeliğinin Buveyhî emirlerinin vesayeti altınagirmesi.
Felsefeci Farabî'nin Şam'da ölmesi (doğumu 870).
Horasan, Afganistan, Kuzey Hindistan'da GaznelilerDevleti.
Fatımilerin Mısır'ı alıp Kahire'yi kurmaları.
Sung hanedanının Çin'i birleştirmesi.
Peru'daki Inka İmparatorluğunun genişlemesi.
Vikinglerin Grönland'a yerleşmeleri ve Amerika'yı (Vin-tand) keşfetmeleri. Gozneti Mahmut'un Hindistan'a girmesi. Çin'de resim ve seramik sanatının parlak dönemi.
İran'ın ulusal destanı *Şehname'nin* yazan Firdevsî'nlnölümü.
Büst şehri yakınında Gaznelllerin Leşker-i Pazar sarayı.
Kurtuba Halifeliğinin çökmesi.
Filozof ve hekim Ibni Sina'nın Hemedan'da Ölümü (do-
ğumu 960).
Büyük Selçuklu Sultanlığı.
Dandanakan Savaşı: Selçuklu Tuğrul B. Gaznelileriyeniyor.
Çin'de hareketli baskı aygıtının *icadt.*
Grek ve Latin Hıristiyan kiliseleri arasında ayrılığınbaşlaması. '
Tuğrul Bey'ln Bağdat'a girmesi.
Murabıtların Kuzey Afriko ve Güney İspanya'yı almaları.
ingiltere'nin Normanlar tarafından fethi.
Balosogun'lu (Kırgızistan) Yusuf Hos Hacîb'in (doğumu 1018 - ?) *Kutacgu Bilîg'in* yazımını tamamlaması.
26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşında Alpaslan'ın Bizans ordusunu yenmesi.
1072Konya'nın Kutalmış oğlu Süleyman tarafından fethi.
1073VII. Gregorius'ım Papa seçilmesi: İmparatorluk - Papalık çatışmasının başlangıcı.
1074Kasgorlı Mahmud'un *Divon-t Lügat-it-Türk'ün* yazımını tomamkımosı.
1077 -1303Anadolu Selçuklu Devleti.
1030İsfahan'da Mescid-İ Cuma Camii.
979
990
y. 1000

1020
1030
1031
1037
1038-1157
23 Mayıs 1040
y. 1045
1054
1055
1066
1066
1070
506

1096 -109»Birinci Haçlı Seferi: Frankların Suriye'yi istila edip devletler kurmaları.

y. 1100Avrupa'da ilk üniversiteler: Salsrno (tıp). Botogna (hukuk), Paris (dinbitim ve felsefe). Ömer Hayyam'ın ru-boilerini yazması.

1111islam felsefecisi Oazalî'nin Ölümü (doğumu 1056).

1135Muvahitlerin Kuzeybatı Afrika ve Müslûmon İspanya* ya egemen olmaları.

1147-11492. Haçlı Seferi.

11E0Angkor Wot Kamboçya) Hindu tapınağı.

1154Chartres Katedrali inşaatının başlaması: Gotik mimarinin Avrupa'ya yayılması.

1166Tasavvuf! halk sairi Ahmet Vesevî'nin Vesi'de ölümü.

1171Sefahattin Eyyubî'nin Fatımîteri yenerek Mısır'ı alması.

1176Bizans karşısında Miryokefaton ve Niksar zaferleri: II. Kılıç Aslan Anadolu'nun Türkleşmesini kesinleştiriyor.

1181Divriği Camii (Mengücekoğlu Ahmet zamanı).

1185Japonya'da MİnamotoDerebeylerinin üstünlüğü.

1187Selahattin Eyyubî'nin Kudüs'ü geri alması.

1189-11923. Haçlı Seferi.

1198Felsefeci İbn-i Rüşt'ün Meratteş'te ölümü (doğumu1126).

1202-12044. Haçlı Seferi.

1206 Cengiz Han'ın Asya fethi başlıyor.
1206 Delhi Sultanlığının kurulması. İslâm mimarisi Hindistan'a yayılmağa başlıyor.
1215 Magna Carta: İngiliz Kralı John'un derebeyleriyle uzlaşması.
1218-12215. Haçlı Seferi. Diğerleri: 6. (1228-1229), 7. (1248-1254).
8. (1270-1278).
1229 Konya - Aksaray yolunda Sultan Hanının inşası.
1234 Moğolların Çin İmparatorluğunu yıkmaları.
1236 Moğolların Rusya'yı istilası ve fethi (1239).
1240-1241 Yunus Emre'nin Mihalıççık (veya Karaman'da ?) do-
ğumu (Ölümü 1320-1321).
1241 Moğolların Polonya, Mocoriston ve Bohemya'yı istilası.
3 Temmuz 1243 KÖsedağ meydan muharebesi: II. Keyhusrev'in İlhanlılara yenilmesi, Anadolu Selçuklu Devletinin İlhanlı himayesine girmesi.

1251 Konya'da Karatay Medresesinin inşası.
1256 Moğolların Bağdat'ı yağmalaması, Abbasîliğin sonu.
1264 Kubiloy Han'ın Çin'de Yüart hanedanını kurması.
1270 Hacı Bektaş-ı Velî'nİn Kara Höyûk'te Hacıbektaş) Ölümü (doğumu Horasan 1210 ?).
1273 Mevlarta Celaleddln Rumi'nin Konya'da ölümü (doğumu Belh 1164).
1274 Aquino')u Tommaso'nun ölümü (Hıristiyan dogmasını tanımlayan *Summa Theotogico'nm* yazan)-
1275 Marco Polo'nun (1254-1324) Ctn'e ulaşması.
15 Mayıs 1277 Karamanoğlu Mehmet Bey'in Konya'da fermanı: "Bu-günden sonro, divanda, dergâhta, bargâhto, mecliste,meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır."
1279 Moğolların Güney Çin'i fethetmeleri.
1291İsviçre Konfederasyonunun kurulması.

DİZİN

515

M

516